

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№4(55), 2017

Алматы, 2017

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№4(55), 2017

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**

(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова,**

т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева,**

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов,**

PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов,**

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева,**

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2017

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 24.01.2018 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 38.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 102.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Қарасаев Ғ.М. Қазақстан Республикасының тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы сыртқы саясатының кейбір ерекшеліктерінен (1991-1997 жж.)..... 9
Karassayev G.M. The main directions of the foreign policy activity of the Republic Of Kazakhstan in first years of independence (1991-1997).....

Қозғамбаева Г.Б. Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Түркістан өлкесі халықтарын Ресей Империясының отарлау саясаты..... 14
Kozgambayeva G.B. The colonial policy of the Russian empire over the population of Turkestan region during the first World War.....

Жыланқозова А. Аякөз қаласының ақын-жазушылары мен мәдени ескерткіштері..... 18
Zhilankozova A. Poets, writers and cultural monuments of Ayaguz...

Бекбаева Т. Қазақстанның ұлттық ерекшеліктеріне байланысты көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының жағдайы (1935 ж.)..... 21
Bekbaeva T. Measures to improve the agricultural situation in Kazakhstan (1935).....

Аубакирова Ж.С., Искаков Е.А. Жәдиттік ағартушылық идеяларының қазақ өлкесіне тигізген әсері..... 25
Aubakirova Zh.S., Iskakov E.A. Influents to kazakh region zhadit's enlightening ideas.....

Мусаханова М.З. Из истории создания музея истории казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова..... 31
Mussakhanova M.Z. History of creation of the museum of the history of the kazakh national academy of arts named after T.K. Zhurgenov...

Казбекова А.Т. Хозяйственно-бытовая повседневность спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области..... 37
Kazbekova A.T. The economic and household daily occurrence of the Chechen special immigrants of East Kazakhstan region.....

Нұрман Ш.Т. Алаш қайраткерлерінің кеңестік жер және қоныс аудару саясатына қатынасы..... 42
Nurman Sh. Attitude to the soviet land and resettlement policies the activists of Alash.....

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Кокебаева Г.К., Имярова З.С. История создания русской освободительной армии..... 46
Kokebayeva G.K., Imyarova Z.S. History of the russian liberation army.....

Нурсултанова Л.Н., Тайшанова С.Т., Бекебаева А.Д. К вопросу отношений Франции с Центрально-Азиатскими республиками: энергетический аспект..... 52

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №4(55), 2017

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2017

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 24.01.2018.
Формат 60x84 1/8.
Объем 38.75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 102.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Nursultanova L.N., Taishanova S.T., Bekebayeva A.D. To the issues of relations of France with the Central Asian republics: energy aspect.....

Орайхан А.Н., Оспанова А.Н., Нурбаев Ж.Е. Қазақстан мен Түркияның білім беру саласындағы қарым-қатынасы..... 58
Oraikhan A.N., Ospanova A.N., Nurbayev Zh.E. Relations between Kazakhstan and Turkey in education.....

Эльчин Аббас оглы Гасанлы. Одно из направлений Турецко-Азербайджанского сотрудничества в области религиозного образования: религиозные учреждения (мечети) и их просветительская функция..... 63
Elchin Abbas oglu Hasanli. One Of Directions Of Turkish-Azerbaijan Cooperation In The Field Of Religious Education: Religious Institutions (Mosquets) And Their Educational Function.....

Жұмағұлов Қ.Т., Әубәкір Г.М. Әлем тарихындағы Авар қағанатының мәселелері..... 69
Zhumagulov K.T., Aubakir G.M. Problems of the Avarian kaganate in world history.....

Жұмағұлов Қ.Т., Акынова А.П. Император I Юстиниан тұсындағы Византия мен Иран арасындағы саяси байланыстар.... 74
Zhumagulov K.T., Akinova A.P. Political relations Byzantine and Iran during the emperor of Justinian I.

Джумадуллаева А.Н., Альжанова Э.Е. Иран-Ирак соғысы жылдарындағы АҚШ-тың «Иран-Контрас» құпия стратегиясының іске асырылу тарихы (1980-1988 жж.)..... 79
Dzhumadullaeva A.N., Alzhanova E.E. The history of the Us secret strategy "Iran-Contrast" during the Iran-Iraq war (1980-1988).....

Рустамбекова М.Т., Оспанова А.А. Нидерланды мемлекетінің әлеуметтік жағдайы мен мемлекетке капиталистік қатынастардың енуі (XVII ғасырдың бірінші жартысы)..... 83
Rustambekova M.T., Ospanova A.A. The social status of the state of the Netherlands and the penetration of capitalist attitudes into the state (The First half of the XVII century).....

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Абдилдабекова А.М. Формирование национального самосознания казахстанской молодежи..... 87
Abdildabekova A. Formation of national consciousness of Kazakhstan's youth.....

Аубакирова Ж.С., Искаков Е.А. Діни сауаттылық мәселелері: дін тарихына шолу..... 90
Aubakirova Zh.S., Isakov E.A. Religious literacy: review of religious history.....

Касенова Б.Б., Оспанова А.Н. Торгово-экономическое и инвестиционное сотрудничество со Странами Центральной Азии в контексте новой внешней политики Германии..... 97
Kassenova B., Ospanova A. Trade, economic and investment cooperation with the countries of Central Asia in the context of the new foreign policy of Germany.....

Конуратова А.С. Перспективы эффективного образования в Республике Казахстан..... 104
Konuratova A.S. Prospects for effective education in Kazakhstan.....

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»

№4(55), 2017

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. doctor of historical
sciences, professor

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. candidate of historical
sciences, associate professor,

Dalaeva T.T. candidate of historical
sciences, associate professor,

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. doctor of historical
sciences, professor,

Virginia Martin. professor, PhD
(USA),

Claudia Chang professor, PhD (USA),

Kara Abdihakap doctor of historical
sciences, professor (Turkey),

Osmonov O.D. doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),

Kozmenko B.M. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Zhumagulov K.T. doctor of historical
sciences, professor,

Mayer M. doctor of historical sciences,
professor (Germany),

Nesipbayeva K.R. doctor of historical
sciences, professor,

Sokolov A.B. doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),

Tomokhiko Uyama doctor of historical
sciences (Japan),

Khodjaogly T. doctor of historical
sciences, professor (Turkey)

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2017

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 24.01.2018

Format 60x84 1/8.

Volume 38.75 уч.-изд.л.

Issue 300. order 102.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

Сандықбаева Ө.Д., Арыстанбекова Қ.Д., Мажықызы Н. Қазіргі
кездегі жастарды кәсіби тұрғыдан тәрбиелеу тәжірибесі мен
саясатының қалыптасуының материалдық факторлары..... 112
Sandykbayeva U.D., Arystanbekova K.D., Mazhikyza N. Factors
of formation of material policy and practice of education of the present
youth in professional activity.....

Сейлхан Б., Букешова Г.К., Нурбаев Ж.Е. Испаниядағы
этносаяси сепаратизм мәселесі: тарихи-теориялық талдау..... 116
Seilkhani B., Bukeshova G.K., Nurbayev Zh.E. Ethnopolitical
problems of separatism in Spain: historical-theoretical analysis.....

Нурсултанова Л.Н., Ибраева А.Е., Наурызбаева Т.Б.
Казахстанско-американские контакты в 2001-2017 гг. 121
Nursultanova L.N., Ibrayeva A.E., Naurzybayeva T.B. Kazakhstan-
US contacts in 2001-2017.....

Ражепаева Ф.З. Молодежь стран Евразийского Экономического
Союза на рынке труда..... 127

Razhepaeva F.Z. Young people of Eurasian Economic Union Countries
at the labor market.....

Телеуова Э.Д. Дәстүрлі қоғамның әлеуметтік сипаты..... 131
Teleuova E. Social features are in traditional society.....

Оспанова А.А., Мамырбаева Н., Альжанова Э.Е. Дж. Буш
администрациясы тұсындағы Иранға қатысты сыртқы саясаттың
бағыттары..... 135

Ospanova A.A., Mamyrbayeva N., Alzhanova E.E. The foreign policy
of the bush administration towards Iran.....

Zayniyeva L. Forms of work with youth on the enterprises of
Kazakhstan..... 138

Zayniyeva L. Формы работы с молодежью на предприятиях
Казахстана.....

Mukan Saken. The critical analysis of “Soft Power” concept in
international relations..... 142

Mukan Saken. Критический анализ концепции «Мягкая Сила» в
теории международных отношений.....

Оспанова Р.Р. Рухани жаңғыру Тәуелсіз Қазақстанның жана
қарқынды даму кепілі..... 147

Ospanova R.R. Spiritual modernization is the key to the rapid
development of independent Kazakhstan.....

Оспанова А.А., Альжанова Э.Е. Ұлыбританияның «Жаңашыл»
сыртқы саясаты мен дипломатиясының Косово Дағдарысына
ықпалы (1998-1999 жж.)..... 151

Ospanova A.A., Alzhanova E.E. The Influence Of Britain's "New"
Foreign Policy And Diplomacy On The Crisis In Kosovo (1998-1999)

Рустамбекова М.Т. Батыс Еуропа елдеріндегі лаңкестіктің тарихы
мен географиялық бастаулары..... 155

Rustambekova M.T. The history and geographical basis of terrorism
in Western Europe.....

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Айтқұл Х.А. Ж.-А. Кастаньенің Орынбор ғылыми мұрағат
комиссиясы материалдарының қалыптасуына қосқан үлесі (ҚР
МОН-ның қор коллекциясы бойынша)..... 159

Aitkul H.A. The contribution of J.Castagnier in the formation of the materials of the Orenburg Scientific Archive Commission (according to the data of the Fund of the State Centralized Library of the Republic of Kazakhstan).....	
Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Шахаман З.Б. О действии постановления конфискации байских хозяйств 1928 г. в Костанайской области по архивным источникам.....	163
Bekmagambetova M.Zh., Bekmagambetov R.K., Shahaman Z.B. On the resolution of the confiscation of bay farms 1928 in Kostanay region on archival sources.....	
Рустамбекова М.Т., Альжанова Э.Е. Кенесары Қасымов көтерілісі – ғалым М.П. Вяткиннің еңбектерінде.....	169
Rustambekova M.T., Alzhanova E.E. The revolt of Kenesary Kasymov in the works of the scientist M.P. Vyatkina.....	
Қожа М.Б., Сұлтанханова Б.Л. Л.Б. Ерзаковичтың ортағасырлық Созаққа қатысты зерттеулері.....	173
Kozha M.B., Sultankhanova B.L. Researches of L.B. Erzakovich on medieval suzak's history.....	
Жумекенова Д.Е., Садыков Т.С. Вопросы изучения исторической географии и топонимов казахстана в XVIII-XIX вв. в русских источниках.....	177
Zhumekenova D.E., Sadikov T.S. Study of toponymy of the steppe region in the scientific works of russian scientists: historical analysis..	
Дюсенова А.Т., Даркенов Қ.Ғ., Нурбаев Ж.Е. «Ұлы ойын» тұжырымдамасының кеңестік-ресейлік тарихнамаға шолу.....	184
Dyussenova A.T., Darkenov K.G., Nurbayev Zh.E. Review of soviet and russian historiography about the concept of "Great game"	
Сантаева К.Т. Қазақтың дәстүрлі шаруашылығы Х.Арғынбаев еңбектерінде.....	188
Santayeva K.T. Kazakh traditional economy in the works of H.Arginbayev.....	
Каратаев О.К., Казакбаев А.Д. 940-лет «Дивану» Махмуда Кашгари-Барскани (штрихи к исследованиям востоковеда, профессора Т.К. Чоротегина).....	192
Karataev O., Kazakbaev A. Diwanu by Makhmud Kashghari Barskani: The 940 th year On (Touches To Researches of The Orientalist, Professor Tynchtykbek Chorotegin).....	
Муратказин М.М. Өскемен қаласының зерттелу тарихынан (1917-1945 жж.).....	199
Muratkazin M.M. History of Ust-Kamenogorsk (1917-1945).....	
Рустамбекова М.Т., Альжанова Э.Е. Қазақстанның патшалық Ресей құрамына енуі мәселесі М.П. Вяткиннің еңбектерінде.....	203
Rustambekova M.T., Alzhanova E.E. The question of Kazakhstan's accession to russia in the works of M.P. Vyatkina.....	
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ	
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ	
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY	
Алтынбеков Қ.С., Қозғамбаева Г.Б. Орхон жазбаларындағы мифтер мен аңыздар.....	208
Altinbekov K.S., Kozgambayeva G.B. Myths and legends of the Orkhon-Yenisey writings.....	

Қаражан Қ.С., Қалиева А.А. Халық санақтарының статистикалық мәліметтеріне сай 1920-1930 жж. Кеңес өкіметінің қазақстанға халықтарды еріксіз қоныс аударуының салдары.....	213
Karazhan K.S., Kalyeava A.A. Consequences of the politics of forced migration of other peoples to Kazakhstan of the soviet government on the results of the people of the population 1920-1930.....	
Егізбаева М.Қ., Қозғанбаева Г.Б. Қазақ және орыс халықтарының бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтар..	217
Egyzbaeva M.K., Kozganbaeva G.B. Similarity in the ranks of the kazakh and russian people related to the education of children.....	
Kassymova D., Khussainova Zh. Some aspects of Kazakh traditional education system.....	221
Қасымова Д.Б., Қусаинова Ж. Қазақстандағы дәстүрлі білім беру жүйесінің аспектілері.....	
Жолдасбек А.С., Сұлтанова Н.Ж. Археология мәліметтері бойынша батыс және шығыс қыпшақтары.....	225
Zholdasbek A.S., Sultanova N.Zh. The western and east kipchak on archeology materials.....	
Карибжанова Е.А. Семантика обрядов, связанных с рождением ребёнка в казахской семье.....	228
Karibzhanova E.A. General semantics of the traditions of the kazakh people related to the birth of a child.....	
Жетібаев К., Гурсой М., Сиздиков Б. Анадолудан табылған Орта Азия көшпелі тайпаларына тән жерлеу орындары мен қару-жарақ үлгілері.....	234
Zhetibaev K., Gursoy M., Sizdikov B. Samples of graves and weapons of nomadic tribes of Central Asia, found in Anatolia.....	
Назаров А. Похоронные обряды ферганских турков.....	242
Nazarov A. Funereal Services of Fergana Turks.....	
ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ	
TEACHING HISTORY	
Алдабергенова М.К., Жадраева Г.А. Қазақстанның орта ғасыр тарихын оқытудың әдіснамалық негіздері.....	246
Aldabergenova M.K., Zhadrayeva G.A. Theoretical and methodological foundations of teaching the medieval history of Kazakhstan.....	
Кушенова Г.И. Қазіргі Қазақстан тарихының методологиялық мәселелері: ауызша тарих.....	252
Kushenova G.I. The problem of oral history in the modern history of Kazakhstan.....	
Мухаметжанова Н.А. Қазақстанның Қазіргі заман тарихын оқытуда инновациялық технологияларды қолданудың өзекті мәселелері.....	255
Mukhametzhanova N.A. Problems of innovative technologies of training in modern history of contemporary Kazakhstan.....	
Мырзатаева З.Б., Ерденбекова Ж.С. Мектепте тарих пәнін оқытудың жаңа технологиясы (күнделіктілік және айтылған тарих бағыты жөнінде).....	262
Myrzatayeva Z. The attrition of national identity.....	

Мұсабаев С.Б. Әдістеме түсінігі және оқыту әдістемесінің кейбір мәселелері.....	267
Musabeyev S.B. The concept of the methods and some problems of methods of teaching.....	

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Дакенов М. Х.М. Әділгереевтің академиялық институттағы қызметі.....	272
Dakenov M. Activity of Kh.M. Adilgereev in the Academic Institute	

Джолдыбаева У.М. Қаршыға Ахмедияров – қазақтың күйшілік тарихындағы дара тұлға.....	278
Joldybaeva U.M. Karshy Ahmediyarov is a great performer in the history of the Kazakh people.....	

Сапарбаев Ә.Ж. Нәзір Төреқұлов – реформатор ағартушы.....	282
Saparbayev A.Zh. Nazir Turekulov – reformer, educator.....	

Какабаев Б., Темиртон Г., Турсынбаева Ш. Абылхан Кастеев как художник и этнограф: к изучению социокультурных и этнографических Аспектов Творчества (на основе фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан).....	286
Kakabaev B., Temirton G., Tursynbaeva Sh. Abylhan Kasteev as an artist and ethnograph: to the study of socio-cultural and ethnographical aspects of creativity (on the basis of the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan).....	

Оспанова Р.Р. Еркеғали Рахмадиұлы Рахмадиев және қазақтың музыка өнері.....	293
Ospanova R.R. Yerkegali Rakhmadiev and kazakh musical art.....	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Бегасилова Ж.А. Изъятие церковных ценностей в Казахстане в 1922 году.....	296
Begasilova Z.A. The removal of church values in Kazakhstan in 1922	

Пазиллов Е.Д. Кентау қаласының инфрақұрылымы мен архитектуралық келбетінің қалыптасуы (1950-1970 жж.).....	300
Pazilov Y.D. Formation of infrastructure and architectural appearance of the city Kentau (1950-1970).....	

ҚҰТТЫҚТАУЛАР

Калкаману Турсуновичу Жумагулову – 70 лет.	307
---	------------

**СЫН-ПІКІР
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS**

Жумагулов К.Т. Евразийский интеграционный проект на постсоветском пространстве: 1991-2015 гг. (предпосылки, становление, развитие).....	309
--	------------

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

ӘӨЖ 93/94

МРНТИ 03.01.11

Ғ.М. Қарасаев¹

¹ *т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Астана*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ
СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕН (1991-1997 жж.)**

Аңдатпа

Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейін өз шекарасының мызғымастығы және қауіпсіздігін бірінші кезекке қойды. Сыртқы саясат саласында жас тәуелсіз мемлекеттің алдында күрделі міндеттер тұрды. Қазақстан барлық ядролық зымбырандарды Ресейге алып кетуге келісім берді. Осындай салиқалы саясаттың нәтижесінде дүние жүзілік қауымдастықтың Қазақстанға деген сенімі артты.

Өз кезегінде Қазақстан да ұлы мемлекеттерден өз қауіпсіздігіне кепілдік беруді талап етті. 1994 жылы желтоқсан айында АҚШ, Ұлыбритания және Ресей Қазақстанның шекарасының мызғымастығы және оған қарсы ядролық қаруды қолданбайтындығы туралы келісімге қол қойды.

Қазақстанды сыртқы саясат саласында қуаттап дем берген ең алғашқы мемлекет – Түркия мемлекеті болды. Түбіміз бір, тіліміз бір, мәдениетіміз ұқсас Түркия елі Қазақстанның тәуелсіздігін бірінші болып таныды. Қазақстан Түркиямен дипломатиялық және экономикалық қатынасты дамытуға маңыз бере отырып, 1991 жылдың қыркүйек айында қазақ-түрік іскерлік кеңесін құрды.

Түйінді сөздер: Қазақстан Республикасы, сыртқы саясат, ядролық қарусыздану, тату көршілік қарым-қатынас, мемлекетаралық келіссөздер, әлемдік қоғамдастық, ТМД елдері

Қазақстан Республикасы Егемендіктің алғашқы он жылдығы (1990-2000 жылдар) мерзімінде әлемнің көптеген мемлекеттерімен әр бағыттардағы байланыстарын негіздеп, оның алғашқы нәтижелері айқындала бастады.

Біздің мемлекетіміз тарапынан осы уақыттағы шетелдермен жасалған келісімдердің барлығы Қазақстанның әр салалы өзара теңдік жағдайындағы мүдделіліктеріне сай іске асырылды. Олардың қатарына саяси, қорғаныстық, шекараны анықтау, экономикалық, мәдени, әлеуметтік, т.б. мәселелерді жатқызуға болады. Көптеген елдермен мұндай қатынастар тұрақты түрде іске асырылып, әр жыл сайын жаңа келісімдермен толықтырыла түсті. Атап айтқанда АҚШ, ҚХР, Ресей Федерациясы, Франция, Жапония, Корея Республикасы, Үндістан, Украинамен арадағы жасалған әрсалалы байланыстар терең мазмұны, қорытындыларымен ерекшеленді. Іске асырылған осындай екі жақты қатынастардың басым бағыттары бірлескен экономикалық шаралар, республиканың өндірісіне қосымша қаржылар тарту мәселелері болды.

Егер де ресми мұрағат құжаттарына назар аударатын болсақ, 1994-1997 жылдардағы бұл мемлекеттермен арадағы келісімдер, уағдаластықтардың негізгі мақсаты еліміздің аймақтық, әлемдік деңгейдегі орнын нығайтуға, әр салалы тиімді ынтымақтастықтар орнатуға арналды. Мысалы, сол мерзімдегі Қазақстан Республикасы мен АҚШ арасындағы: “өзара қарым-қатынастардың маңыздысы ықпалдастық дәрежесіндегі саясат, экономика, қорғаныс, қауіпсіздік, экология, денсаулық сақтау және мәдениет саласындағы басым бағыттарды іске асыратын неғұрлым маңызды және негізгі құжат “Демократиялық ынтымақтастық туралы Хартияға” қол қойылды.

Американдық серіктестіктер Қазақстандағы инвестициялық қызметтің зор стратегиялық мүмкіндіктерін мойындайды (1997 жылға, - Ғ.Қ.). Қазақстан экономикасына олар 5 млрд қаржы инвестициялады. – бұл республикаға тартылған барлық шетел инвестициясының 44,2% құрады. Ұзақ мерзімге арналған қаржы бөлуге арналған міндеттемелік көлемі жағынан АҚШ-тың үлесі 30 миллиард доллар көлемінде. Республикада 200-ге жуық бірлескен қазақстан-американ кәсіпорындары жұмыс істейді, 80-нен артық серіктестіктің Алматыда филиалдары бар.

... АҚШ өзінің серіктестерін (компанияларын) республиканың мұнай өндіру саласына тартуға белсенді саясат жүргізіп отыр (АҚШ инвестициясының 60%).

(Екі ел арасындағы, - Ғ.Қ.) тауар айналымы 1996 жылы 283905 мың долларды құрады (1995 жылы - 205890 мың долл.)” [1].

Бұл мерзімдегі Қазақстанның Қытай Халық Республикасымен арадағы екі жақты қарым-қатынасында мемлекеттер мүдделеріне сай, солардың ішінде шекараны анықтау, қорғаныстық бағыттағы ынтымақтастық, экономикалық және тағы да басқа салардағы мәселелер қарастырылып, шешімдерін тапты. Осы мазмұндағы ресми құжаттарда атап көрсетілгеніндей: “Қазақстан-Қытай шекарасының түйісу жерлерін анықтауға арналған Келісім (Н.Назарбаев пен Ли Пэн, Алматы, 18 сәуір 1994 жыл) және Бүкіл шекара жүйесі бойындағы әскери саладағы сенімділікті нығайтуға байланысты Келісім (Н.Назарбаев, А.Ақиев, Б.Ельцин, Э.Рахмонов және Цзян Цзэминь, Шанхай, 26 сәуір 1996 жыл), ҚХР үкіметі тарапынан Қазақстанға берілген қауіпсіздік кепілдігі біздің республикамыздың ұлы көршімібен арадағы оңтүстік және оңтүстік-шығыс шекарасында қауіпсіздік белдігінің негізделуіне жағдай жасады.

(Өйткені, - Ғ.Қ.) Қазақстан-Қытай шекарасын демаркациялау жұмысының басталуы Қазақстанның мемлекеттік егемендігі, қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығын одан ары нығайта түседі.

... қазіргі күні Қазақстан мен Қытай арасындағы келісімдік құқықтық базаның негізі жасалды: екіжақты байланыстың барлық бағыттарға жуығын қамтитын 53, солардың қатарында мемлекеттер аралық - 17, ведомстволараралық - 16 құжатқа қол қойылды.

ҚР мен ҚХР арасындағы екіжақты сауда көлемі 1996 жылдың қаңтар-қараша айларында 1995 жылдың аталған мерзімімен салыстырғанда 25%-ға артты.

... әскери байланыстар мен әскери-техникалық ынтымақтастық саласында жақсы бастамалар жасалынды. Бұл бағытта екі құжатқа: ҚР мен ҚХР ҚМ арасындағы ынтымақтастық туралы Меморандумға және Әскери-техникалық ықпалдастық туралы Келісімге қол қойылды.

Аймақтық деңгейде Қытай осылардың қатарында біздің ұсыныстарымызды, солардың қатарында: Қазақстанның Азия-Тынық мұхитыэкономикалық ынтымақтастығына (АТЭБ) және Азиялық аймақтық Форумға (АСЕАН) қосылуын жақтайды; АЫСШК бастамасын белсенді тұрғыда қолдайтындығын ашық мәлімдеді. Қытай үш Ортаазиялық мемлекеттердің-Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасындағы интеграциялық үрдістердің нығаюына қажеттілік ретінде қарайды.

... Таяудағы ҚХР Төрағасы Цзянь Цзэминнің Алматыға бірінші ресми сапары кезіндегі жасалған келісімдердің мазмұны мен маңыздылығы екі жақты қатынастың сипатына ұзақ мерзімге әсер ететін, осылар арқылы тығыз өзара байланыс және серіктестік дәрежесіне көтерілген уағдаластықтардың, бекітілген келісімдердің ауқымдылығына орай тарихи оқиғаға айналды. Қазақстан ҚХР-мен мұндай дәрежедегі қатынас негіздеген Орталық Азиядағы жалғыз мемлекет болып табылады.

Қытай тарапынан Қазақстанның Азиядағы өзара қимыл және сенім шараларына арналған Кеңес (АӨСШК) шақыру туралы бастамасын белсенді тұрғыда қолдайтындығы туралы мәлімдеме жасалынды. Біздің жақ ҚХР-дың ядролық сынауларға уақытша тоқтау жариялау туралы шешіміне қанағаттанушылық білдірді.

Барлық осы сапарлардың барысында екі жақты саяси және экономикалық Келісімге қол қойылды. Қазақстан мен Қытай арасындағы тарихи маңызды құжаттардың қатарында үш бірлескен Декларацияны атап өтуге болады. Олар: Мемлекеттік шекара туралы Келісім, Қытайлық Ляньюньган теңіз портын пайдалану, Қытай үкіметі тарапынан Қазақстанға қауіпсіздік кепілдігін беру. Осылармен бірге шекара ауданында сенім шараларын нығайтуға арналған бесжақты Келісімдер біздің мемлекеттер арасындағы игілікті қатынастың сенімді негізі болып табылады.

Екі жақты қатынасты нығайтудағы келелі уақиға ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің Премьері Ли Пэннің 1994 жылғы сәуір айындағы Алматыға сапары еді. Келісімдер қорытындысында бірқатар үкіметаралық құжаттарға, солардың қатарында Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қазақстан-қытай мемлекеттік шекарасы туралы Келісімге қол қойылды.

... Ли Пэннің Қытай Қазақстанның ішкі істеріне ешқашан араласпайды деген мәлімдемесі маңызды болды.

Әңгімеге қатысушылар Еуразия Одағы туралы пікір алысты. Н.Ә. Назарбаев оған қатысушы барлық мемлекеттердің тең дәрежедегі құқықтары болатын болашақ ұйым туралы түсініктеме жасады. Ли Пэн Ресейдің кеңестік биліктен кейінгі республикалардың кез-келгенімен теңдік жағдайда қатынас орнататындығына күмәнданатындығын айтты. Ол ортақ Парламент құру мүмкіндігіне назар аударды. Н.Ә. Назарбаев Еуразиялық Одақтың негізгі мақсаты бұрынғы КСРО территориясында ұзақ мерзімдік бейбітшілік пен қауіпсіздікті орнату екендігін атап көрсетті. Президент сонымен бірге ЕАО-ның еркін бірлестік екендігіне тоқтады. Өз кезегіне Ли Пэн тарапынан егер де ол әскери емес, саяси, экономикалық бірлестік болатын болса Қытайдың оған қарсы еместігіне назар аударылды” [2].

XX ғасыр соңындағы Қазақстан мен Қытай арасындағы қалыптасқан осындай әр тарапты тығыз қатынастың мақсаты, барысы сол мерзімдегі әлемдік қауымдастың ерекше назарын аударды. Олар

тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы негізі қаланған Қазақстан-Қытай арасындағы өзара теңдік және түсіністік деңгейіндегі қатынастың себептеріне талдау берді, оған өзіндік топшылаулар жасады. Мысалы, неміс сарапшыларының жазуларында: "... кезіндегі шешімін таппаған Қытай және КСРО арасындағы территориялық қарама-қайшылықтың шиеленістік жағдайда қалыптасуына қарамастан Қазақстан мен Қытай арасындағы ықпалдастықөзара достық қарым-қатынасына жылдам ауысты. Даулы шекаралық мәселелерді реттеуге қол жеткізілді. Мұндай түсіністікке Алматы Қытайды Ресейге балама транзиттік мемлекет ретінде өз шикізатын сыртқа шығару және тұтыну нарығы ретінде тандауына байланысты болды. Қазақстанның Қытай порттарына дейінгі жолсапары 3500 шақырымды, ал Ресейдің Тынық мұхиттық порттарына дейінгі жол қатынасы 8500 шақырымды құрайды.

Өз кезегінде Пекиннің Қазақстанмен игілікті қатынасқа мүдделілігі Батыс Қытайдың шекаралық облыстарында Пекиннен тәуелсіздік алуға ұмтылушы ұйғырлар тұрады"[3].

Азияның келесі экономикасы қарқынды дамушы мемлекеті: "Корея Республикасымен арадағы екі жақты қатынастағы басты оқиға Қазақстан Республикасы мен Корея Республикасының арасындағы өзара қатынас пен ынтымақтастың негізгі бағыттарына арналған Декларацияға, Қазақстан Республикасы және Корея Республикасы үкіметтері арасындағы ғылыми-технологиялық және мәдени ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылған Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың 1995 жылдың мамырындағы Сеулге ресми сапары болды.

1996 жылдың наурызында Қазақстан Республикасы және Корея Республикасы үкіметтерінің арасында инвестицияларды қолдау және бірлесе қорғау туралы Келісім бекітілді.

... Қазақстанның Корея Республикасымен арадағы сауда айналымы 1996 жылдың жеті айында 153405,3 мың АҚШ долларын құрады. ... Қазақстан өндіріс орындарымен бірқатар бірлескен экономикалық жобалар жасау бастау алды" [4].

Тәуелсіздіктің бастапқы жылдарынан Қазақстанның Орталық Азияның үлкен елі Үндістанмен арадағы қатынасы да өзара тиімді сипат шеңберінде дамыды. Себебі: "Үнді Республикасы Оңтүстік Азия және бүкіл әлемдік жағдайға нақты ықпал ететін ірі аймақтық мемлекет, Қосылмау қозғалысының танымал жетекшілерінің бірі, әлемдік қауымдастықтың беделді мүшесі болып табылады.

Екі жақты қатынастың бастамасын Президент Н.Назарбаевтың 1992 жылдың ақпанындағы Үндістанға жасаған ресми сапары негіздеді. Қазақстан Республикасы және Үнді Республикасы арасындағы мемлекет-аралық қатынастың негізгі талаптары мен бағыттары туралы Декларация, Дипломатиялық қатынастар орнату туралы Хаттама, Сауда-экономикалық, ғылым және технология, мәдениет, өнер, білім, бұқаралық ақпарат және спорт салаларындағы қатынастар саласындағы мемлекеттераралық Келісімдерге қол қойылды.

Үнді жағы Президент Н.Ә. Назарбаевтың Азиядағы өзара ынтымақтастық және сенім шараларына арналған Кеңес (АӨСШК) шақыру туралы бастамасын қолдайды және оның отырыстарына үзбей қатысып келеді" [4].

Азияның қиырдағы мемлекеті Жапония Қазақстан егемендігін алған күннен онымен әр жақты байланыс орнатуға ықыластық танытты. Атап айтқанда: "Қазақстан мен Жапония арасындағы екі жақты, соның ішінде саяси, экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастық белсенді тұрғыда дамуымен ерекшеленеді. Соның ішінде Жапония біздің еліміздің ең ірі жабдықтаушысы болып табылады.

... Жапонияның Қазақстанмен арадағы қатынасында негізгі орын экономикалық салаларға бөлінеді. Аталған мәселеге назар аударып отыра Қазақстанның негізгі міндеті жапон инвесторларын тартуға арналып отыр" [5].

Қазақстан мен Француз Республикасы арасындағы көпсалалы қатынастың барысына тоқтай кететін болсақ: "Француз Республикасы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін 1992 жылдың қаңтар айында таныды. Дипломатиялық қатынастар 1992 жылдың 25 қаңтарындағы Францияның сыртқы істер министрі Роллан Дюманың Алматыға сапары кезінде негізделді.

Екі жақты ықпалдастықтың дамуының маңызды кезеңі Президент Н.Ә. Назарбаевтың 1992 жылдың қыркүйегіндегі бұл мемлекетке ресми сапары және екі ел арасындағы экономика, саясат және қорғаныс саласындағы кеңестікті қарастырған Достық, өзара түсіністік және ынтымақтастық туралы Келісімге қол қойылуы еді.

... 1994 жылдың 18 ақпанында ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Францияға жұмыс сапары іске асырылды, оның барысында Президент Ф.Миттеранмен келісім жасалды. Онда алдындағы қол жеткізілген уағдаластықтарды жүзеге асыру және әр бағыттағы екі жақты ынтымақтасты одан ары нығайту мәселелері талқыланды.

... 1996 жылы Франциямен сыртқы сауда айналымы 4021,8 мың АҚШ долларын құрады.

... 1997 жылдың бірінші жарты жылдығында сыртқы сауда айналымы 27656,1 мың АҚШ долларына жетті” [6].

XX ғасырдың 90-жылдарының екінші жартысынан Қазақстанның Ресеймен арадағы көпсалалы қатынасы тұрақтылық сипат алып, оның нәтижелері тереңдей түсті. Тарихи көршілес екі елдің арасындағы өзара ынтымақтастықтың да ауқымы кеңейді. 1995-1997 жылдардағы екі мемлекет арасындағы уағдаластықтардың мазмұнына тоқтайтын болсақ, осы мазмұндағы ресми құжаттарда: “1997 жылдың 17 тамызында Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы азаматтық алудың жеңілдетілген ережелері күшіне енді.

... Қазақстанның Ресеймен сауда- экономикалық ынтымақтастықтың дамуының кезекті қадамы ТМД шеңберіндегі Белорусия, Қазақстан және Ресей үкіметтері арасындағы 1995 жылдың 30 қаңтарындағы “Кеден Одағы туралы келісім” және 1996 жылдың 29 наурызындағы “Жүктердің еркін ауысуы, сыртқы экономикалық істерді келісілген тарифтік және тарифтік емес реттеу”, солармен қатар үшінші елдермен бірлескен саудадағы уақытша шектеулердің біртұтас тәртібін қарастырған “4+N” Келісімі болды.

... Осылардың барлығы өнім айырбастауды елеулі тұрғыда ұлғайтуға мүмкіндік жасады. Қазақстанның Ресеймен арадағы сауда айналымы 1996 жылы 1995 жылмен салыстырғанда 30%- дан артық көрсеткішке жетті. Республикада 160-қа жуық қазақстан-ресейлік бірлескен кәсіпорындар негізделді, өндірістік кооперацияны дамытуға арналған жұмыс жалғастырылуда.

... Ғылым, мәдениет және білім салаларындағы екі жақты ынтымақтастық неғұрлым кең ауқымды және нәтижелі болып табылады. Ұлы қазақ ақыны, ойшыл Абайдың құрметіне арналған 1995 жылғы Мәскеуден бастау алған мерейтойлы шаралар одан ары жалғасын табуда. ... Ресей Федерациясы Қазақстанға ғылыми кадрлар дайындауға елеулі тұрғыдағы көмек көрсету мерзімін ұзартып отыр. Ғарыш кеңістігін зерттеуге, мұнай-химиялық және дәрі-дәрмек өндірісінде, сонымен бірге микробиология мен медицинадағы жаңа технологияларды дайындау мен енгізу мақсатындағы бірлескен жобалар іске асырылуда. Екі елдің жетекші жоғары оқу орындары өзара тікелей байланыстарға шықты” [7].

Осы мерзімде Қазақстан мен Украинаның “... сыртқы саясат құрылымдарының арасындағы белсенді өзара қатынастың келесі тәжірибелік қорытындысы Украинаның АӨСШК қызметіне бақылаушы ретінде қатысуға қосылу туралы шешімі және мәдениет пен білім, әскери кадрлар дайындау, әртүрлі деңгейдегі екі жақты байланыстарды кеңейту болды” [8].

Қазақстан Республикасының бостандығына ие болған мерзімінің бірінші онжылдығында оның Еуропа Одағыелдерімен арадағы экономикалық бағыттағы ықпалдастығы да ойдағыдай дәрежеде негізделді. Мысалы: “Еуропа Парламенті Бас Хатшылығы Еуропа Парламентінің үстіміздегі жылдың (1997 жыл, - Ғ.Қ.). 13 наурызындағы Страсбург қаласындағы сессиясындағы Қазақстан Республикасы және ЕО арасындағы серіктестік және ынтымақтастық туралы Келісімге қол қоюды құптаған қарарды қабылдағаны туралы мәлімет жариялады. Осы арқылы ЕО институттарының ішкі мәселелерге арналған жалпы ережелеріне сай аталған Келісім күшіне енуі үшін ЕП тарапынан барлық қажетті құжаттар сараптамадан өткізілді.

Бұлармен қатар бүгінгі күнге ЕО 8 мүшесі (Дания, Австрия, Финляндия, Швеция және Ұлыбритания) Қазақстанмен серіктестік және ынтымақтастық туралы Келісімді бекітті,” [9] - деген ресми анықтама Қазақстанның ЕО-мен арадағы қатынасының барысы мен алғашқы нақты нәтижесін паш етеді.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының сыртқы саясаттағы тәуелсіздіктің алғашқы уақытындағы жоғарыдағы көрсетілген мемлекеттерімен арадағы қатынастары еліміздің саяси-экономикалық беріктігін қамтамасыз етуге арналды. Осындай мақсаттағы атқарылған істердің барысында Қазақстан әлем елдерінің халықаралық қауымдастығына толығымен енді. Мұның өзі Отанымыздың саяси, шаруашылық-тық, әлеуметтік тұрғыдағы тұрақтылығы және өркендеуіне әсер етті. Ал ХХІ ғасырдың басынан осы елдер және жер шарының тағы да басқа көптеген мемлекеттерімен арадағы жан-жақты тығыз қатынас одан ары жалғастырылып, дүниежүзілік қауымдастық оны саяси, экономикалық тұрғыдағы тұрақты да серпінді дамушы ел ретінде таныды, мемлекетімізге деген әр бағыттағы ықыластықтары арта түсті.

Әдебиеттер:

- 1 ҚР РПрезиденті мұрағаты, қор 75-Н, тізімдеме 1, іс3198, пп.6,9,18.*
- 2 ҚР Президенті мұрағаты, қор75 Н,тізімдеме 1, іс 3265, п2,4,70,83,85,86.*
- 3 ҚР Президенті мұрағаты,қор 75-Н, тізімдеме 1, іс 3039, п.33.*
- 4 ҚР Президенті мұрағаты, қор75 Н,тізімдеме 1, іс 3265,п.72.*
- 5 ҚР Президенті мұрағаты, қор75 Н,тізімдеме 1, іс 3265,п.75.*
- 6 ҚР Презиенті мұрағаты, қор 75-Н, тізімдеме 1, іс 3120, пп.109, 111.*
- 7 ҚР Президенті мұрағаты, қор -75-Н, тіркеме 1,іс 2938, пп.19, 21.*

Г.М. Карасаев¹

¹д.и.н., профессор, Институт истории государства КН МОН РК, г. Астана, Казахстан

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-1997 гг)

Резюме

В статье на основе архивных и исторических материалов раскрывается внешнеполитическая деятельность Республики Казахстан в период 1991-1997 годов.

С первых дней независимости основными направлениями внешнеполитической деятельности Казахстана стали:

- установление многовекторных равноправных отношений с ведущими странами мира;
- добрососедское, миролюбивое отношение со странами СНГ в области политики, экономики, культуры и др.;
- определение границы с соседними странами (РФ, КНР, Узбекистан, Киргизия, Туркмения);
- членство и работа в главных международных организациях мира.

Вместе с тем, основным достижением Республики Казахстан в эти годы является успешная политика в области ядерного разоружения. По инициативе и под руководством Президента Н.А. Назарбаева Казахстан стал безядерным государством. Был закрыт Семипалатинский ядерный полигон. Инициативы и предложения Елбасы Н.А. Назарбаева всеобщему сокращению ядерного оружия и закрытие ядерных испытательных полигонов во всем мире получила всемирную поддержку.

К середине 90-годов XX века в мировом сообществе стран Казахстан уже был признан миролюбивым, стабильно развивающимся государством.

Ключевые слова: Республика Казахстан, внешняя политика, ядерное разоружение, добрососедское отношение, межгосударственные переговоры, мировое сообщество, страны СНГ

G.M. Karassayev¹

¹Doctor of historical science, professor, Institute of State history SCMES RK, Astana, Kazakhstan

THE MAIN DIRECTIONS OF THE FOREIGN POLICY ACTIVITY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN FIRST YEARS OF INDEPENDENCE (1991-1997)

Summary

In the article, on the basis of archival and historical materials, the foreign policy activity of the Republic of Kazakhstan is revealed during the period 1991-1997.

Since the first days of independence, the main directions of Kazakhstan's foreign policy activity have become:

- establishment of a multi-vector equal relations with the world's leading countries;
- good-neighborly, peace-loving attitude with the CIS countries in the field of politics, economy, culture, etc. ;
- determination of the border with neighboring countries (Russia, China, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan);
- membership and work in major world's international organizations.

At the same time, the main achievement of the Republic of Kazakhstan in these years was a successful policy in the field of nuclear disarmament. At the initiative and under the leadership of President Nursultan Nazarbayev, Kazakhstan has become a nuclear-free state. The Semipalatinsk nuclear test site was closed down. Initiatives and proposals of the President N. Nazarbayev to the universal reduction of nuclear weapons and the closure of nuclear test sites received worldwide support around the world.

Kazakhstan was already recognized as a peace-loving, steadily developing state by the middle of the 90-ies of the XX century by the world community.

Key words: Republic of Kazakhstan, foreign policy, nuclear disarmament, good-neighborly attitude, interstate negotiations, world community, CIS countries

Г.Б. Қозғамбаева¹

¹Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
gulnar.kozgambaeva@mail.ru

БІРІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ ХАЛЫҚТАРЫН РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОТАРЛАУ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Мақалада, Бірінші Дүниежүзілік соғыстың Түркістан өлкесін мекендеген халықтардың өмірі мен тұрмыс тіршілігіне үлкен ауыртпашылық әкелгендігі қамтылған. Ауқымы жағынан мұндай соғыс адамзат қоғамының өткен тарихында болмаған еді. Түркістан өлкесін мекендеген халық соғыс жылдарында Ресей империясының азық-түлік, шикізат, киім-кешек көзі болды. Жергілікті халықтан алынатын салық 3-4 есе, ал кейбір жағдайларда 15 есе өсті. Өлкеден азық-түлік, киім-кешек, оқ-дәрі, шикізат көзімен қатар, халықтан міндетті салық жинады. Тонаушылық соғыстың мұқтажына қарай, «ерікті қаржы жинау» бойынша ондаған миллион сом шамасында мал мен басқа өнімдер еңбекшілерден тартып алынды. Соғыс жылдарында Түркістан өлкесі халқының еңбекке жарамды ер азаматтарды тыл жұмыстарына алуына байланысты, көптеген отбасылар асыраушысыз қалды, елді қымбатшылық, ашаршылық жайлады. Соғыстың барлық шығыны қарапайым халықтың мойнына жүктелді. Уақыт өткен сайын соғысқа байланысты тонау мен қанау күшеюі, тартып алынған құнарлы егіндік пен шұрайлы шабындық жерлерден шөлейт жерлерге ығыстырылуы және т.б. мәселелер қордалана келе 1916 жылығы көтерілістің шығуына себеп болды.

Түйін сөздер: отарлау саясаты, озбырлық, соғыс, салық, көтеріліс, ашаршылық

Бірінші дүниежүзілік соғыс 1914 жылы 19 шілдеде басталды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа 38 мемлекет қатыстып, 10 миллион солдаттардың және 12 миллиондай бейбіт халықты жойған қырғын соғысқа айналды. Ресей империясы Бірінші дүниежүзілік соғысқа дайындықсыз, әскери – өнеркәсіптік жағдайы төмен дамыған жағдайда кірісті. Сондай-ақ армия мен әскери – техникалық жағынан да нашар қамтамасыз етілген еді. Соғыс басталысымен әскер қатарына алығандарға 400 мың винтовка жетіспеді, ал 1914 жылдың қазан айына дейін бұл көрсеткіш екі есеге ұлғайды [1, с.558]. Бұл соғысқа қатысқан басқа мемлекеттер сияқты Ресей мемлекеті негізгі және жанама тұрғындарының үштен бірінен айрылды. Миллиондаған азаматтық тұрғындар басқа елдерге кетті. Жүз мыңдаған бейбіт халық соғыс қимылдары болған ресейдің аудандарында аштық пен індет ауруларынан қайтыс болды [2, с.108].

Ресейдің дүниежүзілік империалистік соғысқа кірісуі Қазақстан еңбекшілерінің жағдайына ауыр әсер етті. Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Түркістан өлкесі халықтарына патшалы Ресей империясы тарапынан жүргізген озбырлық саясатының зардаптары ауыр болды. Соғыс жылдарында салықтардың мөлшері ұлғайтылды. Қазақ халқына «ерікті алымдар», мемлекеттік заемға күштеп жаздыру және әскери салық, барлық алымдар мен баждардың 10 шақты түрлері салынды. Байырғы тұрғындардың барлық алымдардың 21% көлемінде, яғни әр шаруашылықтан 1 сом 84 тиыннан әскери салық алынды. Әкімшілік алымдарды «құрметті адамдар» арқылы жүргізді, олар жеке басының баюы мақсатын көздеп түбіртектер (квитанция) бермеді, алымдар алуды бірнеше рет қайталады. Старшиндар, чиновниктер мен байлар арасында паракорлық пен ұрлық – қарлық етек алды. Түркістан өлкесіндегі түркі халықтарынан жерді тартып алу жалғастырылды, Семей облысының солтүстік-шығыс аудандарында, Сырдария облысында, Жетісу облысы және Қазақстанның басқа да облыстарында осылай болды. Соғыс басталған соң жалпы Ресей империясында өндіргіш күштердің даму деңгейі бірте – бірте кеми берді. Соғыс ішкі Ресей халқының да, шет аймақтардағы Түркістан өлкесіндегі түркі тілдес халықтың да жағдайына қатты әсер еткені белгілі. Шаруашылық күйзеліп, егіс көлемі азайып, оның өнімі күрт төмендеді, мал саны кеміді. Соғыс қисапсыз көп шикізатты, азық – түлікті, малды тағы сол сияқты материалдық игілікті қажет етті. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғанға дейін негізінен қазақ даласынан тасымалданатын өнімнің түрі мал мен астық өнімдері болатын. 1908 жылғы мәліметтерге сүйенсек бір ғана Жетісудан 38644 жылқы, 105212 бас ірі қара және 1 миллион 596375 тұяқ қой-ешкі сыртқа шығарылған [3, 8 б.].

XX ғасырдың алғашқы жылдарынан, әсіресе 1914 жылдан бастап халықтың жағдайы бұрынғыдан әрі ауырлай түсті. Соғысқа қажет барлық шығынды қарапайым халық көтерді. Соғыс қисапсыз шикізатты, азық-түлікті, малды т.б. материалдық игілікті жалмай берді. Уақыт өткен сайын соғысқа байланысты тонау мен қанау күшеюі түсті. Өртүрлі салықтардың мөлшері артып, жаңа салықтар енгізілді. Академик, К.Н. Нұрпейіс: «Жергілікті халық төлейтін салықтар көлемі көбейді. Халықтың күнделікті тұтынатын заттардың бағасы күнен күнге қымбаттай берді... Қазақстанның солтүстік шығыс облыстарында 1916

жылы бидай ұнының бағасы 1,5 есе, ал еттің бағасы екі есеге дейін көтерілді» деген пікірлерді өзінің зерттеулерінде келтірген [4,14 б.].

Өлкеде жергілікті өнімдер арзан бағада қала отырып, сырттан тасымалданатын өнім қымбаттап халықтың шаруашылығы күйзеліп, әл-ауқаты нашарлай түсті. Сырттан келетін тауарлардың бағасы өте қымбат болды. Империалистік соғыс жылдарында өлкеде экономикалық күйзеліс пен қатар халықтарды саяси езу де күшее түсті. Соғыстың алғашқы күндері-ақ патша үкіметі өлкеде «төтенше жағдай» енгізді. Далалық генерал губернатордың ерекше қаулысымен Сібір темір жолының бойында «жиналыс, ереуіл, жұмыстан бас тартуда жазаланатын әскери жағдай» енгізілді. Патшаға қарсы шығып ереуіл жасауға және оған шақыруға, жалпы патша әкімшілігінің қызметкерлеріне қарсы шыққан кінәлілер өлім жазасына кесілетін болды. 1914 жылы әскери министрдің арнайы жарлығымен Далалық генерал-губернаторға ерекше құқық беріліп, басылымдарға әскери цензура қойылды [5,с.25]. Соғыстың алғашқы үш жылында Түркістан өлкесінен өте көп мөлшерде мақта мен мақта майы, 474 мың балық, 299 мың пұт сабын, 70 мың жылқы, 13 мыңға жуық түйе, 38 мың шаршы киіз, 441 киіз үй алынды [6,104 б.]. Уақыт өткен сайын халықты майданға байланысты тонау, қанау саясаты күшейе түсті. Халықтың әл-ауқаты күнен-күнге нашарлай берді. Бұл жағдай Жетісудың жергілікті халқына тән болған еді. Сонымен қатар әскери мобилизацияланғандардың отбасына көмек ретінде жергілікті халыққа міндетті түрде еңбек міндеткерлігі енгізілді. Жетісудың өзінен-ақ 1914 жылы 22 мыңнан аса, 1915 жылы 52 мыңға жуық, 1916 жылы 35 мыңнан аса адам әр түрлі құрылыс жұмысына мобилизацияланған болатын. 1916 жылы Жетісу әскери губернаторы Фольбумның бұйрығымен қазақтар мен қырғыздар ешқандай ақы төлемсіз жер жыртуға, егін егуге міндеттелді. Және де халықтың иығына ауырлық түсіретін әскери салық салынды. 1914 жылмен салыстырғанда 1916 жылы ұнның бағасы 218 процентке, еттің бағасы 225 процентке өсті [7,с.57]. Түркістан өлкесі халықтары қанаудың ең ауыр түріне түсті, мысалы бір ғана Жетісу халқы әр түгінге салынатын салықтың мөлшері 3 сомнан 8 сомға өсті. Азық-түлік және тағы басқа халық тұтынатын заттардың бағасы үздіксіз қымбаттай берді. XX ғасырдың басымен салыстырғанда бір пұт ұнның бағасы 94 тиыннан 1916 жылы көктем айларында 40 сомға дейін көтерілді [7,с.58]. Соғыстың салдарынан Түркістан өлкесі халықтарының күнделікті тұтынатын тауарлардың жетіспеушілігі, өңірдегі қымбатшылық өткір сезілді. Жетісу облыстық Қазақ комитетінің төрағасы И.Жайнақов: «...Жетісу облысына ұлы соғыстың әсері басқа жерлерге қарағанда бұрынырақ әсер етті, 1916 жылдың ортасына қарай тұтынуға бірінші қажетті заттар: ауылшаруашылық машиналары мен құрал-жабдықтар, басқа да тауарлардың жетіспеушілігі қатты сезілді. Мал шаруашылығының және де басқа жергілікті (астық, шикізат, жүн, тағы басқа) өнімдердің бағасы сол төмен күйінде қалды да, ал сырттан әкелінетін тауарлардың бағасы күн санап емес, сағат санап өсіп отырды...» деп, көрсетеді [3, 8б.]. Сонымен қатар соғыс кезінде ұлттық-отарлық езгіде күшейе түсті. Патша чиновниктері жергілікті халық өкілдерін тәлкек етіп, өздерінің әрқашанда үстем болу мақсатында екенін көрсетті. Осындай бір айғақ Түркістан генерал губернаторы міндетін атқарушы Ерофеевтың Жетісу әскери губернаторына жолдаған телеграммасынан көруге болады: «Түземдіктерге орыс билігінің алдында бас идіру белгісі ретінде барлық ведомстволық чиновниктері мен офицерлері алдында түземдіктер бас иіп, құрметпен сәлем беруі керек» [8,с.37]. Бұл патша чиновниктерінің ойына келген озбырлығының бір қыры ғана еді. Отарлық жүйе Түркістан өлкесі халықтарын қанап, езіп, жаншып ұстауға мейлінше мүдделі болды. Патшалы Ресей үкімет жергілікті халықтың тілі мен ділін, ұлттық сана-сезімін тұншықтырып, рухани құлдық арқылы өлкені орыстандыруды көздеді. Патша үкіметінің жүргізіп отырған әділетсіз соғысқа, отарлық жүйенің ұлттық және әлеуметтік езгіні күшейтуіне қарсы жергілікті халық бұқарасының наразылығы күннен күнге арта түсті. Патша үкіметінің отарлау саясатының ұзақ жылдар бойы жүргізілуі барысында орыс шаруалары мен орыс казактары үшін қазақ-қырғыз жерлерін зорлықпен тартып алып, құнарлы егіндігінен, шұрайлы шабындығынан айрып көшпелі халық тау-тасты және шөлейт жерлерге ығыстырылды. 1914 жылы бір ғана Жетісу өлкесінен 34 млн. сомның малы және мал өнімдері әкетілді. Патша үкіметі соғыс жылдарында қазақтардан жерді тартып алуды жалғастырды. Бір ғана Жетісу облысында 1914 ж. 27326 десятина шұрайлы жер тартып алынды. 1917 ж. қарай Семей, Орал, Торғай, Ақмола облыстарында және Бөкей ордасында қазақтардан 40,638 миллион десятина жер тартып алынды [10,с.49]. Жергілікті халықтан алынатын салық 3-4 есе, ал кейбір жағдайларда 15 есе өсті. Өлкеден қаншама түйе, ет, балық, киім-кешек, оқ-дәрі, шикізат алып жатса да, көзі тоймайтын Ресейдің үстем тап өкілдері халықтан міндетті салық та жинады. Тонаушылық соғыстың мұқтажына қарай, «ерікті қаржы жинау» бойынша ондаған миллион сом шамасында мал мен басқа өнімдер еңбекшілерден тартып алынды. Соғыс жылдарында Түркістан өлкесі халқының еңбекке жарамды ер азаматтарды тылдағы жұмыстарға алуына байланысты, көптеген отбасылар асыраушысыз қалды, елді қымбатшылық, ашаршылық жайлады.

Қазақ ұлт зиялыларын төңірегіне топтастырған «Қазақ», «Алаш» сияқты бейресми газеттерде қоғамда болып жатқан түрлі оқиғалар мен құбылыстар, елдің саяси әлеуметтік жағдайы туралы материалдар жарияланды. Атап айтсақ патшалық Ресейдің Түркістан өлкесін отарлау саясатына, отаршылдыққа қарсы болған ұлт-азаттық көтерілістер барысына, 1916 жылғы көтеріліс және 1917 жылғы Ақпан революциясы мен Қазан төңкерісі және тағы басқа тарихи мәселелерді қамтыған мақалалар жарияланды. Аталмыш газеттер ресми орындардың қатаң бақылауында болса да бүкіл түркі-мұсылман интеллигенциясының патша үкіметінің отаршылдық жүйесіне қарсы наразылықтарын көтере білді. «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары да ұлттық ерекшеліктерді сақтай отырып, батыстық өркениет даму жолының бағытын ұстанса да, түркі жұртындағы өзгерістерді осы баспасөз арқылы насихаттап отырды. Қазақ баспасөзінде көтерілген мәселелердің бірі бұл – Балқан соғысы. Балқан елдері мен Түркия арасындағы соғыс қимылы, әсіресе Түркия үкіметінің ішкі және сыртқы жағдайы, билік басындағы жас түріктер үкіметі мен оның басшыларының қызметі басылымның негізгі тақырыбына айналды [11,37б.]. Балқан соғысы кезінде Түркиядағы «Иттихид вә тәрраки» (Бірлік және прогресс) ұйымынан Түркістан мұсылмандары арасына әмисарлар жіберіп жатқаны, олардың жергілікті халықты орыс үстемдігіне қарсы бас көтеруді мақсат тұтатыны туралы хабар полиция департаментіне жиі келіп түсетін. Сол кезде патшалық Ресейдің Азиялық негізіндегі түрік-мұсылман халықтары арасында түрікшілдік және исламшылдық бағытындағы үгіт-насихатты жүргізуді жас түріктердің жетекшілерінің бірі Әнуар паша жақтады [12, 241 б.]. Әнвер (Әнуар) пашаның тұлғалық қасиетіне қазақ ұлт зиялылары да өзіндік баға берген. Қазақтың еркіндік жолында ХХ ғасырдың басында күрескен, қызыл террордың нәтижесінде шетелге кеткен ұлт зиялысы Мұстафа Шоқай «Марқұм Әнвер паша хақында есте қалғандардан үзінділер» деген естелік мақаласын, оның қаза болғанының он жылдығына орай жазды. Әнвер паша түрік жерінде ғана емес, қазақ жұрты ортасында да кең таралғандығын: «Түркістандағы халық бұқарасының басым көпшілігі Әнуарға сенетін, оны өзінің ең жақын адамы санайтын... Ал Әнуар пашаны білмейтіндер жоқ десе де болатын», - деп жаза отырып, оның есімі Түркістан өлкесіне аңыз ретінде айтылатындығына тоқталған [13, 288-289 бб.]. Патша өкіметі Түркиядағы «Иттихад ве теракки», «Түрік ошақтары» секілді т.б. ұйымдар тарапынан түрікшілдік идеяларының Ресей мұсылмандары арасында насихатталуына жол бермеуге әрекеттенді. Осындай шараларды қолға алынып жатқан тұста Орталық Азия мен өзгеде өңірлердегі мұсылман халықтары арасында Түркияға барып білім алуға деген талпыныс арта түскен еді. Зерттеуші Ғ.Ахмедовтің жинаған деректеріне қарағанда, ХХ ғасыр басында Ыстамбұлдағы жоғары оқу орындарында Ә.Ғайсин, С.Шанов, Д.Көлбаев, М.Тұрғанбаев сияқты бірқатар қазақ жастары білім алған [14,127-129 бб.]. Түркістан өлкесі мұсылмандарына «Иттихад Вә тәрраки» ұйымы ғана емес, Түркиядағы өзге де ұйымдар өз ықпалын тигізуге тырысқан еді. Сондай ұйымдардың бірі 1910 жылы Стамбулда құрылған «Тараф-ул-муслимин» (мұсылмандарды өзара таныстыру) атты ұйым болатын. Бұл ұйымды Түркияға эмиграцияға кеткен көрнекті татар қайраткері Ә.Ибрагимовтың жетекшілік етуімен құрылған. Ә.Ибрагимов 1910 жылдан Ыстамбұлда татар тілінде «Тараф-ул-муслимин» (Мұсылмандарды өзара таныстыру) деген журналды шығаруды қолға алды [15]. «Тараф-ул-муслимин» ұйымы Ресей империясындағы қазақ, қырғыз, өзбек, татар секілді тағы басқа мұсылман халықтарын азаттық қозғалыста бірлестіруді мақсат тұтып, өзінің басылымдарын Түркістан өлкесіне таратты. Сондай басылымдардың бірінде Түркістан өлкесіндегі ахуалға арналған материал жарияланып, онда былай делінді: «Бұрын исламның қасиетті орны саналған Түркістан өлкесі бүгінде қаратүнекте, оның мұсылман тұрғындары езгіге түсіп тапталған. Түркістандықтардың мұндай ахуалы біздің көзімізге жас ұялатады [12,241 б.]. Түркістан өлкесі халықтарын Түркиядан келген үгіт-насихат жүргізушілер Меккеден келген діндарлар Түркияны қолдауға және сенім артуға шақырды. Мұны Түркістан өлкесіндегі отарлық билік органдары аңғармай қалмады. Соған орай Түркістан генерал губернаторы Н.Гордеков орыс армиясының бас штабына өлкеге түрік азаматтарының келіп-кетуі орыс үкіметінің мүддесіне қайшы келеді, деп хабарлаған болатын [16,с.149]. Түрікшіл бағыттағылар түрік мұсылмандардың басын біріктіріп, қарсы тұруды, сөйтіп Түркияны қолдауды ұсынды. Отарлаушы патша империясы Түркістан өлкесінің түркі тілдес халықтарының жері мен оның табиғи байлығының айтарлықтай бөлігіне иелік етіп қана қоймай, олар халқымызды рухани жағынан да езді: оны тілінен, дінінен, ділінен айыру бағытында қатыгездікпен ойластырған шаралар жүйесін жүзеге асырды. Ұлттық және әлеуметтік езгінің күшеюі, соғыс тудырған қиыншылықтарға байланысты халық бұқарасының қайыршылануы, қымбатшылық пен аш-жалаңаштықтың өріс алуы - міне осының бәрі халықтың басым көпшілігі тарапынан жаппай наразылық тудырды. Бірінші дүниежүзілік соғыс Ресей империясында пісіп-жетіліп келе жатқан жалпыға бірдей дағдарыс үрдісін тездетті. Қазақстанның, Орта Азияның барлық дерлік аймақтарын қамтыған көтеріліс соның жарқын көріністерінің бірі болды. Түркістан өлкесінде саяси жағдай шиеленісіп, ұлттық езгінің күшейе түскен кезінде патшалық Ресей үкіметінің 1916 жылғы 25

маусымда Қазақстан мен Орта Азия халықтарының азаматтарын майдандағы қара жұмысқа шақыру туралы жарлығы шығады. Дүниежүзілік соғыс патша үкіметін шет аймақтағы халықтарды окоп қазуға, ағаш кесу, жол салу және тағы басқа майданның қара жұмысына шақыруға мәжбүр етті.

Қортындылай келе, Бірінші дүниежүзі соғысы жылдарында Түркістан өлкесі халықтарына патшалы Ресей империясы тарапынан жүргізілген озбырлық саясаты шектен тыс ауыр болды. Өлкеде жер мәселесі шиеленісті, саяси, әлеуметтік-рухани, ұлттық езгі тереңдеді. Ресей империясының Түркістан өлкесі халқына жүргізген озбырлық саясаты жайында кең мәліметтерді сол кезеңде ғұмыр кешкен Алаш қайраткерлері, қазақ зиялылары еңбектерінде бағасын беріп, олардың жүргізген саясатын өткір сынға алды. Соғысқа байланысты Түркістан өлкесі халықтарын тонау мен қанау, жиналатын әртүрлі салықтардың мөлшерінің артуы, жаңа салықтардың енгізілуі және қанаудың ең ауыр түрі қолданылды. Соғыстың барлық шығыны қарапайым халықтың мойнына жүктелуі және Түркістан өлкесі халқынан зорлықпен тартып алынған құнарлы егіндік пен шұрайлы шабындық жерлерден шөлейт жерлерге ығыстырылуы және т.б. мәселелер қордалана келе 1916 жылығы көтерілістің шығуына себеп болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Всемирная история. В десяти томах. - Москва: Издательство социально экономической литературы. - 7 том. - 1960., - С. 819.*
- 2 *Степанов А.И. Цена войны: жертвы и потери/Мировые войны XX века: В 4 книгах. - Москва, 2002. Кн.1: Первая мировая война: Исторический очерк. - С. 298. / Отв. редактор Г.Д. Шкундин.*
- 3 *Қарқара айбаты: құжаттар мен материалдар жинағы. - Алматы, 1991. - 286 б.*
- 4 *Нұрпейіс К.Н. Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс: себептері, қозғаушы күштері, аймақтық ерекшеліктері, тарихи маңызы. // Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: тарихи оқиғаға жаңа көзқарас. РҒПҚ материалдар жинағы. - Алматы, 2006. - 15 - 20 бб.*
- 5 *Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. - Алма-ата, 1967. - С. 158.*
- 6 *Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ: материалы Всесоюзного «круглого стола» 27-28 июля 1990 г. / Игибаев С.К. - Целиноград: МГП "Аль-Фараби", 1991. - С. 120.*
- 7 *Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Восстания 1916 года в Казахстане. - Алма-Ата: Наука, 1977. - С. 166.*
- 8 *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане / отв. ред. А.В. Пясковский, Т.Е. Елеуов // Сб. Докум. - Москва, 1960. - С. 37.*
- 9 *Бекмаханова Н.Е. Многонациональное населения Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60 годы XIX века 1917 г.). Монография. - Москва: Наука, - 1986. - С. 320.*
- 10 *Дахилейгер Г.Ф. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). - Алматы, 1965 - С. 171.*
- 11 *Смағұлова С.О. Қазақ баспасөзіндегі Энвер паша және түрікшіл қозғалысы барысы // Отан тарихы. - №1(61) - 2013. - 87-93 бб.*
- 12 *Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың II жартысы - XX ғасырдың бас кезі) тар.ғылым. докторлық дисс. алу үшін дайындаған диссертация. - Алматы, - 2009. - 310 бет (241 б.).*
- 13 *Шоқай М. Таңдамалы - Алматы: Қайнар, - 1998. -Т1., - 512 б. (288-289 бб.).*
- 14 *Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда: Естеліктер мен тарихи деректер. - Алматы: Жалын, 1996. - 224 бет.*
- 15 *Рүстемов С.К. Қазақ-түрік байланыстары тарихынан (XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың бас кезі). //«edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. - №1. Ресей империясының сыртқы саясаты мұрағаты (RISSM). 147-қ., 485-т., 1256 -is.(321-322п.).*
- 16 *Ряполов В.В. Германо-турецкая агентура в Средней Азии и Афганистане. // Вопросы истории. - 2007., - С. 142-152.*

Г.Б. Козгамбаева¹
¹КазНУ им. аль-Фараби

КОЛОНИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НАД НАСЕЛЕНИЕМ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

I мировая война нанесла большой урон жизни и быту тюркоязычному народу Туркестанского края. По масштабам в истории человеческого общества не было такой войны. Туркестанский край в годы войны был источником сырья Российской империи. В эти годы с Туркестанского края были вывезены 300 тыс. пудов мяса, 70 тыс. лошадей, 13 тыс. верблюдов. Налог с местного населения возрос в 3-4 раза, а в некоторых случаях возросло в 15 раз. Кроме тяжелого обязательного налога с народа взимали «добровольный налог». Было около 10 разных видов повинностей. В годы первой мировой войны в связи с привлечением к тыловым работам трудоспособных мужчин Туркестанского края многие семьи остались без кормилицы, страна подверглась дороговизне и голоду. В результате этого в Туркестанском крае начался национально-освободительное восстание 1916 года.

Ключевые слова: колониальная политика, захват, война, налог, восстание

G.B. Kozgambayeva¹
¹KazNU im. al-Farabi

THE COLONIAL POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE OVER THE POPULATION OF TURKESTAN REGION DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

The World War I caused a great damage to the life of Turkic people of Turkestan region. There was no large scale war in the human history as the World War I.

During the war the Turkestan region was a source of raw materials of the Russian Empire. The tsarist government grabbed camels, horses and cows from local people for war needs.

In spite of the amount of seized camels, meat, fish, clothes, supplies and raw materials the tsarist Russia imposed local population on obligatory tax. Apart from obligatory tax there was a “voluntary tax”. According to “voluntary tax” the working population was charged with about 10 thousand million rubles` worth cattle and other types of products. There were about 10 different types of duties. During the First World War due to the involvement of men capable to work in the rear works of Turkestan region, many families were left without a supporter, the country underwent high prices and hunger. As a result the national-liberation uprising began in Turkestan region in 1916.

Keywords: colonial policy, seizure, war, tax, uprising

УДК156 -123
МРНТИ 03.03.20

А.Жыланкөзова¹

¹Шет тілдері және іскерлік карьера университеті Тарих және дінтану кафедрасының қауым. профессоры м.а.

АЯКӨЗ ҚАЛАСЫНЫҢ АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАРЫ МЕН МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Аякөз қаласының мәдени дамуы зерттелген. XX ғасырдың басында Сергиопольдағы өнеркәсіптер мен тау-кен орындары кеңейіп, онда жалдамалы жұмысшылар тобы қалыптасты. Сергиопольдағы мұндай өнеркәсіптердің дамуын тек Сергиополь уезі үшін ғана емес, жалпы Қазақстанның экономикасының дамуындағы тарихи жетістік деп білеміз. Осы кезде Аякөз халқы қазақ елінің басқа аймақтарындағы сияқты саяси-әлеуметтік қайшылықтарды басынан кешірді. Ондағы жұмысшылардың толқуына шығуы, алғашқыда жер дауын шешу мәселесінде әкімшіліктегі белгілі бір басқарушы топтардың іс-әрекеттеріне қарсы шығу болса, кейіннен патша үкіметінің отарлық, бодандық саясаты негізінде болды.

Түйінді сөздер: Аймақ, округ, провинция, медресе, оқырмандар, процестер, арифметика, басқару

Отандық тарихнамада Қазақстанның жекелеген қалаларының тарихын зерттеу XX ғасырдан бастап қолға алынды. Оған дейін жазылған қалалар тарихы облыс, округ, уезд орталықтары ретінде зерттелген. Қазақ-орыс қарым-қатынасының жетістіктерін тұжырымдай келіп: “Қазақстанның қалаларында орталықтандырылған орыс басқармасы әкімшілігінің рөлін арттырды. Бұл көп кешікпей сауда байланысының дамуына әсер етті. Қазақ өлкесіндегі малдың көптігі мен оның шикізат өнімі көрші аудандардың көпестерін ғана емес, Орта Азия хандықтары мен Ресейдің ішкі губернияларын да қызықтырды. Бұл үрдістің баяу жүруі Қазақстанның шығыс бөліктерін біртұтас шаруашылық құрылысына енгізіп, Орта және Ұлы жүздердің Ресейге қосылуының аяқталуына ықпал етті” [1] деуге болады. Соның бірі Аякөз округы мен аттас уездің саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық даму мәселесі болды. Оның негізінде екі ғасырлық тарихы бар Аякөз елді-мекенінің мәдени-әлеуметтік даму тарихы өзінің мәдениетімен ерекшеленеді.

XIX ғасырдың аяғында Қазақстандағы зерттеуші-этнограф және өлкетанушылардың бірі, 1846 жылы Аякөзде туылған Құрбанали Халиди бірінші Аякөзде, кейін Семей медреселерінің бірінде оқыған. Қазақ, татар тілдерін білген адам. К.Халиди бір уақыттарда Бахты бекінісінде тұрып, 1874 жылдан Шәуешек қалаларының біріне имам болып кеткен. Ол Меккеге қажылыққа және Таяу Шығысқа, Түркияға, Еуропаға барған адам. Сонымен қатар Н.Ф. Катанов, В.В. Радлов, А.Вамбери еңбектерімен таныс болған. К.Халиди Қазан қаласында өзінің – “Тарих-и Джарида-и Джадида” (жаңа тарихи хаттар, 1889 ж.); “Тауа-и хамса-и шарки” (бес шығыс халқының тарихи очеркі, 1910 ж.) – атты екі еңбегін жазған. “Өрнек” басылымынан шыққан екінші еңбегінде қазақ халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті ерекше орын алған [2]. XIX ғасырдың соңында Аякөз округында ашылған қоғамдық кітапханалар жергілікті халықтың сауатын ашуда игі қызмет атқарған.

Осындай тағы бір орны толмас тарихи мұра ретінде, Қазақ мемлекеттік университетінің Қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихын ғылыми-зерттеу тобының басқаруымен “Аякөз ақындары” деген атпен Тобағұл-Мұсабайұлының (1871-1937 жж.) “Сібірден жазылған өлең-хаттары” атты бірінші кітапшасы жарыққа шығарылған [3]. Патша үкіметінің қазақ жерінде отарлау саясатын асыра жүргізуі қазақ ақын-жырауларының шығармаларында да орын алды. Осындай көрнекті тұлғалардың бірі-Дулат Бабатайұлы 1802 жылы Аякөз елді-мекенінде дүниеге келген. Өнер жолына ерте түскен Д.Бабатайұлы XIX ғасырдың орта шенінде Сарыарқадағы ең атақты ақындардың санатына қосылады. Өмірінің соңғы күндеріне дейін үлкен құрметке, даңққа бөленіп өткен ақын 1871 жылы өз елінде қайтыс болады [4]. Ең алғаш рет Д.Бабатайұлының тұңғыш жинағын қиссашыл ақын Мәулекей 1880 жылы «Өсиетнама» деген атпен Қазан қаласында бастырып шығарған [5]. Ақын қазақ жерінің талауға түсіп, отаршылардың ойранын өзінің «Ақжайлау мен Сандықтас», «Аяғөз» толғауларында ел жағдайы мен жер жағдайын байланыстыра жырлап, ата-дәстүрдің үзіліп, ата-қоныстың қадірі кетіп, өлкенің тоз-тозы шыққанын сөз етті. Ол отаршыларды батыл айыптап, патша үкіметінің озбыр саясатына қарсы тұрды. Сондай-ақ, өз шығармаларында жатақтар жағдайын жырлады.

Сол сияқты, өз халқының жағдайын ойлаған Аякөздік Ж.Кудерин 1893 жылы орта-дәулетті жанұяда дүниеге келген. Алайда, жұт жылдарында барлық малынан айырылған әкесі үлкен ұлы Жүніспен бірге батырақ болып, он жасар Ж.Кудеринді байларға мал бағуға жалға береді. Ол 1903 жылы К.Мұсабековтың, 1904 жылы Е.Мұстафиннің, 1906 жылы М.Байжігітовтың малын бағады. 1907 жылы ауыл молдасы Мұқаш Бәкеновтің, 1909 жылы мұғалім Жабағытаевтың малын баға жүріп, сауатын ашқан.

Сол кезде Жетісудағы үздік мектептердің бірі Қарағаш аулындағы (Лепсі уезі) “Мамания” мектебі болды. Оның иесі атақты Маман байдың ұлы, сауатты Есенғұл еді. Мектеп Уфа қаласындағы Ғалия медресесіне ұқсас ұйымдастырылған. Уфадан оқу жоспары алынып, мұғалімдер шақырылады. Бұл мектептің оқытуы негізінен діни тұрғыда өтеді. Оның алғашқы мұғалімдері Уфаның башқұрттары мен Қазанның татарлары еді. Мектепте оқитын қазақ балалары үшін интернат ұйымдастырылып, мұғалімдерге пәтер беріледі. Ал олардың жалақысы оқушылар есебінен төленді.

Ж.Кудерин 1912 жылдың 15 қыркүйегінен 1913 жылдың мамырына дейін “Мамания” медресесінің соңғы курсында оқып, 1914 жылдың басында осында сабақ береді, мектеп құрылысын одан әрі жетілдіруге атсалысты.

Ол 1918 жылдан 1824 жылға дейін уездік жер бөлімінің бастығы бола жүріп, қазақ ауылдарында жер-су реформасының іске асырылуына ат салысқан. Ол қазақтарды көшпенділіктен отырықшылыққа көшуге, мектептер мен тұрғын үйлер құрылысын жүргізуге үгіттеді. Оларды жерді пайдалана білуге, малды күтуге, қысқы азық дайындауға, оны пайдалана білуге баулыды.

1915 жылы Қытайға ауып кеткен қазақтардың 6000 отбасының Отанына оралуына мүмкіндік жасады. Жетісу губерниясындағы барлық уездерінде реформа нәтижесінде кулактардың жергілікті тұрғындардан тартып алынған 232 891 десятина жерді қайтарып алды.

Ж.Кудерин жұмыстан қолы бос кезінде “Өліппе” (1919 ж.) жазып, халық әдебиетінің жинағын, 5-сынып үшін хрестоматия құрастырады.

1926-1928 жылдары ғылыми зерттеу экспедициясының құрамында Қазақстанның өсімдік ресурстарын зерттеумен шұғылданады. Өсімдіктану және ботаника бөлімінде кітаптар мен кітапшалар, ауыл шаруашылық тақырыптарына мақалалар жазады. 1927 жылы оның Мәскеуде араб әріпімен «Өсімдік өмірі» атты кітабы шығады. Бұл қазақ тіліндегі алғашқы ботаника оқулығы еді. “Өсімдік өмірінің” екінші кітабы 1930 жылы латын әрпімен шықты. Осы жылдары оның “Кендір”, “Кенеп”, “Қой және жүн” кітаптары жарық көреді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қатар Ж.Кудерин әдебиетпен шұғылданып, лирикалық және сатиралық өлеңдер жазады. С.Сейфуллин кезінде өзінің “Көкшетау” поэмасында Ж.Кудеринді Қазақстанның алғашқы пролетар жазушылары тізіміне қосады [6].

Сергиопольдың мәдени дамуы аймақ халқының ұлттық мәдениетімен қатар, патша үкіметі жүргізген билік саясатымен де байланысты болды. Сергиопольде қалалық училищелер мен жергілікті мектептер ашылды. Мектептегі оқу мерзімі 2-3 жыл болған. 1912-1915 жылдары Онда арифметика, орыс тілі грамматикасы, таза жазу, сурет салу, ән, гимнастика және дін сабақтары өткізілген. Мұнымен қатар уездегі кітапханалар XIX ғасырдың соңынан бастап ашылған еді. Ондағы кітапханалар тек Сергиополь халқына ғана емес, уездің бүкіл болыстықтары үшін де қызмет атқарды.

XX ғасырдың басында Сергиопольдағы өнеркәсіптер мен тау-кен орындары кеңейіп, онда жалдамалы жұмысшылар тобы қалыптасты. Сергиопольдағы мұндай өнеркәсіптердің дамуын тек Сергиополь уезі үшін ғана емес, жалпы Қазақстанның экономикасының дамуындағы тарихи жетістік деп білеміз. Осы

кезде Аякөз халқы қазақ елінің басқа аймақтарындағы сияқты саяси-әлеуметтік қайшылықтарды басынан кешірді. Ондағы жұмысшылардың толқуылға шығуы, алғашқыда жер дауын шешу мәселесінде әкімшіліктегі белгілі бір басқарушы топтардың іс-әрекеттеріне қарсы шығу болса, кейіннен патша үкіметінің отарлық, бодандық саясаты негізінде болды.

Міне, осындай аты аңызға айналып, есімі ел жадынан мәңгі орын алған ардақтыларымыздың бірі Ақтайлақ би Аякөз ауылының төлтума перзенті. Кезінде үш жүзге билік айтқан қасиетті бабаларымыздың Кесенесі де осында. Аякөз өлкесінде сонау нар дауысты Нарынбай, қу дауысты Құттыбай, Ақтамберді жыраудан бастап кешегі Байғара, Түбек, Сарыбай, Барак, Қисық, Әріп сынды ақын-жыраулардың, билер мен батырлардың, бектер мен хандардың жатқандығын айта кетуге тиіспіз. Бұл өлке қазақ даласының Ромео мен Джуллеттасы атанған «Қозы Көрпеш пен Баян сұлу» мазарының мәңгілік тұрақ тепкен жері. Тоғыз тулы Найманның аса көрнекті батырларының бірі – Шынқожа батыр, Абылай хан туының астына жиналған үш жүздің батырларының бірі. Ердің қасиетті мәйіті Аякөздегі Нарын топырағында жатыр. Әулие, керемет иесі Байғара бидің аты, Сыбан елі ішінде Жанкөбек деген рудың қуанышта-реніште, қысылғанда айтылатын кейінгі ұрпаққа ұраны болып қалған.

Қазақстан Мемлекеті өз тәуелсіздігін алғаннан бері тарихи, мәдени мұраны қорғауға және пайдалануға ерекше мән беруде. Қазақстан Республикасы Президенті 1992 жылы шілде айының екісі күні “Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы” Заңға қол қойды. Қазақ халқының бойына сіңген ерекше қасиетті парасаттығы сол, ол өткенге тіл тигізбеу, сақтау, қорғау, қастерлеу.

Қазір ауданда 4 тарихи, 14 археологиялық және 35 мәдени ескерткіштері бар. Аякөз қаласындағы және ауылды жерлердегі барлық ескерткіштер совхоздарға, кәсіпорындарға, мекемелерге және мектептерге бекітілген. Аякөз өңірі тарихи-мәдени ескерткіштерге өте бай өлке. Солай бола тұрса да тәуелсіз Қазақстан Республикасы болғанға дейін тарихи мұраларды табу, зерттеу, халықтың рухани тәрбиесіне пайдалану өз дәрежесінде болған жоқ. Ондағы Қозы Көрпеш-Баян сұлудың IX-X ғасырдағы салынған кесенесі, Барак төренің (батырдың) XIX ғасырдың екінші жартысында соғылған күмбезі архитектуралық ескерткіштер.

Қазақтан Республикасының Мәдениет министрлігінің тапсыруы бойынша Қозы Көрпеш-Баян сұлу кесенесін бұрынғы сәулетіне келтіру жөнінде қазақтың сәулетші-жобалау келтіру институтының құжаттары дайындалды. Қазақ халқының тәуелсіздігі үшін қалмақ басқыншыларына қарсы соғыста қаза тапқан Шынқожа батырдың кесенесінің іргетасы қаланды.

1992 жылы қазақ мемлекеттік сәулет-құрылыс академиясының ұйымдастырған экспедициясы Аякөздің Майлин атындағы “Ақши”, “Тарбағатай” совхоздарындағы тарихи мұраларда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл экспедиция осы уақытқа дейін ескерусіз қалған 27 мұраларды есепке алып, суретке түсіріп, паспорттау жұмысын бастады.

Ауданда 8 қоғамдық тарихи-өлкетану мұражайлар жұмыс істейді. Онда отаны, халқы үшін жоғары рухта тәрбиелеуге деректі мағлұматтар ата-бабаларының өткен өмірінен бүгінгі уақытқа дейінгі күресі жолдарын кең көлемде насихаттайтын экспонаттар жинақталған. Мұражайлар жастардың ой-өрісін кеңейтеді, рухани байлығын молайтады. Тарихи-мәдени ескерткіштер елдің өсу жолы, халықтың таусылмайтын рухани азығы, қазынасы, оларды қорғау және пайдалана білу – азаматтық парыз, борыш. Қазақ халқының ұлттық тарихы мен мәдениетін, ұлттық өнерін дамыту мәселесі бүгінгі таңда да өзінің өзектілігін жойған жоқ. Осыған орай Елбасы Н.Ә. Назарбаев 1999 жылды «Ұрпақтар сабақтастығы және бірлік жылы», ал 2000 жылды «Мәдениетті қолдау жылы» [7], - деп жариялаған болатын. Осы бағытта біздің халқымыздың тарихи – мәдени құндылықтарын дамыту мен сақтау жөнінде шаралар әзірлеуге үлкен қадамдар жасалды. Елбасымыздың тікелей басшылығымен (13.01.2004. №1277 жарлығымен) Үкімет қабылдаған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының тарихымыз үшін маңызы зор. Осы бағдарламаға сәйкес ел тарихы тұтас ұлттық таным, төл рухани құндылықтар контекстінде қарастырылып, деректерді ғылыми айналымға енгізу насихаттау ісі әлі де жалғастырылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қасымбаев Ж.К. *Поднадежную Защиту России*. - А.: Қазақстан. 1986. - С. 102.
- 2 Галиев В.З. *Библиотека дореволюционного Семиречья*. - А., Нац. библ. РК. 2003. - С. 3.
- 3 *Аякөз газеті, 1993 ж., 8 сәуір, 2-3 б.*
- 4 *Бес ғасыр жырлайды*. - А.: Жазушы. Том 1. 1989. - 197 б.
- 5 *Пертаева Э.Қ. Дулат Бабатайұлының ақындығы*. - А.: Қазақ Университеті. 2000. - 6 б.
- 6 *Аякөз газеті, 1993 ж., 28 сәуір, 2 б.*
- 7 *Собрание актов Президента Правительства РК*. - Астана, 1998. - С. 61(115с).

А.Жиланкозова¹

¹ Университет иностранных языков и деловой карьеры

ПОЭТЫ-ПИСАТЕЛИ И КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ г. АЯГУЗА

Резюме

В статье поднимаются проблемы колонизаторской политики царизма в духовной сфере. Анализируются произведения поэтов эпохи «Зар-заман» говорится об открытии публичных библиотек в г. Аягуз. В данной статье рассматривается значимость изучения истории городов Казахстана в первой половине XX века. Далее указано что исследователи поэзии стилевого течения «Зар Заман» дают разные его формулировки. В настоящей статье указано что со времен независимости Республики Казахстан особое внимание уделяется защите и использованию исторического и культурного наследия.

Ключевые слова: Область, округ, уезд, губерния, медресе, хрестоматия, процесс, арифметика, управленческое дело

A.Zhilankozova¹

¹ University of Foreign Languages and Business Careers

POETS, WRITERS AND CULTURAL MONUMENTS OF AYAGUZ

Summary

In article problems of a colonizer policy of tsarism in spiritual sphere rise. the works of poets of an epoch of "Zar-zaman" are analyzed, told about opening of public libraries in Ajaguz.

The article raises the problems of the colonialist policy of tsarism in the spiritual sphere. Analyzed works of poets of the era "Zar-zaman" refers to the opening of public libraries in Ayaguz. This article examines the importance of studying the history of Kazakhstan's cities in the first half of the 20th century. Further it is indicated that the researchers of the poetry of the style current "Zar Zaman" give different formulations. This article states that since the independence of the Republic of Kazakhstan, special attention has been paid to the protection and use of historical and cultural heritage.

Keywords: Area, county, district, province, madrassas, hrestomatiya, a process, arithmetics, administrative business

ӘӨЖ 145-123

МРНТИ 03.01.06

Т.Бекбаева¹

*¹Қазақ ұлттық аграрлық университеті «Қазақстан тарихы және Қазақстан халықтарының мәдениеті» кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор
t.a.bekbaeva@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ЖАРТЫЛАЙ КӨШПЕЛІ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ (1935 ж.)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның ұлттық ерекшеліктеріне байланысты көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығының жағдайы қарастырылған. Сонымен қатар автор мал шаруашылығының жай күйін зерделеген.

1932 жылы 17 қыркүйекте Орталық Комитеттің «Ауыл шаруашылығы туралы» деген қаулысында Қазақстанның мал шаруашылығына қатысты жеңілдіктер беру қарастырылған болатын. Онда Қазақстанның ұлттық ерекшеліктеріне байланысты қазақ халқының көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығын дамыту мақсатында мал шаруашылығына қатысты жеңілдіктер беру ісі қаралған. Бұл қаулыға сәйкес мал шаруашылығымен айналысатын колхоздарда шөп шабу мен жермен айналысудың ыңғайлы түрлеріне байланысты қауымдастықтар құру қажет болды. Халықты отырықшылыққа баулу үшін қазақтарға 100 қойға дейін, 8-10 сиыр, 3-5 түйе, 8-10 жылқы әр шаруашылықта жеке меншікте ұстауға рұқсат берілсе, отырықшы-жермен айналысатын аудандарда колхозшының шаруашылықта 2-3 сиыр, 10-20 қой және жас мал, 10-20 шошқа ұстауларына рұқсат берілген.

Түйінді сөздер: аграрлық, совхоз, колхоз, кадрларды дайындау, механикаландыру, материалдық-техникалық база

Қазақ халқының 1931-1933 жж. басынан өткен сұрапыл аштықтан кейін, Қазақстанның ауыл шаруашылығын қайта қалпына келтіру үшін ауыл шаруашылығының материалдық-техникалық базасын жабдықтау басты мәселе болды. Қазақ халқы үшін ашаршылықтан толық шығудың бір ғана жолы болды, ол-мал шаруашылығын қалпына келтіру. Ал, мал шаруашылығын қалпына келтіру үшін, Қазақстанның

аграрлық мәселесін қайта құру керек болды. Осы кезде Қазақстанда 23 МТС болды, мәселе оның аздығында емес, ол шеберханалардың техникалық базасының нашар қамтамасыз етілуінде еді. Аталған 23 шеберханада 2 инженер мен 15 техник жұмыс жасаған, 1935 жылы жаңа шеберханалардың санын 85-ке жеткізу жоспарланған /1/. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін, бірінші Қазақстанда ауыл шаруашылығын механизацияландыру институтын ашу керек және оның бірінші курсына абитуриенттерді 1934 жылдың күзінен қабылдау қажет еді. Бірақ, институтты бірден ашуға мүмкіндік болмағандықтан, Қазақ ауыл шаруашылық институтында арнайы механизация факультетін ашу қарастырылған /1, 38 п./.

1935 жылы Қазақстанда өндірістік жоспар бойынша 1.660 мың центнер қант қызылшасын өңдейтін үш қант зауытын ашу жоспарланып, ол зауыттарға өнімді қант қызылшасын егумен айналысатын колхоздар беретіндігі қарастырылды. Мұндай қант қызылшасының өнімін өндіру үшін Оңтүстік Қазақстан облысының Мерке, Әулиеата аудандарына, Алматы облысының Талдықорған, Қаратал, Іле аудандарына 12 мың жұмысқа қабілетті колхозшыларды, яғни 6 мың шаруашылықты Орта Азия республикаларынан қоныс аударғандар есебінен орналастыру көзделген /1, 55 п./.

1932 жылы 17 қыркүйекте Орталық Комитеттің «Ауыл шаруашылығы туралы» деген қаулысында Қазақстанның мал шаруашылығына қатысты жеңілдіктер беру қарастырылған болатын. Онда Қазақстанның ұлттық ерекшеліктеріне байланысты қазақ халқының көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығын дамыту мақсатында мал шаруашылығына қатысты жеңілдіктер беру ісі қаралған. Бұл қаулыға сәйкес мал шаруашылығымен айналысатын колхоздарда шөп шабу мен жермен айналысудың ыңғайлы түрлеріне байланысты қауымдастықтар құру қажет болды. Халықты отырықшылыққа баулу үшін қазақтарға 100 қойға дейін, 8-10 сиыр, 3-5 түйе, 8-10 жылқы әр шаруашылықта жеке меншікте ұстауға рұқсат берілсе, отырықшы-жермен айналысатын аудандарда колхозшының шаруашылықта 2-3 сиыр, 10-20 қой және жас мал, 10-20 шошқа ұстауларына рұқсат берілген. Бұдан бөлек мал шаруашылығымен айналысатын қазақ шаруашылықтарын екі жыл көлемінде мемлекет салығынан және қаржылай міндеткерліктен босату қарастырылған /1, 181 п./.

Бұл Орталық Комитеттің нұсқауы 42 көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын шаруашылықтарда, отырықшылықпен айналысатын аудандарда толығымен жүзеге асырылды.

Орталық Комитеттің шешімін орындауда төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді: 1) қазақ ауылдарында ашаршылық жойылды, 1932-33 жж. аштыққа ұшыраған қазақ малшыларының жаппай мал шаруашылық аудандарынан қоныс аударуы және босып кетуі тоқтады. Қазақ ауылдарындағы ауыл шаруашылықтарының бұзылу үрдісі тоқтатылып, қазақ ауылдарының шаруашылық және мәдени дамуының негізгі себептері нақты белгілі болды.

2) Орталықтандырылған мал шаруашылық аудандарда партия ұйымдары мен ТОЗ-дардың мал шаруашылығын сақтау және өсіру ісіндегі қателіктерді түзету мақсатында сырттан әкелінген малдың және совхоздық жас малдарының арқасында, 1 шілдедегі көрсеткіштерде көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы мал басы саны 1933 жылдың шілдесінде колхоз-шаруашылық секторларындағы өсім республика көлемінде 26 пайызға артқан және онымен салыстырғанда 1934 жылы 40 пайызға өскен. Осы көмектің арқасында көшпелі және жартылай көшпелі аудандарда дәнді-дақыл өсіру жұмыстары дамып, кейбір жерлерде тұтынуға қажетті картоп, қызанақ, қырыққабат және т.б. бау-бақшалық көкөністерді егу жұмыстары енгізіле бастады.

3) Орталық Комитеттің 17.09.1932 ж. шешімінің негізінде көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы 1117 қазақ колхоздарының 168-і колхоз ретінде қалдырылып, қалған 1.423 қайта құрылған (ТОЗ). Қайта құрылған артельдерде 457 тауар түрлері, қазақтарға 240.000 мал басы жеке меншікпен айналысуына берілген. Қазақ ауылдарының жақсарғанына қарамастан, біз Орталық Комитет пен Совнаркомнан 1932ж. берілген жеңілдіктерді тағы үш жылға созу сұралған /1, 183 п./.

Өйткені кезінде көршілес елдерге қоныс аударып кеткен қазақ халқының 80 пайызы әлі де баспанасыз. Бұл жеңілдіктердің мерзімін ұзартудың мақсаты, ашаршылыққа ұшыраған қазақ халқын толығымен аяғынан тұрғызып алу үшін қажет еді. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын аудандарда жермен айналысу ісі әлі де үлкен шаруашылықтар болып қалыптаса алмады, сол себепті бұл жеңілдіктерге қазақ халқы мұқтаждық етті. Біріншіден, бұл аудандарда егістік жинауда 1 га. жерден 2-3 центнер ғана алынады, екіншіден, суармалы шаруашылықтардың санын көбейтуде көп шығын қажет ететіндігімен байланысты. Сол сияқты мал шаруашылығымен айналысатын аудандарда егістік алқаптарын сақтап қалу мүмкін емес және оны сақтаудың қажеті жоқ, өйткені мал шаруашылығымен айналысатындарға өз шаруашылығына көп көңіл бөлуге мүмкіндік бермеді.

Осыған байланысты Орталық Комитет пен Совнаркомға мынандай ұсыныстар жасалған: 1) 1935 жылдың 1 қаңтарынан бастап қазақ колхоздары мен колхозшыларын мемлекетке өткізетін дақылдардың

барлығынан, еттен, майдан, сүттен және барлық қаржылай салық түрлерінен 3 жылға босатуын сұраймыз. Қазақстанның 42 мал шаруашылық аудандарындағы жекеменшік шаруашылықтарын 1 жыл мерзіміне босатуды сұраймыз. Бұл аудандар мыналар: Батыс Қазақстан облысынан – Урдинский, Жангалинский, Тенгизский, Жилокосинский, Мангистауский, Тайпакский, Джамбетинск, Испульский. Ақтөбе облысы бойынша: Ырғыз, Табын, Шалқар, Уильск, Торғай, Батпақарын, Арал. Оңтүстік Қазақстан облысынан: Қарсақпай, Қызылқұм, Қармақшы, Қызылорда, Талас, Созақ, Қазалы, Сарысу, Терен – Ұзақ /1, 185 п./ Алматы облысынан: Бөрлітөбе, Балхаш, Шұбартау, Ақсу, Аягөз. Шығыс Қазақстан облысынан: Шыңғыстау, Абралы. Қарқаралы округы бойынша: Қоңырат, Шет, Жаңаарқан, Баянауыл, Қарқаралы, Кузск. Қарағанды облысы бойынша: Қызылту, Нұрын, Еңбекшіқазақ, Құрғалжын.

Аталған 42 қазақ мал шаруашылық ауданында жалпы шаруашылықтар саны 180.000, оның малсызы 72.000 шамасында. Бұл 42 аудан соңғы екі жылда толығымен мемлекеттік салықтан босатылған. Аудандардың жағдайының төмендігі соншалық, олардан салық алу мүмкін емес еді. Осы аудандардың шаруашылығын қалпына келтіру үшін әлі көп көмек көрсетілуі қажет. 2) 1935 ж. 1 қаңтарынан шекаралық аудандардағы қазақ ауылдарын және шаруашылықтарын, сонымен қатар олармен көршілес отырықшы аудандарды екі жылға заттай және қаржылай салықтардан босату қажет. Оның 70.000 шаруашылығын ерекше тізімге алу қажеттігі Қазақ КСР Совнаркомымен бекітілген. Бұл шаруашылықтардан босатылған салық мөлшері 1750 тоннаны құрайды, оның ішінде ет салығы 112 тонна және астық өнімі 2520 мың пұтты құраған. 3) 1935 ж. 1 қаңтарынан қазақ колхоздары мен колхозшыларының мелекетке өткізетін дөңді-дақыл салығын өтеуді 2 жылға дейін 50 пайызға төмендету қарастырылды. Оған 1934 ж. бекітілген Қазақстанның 18 ауданы кірді. Олар: Лбищенск, Жәнібек, Темір, Хобдинск, Янықургагенский, Арыс, Қаратас, Шу, Еркіншілік, Қаратал, Көкпекті, Ұлан, Тарбағатай, Есіл, Ақмола, Атбасар, Гурьев, Шаян. Оларға салынған ет 675 тонна, май 31,8 тонна, ұн 1466 мың пұт /1, 186 п./. Осы екі-үш жыл ішінде Қазақстан мықты болып және шаруашылықтары өсіп кейін мемлекетке бұдан да көп пайда әкелетініне ешкімнің күмәні болмады. Тек дер кезінде қолға алынған жұмыстар жағдайдың оң шешілуіне ықпалдық етеді.

Қазақстанда астық өнімін коммерциялық жолмен сату Қазақстанның ірі қалаларындағы 20 пунктінде рұқсат етілгенімен Қазақстанның ірі аудан орталықтарында, ірі поселкелерде астық өнімдерін коммерциялық жолмен сатылуына мән берілмеді, сол себепті бұндай аудандар нан өнімдерінен тапшылық көрді. Оның үстіне бұл аудандардан мамандар мен техника жұмыскерлері кетіп жатты. Сондықтан, Орталық Комитеттен келесі аудан орталықтарында нан өнімін коммерциялық жолмен сатуға рұқсат беруі сұралған.

1) Ақбұлақ-Ақтөбе облысы, 10 мың тұрғыны бар, ірі теміржол торабы және ауылшаруашылық орталық. 2) Жаркент – тұрғыны 15-17 мың, Қытаймен шекаралас. 3) Талдықорған – тұрғыны 15 мың, шекаралық жерде, қызылша егеді және жаңа қант зауыты бар. 4) Лепсі – 13-15 мың тұрғыны бар. Бұрынғы уез орталығы. 5) Үржар. Қытаймен шекаралас, шекаралық пункт және үлкен ауыл. 6) Атбасар. Бұл уез орталығы, 8 мың тұрғыны бар (Қарағанды облысы). 7) Зыряновск. Тұрғыны 12 мың. Полиметалл мен алтын өндіреді. Қалада көп инженер-техник жұмысшылар тұрады. 8) Жетігара. 8 мың тұрғыны бар. Алтын өндіретін аудан. 9) Степняк. «Каззолота» трестінің орталық поселкесі. 10) Балхаш. 30 мың тұрғыны бар. 11) Луговая. Түркісіб жолындағы теміржол станциясы, 3 мың тұрғыны бар. 12) Қармақшы. Оңтүстік Қазақстан облысының үлкен малшаруашылық аудан орталығы. 22 мың тұрғыны бар. 13) Курорт «Боровое». 4,5-5 мың тұрғыны бар. Онда жаз айларында көптеген науқас адамдар мен демалушылар келеді. 14) Зайсан. 5 мың тұрғыны бар шекаралық пункт. 15) Түркістан қаласы. Ірі мақта орталығы, оның маңында Ащысай, Қантағы рудниктері бар. Каучук кәсіпорны мен фабрика бар. 10 мың тұрғыны бар. 16) Түркісіб бойындағы теміржол станциясы – Шу. 3 мың тұрғыны бар. 17) Теміржол торабындағы Арыс станциясы. 8 мың тұрғыны бар. 18) Лбищенск – Орал өзені бойында, бұрынғы орыс казачествасының орталығы. 19) Георгиевск. Оңтүстік Алтай алтын өндірісінің орталығы, мамандар көп тұрады. 20) Федоровск – бұрынғы Қостанай губерниясының уез орталығы. 8 мың тұрғыны бар. Аталған аудандардың теміржол станциясынан алшақ орналасқандары нан өнімдерін коммерциялық жолмен сатумен айналысуды 1 маусымнан бастаса, Қармақшы, Түркістан, Шу, Арыс, Үржар – шілде айынан бастап нан өнімін сатумен айналысуды жаңа өнімнен алынған астықтан бастағаны дұрыс болар еді /2/.

Қазақстандағы мал шаруашылығын дамытумен қоса енді оларға арнайы жер бөліп, жерге орналастыру жұмыстарын жүргізу үшін Орталық Комитеттің арнайы нұсқауы қажет болды. Жермен айналысуда Қазақстанда үлкен территориялық мүмкіндіктердің бар болғанымен, әлі де көптеген совхоздар жермен қамтамасыз етілмеген еді.

1930-31 жж. нақты жер телімдері анықталмай совхоздар ұйымдастырылған, онда совхоздар мен

колхоздар арасындағы жер дауларына көңіл бөлінбей, совхоздардың жерінде колхоздар ашылған. Сол себепті көптеген совхоздар мен колхоздар арасында, кейде жекелеген совхоздар арасында жерге таласушылық орын алды. Сондықтан бірінші орында совхоздардың сыртқы шекараларын нақтылау жұмыстарын 1935 жылы аяқтау және ішкі шаруашылықтарды орналастыру жұмыстары 1936 ж. аяқталуы тиіс болды. Бұл үшін 1935 жылы 8,5 мың га жер совхоз жерлеріне бөлінуі керек және колхоздарды жерге орналастыру жұмыстары мен колхоздық жерлерде жүргізілетін гидро-ботаникалық тексеру жұмыстарымен қатар жүзеге асыру қарастырылды /2, 5 п./.

1935 жылы ет-сүт өнімдерімен айналысатын совхоздардың ішкі территориясын анықтау олардың жайылымдық жерлерін ұлғайту мақсатында қаралуы тиіс болды. Бұл жұмыстарды жүргізу үшін Қазақ Халық Жер шаруашылығында және совхоздарда маман кадрлар жетіспеді. Бұл мәселені шешу үшін орталық ұйымдар жер шаруашылығымен айналысатын гидро-техник және гео-ботаник, агроном мамандар өте қажет болды. Өйткені мал шаруашылығымен айналысатын совхоздарда уақытша салынған қоралар сақталған, бұл жаңа құрылыстық жұмыстардың жүргізілуін талап етті. Совхоздардан колхоздарға малдың көптеп берілгенінің өзінде, совхоздардағы мал басы бірнеше жүз, кейде мыңдаған мөлшерде қалдырылған, бірақ олар малды ұстауға бөлінетін жерлермен қамтамасыз етілмеген. Оған қоса су мәселесі де шешілмеген еді. Оңтүстік, Ақтөбе және Батыс облыстарындағы совхоздар малдарын суару үшін ондаған, тіпті одан да көп км. қашықтыққа малдарын айдап апаруға мәжбүр болған. Осы себепті қыс айларында олар малдарын суармаған. Осындай орын алған қолайсыз жағдайларды шешу мақсатында 1935 ж. құрылыстық жұмыстарды жүргізуді арнайы бағдарламаға енгізу арқылы шешу қарастырылған /2, 6 п./.

«Қарағанды-Көл», «Большевик», Жарма, Красный скотовод, Комитерн және басқа да совхоздар облыс және аудан орталығымен, тіптен өздерінің фермаларымен байланыса алмаған, қатынайтын жол салынбаған. Бұл әсіресе қыс айларында қиындықтар туғызған. Сондықтан 1935 жылдан қалдырмай осындай совхоздарда телеграф байланысын орнатуды, тіптен алшақ жатқан совхоздарда ең болмаса екіжақты радио байланысын орнату жұмыстары Совхоз Халық Комитетіне жүктелген /2, 7 п./.

Жоғарыда аталып көрсетілген шаралардың барлығы дерлік осы кезеңдегі қазақ халқының шаруашылығын қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылған нәтижелі істер болды. Егер Голощекин қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын құлдыратып ашаршылыққа ұшырауына себепкер болса, Л.Мирзоян оның орнын толтырудың тиімді жолында қызмет етті. Қарасаңыз, Қазақ КСР-нің ұзақ мерзімге несие алуының арқасында барлық шығын орнына келтірілді, бірақ ашаршылықтан қырғынға ұшыраған қазақ халқының санын ешкім қалпына келтіре алмады. Бұл бүгінгі Тәуелсіз Қазақстандағы қазақ санының демографиялық жағдайына әсер еткен тарихи фактор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 ҚРПМ қор 141, тізбе 1, іс 6664, парақ 35,36.

2 ҚРПМ қор 141, тізбе 1, іс 6665, парақ 1, 2.

Т.Бекбаева¹

¹старший преподаватель кафедры истории Казахстана и культуры народов Казахстана, Казахский национальный аграрный университет, кандидат исторических наук, доцент

МЕРОПРИЯТИЯ ПО УЛУЧШЕНИЮ АГРАРНОГО ПОЛОЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ (1935 ж.)

Резюме

В данной статье исследуется положение в сельском хозяйстве и уровень жизни народа. В статье поднимаются вопросы улучшения аграрного состояния Республики после голода 1931-1933 гг. В статье уделяется внимания проблемам подготовки кадров для аграрной сферы. Поднимаются вопросы об открытии институтов АЗВИ и СХИ в 1930 гг., а также 85-летие Казахского национального аграрного университета. Далее показано, что все это исторический фактор влияющий на демографическую ситуацию населения.

Ключевые слова: Аграрный, совхоз, колхоз, подготовка кадров, механизация, материально-техническая база

T.Bekbaeva¹

¹ Senior lecturer of the department of history of Kazakhstan and culture of the peoples of Kazakhstan, Kazakh National Agrarian University, candidate of historical sciences, associate professor

MEASURES TO IMPROVE THE AGRICULTURAL SITUATION IN KAZAKHSTAN (1935)

Summary

In article raises questions of improvement of an agrarian condition of Republic after hunger 1931-1933 y. In article is given attention to problems of a professional training for the agrarian sector. Raise the issue of opening the institutions AZVI and Agricultural Institute in 1930. As well as the 85th anniversary of the Kazakh National Agrarian University. This article explores the situation in agriculture and the standard of living of the people. The article raises issues of improving the agrarian state of the Republic after the famine of 1931-1933. The article pays attention to the problems of training personnel for the agrarian sphere. Questions are raised about the opening of the institutes of AZI and SCI in the 1930s, as well as the 85th anniversary of the Kazakh National Agrarian University. Further it is shown that all this is a historical factor influencing the demographic situation of the population.

Keywords: Agrarian, state farm, collective farm, a professional training, mechanisation, material-technical base

ӘӘЖ 2-1

МРНТИ 03.01.13

Ж.С. Аубакирова¹, Е.А. Искаков

*С.Аманжолов атындағы ШҚМУ доценті, т.ғ.к
aubakir_ganna@mail.ru*

*С.Аманжолов атындағы ШҚМУ 2 курс магистранты
iskakov.erbol.77@mail.ru*

ЖӘДИТТІК АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНЕ ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ

Аңдатпа

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында Ресей боданындағы мұсылман халықтарының ұлттық сана-сезімдерінің оянуына ықпал етіп, рухани мәдениетінің құндылықтарын сақтауға деген ұмтылысы мен түркі идеясы аясында топтасуға ұйытқы бола білген жаңашыл ағартушы топ өкілдері «жәдитшілер» деп аталды. Тарих сахнасына «жәдит» (араб тілінде жаңа) ұғымы пайда болды.

Бұл мақалада Ресей империясының қол астындағы түркі халықтарының ішіндегі зиялы топтың отаршылдыққа қарсы қарулы күшпен емес мәдени ағартушылық идеялары арқылы мұсылман халықтарының бірлігі мен ынтымағын күшейтудегі рөлі жайлы айтылады. Медреселердегі білім жүйесіне реформа жасау арқылы білім сапасын жақсартуды, миссионерлік әрекетке тосқауыл қоюға, ислам дінінің құндылықтарын насихаттап, өркениетті қоғам құруға деген мақсат- мүдделері қарастырылады.

Түйін сөздер: жәдитшілер, медресе, империя, реформа, мәдени ағартушылық идеялар

Тарих беттеріне үңілсек XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырлар тоғысында қазақ қоғамында экономикалық, саяси және рухани жағдайдың шиеленіскен кезеңі болып саналады. Ең басты өзекті мәселелердің бірі – мектептердегі білім беру саласы болды. 1856-1858 жылдары жүргізілген әкімшілік реформаларынан кейін патшалық Ресей өзінің отарлау саясатын жүйелі түрде жүргізе бастады. Отарлық әкімшілік жүйе қазақтың мәдениеті мен діни дәстүрін, білім беру жүйесін әлсіретіп құртуға бағытталды. Патшалық Ресейдің орыстандыру саясаты оқу- ағарту саласымен байланысты болды.

Сол кездегі оқу министрі Д.А. Толстов: «Біздің Отанымызда тұратын барлық бұратаналарды оқытудағы түпкі мақсатымыз - оларды орыстандыру және орыс халқымен мидай араластырып жіберу болып табылады» - деп империялық көзқарасты білдірген болатын [1.28].

Патшалық Ресей рухани отарлау саясатын XIX ғасырдың 60 жылдарынан бастап далалық өлкеде аралас мектептерді ашу, яғни жергілікті халықтың балаларын орыс балаларымен бірге оқытып, оқу бағдарламаларына Інжілді және христиандық сенім ілімдерін оқытуды қолға алды. «Ұлттық мектептер туралы 1870 жылы қабылданған «Ресейді мекендейтін бұратаналарға білім беру жөніндегі шаралар туралы» заң ұлттық мектептердегі және ұлттық шет аймақтардағы бүкіл ағарту жүйесін: 1) әлі аз орыстанғандар үшін; 2) орыстары көп жерде тұратындары үшін; 3) жеткілікті дәрежеде орыстанғандар

үшін деп үш санатқа бөлді. Бұл орайда 1-санат үшін мектептер салынатын болып белгіленді, оларды оқыту орыс әліпбиімен жазылған оқулықтар бойынша ана тілінде жүзеге асырылуы тиіс еді. Екінші санат үшін орыс мектептері құрылуға тиіс болды, оларда орыс балаларын да бұратана балаларын да бірге оқытылу көзделді. Ана тілі ауызша түсіндірілген кезде ғана қолданылуға тиіс еді. Үшінші санат үшін орыс мектептері құрылып, оларда оқыту тек орыс тілінде жүргізілді [2.149 б].

Қазақ баларына орыс тілін үйрену мен қатар христиан дінінің негіздері де оқытыла бастады. Бұл мектептердің мақсатын зерттеуші ғалымдар: «Патша үкіметіне өзінің шет аймақтарын игеріп, жергілікті басқаруы үшін әкімшілік, әскери, сол секілді қызметкерлермен қатар тұрғылықты халық өкілдерінен тілмаштар, іс жүргізушілер мен империяға адал қызмет ететін адамдарды даярлау үшін қажет болды деп көрсетеді». Ашылған мектептердегі өзге тіл мен жат діннің оқытылып дәріптелуі жергілікті халық арасында сенімсіздік туғызып балаларын дәстүрлі мектеп пен медреселерге берді.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында енгізілген білім беру жүйесі жайлы, П.Головачев былай деп атап өтеді: «... бұрын қазақтар үшін ойластырылған жабық орындары мүлде сәтсіз болып шықты, бұл мектептерге балаларды күштеп алу қолданылғандықтан, бай қазақтар өз балаларының орнына өз балам деп кедейлердің балаларын беретін болды. Дала өлкесінде құрылған ауыл шаруашылық мектептері де қазақтарды тартпайды» [3.679 б].

Осы жағдайларды саралай келе патша үкіметі 1874 жылы медреселерді халық ағарту министрлігіне бағындырды. Орыстандыру мүддесіне сәйкес мұсылман мектептерде орыс сыныптары ашыла бастады. Мұсылман оқу орындарында қатаң талаптар қойылды. Олардың бұзылуын отаршылық, әкімшілік үнемі қудалап отырды. Бірақ бұған қарамастан, Қазақстан аумағында мектептер мен медреселер саны барған сайын арта түсті. Қазақ жеріндегі медреселердің оқу бағдарламаларында діни пәндермен қатар дүниеауи пәндер оқытылды, олар: құран ілімі, тәпсір, хадис ілімі, фикһ, араб тілі, араб риторикасы, араб тарихы, фәлсафа, логика, математика және жаратылыстану пәндері.

Дәстүрлі мектептердегі оқуды бітіргеннен кейін қазақтар өз балаларын шәкірттерді жаңа әдіспен оқытатын Уфадағы «Ғалия», Орынбордағы «Хусаиния», Троицкідегі «Расулия», «Уазифа» сияқты ірі медреселерге оқуын жалғастыруға жіберетін [2.152 б].

Осы оқу орындарынан білім алған қазақ жастары қоғамдағы келелі мәселелерді көтеріп, халық санасын ояту мен ұлттық мүдде жолында аянбай еңбек етті. XIX ғасырдың соңында Ресейдің қол астындағы мұсылмандар арасында түрікшілдік идеясы кең тарап мұсылман халықтарының азат еркіндікте өмір сүруі мен өркениетті елдер қатарына қосылуын мұрат еткен түркі әлемінің бірігуі жайлы бастама көтерілді.

Міне, осы кезеңнен бастап өздерін «жәдиттер» деп атаған жаңа идеологиялық мәдени-ағартушылық бағыттағы қозғалыс дүниеге келді. Жәдитшілердің ағартушылық реформалары қоғамдық өмірде өз орнын алған феодалдық тәртіп пен патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталды. Олар баспасөз беттерінде: «Біз мұсылман халықтарының өздерінің завод, фабрикаларымен қатар дамыған оқу орындары болып, олардың ерікті, әрі өркениетті болғанын қалаймыз», - деп ойларын ашық білдірді [4, 23 б.].

Бүкіл түркі халқының басын біріктіріп, ұлттық сананы оятып, азаттық жолында күресуге шақырған, оқыту жүйесін өзгертуді ұсынған Исмайыл Гаспиринский болды. Ол мұсылман мектептеріндегі оқу жүйесіндегі араб тіліндегі дыбыстық әдіс пен жүйені енгізе отырып, түркі халқының тілдеріне лайықтап әліпби енгізуді ұсынды. Орыстандыруды қолға алып бұратана халықтардың мәдениеті орыс тілі арқылы көтеріледі деген пиғыл ұстанған патша үкіметіне бұл оқыту жүйесі ұнаған жоқ.

Қазақтарды орыстандыруға бағытталған саясаттың белсенді жүргізушісі миссионер Н.И. Ильминский: «Бақшасарайда Гаспиринский: біріншіден, Ресей империясының мұсылман бодандары арасында мұсылмандық негізде еуропалық оқу – ағартуды тарату, мұсылмандық мұраттарды еуропалық білім беру арқылы қолдау, екіншіден, Ресейдегі барлық сан миллиондаған ала-құла және әр түрлі тілдегі мұсылман халқын біріктіру мен топтастыру мақсатын көздеп отыр». – деп жазады [3, 680 б.].

Осы тарихи кезеңде қолданысқа енген «жәдит» ұғымы: араб тілінде жаңа деген мағына береді. Жәдит термині мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу бағдарламасындағы «ескі әдісті» («усул-икадим») ауыстыратын балама жол ретінде ұсынылды. Усул жәдит (жаңа әдіс) мұсылман мектептері мен медреселерінің оқыту жүйесін уақыт талабына орай реформалауды ұсынды. [2, 161 б.]

Жәдиттік білім Ресей қол астындағы мұсылмандар арасында зор қызығушылық тудырып, кенінен қолдау тапты. Патша үкіметінің қол астындағы бодан халықтарды орыстандыру мен христиандандыру саясатына қарсы күш осы жәдиттік ағарту саласы болды.

Ислами білім беру жүйесін реформалауды көздеген жәдитшілдік мұсылман елдері тарихында ілгерішіл кезең болды. Жәдитшілдер Ислам өркениетінің құндылықтары мен мұраттарын жаңа тарихи

жағдайға және еуропалық өрениеттің талаптарына сай қолдануға ұмтылды. Медресе мен мектептерде зайырлы пәндерді беруді қолдаған жәдитшілдер заманауи педагогика мен психология ғылым жетістіктерінің білім беру жүйесіне жан – жақты енгізуді мұрат етті [2, 104 б.].

Өз жаңа білім жүйесінде И.Гаспиринский үш мәселені атап көрсетеді:

- 1) Білім реформасының арқасында мұсылмандық қауымын модернизациялау;
- 2) Мұсылман түркі халықтарының сәси және рухани түрде бірігуі;
- 3) Түркі халықтарының Ресеймен қарым-қатынасы.

Ол әрқашанда да түркі халықтарының тілі, ойы мен әрекеттерін орыстандыру және ассимиляцияға қарсы өте жақсы біріктіретін құрал ретінде насихаттаған. Ол орыс халқымен басып жаушылық немесе бір жақтың басқаға бойсұну саясаты тұрғысынан емес, тең құқылы ынтымақтастық пен достықтың арқасындағы қарым қатынастың құрылуы үшін күресті. Онымен 1884 жылы еуропалық дыбыстық жүйедегі, араб жазуын үйренушілерге жеңілдік беретін, оқып үйрену мерзімін қысқартатын оқулық құрастырылды [5, 111 б.].

Қазақстанның оңтүстік өңірінде Түрістанда түрікшілдік идеясы кеңінен тарала бастады. Білім беру ошақтарында білім берумен қатар түркілік бірлік пен ынтымақтастық жайлы дәрістер айтыла бастаған. Түркістан аумағында Түрік еліндегідей мұсылмандық бірлік идеясы насихатталды. Жәдиттік қозғалыстың өз кезегінде саяси ағымға айналуы, бұл өлкедегі отарлық саяси жүйені демократия тәсілімен өзгертуге деген түркі зиялыларының талаптарын ұлттық идея деңгейіне дейін көтерді. Бұл жағдай өз кезегінде патша үкіметі адамдарының алаңдаушылығын тудырды.

Түркістан генерал-губернаторы А.В. Самсонов 1909 жылдың 14 наурызында Халық ағарту министріне жолдаған құпия мәліметінде, жаңа бағыттағы мұсылмандық оқу орындарында зайырлы білім негіздерімен қатар діни пәндер оқытылып жатқандығын айта келіп, былай деп хабарлайды: «Мұндай пәндердің оқытылуымен бірге жастардың бойын да сепаратистік, тар ұлттық сипаттағы идеялар сіңірілуде. Бұдан әрі осылай жалғаса берсе мұсылмандық оқу орындар тек панисламизмнің ғана емес, пантюркизмнің ошағына айналуы мүмкін» деп көрсеткен [4, 23 б.].

«XX ғасырдың басында ағартушылық пен қатар жәдитшілдік пен «түрікшілдік идеясы» (пантюркизм) кең тарала бастады. Пантюркизм идеясының партикулярлық (оқшаулық) белгілері болғанымен, бұл ұстаным исламмен қатар, қазақ халқының өзіндік санасында этникалық ассимиляцияға қарсы қорған есебінде болды. Яғни, түрікшілдіктің мәдени маңызы осында деп айта аламыз» [2, 159 б.].

Түрікшілдік идеясы қазақ даласына Ресейде және Ташкент, Самарқанд, Хиуа қалаларында оқыған қазақ оқымыстыларының қызметі арқылы да тарала бастады. 1902 жылы Түркістан қаласында 2,500-3000 адам жиналған мереке жиын болып өтті. Бұл мереке жиынға қазақтың белгілі тұлғалары Алихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мәди Бәпиұлы, Шәді Жәңгірұлы, Жүсіпбек Аймауытов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Жамбыл Жабайұлы, Ахмет Ишан және тағы басқалар қатысқан. Бұл жиында сол уақыттағы түрік дүниесі мен Ислам әлеміндегі өзекті мәселелер талқылануы ортақ тұжырым, көзқарас бірлігі, болашақ көзқарастар қарастырылуы әбден мүмкін. Бұл жиынға белгілі түрік ойшылы, философ, әрі ақын Зия Көкалып (шын аты-жөні) Мехмед Зия қатысқан. Зия Көкалыптың «Түрікшілдің негізі» (1924 ж) еңбегінде Ислам дінін және ұлттық болмысты негізге ала отырып, батыстық өркениетке ену туралы идея көтеріледі. Бұқара халыққа бет бұру арқылы халықтық мәдениетті, зиялы қауымға, ал зиялы қауымдағы өркениеттік мәдениетті қалың бұқараға жеткізу, яғни, қарапайым халық пен ұлт зиялыларын мәдени тұтастыққа біріктіруді түрікшілдіктің негізгі тұғырының бірі деп түсінді [2, 159 б.].

Білім саласын қайта жаңғырту мен түркі халықтарының бірлік ынтымақтастығын кеңінен дәріптеген жәдитшілдік бағыт қазақ халқы арасында кеңінен танымал болды. Ресейде бастау алған оқу- ағарту саласындағы жаңаша үрдіс қазақ қоғамына да тың серпіліс әкелді.

Исмайл Гаспиринскийдің жәдитшілдік идеясын қазақ жерінде Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Ғұмар Қараш, Мұхамметсәлім Кәшімов, Мұхметжан Сералин, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов сынды ұлт зиялылары қолдады. Жәдитшілдік қозғалысының қазақ даласында таралуына мерзімді баспасөз құралдары мен жәдиттік мектеп-медреселер елеулі рөл атқарды [2, 172 б.].

1911 жылы 10 қаңтарда Троицкіде Айқап ұлттық журналы, 1913 жылы 2 ақпанда Орынбор қаласында «Қазақ газеті» шықты. Ахмет Байтұрсынұлов айтқандай, «Халықтың көзі һәм тілі» деп саналған қазақ баспасөздерінде жәдитшілдік жаңаша көзқарастағы ой- пікірлер насихатталып, сол кезеңдегі қоғамдық- саяси, мәдени ағарту, құқықтық, діни, жер, шаруашылық мәселелері көтерілді.

«Айқап» журналы өз бағдарламасында мектептер мен медреселер ашуға, қазақ елінің білімді, мәдениетті, өркениетті ел болуы, дін істерін өз қолына алуға, өзінің дербес мүфтиін сайлауы қағидаттарын

басшылыққа алды. Қазақ қоғамының мешеулігінің, ескіргендігінің негізгі себебі-халықтың сауатсыздығында надандық деп көрсетті.

Қазақ газетінің беттерінде Алаш зиялылары жер, мәдениет, тіл, әдебиет, тәлім-тәрбие, дін мен діл мәселелерін көтеріп, ел талқысына салып жүрді. Дінді мектеп пен мемлекеттен бөлуді жақтап, діни экстремизмге қарсы шықты, сонымен бірге жыныс, дін ұстану, ұлт айырмашылығына қарамастан, барлық ресейліктердің заң алдында тең екенін жариялап, жеке адамның бас бостандығы мен оның еркіндігіне қол сұқпауды қорғады [2, 168 б.].

Қазақ халқының зиялылары отарлық жүйенің озбырлық саясатын сезініп, жергілікті халықтың ежелден қалыптасқан дәстүрлі мәдениеті мен ұлттың рухани тірегі ажырамас бөліктері тіл, дін, дәстүрді сақтап қалуға барынша күресті. Ол үшін халықтың санасын оятып, ұлттық рухты көтерудің бірден бір жолы халықтың сауаттылығын көтеріп, жаңа жүйеде сапалы білім беруге ұмтылды. Жанаша оқуға қазақ балалары да ынталы болды. Қазақ халқының ынтасының жоғарылығы, жаңашылдыққа құмарлығы, білуге, тануға деген құштарлығының ерекше екендігін патша үкіметінің шенеуніктері де өз жазбаларында жазып қалдырған.

Солардың бірі 1866 жылы Бөкей Ордасы халықтық училищесіне инспектор қызметіне тағайындалған А.Е. Алекторов. Өзінің қазақ халқымен алғашқы кездесуі туралы «народ этот умный,... любопытство - одна из главных его особенностей» дей келе «Киргиз интересуется положительно всем, что только может совершаться подлунном мире, близко принимая к сердцу, совсем даже не относящаяся к степи явления современной жизни» деп жазып кетеді [6.72 б.].

Қазақ балаларының оқуға деген қызушылығы жайлы Қазақ газетінің 1913 жылғы №16 санында жарияланған хат – хабарлар арнайы бөлімінен де оқуымызға болады. Соның бірінде Зайсан уезінің мұғалімі Хафиз Сәрсекеев өз мақаласында «Мұнда «Мектеп Қазақие», «Мектеп Ғазатие» деп аталған екі мектеп бар. Бірінші мектептің «Мектеп Қазақие» деген атынан - ақ қазақтар салдырған екені белгілі. Мұның салынып, усул жәдид ретінде қазақ балаларының оқи бастағанына төрт-бес жыл болды. Жас балалардың аз уақытта бірсыпыра ғылым үйренгендіктеріне халық аса разы, көңілді. Зайсандағы ғейратты, қайратты қазақ байлары мектеп салдырып тұрған қазақтарды қуантқандарымен қоймай бүтін Зайсан уезіне қараған қазақтардың аз да болса оқудың керек екендігіне қанық боларына себеп болды. Сондықтан араңыз керектігіне қарамай бейнет-расходқа шыдап келген қырдан келген оқушы шәкірттер де бар. Жылдан жылға оқушылардың саны көбейіп, оқуға ықыласы күшейіп барады. Өткен 1911-1912 жылдарда 80 шамалы бала оқыған еді биыл 110 бала оқиды» - деп жазған.

Исмаил Гаспиринский ұсынған «усул жадид» мектебінің қазақ қоғамына маңызы туралы кезінде А.Байтұрсынов «усул жадид, яки төте оқу жолы бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да - сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю » - деп жазған [6.23 б.].

Осы мақсатта 1912 жылы қазақ балаларына арнап жазған «Оқу құралы» қазақша сауат ашу кітабын (усули саутие) дыбыс әдісі жолымен жазып шығады. Ол Орынбор қаласында басылып шығады.

Ахмет Байтұрсынұлының араб жазуын қазақ тіліне икемделген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы ешбір талассыз қабылдады, себебі Байтұрсынұлының реформасы қазақ тілінің табиғатына сүйеніп, ғылыми тілде жазылған болатын. Сонымен қатар оның 1912 жылдардан бастап ұсынған, осы алфавитті негізге алған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталды) іс жүзінде қолданыла бастады. 1915 жылы осы емлемен (жазумен) 15-тей қазақ кітабы басылып шығыпты және бұл жазуды («Жаңа емлені») 1912 жылдардан бастап мұсылман медреселері мен орыс-қазақ мектептері де қолданыпты [7.14 б.].

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ балаларының оқытудағы жүйелі әдісін отандық ғалымдарымыз былай деп көрсетеді: «Ол әуелі қазақша сауат аштыруды мақсат еткен, бұл үшін әліппе - «Оқу құралы», одан соң қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап, пән ретінде оқытып үйретуді мақсат еткен, бұл үшін үш бөлімнен тұратын «Тіл-құралды», үшінші - дұрыс сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазуды үйретуге көмектесетін және бір құралды жазуды қолға алып, бұл үшін «Тіл жұмсарды жазды», төртінші - сауат аштыру, тілді оқыту методикасын жасауды міндетіне алған, бұл үшін «Баяншы» мен «Әліппе астарын» жазды, бесіншіден – балалардың тілін ұстартып, оларды көркем сөзге баулуды көздеген, бұл үшін Т.Ш. Шонановпен бірігіп, үлкен хрестоматия (ол да «Оқу құралы » деп аталған) құрастырған» [7.20 б.].

Қазақ зиялылары ұлт мүддесі жолында аянып қалған жоқ «Оян қазақ!» деп жар салған Міржақып Дулатов, өз ұлтының қайғысы мен зарын қосқан Мағжан Жұмабаев, халықты ынтымақ пен бірлікке, заман талабына сай еңбек етіп білім алуға шақырған Мәшһүр Жүсіп, білім мен ғылымды дамыта отырып жастарды өнер мен кәсіпті игеруге үндеген Ғұмар Қараш, ұлттың дамуында ғылым, білім мәдениеттің орның ерекше екендігін көрсете білген Шәкәрім Құдайбердіұлы, түркі халықтарының бауырластығы мен түрікшілдік идеясын көтерген Мұстафа Шоқай және тағы да басқа ұлт қайраткерлері болды.

«Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни, жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын тұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зиялылардың үстіне жүктеледі» [2, 179 б.] деп, халыққа дұрыс бағыт көрсетіп, ұлттық сананы қалыптастыру мен ішкі тұтастық пен бірлікке шақыруда ұлт зиялыларының алар орнының жоғары екендігін айтқан Мұстафа Шоқайдың ой-пікірі әлі күнге дейін маңыздылығын жоғалтқан жоқ.

XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында Ресей империясының мұсылман халықтары алдында өмір сүру хәм даму жолының екі таңдауы тұрды. Бірінші жол – империя мүддесіне сәйкес өмір сүру, яғни ресми Петербордың айтқанына көніп, айдағанына жүру. Екінші жол – ғылыми-біліми әлеуетті пайдаланып, ұлттық сипатты сақтап, күрес тәсілін Ресей шындығына сәйкестендіріп өмір сүру. Әрине, алғашқы жол – ұлтты жоятын жол еді, сондықтан оған түсуге қазақ зиялылары үзілді-кесілді қарсы шықты. Соңғы жол – қауіпті болса да, амалсыздың жолы еді [8].

Қазақ халқының болашағын ойлаған қазақ зиялылары ұлт үшін бастарын бәйгеге тіге отырып қоғамдық сананы оятуға ұмтылды. Мерзімді басылым газеттер арқылы қоғамда болып жатқан келелі мәселерді көтеріп халық талқысына салып қоғамдық пікір туғызды. Отарлық жүйенің жүргізіп отырған саясатын қатаң сынға алды. Қоныстандыру арқылы қазақ жерлерін тартып алып өз жерінде өзгеге жалтақтап отырған халықтың мұның жоқтады. Патша үкіметі билігіне өз наразылықтарын жеткізіп жергілікті тұрғындармен санасу қажеттілігі жайлы тілек- талаптарын қойды. Өзге жұрттың білім, ғылым, мәдениет саласындағы жетістіктерін саралай отырып қазақ ұлтын өркениетті елдер қатарына қосуға ұмтылды. Ұлттың болашақ өмірінде зор маңызға ие білім саласы жүйеленіп оқудың маңыздылығы мен артықшылығына зор мән берілді. Дін мен мектепті ажыратып зайырлылы қоғам орнатуды көздеді.

Жәдидшілдік идеясы бүкіл түркі қоғамын дүр сілкіндіріп жаңаша серпін берген, халықтың ой-өрісін кеңейтіп, рухани жаңаруға, ұлттың қалыптасып, дамуына әсер ететін мәні мен мазмұны жағынан зор әсер ететін күш болды.

Зерттеуші ғалымдарымыз көрсеткендей жәдидшілдік қозғалыс кезінде ұлттық инеллигенция өкілдері қалыптасты. Олардың қоғамдық саяси қызметі арқасында ұлттың саяси санасы оянып отарлық езгіге қарсы бағытталған әлеуметтік-саяси қозғалыстың өрістеуімен және жәдидшілдік қозғалысының ұлт – азаттық қозғалысқа ұласуымен байқалды деп жазады [б. 137 б].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы Ресей империясы боданындағы түркі халықтарына тың серпін жаңа леп әкелген жәдидтік қозғалыс өзінің өміршендігімен таңылды. Бұратана халықтарды қарудың күшімен ғана емес рухани жағынан отарлауды мақсат еткен патша әкімшілігінің озбыр саясатына қарсы тұрған түркі жұртының зиялыларын ортақ мүддеге біріккен үлкен күш болды. Араб графикасына негізделген қазақ әліпбиінің жасалуы да қазақ қоғамына үлкен серпіліс әкелді. Ұлт ұстазы «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл» - деп ұлт өмірінде тілдің алар орынының маңыздылығына ерекше мән берген.

Ахмет Байтұрсынұлы жасаған әліпби (халық арасында төте жазу деп танылған) 1930 жылдарға дейін қолданылды. Кеңестік қызыл империяда түркі жұртының рухани дамуын тежеуге барын салды. Халықты жазу емлесінен айыру мақсатында алғашында латын тіліне одан кейін орыс тіліне көшірді. Түркі жұртының бірігуінен қорыққан большевиктік билік жәдитшілерді қудалап, мұсылман мектептері мен медреселерді жапты. Жергілікті халық сауатсыз атанып қазақ халқы артта қалған надан елдер қатарына жатқызылды. Сол кезеңде еуропалық білім мен мәдениеттің жақсы тұстарын өздеріне алып, өркениетті елдер қатарына қосылуды ойлаған жаңаша ойлы қазақ зиялыларының арман тілектері тәуелсіздік тұсында іске асты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Берлібаев Е., Қайыпбаева А. Қазақстандағы ілім-білім мен медреселер // Қазақ тарихы. - 2016. - №4(143) - 27 б.
- 2 Бейсенов Б.Қ. Қазақ ойшылдары дін туралы: оқу құралы. – Алматы, 2015. - 192 б.
- 3 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): бес томдық. - Алматы: «Атамұра», 2002. - 3 т. - 679 б.
- 4 Абишева Ж.Р., Еңсепов Б.Б. Сыр бойында жәдидизмнің таралуы // Еуразиялық Гуманитарлық Институты тарих сериясы. - 2016. - №1. - 23-25б.
- 5 Садвокасова З.Т., Ахметжанова А.Т. И.Гастиринский және мұсылман білімін модернизациялау // аль-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. - Тарих сериясы. - 2016. - №4 (83).- 109-113 б.
- 6 Байгараев Н. А. Қазақ даласының әлеуметтік - мәдени және саяси үдерісіне жәдидшілдік идеясының ықпалы (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы) : филос. док (PhD) ғыл....дис Алматы. 2016. -158 б.
- 7 Имаханбет Р.С.А.Байтұрсынұлы шығармалары. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу ағартуға қатысты еңбектері): алты томдық. - Алматы. - 2013. - 3 том. - 384 б.
- 8 Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік ұлттық серпілу негізі [Электрондық ресурс] [https // zebra.today](https://zebra.today) 2016.10.18.

Ж.С. Аубакирова¹, Е.А. Искаков²

¹к.и.н., доцент, ВКГУ им.С.Аманжолова,
aubakir_ganna@mail.ru

²ВКГУ им. С.Аманжолова, магистрант 2 года обучения
iskakov.erbol.77@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ИДЕЙ ДЖАДИДИЗМА НА КАЗАХСКИЙ КРАЙ

Резюме

В конце XIX - начале XX века среди мусульманских народов России появилось общественно - политическое и интеллектуальное движение из представителей просветительской группы педагогов (джадидистов), усилия которых были направлены на пробуждение национального самосознания и сохранение ценностей духовной культуры. В истории зародилось движение «джадидизма» ("новое", "обновленное" на арабском языке).

В этой статье раскрывается роль интеллигенции в укреплении единства и солидарности мусульманских народов, находящихся под властью Российской империи, через использование просветительских идей, а не каких либо форм вооруженной борьбы. Предполагалось реформировать систему образования в медресе, направив ее на улучшение качества образования, пропаганду гуманистических ценностей ислама, блокируя миссионерскую деятельность, достигая прогресс в обществе.

Ключевые слова: джадидизм, медресе, империя, реформа, идеи культурного просвещения

Zh.S. Aubakirova¹, E.A. Iskakov²

¹candidate of historical sciences, associate prof. EKSU of S.Amanzholov
aubakir_ganna@mail.ru

²undergraduate 2 nd year, EKSU of S.Amanzholov
iskakov.erbol.77@mail.ru

INFLUENT TO KAZAKH REGION ZHADIT'S ENLIGHTENING IDEAS

Summary

The members of enlightening group had saved and had joined around the Turkish idea and they were one of the group who woke up the soul of tradition, religion knowledge of the Muslim people in 19th and 20th century during Russian occupation. They called "zhadits". In a historical scene arose new term "zhadit" what mean "new".

In this article had written about the role of magnification the enlightening group to under the Russian imperial Turkish people unity and tolerance by the enlightening cultural ideas without weapon to against Russian imperial occupation. Explain the aim and effect of enlightening group to make thriving country during developed knowledge of the pupil by the new reforms at school; to resist missionary influence they try to develop values of Islam religion.

Key words: "zhadits", islamic school, reforms, imperium, ideas of cultural enlightenment

М.З. Мусаханова¹

*¹профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова,
к.и.н., доцент, член ИСОМ, г. Алматы, Республика Казахстан*

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ МУЗЕЯ ИСТОРИИ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ ИСКУССТВ ИМЕНИ Т.К. ЖУРГЕНОВА

Аннотация

В статье уделено внимание научной концепции создания музея истории Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова, разработанной автором статьи. Представлены цели и задачи музея в соответствии с Уставом вуза и положением о музее истории и галерее академии. Изложены основные этапы реализации научной концепции музея и перспективы развития музея истории академии. Доказана актуальность создания музейной информационной системы КазНАИ имени Т.К. Жургенова в сфере выполнения научных, образовательных, воспитательных и презентационных функций.

Ключевые слова: музей, научная концепция, культурно-информационный центр, информационные технологии, виртуальный музей

Создание музея истории Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (далее КазНАИ им. Т.К. Жургенова), вызвано необходимостью отражения целого ряда процессов, происходящих в современном обществе: развитие в Казахстане отечественной науки, сформированности системы высших учебных заведений, средоточие историко-культурного наследия в вузах. В связи с этим возникает насущная потребность общества в сохранении, эффективном использовании и воспроизводстве наследия, связанного с процессами просвещения, образования и воспитания. В этом важная роль будет принадлежать музею истории академии. Уникальная историческая коллекция музея академии явится источником для научных исследований историков, музееведов, культурологов, искусствоведов. Музейные коллекции будут успешно включены в многогранные процессы вузовской жизни и широко использоваться в экспозиционной, выставочной, научно-исследовательской, научно-просветительской и образовательной деятельности музея.

Цель музея истории академии:

1 - стать научно-культурным центром для формирующейся студенческой культуры, культуры научно-педагогической интеллигенции нового поколения;

2 - приобрести статус социального института сохранения, презентации и трансляции исторического, культурного и природного наследия.

3 - способствовать формированию инновационной культурно-информационной среды для решения задач имиджевой политики и позиционирования академии, через создание современной модели музея и организации широкого доступа к музейным коллекциям.

Основными задачами деятельности музея академии являются:

- формирование имиджа музея академии как культурно-информационного центра научно-образовательного пространства региона, общения творческой молодежи;

- создание культурно-информационного пространства для ведения образовательной и научно-исследовательской деятельности через объединение музеев профильных вузов в единый музейный комплекс;

- разработка качественных информационных ресурсов для предоставления услуг, повышающих конкурентоспособность академии на мировом рынке образовательных услуг;

- сохранение наследия учебных структурных подразделений академии как составляющей культурной памяти поколений [1, с. 2].

Реализация концепции музея истории КазНАИ им. Т.К. Жургенова прошла следующие этапы:

1. Разработка расширенной тематической структуры экспозиции музея истории.

2. Разработка тематико-экспозиционного плана экспозиции музея истории.

3. Разработка архитектурно-художественного решения экспозиции музея истории (генеральное решение и эскизный проект, конечной задачей которых является формирование художественного образа экспозиции, адекватно выражающее ее научное и идеологическое содержание) [2, с. 1].

В процессе художественного проектирования были разработаны эскизы и макеты залов и экспозици-

онных комплексов, которые дают достаточно точное и образное представление о том, как будет выглядеть будущая экспозиция. Архитектурно - художественный проект отражает художественно-стилевое и пространственное решение каждого раздела, пропорции экспозиционных площадей, способы выделения экспонируемых материалов, конструктивные особенности экспозиционного оборудования, установку технических средств, характер освещения (естественного и искусственного), экскурсионные маршруты, систему ориентирования и т.п.

Монтаж экспозиции музея истории осуществлен в следующих экспозиционных площадях:

1. Парадная галерея (фойе)
2. Обходная галерея № 1 (Левый лестничный пролет)
3. Обходная галерея № 2 (Правый лестничный пролет)
4. Малая галерея (экспозиционное пространство перед входом в музей)
5. Колонна в малой галерее (перед входом в музей)
6. Музей
7. Экспозиция 1-го этажа
8. Экспозиция 2-го этажа
9. Экспозиция 3-го этажа (ф-т Кино и ТВ)
10. Именные аудитории на факультетах[3, с. 2].

Миссия музея истории академии - это позиционирование академии, как учебного заведения, которое чтит и сохраняет наследие науки и образования в области искусства.

На основе активного международного сотрудничества академии и благодаря ведению информационного обмена с территориально дистанцированными объектами единого образовательного пространства, музей будет способствовать привлечению потенциальных иностранных партнёров и абитуриентов (в том числе из стран СНГ).

Музей истории академии будет ориентирован на сотрудничество с зарубежными музеями, в том числе с музеями образовательных учреждений. Создание экспозиций виртуального музея расширит возможности пропаганды развития научной и образовательной деятельности академии и обеспечит комфортную развивающую среду обучения, просветительской деятельности, творческого инновационного производства. Музей академии в перспективе – это крупнейший музейно-информационный источник, презентующий различные экспонаты музея и предоставляющий доступ к объектам хранения (материальным и информационным) специалистов широкого профиля.

Развитие информационных технологий и их широкое использование во всех областях человеческой деятельности привело к изменению и модификации привычных реалий при их отражении в виртуальном пространстве, примером чего служит музейная информационная система (далее - МИС).

Актуальность создания музейной информационной системы обусловлена тем, что одним из основных направлений развития КазНАИ им. Т.Жургенова является внедрение и разработка инновационных технологий, что вызывает необходимость создания современного музея академии. Музей академии должен быть представлен инновационными технологиями и выполнять научные, образовательные, воспитательные и презентационные функции. Интеграция информационных технологий в музейную экспозицию позволит значительно расширить доступ пользователей к экспонатам музея.

Основная цель создания МИС заключается в том, чтобы усовершенствовать информационную деятельность музея, избежать многократного ввода информации, облегчить и упростить труд музейных специалистов, предоставить доступ к экспонатам музея не только сотрудникам и студентам, но и всем желающим, способствовать популяризации КазНАИ им. Т.К. Жургенова и региона в целом, и сделать это на основе применения современных информационных технологий.

С помощью МИС должны быть автоматизированы функции, связанные с основной 5 деятельностью, в том числе:

- создание базы данных по музейным коллекциям, включающей текст и изображения;
- ведение сквозного учета приема, выдачи и движения музейных предметов, оформления всей учетно-хранительской, реставрационной, выставочной документации;
- ведение книг – поступления, временного хранения, инвентарных номеров;
- обеспечение поиска и выборки данных;
- подготовка инвентарных карточек, научных паспортов, списков, каталогов и других документов, в том числе – для представления данных в Интернет.

МИС должна отвечать ряду специфических требований:

- *соответствие стандартам:* быть ориентированной на максимальное приближение к сложившимся

в музее правилам работы с коллекциями и не содержащей решений, противоречащих существующим стандартам и инструкциям. Компьютерная технология должна гармонично вписываться в существующую технологическую схему, создавая предпосылки для ее совершенствования;

- *гибкость системы*: в МИС должны быть предусмотрены средства, позволяющие легко и быстро осуществить настройку параметров системы в зависимости от специфических особенностей конкретного музея или конкретного музейного специалиста, в том числе: настройка на различные виды описаний музейных предметов, различные виды учетных документов, каталогов и др.;

- *удобство и простота работы*: используемые программы должны быть предельно простыми, оформление экранов - наглядным и удобным;

- *экономичность технологических решений*: МИС обеспечивает однократный ввод и многократное использование данных. Данные, введенные в компьютер, могут быть использованы для представления информации на экране или в виде бумажного документа на всех последующих этапах работы (при подготовке учетных документов, при создании каталогов и справочников, подготовке этикеток и экспликаций и др.);

- *интегрированность системы*: МИС должна быть спроектирована таким образом, чтобы различные задачи были связаны друг с другом информационно и технологически;

- *защита информации* и разграничение доступа к системе различных категорий пользователей. Высокая степень надежности и безопасности работы МИС должна быть предусмотрена через систему паролей и т.п. доступа к различным частям системы;

- *постоянное технологическое совершенствование системы* с учетом потребностей пользователей, сопровождение и техническая поддержка (в том числе и выпуск новых версий системы) должны быть обеспечены со стороны компании-изготовителя.

Внедрение системы МИС позволит создать на основе фондов музея электронную версию виртуального музея, а также создать единую систему по учету и контролю за музейными фондами с перспективой экспорта данных в ГосКаталог Музейного фонда Республики Казахстан[4, с. 2].

Виртуальный музей является неотъемлемой частью музейной информационной системы и представляют собой удачный пример применения Интернет-технологий.

Задача виртуального музея, как и реального, – помочь посетителям развивать свой творческий потенциал. Виртуальный музей академии выполняет не только информационную функцию, но также и образовательную, он может стать отличным учебным полигоном для студентов академии, а также быть полезным для специалистов, изучающих историю искусства Казахстана. Виртуальный музей – это идеальная площадка, не связанная ни помещением, ни местонахождением экспонатов. Виртуальный музей позволяет сохранить уникальную архивную информацию, записанную на бумажных или магнитных носителях, которая со временем может быть утрачена, таким образом, виртуальный музей снимает вопрос о сохранности своих образцов. При этом место для сохранности любой информации в виртуальном музее практически не ограничено.

Важными преимуществами виртуального музея являются:

- возможность привлечения аудитории посетителей музея за счет виртуального присутствия в сети Интернет, благодаря популяризации музея в Интернет-сети;

- гораздо более высокая популярность у целевой аудитории, в отличие от обычного музея, за счет применения игровых компьютерных элементов, трехмерных визуализаций, фоновых звуков и музыки;

- высокая скорость создания виртуальных выставок и тематических коллекций на основе созданного виртуального фонда, а также быстрота подготовки тематических публикаций (к памятным датам, открытиям выставок, экспозиций, издание каталогов) на различных носителях (печатные издания, CD, DVD);

- предоставление возможности ведения научно-исследовательских и научно-популярных работ широкому кругу заинтересованных лиц и организаций, благодаря виртуальному каталогу объектов с возможностью публикации результатов проведенных исследований;

- информационное сопровождение текущей деятельности музея;

- высокая надежность хранения виртуального фонда в единой базе данных (в том числе, благодаря резервному копированию).

Виртуальный музей – это новая реальность, выходящая за рамки традиционного представления о традиционном музее с его постоянной экспозицией и временными выставкам. Экспозиция виртуального музея постоянна, а работа выставок связана с постоянно совершенствующейся проектной творческой деятельностью музея.

На сайте виртуального музея основное внимание уделяется актуальности информации и оригинально-

сти подачи материала. Частота обновления информации достаточно высокая, так как для круга своих постоянных посетителей виртуальный музей размещает новостную информацию, организует форумы и конференции.

Информационное наполнение виртуального музея академии планируется проводить по нескольким основным направлениям:

1. История факультетов и структурных подразделений в составе академии;
2. Электронный каталог музейного фонда академии;
3. Мультимедийные тематические коллекции, используемые для обеспечения образовательного процесса.
4. Галерея лидерства (информация с фото- и видеоматериалами о выдающихся работниках и выпускниках академии);
5. Информационный блок событий и новостей, в том числе отчётность о проведённых музеем академии мероприятий;
6. История экспедиций по изучению традиционного искусства (материалы научных лабораторий)
7. Выставки музея академии.

Основные критерии, которые должны учитываться при размещении информации в виртуальном музее:

- 1) репрезентативность и содержательность виртуальной экспозиции, исключающие искажение фактов;
- 2) актуальность применения музейной информации;
- 3) многослойность представленной информации, подходящей для разных профессиональных, возрастных и образовательных категорий пользователей;
- 4) интуитивно ясный пользовательский интерфейс.

Следовательно, виртуальный музей академии – это коммуникативный центр, обеспечивающий открытый доступ к новому знанию каждого заинтересованного человека.

Музей истории Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова призван обеспечивать максимальные условия для образовательного, нравственного, культурного, патриотического и интеллектуального развития каждой личности обучающегося, преподавателя и сотрудника академии [5, с. 5].

Фото 1. Музей истории Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова

Фото 2. Жизнь и деятельность Т.К. Жургуенова

Фото 3. Галерея руководителей Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургуенова

Список использованной литературы:

- 1 Научная концепция музея истории Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова. / составитель Мусаханова М.З. 4.06.2017. - Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2017. - 7 с.
- 2 Расширенная тематическая структура музея истории Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова. / составитель Мусаханова М.З. 4.06.2017. - Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2017. - 3 с.
- 3 Тематико-экспозиционный план музея истории Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова. / составитель Мусаханова М.З. 4.06.2017. - Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2017. - 6 с.
- 4 Положение о музее истории и галерее Казахской национальной академии искусств имени Т.К. Жургенова. 31.08.2017. - Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2017. - 7 с.
- 5 Устав Республиканского государственного учреждения «Казахская национальная академии искусств имени Т.К. Жургенова» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан. 22.01.2015. - Алматы: КазНАИ им. Т.К. Жургенова, 2015. - 13 с.

М.З. Мұсаханова¹

¹Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры, т.ғ.к., доцент, музейтанушы, ICOM мүшесі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Т.Қ. ЖҮРГЕНОВ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ӨНЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ МҰРАЖАЙ ТАРИХЫНАН

Түйін

Мақалада Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының тарихи мұражайының автормен әзірленген ғылыми тұжырымдамасына көңіл бөлінген. Академияның галереясы мен тарихи мұражайы жайлы құжаты мен оқу орнының Жарғысына сәйкес мақсаты мен міндеттері ұсынған. Академияның тарихи мұражайының даму болашағы мен ғылыми тұжырымдамасының жүзеге асырудың негізгі кезеңдері көрсетілген. Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында ғылыми, білім, тәлімдік және таныстырылым саласындағы қызметтерін мұражайлық ақпараттық жүйеде жасау өзектілігі дәлелденген.

Түйін сөздер: мұражай, ғылыми тұжырымдама, мәдени-ақпараттық орталық, ақпараттық технологиялар, виртуалды мұражай

M.Z. Mussakhanova¹

¹professor Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, museologist, ICOM member, Almaty, Republic of Kazakhstan

HISTORY OF CREATION OF THE MUSEUM OF THE HISTORY OF THE KAZAKH NATIONAL ACADEMY OF ARTS NAMED AFTER T.K. ZHURGENOV

Summary

The article focuses on the scientific concept of creating a museum of history of the Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov, developed by the author of the article. The goals and objectives of the museum are presented in accordance with the Charter of the university and the regulations on the museum of history and the gallery of the academy. Attention is paid to the main stages of the implementation of the scientific concept of the museum and the prospects for the development of the museum of the history of the Academy. The urgency of the creation of the museum information system of Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov is proved in the field of scientific, educational, educational and presentation functions.

Key words: museum, scientific concept, cultural and information center, information technologies, virtual museum

*А.Т. Казбекова*¹

¹*докторант PhD специальности «История» Восточно-Казахстанского государственного университета имени С.Аманжолова, Республика Казахстан, г.Усть-Каменогорск
akasbekova2008@mail.ru*

ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ-ЧЕЧЕНЦЕВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В данной статье на основе анализа впервые вводимых в научный оборот архивных документов, а также материалов интервью анализируется хозяйственно-бытовое обустройство спецпереселенцев-чеченцев Восточно-Казахстанской области в первые годы вселения. Выявлены основные проблемы, с которыми сталкивались спецпереселенцы региона. Следует отметить, содержание архивных материалов показывает, несмотря на то, что принимались меры по обустройству спецпереселенцев-чеченцев, некоторые председатели колхозов под различными предлогами вопросами надления приусадебными участками спецпереселенцев не занимались, а исполкомы райсоветов не оказывали нужного воздействия на таких руководителей.

Ключевые слова: спецпереселенцы-чеченцы, повседневная жизнь, Восточно-Казахстанская область, хозяйственно-бытовое обустройство

В исторической науке становится все более заметной тенденция к антропологизации, появляется интерес к истории простого человека, его повседневной жизни. Особую значимость при рассмотрении повседневной жизни в условиях спецпоселения представляет синтез материалов, включающий архивные материалы и данные «устной истории», представленные в виде воспоминаний очевидцев.

В повседневной жизни в хозяйственно-бытовом обустройстве спецпереселенцев-чеченцев немаловажное значение имели приусадебные участки и индивидуальные огороды. Это был немаловажный вопрос, обеспечение спецпереселенцев-чеченцев землей и посевным фондом способствовало бы решению продовольственной проблемы. В целях обеспечения спецпереселенцев приусадебными посевами 3 апреля 1944 г. Совнаркомом СССР было принято постановление за №350-102 с «Об отпуске семян на весенний сев 1944 г. спецпереселенцам», согласно которому Совнаркомы Казахской ССР и Киргизской ССР обязаны были не позже 15 апреля 1944 г. обеспечить выделение спецпереселенцам приусадебных участков за счет земель госфонда или неиспользуемых земель совхозов и колхозов в районе, а также семенной ссудой для посева на условиях возврата из урожая 1944г. [1, с.77].

Следует отметить, что государством принимались меры по хозяйственно-бытовому и трудовому обустройству спецпереселенцев-чеченцев. Однако реальная картина в отношении организации, снабжения спецпереселенцев оказалось далекой от принятых решений. Так, в постановлении Бюро ЦК КП(б)К «О трудоустройстве спецпереселенцев» от 17 мая 1944 г. отмечалось, что исключительно медленно проходит нарезка приусадебных участков и обеспечение спецпереселенцев семенами, в том числе в Восточно-Казахстанской области не отведены приусадебные участки 2138 семьям [2, с.105].

Судить о надлении приусадебными участками позволяют архивные материалы. По данным на 1 сентября 1944 г. проживало в области 6906 семей спецпереселенцев-чеченцев, из них приусадебные участки получили 3238 семей, а засеяли только 2044 семей. Согласно архивным данным, надление приусадебными участками спецпереселенцев-чеченцев по районам области выглядело следующим образом:

Таблица 1 – Надление приусадебными участками спецпереселенцев-чеченцев на 1 сентября 1944 года [3, л.62].

№	Районы	Количество семей получивших приусадебные участки	Количество семей засеявших участки
1	Лениногорск	648	167
2	Шемонаиха	519	128
3	Предгорное	634	227
4	Таврия	-	1
5	Верх-Убинский	525	496
6	Кировский	838	699

7	Зыряновский	-	-
8	Уланский	34	309
9	Аблакетка кирп.завод	40	17
	Итого:	3238	2044

Как показывают данные таблицы, несмотря, что спецпереселенцам-чеченцам были отведены приусадебные участки, посев приусадебных участков неудовлетворительно был организован в основном Лениногорском, Шемонаихинском, Предгорненском районах.

Интересным представляется факт, что в Уланском районе приусадебные участки получили всего 34 семей, а засеяли участки 309 семей. Как свидетельствуют воспоминания многих информантов, очевидцев тех событий, это возможно связано что спецпереселенцы-чеченцы, размещенные в домах местных жителей, вместе сеяли огороды и были учтены как засеявшие участки. Респонденты отмечают, что в сельской местности преобладали подселения. Важно отметить, не только спецпереселенцы и местное население испытывало тогда острую нужду в продовольствии и товарах, но делали все возможное, чтобы облегчить участь депортированных. По рассказам жителя аула Обалы Уланского района (ныне с. Шымкора Уланского района) Мырзагалиева Б., 1941 г.р.: «Когда привезли чеченцев, их стали расселять в домах местных жителей. В основном чеченцы были расселены в аулах Обалы, Корпобай, Партсъезд по 10-12 семей в каждой местности. Мои родители, имея небольшой дом из трех комнат, приняли чеченскую семью, освободив им одну комнату. Их привезли, можно сказать без ничего, в калошах... В то время сами местные жители испытывали нужду, родители помогали чем могли, даже отдали свои валенки. У нас дома они жили где-то два года. Вместе вели хозяйство» [4].

О том, как местное население и спецпереселенцы вместе сажали огороды вспоминает житель с. Солдатово, Уланского района Атаханов Ш.О., 1937 г.р., (ныне проживающий в п. К.Кайсенова): «Привезли чеченцев с Усть-Каменогорска и на колхозных бречках размещали в каждый дом. Колхоз назывался «Национальная дружба», так как в колхозе жили люди разных национальностей, казахи, русские, украинцы, немцы, чеченцы. с. Солдатово располагалось между Таргыном и Скалистое, сейчас не существует. Мой отец был председателем колхоза. Тогда пустующих домов не было. Мы приняли бабушку чеченку Бушай апа с двумя дочерьми. Они у нас дома около двух лет жили. Материальное положение чеченцев было очень тяжелым, по их рассказам, из дома не успели ничего взять. Для посадки картофеля земли хватало, однако в колхозе для выделения чеченцам не было семян, поэтому в первые годы чеченцы вместе с нами сажали картофель» [5].

Как спецпереселенцы-чеченцы занимались огородничеством в первые годы вселения вспоминает житель п. Шемонаиха Барсуков С.П., 1937 г.р.: «Жилось всем нелегко в то время, мы сами на одной картошке... Интересный факт помню, чеченцы привезли с собой семена своей кукурузы. Посадили кукурузу, и она выросла высокая, но плодов не дала, не вызрела, так как вегетационный период у нее большой и в наших условиях она не прижилась. Чеченцы стали использовать нашу кукурузу, она хоть низкорослая и початки маленькие, но дает плоды. У чеченцев кухня построена на кукурузе, и они активно использовали нашу кукурузу» [6].

Данные Похозяйственных книг (карточки лиц, состоявших на учете Таргынского поссовета Уланского района за 1940-1945 гг.) показывают, что процент чеченских семей, имевших в хозяйствах скот, был незначительным, при этом количество скота на одну семью не превышало одной головы крупного рогатого скота. Похозяйственные книги Уланского района, с. Таргын, показывают, что спецпоселенцы-чеченцы имели незначительные земельные участки. Площадь посевов в хозяйствах чеченцев составляла в среднем 0,05 га на семью. Чеченцы сажали в основном картофель, овощи. Следует отметить, что и местное население особо не отличалось, площадь огородов составляло 0, 15 га, содержали в основном одну корову и молодой [7].

Снабжение, условия труда и быта спецпереселенцев в значительной степени зависели от предприятий, колхозов, где они обязаны были трудиться. Следует отметить, в некоторых районах прилагали усилия по обеспечению спецпереселенцев огородами. Например, в Лениногорском районе для работающих в заводоуправлении была выделена земля под огороды в количестве 5 га, семена ячменя, а некоторые цеха частично выделяли по 10 кг. картофеля. Лесоучасток «Журавлиха» для спецпереселенцев в количестве 79 семей, в них 390 человек посеял 8,62 га ячменя и 1,0 га картофеля [3, л.17]. В этом же районе в колхозе им. «Тохтарова» из семенного фонда выделялось 13 кг ячменя и по 3 кг. проса. В колхозе «2-я пятилетка» все спецпереселенцы засеяли огороды, активно участвовали в весенне-посевной работе, многие из них были передовиками и премированы колхозом деньгами [3, л.18].

Следует отметить, содержание архивных материалов показывает, несмотря на то, что принимались меры по обустройству спецпереселенцев-чеченцев, некоторые председатели колхозов под различными предлогами вопросами наделения приусадебными участками спецпереселенцев не занимались, а исполкомы райсоветов не оказывали нужного воздействия на таких руководителей. Например, председатели колхозов Шемонаихинского района, обещая не задерживать нарезку приусадебных участков, на деле с выполнением не торопились, заявляя: «что же на этих участках будут сеять спецпереселенцы? Мы (т.е. колхозы) помочь семенами за неимением их не сможем, а своих семян, спецпереселенцы не имеют» [3, л.4].

Аналогичная ситуация наблюдалась в Предгорненском районе отдельные председатели колхозов к нарезке приусадебных участков и обеспеченности спецпереселенцев семенами отнеслись пренебрежительно, в колхозе им. Буденного, им. Чапаева и ряд других колхозов вообще не выделяли приусадебных участков [3, л.7].

Кроме того, почти во всех районах обеспечение семенами, со стороны хозруководителей работы почти не проводилось, а в ряде случаев руководители предприятий, колхозов и совхозов этой работой заниматься совершенно не желали, как это произошло, например, в Лениногорском районе, начальник Бутаковского лесоучастка треста «Алтайстрой» тов. Красноштанов коменданту поселка заявлял: «Мы заинтересованы только в заготовке леса, что касается огородов и обеспечения спецпереселенцев, то этим вопросом я не занимаюсь, и не буду заниматься. Можете чеченцев взять обратно, так как у нас нет для обеспечения их подсобных фондов» [8, л.14].

Проблемы были связаны как с общей сложной социально-экономической ситуацией военного периода, так и с откровенным пренебрежением некоторых руководителей предприятий, колхозов. Ввиду несвоевременной раздачи спецпереселенцам семян, а в некоторых случаях невыдачи семян приусадебные участки и огороды оставались незасеянными. Так, например, проведенная проверка по наделению спецпереселенцев огородами и обеспеченности семенами, показала явно ненормальное положение, т.к. абсолютное большинство спецпереселенцев никаких семян не имели, а также не полностью были наделены приусадебными участками и огородами. В целом, по области в 1945 году было наделено землей - 5931 семья, не наделенной оставались 389 семей. Обеспечивались семенами из 6320 семей только зернобобовыми - 1880 семей, картофелем - 2201 семья, огородными - 1312 семей, остальные семьи никаких семян не имели и реальных мер в районах по этому вопросу не принималось. Как выявила проверка, во многих предприятиях, колхозах и совхозах имелись полные возможности оказать помощь семенами. В справке отмечалось, что «в частности трест «Алтайстрой» за счет имеющегося значительного запаса картофеля, зернобобовых в ОРС-е не определил к выдаче спецпереселенцам. Такие же возможности были по подходу завода №10, но тов. Таранов не определил, что может выдать» [8, л.14].

Аналогичная ситуация фиксируется и в других районах области. Так, например, в ОСМУ-3 Кировского района всем спецпереселенцам были отведены приусадебные участки, которые до 12 мая 1945 года не были засеяны. Рабочие чеченцы для посадки не имели картофель, за исключением 2-3 семей. В колхозе «Красная заря» выделялись огороды, но их большинство чеченцев не копали, так как не имели для посева семян [9, л.20].

Положение усугублялось еще и тем, что некоторые спецпереселенцы-чеченцы надеялись на скорейшее возвращение на Кавказ и не приступали к обустройству своего положения, а руководители отдельных предприятий смотрели на спецпереселенцев-чеченцев как на временную рабочую силу, не принимая должных мер к созданию им нормальных хозяйственно-бытовых условий. По воспоминаниям чеченки Сельмурзаевой Р.Х., г. Риддер.: «Родители рассказывали, многие чеченцы жили в таком состоянии ожидания, что их вот-вот отправят на Кавказ, в первый год даже ничего не сажали, женщины все вещи держали в узелках, в тюках, все было упаковано, как будто, у них билеты на руках. До последнего моя свекровка жила так, что у нее все запаковано было. Родители вспоминали, один из чеченцев, собрал своих детей, начал сажать картошку, все мимо проходящие чеченцы, говорили ему: «нас сегодня-завтра отправят на Кавказ, кому ты сажаешь картошку?» [10].

При проведении комендантами поселков разъяснительной работы о подготовке посевов огородов, в 1945 году отмечалась значительная активность к посевам огородов и многие спецпереселенцы-чеченцы не имея семян, приступали к копке огородов [8, л. 14].

Необходимо отметить, что некоторыми предприятиями принимались меры по улучшению обустройства спецпереселенцев-чеченцев. Так, например, в ОСМУ-2 спецпереселенцам было отведено 43 га земли под коллективные и индивидуальные огороды, кроме того было выделено 9 га приусадебной земли. Для посева огородов выделялись следующие семена: картофеля 5 тонн, фасоли 200 кг, гречихи 70 кг, проса 35 кг., в качестве ссуды выделялось 1722 кг проса [11, л.35]. Спецпереселенцы закрепленные за

Горкомхозом наделялись индивидуальными огородами по 0,06 га на каждую семью, которые были засеяны огородно-бахчевыми культурами. Кроме того, подхозом для спецпереселенцев было засеяно – 2,5 га просо, 0,15 га подсолнуха [11, л.36].

Наряду с положительными примерами, бездушное отношение со стороны руководства к спецпереселенцам-чеченцам подтверждают выявленные комиссией следующие факты: «Проживающие в бараках на Бабкиной мельнице 15 семей спецпереселенцев-чеченцев, закрепленные за Облторгом, несмотря, что Облторг ходатайствовал о получении людей в Промкомбинат, при этом обещали благоустроить жильем, однако директор наотрез отказался заниматься жилстроительством. Кроме того, в мае месяце 1945 года председатель огородной комиссии тов. Сорокина, собрав со спецпереселенцев деньги для оплаты за вспашку земли под огороды, на собранные деньги со спецпереселенцев вспахали огороды рабочим Облторга. Когда время посадки огородов прошло, по заявлению директора Кубицкого деньги возвратили, а землю вспахать отказались. В справке отмечалось, что в результате с большим опозданием спецпереселенцы сами ручным способом вскопали по 0,5 га земли под огороды и посадили огородно-бахчевые культуры» [11, л.36]. В аналогичной ситуации оказались закрепленные за Облпотребсоюзом спецпереселенцы, так как отведенная земля под огороды располагалась за ст. Защита на расстоянии 15 км, из-за отсутствия предоставления транспорта оставалось не обработанной, поэтому 9 семей – 41 человек оказались без огородов [11, л.36].

Со стороны отдельных руководителей отмечались случаи ущемления интересов спецпоселенцев-чеченцев. По имеющимся архивным данным, например, в 1946 году в Верх-Убинском районе в колхозах «Гигант», «Передовик», «18 партсъезд» земельные участки под огороды спецпереселенцам отводились на неудобных местах, далеко от воды [12, л.5].

Государством принимались меры по улучшению обустройства спецпереселенцев-чеченцев. Так, приусадебные земельные участки, индивидуальные огороды и скот, находящиеся в личном пользовании спецпереселенцев с Северного Кавказа, наравне с местным населением должны были облагаться сельскохозяйственным налогом, подоходным налогом и обязательными натуральными поставками сельскохозяйственных продуктов. В целях хозяйственного устройства и закрепления по месту нового поселения было принято постановление СНК СССР №1927 «О льготах спецпереселенцам» от 28 июля 1945 г., по которому освобождались в 1945 и 1946 гг. спецпереселенцы с Северного Кавказа, из Крыма, Грузинской ССР и калмыки. По первому пункту: а) от обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов государству; б) от уплаты сельскохозяйственного налога, подоходного налога по доходам от сельского хозяйства в городских поселениях. По второму пункту: Списать с упоминаемых спецпереселенцев задолженность по сельскохозяйственному налогу, подоходному налогу по доходам от сельского хозяйства в городских поселениях и по обязательным поставкам сельскохозяйственных продуктов государству, образовавшуюся за ними в местах нового поселения [13, с.565-566].

Следует отметить, учитывая, что хозяйства спецпереселенцев, вселенных в Казахскую ССР в 1944 году еще не успели экономически укрепить ЦК КП(б) Казахстана ходатайствовала освободить спецпереселенцев от сельскохозяйственного налога, подоходного налога от сельского хозяйства, а также от поставки сельских продуктов в 1947 и 1948 гг. [14, л. 16-17].

Ситуация по обеспечению спецпереселенцев приусадебными участками и индивидуальными огородами улучшается в послевоенное время. Так, например в 1946 году приусадебные участки получили 2037 семей, которые в основном проживали в сельской местности. Из 6069 семей спецпереселенцев-чеченцев, расселенных в области индивидуальные огороды имели 5833 семьи. Не имеющие индивидуальные огороды 236 семей, в основном являлись одиночками и малосемейными работающими в городах на промышленных предприятиях [15, л.2].

В совхозах и промпредприятиях приусадебные участки получили только те спецпереселенцы, которым были предоставлены отдельные многоквартирные дома, а также индивидуальные застройщики. Все остальные спецпереселенцы, устроенные в совхозах и предприятиях и проживающие в многоквартирных домах и бараках, получили участки под огород [2, с.141].

Повседневная жизнь спецпоселенцев постепенно улучшалась, но это происходило крайне медленно. Это зависело не только от распоряжений центральной и деятельности местной власти, но и от ряда других обстоятельств, к числу которых можно отнести приспособление к суровому климату, общий невысокий уровень жизни населения.

Литература:

1 Бурзаканов Я.У. *Территория расселения и материально-бытовое обустройство чеченцев и ингушей в 1944-1946 гг.* /Бурзаканов Я.У// Вайнах.- Грозный. – 2009. - №4. – С.75-79.

2 От депортации к интеграции: документы и материалы, посвященные 60-летию депортации чеченцев и ингушей в Казахстан.: Международный фонд гуманитарной помощи «Нур» / Составители: Е.М. Грибанова, А.А. Гунашев, А.С. Зулкашева, Л.Н. Сапонова. – А: Дәуір, 2004 – 256 с.

3 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д.2750. – Л. 62.

4 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Усть-Каменогорск 2017 г. Информант Мырзагалиев Б.

5 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в п. К.Кайсенова 2017 г. Информант Атаханов Ш.О.

6 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в п. Шемонаиха 2017 г. Информант Барсуков С.П.

7 Государственный Архив ВКО (ГАВКО) – Ф. Государственный Архив ВКО (ГАВКО) – Ф.920 – Ф.920 – Оп.2 – Д.13.

8 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д. 2741. – Л. 14

9 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д. 3420. – Л. 20.

10 Казбекова А.Т. Полевые материалы автора. Полевой дневник экспедиции в г. Риддер 2017 г. Информант Сельмурзаева Р.Х.

11 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 19п. – Оп.1. – Д. 241. – Л.35-36.

12 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 309п. – Оп.3. – Д. 2. – Л. 5

13 Сталинские депортации 1928-1953 сост. Поболь Н.Л., Полян П.М. Серия: (Россия. XX век. Документы) - М., 2005.

14 Архив Президента РК (АП РК) – Ф. 708. О 1/1. Д.22. – Л. 16-17

15 Государственный Архив ВКО (ГАВКО). – Ф. 1п. – Оп.1. – Д.3887. – Л.2

А.Т. Казбекова¹

¹*С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Тарих» мамандығының докторанты, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.*
akasbekova2008@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ АРНАЙЫ ҚОҢЫС АУДАРЫЛҒАН ШЕШЕНДЕРІНІҢ ШАРУАШЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ

Түйін

Мақалада ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген мұрағат құжаттары, сонымен қатар сұхбат материалдарын талдау негізінде Шығыс Қазақстан облысына арнайы қоныс аударылған шешендердің алғашқы жылдардағы шаруашылық-тұрмыстық жағдайы қарастырылады. Мұрағаттық материалдардың мазмұны шешендердің арнайы қоныс аударушылары үшін шаралар қабылданғанына қарамастан, әртүрлі шағымдар бойынша колхозшылардың кейбір төрағалары жеке учаскелермен жеке меншік учаскелерді беру мәселелеріне қатысты емес, сондай-ақ аудандық кеңестердің атқарушы комитеттері осындай көшбасшыларға қажетті әсерін тигізбеді.

Түйін сөздер: арнайы қоныс аударылған шешендер, күнделікті өмір, Шығыс Қазақстан облысы, шаруашылық-тұрмыстық жағдайы

А.Т. Kazbekova¹

¹*PhD students in History of S.Amanzholov East Kazakhstan State University,
Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk*
akasbekova2008@mail.ru

THE ECONOMIC AND HOUSEHOLD DAILY OCCURRENCE OF THE CHECHEN SPECIAL IMMIGRANTS OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Summary

On the basis of analysis for the first time of the archival documents introduced for scientific use and also materials of the interview economic and household arrangement of the Chechen special immigrants in East Kazakhstan region during first years of settlement is analyzed in this article. The main problems, special immigrants of the region faced, are revealed in the article. It should be noted that the content of archival materials shows, despite the fact that measures have been taken to settle Chechen special resettlers, some of the chairmen of the collective farms under various pretexts did not deal with the issues of endowing private plots with personal plots, and the executive committees of the district councils did not exert the necessary influence on such leaders.

Key words: Chechen special immigrants, daily occurrence, East Kazakhstan region, the economic and household arrangement

Ш.Т. Нұрман¹

¹т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты, Алматы, Қазақстан

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ КЕҢЕСТІК ЖЕР ЖӘНЕ ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫНА ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа

Автор 1917 жылдың шілде айынан кейінгі және кеңестік кезеңнің алғашқы онжылдығындағы алаш қайраткерлерінің кеңестік жер және қоныс аудару саясатына қатысты көзқарастарын және атқарған қызметін тарихнамалық және деректік негізде қарастырды. Ә.Бөкейханов және оның көзқарасы мен қызметіне жеке тоқталған. Мақалада М.Шоқай, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Сәдуақасов сынды ұлттық және мемлекеттік қайраткерлердің жергілікті халықты бірінші кезекте жерге орналастыру туралы негіздеулері берілген. Сонымен қатар, сырттан қоныс аудару барысына тыйым салу туралы ұсыныстарының себептері талданған. Автор жер және жерге орналастыруға байланысты алаш қайраткерлері жергілікті ұлт мүддесі тұрғысындағы көзқараста болды деп қорытындылайды.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, Әлихан Бөкейхан, кеңестік, жер мәселесі, қоныс аудару саясаты

1917 жылдың 21-26 шілдесіндегі бірінші бүкілқазақтық съезде жер мәселесі бойынша 14 тармақтан тұратын шешім қабылданды. Осы шешімнің бір тармағында ұлттық зиялылар құрылтай жиналысы емес, “жер хақында қазақ өз алдына жер жобасын жасасын” деген тоқтамға келді. Қазақ халқы өзіне еншілі жерге орналасып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін, қыстаулар, айрықша қазына мүлкіне, тоғай шабындықтары қазақтың өзіне қайтарылсын деген жер және қоныс аудару мен қоныс аударушыларға арналған жалпы қазақ көзқарасын білдіретін бағдарламалық шешімдер қабылдады [1]. Бұл шешімді жасауға белсене араласқан Ә.Бөкейхан осы көзқарасты Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы уақыттарда да ұстанады. Біздің ойымызша, Ә.Бөкейхан алғашында қазақтар үшін жеке жер заңын жасау мүмкіндігін қарастырса, бұл мүмкіндік іске аспағаннан кейінгі уақытта жерге орналастырудың қазақтар үшін неғұрлым тиімді практикалық жолдарын іске асыруға мұрындық болды.

Ә.Бөкейхан қызметінің кеңестік кезеңінде, өзі мойындағандай, ұлтшылдық көзқарас ұстанады: “менің жер саясатына қатысты көзқарасым мынаған саяды: жер үлесіне байланысты орыстар (қоныс аударушы) мен қазақтарды теңгеруге болмайды, өйткені орыстар мәдениеттірек, сондықтан да олар әрқашанда егіншілікте үстемділік көрсетіп, қазақтарды кіріптар етеді. Жер мәселесінде менің “ұлтшылдығым” осы” [2]. Бөкейханның “ұлтшылдығы” қазақтарды орыстарға кіріптар етпеу мақсатындағы жер нормасын белгілеу, жерге орналастыруды ұлттық негізде жүргізу және Орталық жерге орналастыру кеңесін құру әрекеттерінен көрінді. Енді осы қызметтеріне кеңірек тоқталсақ.

20-жылдарда Қазақ егіншілік халық комиссариатында түрлі қызметтерді атқарған (статистика және экономика бөлімінің меңгерушісі, Орал губерниясы бойынша уәкіл) Ә.Бөкейханов жер мәселесінің жергілікті халық мүддесіне сай шешілуіне әрекеттер жасады. Егіншілік халқында болған уақыттарында С.Қаратөлеуов, М.Мұрзин, Ж.Сұлтанбековтермен бірге қазақ жерін сырттан келгендердің жаңадан қоныстануына жол бермеу және одан әрі отарлауға тосқауыл қою мақсатында қызмет атқарды.

Бөкейханов қазақ шаруашылықтарына жер нормасын белгілеуге белсене араласты. «...РСФСР Егіншілік комиссариаты ұсынып отырған жер нормасы қазақтарды қанағаттандыра алмайды, өйткені ол көбірек артық жер шығаруды көздейді. Сондықтан да бұл нормалар болашақта Қазақстанда жаңа отарлау саясатын жүргізуге бағытталған» деп ойлады [2, 38-39-бб.]. Шынтуайтына келгенде, Ә.Бөкейханов сол баяғы патшалық кезеңінен қазақтарды отырықшы жер нормасы деп, кеңестік тұста өндірістік жер нормасы деп желеулетіп артық жер қорын анықтау және қоныс аудару ісін одан әрі қарай жалғастыру деп түсінді. Жерге орналастырудағы орталықтың пиғылын аңғарған Бөкейханов жергілікті жер органдарының ролін күшейту арқылы нәтижелі қызмет жасауға болады деген ойда болды. 1927 жылы Қазақстан Орталық Аткару комитетінің президиумы отырысында Орталық жерге орналастыру кеңесін құру туралы ұсыныс енгізеді. Аталған кеңес республикадағы жер кесіп беру ісін шешіп, уездік және губерниялық жерге орналастыру кеңестерінің жұмысын бақылау құзыреттерін иемденуге тиіс еді. Бөкейханов республиканың жер мәселесін шешудегі 1927 жылдан бастап күшті қарқын алған орталықтандыруға қарсы болды, сондықтан республика жер мәселесін өзінің ішкі мәселесі ретінде өзі шешуі тиіс деп есептеді.

Зиялы қауымның келесі бір өкілі – кеңестік билікпен сыйыса алмаған, шетелдік эмиграцияда жүріп “қызыл отарлаудың” сыншысы, әшкерелеушісі болған М.Шоқай. Зерттеушілер М.Шоқайұлының 20-жылдардың екінші жартысынан “Жаңа Түркістан”, содан кейін “Яш Түркістандағы” кеңестік отаршылдықты сынап, әшкерелейтін жаңа мазмұнды қызмет бастағанын көрсетеді. Шоқайтанушылар

оның көзқарасы мазмұны жағынан “Ақ жол” газетінің төңірегіндегі алаш зиялыларының және Т.Рысқұлов, С.Асфендияров, С.Сәдуақасов сияқты кеңестік жетекші билікте қызметте жүрген зиялылардың көзқарасымен үндес деп бағалайды. Біздің ойымызша, Шоқай ойларының құндылығын арттыратын тағы бір жайт, ол кеңестік баспасөз материалдарына сүйенді және кеңестік өмір шындығын сырт көзбен талдаған отарланушы елдің жанашыр ұлы, азаматы бағытынан тайған жоқ.

1930 жылы “Түркістан лениншілдеріне жауабында” “Мұғажырлар әкелу жергілікті тұрғындардың жерлерін күштеп тартып алу – ақ болсын, қызыл болсын, қара болсын – жалпы Ресей мемлекетінің ежелден бері келе жатқан сүйікті кәсібі. Большевиктер – орыс патшалығының мұрагерлері” – деп жазды [3,82-б.]. Осы ойын жалғастыра келіп, Ақмола, Қостанай, Семей, Жетісу және Сырдарияның ең шұрайлы жерлеріне қоныстандырылған бүкіл Кеңес одағы бойынша ең құнарлы жерлер саналатын Қостанайда орыс шаруалары жүздің 62 жарымын, Ақмолада жүздің 52 жарымын құрайды деп бұл саясаттың сандық сипаттамасын берді. Қоныс аудару саясатын кеңестік билік бірден іске асырмағанын, оның өзіндік кезеңі болғанын талдап көрсетеді. “Кеңестік Қазақстанның он жылдығына орай” атты мақаласында 1917 жылы большевиктер “Жас Түркістанға” тән көптеген пікірлерді қолдады. Оның ішінде қазақтарға қатысты патша өкіметі саясатының зардаптарын жою, мал мен мүлкін қорғау талаптары бар еді дейді. Бұл дәуірде мұғажырлар мәселесі талқыланғанда, тек ол сыналатын және жағымсыз құбылыс деп саналатын. Ол заман өтті. Кеңестік билік күш жинады. Енді Кеңес үкіметінің төрағасы Рыков қоныс аудару жұмыстарын жөнге салу, ал Митрофанов орыс мұжықтарының Түркістанға мәдениет әкелетіні жайлы ой-пікірін ортаға салып, бұрын астыртын жүргізіліп келген істерді енді ашыққа шығарып, үкімет бағдарламаларына енгізе бастады дейді. Сонымен олар Кривошейн, Столыпиндердің ізбасарлары екенін жасыра алмады [3,121-б.].

М.Шоқай Орта Азияға көшірілген қоныс аударушылардың әлеуметтік-саяси ролін де дұрыс бағалады. Ресей отаршылдығының Түркістандағы ең басты әлеуметтік таянышы дәл осы орыс мұжықтары болғанын ешкім теріске шығара алмайды. Революцияға дейін Түркістанға қожайын боп шыға келген, патшалық жүйенің қамқорында, қолдап-қуаттауында болған орыс мұжықтарын отаршылдық саясаттың құрбаны болды деген жалған ойды большевиктер түркістандықтардың санасына ұялатуға тырысып отыр. Егер орыс мұжығы патшалық отарлық саясаттың кінәсіз құралы болса, отаршылдық ниеттерінен неге әлі күнге дейін бас тартпаған, неге Жетісудағы олардың иелігіндегі жер 35%-дан 70%-ға дейін көбейіп отыр деп дәлелдеме келтіреді [3, 217-б.].

Шоқай Түркістанның кеңестер тұсындағы жағдайын “қасқырға қой баққызған заман” деп атап, Түркістан – түркістандықтардікі болғанда ғана халқымыздың бақыты мен гүлденуі қамтамасыз етіледі деген өткір ой айтты.

Ұлттық интеллигенцияның саяси белсенді тобына кіретін ел қайраткерлері кеңестік органдарда қызмет атқара жүріп, өз халқының мүддесін сақтауға үлес қосып бақты. Сондай ірі тұлға – Т.Рысқұлов. Ол кеңестердің жер комитеттерін қоныс аударған кулактардың мүддесін жақтап отырғанын, Жетісудағы жер реформасы ешқандай шаруашылық нәтиже бермегенін әшкерелеп жазды. Т.Рысқұлов жер мәселесін шешудің ұлттық негізін мойындай отырып, оған әлеуметтік мазмұн беруді жақтады.

Жер шаруашылығы халық комиссары, жер-су реформасын жүргізудің белсенді іске асырушысы болған Сұлтанбек Қожанов Қазақстанға Серафимов бастап келген БОА комитетінің Жерге орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясының есебін талқылауға қатысқанда, комиссия жұмысының шын мақсатын ашып көрсетеді. Қазақстанда, өкінішке қарай, “халықтың бір бөлігінің тым белсенді, ал екінші бөлігінің тым енжар” екендігін айтып, комиссия сол белсенді топтың талабын орындайды дейді. Жергілікті халық енжарлығына жаңа үкімет саясатындағы солақайлықтар қосымша ауыртпалық тудырып отырғанын да батыл сынға алады. “Колониялдық зардабы да, капитал үстемдігінің зардабы да ілгері заманда жұрттан айрықша қырғыз-қазақ кедейлерін ұрған еді. Жаңа шаруа саясатының жемістері де алдымен солардың басына домалап отыр” [4, 35-36 бб.].

Қоныс аударуды тоқтату мүмкін болмағанымен, оларды жерге орналастыруға тосқауыл қою әдісі Қазақстанның ұлтжанды азаматтарының келесі бір қадамы болды. Тосқауыл қоюдың екі әдісі қолданылғаны белгілі. Бірі – қоныс аударуға тыйым салу, екіншісі – республика ішінде жерге орналастыруды ұлттық сипатына қарай кезектілік белгілеп жүргізу.

1925 жылдың желтоқсанында Қазақ өлкелік партия комитетінің бесінші конференциясында “ҚКСР-ында кеңестік билік тұсында жер мәселесінің шешілуі белгілі бір мөлшерде ескі саясаттың жалғасы...” деп қорытылып қабылданған жер туралы тезисте қазақ шаруаларын жермен қамтамасыз ету өте әлсіз және баяу жүргендіктен, жерге бірінші кезекте орналастырудың бірқатар негіздері тағайындалды [5, 192-п.]. Бұлардың ішіндегі, ең басты негіздеме, Қазақстанға өз бетімен көшіп келушілерді де, Қазақстанның өзінде өз бетімен ешбір тәртіпсіз бір жерден екінші жерге қоныс аударушыларды да бүтіндей тоқтату

керек. Бұл негіздеменің саяси және шаруашылық маңызы былай түсіндірілді: біріншіден, ұлттаралық жанжалға тосқауыл, екіншіден, жерді тиімді пайдалануға жол ашады, үшіншіден, қоныс аударудың ауыл шаруашылығы байлығын арттыруға, диқаншылықты тұрлаулы қалыпқа түсіруге және өндіріс қуаттарын дамытуға пайдасыз. Сол себепті бірінші негіздеме қоныстандыру кезегін Коммунистер партиясы мен кеңес үкіметінің жалпы саясатына сүйеніп, басқадан бұрын жергілікті халықты жермен қамтамасыз ету арқылы шешу ұсынылды.

«Жер қоры бізде көп емес, Қазақстанда қазақтан басқа ертеден тұрып келген орыстар және басқа ұсақ ұлттар бар. Оның үстіне соңғы жылдары өз беттерімен көшіп келіп, бұрыннан бар жер қоғамдарына кіріп кеткен, кеше қазақ елінің бос жерлеріне баса-көктеп орын тепкен топтар бар. Жер қоры аз болғандықтан, бұлардың бәрін біз тағайымды кезекпен ғана жерге орналастыра аламыз. Бұл - екінші негіз.

Үшінші негіз, жаппай қоныстандыру жұмысы жүргізілгенше, жеке жер қоғамдарының, жеке жер пайдаланушылар тобының пайдасындағы жерге болса да, тіпті ұсақ өзгеріс де кіргізілмейтін болсын...» [6, 95-96-бб.]

1921-25 жылдар партия мінбелері мен құжаттарында қоныс аударудың кеңестік кезеңін әшкерелеу, оған қарсы пікірін білдіру әлі де мүмкін болған және мемлекеттік деңгейде орын алған жылдар ретінде ерекшеленеді. Бұл жылдары С.Сәдуақасов, Ж.Мыңбаев, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Т.Жүргенов, О.Жандосов және т.б. партия қызметкерлері кеңестік отарлау мазмұнын ашып көрсетті. Қазақстанда пәрменді отарлау жұмысын жүргізуді жақтаған Голощекин 1925 жылы республикаға келгенде мұндай азулы қайраткерлерге қарсы тұра алмады.

1926 жылы 26 ақпанда Бүкілодақтық орталық атқару комитеті бесінші өлкелік партия конференциясында бекітілген жерге орналастыру шараларына қарсы қаулы қабылдады. Осыны пайдаланған Голощекин VI Өлкелік партия конференциясында Қазақстанда жерге орналастыруды ұлттық негізде емес, таптық негізде жүргізу туралы қарар ұсынады. М.Қойгелдиев зерттеу еңбегінде барлық республикалардағы өзекті мәселелерді өз қалауынша шешіп отыруға тырысқан Мәскеудегі орталық билік орындары “таптық принципті” желеу етіп жергілікті халықтың заңды талабын аяқ асты етті деген тұжырымға келеді [1,65] және осыған байланысты қазақтың белгілі қайраткерлерінің көзқарасын келтіреді. Мысалы, Н.Нұрмақов қарарға үзілді-кесілді қарсы шықса, Ж.Сұлтанбеков оны переселен шенеуніктерінің қолынан шыққан “отаршылдық” сипаттағы құжат есебінде бағалайды. РКФСР Егіншілік халкомының Қазақстанға қатысты саясаты туралы 1928 жылы “Большевик” журналындағы мақаласында С.Сәдуақасов: “Ескі биліктің переселен шенеуніктері, қазіргі РСФСР Наркомземінің мамандары қайтадан өздерінің отаршылдық бастарын көтеріп отыр. Чермактар мен Чиркиндер, Рудиндер мен басқалар “территорияларды анықтау” деген жамылғымен тіптен Смирнов пен Калинин жолдастардың өздерінің де коммунистік жанын лайлайтын түрі бар” – дейді [7,171].

С.Сәдуақасов жер мәселесінің ішіндегі ең үлкені, ең қиыны қоныстандыру деп бағалаған. Ол осы мәселенің неғұрлым шынайы шешілуіне көп көңіл бөлген. Қоныстандыру тақырыбын “Ұлттар мен ұлтшылдар туралы”, “Жер мәселесі”, “Киргизияны (Қазақстанды) аудандастыру кезінде туындаған негізгі проблемалар” және т.б. еңбектерінде, сөйлеген сөздерінде көтерді.

“Киргизияны (Қазақстанды) аудандастыру кезінде туындаған негізгі проблемалар” деген еңбегінде аудандастырудың ұлттық негізін жеке проблема етіп көтерді [7,100-101]. Аудандастыру экономикалық талапқа сай емес. Қазақстанды әкімшілік бөлу шаруашылық тиімділік жағын емес, отарлауды күшейту үшін жүрген. Оның себебі орыс поселкелері мен қырғыз (қазақ) ауылдары бір-біріне ентелетіп орналастырылғандықта дейді.

С.Сәдуақасов, бір жағынан, қазақтан шыққан халықшылдар мен ұлтшылдар шаруашылық, саяси мәселелерді жазып, халық көзін ашарлық бір үлкен кітап шығарған жоқ. Қазақ шаруашылығының өткені мен бүгінін сауатты зерттеген арамыздан маман табылмай отыр деп қынжылды. Ал, екінші жағынан, ресейлік мамандардың орыс деревнясындағы “аграрлық тұрғындар тығыздығы” (аграрное перенаселение) деген мәселе көтеруіне және ол туралы қалыптасып келе жатқан партия бағытына сақтықпен қарады. Сәдуақасов халықтың тығыздығы немесе территорияның артықтығы қарапайым арифметикалық мәселе емес және ол абсолютті шама болмайды, салыстырмалы ғана шама деп дәлелдеді. Мәселен, Бельгиядағы шаруалардың орналасуы Одақтың орталық бөлігімен салыстырғанда бірнеше есе тығыз. Яғни, “деревняның “артық” жұмыс күшінің жері жеткілікті немесе (басқаша айтқанда – Ш.Н.) партия алдына қоныс аударуды күшейту міндетін қоятындай дәрежеде жеткіліксіз емес” деген тұжырымға келді [7,172]. Сәдуақасов аграрлық сала тұрғындарын қоныстандырудың оңай жолын іздеп, басқа жолдардан бас тартуға болмайтынын ескерттеді. Мысалы, ол екі жолды көрсетеді: Бірі – кеңес одағында индустрияландыруды мүмкін болғанша күшейту арқылы, екіншісі – ауыл шаруашылығының өзін рационализациялау [7, 171-172].

Қорыта келгенде, қазақ интеллигенциясы қоныс аударуды отарлаудың құралы ретінде бағалады. Ал кеңестік қоныс аудару саясатын патшалық қоныс аудару саясатының, отарлаудың жалғасы деп қарастырды. Қазақ саяси элитасы кеңестік қайта құрулардың негізін отаршылдықтан бас тарту ұстанымы құруы үшін күресті. Ол қоғамдық өмірдің барлық саласына қатысты еді. Соның ішінде жер мәселесінің шешілуі жаңа сападағы қатынасты қалыптастыратыны даусыз болды. Сондықтан осы мәселе төңірегінде қызу айтыстар жүрді.

Жалпы алғанда, жер және жерге орналастыруға байланысты зиялылар жергілікті ұлт мүддесі тұрғысындағы көзқараста болды. Бірінші кезекте – жергілікті халық мүддесін қамтамасыз ету, қоныс аударуды тоқтату және болдырмау. Осы мәселеге келгенде бірқатар зиялылар қоныс аударуды жаппай жерге орналастыру жұмыстары біткенге дейін тоқтата тұруды қолдаса, екіншілері қазақтар игере алмайтын жерді халық мүддесі үшін сырттан келгендердің қоныстануына, игеруіне мүмкіндік беру керек десе, үшіншілері жер жетіспеушілігі даусыз шындық болғандықтан, қоныс аударуға мүлдем тыйым салу керек деп есептеді. Ұлттың саяси элитасының жазбаларындағы қоныс аударуға байланысты аталған үш бағыт тактикалық әдіс болуы әбден мүмкін. Бірақ, олардың барлығы қоныс аудару қазақ шаруашылығын көтеруге емес, құрып-бітуге апаратын жол екеніне күмәнданған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Қойгелдиев М.Қ. *Алаш қозғалысы*. – Алматы, 1995. – 368 б.
- 2 Бөкейханов Ә. *Шығармалар/Құрастырып, кіріспесін және өмірбаяндық ғылыми мақаласын жазған М.Қойгелдиев*. – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 1994. – 384 б.
- 3 Шоқай М. *Таңдамалы. 1-том*. – Алматы: «Қайнар» баспасы, 1998. – 119 б.
- 4 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағлымы не дейді?* – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1993. – 208 б.
- 5 ҚР ОМА. 74-қ., 4-т., 1243-іс.
- 6 Нұрымбетова Г.Р. *Ораз Жандосов: қоғамдық-саяси қызметі*. – Алматы, 2000. – 232 б.
- 7 Садуақасұлы С. *О национальностях и националах. / Екі томдық шығармалар жинағы, 2-т.* – Алматы, 2003, - 175 б.

Ш.Т. Нурман¹

*¹к.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

ОТНОШЕНИЕ ДЕЯТЕЛЕЙ АЛАШ К СОВЕТСКОЙ ЗЕМЕЛЬНОЙ И ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ

Резюме

Рассмотрены взгляды и деятельность лидеров Алаш по отношению к советской земельной и переселенческой политике в период первого десятилетия советской власти в Казахстане. Отдельно раскрыта деятельность А.Бокейханова и приведены его высказывания. Также приведены обоснования и других представителей казахской интеллигенции, например М.Шокая, Т.Рыскулова, С.Кожанова, С.Садуакасова, которые утверждали о необходимости землеустройства в первую очередь местного населения и запрещении переселения извне в республику в этот период. Сделано заключение о том, что деятели Алаш выражали национальные интересы в вопросе земельной политики и землеустройства.

Ключевые слова: деятели Алаш, Аликхан Бокейханов, советский, земельный вопрос, переселенческая политика

Nurman Sholpan¹

*¹candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

ATTITUDE TO THE SOVIET LAND AND RESETTLEMENT POLICIES THE ACTIVISTS OF ALASH

Summary

The author carried out a historiographical and informative review of the involvement and the views of the Alash members on the land and resettlement policy between July 1917 up until the first decade of the Soviet rule. A particular emphasis is given to A.Bokeikhan and his views and role in the issue. The article includes statements by renown figures such as M.Chokai, T.Ryskulov, S.Kozhanov and Saduakasov regarding the primary objective to settle the local population. Additionally, they make an argument suggesting a ban of settling foreign newcomers. Author summarises that the Alash leaders maintained the national interests in regards to population transfer initiatives.

Key words: leaders of Alash, Alikhan Bokeikhanov, Soviet, land issue, resettlement policy

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

УДК 94(47+57)
ГРНТИ 03.09.55

Г.К. Кокебаева¹, З.С. Имярова²

¹д.и.н., профессор КазНУ им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²к.и.н., и.о.доцента Университета Нархоз, Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ РУССКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ АРМИИ

Аннотация

В советской исторической науке было уделено огромное внимание на дипломатические и военные аспекты истории второй мировой войны. Однако в истории второй мировой войны существуют проблемы, которые в определенные периоды современной истории были камнем преткновения для исследователей, стремящихся к беспристрастному изучению и объективной интерпретации исторических событий и явлений. Некоторые из этих проблем послужили поводом для проведения политических репрессий в период сталинизма. Одной из таких проблем стала история создания воинских частей из советских военнопленных. В советское время воинские формирования из военнопленных упоминались только в связи с обвинениями эмигрантов в антисоветской деятельности, и эта проблема до сих пор остается малоизученной. В немецкой исторической науке добровольческие формирования, созданные из советских военнопленных, исследуются как один из аспектов научной проблемы истории военнопленных. В данной статье отражены результаты исследований по истории создания русской освободительной армии из советских военнопленных. На основе анализа архивных источников прослеживаются этапы становления РОА: первые батальоны □ Русская народная национальная армия □ Русская освободительная армия.

Ключевые слова: военнопленные, коллаборационизм, эмигранты, добровольцы, Комитета освобождения народов России, Русская освободительная армия

В истории второй мировой войны существуют проблемы, которые в определенные периоды современной истории были камнем преткновения для исследователей, стремящихся к беспристрастному изучению и объективной интерпретации исторических событий и явлений. Некоторые из этих проблем послужили поводом для проведения политических репрессий в период сталинизма. Одной из таких проблем стала история создания воинских частей из советских военнопленных. В советское время воинские формирования из военнопленных упоминались только в связи с обвинениями эмигрантов в антисоветской деятельности.

В период второй мировой войны коллаборационизм проявился в трех вариантах действий: первое – сотрудничество местных политических и государственных деятелей с оккупационной властью; второе – служба представителей местного населения в разных гражданских и военных учреждениях при оккупационной власти; третье – добровольное вступление в ряды Вермахта и войск СС. Первый вариант коллаборационизма, весьма распространенный в оккупированных странах Европы, для СССР был исключительным случаем. 16 июля 1941 года А.Гитлер на совещании, где обсуждались проблемы войны на Востоке, определил основную цель войны против Советского Союза: «Не допустимо существование военной державы западнее Урала, если даже нам пришлось бы за это вести войну сто лет. Все наследники фюрера должны знать: безопасность может быть обеспечена только тогда, когда к западу от Урала не будет существовать никаких чужих войск» [1]. Этим указаниям соответствует и приказ Главнокомандующего АОК VI генерала-фельдмаршала Райхенау «О поведении войск в восточном пространстве», где целью войны на востоке объявлялось «полное уничтожение большевистского лжеучения, Советского государства и его армии» [2]. Эти цели определили содержание оккупационной политики – политики истребления народов России, насильственной высылки местного населения в Германию для трудоустройства. Поэтому оккупационные власти не допускали существования советских государственных учреждений на занятой ими территории. К тому же в ходе отступления советских войск государственные учреждения эвакуировались в тыл, а здания и хозяйственные объекты разрушались, чтобы не достались оккупантам. Оставшимся партийным функционерам было дано задание организовывать подпольную

борьбу против оккупантов. Поэтому на захваченной немцами территории СССР коллаборационизм не охватывал государственных и политических деятелей в том масштабе, в каком он распространился в странах Западной Европы. Коллаборационизм нашел почву среди советских военнопленных.

В советской историографии инициатива создания воинских формирований из советских военнопленных предписывалась эмигрантам первой волны из Советской России, уехавшим в Европу в 20-х годах. Отношение руководства Третьего Рейха к этой категории эмигрантов определялось в зависимости от характера советско-германских отношений. 25 октября 1939 года Имперское управление безопасности отправило письмо местным органам в Берлине, Райхенбере, Гамбурге, Франкфурте на Майне, Бреслау, Данциге, Брюнне, Вене и Праге об ограничении деятельности русской, украинской, казачьей и кавказской эмиграции [3]. Это было прямым следствием заключения советско-германского пакта 1939 года о разделе Европы на сферы влияния, руководство Третьего Рейха теперь не могло допустить эмигрантские выпады в адрес своего союзника. Но и в начальный период войны против Советского Союза нацистские власти не хотели использовать эмигрантов. 23 июня 1941 г. эмигрант Манакин отправил телеграмму А. Гитлеру от имени русских эмигрантов, живущих в Югославии, с просьбой разрешить им участвовать в борьбе против большевизма [4]. Однако руководство Третьего Рейха не одобрило инициативу русских эмигрантов. На объединенном совещании представителей МИД, ОКВ и Главного управления СС, состоявшемся 30 июня 1941 г., относительно русских эмигрантов указывалось, что по личной директиве министра иностранных дел русские эмигранты не могут быть зачислены в состав германской армии в качестве добровольцев. 3 июля 1941 г. посольства Германии в Париже и Бухаресте получили телеграмму о запрещении регистрации русских эмигрантов в добровольческие формирования, так как в случае пленения они не могут пользоваться защитой международных конвенций, определяющих правила содержания военнопленных.

29 июня 1941 г. министр иностранных дел Германии Й.Риббентроп сообщил посланнику в Гааге о том, что почти во всех странах Европы есть желающие создавать добровольческие соединения, чтобы участвовать в войне против Советского Союза. 30 июня 1941 г. в Министерстве иностранных дел состоялось совещание с участием представителей Верховного командования Вермахта, Главного управления СС и внешнеполитического отдела НСДА, на котором обсуждались организационные и правовые вопросы создания частей армии и СС из иностранных добровольцев. В результате обсуждения были выработаны основные правила, регулирующие статус этих соединений:

1) Организационные вопросы. Только отдельные соединения из иностранных добровольцев по решению Верховного командования и Главного управления могут быть включены в состав Вермахта или войск СС. Добровольцы должны носить немецкую униформу, однако сохраняют нагрудные знаки своих стран. Немецкая униформа нужна им для того, чтобы в случае пленения их содержали как военнослужащих регулярной армии Германской империи.

2) Государственная принадлежность. С момента зачисления в состав Вермахта иностранные добровольцы получают право гражданства. А в воинские части СС могут быть зачислены люди, не являющимися гражданами Рейха.

3) Вопросы управления. Добровольцы-иностранцы могут получать денежное пособие как немецкие солдаты, включая и поддержку их семей.

4) Воинская присяга. Добровольцы из народов Северной и Западной Европы великогерманского происхождения будут приведены к присяге во имя «Адольфа Гитлера, германского фюрера». А формулировка присяги для добровольцев из негерманских стран (Испания, Хорватия и др.) должна быть разработана согласованным решением трех ведомств.

На этом совещании были назначены официальные представители МИД (посланник Фровайк), Верховного командования армии (полковник Рудольф), Главного управления СС (штурмбанфюрер Редвиг) и внешнеполитического отдела НСДАП (руководитель штаба Ляйббрандт) для координации деятельности по созданию иностранных добровольческих соединений. Впоследствии Главнокомандующим Вермахта В.Кейтелем был подписан документ, регулирующий организационные и правовые вопросы создания воинских частей из иностранных добровольцев. В этом документе было внесено изменение в гражданский статус добровольцев, они теперь должны были оставаться гражданами своей страны [5]. В этот период были созданы добровольческие формирования из граждан Норвегии, Дании, Швеции, Финляндии, Голландии, фламандской части Бельгии, Испании и Хорватии. Таким образом, еще до начала вербовки советских военнопленных в Третий Рейхе имелся определенный опыт по созданию добровольческих соединений из иностранных граждан.

Уже осенью 1941 года полковник Х. фон Тресков, служивший в штабе группы армий «Центр»,

предложил сформировать русскую освободительную армию численностью 200 000 человек. Это предложение было поддержано некоторыми офицерами Верховного командования Вермахта, в частности, начальником 2-секции организационного отдела Генерального штаба ОКВ К. фон Штауффенбергом. Руководитель Отделения иностранных вооруженных сил обер-лейтенант Г. фон Ренне видел в русских добровольческих соединениях опору для того, чтобы призывать народы Советского Союза против ненавистной системы «и делать их настоящими союзниками Германии». Однако Гитлер категорически высказался на совещании в июле 1941 года, что западнее Урала не будет никаких чужих войск. Поэтому идея о создании добровольческих подразделений из русских военнопленных была отвергнута Кейтелем, и его подчиненными – начальником генштаба ОКВ фон Браухичем, командующим группой армий «Центр» фон Бок. Однако отдельные армии и части активно использовали русских и украинских военнопленных в вспомогательных работах. Х. фон Херварт, работавший в качестве откомандированного ОКВ офицера в секции Политического отдела, занимавшейся проблемами СССР, пишет, что в этот период Гитлер не представлял, что «хиви» из числа советских военнопленных составляли 15 % людских ресурсов каждой дивизии на восточном фронте [6].

В июле 1941 года в составе группы армий «Север» был организован батальон, состоящий из военнопленных и эмигрантов. Батальоном командовал эмигрант капитан Б.А. Хольмстон-Смысловский. В конце 1942 года это подразделение превратилось в специальную дивизию «Р», в ее составе было уже 12 батальонов. Дивизия занималась разведывательной работой. Дивизия считалась регулярной немецкой воинской частью, носила немецкую форму без вышивки свастики и орла. В апреле 1945 года дивизия была переименована в «Первую русскую национальную армию».

После поражения немецких войск под Москвой антисоветская пропаганда в лагерях, где находились советские военнопленные, еще более активизировалась. В январе 1942 года представитель МИД при ОКВ сообщил Гроцкопфу о том, что в офлаге XIII D в Хаммельбурге среди советских офицеров возникло антикоммунистическое движение, они желают вступить в вооруженную борьбу против коммунизма под руководством немцев. Гроцкопф и советник Хильгер (как знаток истории Советского Союза) начали активно продвигать это сообщение в высших инстанциях.

После поражения под Москвой фон Бок и Браухич были сняты с должности и командующим группы армий «Центр» стал фельдмаршал Клюге. Летом 1942 года Х. фон Тресков и начальник организационного отдела Генштаба Р.К. фон Герсдорф решили организовать пробную русскую бригаду. Под предлогом пополнения для фронта они получили от ОКВ разрешение на формирование бригады, и привлекли к этому группу русских эмигрантов в Германии (К.Кромиади, С.Иванова и др.). Созданное из советских военнопленных подразделение называли Русской народной национальной армией. В сентябре командование РННА было передано полковнику В.И. Боярскому и генералу Г.Н. Жиленкову. (Полковник В.И. Боярский – потомок украинского князя, бывший адъютант маршала М.Н. Тухачевского, выпускник Военной академии имени Фрунзе, до взятия в плен был командиром 41-й стрелковой дивизии, впоследствии стал генерал-майором РОА; Г.Н. Жиленков – бывший советский бригадный комиссар, впоследствии стал генерал-лейтенантом РОА). Численность РННА, по сведениям зарубежных исследователей, достигла 8 тысяч человек, а в русской исторической литературе называется другая цифра: от 1,5 тысяч до 4 тысяч. Однако руководство группы армий «Центр» не желало иметь многотысячную чужую армию рядом с немецкими частями, и в конце 1942 года фельдмаршал Клюге дал приказ разбить РННА на мелкие подразделения и распределить по отдельным немецким частям. После того как В.И. Боярский и Г.Н. Жиленков отказались расформировать РННА, ее разбили на мелкие части и отправили на тыловые работы. По сведениям И.А. Дугаса и Ф.Я. Черона, 300 человек со своими офицерами и оружием ушли к партизанам.

В 1941-1942 гг. в составе большинства немецких армий, действовавших на Восточном фронте, были созданы подразделения из русских военнопленных. В этот период зародилась идея объединения всех русских подразделений в одно большое соединение. В российской исторической литературе инициатором создания Русской освободительной армии считается генерал А.А. Власов. Западные исследователи склонны связывать создание РОА с планами оппозиционно настроенных немецких офицеров, которые впоследствии участвовали в заговоре против Гитлера. Заместитель командующего Волховским фронтом, командующий 2-ударной армией генерал-лейтенант А.А. Власов оказался в плену. В августе 1942 года в лагере для пленных офицеров в Виннице А.А. Власов составил меморандум с предложением о создании Русской освободительной армии как вооруженных сил антисталинского движения. Немецкая пропаганда стремилась выжать максимальную пользу от присоединения Власова к Русскому освободительному движению. В сентябре 1942-го над частями Красной Армии сбрасывалось его первое воззвание к командирам и

советской интеллигенции. А в январе 1943 года было распространено «Обращение Русского комитета к бойцам и командирам Красной Армии, ко всему русскому народу и другим народам Советского Союза», подписанное А.А. Власовым и В.Ф. Малышкиным. В мае 1943 года генерал Власов прибыл в район расположения 16-й и 18-й армий, он выступил перед восточными войсками, созданными из советских военнопленных. Впоследствии его выступление в Сольцах и Пасхеривицах с заголовком «Россию невозможно одолеть без русских» распространялся во всех подразделениях, где служили русские военнопленные. Чтобы эффективнее использовать Власова и русские подразделения, в Дабендорфе была организована школа пропагандистов. Школой руководил капитан В. Штрик-Штрикфельд. В день открытия школы 3 марта 1943 г. было опубликовано открытое письмо генерал-лейтенанта А.А. Власова под названием «Почему я стал на путь борьбы с большевизмом» [7].

Когда появились листовки от имени РОА, руководство СССР опасалось, что факт создания на стороне немцев русской армии повлияет на настроения красноармейцев. Поэтому в первое время старались особо не выпячивать эту новость. Однако когда нацистская пропаганда стала часто и настойчиво сообщать о Власове и его армии, во фронтовых газетах появились первые публикации, очернившие РОА. Вместе с тем, советское руководство боялось того, что армия Власова действительно является большой армией, имеющая реальную силу. Й.Хоффманн считает, что Русская освободительная армия в 1943 году представляла собой не что иное, как сборное обозначение всех в какой-либо форме организованных на немецкой стороне солдат русской национальности, куда входили и члены боевых и охранных формирований, и хиви, теперь называемые добровольцами, находившиеся в немецких формированиях. Хотя самой РОА еще не существовало, связанная с именем Власова пропаганда имела определенный успех.

В январе 1943 года при Верховном командовании Вермахта было создано Управление Восточными войсками во главе с генерал-лейтенантом Г.Хелльмихом, впоследствии его заменил Э. фон Кёстринг. В январе 1944 года была учреждена должность «генерала добровольческих соединений». Правовое и материальное положение добровольцев были определены в «Разъяснении о положении добровольцев в рядах Германской армии». «Добровольцы получают жалование в размере 375-525 рублей; налоги из жалования добровольца не вычитываются; добровольцы бесплатно снабжаются продовольственным пайком одинаково с солдатами тех частей, в которых они находятся, кроме пайка они получают табак, мыло и другие добавочные продукты. Добровольцы при своем вступлении в части Германской армии получают обмундирование из складов армии. При наличии собственного белья и сапог добровольцы получают за них возмещение. Жилое помещение для добровольцев бесплатное, также как и для солдат Германской армии. Медицинская помощь для добровольцев бесплатна по правилам, установленным для германских солдат. Будут выплачиваться деньги на содержание семей добровольцев. Та сумма, которая предназначается для семьи, удовлетворит потребности жены и детей или же родителей, в том случае, если они находились на иждивении добровольца до вступления их в ряды Германской армии. Добровольцы по каким-либо причинам неспособные к службе до новых распоряжений будут уволены теми же армейскими учреждениями, которые их приняли, по соглашению с трудовыми управами. В случае ранения полученного на службе или смерти в период пребывания в Германской армии будет оказана материальная помощь по правилам армии, обеспечению подлежат сам пострадавший, вдова и дети умершего добровольца» [8].

8 июня 1943 г. состоялась встреча Гитлера с фельдмаршалом Кейтелем и генералом Зайцлером. При беседе Гитлер интересовался, сколько всего частей были созданы из русских военнопленных. Генерал Зайцлер ответил: всего 78 батальонов, 1 полк и 122 роты. Гитлер был недоволен тем, что руководство Вермахта намерено собрать все русские добровольческие части воедино и превратить их в отдельную русскую армию под командованием генерала Власова и увеличить ее состав. Он сказал: «Вы говорите, что, создав русскую армию, мы облегчим наше положение. А я могу сказать, что мы создаем не русскую армию, а фантом (привидение) первой степени. Прежде всего, мы должны делать то, что намного проще, я в лице русских получаю рабочую силу для Германии. Я не нуждаюсь в русской армии, которую я должен еще дальше протаскивать с помощью немецких средств. Я за русских рабочих, которые будут служить мне». Когда Кейтель и Зайцлер стали доказывать, что армия Власова имеет колоссальное пропагандистское значение, Гитлер еще раз подчеркнул, что не хочет нахождения армии генерала Власова в немецком тылу [9]. Категоричный отказ Гитлера на предложения создать русскую армию под командованием Власова был объявлен 1 июля 1943 г. на совещании командующих группами армий на Восточном фронте. Однако неудачи немецких войск на Восточном фронте изменили отношение нацистских руководителей на проблему создания РОА. Даже Гиммлеру, ненавидевшему Власова и презиравшему славян, пришлось изменить свое отношение к движению Власова. Гиммлер, в октябре 1944 года назвавший

Власова «дезертиром, который позавчера, может быть, был подручным мясника, а вчера сталинским генералом», высмеявший слова Власова о том, что Россия может быть завоевана только русскими, теперь соглашается принять его. 16 сентября 1944 г. состоялась встреча Гимmlера с Власовым. После этой встречи началась подготовка к созданию РОА и Комитета освобождения народов России. Сухопутные войска РОА состояли, кроме трех дивизий, из противотанковой бригады, запасной бригады и офицерской школы, военно-воздушных сил. Их личный состав вместе с высшим командованием и частями армейского подчинения достигали 50 тысяч человек [9].

В начале 1945 года нацисты стали уделять больше внимания на деятельность Комитета освобождения народов России, придав ему статус официального представителя «другой» России, России «без большевиков». Газета «За Родину», военный орган Комитета освобождения народов России, писала: «Кредитное соглашение, заключенное 18 января 1945 г. в Берлине между Германским правительством и Комитетом освобождения народов России, является доказательством того, что германское правительство считает нас действительно равноправными союзниками. Кредитами, предоставленными Германской казной Освободительному Движению, создается мощная материальная база для нашей правовой и политической самостоятельности в общей борьбе. Этим дается не подачка «попутчикам», не субсидия «предприятию» под какие-то материальные блага наших земель, а дружественный государственный заем, не претендующий на права нашего Отечества и его честь. Кредиты даются на дело освобождения наших народов по благоусмотрению Комитета, возглавляемого генералом Власовым». 28 января 1945 г. в Берлине было официально объявлено, что русская армия под командованием генерала Власова не является частью вермахта, а представляет собой независимое формирование, подчиняющееся правительству Комитета освобождения народов России [11].

Вопрос, почему советские военнопленные записывались добровольцами в ряды РОА, до сих пор вызывает разные, порой диаметрально противоположные мнения. Все добровольцы РОА, которые попали в руки советской власти, были репрессированы в СССР после войны. Зарубежные авторы основным мотивом вступления советских граждан в РОА считают желание бороться против сталинского деспотизма. В воспоминаниях военнопленных, оставшихся на Западе, называется другая причина – спастись от голода и мучений в лагерях. Немецкие ученые называют еще одну причину присоединения советских военнопленных к антисоветским формированиям: эти формирования были созданы из освобожденных военнопленных, поэтому освобождение терпевших в лагерях унижения и оскорбления людей из плена и нормальное, человеческое обращение с ними могло повлиять на их решение примкнуть к антисоветским подразделениям, создаваемых немцами [12].

20 000 солдат I-дивизии армии Власова, попавшие в Богемии в плен к американцам, были переданы в мае 1945 года в руки Красной Армии. Из них 8 000 были убиты на месте, остальные по прибытию в СССР были осуждены на принудительные работы сроком от 5 до 25 лет. Такие же строгие наказания получили все бывшие военнопленные, служившие в добровольческих частях. Летом 1946 года перед Высшим судом СССР предстал генералитет армии Власова. Все подсудимые были обвинены в измене родине и террористической деятельности против СССР и были осуждены на смертную казнь через повешение. 12 августа 1946 г. приговор был приведен в исполнение [13].

Созданию добровольческих соединений из военнопленных повлиял целый комплекс факторов: антибольшевистская настроенность отдельных эмигрантов и военнопленных; тяжелое положение советских военнопленных в лагерях; непризнание советским правительством международных конвенций, регулирующих режим военного плена. Инициатива исходила также и от представителей различных эмигрантских организаций, отдельных военнопленных, дипломатов, внешнеполитических и военных ведомств. Поэтому распространенное в советской литературе мнение о причастности к созданию восточных легионов и национальных армий, воевавших на стороне немцев, только отдельных представителей зарубежной эмиграции является упрощением этой сложной проблемы.

Список использованной литературы:

- 1 Dokumente des Verbrechens: Aus Akten des Dritten Reiches 1933-1945. Hrsg. Von H. Kaden und L. Nestler. – Berlin: Dietz, 1993. – Bd. 1. – S.140-141.*
- 2 Wehrmacht und Politik. 1933-1945. Dokumente mit verbindenden Text. Bearb. Von G. Frede. – Braunschweig: Limbach, 1953. – S.50-51.*
- 3 Bundesarchiv (Berlin), R 58/1031, Bl.25-26.*
- 4 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Berlin), R 29716, Bd.5, Bl.192.*
- 5 Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 2/1422, Bl.2-3;*
- 6 Herwarth H. Zwischen Hitler und Stalin. Erlebte Zeitgeschichte 1931 bis 1945. – Frankfurt a.M., Berlin, Wien: Propiläen Verlag, 1982. □S. 252.*

7 Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 58/75, Bl.370, 374.

8 Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 19III/492, Bl.77.

9 Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), RH 4/507, Bl.28-29, 41.

10 Толстой Н. Жертвы Ялты / пер. с англ. – Париж: YMCA–PRESS, 1988. □ С.305-306.

11 Bundesarchiv – Militärarchiv (Freiburg), MSg 123/20.

12 Bonwetsch B. Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1993. – 41. Jg, H. 2. – S. 139.

13 Seidler F.-W. Die Kollaboration 1939-1945. Zeitgeschichtliche Dokumentation in Biographien. – München – Berlin: Herbig, 1995. – S.28-29, 40-41

Г.К. Көкебаева¹, З.С. Имярова²

¹*т.ғ.д., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, Алматы, Қазақстан*

²*т.ғ.к., Нархоз Университеті доцент м.а., Алматы, Қазақстан*

ОРЫС АЗАТТЫҚ ӘСКЕРІНІҢ ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫ

Түйін

Кеңес тарих ғылымында екінші дүниежүзілік соғыстың дипломатиялық және әскери аспектілерін зерттеуге айрықша назар аударылған еді. Алайда екінші дүниежүзілік соғыс тарихында тарихи оқиғалар мен құбылыстарды бейтарап тұрғыдан зерттеуге және баға беруге ұмтылған ғалымдар үшін кедергі болған бірқатар мәселелер бар. Бұл мәселелердің кейбіреуі сталинизмнің кезінде саяси жазалаулар жүргізудің сылтауы болды. Осындай мәселелердің бірі □ кеңес соғыс тұтқындарынан әскери бөлімдердің құрылу тарихы. Кеңестік кезеңде соғыс тұтқындарынан құралған әскери бөлімдер эмигранттарға кеңестерге қарсы күрес жүргізді деген айып тағумен байланысты ғана аталды, соған орай бұл мәселені зерттеуге шек қойылды. Неміс тарих ғылымында кеңес соғыс тұтқындарынан құралған ерікті әскери бөлімдер ғылыми мәселе ретінде зерттеледі. Ұсынылып отырған мақалада кеңес соғыс тұтқындарынан құралған Орыс азаттық әскерінің тарихын зерттеудің нәтижелері баяндалған. Мұрағаттық деректерді талдау негізінде ОАӘ құрылу тарихының кезеңдері анықталған: алғашқы батальондар □ Орыс халықтық ұлттық әскері □ Орыс азаттық әскері.

Түйін сөздер: соғыс тұтқындары, коллаборационизм, эмигранттар, еріктілер, Ресей халықтарын азат ету комитеті, Орыс азаттық әскері

G.K. Kokebayeva¹, Z.S. Imyarova²

¹*Dr., Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Associate professor, Narхоз University, Almaty, Kazakhstan*

HISTORY OF THE RUSSIAN LIBERATION ARMY

Summary

In Soviet historical science, a great attention was paid to diplomatic and military aspects of the history of the Second World War. However, in the history of WWII there were some issues which served as a stumbling block for researchers seeking to impartially study and objectively interpret historical events and phenomena during the certain periods of modern history.

Some of these questions were a cause to exert political repressions in the period of Stalinism. One of such problems was the history of the creation of military units from Soviet prisoners of war. During the Soviet era, military units from POWs were mentioned only into allegations of emigrants in anti-Soviet activities. The given topic has been still understudied.

German historical science studies the volunteer formations created from Soviet prisoners of war as one of the aspects of the scientific issue of the history of prisoners of war. This article reflects the results of the research on the history of the creation of the Russian liberation army from Soviet prisoners of war. Based on the analysis of archival sources, the stages of formation of the RLA are traced: the first battalions - the Russian National People's Army - the Russian Liberation Army.

Keywords: prisoners of war, collaboration, emigrants, volunteers, Peoples Liberation Committee of Russia, the Russian Liberation Army

Л.Н. Нурсултанова¹, С.Т. Тайшанова², А.Д. Бекебаева³

¹д.и.н., асс. профессор кафедры Регионоведения ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан

^{2,3} докторанты

К ВОПРОСУ ОТНОШЕНИЙ ФРАНЦИИ С ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИМИ РЕСПУБЛИКАМИ: ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

Франция – высокоразвитая и конкурентноспособная страна, обладающая современной промышленностью, с большой долей наукоемких производств, высокоинтенсивным сельским хозяйством и развитой инфраструктурой и отвечающая вызовам мирового экономического кризиса. Экономика Франции основана на принципе свободного предпринимательства и торговли, которая живет в условиях рыночного хозяйственного механизма. Важнейшими итогами XX в. стала радикальная модернизация экономики – от аграрно-индустриальной к индустриально-аграрной структуре и к массовому экспорту капитала. Франция инвестирует в энергетический сектор центральноазиатского региона, что отвечает интересам как государств данного региона, так и Пятой республики.

Ключевые слова: Франция, Центральная Азия, энергетика, инфраструктура, инвестиции

Казахстан сотрудничает с Европейским Союзом с 1995 года. За этот период Астана и Брюссель разработали общую стратегию, основной целью которой являлись торгово-экономические и инвестиционные контакты, доступ товаров и услуг на европейские рынки, развитие коммуникаций. Отметим, что по мере реализации этой стратегии выявлялись и новые вопросы, которые решаются обеими сторонами.

ЕС является основным экономическим партнером Казахстана. На долю 15 стран ЕС в 2000 г. приходилось 21,7% внешней торговли РК и 23% зарубежных инвестиций. При этом стороны успешно решают имеющиеся проблемы экспорта казахстанской икры в страны ЕС и европейских квот на продукцию из стали. Как следствие, сотрудничество постоянно возрастало. В ходе состоявшихся в июне 2000 г. в Брюсселе переговоров Президента Н.А. Назарбаева с Председателем ЕК Р.Проди обсуждалась возможность перевода сотрудничества в плоскость стратегического партнерства. Стороны подписали и парафировали важные соглашения. Подчеркивая заинтересованность в партнерстве, председатель ЕК заявил о необходимости выработки единой доктрины по развитию центрально-азиатского региона, а также комплексной программы сотрудничества Астаны и Брюсселя в региональном контексте. Речь шла об Общей стратегии сотрудничества в ЦА.

Казахстанские специалисты считают, что еще не полностью использован отечественный потенциал в области транзита, торговли, защиты окружающей среды и, в целом, укрепления безопасности в регионе.

Перспективным является взаимодействие в сфере энергетики, отвечающее интересам партнеров. Тем более, этот аспект соответствует подходам ЕС в контексте диверсификации энергопоставок. Астана содействует решению вопросов, связанных с потребностью Брюсселя в источниках энергоносителях. В Казахстане считают, что усилия страны по выполнению соглашения о разделе продукции, решению вопросов налогообложения в нефтегазовой сфере, развитию институциональной и законодательной баз способствует установлению взаимодействия с ЕС и других государств СНГ.

Опыт, приобретенный в начале 2000-х гг. был позднее использован при подготовке казахстанских предложений к Стратегии нового партнерства ЕС со странами ЦА на 2007-2013 гг. и Соглашения в декабре 2015 г. [1].

Как известно, в конце 90-х гг. мировая экономика пережила серьезный кризис, приведший к сокращению производства, рабочих мест, инфляции. Франция не избежала экономических потрясений, характерной чертой которого являлось усиление экстенсивного характера экономики, низкая производительность труда и занятость населения. Впервые эта тенденция обозначилась в 1998 г., когда едва ли не треть прироста ВВП была получена за счет расширения занятости. В 1999 г. данный показатель дал уже почти половину прироста ВВП. Ни в одной из ведущих стран Западной Европы такого не наблюдалось. Именно повышение занятости определило в 1998-1999 гг. лидерство Франции по темпам экономического роста среди ведущих западноевропейских стран.

Особенностью экономического роста Франции в начале 2000 гг. являлась опора по преимуществу на внутренний спрос. Правда, толчок подъему 1997 г. дал экспорт, подскочивший тогда до 10.7% (почти втрое по сравнению с 1996 г.). Однако в 1998 г. этот показатель снизился до 6.2%, а в 1999 г., с падением мирового спроса, и вовсе упал до 1.4%. По мнению французских экспертов, такое падение являлось временным явлением и темпы экспорта восстановились к 2000-2001 гг. до 5.3-5.4%. Отметим, что внутренний спрос развивался более стабильно, к которым относится личное потребление и увеличение внутренних инвестиций, а также расширение предпринимательского сектора, рост занятости населения. Французское правительство реформировало социальную систему, в частности пенсионного обеспечения, что в целом оздоровило ситуацию.

Промышленное развитие Франции соответствует общим тенденциям международной экономики, в том числе, западноевропейского региона. В частности, среднегодовые темпы роста колеблются как минимум в пределах 2.4-2.6%.

Внешние факторы развития, прежде всего, углубление и расширение интеграционных процессов, хорошо известны. Для обеспечения необходимых темпов роста Франции нужно сохранить показатели динамики экспорта и внутреннего спроса (прежде всего личного потребления и инвестиций). Это ставит перед страной задачу адаптации к мировому спросу, в котором качественно усилилось значение передовой наукоемкой продукции. Пока же здесь Франция отстает. В национальном экспорте на долю машин и оборудования приходится всего около 48%, что заметно меньше, чем, например, у США или ФРГ. Напротив, удельный вес изделий более низкой степени обработки (полуфабрикатов, продукции АПК) выше, чем у основных конкурентов.

Перед Францией в конце 80-х гг. стало необходимо проведение серьезной институциональной реформы, которая, в свою очередь, была невозможна без изменения модели поведения частного бизнеса, преодоления так называемого антииндустриального настроения массы предпринимателей, традиционной вялости инициативы и боязни риска в промышленности, предпочтения финансовых операций и т.п. В стране сформирован слой бизнесменов, получивших образование за рубежом и адаптирующий свой опыт на национальном рынке [2].

Особенно актуальными для ЕС являются энергетические вопросы, касающиеся обеспечения собственной энергосистемы. В этой связи особый интерес для Европейского союза представляют нефтегазовые ресурсы Центральной Азии, прежде всего, Казахстана и Туркменистана. Кроме того, в систему интересов ЕС в Центральной Азии входит эксплуатация транзитного транспортного потенциала региона с целью развития трансконтинентальной транспортной структуры для содействия торговле между Европой, Центральной Азией и Китаем. Помимо экономических аспектов, на передний план в центральноазиатской политике Евросоюза выходят вопросы укрепления безопасности, угрозу которой представляют контрабанда наркотиков, направляющихся из Афганистана через страны региона в Россию и затем Европу, распространение терроризма и экстремизма, а также дестабилизация Центральной Азии в случае ухудшения ситуации в Афганистане.

Помимо энергетического сотрудничества со странами региона в рамках «Бакинской инициативы» Европейский союз в своей центральноазиатской политике постепенно стал активно использовать двустороннюю энергетическую дипломатию. В частности, Европейская комиссия подписала с Казахстаном документ о взаимопонимании в сфере энергетики в 2006 г., а в 2008 г. подобный меморандум - с Туркменистаном. Кроме того, обеспечивать энергетические интересы ЕС предполагалось посредством энергетического диалога с каждой из двух стран. Энергетический диалог ЕС с Казахстаном и Туркменистаном включает в себя вопросы казахстанских и туркменских энергоресурсов на европейских инвестициях в развитие нефтегазовой инфраструктуры стран.

Таким образом, в основе энергетических интересов Европейского союза, в том числе Франции, в Центральной Азии лежит задача содействия участия европейских компаний в проектах добычи нефти и газа в Центрально-Азиатском регионе и их транспортировке на европейский рынок. При этом использование энергетического потенциала Центральной Азии с точки зрения интересов ЕС означает не только обеспечение устойчивой добычи энергоресурсов в регионе и их доставки на европейские рынки, но и вложение инвестиций в энергетический сектор центральноазиатских стран. Кроме того, усилия ЕС направлены на разработку альтернативных направлений экспорта центральноазиатских энергоресурсов на европейский рынок.

Основными объектами энергетической политики ЕС в Центральной Азии являются Казахстан и Туркменистан, обладающие наибольшими нефтегазовыми ресурсами и экспортными возможностями. К примеру, согласно Стратегическому плану министерства нефти и газа Республики Казахстан на 2011-

2015 г., ожидается рост объем добычи на 64% по отношению к 2009 г. (36 млрд. куб.м.) – до 59,3 млрд. куб. м. Данные показатели способны усилить заинтересованность Евросоюза в энергетических ресурсах региона.

Одним из приоритетных направлений центральноазиатской политики Европейского союза является борьба с вызовами и угрозами безопасности. В качестве основных вызовов безопасности в Центральной Азии Евросоюз называет международный терроризм, экстремизм, организованную преступность, нелегальную иммиграцию [3].

До 1960 г. в структуре потребления топливно-энергетических ресурсов (ТЭР) преобладало твердое топливо, на газообразное приходилось лишь 3.4%. К началу 70-х годов значительно выросла доля нефти. Однако нефтяные шоки 70-х годов послужили толчком для принятия ряда масштабных энергетических программ, где центральное место отводилось мерам по замедлению темпов увеличения энергопотребителей за счет всемирной экономии топлива и перехода в энергосберегающие технологии.

Становление газовой промышленности Франции началось в первые послевоенные годы. В значительной мере это было связано с открытием в 1951 г. газового месторождения Лак. Основой развития отрасли на длительную перспективу стал закон от 1946 г. о создании государственной газовой компании «Газ де Франс» («ГДФ»).

На территории Франции действуют три основные газотранспортные компании. Крупнейшая среди них – «ГДФ», которая контролирует 28 тыс. км магистральных газопроводных и 147.3 тыс. км газораспределительных сетей. Вторая компания «Газ дюСюд-Уэст» располагает транспортной сетью общей протяженностью 4 тыс. км в 12 департаментах юго-запада Франции. 70% ее капитала принадлежит частной нефтегазовой компании «Эльф» (с марта 2000 г. объединение «ТотальФина» и «Эль акитен» называется «ТотальФинаЭльф») и 30% - «ГДФ». Третья газотранспортная компания – «Компани франсэз дю метан» является оператором трубопроводной сети длиной в 6 тыс.км, покрывающей треть территории Франции на юго-востоке и в центре. 55% ее капитала принадлежит «ГДФ» и 45% - «ТотальФинаЭльф».

В 1998 г. новая газовая магистраль в Западной Европе – крупнейшая в мире морской газопровод «НорФра» с пропускной способностью более 13 млрд. куб. м в ГД, протяженностью 835 км и стоимостью около 1 млрд. долл. связала месторождение Тролль в норвежском секторе Северного моря с газовым рынком Франции.

В настоящее время потребности экономики Франции в природном газе на 95% удовлетворяются за счет импорта. В преддверии нового тысячелетия «ГДФ» на основе долгосрочных контрактов обеспечила Францию гарантированными и диверсифицированными поставками природного газа из пяти постоянных независимых источников.

Транзит природного газа имеет исключительно важное значение для Франции: он дает стабильный доход, повышает международный авторитет и престиж компании, расширяет круг внешнеэкономических партнеров, что позволяет укреплять позиции Франции на газовом рынке Европы.

День 10 августа 2000 г. стал новой точкой отчета развития европейского рынка. В соответствии с директивой ЕС по газу к этому сроку национальные законодательства должны были быть приведены в соответствие с общими для всех стран ЕС требованиями по либерализации газового рынка. Правительство Франции определило свои позиции в «Белой книге о будущем газовой отрасли». Ее суть – необходимость акционирования «ГДФ». При этом предполагалось сохранение контрольного пакета акций (не менее 55%) за государством. Электроэнергетической компании «Электресите де Франс» («ЭДФ») будет принадлежать 10%, «ТотальФинаЭльф» - 15%, независимым европейским газодобывающим компаниям – 15% и оставшиеся 5% акций получат служащие «ГДФ».

«Подготовка к открытию рынка, - подчеркнул президент «ГДФ» П.Гадоннекс, - конкретно отразилась на всех звеньях газовой технологической цепочки. Мы увеличили собственные ресурсы природного газа, укрепили транспортную сеть, чтобы быть в состоянии расширить транзитные возможности в Европе. Мы запаслись новыми средствами и знаниями, необходимыми для развития торговли природным газом и выбора особых тарифов, наилучшим образом отвечающих особым запросам крупных потребителей. В 1999 г. более 10% торгового оборота «ГДФ» приходилось на зарубежные страны; компания насчитывала свыше 2 млн. клиентов, главным образом в Европе и Мексике [4].

Современная французская экономика – одна из наиболее мощных в мире. На рубеже XX-XXI вв. Франция занимала среди ведущих стран запада 5-е место в мире по душевому ВВП, 5-е – по удельному весу в мировом промышленном производстве, 4-е – по доле в мировом экспорте. Эти цифры особенно впечатляют при сопоставлении с показателями начала века. Те отражали совершенно иную ориентацию экономики: стремление капитала к возрастанию непродуманным путем, невысокую концентрацию

национального производства и его малые масштабы по сравнению с величиной государственного долга. Промышленность заметно отставала по уровню развития и весу в хозяйстве от зарубежных соперников и национальной финансово-кредитной сферы. Вследствие недостаточной индустриализации Франция оказалась предпоследней среди развитых стран по динамике роста в 1870-1913 гг. Она пребывала в конце списка также и по производительности труда, норме накопления, экспортной квоте, доле промышленности в ВВП.

На инвестиционный процесс отрицательно воздействовала также ситуация с занятостью. Если до 1974 г. рынок труда был весьма напряженным, то затем наблюдался постоянный рост безработицы (%): 1974 г. – 2.4; 1980 г. – 6.1; 1990-1995 – 11.8. За 1991-1995 гг. темпы занятости стали практически до нуля (что отчасти было связано с развернувшимися в третичном секторе процессами компьютеризации и автоматизации). Страх перед растущей и, казалось, непобедимой безработицей кардинально изменил и поведение потребителей, и оценки предпринимателями возможностей сбыта. Общим итогом стало абсолютное, беспрецедентное за послевоенное 50-летие падение инвестиций. Внутренний спрос держался только на государственном потреблении и даже неплохая динамика экспорта не могла обеспечить ежегодного прироста ВВП больше, чем на 1.1%.

Одной из основных макропроблем 2000 г. стало повышение темпов роста цен. Индекс потребительских цен возрос втрое по сравнению с предыдущим годом и почти достиг потолка, предусматриваемого Маастрихтским договором. В 2001 г., этот индекс стабилизировался, но еще не достиг качественных параметров.

В целом в 2000 г. в экономической политике Франции сохранялись черты, резко отличавшие ее от большинства стран региона. Как отмечалось на саммите ЕС 2000 г. в Лиссабоне, Франция «слишком упряма, чтобы отказаться от своих традиционных нединамичных подходов, слишком неохотно проводит рыночные реформы, слишком горда, чтобы признать достоинства американской либеральной модели.

Проведение такой политики сделал подъем скорее случайным, чем закономерным, а перспективы будущего развития страны представлялись весьма неопределенными. Однако в обществе, разделенном на резко консервативных правых, радикальная смена курса представлялась маловероятной. Обычно смены такого рода становились возможными лишь после глубоких экономических и социальных потрясений. Отметим, что Франции необходимо избежать социальные конфликты и удержать за собой статус великой экономической державы.

Таблица 1. Экономические показатели Франции, темпы прироста, % к предыдущему году [5].

	1960-1970 гг.	1971-1980 гг.	1981-1990 гг.	1991-1996 гг.	1996-2000 гг.	1999 г.	2000 г.	2001 г.
ВВП	5.6	2.3	3.3	1.1	2.8	2.9	3.3	3.1
Личное потребление	4.3	3.5	1.8	0.7	1.7	2.1	2.6	2.8
Госпотребление	4.1	3.3	2.5	2.3	1.3	2.6	1.3	1.3
Инвестиции	7.8	2.5	2.6	3.4	4.8	7.1	6.2	5.4
Импорт	10.2	5.8	3.9	5.4	8.1	3.7	13.1	8.5
Экспорт	8.6	7.2	5.2	5.3	7.4	3.7	12.8	8.6
Промышленное производство	5.1	3.2	1.2	0.9	1.0	3.6	13.1	8.6
Занятость	0.6	0.5	0.3	0.3	1.1	1.8	1.9	1.6
Производительность труда	5.1	1.5	2.9	0.7	1.7	1.0	1.4	1.4
Норма сбережений	25.0	20.6	18.8	19.3	20.8	21.4	21.7	21.3
Индекс потребительских цен	4.2	9.9	6.1	2.6	0.9	0.4	1.8	1.9
Баланс текущих операций	0.5	0.3	-0.5	-0.7	0.9	1.8	1.6	1.3

80-90-е годы стали для Франции периодом перехода национальной экономики в новую для нее либеральную систему координат. Еще в начале 80-х годов, когда в экономической политике большинства крупных европейских стран четко наметился сдвиг к консерватизму, французская экономика продолжала развиваться в рамках хозяйственной системы, отличительной чертой которой оставалась высокая степень участия государства.

Со второй половины 90-х годов приватизационный процесс во Франции вступил в качественную новую стадию. Единый европейский акт и Маастрихтский договор, определившие обязательные для всех стран Европейского союза правила и конкретные сроки вхождения в открытый европейский рынок, поставили Францию перед необходимостью ускорить подготовку всех сегментов национального хозяйства к реальной интеграции.

Самой крупной операцией за всю историю французской приватизации было разгосударствление FranceTélécom, монопольного собственника в сфере телекоммуникационной и телефонной связи, владевшего всей инфраструктурой отрасли. К моменту приватизации компания имела отличные экономические и финансовые показатели. Успех FranceTélécom в сфере высоких технологий в 70-80-е годы был напрямую связан с его государственным статусом.

Широкомасштабная приватизация не затронула государственные компании сферы общественных услуг. Франция пошла иным, более осторожным путем интеграции этих компаний в систему открытых рыночных отношений. Традиционно рассматриваемые общественностью и политической элитой страны как необходимый элемент реального присутствия государства в экономике, национализированные компании в энергокомплексе и железнодорожном транспорте, по сути, остались в собственности государства. Лишь со второй половины 90-х годов, когда большинство партнеров по Единой Европе уже прошли период изменений юридического статуса подобных компаний, Франция под воздействием директив ЕС об открытии европейского рынка общественных услуг приступила к дерегулированию.

Почти полная приватизация в 90-е годы банковских и кредитных учреждений, отмена с 1987 г. существовавших ранее форм государственного контроля над банковскими операциями – все эти меры практически вывели из-под контроля государства финансовый кругооборот в экономике. Государство почти полностью отказалось от роли кредитора национальной экономики и в немалой мере способствовало возрождению традиционных источников финансирования капиталовложений. Это позволяет говорить о переходе французского хозяйства от финансовой системы, управляемой государством, к системе, все в большей ориентированной на рынок, или, по определению Э.Коэна, «от экономики управляемых финансов к экономике финансовых рынков». По оценкам западных финансовых экспертов, во Франции успешно формируется модель финансового кругооборота близкая к англо-американским.

Практика французского варианта либерализма, сложившаяся как своеобразный синтез идей западного неоконсерватизма, существенно скорректирована с учетом традиционных особенностей национальной социально-экономической модели. В реализации целей национальной экономической политики Франция вступила как поборница умеренного, разумного либерализма, основанного на дозированном соединении рыночного и государственного начал или, если воспользоваться определением, данным еще в середине 80-х годов профессором Р. Баром, как сторонница «либерального государственного вмешательства» [6].

Франция поддерживает торгово-экономические отношения со странами Центральной Азии, среди которых отметим и Казахстан. Торговля является основным фактором двусторонних отношений. Франция создала совместные комиссии по экономическому сотрудничеству с Казахстаном, Туркменистаном и Узбекистаном. Французский импорт в основном состоит из гидроагрегатов и других извлеченных ресурсов, в частности урана. Экспорт состоит в основном из механического оборудования, электрического и электронного материала, информационных технологий, химических продуктов, парфюмерии и косметики, фармацевтических продуктов, транспортных материалов и медицинского оборудования. Казахстан, безусловно, является крупнейшим экономическим партнером Франции в Центральной Азии. В 2008 году торговые биржи составили около 2,7 млрд. евро и увеличились примерно до 3,4 млрд. евро в 2010 году. В 2010 году Париж был пятым по величине партнером по прямым инвестициям в Казахстан. Франция была четвертым по величине получателем казахстанского экспорта, на который приходилось 7,5% от общего объема, за Китай - 17,1%, Италия - 16,2%, а Россия - 8,1%. Напротив, на французскую продукцию приходится лишь 1,6 процента всего казахстанского импорта. Эта ситуация способствовала углублению торгового дефицита Франции с Казахстаном, который в 2010 году составил 2,9 млрд. Евро. Французские власти, однако, надеются, что экспорт в Казахстан будет расти в последующие годы благодаря недавнему контрасту с такими компаниями French, как Alstom и европейские консорциумы с участием Франции, такими как Airbus и Eurocopter.

Французская нефтяная компания Total имеет 16,8% акций Северо-Каспийского операционного проекта, который использует гигантскую компанию Kashagan, а также компания участвует в проекте казахстанской транспортной системы (KCTS). Партнерство в области гражданской ядерной энергии между Areva и казахстанским государственным агентством. «Казатомпром» - еще одна движущая сила экономического сотрудничества. Участие Франции в космическом секторе привело к сотрудничеству между Казахстаном GaryshDaryu и EADS Astrium, а также участием Thales Alenia Space и совместного предприятия Galam в казахстанском спутниковом проекте KazSat3. Kazakhstan Engineering и Thales создали промышленное и технологическое партнерство для совместного производства телекоммуникационных систем, которое состоится в Казахстане. «Казахстан Инжиниринг» и «Еврокоптер» создали партнерство для разработки вертолетного поля в Казахстане [7].

К традиционным слабости французской экономики относятся: относительно высокий уровень безработицы, особенно среди молодежи, так и в заморских департаментах; хронический дефицит бюджета с 1981 года; зависимость экономики от государственного сектора; размер внешнего долга (более 90% ВВП в 2013 г.); относительно низкий уровень внедрения технологий в промышленности; слабая экспортная база и, как следствие, отрицательное сальдо торговли (2001).

Слабые стороны французской экономики стали более очевидными после вступления страны в Еврозону, в котором Франция продолжает терять конкурентоспособность из-за качества своей продукции.

Несмотря на значительные реформы и приватизации за последние 15 лет, правительство продолжает контролировать большую часть экономической деятельности. Государственные расходы, 56,2% ВВА в 2010 году, является одним из самых высоких.

Правительство по-прежнему владеет акциями корпораций в различных секторах, включая банковское дело, энергетика, производство и распределение, автомобили, транспорт и телекоммуникации. Правительством частично или полностью приватизированы многие крупные промышленные и страховые компании и банки уступали доли в таких ведущих компаний, как AirFrance, FranceTelecom, Renault и Thales. Тем не менее, государство сохраняет значительное присутствие в некоторых секторах, особенно в энергетике, общественном транспорте и оборонной промышленности.

Франция в значительной степени зависит от развития атомной энергетики, которая в настоящее время приходится около 80% производства электроэнергии в стране. После катастрофы в марте 2011 года, землетрясение, цунами и ядерных взрывов в Японии, правительство Франции рассмотрело зависимость от ядерной энергии, и необходимость стандартов новой безопасности, которые будут разработаны. Французская антиядерная экологическая организация активизировала свои усилия по восславлению протесты общественности к ядерной энергетике во Франции [8].

Франция также является крупным импортером капитала. Ведущее место среди иностранных компаний занимают американские (48%). Инвестиции в каждой отдельной европейской страны значительно уступают им. Основные торговые партнеры – страны ЕС, Китай и Соединенные Штаты.

Таким образом, подведем некоторые итоги. Экономика Франции исторически имеет следующие характеристики. Во-первых, это значительная часть малых и средних предприятий, доля которых в ВВП составляет более 50%. Во-вторых, большая доля государственного сектора в стратегически важных областях, таких как нефтяной и газовой промышленности, на транспорте. Третья особенность связана с внешней торговлей – основная доля французского экспорта сельскохозяйственной продукции (в ее экспорте Франция занимает первое место в Европе). Развитие французской экономики идут в основном в соответствии с развитием мира. Тем не менее, как и в любой стране, в экономике Франции имеет свои специфические проблемы и возможные решения: много упреждающих в развитии услуг по сравнению с промышленностью, в центре внимания экспорта в Европу, жесткой налоговой политики, которая отпугивает крупных инвесторов от вложения денег в экономику Франции, большой дефицит бюджета и государственного долга. По этим причинам экономика Франция не развивается достаточно быстро.

Список использованной литературы:

- 1 Курмангужин Р.С. *Казахстанские предложения по сотрудничеству с Евросоюзом // Международные отношения и мировая политика – 2014. - №12. - С. 80-88.*
- 2 Островская Е. *Франция – тенденции роста сохраняются // Мировая экономика и международные отношения – 2000. - №8. - С. 98-102.*
- 3 Акказиева Г.И. *Современная центральноазиатская политика Европейского союза: тенденции развития // Свежий взгляд – 2000. - №1. - С. 220-225.*
- 4 Басс В. *Газовый рынок Франции // Мировая экономика и международные отношения, 2001 - №11. - С. 101-105.*
- 5 Островская Е. *Франция // Мировая экономика и международные отношения – 2001. - № 8. - С. 89-97.*
- 6 Хрусталева Н. *Франция на исходе столетия: смена модели регулирования экономики // Мировая экономика и международные отношения – 2004. - № 6. - С. 61-70.*
- 7 Peyrouse S. *France and Central Asia // European National Policies Series (Электронный ресурс) - 2012, №9, P. 1-4 EUCAM. www.eucentralasia.eu (Дата обращения: 17.08.2017)*
- 8 (Электронный ресурс) <http://basedoc.diplomatie.gouv.fr/vues/Kiosque/FranceDiplomatie/kiosque.php?type=baen> (Дата обращения: 20.09.2017).

Л.Н. Нурсултанова¹, С.Т. Тайшанова², А.Д. Бекебаева³

¹т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Аймақтану кафедрасының профессоры

^{2,3}докторанттар

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ РЕСПУБЛИКАЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ МӘСЕЛЕЛЕРГЕ ФРАНЦИЯНЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ: ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІ

Түйін

Франция - жоғары дамыған және заманауи өнеркәсіпке ие бәсекеге қабілетті, жоғары технологиялық өндірісінің үлкен үлесі бар, жоғары қарқынды ауыл шаруашылығы пен дамыған инфрақұрылым және жаһандық экономикалық дағдарыс мәселелеріне жауап бере алатын ел. Францияның экономикасы нарықтық шаруашылық механизмі жағдайында өмір сүреді, еркін кәсіпкерлік пен сауда қағидаларына негізделген. XX ғасырдың ең маңызды қорытындысы ол, экономиканың түбегейлі жаңғыруы болып табылады – агро-өнеркәсіптен индустриялық-аграрлық құрылымға және капиталдың жаппай экспортқа. Франция Орталық Азия аймағы мен Бесінші Республиканың қызығушылықтарын қанағаттандыратындай, энергетикалық секторға инвестиция салады.

Түйін сөздер: Франция, Орталық Азия, энергетика, инфрақұрылым, инвестициялар

L.N. Nursultanova¹, S.T. Taishanova², A.D. Bekebayeva³

¹d.p.s., professor of Regional Studies Department Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

^{2,3}PhD student

TO THE ISSUES OF RELATIONS OF FRANCE WITH THE CENTRAL ASIAN REPUBLICS: ENERGY ASPECT

Summary

France is a highly developed and competitive country with modern industry, with a large share of high technology production, high-intensity agriculture and developed infrastructure and meeting the challenges of the global economic crisis. The economy of France is based on the principle of free enterprise and trade, which lives in a market economy. The most important results of the twentieth century became a radical modernization of the economy - from the agrarian-industrial to the industrial-agrarian structure and to the massive export of capital. France invests in the energy sector of the Central Asian region, which meets the interests of both the states of the Central Asian region and the Fifth Republic.

Keywords: France, Central Asia, energy, infrastructure, investments

УДК 37(574)(560)
ГРНТИ 03.09.55

А.Н. Орайхан¹, А.Н. Оспанова², Ж.Е. Нурбаев³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, PhD докторы, Астана, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, т.ғ.к., Астана, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан республикасы мен Түркия республикасының білім беру саласындағы өзара ықпалдастығы, қарым-қатынасы жайлы жазылған. Бұл байланысы білім жүйесінің орта, жоғары сатыларында жүзеге асырылатындығы көрсетілген: оның ішінде екі жоғары оқу орны, мектептер және оларды қаржыландыратын қорлар.

Авторлар түрік мәдениетін әлемге насихаттаумен айналысатын, ғылым саласында жас ғалымдарға көмек көрсететін, тәжірибе алмасу мақсатымен түрлі қаржылай көмек беретін Түркияның қорлары, ұйымдары мен агенттіктеріне тоқталған. Олар -дүниежүзілік Ахысқа түріктерінің бірлестігі, «КАТЕВ» халықаралық қоғамдық

қоры, Маариф қоры, Юнус Эмре институты, Түркияның ғылыми және технологиялық зерттеу кеңесі, Түркия республикасы үкіметінің жанындағы Түрік серіктестік және үйлестіру агенттігі, Түркия шәкіртақылары, т.б. Сонымен қатар, өзара ықпалдастықтың болашақта екі ел үшін де тиімді болатынын атап өткен.

Түйін сөздер: білім жүйесі, Сулейман Демирел университеті, Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті, КАТЕУ қоры, ПКА, DATÜB, TÜBİTAK

Қазақстан республикасы өзінің дербестігін алған уақыттан бастап, білім саласына аса көңіл бөлді. Түрік Республикасы Қазақстанның тәуелсіздігін алғаш мойындаған, түбіміз бір, бауырлас мемлекет болғандықтан, екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынас сол уақытта жаңа деңгейге ауысып қана қоймай, қазіргі таңға дейін тек ілгері дамып келеді. Арадағы байланыс қоғамның көптеген салаларында көрініс табады: экономика, білім, әлеуметтік т.б. Бұл мақалада қарастырылатын сала – ол білім саласы. Білім саласы – қоғамның дамуына себепкер ең маңызды салалардың бірі. Оны заман талабына сай дамытып отыру әрбір мемлекеттің алдына қоятын мақсаты болып табылады. Бұл мәселедегі ілгері даму тәжірибе, білім, кадрлар, студенттер алмасу барысында аса қарқынды жүзеге асады. Екі мемлекеттің білім саласындағы өзара ықпалдастығы Қазақстанда ашылған мектеп жүйелерінде, жоғары оқу орындарында, және Түркия үкіметінің түрлі бағдарламаларында көрініс табады. Толығырақ ақпарат келесі бөлімдерде қарастырылмақ.

Қазақстан мен Түркия жоғары білім беру саласында

Жоғары білім саласындағы басты құжат – 1997 жылы 1 шілдеде өзінің заңды күшіне енген, Қазақстан Республикасы білім министрлігі мен Түркия ұлттық білім министрлігінің өзара ынтымақтастығы туралы келісім шарты. Бұл келісім шарттың негізгі мәні – екі елге де тиімді серіктестіктің болуы, яғни сапалы білім алған, қажетті кадрларды дайындау. Екі жақ грант бөлінуі қажет мамандықтарды, олардың санын алдын ала бекітіп, өзара студент алмасып, тәжірибемен бөліседі. Қабылдаушы жақ келген студенттерді барлық қажеттімен қамтамасыз етеді, ал ең бастысы сапалы білім беруге мүдделі.

Қазақстан мен Түркияның білім саласындағы серіктестігі негізінен 1992 жылы 1 мамырда екі елдің білім министрліктерінің арасында жасалған хаттамадан өзбастауын алды және қазақстандық студенттер Түркияда жоғары білім алу мүмкіндігіне ие болды. Бұл хаттамаға 2004 жылы 6 қарашада өзгертулер енгізіліп, серіктестік аясы одан ары кеңейе түсті. Екі жақты дипломдарды тану, яғни жұмысқа орналасу мәселелері қарастырылды. Түркия өз тарапынан қазақ студенттеріне біршама жеңілдіктер қарастырған. Мәселен, жол жүру билеттері, шәкіртақы сомасын көбейту т.б.

Қазіргі таңда Түркияның заман талабына сай жоғары біліміне өзіміздің елімізде де қол жеткізуге болады. 1993 жылы Түркістан қаласында ашылған Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ түрік университеті – екі ел серіктестігінің айқын көрінісі. Университет Қазақстандағы ең алғаш ашылған халықаралық жоғары оқу орны және түркі тілдес мемлекеттер арасында халықаралық мәртебеге ие болған жалғыз білім және ғылым ордасы болып табылады. Аталмыш университетте қазіргі таңда барлығы 10 мыңға жуық студент қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде білім алады; 54 бакалавриат, 30 магистратура және 11 докторантура бағдарламалары бойынша жоғары білімді кәсіби мамандар дайындалады [1]. Университет халықаралық мәртебеге ие болғандықтан, алыс және жақын шетелден келген студенттер де баршылық, яғни басқа елдермен тәжірибе алмасу да қатар іске асып жатыр.

Университет дамуына Түркия әрдайым өз үлесін қосады. Мәселен, Түркия үкіметі 1993-2001 жж. 86 миллион доллар көлемінде қаржылай көмек көрсеткен екен [2]. Сондай-ақ, Түркия азаматтарын жазғы уақытта тағылымдамаға бір айға дейінгі мерзімге жіберіп отырады. Бұл біз үшін жақсы тәжірибемен алмасу екені айтпаса да анық.

Қазақстандағы Түркияның екінші жоғары оқу орны – ол Сулейман Демирел университеті. Аталмыш білім ордасы 1996 жылы 17 желтоқсанда Нұрсұлтан Назарбаев пен Сулейман Демирелдің қатысуымен ашылған. Ол білім алушыларды бірқатар мамандықтар бойынша дайындайтын көпсалалы жоғары оқу орны болып табылады. Сонымен қатар СДУ білім деңгейінің сапасымен және мықты оқытушылар құрамымен ерекшелінеді. Сулейман Демирел университетіне қабылдау бірнеше түрлермен жүзеге асырылады: ақылы түрде қабылдау емтиханын тапсыру арқылы, ұлттық бірыңғай тестілеу нәтижесі негізінде, «КАТЕУ» қоры ұйымдастыратын өнер сайыстары нәтижесінде және жыл сайын оқу жылының ортасы, яғни қыста ұйымдастырылатын олимпиада қорытындысы бойынша (олимпиада физика, география, ағылшын тілі, әдебиет, химия-биология және дүниежүзі тарихы пәндерінен өтеді, оған қосымша әрбір класстерде ағылшын тілі, математика, қазақ/орыс тілі, Қазақстан тарихынан сұрақтар келуі ықтимал). Олимпиада нәтижесі бойынша жоғары көрсеткіш көрсеткен алғашқы 250 талапкер Сулейман Демирел университетінің грантын жеңеді не 4 жыл мерзіміне түрлі жеңілдіктерге ие болады. 2015 жылы – 80, 2016 жылы 200 грант бөлінген болса, келесі оқу жылына арналған гранттар мен жеңілдіктер саны 250-ге жетті [3].

Сонымен, елімізде екі түрік университеті бар. Олардың басқа білім ордаларынан артықшылықтары төменде көрсетілген:

- Әлемнің түркі тілдес халықтарын бір шаңырақ астына жинап қана қоймай, оларға қазақ халқының достық, қонақжайлығын көрсетіп, қазақи мәдениетке баулуында;
- Білім берудің үш негізгі ұғымдары болып табылатын оқу, білім, тәрбие әрекеттерінің, сонымен қатар мәдениет, ғылым әрекеттерінің төрт тілде (қазақ, орыс, ағылшын, түрік) қатар жүргізілуінде;
- Оқу корпустарының жаңалығында;
- Білім беруді лицей – колледж – тіл үйрету орталығы – бакалавриат – магистратура – докторантура кешенді оқыту жүйесі ретінде қалыптастыру;
- Қазақстанда бірінші болып оқу, ғылым, мәдениет және тәрбие жұмыстарын кампустық түрде ұйымдастыру;
- Әлеуметтік жағдайлары төмен талапкерлерге едәуір жеңілдіктер тағайындап, университет тарапынан оларға жатын орындары мен тамақтандыруын қаржыландыруында;
- Әлемде өзіндік мәртебесі бар түрік білім беру жүйесінің алғышарттарын қолдануында;
- Отандық тәлімгерлермен қатар шетелдік оқытушылардың дәріс, семинарлар беруінде.

Жоғарыда аталған екі ЖОО-нан түлеп ұшқан шәкірттер қазіргі таңда ел дамуына зор үлес қосуда. Заман талабына сай білім алған олар – елдің жарқын болашағы.

Қазақстан мен Түркия орта білім беру саласында

1997 жылы Қазақстандағы түрік білім мекемелерінің қызметін қадағалау келісім шартының негізінде «КАТЕУ» халықаралық қоғамдық қоры құрылды. Қазіргі таңда бұл қордың қарамағында 29 қазақ-түрік лицейлері (немесе Білім-инновация лицейі), Сүлейман Демирел атындағы университет, Тараз қаласындағы Жамбыл экономикалық колледжі, «Шахлан» бастауыш мектебі және халықаралық «Нұр Орда» мектебі бар. 20 жылдан астам уақыт аралығында «КАТЕУ» құрамына кіретін білім мекемелері қазақстандықтардың сеніміне кіріп, білім министрлігінің жоғары бағасын алды.

Қазақ-түрік лицейлері немесе Білім-инновация лицейлері алғаш 1992 жылы ашылғаннан бері, Қазақстан және халықаралық олимпиадаларында жоғары көрсеткіштерді көрсететін білім ордасы. Қазақ, орыс, ағылшын және түрік тілінде білім алатын оқушылар әсіресе жаратылыстану ғылымдарынан көшбасшы болып табылады. Еліміздің үздік оқу орны Назарбаев университетіне түсетін талапкерлердің тең жартысы осы қазақ-түрік лицейлері түлектері екені университеттің ресми сайтында көрсетілген.

Тараз қаласындағы «Жамбыл экономика және ақпараттық технологиялар колледжі (бұрынғы «Қазақ-түрік есеп экономикалық колледжі»)» 1993 жылы статистика техникумы негізінде ашылған, орта кәсіптік білімді тегін беріп, студенттерді шәкіртақы мен жатын орнымен қамтамасыз ететін оқу орны. Оқу стандартты түрде мемлекеттік тілдерде, және ағылшын, түрік тілдерінде жүргізіледі.

Жалпы, орта білім беру саласындағы аталған оқу ордаларының қазіргі таңдағы жағдайы Түркия еліндегі саяси жағдайларға байланысты біршама өзгеріске ұшырады. Мәселен, аталмыш оқу орындары халық арасында әлі де бұрынғыша аталғағымен де, ресми атауларын өзгертуге, ал кей тәлімгерлер елімізден кетуге мәжбүр болды. Бұл мәселенің оңтайлы шешілуі екі жақ тарапына да тиімді.

Орта білім беру деңгейіндегі тағы бір серіктестіктің мысалы – DATÜB (Dünya Ahıska Türkleri Birliđi) дүниежүзілік Ахыска түріктерінің бірлестігімен Алматы облысындағы Талғар лицейі арасында хаттамаға қол қойылып, лицейдің Маариф атындағы қорға тапсырылуы. Нәтижесінде қор басшысы Бирол Ақгюн мен DATÜB басшысы Зиятдин Касанов қол қойып, жаңа оқу жылын 500 оқушысы бар Талғар лицейі қор ұсынған әкімшілік және білім беру қызметкерлерімен қамтамасыз етіледі деп Түркияның бұқаралық ақпарат құралдары мәлімдейді. Қол қою рәсімінде сөз сөйлеген DATÜB президенті Зиятдин Касанов 2010 жылы 24 мамырда Министрлер Кеңесінің және Республика Президентінің келісімімен құрылған DATÜB бірлестігі әлемнің түрлі аймақтарында тұратын Ахыска түріктерінің бірлігін сақтап және бірлікті қалыптастыру, ұлттық мәдениетті дамыту және білім беру саласында жұмыс істеу үшін құрылғанын атап өтті.

Түркия Маариф қорымен хаттаманы білім беру саласын дамыту мақсатында жасады, және осы мақсатта олар өзара ықпалдасып, түрлі жобаларды іске асырмақшы. Бұл қор негізінен білім беру саласындағы кез келген сатыда жақсы білім алушыларды тәрбиеулеуге бағытталған.

Түрік білім беру қорының төрағасы доктор Бирол Ақгюн салтанатты рәсімде сөз сөйлегенде, Түрік Маариф қорының тәжірибесі арқасында Талғар Лицейі сапасын жақсартады және болашақта халықаралық стандарттарға сай келетінін атап өтті. Ақгюн бұл хаттама Түркияның Маариф қорының DATÜB-пен ынтымақтастықта қазақстандық білім беру секторының инвестициялары мен жобаларына жолын ашады деді.

Орта білім беру деңгейіндегі осындай етене байланыс орта буыннан-ақ білімді жастарды тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Түркия бағдарламалары

Білім саласындағы серіктестік тек Қазақстандағы оқу орындарымен шектелмейді. Түркияның Қазақстан студенттеріне, ізденушілеріне беретін шәкіртақылары біршама. Олар тек мемлекеттік сұраныс бойынша ғана емес, түрлі ұйымдардың қаржыландыруымен де жүзеге асырылады. Атап айтсақ, Түркия үкіметінің шәкіртақылары (Turkiye Burslari), Yunus Emre атындағы шәкіртақылар (жазғы оқылымдарға арналған), ТІКА агенттігі шәкіртақылары немесе қаржылай көмектері т.б.

Түркия шәкіртақылары (Turkiye Burslari) – түрік үкіметі қаржыландыратын халықаралық шәкіртақылар бағдарламасы. Түркия шәкіртақыларының мақсаты - басқа елдермен өзара түсіністікті жақсарту және жаһандық білімге адамдарға бағытталған тәсілмен үлес қосу. Студенттерге жоғары білімнің әр сатыларында, гуманитарийлер мен жаратылыстану-математика бағытында оқитындарға бірдей, білім алуға мүмкіндік береді: бакалавриат, магистратура, докторантура. Білім алушылар ағылшын не түрік тілдерінде оқи алады, және түрік тілін таңдаған жағдайда, қосымша бір жыл тіл үйренуге мүмкіндік беріледі.

Юнус Эмре (Yunus Emre) институты Түркияның жұмсақ саясатының жетекшісі болып табылады. Әлем бойынша түрік мәдени орталықтарын ашумен 2009 жылдан бастап айналысады. Түркияның бұрынғы президенті Абдулла Гүл атап өткендей «Юнус Эмре атындағы түрік мәдени орталықтары – Түркияның көзге көрінбейтін күші» [4]. Орталықта түрік мәдениеті мен өнерін таныстырады, түрік тілін үйретеді. Институттың Қазақстандағы филиалы 2010 жылдың наурыз айында ашылған. Түрік тілін оқитын студенттердің ең үздіктеріне жаз айларында тағылымдамаға баруға мүмкіндік беріледі.

ТІКА (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı) – Түркия республикасы үкіметінің жанындағы Түрік серіктестік және үйлестіру агенттігі. Ол экономика, мәдениет, білім және технология бағыттарында Орталық Азия мен Кавказ елдерімен тығыз қарым-қатынас орнату мақсатында 1992 жылы, Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейін құрылған. Әр түрлі салалардағы іс-шараларды және жобаларды қаржыландыру, дамыту және үйлестіру жұмыстарымен айналысады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан ТІКА елімізде көптеген әлеуметтік және қоғамдық мәні зор көптеген жобаларды іске асыруда. ТІКА агенттігінің кеңсесі Алматы қаласында 1995 жылы ашылып, 2009 жылы елордаға ауысты [5].

Қазақстан мен Түркияның білім саласындағы қарым-қатынасы тек өзара келісім шарттары негізінде ғана іске аспайды. Екі мемлекет те Болондық процеске мүше болғандықтан, Халықаралық Эрасмус шәкіртақы қоры негізінде де бірқатар қазақ студенттері Түркияның ең мықты оқу орындарында білім алады.

Түркия мемлекетімен серіктестік магистрлік деңгейде де өз көрінісін табады. Қазақстан Республикасының бірқатар жоғары оқу орындарының магистранттары өздерінің ғылыми тағылымдамаларын Түркия Республикасында өтеді. Ол өзара ықпалдастықтың тек теория жүзінде ғана емес, тәжірибе алмасуда да екендігін көрсетеді.

Ғылыми тұрғыда, яғни өзара бірлесіп зерттеу жүргізу, тәжірибемен, жаңа ақпаратпен алмасу мақсатында 2015 жылы 16 сәуірде Астана қаласында Реджеп Тайип Эрдоганның ресми сапары барысында Түркияның TÜBİTAK (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu) ғылыми және технологиялық зерттеу кеңесі мен Қазақстанның технологиялық даму жөніндегі ұлттық агенттігі арасында өзара ынтымақтастық туралы хаттамаға қол қойылды.

TÜBİTAK төрағасының орынбасары Мехмет Челик пен ТДҰА президенті Санжар Изтелеуов жасаған хаттаманың шеңберінде екі елдің өнеркәсіптік кәсіпорындары арасында жүзеге асырылатын бірлескен ғылыми жобаларды қолдауға болады [6].

Қорыта келгенде, Қазақстан республикасы мен Түркия республикасының білім саласындағы өзара ықпалдастығы қазіргі таңда жоғары деңгейде. Ол білім берудің барлық деңгейлерінде дерлік жүзеге асырылып келеді. Егер бұл ынтымақтастық нығая түссе, оның екі елге де, әсіресе Қазақстан үшін, болашақта алып келетін, көрсететін жемістері көп болатыны анық. Оның басты көрінісі – білімді, зиялы, көреген, заман қарқынымен ілгері жүретін жастар, яғни әлем жастары болмақ. Қазіргі таңда серіктестік жыл сайын ұлғайып отыратын білім гранттары, қаржылай көмектер мен талапкерлерге арналған жеңілдіктер түрінде, сонымен қатар тәжірибе жүзінде білімін шыңдауға мүмкіндік беретін ғылыми тәжірибелік тағылымдамалардан байқалады. Болашақта бұл өзара тиімді аспектілердің көбеюіне деген сенім бар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахмет Ясауи университетінің тарихы // <http://ayu.edu.kz/about/history>
- 2 Будак Ф. Қазақстан Түркия ынтымақтастығы // Яссауи университетінің хабаршысы, 2002. №1. 123 б.
- 3 SDU Proficiency Test // <http://sdu.edu.kz/kk/spt/>
- 4 Kaya A., Tecmen A. The role of common cultural heritage in external promotion of modern Turkey: Yunus Emre Cultural Centres. — Istanbul, 2011. - 24 б.
- 5 Турецкое агентство ТІКА предлагает свои проекты в области образования // <https://bolashak.gov.kz/ru/novosti/1022-turetskoe-agentstvo-tika-predlagaet-proekty-v-oblasti-obrazovaniya.html>

А.Н. Орайхан¹, А.Н. Оспанова², Ж.Е. Нурбаев³

¹магистрант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²PhD доктор, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан

³к.и.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И ТУРЦИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются взаимодействие и взаимоотношения Республики Казахстан и Турецкой Республики в сфере образования. Указывается, что эта связь осуществляется на среднем и высшем уровнях системы образования: два высших учебных заведения, школы и фонды.

Авторы изучили деятельность фондов, организаций и агентств Турции, которые оказывают разнообразную финансовую поддержку ученым с целью продвижения турецкой культуры, помогают молодым ученым обмениваться опытом. К ним относятся – Всемирная ассоциация турков Ахыска, Международный общественный фонд «КАТЕВ», Фонд Маарифа, Институт ЮнусЭмре, Турецкий совет научно-технических исследований, Турецкое управление по сотрудничеству и развитию при Аппарате Премьер-министра Республики Турция, Стипендии Турции и т.д. Авторы также отметили, что сотрудничество в сфере образования в будущем будет эффективным для обеих стран.

Ключевые слова: система образования, Университет имени Сулейман Демиреля, Международный казахско-турецкий университет имени Кожа Ахмет Яссауи, KATEV, TИKA, DATÜB, TÜBİTAK

A.N. Oraikhan¹, A.N. Ospanova², Zh.E. Nurbayev³

¹master, L.N. Gumilyov Eurasian national university, Kazakhstan, Astana

²PhD, Associate Professor of the Eurasian national University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan, Astana

³Associate Professor of the Eurasian national University named after L.N. Gumilyov, Kazakhstan, Astana

RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND TURKEY IN EDUCATION

Summary

This article examines the interaction and mutual relations of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey in the field of education. It is pointed out that this connection is carried out at the middle and higher levels of the education system: two higher educational institutions, schools and funds.

The authors touched upon Turkey's funds, organizations and agencies that provide various financial support for the exchange of experience in the field of Turkish culture, promotion of young scientists in the field of science. These include the World Association of Turks of Ahyska, the International Public Foundation KATEV, the Maarif Foundation, the YunusEmreInstitute, the Turkish Council for Scientific and Technical Research, the Turkish Cooperation and Coordination Agency, the Turkish Scholarships, etc. The author also noted that cooperation in the future will be effective for both countries.

Key words: the system of education, University of Suleiman Demirel, international Kazakh-Turkish University named after Kozha Ahmet Yassau, KATEV, TИKA, DATÜB, TÜBİTAK

Эльчин Аббас оглы Гасанлы

*диссертант Института Востоковедения имени З.Буниятова
Национальной Академии Наук Азербайджана
Азербайджан Баку
hasanli.elcin@mail.ru*

ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ОБЛАСТИ РЕЛИГИОЗНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: РЕЛИГИОЗНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ (МЕЧЕТИ) И ИХ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ФУНКЦИЯ

Аннотация

Статья посвящена исследованию роли мечетей в области религиозного просвещения, построенных и отремонтированных разными вакфами, фондами, а также деловыми людьми Турции в Азербайджане в период независимости.

Исторически мечети всегда считались не только местами для молитвы, но и одновременно выполняя функции просвещения людей играли огромную роль в общественной жизни мусульман. С этой точки зрения, в статье исследована значимость мечетей в Исламе как место для образования и религиозного просвещения любого общества, которая составляет основу исламской культуры.

Наряду с этим, в статье отмечаются и широко анализируются подписанные протоколы и официальные встречи о сотрудничестве между Азербайджаном и Турцией в области религиозного образования.

Ключевые слова: Турция, мечеть, образование, строительство, религия

Введение. Мечети - играющие важную роль в распространении исламской культуры, исторически выполняли также различные общественно-политические функции. Коран гласит о мечетях: **«Вне сомнений, (все) мечети принадлежат Аллаху. Не поклоняйтесь никому, кроме Аллаха (не призывайте никого, кроме Аллаха)!»** [1,72/18]. Мечеть в исламе представляет собой место поклонения и общего сбора мусульман. Первое, чем интересовался пророк после Хиджры в Медину, была постройка мечети [2, 78].

С древних времен мечеть была местом поклонения, очагом образования, войсковым штабом, местом приема иностранных гостей, местом совещания и пр. В истории ислама мечеть была так же тем местом, где разрешались политические и общественные вопросы, читались хутбы – мусульманские проповеди, люди призывались к джихаду, провозглашалось подчинение правителям страны. С этой точки зрения, мечеть играла своего рода роль парламента в общественной жизни.

В исламе мечеть также было очагом науки, основы исламской культуры были заложены в мечети. Мусульмане каждое утро видятся в мечети, знакомятся друг с другом, советуются, сотрудничают в деле распространения науки и благ. Возле каждой колонны в мечети некогда сидел ученый, или же проповедник, а приходившие в мечеть садились в круг, задавали вопросы, узнавали неизведанное, а затем узанным делились с другими [3,78].

В мечети, известной в настоящее время в Медине как «Мечеть Наби», имелись отдельные друг от друга три части. Это большой салон для совершения намаза, выполняющая функции школы «Суффа» и несколько маленьких комнат для семьи Пророка.

Находившаяся в мечети Пророка Суффа может считаться первым университетом в подлинном значении. Здесь давал уроки и сам Пророк. На второй год Хиджры в Медине в доме Махрама бин Навфала был учреждена школа Корана, носившая название «Даруль Курра» [4, 334-335].

Начиная с первых времен зарождения ислама, в мечетях стала осуществляться и, продолжается по сей день, организация уроков. В этом смысле мечети можно даже назвать первыми образовательными учреждениями. Мечети, воздвигнутые мусульманами в завоеванных землях, служили как центрами богомолья, так и образовательными структурами [4, 333-334].

Мечеть не только место для богомолья, но и место, где мусульманин вступал со своим Аллахом в духовный контакт, общение. Человек ощущал себя в мечети так, словно в день Страшного суда, стоя перед Аллахом, отчитывается за свои деяния [3, 78]. Поэтому Коран призывает мусульман ремонтировать и благоустраивать мечети: **«Мечети Аллаха могут ремонтировать лишь верящие в Аллаха и Судный день, совершающие намаз, дающие закят (обязательный годовой налог мусульман – прим. пер.) и не боящиеся никого, кроме Аллаха (лишь действия людей из этого ряда могут быть приняты на пороге Аллаха). Именно они будут достигшими верного пути!»** [1, 9/18].

В исламе придавалось большое значение постройке мечетей, поскольку, если в других религиях моленные дома строились для следования религиозным обязательствам, в исламе мечеть, являясь моленными домами, были и домами науки, здесь были заложены основы исламской культуры, исламской поведенческой манеры [2, 81].

Наш пророк изрек по поводу строительства мечетей: **«Кто (во имя) ради Аллаха построит одну мечеть, Аллах тому в райо дом обустроит»** [5].

И азербайджанский народ исторически связан с исламской религией и обычаями и традициями. Исламская религия стала ведущим фактором, определявшим повседневную жизнь, быт, образ жизни людей. Будучи местами для богослужения, мечети, вместе с тем, тесно участвовали в воспитании, обучении чтению и письму детей района и квартала.

Поскольку в советский период мировоззрение людей, было сформировано на основах атеизма, и в Азербайджане, как и в других советских республиках, религиозная пропаганда, приобретение и распространение религиозной литературы было под запретом.

Исламские и мусульманские народы подвергались более тяжким лишениям. Под лозунгами «Союза воинствующих безбожников» разрушались, сравнивались с землей мечети. Сколько исторических культурных памятников, храмов, мечетей под пологом неверия, будучи объявлены «гнездами классового врага», были закрыты, превращены в амбары, музеи. Достаточно отметить одно то, что в то время, как в начале XX века, накануне революции, на Кавказе было около 2.000 мечетей и мест поклонения, в 80-ые годы здесь функционировало примерно 25 мечетей и несколько священных очагов. А одной из самых тяжелых утрат стало разрушение в 1934 году под предлогом проведения дороги величественного исторического памятника IX века – Биби-Эйбатской мечети [6, 157-158].

После начала Германией войны с Советским Союзом в 1941 году в отношении советского режима к небесным религиям, в том числе к исламу, начало ощущаться некоторое смягчение. Советское руководство, отказавшись от резкой политики против исламской религии, проводимой в 20-30-ые годы, ради мобилизации населения против общего врага, приняло решение воспользоваться помощью духовных лиц. 14 апреля 1944 года Президиум Верховного Совета СССР принял решение о восстановлении Духовного Управления Мусульман Закавказья [7, 13]. Было дано разрешение на деятельность ряда закрытых мечетей. В годы советской власти в Азербайджане действовало 17 мечетей.

По причине роста интереса к исламу в годы независимости в стране ощущалась большая потребность в проведении широкой религиозной просветительской работы.

Старые мечети, используемые в различных целях в советский период, были отремонтированы и отданы в пользование верующим, построены новые мечети, упразднены наложенные на проведение религиозных ритуалов в советский период запреты, религиозные праздники стали отмечаться на уровне государственных праздников. Однако в силу того, что в годы советской власти религиозное образование не разрешалось, грамотных кадров для ведения этой просветительской работы не было.

Турция не пожалела материальной и духовной поддержки вновь обретшему независимость Азербайджану. Начиная с первых лет независимости многие организации Турции, в том числе ряд вакфы (фонды – прим. пер.) приступили к деятельности в Азербайджане. У этих вакфов и организаций была значительная деятельность в сфере и гуманитарной помощи, и религиозного образования. Турецкий религиозный фонд и азербайджанский Фонд помощи молодежи находятся в авангарде этих организаций и фондов [8, 67].

Согласно представленным Государственным комитетом по работе с религиозными структурами данным, из построенных в Азербайджане в 1992-2009 годах 588 мечетей 92 сооружены с помощью зарубежных стран. Из них 63 построены с помощью Кувейта, 24 – Турции, 3 – Саудовской Аравии, 1 – Катара, 1 – Ирана. Из 24 построенных Турцией 9 построил Турецкий религиозный фонд. «В строительстве мечетей участвовали и зарубежные страны, и их благотворительные организации» [mediaforum.az 2009-05-21.].

Турецкий религиозный фонд строительством мечетей и учебных зданий и в Турции, и в различных иностранных государствах продолжает священные традиции исламской культуры. Деятельность, которую Турецкий Религиозный Фонд начал с распадом Советского Союза в обретших независимость тюркских республиках, продолжил в Крыму, на Кавказе и Балканах.

В Азербайджане - мечеть шейхов в Баку, мечеть в Карачухуре, мечеть Чорумлулар в Евлахе, мечеть в Мехдибаде, мечеть в Кубе, мечеть Мустафы Каздала в Кусарском районе, мечеть в Леки, мечеть Казыма Карабекира в Нахчыване, мечеть факультета теологии, расположенный в Бакинском государственном университете (мечеть теологии) были сооружены Турецким религиозным фондом [www.diyantvaki.org.tr].

Бакинская мечеть шейхидов была воздвигнута в столице Азербайджана Баку Турецким религиозным фондом в память о 1130 тюркских бойцах, ставших шейхидами при защите азербайджанских земель. Мечеть шейхидов в Баку, находящийся возле Аллеи шейхидов, Национального медресиса Азербайджанской Республики, будучи символом дружбы и братства между двумя странами, был открыт для богослужения в 1996 году. В мечети одновременно могут молиться 320 человек. К строительству одноминаретной карачухурской мечети на 450 человек приступили в 1994 году, в 1996 году он был сдан для богомолья. К строительству мечети Чорумлулар в Евлахе также приступили в 1994 году, строительные работы завершились в 1998 году, предполагалось моление 600 человек. Одноминаретная мечеть на 320 человек в Мехдибаде была построена и сдана в эксплуатацию в 2000 году. А мечеть в Кубе была открыта для моления в 1998 году. Мечеть Мустафы Каздала в Кусарах была отдана в пользование верующим в 1998 году. Площадь равна 360 квадратным метрам, высота внутри мечети составляет 18 метров. Возле мечети сооружен минарет высотой 40 метров. Мечеть двухэтажная и с 13 куполами. В мечети одновременно могут молиться 600 человек. Мечеть с куполом и одним минаретом в Леки, была построена и отдана в пользование верующим в 1999 году. В мечети в одно и то же время могли совершать богослужение 320 человек. Ремонт комплекса мечети Тезе Пир, изоляция террасы мечети и ремонт и реставрация крыши тоже были осуществлены Турецким религиозным фондом [www.tbmm.gov.tr].

Мечеть Казыма Карабекир-паши в Нахчыване был сооружен по заказу турецкого Министерства по делам религии. Расходы на здание, строительство которого началось 20 сентября 1995 года, были выплачены бельгийскими турками. Предполагалось богослужение в мечети одновременно 1000 человек.

Построенная в Нахчыване мечеть была названа в честь выдающегося турецкого полководца и общественного деятеля Казыма Карабекира-паши, очистившего в 1918-1921 годах Нахчыванский край от армянских бандитов.

13 октября 1999 года мечеть на постоянной основе открыла свои двери нахчыванским верующим. На церемонии открытия участвовали и президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев, министр по делам религий Турецкой Республики Мехмет Нури Йылмаз и дочь Казыма Карабекира Тимсал Карабекир-ханум. Первым ахундом мечети был Абдульгамид Овладж Эфенди [*газета Азербайджан, 16 октября 1999*].

Исследуя сотрудничество в области религиозного обучения между Турцией и Азербайджаном, необходимо особо отметить деятельность Фонда помощи молодежи (ФПМ). Фонд финансируется деловыми людьми Турции. Начавший деятельность с ноября 1992 года Фонд оказал всемерную материальную и моральную поддержку деятельности созданных в различных регионах нашей страны медресе (Хосровское (Агдашский район) Исламское медресе, Алиабадское (Закатальский район) Исламское медресе, Шекинское медресе хафизов Корана и исламских наук, Бакинское медресе «Шебнем» (девушек).

Фондом, в рамках духовного воспитания молодежи, оказана поддержка строительству или же восстановлению примерно 30 мечетей и молелен [www.gyf.org.az].

Согласно данным, предоставленным Фондом помощи молодежи, за время своей деятельности Фондом были построены и сданы в пользование верующим – Мечеть Янык в Шеки, мечети Ортазейид и Верезет, мечеть в селе Бидейриз, мечеть в селе Юхары Кунжут, мечеть в селе Джафарабад, мечеть в селе Дашюз, мечеть Зейид, мечеть Шорсу, мечеть Айдынбулак, мечеть Доду, мечеть Джамышлы, мечеть Хосрова в Агдаше, мечеть Кулбенде, городская мечеть в Гейчае, городская мечеть в Закатале, мечеть в селе Кепенекчи в Закатале, мечеть села Нидж Габалинского района, мечеть села Халдан Евлахского района, мечеть Нуран-хатун Агсуинского района, мечеть села Медресе Шемахинского района, центральная мечеть Огузского района, городская мечеть Мингечаура, городская мечеть Кюрдамира, мечеть села Каракум Саатлинского района, мечеть села Хачмах Огузского района, мечеть села Рагимли Шабранского района, мечеть села Гётепе Исмаиллинского района, мечеть села Мусабейли Агсуинского района.

Фондом были осуществлены ремонтно-восстановительные работы Джума-мечети в Шеки, мечети в селе Уч Говаг, мечети Гаджи Османа, мечети в селе Котанарх, мечети в селе Дахнахалил, мечети села Шекили (все - Агдашского района), мечети Машат в городе Агдаш, городской мечети в Агдаше, мечети Гаджи Исмаила в Агдаше, Старой мечети в Гейчае, городской мечети в Габале, центральной мечети Гянджи, мечети села Емишанлы, мечети села Тюнтюл, мечети села Чухур, мечети села Ени Дызыхлы, мечети села Бейук Амили, мечети села Гаджиальлы (все – Габалинского района), городской мечети в Исмаиллы, районной мечети в Балакяне, мечети в Казахе, мечети в селах 1-ое и 2-ое Нугади Губинского района, мечети Имама Али в селе Тенгерюд и мечети в селе Ваго Астаринского района, мечети в селе Гараевкенд, мечети в селе Насимикенд, мечети в селе Ширинбейли, мечети в селе Гара Нуру, мечети в селе Фаталикенд, мечети в селе Газабатан (все – Саатлинского района), мечети в селе Булаглы

Сабирабадского района, мечети в селе Арабшалбаш Гобустанского района, мечети села Алибад, мечети села Тала, мечети села Мухах, мечети села Магов (все - Закатальского района).

Как видно из списка сооруженных и отремонтированных мечетей, медресе, деятельность Фонда охватывает большинство регионов нашей республики. Хотя управление построенных больших мечетей на первых порах осуществлялась гражданами Турецкой Республики, в дальнейшем они были заменены азербайджанскими теологическими кадрами.

При финансовой поддержке данного Фонда и по приказу Управления Мусульман Кавказа от 26 августа 1998 года за номером 121, в силу сложности религиозной ситуации, потребности в религиозных деятелях с высшим образованием в северном регионе республики, а также с целью предотвращения целенаправленного оттока молодежи в зарубежные страны под предлогом получения религиозного образования, в этом регионе был создан Закатальский филиал Бакинского Исламского Университета [Архив Управления Кавказских мусульман].

В деле предотвращения распространения нетрадиционных течений в северо-западных районах Азербайджана роль этого филиала была велика. Так, прежде юноши из этого региона для получения религиозного образования ехали в республики Северного Кавказа, Дагестан и арабские страны. После образования филиала была удовлетворена потребность этого региона, а также наших соотечественников в Грузии, в квалифицированных кадрах. Большинство преподавателей филиала, особенно, преподающих религиозные дисциплины, было приглашено из Турции. С течением времени турецких преподавателей заменили окончившие этот филиал, прошедшие практику в Турции азербайджанские преподаватели. Здесь были построены учебные помещения комплекс мечети, общежития для проживания студентов. Создана богатая библиотека для пользования студентами.

И турецкие бизнесмены активно участвовали в строительстве и ремонтно-восстановительных работах мечетей в Азербайджане. Джейранбатанская мечеть была построена в 1998 году турецкими бизнесменами Джамилем Кахвечи и Нафизом Дилером на территории паркетной фабрики «Киссан парке» в поселке Сумгаита Джейранбатан. Мечеть носит имя Джейхун-ханум и Гаджи Ахмета. Джейхун-ханум – это мать Нафиза Дилера, Гаджи Ахмет же – отец Джамилия Кахвечи. Три первых имама были гражданами Турецкой Республики, а с 2011 года Управлением Мусульман Кавказа в мечеть имамом назначались граждане Азербайджанской Республики. В мечети одновременно могли совершать богослужение 400 человек.

У действующих в Турции свойственных различным общинам обществ в Азербайджане также были медресе и студенческие дома (общежития). Широко распространившееся в Турции сулейманство стало пропагандироваться в Азербайджане преимущественно с 2000 года [9, 56].

В присущих сулейманистам студенческих домах в Баку, Абшероне (Хырдалане), Сумгаите, Казахе, Агдаше, Шеки, Шемахе и Хачмазе жили и получали религиозное образование и юноши, и девушки. Разместившаяся в этих домах молодежь, как и в других студенческих общежитиях, обеспечивались пищей, ночлегом. Основные расходы домов компенсировались турецкими и азербайджанскими деловыми людьми. В некоторых домах студенты выплачивали очень маленькую денежную сумму. Для моления живущих в этих созданных домах (общежитиях) были организованы комнаты (мечети).

Сотрудничество между Турцией и Азербайджаном в области религиозного образования и строительства мечетей обсуждалось и на официальных встречах. Так, при приеме 26 апреля 2000 года покойным президентом Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым делегации под руководством министра по делам религий Турции Мехмета Нури Йылмаза, преподавание религии в построенных Турцией в Азербайджане мечетях и медресе стало основной темой встречи. Участвовавший на встрече председатель Управления Мусульман Кавказа, шейхульислам Гаджи Аллахшукюр Пашазаде по поводу открытия новых мечетей сказал: «Хорошим признаком этих мечетей-джами является то, что мы назачаем туда двух человек – и имама, и ахунда (религиозных деятелей, руководящих исполнением религиозных обрядов). То есть вы знаете, что поскольку в Азербайджане есть два вероисповедования, учитывая равноправие их обоих, для еще большего повышения братства мы предприняли подобные шаги в этих мечетях. Народ там произносит молитвы и за вас, за наш народ, и турецкий народ, и за укрепление турецко-азербайджанской дружбы, братства. Это происходило в Губе, Кусарах, в поселке Леки Агдашского района, Евлахе и Мехдибаде. Каждый из этих мечетей станет очагом братства, дружбы. Это также представляет собой символ свободы совести в Азербайджане».

Выступивший на встрече Гейдар Алиев сказал: «Свобода совести в Азербайджане является результатом обретенной нами независимости. Вы знаете, что мы 70 лет были лишены своей религии. Естественно, что в нашей бывшей стране не было и свободы совести. Но как только мы обрели независимость, всем нашим людям были обеспечены свободы, в том числе и свобода совести.

Существующий в мире каждый человек относится к какой-либо религии. Религия возникла с момента сотворения человека. И поэтому лишить человека религии нельзя. Наоборот, если человек верит в свою религию, служит ей, становится чище, выполняет более полезную работу в обществе и для государства. И поэтому, естественно – эти мечети-джами служат именно духовному возвышению людей. И Коран также требует этого, и наша религия требует этого.

Я еще раз повторяю, и шейх верно сказал, эти мечети еще более укрепят, еще более разовьют имеющиеся между Турцией и Азербайджаном дружеские, братские связи» [*газета Азербайджан, 27 апреля 2000*].

Общеизвестно, что традиционно в Азербайджане проживают люди суннитского и шиитского вероисповедования. Назначение Управлением Мусульман Кавказа и ахунда, и имама во все крупные мечети, построенные Турцией, вызвано намерением создать условия для совместного моления представителями обоих вероисповеданий.

Самым важным документом, дающим правовую основу сотрудничеству между Турцией и Азербайджаном в сфере религиозного образования, является протокол о сотрудничестве в сфере религиозного образования между Комитетом по работе с религиозными структурами Азербайджанской Республики и Министерством по делам религии Турецкой Республики. Состоящий из девятнадцати статей Протокол был подписан 28 февраля 2003 года в Баку и 14 марта 2003 года в Анкаре. Протокол был утвержден Распоряжением Президента Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым от 27 сентября 2003 года за номером 1347.

В этом Протоколе есть положения и о мечетях, построенных Турцией в Азербайджане. В Протоколе подчеркивается, что работа религиозных деятелей, направленных Министерством по делам религии и являющихся гражданами Турецкой Республики, в построенных Турецким Религиозным Фондом мечетях «Шехидлер», «Илахият» в Баку и «Казым Карабекир» в Нахчыване, а также религиозных деятелей, являющихся гражданами Турецкой Республики в построенных за счет турецких бизнесменов и различных фондов карачухурской, мехдиабадской, кусарской, евлахской и лекинской (агдашской) мечетях с преподавательским статусом возможна в качестве исключения при прохождении государственной регистрации в Азербайджане. Также стороны пришли к соглашению о том, что будут сотрудничать в области повышения квалификации религиозных деятелей, являющихся гражданами Азербайджанской Республики, в Турции.

Стороны взяли обязательства по оказанию помощи в обеспечении работой получивших образование в Турции, являющихся гражданами Азербайджанской Республики религиозных деятелей или же выпускников факультета теологии БГУ в мечетях, построенных Турецким религиозным фондом, турецкими бизнесменами и фондами («Шехидлер», «Илахият» в Баку и «Казым Карабекир» в Нахчыване, Карачухуре, Мехдибаде, Кусаре, Евлахе и Леки (Агдаше)).

Было принято решение о регистрации, технической паспортизации и взятии на баланс соответствующей государственной структурой в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики построенных Министерством по делам религии в Азербайджане мечетей.

В протоколе также предусматривалось сотрудничество в области хаджа, религиозного туризма и т.д. [www.scwra.gov.az/docs/150/3/].

Как видно из протокола, турецкая сторона предлагает противной стороне всяческую помощь в развитии религиозного образования, формировании религиозных людей с высокими знаниями, религиозном просвещении людей, предотвращении распространения нетрадиционных исламских течений в Азербайджанской Республике.

Разговоры, которые ведутся в построенных Турецким религиозным фондом и турецкими бизнесменами мечетях, играют большую роль в религиозном просвещении. Курсы Корана, которые открылись при этих мечетях, имели исключительное значение в деле повышения религиозных знаний живущих в этих регионах людей. Турция активно участвовала в подготовке религиозных кадров с высшим образованием, в удовлетворении потребности людей в литературе религиозного назначения в Азербайджане. Необходимо подчеркнуть, что поступающая из Турции литература далека от суеверия, пропагандирует религиозные знания в рамках научных взглядов.

Заключение. Проповеди и беседы ахундов и имамов на различные религиозные темы в ежедневных молитвах, а также по пятницам в молитвенное время в мечетях, сооруженных Турцией в Азербайджане, носят цель религиозного просвещения людей. После молитв имамы и ахунды отвечают на религиозные вопросы пришедших на молитву, вместе отмечают религиозные праздники, обряды, связанные с религией. Сотрудничество с Турцией на ниве религиозного просвещения помогает вести борьбу против

влияния в Азербайджане нетрадиционных религий, вероисповедований, в том числе исламских течений. По мере роста знаний людей о религии они мало поддаются чужим верованиям, не соответствующим национально-духовным ценностям Азербайджана религиозным представлениям, могут самостоятельно определять отношение к религии на основе знаний.

Список использованной литературы:

- 1 *Коран – перевод на азербайджанский З.Бунятов, В.Мамедалиев. - Баку: издательство Шелковый путь, 2007. – 488 стр.*
- 2 *Хамад Ахмед Аш-Шейбани. Роль молебн в формировании Исламской поведенческой манеры. – Баку: Сада, Центр Исламский Исследований. - 1997. – 134 с.*
- 3 *Гаджи Сабир Гасанлы. Наука в исламской культуре. – Баку: Наука и жизнь, 1998. – 122 стр.*
- 4 *Зия Казычы. История исламской культуры и учреждений. – Стамбул, 2001. – 122 с.*
5. *Бухари. Салат 65, Муслим Месаджит 25, (533), Тирмизи, Салат 237, (318)*
- 6 *Шейхуль-Ислам Аллахишукюр Пашазаде. Ислам еа Кавказе. – Баку: Азернеир, 1991. – 224 стр.*
- 7 *Шейхуль- Ислам периода республики и советского периода. – Баку: Наука и образование, 2011. – 184 стр.*
- 8 *Самедов Э. Отношения религии-государства и формирование религиозного образования в Азербайджане. – Баку: 2009. - 169 стр.*
- 9 *Джабир Искандерли. Нетрадиционные религии и тарикаты в Азербайджане. – Баку: 2011. – 112 стр.*

Эльчин Аббас оглы Гасанлы

*Азербайжан Ұлттық Ғылым Академиясы З.Бунятов атындағы
Шығыстану институтының диссертанты
Азербайжан Баку
hasanli.elcin@mail.ru*

**ДІНИ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ТҮРІК-АЗЕРБАЙЖАН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ БІР
БАҒЫТЫ: ДІНИ МЕКЕМЕЛЕР (МЕШІТТЕР) ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ**

Түйін

Тәуелсіздік жылдарында Азербайжанда әр түрлі діни ұйымдардың, қорлардың, сондай-ақ жекелеген іскер адамдардың күшімен мешіттер салынды, ескі мешіттер жөнделіп, іске қосылды. Мұның діни ағарту саласындағы маңызы аса зор болды. Мақала осы бағыттағы жетістіктерді көрсетуге арналған.

Тарихи тұрғыдан алғанда мешіттер адамдардың құлшылық ететін орны ғана болып есептелмеген, оған қоса ағартушылық қызметті де атқарған. Сөйтіп, мұсылмандардың қоғамдық өмірінде ерекше рөлге ие болған. Кез келген қоғамға білім бере отырып, діни жағынан ағарту – ислам мәдениетінің негізі. Осы тұрғыдан мақала мешіт құндылықтарын зерделейді.

Сонымен қатар мақалада Азербайжан мен түркия арасындағы діни білім саласы бойынша ресми кездесулер және қол қойылған хаттамалар жан-жақты талданып әңгімеленеді.

Түйін сөздер: Түркия, мешіт, білім, құрылыс, дін

Elchin Abbas oglu Hasanli

*The dissertant of the Institute of Oriental Studies named after Z.Bunyadov
of Academy of National Sciences of Azerbaijan
Azerbaijan Baku
Hasanli.elcin@mail.ru*

**ONE OF DIRECTIONS OF TURKISH-AZERBAIJAN COOPERATION IN THE FIELD OF
RELIGIOUS EDUCATION: RELIGIOUS INSTITUTIONS (MOSQUETS) AND THEIR
EDUCATIONAL FUNCTION**

Summary

The article is dedicated to investigating the role of the mosques, which have been built or repaired by different Turkish charitable foundations and businesspersons after Azerbaijan regained its independence, in the religious education of Azerbaijani people.

Historically, besides being prayer places, mosques have been the places for educating people and thus have played a

significant role in Muslims` social lives. In this context, the article investigates the importance of mosques in Islam as educational institutions, as well as their essential role in Islamic Culture, and their significance in the religious education of society.

The article also gives information about the official visits and the protocols signed between Azerbaijan and Turkey, which are related to religious education, and widely analyses the different documents related to the subject in question.

Keywords: Turkey, mosques, education, construction, religion

ӘОЖ 94(100)“6/8”
ГРНТИ 03.09.03

Қ.Т. Жұмағұлов¹, Г.М. Әубәкір²

*¹ т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: gani.aubakir@mail.ru*

²2-курс магистранты²

ӘЛЕМ ТАРИХЫНДАҒЫ АВАР ҚАҒАНАТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме

Аталмыш мақалада Еуропаның шығыс бөлігінде орта ғасырлардың алғашқы кезеңінде өмір сүрген – түркі тілдес Авар қағанатының саяси, әлеуметтік-мәдени тарихы қарастырылады. Византиялық жыланамашылардың мәліметтері мен археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған жәдігерлерді ұштастыра отырып, авар қағанатының сыртқы саяси өмірі өте белсенді соғыстармен байланысты болғанын байқауға болады. Әрине жаугершілік өмір – ең алдымен күнкөріс көзі болған. Дегенмен авар қағанатын жасаушылар құрылыстар салу, әшекей бұйымдар мен қару жасаудың қас шеберлері болғандығын өте бай қазба материалдары дәлелдейді. Барлық жәдігерлерді сраптай отырып шығыстық яғни түркілік элементтердің басымдылығына көз жеткізуге болады. Қала, камал салу әдісінен аварлардың феодалдық мемлекет құру жолындағы көрінісі деп қорытындылауға болады.

Кілт сөздер: Кушан, авар, эфталит, ғұн, хринг, вархион, ғұнавар

Ерте орта ғасырда Ұлы даланың иесі түркілер Батыс пен Шығыс елдерін байланыстырушы, мәдениеттерді ұштастырушылар болды. Тарихымыздан белгілі түркі тайпалардың бастауы Алтай өңірінен басталады. Авар тайпасының шығуын тікелей Алтай тауы аймағымен жазба деректер байланыстырады. Дүние жүзі тарихында айырықша орны бар түркі тілдес тайпалардың бір тармағы - авар одағы.

Авар тарихының басталуы халқтардың Ұлы қоныс аударуы сияқты үлкен процесстермен байланысты. Профессор Қ.Т. Жұмағұлов халықтардың Ұлы қоныс аударуы антикалық дәуірдің құлауына әкеліп, жаңа қауымдық қатынастардың дамуына жол ашты деп тұжырымдайды [1].

V-VI ғғ. Халықтардың Ұлы қоныс аударуының шырқау шегі, аварлардың Шығыстан Еуропа далаларына көшуімен байланысты. Авар тарихы шым-шытырық оқиғаларға толы, түркі тарихында өзекті де, күрделі мәселе. Сондықтан мақаламызда авар тайпалық-бірлестігінің құрылыстар салу, архитектуралық шеберліктерін барынша көрсету. Өмірдің тауқыметін кешіп Еуропаға қоныс аударған аварлар, археологиялық мәліметтер бойынша көптеген материалдық мәдениет ошақтарын қалдырды. Негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болғанына қарамастан, аварлар құрылыстар тұрғызып, орта ғасырлық Шығыс Еуропа мәдениетінде өзіндік із қалдырған. Аварлардың мәдениеті, құрылыстар салу сияқты мәліметтерді, жазба деректерден де қарастыруға болады. Біздің мақсатымыз жазба деректермен археологиялық мәліметтерді ұштастыра отырып, авар одғын құрушы түркі тайпаларының мәдениетінің жоғарғы деңгейде болғанын көрсету.

Бір топ Византия тарихшылары өз еңбектерінде авар тарихына байланысты құнды деректер келтіреді. Айталық, Батыс пен Армян хронистері бойынша V ғасырдың аяғында, ғұндар Шығысқа басқа атпен оралды делінеді. Ғұндар деп отырғаны аварлар. Прокопий Кесарийский және Моисей Хоренский шамалап “ақ ғұндар” деп атап, олар “Кушанавар” есімді қолбасшыларымен Перозаны талқандады деп келтіреді. Бұл жерде қолбасшының аты екі сөйлемнен тұрады; 1) Кушан – (термин), армян тарихында көшпелі деген мағынаны білдірген немесе Кушан атауы Орта Азияда бар. 2) Аваз – авар – бұл атау Шығыс Еуропадағы ғұндардың ұрпақтарының аты. 567 ж. Ирнах пен Денгизих атты деректер бойынша эфталит қоғамы түркілерден жеңілгеннен кейін, ақ ғұндар Византиядан бастап Орта Азияға дейін аралықта мекендеген. Олар көшпелі өмір сүретін ғұн тайпаларының қалдықтарымен араласты,

ассимиляцияға ұшырады деп жазады. Бәлкім Кушанавар атауы екі тайпалардың бірігуінің аты негізінде пайда болса керек: Кушан + авар [2. –С. 63.].

Ежелгі авторлардың жобалаулары бойынша, Эфталан атты патша болған, оның аты халқына берілген. Яғни авар атауы да дәл солай көсемнің аты тайпа атына берілсе керек. Осы екі көсем аттарын – тайпа аттары деп және бұл екеуінің аты біріктірілген деп жобалауға болады [3 –Б. 147-154].

Эфталиттердің аварлармен араласқанын қытай деректері де келтіреді. Мысалы: Еда (эфталит) мықты мемлекет деп есептеледі және олар жужандармен құдаласып туысқан болған (жужандар – яғни аварлармен деген сөз) дейді. Сонымен Византия және армян деректеріндегі Кушанавар терминіне анализімзді қытай деректері де дәлелдей түседі. Эфталиттік – кушан қоғамында, ғұн тайпасының ұрпақтары өздерінің өмір сүруін жалғастыра берді деп жобалауға болады. Бірақ ең алдымен аварлардың кушандармен бірігуі, олардың тайпа атауларына қол таңбаларын қалдырғанын, бірінші ескеріп айту керек.

А.Н. Бернштам эфталиттердің шығу тегіне сипаттама бере отырып, мына төмендегі сөздерді келтіреді: Эфталиттер кушан – (юечжи) тайпасының бір бөлігі дейді. С.П. Толстовтың көрсетуі бойынша олар Орта Азиядағы ғұн тайпалары мен массагет – алан одағымен байланысқа түскендер дейді. Эфталиттердің саяси дамуына бірден-бір әсер еткен, Каспийдің арғы бетіндегі Ирнахтың көшпелі ғұн тайпасы үлкен әсер еткен. Ғұн одағына жужан одағының шашырандыларының келіп қосылуы, көшпелілерге ғұн атының орнына жаңа этникалық – “авар” атауын береді. Ғұндық – аварлық тайпа одағының, кушандармен бірігіп Орта Азияда көшпелілердің саяси коалициясын құрады. Яғни бұл коалиция әлеуметтік-экономикалық өмірге үлкен өзгерістерге алып келді, ең алдымен ежелгі көшпелі өмірдің орнына отырықшылықты алмастырды. Бұл тұжырымды С.П. Толстовтың мәліметтері дәлел болады; Сырдария мен Арал өңіріндегі “саз қалашықтар” ғұн – эфталиттердің қоныстары, ізінше қалалары мен гуздары дейді. Археологиялық қазба материалдарына қарап С.П. Толстов оларда шығыстық элементтердің, соның ішінде монғолдық тіл қорларының болғандығын жоққа шығармайды [4]. Яғни, авар атауын Еуропада алмаған, және отырықшылықпен нақтылай айтқанда қалалар салуды осы өзіміздің Қазақстан территориясында-ақ білген.

А.Н. Бернштамның тұжырымдауы бойынша, жужан атының авар атауына ауысуы және олардың ежелгі аты – вархуни, кермхиондар сияқты өзгеруі дәл осы Сырдария мен Арал өңірінің даласында болуы мүмкін дейді. Осы жерде Шығыс жужандық этникалық элементтері “ғұн қоныстарына” – отырықшы ғұндар өздерінің жалған аттарын қабылдаса керек. Яғни жоғарыда келтірілген дәлелдерді тұжырымдап қорытатын болсақ, авар одағы сөзсіз жужандар мен эфталиттер сияқты этникалық массаларының араласуының нәтижесінде пайда болған.

Деректерді талдайтын болсақ, Иордан өз еңбегінде авар атауына байланысты, Днепр өзенін Ғұнновар (Hunnivar) деген термин мен атаған, яғни екі атау біріктірілген ғұн + авар. “Вар” деген термин авеста – эфталиттік термин бойынша “вар” – қала қоныс деген мағынаны білдіреді. Осыған байланысты; авархуни – “ғұн қонысы”, “қоныстанған ғұндар” деген этимология шығады. Авар мен ғұндардың қысқартылған түрі вархонит тайпа атауында сақталған, яғни сөйлем уар+хуни деп өзгертілген. Бұл атау жазба деректерде VI ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастаған (шамамен 557 ж.). Иорданның шығармаларында Хуннугуры (Hunnuguri) деген атау кездеседі [5. –С. 87.]. Жалпы византиялық тарихшылар аварларды екіге бөледі: 1) Еуропалық авар “псевдоавар”; 2) Орта Азиялық аварлар деп. Менандр Протектор Еуропалық аварларды авар демей – “вархонит” деп атаған /6/. Феофилакт Симокатта VII кітабының сегізінші тарауында бұл атаудың аздап өзгерген түрі “obag nai Xouuvvi” Еуропалық авар болып есептелетін “псевдо-аварларды” келтірді. Археологиялық және жазба деректердің мәліметтерін тұжырымдайтын болсақ, аварлар ғұн державасының ұрпағы, олар тек көшіп-қонушы малшылар емес, сонымен бірге отырықшы мәдениетті қатар дамытушылар.

Авар қоғамының жартысынан көп бөлігі, жауынгерлерден тұрған. Оны археологиялық қазба жұмысы (Сентэндрде, Бочеде, Кунсентмиклош–Бабонда т.б.) жерлердегі қабірлерден табылған құрал-саймандар әртүрлі заттар мен қарулардың табылуы дәлел бола алады. Кезінде қабірлерден көптеген, дәлел болады. Қабірлерде жауынгермен қоса қару жарағын бірге жерлеу, ертеден келе жатқан наным сенім. Яғни, о дүниеде де керек болады деген ұғым. Авар дәуірінің зираттарын қару жаракқа бай деп те айтуға болады. Айталық, көсем жерленген Боче қабірінде садаққа толы қорамсақ табылған. Көбінесе садақтың саны оннан аспаған. Шамасы әр садақ еркін он жауынгердің билеушісін білдіретін нышаны болса керек – себебі, авар әскерінің ұйымы Азиялық бойынша ондық жүйемен құрылды.

Ерте және орта кезендерге қатысты қабірлердің көпшілігі Венгрияның орталық бөлігіне ұжымдастырылған. Бірақ кейінгі авар кезеңіне жататын мұндай қабірлер кездеспейді. Есесіне жұпыны құрал-саймандары бар мәйіттердің саны көбейеді. Яғни қоғам ішінде жікке бөлінгенін, тәуелді, жеке меншігінен айырылған адамдардың санының өскендігін байқауға болады, сонымен қатар христиан дінінің ықпалыда

болса керек, шіркеу бұл дәуірде пұтқа табынушылыққа сонымен қатар жауынгерлерді қаруымен, атымен жерлеуге тиым салса керек. Бірақ соған қарамастан қабірлерден әшекей бұйымдары да табылған, (сырға, білезік, сақиналар, жүзіктер) және де киімдер, осыларға қарап жерленген адамның қауымдағы дәрежесін білуге болады.

Үлкен патриархалды семья өздерінің жеке жерлеу орындарын иемденген. Бірақ ақсүйек, атақ дәрежесі бар адамдарды, жанұя мүшелерінен жеке – ерекше қабірлерде: алтыннан жасалған заттармен, қару жарақтарымен жерленетін болған.

Кей кезде ақсүйектерді ағаш тақтайшалардан жасалған табытқа салып жерлеген. Ал кедейлерді шамасы, жай матаға орап көмсе керек. Зираттардың түрлері әр түрлі.

Сонымен әртүрлі қабірлерінің болуы, аварлардың біртіндеп басқа халықтармен араласқандығын байқатады, ескі дәстүрлерді сақтай отырып, сол рудың ішінде қай этникалық элементтердің артықшылығын байқауға мүмкіндік туғызтады. Жерлеу әдістеріне қарап, монғолоидтық элементтердің болғандығын байқатады. Тұрғызылып немесе отырғызылған жерлеу әдістер, қабірдің арғы аталары сарматтықтар немесе Орта Азиядан шыққандығын тағыда бір дәлелдейді.

Қазіргі таңда VII-IX ғғ. қатысты авар қоныстарының орындары, қалдықтары табылған. Ең ірі қазба жұмыстары Венгрияда, Дунайда Варош қаласының маңында отыз жеті қоныстың қалдықтары табылған. Бұл қазба жұмыстарына қарап, аварлардың ауылдар сияқты топтасып, жартылай жертөле үйде тұрған, оның қабырғасы ағаштан жасалған, ішінде пеші болған. Көптеген тұрғын үйлерден астық сақтайтын, шұңқырлар табылған, құрылыстарда балшықтан жасалған ошақтары болған. VII ғ. әр ауылдарда тұрғын үйлер шеңбер бойымен дөңгеленіп орналасқан. Дәл осындай тұрғын үйлердің орналасуы Эльба және Молдавияда байқалады. Бұл тұрғын үйлерге, жартылай көшпелі аварлар қыс кезінде малдарымен, жазғы жайылымдардан кейін келіп қыстап шығатын болған. Қазіргі тілмен айтқанда қыстақ болған. Көктемнен күзге дейін киіз үй іспеттес тез жиналатын, құрылыстарда тұрған. Дунай бойындағы тұрақ, аварлардың негізгі орны болды. Осы жерде авар одағының құрамындағы тайпалар әсіресе славяндар жер игеріп, егін егіп, отырықшы мәдениетті дамытқан. Яғни, Шығыс Еуропа даласы әртүрлі мәдениеттердің араласуының үлкен қазанына айналды. Жалпы аварлар жаулап алған тайпаларды құлға айналдырды, және де оларда патриархалды құлдық болды. Яғни отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан одақ ішіндегі тайпалар, Авар қағанатын және оның әскерін азық түлікпен, бидаймен, тамақпен, етпен қамтамасыз етіп отырған. Сондықтан кейбір орыс тарихшылары, аварларды жартылай отырықшы тайпалық одақ дейді.

VIII ғасырлардың соңындағы Авар қағанатының тарихы франктердің жаугершілік соғыстары мен байланысты. Славян тайпаларының көмегімен Ұлы Карл аварларға шабуыл жасауға бел буады. Аварлардың шексіз жаугершілігін тоқтату үшін, Ұлы Карл қолбасшыларына бұйрық беріп, 790 жылы франк рыцарлары Дунайдағы авар лагерлеріне күйрете соққы береді [6. – 53 гл]. Әлем тарихында Ұлы Карлдың алатын орны ерекше. Ұлы Карл ірі саясаткер, мықты қолбасшы ретінде тарихта аты қалды. Дегенмен оның жемісті жаугершіл саясатының нәтижесінде Шығыс Еуропа даласында белгілі бір тәртіпті орнатты. Славян тайпаларын бағындыруының барысында, амалсыз аварлармен күресуге тап болады. VIII ғасырдың аяғында Авар қағанатында ішкі жағдайдың шиеленісуіне байланысты, саяси дағдарысты басынан кешіріп жатқанда, франктер жорық жасап қырғынға ұшыратады. Екі жүз жылдан артық өмір сүріп, Еуропа тарихында өшпес із қалдырған Авар қағанатын кішкентай ғана франктер жаулап алады.

Айта келе VIII ғасырдың аяғында Авар қағанатына Ұлы Карл шабуыл жасайды. 791 жылы аварларға күйрете соққы беріп, қиратады: бес жылдан кейін Эрик Фриул олардың негізгі лагеріне шабуыл жасап, көп олжа түсіреді. Аварларға франк корольдігінің шабуылы жайында (Франк корольінің жылнамаларынан) құнды мәліметтер алуға болады. “Бұл аннал – Ұлы Карлдың ауласында құрастырылған ресми жылнама. Мұнда славяндар мен аварлардың соңғы күрестері және аварлардың күйреуі жайында құнды мәліметтер береді”.

796 жылы Фриульский Марк графы Эрик, өзінің адамдарын Панонияға славян жеріне, авар хрингісін басып алу үшін жібереді. Хрингті басып алып, тонайды [7. – С. 90-98].

Эйнгард “Ұлы Карлдың өмірі” атты еңбегінде авар хрингісінің тоналуы жайында мәліметтер келтіреді: “Ғұндардың барлық ақсүйектері, осы соғыста қаза табады, барлық атақ даңқтан аварлар айырылады. Жылдар бойы жиналған барлық ақша, қымбат заттар, байлықтардың барлығынан айырылады. Тіпті адам ескерткіші де сақталмады, франктер бұрын соңды соғыстарда мұндай байлықты көрмеген еді. Осы уақытқа дейін франктер өте кедей болатын, бірақ енді олар хрингтен өте көп алтын мен күмісті және ұрыстар барысында көптеген бағалы, қымбат заттарды қолына түсіреді. Шындығын айтқанда аварлар басқа халықтардан әділетсіз жолмен тартып алғанын, франктер аварлардан әділетті жолмен тартып алды” [8. – 217 с] дейді. Сонымен Хринг қиратылып, бүкіл авар жері тонаушылыққа ұшырайды. Стефан Лебек

зерттеу жұмысында былай дейді: “жаугершілік барысында Франктер өте үлкен он бес арбадан тұратын олжаны өз елдеріне алып кетті. Осы уақытқа дейін франктер кедей еді, енді олар байлыққа кемелденді дейді. Ұлы Карл Баварияның тәуелсіздігінен айырып, Германияға өзінің жасақтарын сайлайды.

Сен-Галлендік монах XI ғасырдың ортасында өмір сүріп “О деяниях императора Карла” атты еңбегін жазған. Онда аварлардың “Хринг” (кей деректерде “Ринг” деп айтылады) жүйесі жайында мәліметтер келтірген, “Хринг” жүйесі аварлардың басқа халықтарды билеп төстеудің негізгі сүйеуші орталығы болды. Ринг (“шеңбер”) – қағанның қамалы, бекінісі немесе астанасы деп те айтуға болады. Хринг жүйесі Франк пен Славяндардың бірлесіп жасаған жорықтардан кейін жойылады. Негізінен Сен-Галленский Ұлы Карлмен славяндардың, аварларға қарсы біріккен жорықтарына қатысқан Адальберттің айтуларына сүйеніп жазады. Яғни онда былай делінеді: “Адальберт айтты Ғұн жері тоғыз шеңбермен қоршалған, тоғыз дуалмен бекітілген, әр шеңбер өте кең болды, шамамен Цюрих пен Констанцқа дейінгі жердей көлемді алып жатқан. Дуалды емен, қарағай, шамшат, ағаштарынан тұрғызды, ана шетімен мына шетінің ені жиырма фут болған және биіктігі де сондай мөлшерде: ортасы кесек тастармен және саз балшықтармен толтырылған: ал дуалдың үстінгі қабаты түгелдей шыммен жабылған” [9. – С. 21 - 25.]. Дуалдың маңайына бұталар өсірген. Бұл бекіністердің ішінде, адам дауысы жететіндей қашықтықта бөлек аулалар мен ауылдар орналасқан. Бұл құрылысқа қарсы, дуалдарда өте үлкен емес қақпалары болған: бұл қақпада қорғаныстың жақын және алыс тұратын тұрғындарын тонауға шығатын болған. Екінші шеңберде, дәл осы бірінші сияқты салынатын болған, енді үшінші шеңберге дейін созылған, германдықтарша жиырма, италияндықша қырық миль болған, тоғыз шеңберде осылайша болған, бірақ шеңбердің өзі ішіне қарай тарыла берген. Бір шеңбермен келесі шеңбер арасындағы қоныспен тұрақтар жан-жағынан белгі естілетін жерде орналасты. Ғұндар осы қорғандарында, екі жүз жыл тіпті оданда артық жылдар бойы, батыстың қазыналарын тасыды. Гот тайпалары мен славян тайпалары тыныштық пен бейбітшілікті бұзғаннан кейін, батыс дүниесі тіпті, толығымен тоналды. Мәліметтер бойынша Хринг немесе Ринг қағанның резиденциясы болған [10. – С.78.]. XI ғасырдың ортасында өмір сүрген Сен – Галлендік монахтың “О деяниях императора Карла” атты қол жазбасы Авар қағанатын құрушы түркі тілдес тайпалардың, өз заманында үлкен орта ғасырлық қала салып Батыс әлемін билеп төстегенін білдік.

Жазба деректер бойынша VIII ғасырдың аяғында аварлар ортасына христиан діні тарала бастаған. Аварлар жеріне христиан діні таратылып, шіркеулер салына бастайды. Көптеген шаруалар епископ пен аббаттарға, тәуелді болып, салық төлеуге міндетті болды. Авар қағанатының орналасқан жері Паннония болғандықтан, онда табылған шіркеу қалдықтары христиан дінінің таралғанын дәлелдей түседі. Бірақ аталмыш дін, Авар қағанатының шаңырағының шайқалғаннан кейін насихатталғанын айта кету керек.

Авар қағанатының тарихы өмір бойы күреспен өтті. Ол күрес ең алдымен тіршілік үшін яғни жер үшін болды. Авар қағанаты қалыптасқан уақыттан бастап, барлық тарихы Византия империясымен тығыз байланысты болды. Орта ғасырларда Византия империясы Батыс мәдениетін көркейтуші, Еуропа даласында барлық саяси жағдайларды бақылаушы және оны жүргізуші болатын. Ал авар қағанаты Шығыс мәдениетін жалғастырушылар. Яғни VI ғасырдан бастап Византия мен аварлар арасындағы соғыстың нәтижесінде, екі үлкен мәдениеттердің қақтығысуы болды деп айтсақ орынды.

Франктер аварлардың орталығы “Хринг жүйесіне” шабуыл жасап, мол олжаға ие болады. “Хринг” Авар қағанатының билеп, басқарушы орталығы болған. Бәлкім Авар қағанатының астанасы болуы да әбден мүмкін. Осындай үлкен мәдени ескерткіштерді, рухани құндылықтарды франк корольдері жермен жексен жасап, Авар қағанатын тарих сахнасынан кетіреді. Авар қағанаты ыдырығаннан кейін, орнына Хазар патшалығы тарихи сахнада белес ала бастайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жумағұлов К.Т. *Аварский каганат в истории Евразии. //Наука и высшая школа Казахстана - №18 (160). 1. 10. 2007.*

2 Бернитам А.Н. *Очерк истории гуннов. – Л.: Наука, 1951, – 255 с.*

3 Жумағұлов Қ.Т., Мұхажанова Т.Н. *Еуропадағы түркі әлемі: Авар тарихы (VI-VIII ғғ.) Оқу құралы, Алматы, «Қазақ университеті», 2015. 150 б.*

4 Толстов С.П. *Города гузов // Советская этнография. - 1947. - Вып. 3. - С. 81, 276.*

5 Иордан. *Гетика / Пер. Е.Ч. Скржинской. – М.: Изд. Восточной литературы, 1960. – 434 с.*

6 Менандр Протектор. *История // Византийские историки: Дексип Эвнатию Олимпиодор, Малх Патриций, Менандр, Кандид Ноннос и Феофан Византиец / Пер. С. Дестуниса. - СПб.: Тип. Изд. Л. Демиса, 1860. - С. 313 - 470.*

7 Феофилакт Симокатта. *История (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы) / Пер. С.П. Кондратева. – М.: Академии Наук СССР, 1957. - 223 с.*

8 Григорий Турский *История франков. Академия Наук СССР. Литературные памятники / Пер. В.Д. Савуковой. – М.: Наука, 1987.- 459 с.*

К.Т. Жумагулов¹, Г.М. Аубакир²

*¹ д.и.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби
E-mail: gani.aubakir@mail.ru*

² магистрант 2 курс

ПРОБЛЕМЫ АВАРСКОГО КАГАНАТА В МИРОВОЙ ИСТОРИИ

Резюме

В данной статье рассматривается политическая, социально-культурная история тюркоязычного Аварского каганата, который находился в восточной части Европы в эпоху раннего средневековья. В сопоставление с выводами византийских хронистов и находками, обнаруженных во время археологических раскопок, можно заметить, что внешняя политика Аварского каганата была связана с активными войнами. По данным археологических раскопок авары были ювелирами, строителями и хорошо развивали кузнечное дело. До сих пор сохранились все экспонаты, сделанные в восточном стиле, то есть в духе традиций тюркской культуры. В Аварском каганате начали строить города, крепости, что доказывает начало формирования феодального государства.

Ключевые слова: Кушан, авар, эфталит, гун, хринг, вархион, гунавар

К.Т. Zhumagulov¹, G.M. Aubakir²

¹ al-Farabi Kazakh National university

PROBLEMS OF THE AVARIAN KAGANATE IN WORLD HISTORY

Summary

This is article consider the political, socio-cultural history of the Turkic speaking Avar Kaganate, which lived in the eastern part of Europe in the early Middle Ages. Combined with the finding of the Byzantine chroniclers and findings found during archaeological excavations, it can be noted that the foreign policy of the Avarian Kaganate was associated with active wars. Of course, after all, war was primary a source of life. However, the inventions of the Avar Kaganate, that is, jewelry, weapons, the creation of masters for construction can be seen from the excavations, that they were made of expensive materials. You can see that on the exhibits are made in the oriental style, that is priority of the elements of the Turkic culture. The city can be summarized as a manifestation of how Avars built their Feudal state.

Keywords: Kushan, avar, ephthalite, gun, hring, varhio, gunavar

Қ.Т. Жұмағұлов¹, А.П. Акынова²

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА Құрметті академигі

²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты

ИМПЕРАТОР I ЮСТИНИАН ТҰСЫНДАҒЫ ВИЗАНТИЯ МЕН ИРАН АРАСЫНДАҒЫ САЯСИ БАЙЛАНЫСТАР

Аңдатпа

Ерте орта ғасырларда Византия империясы Еуропа мен Азияны өзара жалғастырған аймақтағы аса қуатты мемлекет болды. V-VI ғғ. Византия өзімен іргелес жатқан мемлекеттермен, халықтармен, тайпалық одақтармен түрлі деңгейде байланыстар орнатты. Солардың бірі Иран болды. Бұл дәуірде Парсы мемлекетімен саяси байланыстар орнатып, империяның сыртқы саясатында табысты соғыстар жүргізген император I Юстинианның саяси қызметі әрқашан да тарихшылар тарапынан жоғары бағаланған. Мақалада, император I Юстинианның Парсы мемлекетімен саяси байланыстары мен оның бағыттары және нәтижелері ғылыми талдауға түседі. I Юстиниан тұсындағы Византия империясы мен оның сыртқы саясатын зерттеу ұсынылып отырған ғылыми мақаланың басты міндеттері болып табылады.

Кілт сөздер: Византия империясы, Иран, I Юстиниан, Сыртқы саясат, Соғыс жағдайы

Еуразия даласында Халықтардың Ұлы қоныс аудару дәуірінде Еуропа мен Азия құрлығының басын біріктіріп, әлемдік алып мемлекеттердің біріне айналған Византия империясының сыртқы саяси тарихы өз алдына жеке бір тарихты құрайды. Ерте орта ғасырларда Византияның Шығыстағы өзі секілді қуатты көршісі Парсы мемлекеті аймақтағы оның басты саяси бақталастарының бірі болды. Византия императорлары әр жылдарда Иранмен толассыз соғыстар жүргізіп, сонымен бірге жақсы саяси және сауда-экономикалық қарым-қатынастар да жүргізіп отырды. Византияның Иранмен саяси байланыстарының ауқымды кезеңдерінің бір бөлігін Византия императоры I Юстинианның басқарған кезеңі камтиды. Иранмен тұрақты дипломатиялық қарым-қатынастар орнату және ол үшін жүргізілген келіссөздер Византия үшін оңайға түскен жоқ. Бұл мәселе бойынша көптеген тарихшылардың жалпыға танымал болған пікірлері Персиямен өтетін бейбіт келіссөздер Византияға ешқашан арзанға түспеген [1].

Қолда бар мәліметтерді талдай және сараптай отырып, Византия мен Иран арасында жүргізілген саяси-дипломатиялық байланыстар мен оған қатысты болған келіссөздердің жүзеге асырылғанын көреміз. I Юстинианның Парсы мемлекетімен жүргізген саяси-дипломатиялық байланысын дамыту үшін жұмсалған қаржылық шығындар да үлкен болды. Алайда оны есептеу үшін сандық немесе есептік деректер мен мәліметтердің аздығы аздап кедергі тудырады. Дегенмен ең бастысы сыртқы саяси байланыстарды дамытуға бағытталғаны маңызды. Империяның шығысындағы шекараларында бейбітшілік орнату және қол жеткізу үшін жұмсалған қаржы Византия үкіметінің шығындары туралы азды-көпті мәлімет алудың ең жақсы әдісі тек Иранмен жүргізілген бейбіт келісімдердің шарттарын талдау ғана емес, сонымен қатар Иранда парсы елшілері мен елшілік миссияларын ұйымдастыруға жұмсалған шығындарды есептеу де басты назарда болуында еді. Мұндағы айтылатын негізгі ой мен тұжырым Византия империясының Иранмен дипломатиялық байланыстарды орнату мен дамытуда жұмсалған осындай шығындарының көлемі туралы негізгі қорытындысын көрсету тақырыптың құндылығын арттырады [2].

Император I Юстиниан 527-565 жылдары билік құрған уақытында Византия империясы Иранмен бейбітшілік пен бітім туралы бес рет (532, 545, 551, 556 және 562 жылдары) өзара келісімшартқа қол қойған. Бұл кезде Иранда Сасанидтік әулет билік құрып, ол еуропалық, римдік әдебиеттерде Персия деп аталды. Ал, Шығыста Иран немесе Сасанидтік Иран деп аталады.

Өз кезегінде, Юстиниан тарапынан жасалған бұл келісімшарттардың барлығы негізінен Византия үшін ауқымды материалдық шығындарға алып келіп отырды. Мұндай материалдық шығындар Иран әміршілерін өз дегеніне көндіруде және Шығыс шекарадағы жағдайды реттеуде, сондай-ақ аймақтағы қауіпсіздік пен тыныштықты сақтауға жұмсалып отырды. Сонымен бірге, әсіресе келісімшарттар кезінде қарама-қарсы жаққа, яғни Иран әкімшілігіне өтемақылар мен алымдар төленді. Осы жасалған әрбір келісімшарт бойынша Византия тарихын зерттеуші ғалымдар тарапынан әр түрлі деңгейде түсіндірмелер жасалып отырған.

Жалпы, I Юстиниан тұсында Византия империясы мен Сасанидтік Иран арасында көптеген геосаяси текетірестер орын алып, оның аяғы үлкен соғыстарға әкеліп отырды. Оның ішіндегі ең маңыздылары I Юстинианның өзі жүргізген 526-532 жылдары болған Ибериялық соғыс және 542-562 жылдары болып өткен Лаз соғыстары еді. Осы екі соғыстың барысында жүзеге асырылған мемлекетаралық саяси-дипломатиялық қатынастар аса ауқымды процесті құрайды. Дәлірек айтқанда, тақырыпқа арқау болатындай көптеген мәліметтердің тууына себепкер бола алады.

I Юстинианның Иранмен жүргізген байланыстарындағы аса үлкен саяси оқиғалардың бірі 526-532 жылдары оның Сасанидтер әулетімен жүргізген соғысы болды. Соғыстың алғышарттарына I Юстинианның Кавказ аймақтарында жүргізген саяси және діни әрекеттері себеп болды. Бұл кезде Византия тарапынан Кавказда қазіргі Грузия жерінде ежелден өмір сүрген Иберия патшалығына Христиан дінін күштеп енгізіп, онда Зороастризм дінін ұстанған жергілікті халыққа қысым көрсетіледі. Бұл Византия мен Иран арасында жаңа бір соғыстың тууына себепші болған еді.

Алғашқы қимылдар 525-526 жылдары басталып, соғыстың басты ошақтары Кавказ бен Солтүстік Месопотамия, яғни Сасанидтік Иран территориялары болды. 527 жылы соғыс кезінде император I Юстин кенеттен қайтыс болып, оның орнына осы I Юстиниан келді. I Юстиниан өзінің таққа келуінен бұрын басталған соғысты жалғастыруы тиіс болды. Византия билігі одан соғысты табысты жүргізуін сұрады. Византиялықтардың әскерін атақты әскербасы Велизарий басқарып, ол соғыс барысында бірнеше рет табыстарға қол жеткізді. Оның басты мысалдары 528 жылы парсылар Иберияда табысты соғыс әрекеттерін ұйымдастырған болса, 530 жылы Велизарий парсыларға тегеурінді қарсылық көрсетіп оларды біраз шығынға ұшыратады және жеңіске қол жеткізді. Бірақ шешуші ұрыстарда Иран әскерлері жеңіске жетіп, Византия әскерлерін талқандады [3].

Бұл соғыс I Юстиниан үшін ауыр болып, ол соғыста жеңіліске ұшырады. Ол Иран билеушілерімен келісім жасауға мәжбүр болды. Бұл келісімшарт «Мәңгілік бейбітшілік» деп аталып, ол 532 жылы 1 қыркүйек күні жасалды. Келісімшартты жүзеге асыруда да қаржылық алымдар мен соғыс шығыны сияқты өзара төлемдер төленді. Мұның басты дәлелі ретінде византиялық тарихшы Кесарийлік Прокопийдің еңбектерінде келтірілген мәліметтерді көрсетуге болады. Ол мәліметтерде осы келісімде жаңадан (531 жылы) билікке отырған сасанидтік әулеттің келесі бір өкілі Иран шахы Хұсрау Ануширванға келісімшартты рәсімдеу мен оның жүзеге асырылуына кепілдік беруге көндіру үшін бірқатар алымдар берілгені айтылады.

Келісімшарттың басты мазмұны территориялық және дань төлеу болды. Дәлірек айтқанда, соғыс барысында парсы әскерлерінің жаулап алған Византия территориялары римдіктер тарапынан дань төлеумен қайтарылады. Иберия Сасанидтік Иранның сыртқы бақылауында қалдырылды. Хұсрау Ануширван келісімшарттың тезірек жүзеге асырылуын талап етті. Иран шахы соғыста әлсіреген өз мемлекетінің қазыналық шығындарын қайта толтыруға асықты.

Иран шахы Хұсрауға төленген кентинарийдің (алтын ақша бірлігі) көлемі 110 болғанын Прокопийдің мәліметтерінде келтіріледі [3, 70 с.]. Бұған қатысты мәліметтерді Византия тарихын зерттеушілер де жоққа шығармайды. Алайда, сонымен бірге 532 жылдың күзінде Хұсрау Ануширванға I Юстиниан тарапынан осындай көп мөлшерде алтын берілді дегенге сенбейтін зерттеушілер де аз болмады. Византиямен I Юстиниан үшін ежелден көрші және аймақта бақталас болып келген Сасанидтік Иранмен бітім жасау қашан да болмасын оңайға соқпаған. Мемлекеттер арасында бейбітшілік орнату үшін I Юстиниан тарапынан берілген осындай көп мөлшердегі төлем екі мемлекеттің байланыстарына толық нүкте қоя алмайтыны анық еді [4].

Осы тұста айта кетерлік маңызды жәйттердің бірі, соғыс шығынының 110 кентинарий болуы тарихшылар арасында ұзақ уақыт бойы тартыстар тудырып келді. Себебі, Византиямен соғысты бастаған Иран шахы Кавад I Юстинианға мұндай ауыр талап қоюы мүмкін емес еді. Ол туралы тек Прокопийдің еңбектері ғана мәлімет бергендіктен, оны қайта талдаудан өткізу жұмыстары да жүргізілді. Ендігі кезекте, Прокопийдің 110 кентинарийлік көлемдегі мәліметіне қатысты бірнеше рет ғылыми тартыстар да туындады. Кейіннен оның көлемі 110 емес 11 кентинарий болғаны туралы дәлелдер келтіріліп жатты. Қалай болғанда да, біз үшін маңыздысы берілген алымның көлемі емес, I Юстиниан тұсындағы Византия мен Иран арасындағы байланыстардың барысы мен нәтижелері болғандықтан, екі мемлекеттің саяси қатынастарының деңгейіне баса назар [4, 188 с.] аударылды.

Осылайша, көп жағдайда I Юстиниан мен билікке енді ғана келген Иран шахы Хұсрау Ануширван арасындағы байланыстар соғыс келісімімен басталды. 532 жылғы бейбітшілік үшін берілген алтындыберудегі император I Юстинианның басты саяси мақсатын оның Шығыстағы тұтқындар мен соғысты жалғастыра алмай қалған византиялық әскерді аз уақыттың ішінде босатып және кері қайтарып,

империяның сыртқы саясатындағы басқа мәселелерді шешумен, сондай-ақ Ұлы қоныс аудару дәуірінде өзімен көрші тайпаларға антивандалдық жорықтарды бастауға тырысуымен түсіндіруге болады.

Бірақ, жоғарыда көрсетілгендей, I Юстиниан Иранмен бейбітшілік келісімшартқа отыруға асықпаған. Ол бейбітшілік туралы келіссөздерді Иранның шамадан тыс талаптары үшін немесе парсылардың келіссөзді бастау шарттарының ашықтан-ашық бұзылуына байланысты бірнеше рет кейінге шегеріп отырған. Шығыстағы бейбітшілік туралы Парсы соғысының басынан бастап ақ айтылған болатын. Византиялық үкімет өзі үшін болмай қалмайтын шығындарын барынша азайту үшін сол кезде белгілі әсер ету тетіктері – қарсыластың жеріне әскери рейдтерден бастап, тәжірибелі елшілерді жіберуге дейінгі әдістерді [3, 49-50 с.] де пайдаланды.

Император I Юстиниан осы соғыстан соң сыртқы саясат пен жоспарланған соғыстардың барысын өзгертуге тырысты. Ол өзіне одақтасар іздеді, византиялық армияның қатарын барынша толықтырды. Сонымен қатар Иран шахының елшіліктері бейбітшілік шарттарымен мүмкін болатын төлемнің сомасын талқылады. Бейбітшілік келісімдер екі жақтың да соғыс қимылдарын жалғастырудың болашағының жоқтығын бірдей мойындағаннан кейін жасалды. 532 жылғы келісімшарт қарсыластардың тепе-тең мәртебесі мен әскери-саяси мүмкіндіктерін көрсетті. Бұл келісімшарт өзара шектеулерден тұрды, соның ішінде византиялық алым парсылардың көрсеткен «қызметі» үшін нақты алым болуы керек еді.

I Юстинианның Иранмен саяси байланыстары 532 жылғы жасалған келісімшартпен жақсара бастағанымен ол көпке созылмады. Арадан небәрі сегіз жыл өткен соң 540 жылы Иран шахы I Хұсрау Византия қалалары мен бірнеше елді-мекендеріне шабуыл жасайды. Оның ішіндегі ауыр шығынға ұшырағаны Антиохия болды. Мұнымен шектелмеген парсылар Византияға тағы да қыр көрсете бастады. Оның басты мысалы 541 жылы Оңтүстік Кавказдағы грузиндердің Лаз патшалығының халқы өз патшасы II Губаз патшаға қарсы саяси көтеріліс ұйымдастырып, оны жүзеге асыруда Иран шахы I Хұсраудан әскери қолдау сұрады. Бұл сұраныс Иран шахының Лаз патшалығын бағындыруға және сол арқылы Қара теңізге шығуға мүмкіндік береді деген жорамалын жүзеге асыратындай болды. Көп ұзамай, Иран шахы Лаз патшалығына басып кіреді. Лаз патшасы I Юстинианнан әскери көмек сұрады. I Юстиниан бірден келісім беріп, Иран әскерлеріне қарсы соғысқа кіріседі [5].

Бұл соғыс 541 жылдан 562 жылға дейін созылып, ол Лаз соғысы деп те аталды. Соғыс барысында екі жақ кезек-кезек табысқа қол жеткізіп [6] отырды. Сонымен қоса, ара-тұра өзара келісімдер де қабылданып отырды. Солардың бірі 545 жылы жасалған Византия мен Иран арасында жасалған келісімшарт болды. Бұл кезде де келісімшартты қабылдауда әдеттегідей византиялық елшілік мұрындық болды, ал келіссөздердің нәтижесінде византиялықтар парсылықтарға тағы да алтынмен төлем жасады. I Юстиниан парсыларға 20 кентинарий көлемінде алым төледі. Келісімнің I Юстиниан тарапынан ұсынылуы мен бекітілуінде өзіндік жоспары болды. Оның басты мақсаты Шығыста біраз уақыт тыныштық орнату болды. Нақтырақ айтқанда, византиялықтардың парсылармен жаңа келісімдер жасаудағы негізгі көздегені ол Шығыстағы белгілі бір уақытқа дейінгі бейбіт өмірді сатып алу еді.

Осылайша, 545 жылы тараптар арасында бес жылдық бітімді ирандық билеуші 20 кентинарийге бағалады. Византиялық үкімет тарапынан бейбітшілік үшін жасалған шығындарға қосымша, 548 жылы Константинопольге берік бейбіт келісім жасау үшін келген парсы елшілігінде күтуді қосуға болады. Прокопий бұл жасалған императорлық шығындарды 1000 фунт алтынға бағалайды. Осылайша қолда бар мәліметтерге сүйенсек, 545-550 жылдардағы дипломатиялық шығындар 3000 фунттан кем түспеді. Бұл жерде Прокопийдің көрсеткен жалпы мәліметтерін тексеру өте қиын, бірақ 545 жылғы бітімге қатысты мәліметтің шындыққа жанасатындығы туралы жалпы қорытынды жасауға болады [4, 189 с.].

Салыстырмалы түрде айтқанда, бес жылдық өтемнің бір жылғы мөлшері - 400 фунт - сол жылдардағы варварлардың бір жылдық әскери қызметі үшін төленетін сомаға пара-пар еді. Ал енді парсы елшісі Исдигуснаның елшілігін күту үшін жұмсалған шығындар туралы мәліметтерде көптеген сәйкессіздіктер бар және ол сәйкессіздіктер прокопийлік бағалаудың растығына күмән тудырады. Егер Прокопий көрсеткен фактілерге сүйенетін болсақ, Константинопольдегі Исдигусна нөкерлерінің саны бірнеше ондаған емес жүздеген сарбаздан тұрған деп айтуға болады, бірақ Дардағы шекара арқылы византиялықтар парсы елшісінің бес жүз әскерінің орнына жиырма сарбазын ғана өткізеді. Прокопий айтқандай, Византия императорының Исдигуснаны «үлкен мейірбандық», «аса зор салтанаттылықпен» қарсы алғандығы, парсы елшілігінің мүшелерін, басқа елшілердің мәртебесіне тән емес артықшылық көрсеткендігі кейбір фактілермен: әміршіге жақындығы, астанада еркін жүру құқығы, тағы сол сияқты артықшылықтар, бұл Византия қазынасына ешқандай қосымша қаржылық шығындарды талап етпейді. Шах елшісі Юстинианнан сол кезгі византиялық дипломатия этикасы бойынша әміршінің алтынмен көмкерілген киімін, қымбат мата, құлдар мен қару жарактар түріндегі «үлкен сыйлық» алды [3, 167 с.]. Бұл сыйлықтардың құны мың

фунт алтын болары екіталай. Жалпы, кейбір есептер бойынша Византияның 545 жылғы бітім жасау кезінде жұмсалған жалпы шығын мөлшері 2000 фунт алтынды құраған. Дегенмен, жоғарыда Прокопийдің көрсетуі бойынша бұл келісімнің негізгі шығын көлемі 20 кентинариймен бағаланды.

Алайда, арадан бес жыл уақыт өткен соң тараптар арасында соғыс қайта жанданды. Бұл жолы да Лаз патшасы Губаз император І Юстинианнан өзін толықтай Византия империясының құрамына алуды ұсынды. Ал, лаз халқы бұған қарсы болып, түрлі ішінара саяси қайшылықтар орын алды. Сонымен қоса, Лаз патшасы Византияның Иран шахы І Хұсрауға қарсы соғысуға шақырды. І Юстиниан мұны мақұл көріп, соғысуға бел байлады. Соғыстың жаңаруына екі негізгі себеп болып, онда біріншіден кек қайтару болса, екіншіден Кавказдағы Лазика жерін (Лаз патшалығын) түгел [7] өзіне қосып алу болды. Лаз жерін және Кавказды өзіне шекаралық буфер ретінде ұстауға тырысқан І Юстиниан Иранмен соғысуға шешім қабылдады. Ол 449 жылы Кавказға өзінің әскербасылары Дагосфейді аттандырды. Бұған жауап ретінде шах І Хұсрау әскербасы Мермерой бастаған армияны Византиямен соғысқа жіберді. Дагосфей Батуми, Кобулети және бірқатар қалалар мен бекіністерді алды. Мұнымен қоса Рекифанг, Бесс сынды қолбасшылар табысты әрекеттер жүргізді. Соғыс Византия әскерін жігерлендірді. Бұған жауап ретінде Хұсрау шах қосымша күш жіберіп, оған да Мермерой басшылық етті. Ол Музхерез, Кутаиси және Ухимерий камалдарын алды. Қосымша күштің әрекеттері византиялықтарды әбігерге салып, алайда олар ерлікпен соғысты. Нәтижеде, тараптар үлкен шығынға ұшырады.

Тараптардың бір-бірімен тоқтаусыз соғысынан күдіктенген І Юстиниан тағы бір рет келісімге келуге қарсы болмады. Мұны түсінген Иран шахы Хұсрау Константинопольге өз елшісі Исдигуснаны бітім жасау үшін тағы да жөнелтті. Келісімді қабылдау тартыстарға толы болды. Ақыры, тараптар өзара шешімге келді. Қабылданған шешім бойынша тараптар арасында бес жылға дейін соғыс ашпау туралы келісім жасалды және І Юстиниан 26 кентинарий көлемінде соғыс шығынын төледі [8]. І Юстинианның төлеген алтыны Византия империясының Кавказдағы шекараларының тыныштығын қамтамасыз етуге жұмсалатын болды. Себебі, бұл аймақтарда өмір сүрген варвар тайпалары Византияның шығысынан басып кіріп тонаушылық жорықтарын жүргізіп отыратын еді. Бұл жағдай аймақтағы жергілікті халықты мазасыздандыратын еді. Сондай-ақ, ең маңызды факторлардың бірі І Юстиниан осы алтын арқылы Сасанидтік Иранның Қара теңізге шығу амалын тағы да бес жылға шегерді. Бітімге келу ұсынысы парсылардан түсіп, алайда соғыс шығынын византиялықтардың төлеуінің тағы бір себебі, бұл кезде соғыстың жаңаруы Византия тарапынан басталғандығынан болды [9].

Бұл жерде көрсетілген мәліметтерді анықтау мен шығындарды есептеу әдісі 551 жылғы бітімгершіліктің шығындарын есептеуге де жарамды болып келеді. Бұл екі бітімгершілікке келу сценарийлері елшіліктермен алмасу және келесі бейбіт бес жылдықты қаржылық қамтамасыз ету болған еді. Ал осы екі бейбіт бітімгершіліктердің айырмашылығы, ол 50 жылдардың басында болған бітімгершілік кезінде Исдигуснаға жұмсалған шығындарды нақты санмен көрсетпей, тек оны отанына император І Юстиниан берген «үлкен сыйлықтарымен» қайтты деп жазады. Расында шахтың елшісі Иранға айтарлықтай мол мөлшердегі ақшамен қайтады, бірақ бұл оның жеке басының ақшасы емес, Византияның бейбітшілік үшін жасаған төлемі болатын. Бұл алтынды елшіге «бірден» береді, ал оның салмағы Прокопийге сенсек 2600 римдік фунт немесе 800 кг тең [4, 190 с.]. Императордың Исдигуснаға берген «үлкен сыйлығы» құны жағынан алдыңғы бес жылдықта берілген сыйлықтың құнымен тең болған.

Алайда арадан екі жылдай уақыт өткен соң тараптар арасында соғыс қайта жаңарды. Бұл жолы соғысты Иран бастады. Басты мақсат, қалай да болмасын уақыт оздырмастан Қара теңізге түсу болды. Осыған байланысты 553 жылы тараптар арасында соғыс қайтадан жаңарды. І Юстиниан Иран шахы Хұсрау тарапынан басталған соғыстан ешбір қымсынбай, керісінше оған тиісті жауап беруге әрекеттенді. Тарихшы Миринейлік Агафийдің көрсетуі бойынша соғыста Иран әскерін Мермерой мен Нахогаран басқарса, Византия әскерін Бесс пен Юстин басқарды [5, 69 с.]. І Юстиниан бастаған византиялық әскерлер шах Хұсрау әскеріне тегеурінді қарсылық көрсетті. Соғыста Иран жеңіліске ұшырады. Тараптар арасында 556 жылы (кей мәліметтерде 557 жыл) тағы бір рет келісімшарт қабылданып, ол да бес жылға жоспарланды. Бұл соғыста І Юстиниан тарапынан ешқандай алым-салық төленбеді. Дәлірек айтқанда, Византияның Иранмен болған кезекті дипломатиялық келіссөздерінде жаңа шығындары болмады. Бұған соғысты Иранның өзі бастап және соғыста өзі жеңіліске ұшырауы себеп [5, 88 с.] болды.

Бұдан кейінгі жылдары екі тарап та Лазика жеріне қатысты ешқандай геосаяси мәселе көтермей, тек бұл аймақ жөнінде түпкілікті бір келісімшарт қабылдап, оны бұзбауға келісті. Бұл келісім 562 жылы жасалды. Онда осы жылы екі империяның елшілері империялар шекарасында кездесті. Бұл жерде әр мемлекет атынан елшілер өзара келіссөздер жүргізіп, мемлекетаралық бейбіт шешім қабылданды. Шешімге сәйкес келісімшарттың күші кемінде елу жылға созылатын болды. Келісімшарт бойынша Иран ша-

хы Хұсрау Лаз патшалығының Византияға қосылатынын мойындады. Иран Қара теңізге шыға алмайтын болып, ол тек келіссөздердің арқасында жүзеге асырылатын болды. Ал, бұған жауап ретінде Византия императоры І Юстиниан жыл сайын 30 кентинарий көлемінде салық төлеп тұруға келісті және бастапқы 7 жылдың алымын бірден төлеуге міндетті болды. Сонымен қатар діни шектеулер алынып тасталатын болды [10].

Қорыта айтқанда, Византия императоры, атақты мемлекет басшыларының бірі болған І Юстиниан тұсында империяның Сасанидтік Иранмен байланыстары көбінесе соғыс жағдайына тура келді [11, 53-54 бб]. Өз мемлекетінде саяси-экономикалық реформалар жүргізген І Юстиниан, Иранмен соғысуда өзінің ішкі саяси-экономикалық жобаларының тұралап қалмауын түсініп, ол келіссөздерді көбінесе алым-салықпен жауып отырды. Мүмкін сол дәуірде жасалған барлық бейбіт келісімшарттар ерте византиялық дереккөздерде көрсетілмеген де болуы керек. І Юстиниан атынан Иран шахына және басқа да мемлекет басшыларына берілген сыйлықтардың бағасын анықтау аса қиындық тудырмайды. Ежелгі халықаралық құқық пен дипломатиялық байланыстың жазылмаған құны, ол бір-біріне берген сыйлықтардың құнының бірдей болуы немесе сыйлық беруші елдің халықаралық мәртебесіне байланысты сыйлықтың біршама бағалы болғандығында еді. Бұл норманың VI ғасырда дәлелі бола алатын мысалдар аз емес. Византия өзіне сыйға бергеннен бірнеше көп мөлшерде сыйлық берді деуге толық негіз бар.

Осылайша, Юстиниан І дипломатиялық белсенділігі императорлық қаржы саясатының ерекше бағыты ретінде танылды. Бір жағынан бұл саяси іс-әрекеттің бір түрі болып ол қосымша шығындарды талап етіп отырды. Екінші жағынан, дипломатия юстиниандық мемлекетке көптеген сыртқы саяси міндеттер мен мемлекет ішіндегі мәселелерді ең аз қаржылық шығындармен шешуге мүмкіндік берді. Бұдан шығатын негізгі тұжырым – император І Юстиниан билік құрған кезде кей жағдайда дипломатияны қаржымен қамтамасыз ету мемлекет үшін көп шығын алып келді деп айтуға болмайды. Византияда көрші мемлекеттермен дипломатиялық тәжірибенің мәні мен орны император І Юстиниан үшін дипломатия саласын жетілдіруге мүмкіндік берді және оның жаңа бағыттарын айқындады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Шувалов П.В. *Секрет армии Юстиниана: восточноримская армия в 491-641 гг.* – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 304 с.
- 2 Серов В.В. *Чрезвычайный бюджет Византии в VI веке (опыт историко-политико-экономического исследования).* – Барнаул: Азбука, 2010. – 256 с.
- 3 Прокопий Кесарийский. *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история.* – Москва: Наука, 1993. – 570 с.
- 4 Серов В.В. *Финансовая политика Юстиниана Великого.* – Новосибирск: Наука, 2011. – 373 с.
- 5 Агафий Миринейский. *О царствовании Юстиниана / Пер., ст. и примеч. М. В. Левченко.* – М.-Л.: Изд-во АН, 1953. – 221 с.
- 6 Феофан Византиец. *Летопись византийца Феофана от Диоклетiana до царей Михаила и сына его Феофилакта / Приск Панийский. Сказания Приска Панийского.* – Рязань, 2005. – 606 с.
- 7 Gerostergios A. *Justinian The Great The Emperor and Saint.* – Massachusetts: Belmont 1982.
- 8 *История Византии. В 3-х тт. Том 1, ред. Сказкин С.Д. Отв. ред. тома – З. В. Удальцова.* – М.: Наука, 1967. – 537 с.
- 9 Глушанин. Е.П. *Военная знать ранней Византии.* – Барнаул: Алт. кн. изд-во, 1991. – 246 с.
- 10 Васильев А.А. *История Византийской империи время до Крестовых походов (до 1081 г.) II тома. Т 1.* – Москва: Алетейя. 1998. – 556 с.
- 11 Жұмагулов Қ.Т., Мырзабекова Р.С. *Орта ғасырлар тарихы.* – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 252 б.

К.Т. Жұмагулов¹, А.П. Акинова²

*¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
доктор исторических наук, профессор, почетный академик РК*

²докторант Казахского национального университета им. Аль-Фараби

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВИЗАНТИИ С ИРАНОМ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ЮСТИНИАНА I

Резюме

В раннем средневековье Византийская империя была самым крупнейшим государством, которое расположена на стыке Европы и Азии. Правители Византийской империи установили политические и межгосударственные связи с

соседними государствами в разных уровнях. Одно из них был Сасанидский Иран. Среди византийских правителей император Юстиниан I смог вести успешные военные действия против персов. Вместе с тем он установил межгосударственные отношения с Персией. Внешнеполитическая деятельность и успехи Юстиниана I всегда вызывали большой научный интерес среди историков и медиевистов. В данной научной статье характеризуется политические связи Юстиниана I с Сасанидским Ираном. Основной задачей статьи является анализ процесса межгосударственных отношений между Византией и Персией.

Ключевые слова: Юстиниан I, Византийская империя, Сасанидский Иран, Внешняя политика, Военное положение

K.T. Zhumagulov¹, A.P. Akinova²

*¹Kazakh National University of Im ... Al-Farabi
Doctor of Historical Sciences, Professor, Honorary Academician of the RK*

²Drugman at the Kazakh National University im. Al-Farabi

POLITICAL RELATIONS BYZANTINE AND IRAN DURING THE EMPEROR OF JUSTINIAN I

Summary

In the early Middle Ages the Byzantine Empire was the largest state that is located at the junction of Europe and Asia. The emperors of the Byzantine Empire established political and interstate relations in the neighboring countries of different levels. One of them was Sassanid Iran. Among the Byzantine rulers, the Emperor Justinian was able to conduct successful military operations against the Persians and at the same time he established interstate relations with Persia. Foreign policy and the successes of Justinian always had great scientific interest among historians and medievalists. This article describes political ties between Justinian and Sassanid Iran. The main scientific task of the article is to analyze the process of interstate relations between Byzantium and Persia.

Keywords. Justinian I, The Byzantine Empire, Sassanid Iran, Foreign policy, Military situation

*ӘОЖ: 930.9 (091)
ГРНТИ 03.09.55*

А.Н. Джумадуллаева¹, Э.Е. Альжанова²

*¹т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
asel.djumadullaeva@ayu.edu.kz*

*²т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

ИРАН-ИРАК СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АҚШ-НЫҢ «ИРАН-КОНТРАС» ҚҰПИЯ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУ ТАРИХЫ (1980-1988 жж.)

Аңдатпа

Мақалада Иран-Ирак соғысы жылдарындағы АҚШ-ның «Иран-контрас» құпия стратегиясының іске асырылуы барысын қарастырылған.

Иран-Ирак соғысының алғашқы күндерінде Ақ Үй өзінің «бейтараптық» саясатын ұстанатындығын жариялаған болса, кейіннен бірінші кезеңдердегі Ирак армиясының жеңуіне байланысты американо-Иран қарым-қатынастарына оңтайлы ықпал ете бастады. Нәтижесінде Ирандағы американдық тұтқындардың босатылуына да осы фактор ықпал етті. Сондай-ақ мақалада АҚШ-ның иран-Ирак соғысына қатысты «Иран-контрас» стратегиялық саясатының барысы мен нәтижелерін көрсету арқылы, Америка Құрама Штаттарының «екі жүзділік» саясатын ашуға талпынылды.

Кілтті сөздер: соғыс, «Иран-контрас», «екеулік тежелу», стратегия, саясат, мұнай, қақтығыс, контршабуыл, терроризм

Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығысқа енуі 1920 жылдардағы аймақтағы қайта құрулардан кейін бастау алған. Сол жылдары АҚШ мемлекеттік департаменті Таяу Шығыстағы мұнай концессиясынан американдық компанияларға үлес алу мақсатында Ұлыбританияға қысым көрсете бастаған. Лондонға елші ретінде Мексика шығанағындағы Мұнай корпорациясының басшысы Мелон Эндрю тағайындалды. 1928 жылы американдық Standard Oil of New Jersey және Mobil корпорациялары француз және ағылшын

компанияларымен «Қызыл линия келісімі» атты келісім-шартқа қол қойды. Ол бойынша Таяу Шығыс аймағының мұнай байлықтарын өндіру мен қолданушың шекаралары анықталды. Бірақ Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін аталмыш екі американдық компания тағы Техасо мен Standard Oil of California біріге отырып, француздар мен ағылшындарды ығыстырып шығарды. Француздық және ағылшын компаниялары «Қызыл линия келесімінің» бұзылғандығы жөнінде шағымданғанда, американдықтар ол келісімнің антимонополиялық заңдарға қайшы келуіне байланысты заңды күшке ие емес деп жариялады.

1950 жылдардың басында мұнай саяси қақтығыстардың құралына айналды. Иран Британ мұнай компаниясын ұлттық компанияға айналдырып алған соң, мұнай өнімдерін ұлғайту талаптарынан Иран бас тартады. Нәтижесінде Вашингтон мен Лондон Иран мұнайына бойкот жариялайды. Бұл Иран экономикасын күйреуге ұшыратады. Нәтижесінде ЦРУ ұйымдастыруымен Тегеранда төңкеріс болып, американдық компаниялар Иран мұнай өндірісінің 40% иемденді.

1980-1988 жылдар арасындағы Иран-Ирак соғысы тек Таяу Шығыс пен Орта Шығыс аймағындағы мемлекеттердің қызығушылығын оятып қана қоймай, АҚШ осы қақтығысқа араласуына түрткі болды. Иран-Ирак соғысының алғашқы күндерінде Ақ Үй өзінің «бейтараптық» саясатын ұстанатындығын жариялаған болса, кейіннен бірінші кезеңдердегі Ирак армиясының жеңуіне байланысты американо-иран қарым-қатынастарына оңтайлы ықпал ете бастады. Нәтижесінде Ирандағы американдық тұтқындардың босатылуына да осы фактор ықпал етті [1, 162 б].

Иран-Ирак соғысының екінші кезеңінде Иранның жеңістерге жетуі, Бағдатқа кең көлемдегі контршабуылдардың жасалуы, осы себептерден АҚШ сыртқы саяси бағыты тағы өзгерістерге ұшырады. Америка Құрама Штаттары мен Батыс Еуропа елдері Иранның жеңіске жету мүмкіндіктерінен сескенді. Егер ИИР жеңіске жетсе Таяу Шығыс пен Орта Шығыс аймағында «ислам революциясын экспорттау» қауіпі төне бастады. Сонымен қатар, Тегеран Парсы шығанағындағы мұнай жолдарына өз бақылауын орнату мүмкіндігі туды. Сондықтан Вашингтон Иранды терроризмді қолдаушы елдері тізіміне қосып, Тегеранға қару-жарақ жеткізуді тоқтатуды талап етті. Бұл әрекеттің жалғасы ретінде 1984 жылы Вашингтон 1967 жылдан, яғни 17 жылдан бері үзілген Бағдатпен қарым-қатынасын қайта орнатты. Иракқа жан-жақты көмек көрсетіле бастады. Ирактың ішкі дағдарыстарына көмек ретінде ауылшаруашылық өнімдеріне несиелер беріле бастады. Сондай-ақ Ақ үй Иракқа қару-жарақ сатпау туралы шешім қабылдады. Өйткені бұл әрекет Конгресс пен таяушығыстағы Америка Құрама Штаттарының жақтасы Израильдің қарсылығын туындатуы мүмкін еді.

АҚШ Иран мен Иракқа қатысты «Екеулік тежелу» атты сыртқы саяси стратегиясын ұстанды. Бұл стратегияны кезінде бұрынғы президент Д.Картер мен ұлттық қауіпсіздік бойынша кеңесші З.Бжезинский негіздеген болатын. Таяу Шығыстағы АҚШ мен оның одақтастарының аумақтық мүдделеріне қауіп төндірмеу үшін Тегеран мен Бағдат арасындағы күш тепе-теңдігін қолдауға бағытталған шаралар кешенін «Екеулік тежелу» стратегиясы атауына ие болды. Сонымен қатар 80 жылдардың ортасында Рейганның алдында Ливандағы американдық тұтқындарды құтқару мәселесі шықты. Бұл мәселе Ирандағы американдық елшілердің тұтқындалуы қартердің саяси карьерасына қалай әсер етсе Рейганның да саяси мансабына ықпал етті. Осы мәселелерді шешу мақсатында Рейган администрациясы «Иран-контрас» атты шараны (құпия стратегияны) ойлап тапты.

«Иран-контрас» ісі «екеулік тежелу» принциптерін жүзеге асырып қана қоймай, осы іс-шараның көмегімен Ирандағы ішкі саяси ахуалға ықпал етіп, исламияттық режимге қарсы оппозициялық күштерді белсендендіру көзделді. Аталмыш аты шулы іс-шара баспасөзде «Ирангейт» деген атқа ие болды. Іс-шараның басты мақсаты Ливандағы тұтқынға алынған американдық әскерилерді «Хизбаллах» жауынгерлерімен босатылуы керек болатын.

Ливандағы террористтердің әрекеттері АҚШ-н алаңдатты, өйткені сол елдері терактілер аталмыш елдегі американдық азаматтарға қарсы бағытталатын еді. 1982 жылдың сәуір айында Бейруттағы американдық елшілік бұзылды, 63 адам қаза тапса, оның 17 американдық әскерлер. Осыған жауап ретінде Ақ Үй ИИР халықаралық терроризмге қолдау көрсетеді деп айыптады және Иранды терроризмді қолдаушы елдер тізіміне қосып, бұл елге қару-жарақ сатуды шектеді [2, 70 б].

Израилдің сыртқы істер министрі Д.Кихменің қатысуымен өткен жабық мәжілісте израильдік қару-жарақ сатушы А.Швиммер мен Я.Немродиге танкіге қарсы ракета ТООУ мен амеркадан шығарылған зениттік «Хок» ракеталарын Иранға жеткізу туралы мәселе талқыланды. Швиммер келесім-шарттың басты қаржыгері ретінде саударавиялық миллионер Д.Хашоггимді таңдады, ал Иранмен арадағы делдал ретінде САВАК бұрынғы қызметкері Горбанифар таңдалынды [3, 42 б].

Швиммермен жүргізілген келіссөздерден кейін Макфарлейн Иранға қару-жарақ жеткізу мәселесі мен ұлттық қауіпсіздік мәселесін талқылайтын топ құруға Рейганға кеңес берді. Бірақ бұл топта бірлік

болмады: Пентагонның басшысы мен генсекретар бірден қарсы шықты, бұл инициативаны тек ЦРУ басшысы қолдады.

Бәрібір де Рейган Израильдің белсенді қатысуын қолдана отырып, Иранға қару-жарақ жеткізуге келісім берді. Сол жылдың 20 тамызында Иранға бірінші партия ракеталар (ТОУ 100 ракетасы) жеткізілді, ал бірінші тұтқын 15 қыркүйекте босатылды.

Қару-жарақты жеткізу мен американдық тұтқындарды босату мәселелерін шешуге бағытталған Макфарлейннің 1986 жылдың мамыр айындағы Тегеранға ресми сапарынан кейін ливандық «Ал Шираа» журналы амеркан-Иран келісім-шарттары туралы мағлұматтарды жариялады. 4 қарашада Рафсанджани Тегеранға американдық делегацияның келу фактін растады [4, 70 б].

25 қарашада АҚШ Әділет министрі Иранға сатылған қару-жарақтан түскен табыс никарагуалық контрасты қолдауға жұмсалғандығын мәлімдеді. Бірақ келісім-шарттардың жарияға шығарылуы Иран-американдық келіссөздердің қайта жалғасуына ықпал еткен жоқ. Қараша айындағы Женевадағы кездесулерде екі жақ та серіктестікті жалғастыратындығын растады. Бірақ желтоқсан айындағы франкфурттағы кездесулерде келіссөздерге келе алмады. Тегеран американдық елшілікке шабуыл жасаған Кувейт түрмесіндегі шииттік террористтерді босатуды талап етті. Ал. Өз кезегінде АҚШ Иранға қару-жарақ жеткізуді тоқтатындығын мәлімдеді. Сондай-ақ мемлекеттік кеңесші Шульц Рейганмен кездесуде американдық тұтқындарды қару-жараққа алмасу іс-әрекеттерін тоқтатуды талап етті.

Ирангейт немесе Иран-контрас саясаты Иранға қатысты Америка Құрама Штаттарының сыртқы саясаты қарама-қайшылықтарға толы екендігін көрсетеді. Бір жағынан Ақ үй американдық елшілерді тұтқынға алған террористерге ешқандай талаптарына көбейтінін арнайы мәлімдесе, екінші жағынан тұтқындарды қару-жарақтармен алмасып отырды. Сонымен қатар АҚШ Иракқа да көмек көрсетіп отырды. Вашингтон арнайы түрде терроризммен күресу керектігін жариялап, кувейт үкіметінің қолдайтындығын, ливандық экстремисттерді босатпау керектігін мәлімдесе, ал Иранға ол террористтерді босатуға көмектесетіндігін уәде берген.

Американдық сыртқы саясатты зерттеуші О.Кременюк Рейган басқарған жылдарда дамушы елдердегі ахуалды бағалауға қатысты деидеологизациялау саясаты жүргізілгендігін, бірақ «американдық сыртқы саясаттың идеялық тазалығы мен жоғары адамгершілігі» принципінің жалған болғандығын атап өтеді [5, 105 б].

Сонымен қатар Иранның ішкі саясатына да араласуға талпынған АҚШ президент Картердің заманынан Аятолла Хомейнидің билігін құлату үшін мемлекеттің қаражатын шашты. Мысалы, 1980 жылдары Картер администрациясы Египеттен Иран аумағына Хомейни билігін құлатуға шақырған радиохабарлар таратуға ай сайын 20-30 мың \$ жұмсады. 1982 жылы Франциядағы Иранның Азат ету фронтының адамдарына Хомейниді құлатуға алғашқы 100 мың \$ ЦРУ беріп отырды. Сондай сумманы Али амин басқарған Фронт өкілдері де ай сайын ЦРУ алып отырды. Сонымен бірге ЦРУ Иранға оппозициялық қаруланған 2 топқа да қаржылай көмектесіп отырды. Ол топтар Туркияда орналасып, топтың бірін бұрынғы шахтың әскери министрі генерал Бахрам Ариан ұйымдастырды. 1986 жылы ЦРУ Иранның ұлттық телебағдарламаларынан Реза Пехлеви шахтың ұлының ұлтқа 11 минуттық жолдауын көрсетті.

1986 жылы президент Рейган «Иранның демократиялық елдер қатарына қосатын жолдар туралы» мәлімдеме жасады. Сонда да АҚШ Иранға қару-жарақты жасырын болса да сатуды, Иран-Ирак соғысында Иранға көмексету саясатын жүргізді. Бұл әрекеттердің басты себебі: Иранның Мәскеумен одақтасуынан қорқуынан алдын алу шарасы ретінде 2-ші, 3-ші тұлғалармен жасырын/ашық түрде Иранға қажетті қару-жарақтарды жеткізіп отыруды жөн көрді. 1985-1986 жылдар аралығында Иранның қару-жарақпен жеткізуші жалғыз АҚШ иелігінде болды. Ал Иранға қару-жарақты жеткізуші АҚШ іс-әрекеттері екендігі мәлім болған соң Рейган бұл қару-жарақтардың Никарагуаға бағытталды деп мәлімдеді.

1982 жыл мамыр айының соңында Иран таласушы аймақтан өз әскерлерін алып кетті, Ирак та өз әскерлерін әкетудің жолдарын іздестірді. Екі елдің арасына делдал ретінде Ислам Конференциясы Ұйымы мен Парсы шығанағы елдерінің Біріккен Кеңесі ұйымдары шықты.

Иранның билеушілер ортасында Иракпен соғысты жалғастыру керек па, жоқпа деген сұраққа қызу талас-тартыстар жүріп жатты. Елді басқарушы оңшыл революционершілер тобы Иракқа басып кіріп, Саддам Хусейнді биліктен түсіруді керек деген пікірді ұстанды. Осылайша, Иран Иракпен бейбітшілікке келудегі өз талаптарын алға тартты, ол: Саддам Хусейннің биліктен кетуі, Иракты агрессор деп тану және репартация төленуі болды. Хомейни соғыстың жалғасуын көздеді, сол кезеңде бірде-бір ірі мемлекеттер соғысты тоқтатудың әрекеттерін жасаған жоқ [6, 53 б].

АҚШ мемлекеттің секретары Александр Хейг АҚШ пен КСРО-ның қатысуынсыз жалпы бейбітшілік конференциясын ұйымдастыруды ұсынды. Сонымен, жоғарыда көрсетілгендей 1985-1986 жылдары

Вашингтон Тегеранмен қарым-қатынасты реттеуге талпынды. Рейганның Саддам режимін құлатуға қызығушылығы бар, сондықтан АҚШ соңына дейін Иранға көмек-қолдау көрсетеді деген мағлұматты Хомейнигі жеткізіп отырды. Бірақ АҚШ-ның Иранға қару-жарақ сатқандығы мәлім болғаннан кейін Рейган араб елдеріндегі беделінен айырылмау үшін Иракқа белсенді қолдау көрсете бастады. 1987 жылдың мамыр айында мемлекеттік хатшы Ричард Марфи Бағдатқа ресми іс-сапармен келіп, Саддам Хусейнге Иранға қару-жарақ тасымалдауға эмбарго қойылатындығы жөніндегі резолюцияның қабылданып отырғанына уәде береді. Осы ұсынысты Қауіпсіздік Кеңесіне ұсынылған кезде, Қауіпсіздік кеңесінің тұрақсыз мүшелері соғыстың себептерін зерттеу үшін комиссия құруды ұсынды. Осылайша 1987 жылдың 20 шілдесінде №598 резолюция қабылданды. Ирак резолюцияны тез қабылдаса, Иран комиссия жұмысының аяқталуын талап етті. БҰҰ Мемлекеттік хатшысы екі жақты жақындату мақсатында Тегеран мен Бағдатқа саяхат жасауға (воаяж жасауға) шақырды. Тегеран комиссия жұмыс жасап жатқан сәтте соғыс ашпауға келісім берсе, Ирак мұндай келісімге келмеді [7, 75 б].

Сонымен, қорытындылай келе, 1980 жылдардағы Таяу Шығыс аймағындағы Вашингтонның сыртқы саяси позициясын әлсірету мақсатындағы халықаралық радикалды экстремисттік ұйымдарға тегеранның жасаған қолдауы Р.Рейган администрациясының Иран Ислам Республикасына қарсы жаңа санкциялардың енгізуіне түрткі болды. Таяу Шығыс радикалды-экстремисттік ұйымдардың антиамерикандық бағытын есепке ала отырып, 1980-1988 жылдардағы Иран-Ирак соғысында АҚШ «екеулік тежелу» стратегиясын қолдана отырып, Р. Рейган администрациясы Иран лидерлерімен құпия түрде сауда және әскери-саяси келісімдерге келіп отырды. АҚШ пен ИИР арасындағы арнайы емес байланыстардың болғандығы бүкіл әлемге мәлім болғаннан кейін американо-Иран қарым-қатынастары тағы да шиеленісе бастады. Осылайша, басшыларымен мемлекетаралық қарым-қатынастарды жақсарту әрекеттері жүзеге аспағаннан кейін және Иранға қатысты Вашингтонның жаңа біржақты санкцияларын енгізгеннен кейін де Р.Рейган «Иран мәселесіне» нүкте қоя алмады [8, 169 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Рейган Р. *Жизнь по-американски*. - М., 1992. - 749 с.
- 2 Тенет Дж. *В центре шторма. Откровения экс-главы ЦРУ*. - М.: Коммерсантъ; Эксмо, 2008. - 576 с.
- 3 Abshire D.M. *Saving the Reagan presidency: trust is the coin of the realm*. - College Station: A&M university press, 2005. - 256 p.
- 4 Cave G. *Why Secret 1986 U.S. Iran "Arms for Hostages" Negotiations Failed // Washington Report on Middle East Affairs. September/October, 1994. <http://www.wrmea.com/backissues/0994/9409008.htm>*
- 5 Иванян Э.А. *Рональд Рейган хроника жизни и времени*. - М.: Мысль, 1991. - 411 с.
- 6 Ушаков В.А. *Внешняя политика Исламской Республики Иран после революции 1978 1979 гг.: диссертация доктора историч. наук: 07.00.15*. - М., 1997. - 542 с.
- 7 Алиев С.М. *История Ирана. XX век*. - М.: ИВ РАН: Крафт +, 2004. - 648 с.
- 8 Ансари Х. *Имам Хомейни: Политическая борьба от рождения до кончины*. - М.: Палей, 1999. -447 с.

А.Н. Джумадуллаева ¹, Э.Е. Альжанова ²

^{1,2}к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»

ИСТОРИЯ СЕКРЕТНОЙ СТРАТЕГИИ США «ИРАН-КОНТРАСТ» ВО ВРЕМЯ ИРАНО-ИРАКСКОЙ ВОЙНЫ (1980-1988 ГОДЫ)

Резюме

В статье рассматривается реализация секретной стратегии США «Иран-контраст» во время ирано-иракской войны.

В первые дни ирано-иракской войны Белый дом объявил о своей приверженности политике «нейтралитета» и впоследствии начал оказывать положительное влияние на американо-иранские отношения после первой победы в Ираке. В результате этот фактор также способствовал освобождению американских заключенных в Иране. В статье также пытаются раскрыть «лицемерную» политику Соединенных Штатов, отражающую ход и результат стратегической политики США в отношении ирано-иракской войны.

Ключевые слова: война, «Иран-контраст», стратегия, политика, нефть, конфликт, контратака, терроризм

A.N. Dzhumadullaeva¹, E.E. Alzhanova²

^{1,2} candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"

THE HISTORY OF THE US SECRET STRATEGY "IRAN-CONTRAST" DURING THE IRAN-IRAQ WAR (1980-1988)

Summary

The article deals with the implementation of the US secret strategy "Iran-Contrast" during the Iran-Iraq war.

In the early days of the Iran-Iraq war, the White House announced its commitment to a policy of "neutrality" and subsequently began to have a positive impact on US-Iranian relations after the first victory in Iraq. As a result, this factor also contributed to the release of American prisoners in Iran. The article also tries to reveal the "hypocritical" policy of the United States, reflecting the course and result of US strategic policy with regard to the Iran-Iraq war.

Key words: war, "Iran-contrast", strategy, politics, oil, conflict, counterattack, terrorism

ӘОЖ: 94(100) «11/12»

M.T. Rустамбекова¹, A.A. Оспанова²

¹ т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz

² Рңд доктор, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
aliya.ospanova@ayu.edu.kz

НИДЕРЛАНДЫ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ МЕН МЕМЛЕКЕТКЕ КАПИТАЛИСТІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕНУІ (XVII ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа

Мақалада Нидерланды мемлекетінің XVI-XVII ғасырдағы экономикалық, саяси, әлеуметтік даму тарихы туралы жазылған материалдар мен пікір-тұжырымдарды басшылыққа ала отырып, мемлекеттік жағдайындағы экономикалық, саяси, ұлттық дербестігін, өзіндік болмысы мен қатар осы кезеңдегі адамзат тарихында өзіндік орынға ие болып отырған Нидерланды мемлекетінің әлеуметтік жағдайы мен мемлекетке капиталистік қатынастардың енуі мәселесін ашып көрсету.

Кілтті сөздер: буржуазия, революция, феодализм, инвестиция, олигархия

XVII ғасырдың бірінші жартысы әлемдік дүниежүзінде тарихи шарықтаған заманы, яғни барлық мемлекеттер арасында өзара қатынас, бір-бірімен өзара тікелей немесе аралық әсерлестік пен өзара ықпалдастық күшейген дәуір болды. Осы кезенді шақ-бүгінгі таңда-жанжалға толы сол заманның негізгі мазмұны. Бір мемлекеттегі қақтығыс пен дау-жанжал бүкіл әлемдік және аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікке тікелей әсерін тигізуде.

Нидерланды XVI-XVII ғасыр шенінде барлық негізгі экономикалық жүйелерді жүзеге асырды жаңа әдіс тәсілдерді осы салада кеңінен қолдана бастады. Сауда-саттық үрдісінде Нидерланды халықаралық қаржы ұйымдарымен байланысын нығайтты, мұнда ақша ағымдары, инвестициялар, қор рыноктары реттеліп халықаралық процесінде қосудың тетіктерін қалыптастырды.

Құрама провинциялардың республикасы, жат жерлік үстемдікке қарсы революциялық күресті аяғына дейін жеткізудің нәтижесінде алғашқы буржуазиялық революция болды. Ал бұл кезде Европаның басқа елдерінде феодализм әлі де билік құрып тұрған-ды. Рас, Нидерланды революциясының пісіп-жетілмегендігі оның экономиканы қайта құруды шалағай жүргізілгендігінен айқын көрінді. Кейіннен бұл шаруашылық жағынан тоқыраушылыққа әкеліп соқтырды. Бірақ алғашқы кездерде республика экономикалық прогресстің жолына түсіп, жедел өркендей бастады.

Лейденнің жүн тоқитын мануфактуралары XVII ғасырдың басында жылына 70-120 мың тай мата өндірді. Роттердамда және басқа қалаларда пүліш, жібек және кенеп маталарының өндірісі де дамытылды. Амстердам мен Заандамның верфтерінде республиканың өз мұқтажы үшін ғана емес, сонымен қатар басқа елдердің берген заказдарын орындау үшін кемелердің барлық түрі де жасалды. Балық аулайтын флоттағы кемелердің саны 2000-ға дейін жетті және жылына ауланатын балықтың бағасы 22 миллион гульден болып есептелінді [1].

Ең басты капиталдар сыртқы сауда мен теңізде жүзу ісінде шоғырланды. Республиканың экономикалық өмірінде сауда буржуазиясының үстемдік етушілігі «сауда гегемониясы өнеркәсіп басымдылығын қамтамасыз етіп» отырған уақытта Нидерландының капитализм жолымен дамудың әлі мануфактуралық кезеңін басынан кешіріп отырғандығымен түсіндірілді. XVII ғасырдың орта шенінде Құрама провинциялардың флоты 4300 (ұсақтарын қоспағанда) кемеден тұрды. Бұл Англия мен Францияның флоттарын қоса есептегендегі екі есе дерлік асып түсті. Провинциялардың жалпы сауда айналымы

жылына 75-100 миллион гульденге жетті. Атап айтқанда, Россиямен сауда ете-мөте қызу жүрді. Бұл орайда испан агенті былай деп жазды: «Голландықтардың ұзақ жылдар бойына жүргізіп келген, қазірде де жүргізіп отырған және болашаққа да барынша қамтамасыз етілді деп есептейтін ең үлкен саудасы... солтүстікпен, ең алдымен - Москвамен жүргізіп отырған сауда екендігін ескерген жөн».

Республиканың сауда істерінде 1602 жылы құрылған Ост-Индия сауда компаниясының маңызы барған сайын арта берді. Бұл компанияны Амстердамның ең бай саудагерлері басқарды. Оның филиалдары (камералары) Мидделбурхте, Роттердамда, Дельфтте, Хоорн мен Энкхейзенде орналасты. Компанияның ең басты иеліктері Молукк және Зонд аралдарында, ал факториялары Үнді мұхитының бүкіл жағалауында, Африкада, Үнді-Қытайда және Қытайда болды. Акционерлердің жылдық орташа дивиденті 18 пайызды құрады. Бұған тағылық әдістерді қолдану барысында қол жетті: бүтін бір аралдардың байырғы халқы қырылды және құлдыққа айналдырылды, монополиялық жоғары бағаны ұстап отыру үшін орасан зор территориялардағы дәмді татымдылардың өсімдік қопалары түгел жойылды. Голланд колонистері отарларда тұратын байырғы халыққа қатыгездікпен зорлық-зомбылық жасап, жазықсыз талан-таражға салды [2]. Сөйтіп, Европадағы ең тұңғыш буржуазиялық ел отарлардағы өзінің «мәдени миссиясын» осылай жүзеге асыра бастады.

Республиканың ауыл шаруашылығында да едәуір өзгерістер жасалды. Испандықтар жағына шығып кеткен дворяндар мен дін иелерінің жерлері тәркіленді, оларды қаланың буржуалары мен дәулетті шаруалары сатып алды. Голландия мен Фрисландияда бұл жер жөніндегі феодалдық қатынастарды толық жоюмен пара-пар болды. Алайда шіркеу десятинасы сақталды. Бірақ ол енді консисторияларға төленетін болды. Оның есесіне Гелдерн мен Оверэйсселде жер жөніндегі қатынастар өзінің феодалдық-орта ғасырлық сипатын сақтап қалды. Олардағы саудагерлердің олигархиясы өзінің дворяндармен жасасқан саяси одағының экономикалық шығындарын шаруалардың мойындарына артты. Ауыл шаруашылық өнімдеріне және ауыл шаруашылық экспортына жерге салған сияқты көптеген алым-салықтар салынды. Мұндай жағдайларда жоғары товарлы фермерлік шаруашылық қана тиімді болды. Ал қатардағы шаруалар бұрынғысынша жетіспеушілікпен күн кешті.

Республиканың мемлекеттік құрылысы көбінесе Утрехт униясының ережелеріне негізделді. Негізгі заңдарды шығару, ең маңызды жалпы мемлекеттік мәселелер (алым-салықтарды белгілеу, соғыс жариялау, бітім және халықаралық шарттар жасау және тағы басқалары) Бас штаттардың қызметіне жатты. Олардағы әрбір провинция, депутаттарының санына қарамастан, бір дауысқа ие болды. Депутаттар сайлаушыларынан алған нұсқауларына сәйкес (императивтік мандат) дауыс берді. Сондықтан шешім де бір ауыздан қабылданып отыруға тиісті болды. Бұл азаматтық өзгешелікті статхаудердің арбитраждық принципін орнату әлсіретті. Бұл принцип егер Бас штаттар өзара келісімге келе алмаған жағдайларда ғана қолданылды. Бірақ Бас штаттар мүмкіндігінше бір ауызды шешімдер қабылдауға тырысты.

Бас штаттармен қатар Федералдық Мемлекеттік кеңес құрылды, Ондағы шешім көп дауыс жинау барысында қабылданды. Кеңес көбінесе ағымдағы істермен және соғыс мәселелерімен шұғылданды. Оны статхаудер басқарды, ал оның іс жүзіндегі орынбасары «ұлы пенсионарий» болды. Бұл қызмет орнын әдетте статхаудерге қарама-қарсы, билеп-төстеуші саудагерлер олигархиясының қойған адамы атқарып отырды. Мориц Нассауский көбіне әскерлердің арасында болғандықтан пенсионарийдің маңызы арта түсті. Мемлекеттік кеңестегі дауыстар, провинциялардың төлейтін алым-салық мөлшерінің мөлшеріне қарай бөлінді. Сондықтан Голландия мен Зеландия 12 орынның бесеуіне ие болды. Мемлекеттік кеңесте үстемдік жағдайға ие болу үшін оларға өздерінің жағына бір-екі провинцияны шығарып алса жетіп жатты [3].

Үлкен әскери және әкімшілік билікті қолында ұстап және бұл орынды бірнеше провинцияларда қатар атқарып отырған статхаудер (Мориц Голландия, Зеландия, Утрехт пен Оверэйсселдің статхаудері болды) орасан зор өкілеттіліктермен пайдаланды. Мұның өзі республиканың саяси құрылымына монархиялық реңк берді.

Провинциалдық штаттар жергілікті мәселелерді шешуде үлкен автономиялыққа ие болды. Олардың депутаттарының әлеуметтік құрамы және жұмысының сипаты әр түрлі еді. Голландияның штаттарында дворяндар бір дауысқа ие болса, дін иелері санатқа да қосылмады. Ал билеуші саудагерлер олигархиясы 19 дауыстың 18-іне ие болды. Гелдерн мен Оверэйссел штаттарында дворяндар басым еді. Оның есесіне Фрисландия штаттарында дворяндармен бірге шаруалардан 30 және қала тұрғындарынан 11 депутат мәжіліске қатысты. Құрама провинциялардың тұрғындарынан депутаттар сайлауға қатысатындардың саны өте аз болды [4].

Құрама провинциялар республикасындағы билік іс жүзінде Голландия мен Зеландияның билеуші олигархиясының қолына шоғырланды. Олар әлсіздеу дамыған провинцияларға қысым көрсетті.

Буржуазия табының өз ішінде де жанжалдар орын алды. Мануфактурашылар өз товарларының

бәсекеге төтеп бере алуын қамтамасыз ету үшін шеттен әкелінетін тауарларға жоғары баж салығын, ал шетке шығарылатын товарларға төмен баж салынып орнатуға мұқтаж болды. Алайда, билеуші саудагерлер олигархиясы мануфактурашылардың қамын жей қоймады. Ол тек өзіне пайдалы сауда бостандығы жүйесін қызғыштай қорғап, консисториялардың төңірегіне топтасқан өздерінің таптас бауырластарын басқару ісінен ығыстыра берді. Буржуазияның екі фракциясының арасындағы жанжал саяси сипат алды.

XVII ғасырдың екінші он жылдығының соңына қарай республикада үш саяси топ қалыптасты. Статхаудер Мориц Пассауский және оның төңірегіне топтасып, әскери қызметте жолы болған дворяндар Морицтің жеке өз басының өкіметін ұлғайтуға тырысушылығын қолдап, соғысты қайта бастауға тырысты. Олар сонымен қатар орталық үкімет органдарының құқықтарын кеңейтуді, провинциялардың неғұрлым тығызырақ біріге түсуін талап етті. Сондықтан Морицті жақтаушыларды бірлестірушілер деп аталды.

Мориц Нассауский консисториялардың төңірегіне топтасқан саяси топтардың тарапынан да қолдау тапты. Оған мануфактуралармен және ішкі рынокпен байланысты буржуазия, ұсақ буржуазияның қоғамдық қалың топтары және консисториялардың ықпалындағы қалалық плебс жатты. Бұл топ «сауда бостандығының» бет пердесін жамылып, ұлттық өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының мүдделерін елемейтін саудагерлер олигархиясының өзімшілдік сауда саясатына қарсы шықты. Тіпті соғыстың аласапыран кезінде Голландияның бай саудагерлері испан әскерлеріне азық-түлік пен қару-жарақ жеткізіп беріп тұрды. Олар бұл қылықтарын ұялмастан испандықтар өздерінің тілеген заттарын бәрібір басқа елдердің саудагерлерінен алады да, біз пайдадан айрылып қаламыз және соғысты қаржыландыру қиындап кетеді деп ақтаған болды. Консисториялар статхаудердің өкіметін нығайту арқылы саудагерлер олигархиясының зорлық-зомбылығына тыйым сала аламыз деп үміттенді. Олардың ұстаған идеологиялық туы кәдімгі ортодоксалды кальвинизм еді. Оны уағыздаушы идеология консистории Гомар болды, оны жақтаушыларды гомарисшілер деп атады.

Үшінші топқа Голландияның билеуші саудагерлер олигархиясы және оның басқа провинциялардағы одақтастары енді. Бұл топ провинциялардың дәстүрлі автономиялылығын, саудагерлер олигархиясының өкіметті өз қолында ұстап, шексіз баи беру құқығын сақтауды қорғады, ал гомарисшілердің «халық суверенитеті» теориясына Бас штаттардың «Суверенитеттік» концепциясын, яғни өзіне-өзінің тәуелсіздік концепциясын қарама-қарсы қойды. Гомардың догмасына қарсы олигархиялар дін тұтуға еріктілікті уағыздаушы теолог Армийидің ілімін көлденең тартты. Олар провинцияшылдар немесе армияшылдар деген лақап ат алды. Топтың ішіндегі ең беделдісі Голландияның ұлы пенсионарийі Ян ван Олденбарнефелт басқарған фракциясы болды [5].

Өзіне қарсы жасалған гомарисшілер мен бірлестірушілердің коалициясының қауіптілігін ұғынған Олденбарнефелт оның арасына жік салуға әрекеттенді, ал мұнысының сәті түспесе-онда көтеріліс жасауға әзірленді. Бірақ ол есебінен жаңылысты. Өйткені жік провинцияшылдардың өз арасынан шығып қалды. Сөйтіп, олардың онжар элементтері толқып статхаудерді қолдап кетті. Олденбарнефелтті жақтаушылардың көтерілісі тұншықтырылды, ал оның өзі тұтқындалып, 1619 жылы 13 мамырд айында өлім жазасына тартылды.

Сөйтіп, саудагерлер олигархиясы фракциясының бірі жеңіліске ұшырады, бірақ республикада айтарлықтай өзгерістер бола қоймады. Оның басында бұрынғысынша саудагерлер олигархиясы мен оранжистер отырып қала берді.

Вестфаль бітімі. 1621 жылы соғыс қимылдары қайта басталды. Олардың сипаты біршама өзгерді. Ендігі мәселе Испандықтардың үстемдігінен құтылу ғана емес, 1609 жылғы жасалған уақытша бітім бойынша қол жеткен табыстарды баянды етіп, ұлғайта түсу болды. Ал соғыс операциялары отыз жылдық соғыстың құрамдас бөлігіне айналды.

Республиканың ішкі саяси өмірінің белдеуі тағы да соғыс болды. Билеуші саудагерлер олигархиясы Мориц Нассаускийге барынша кедергі жасап бақты. Антверпенді қоршаудың табысты болуына бөгет жасады, тіпті ондағы қамауға алынған испан гарнизонына қару-жарақ пен азық-түлік жеткізіп тұруға дейін барды. Өйткені Антверпенді республиканың құрамына енгізу Амстердамға қауіпті бәсеке туғызады деп сескенді. Оранжистер өздерін асырап, ел ішіндегі мәртебелерін өсіріп отырған соғысты соза беруге тырысты. Калвинистік оппозиция арада уақыт өте түскен сайын өздерінің әлсіз жақтарын аңғара түсті. Көрнекті көсемдерінен айырылып, жалпы ұлттық дербес қозғалыс жасауға қабілетсіз болған бұл оппозиция көбінесе оранжистердің соңында сүйретіліп жүрумен болды. Ал оның бұрынғы радикализмінің маңызы жойыла берді. 1648 жылғы Вестфаль бітімі Құрама провинциялардың республикасы мен Испанияның арасындағы соғыстың ақыры аяқталғандығын бейнеледі. Бітім республиканың тәуелсіздігі халықаралық заңдықты тануға ие болғандығын әйгіледі. Оның Германия империясымен формальды

байланысы жойылды; Шельд өзенінің сағасы бұрынғысынша сауда-саттық үшін жабық күйінде қала берді; Брабант пен Лимбургтің бірқатар қалалары мен территориялары саяси құқықсыз «одақтас жерлер» ретінде республикаға қосылды.

XVII ғасырдың бірінші жартысы әлемдік дүниежүзінде тарихи шарықтаған заманы, яғни барлық мемлекеттер арасында өзара қатынас, бір-бірімен өзара тікелей немесе аралық әсерлестік пен өзара ықпалдастық күшейген дәуір болды. Осы кезеңді шақ-бүгінгі таңда-жанжалға толы сол заманның негізгі мазмұны. Бір мемлекеттегі қақтығыс пен дау-жанжал бүкіл әлемдік және аймақтық тұрақтылық пен қауіпсіздікке тікелей әсерін тигізуде. Осындай объективті жағдайда өз атын жаңа ғана алған ел ешқандай мемлекеттермен байланыспай, өз бетінше дербес өмір сүре және дами ала ма? Ол мүмкін емес. Сондықтан да, Нидерланды мемлекеті де басқа елдермен қатарласа өзін халықаралық қатынастарға бейімдеді. Осы уақытқа дейін сонау Ұлы Географиялық ашылулардан бері қарай Нидерланды мемлекеті өз басынан небір талай оқиғалы, зардапты кезеңді жеке татып көрді. Бірақ соның өзінде ақ, бұл мемлекет райынан қайтып өз мүддесін жат елге таптанған жоқ [6].

Тек осындай үстемділігі мен төзімділігінің арқасында ғана, Нидерланды мемлекеті жүре келе, өзінің мемлекеттік лауазымына иеленіп, бүгінгі таңдағы бізге белгілі мемлекет болып шыға келді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Пантелева С.В. Нидерланды и Бельгия - СПб., 1905. - С. 44-58.
- 2 Чистозвонов А.Н. К вопросу о роли народных движений в Нидерландской революции Сборник Средние века, изд. АН СССР, вып. "III" - М., 1951. - С. 25-96.
- 3 Чистозвонов А.Н. Судьбы раннего кальвинизма в республике Соединённых провинций. – Вопросы истории, 1972, - №4. - С. 98-105.
- 4 Пуришев Б.И. Немецкий и Нидерландский гуманизм // БВЛ.т.33. - М., 1971. - С.5.
- 5 Чистозвонов А.Н. Бюргерство и буржуазия в Нидерландах (XV-XVIII вв.) // Социально-экономические проблемы генезиса капитализма. - М., 1984. - С. 19.
- 6 Бенеш О. Искусство Северного Возрождения - М., 1973. - С. 55.

М.Т. Рустамбекова¹, А.А. Оспанова²

¹*к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»*

²*Phd доктор, МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»*

**СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ГОСУДАРСТВА НИДЕРЛАНДОВ И ПРОНИКНОВЕНИЕ
КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ГОСУДАРСТВО
(ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVII ВЕКА)**

Резюме

В статье рассматривается экономическая, политическая, национальная идентичность, а также социальный статус Нидерландов в истории человечества на основе материалов и выводов об истории экономического, политического и социального развития Нидерландов в XVI-XVII веках. и состояние капиталистических отношений с государством.

Ключевые слова: буржуазия, революция, феодализм, инвестиции, олигархия

М.Т. Rustambekova¹, А.А. Ospanova²

¹*candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"*

²*Phd doctor, Associate Professor of the Department "History"*

**THE SOCIAL STATUS OF THE STATE OF THE NETHERLANDS AND THE PENETRATION OF
CAPITALIST ATTITUDES INTO THE STATE (THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY)**

Summary

The article considers economic, political, national identity as well as the social status of the Netherlands in the history of the people on the basis of materials and outcomes of the economic, political and social development of the Netherlands in the XVI-XVII centuries. and the state of capitalist relations with the state.

Key words: bourgeoisie, revolution, feudalism, investment, oligarchy

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

УДК 37.016:94 (574):004
ГРНТИ 03.01.39

А.М. Абдилдабекова¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана
Казахского Национального Университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Рассмотрены проблемы формирования национального самосознания и чувства патриотизма у молодого поколения нашей страны. Обращено внимание на то, что знание отечественной истории лежит в основе формирования национального исторического сознания. Система школьного и вузовского исторического образования должна максимально охватывать все этапы формирования казахстанской идентичности. В статье рассматривается проблема о воспитании граждан активно участвующих в процессе укрепления и развития нашего государства. Далее в статье исследуется, что историческое национальное сознание формирует патриотизм который является важнейшим духовным состоянием личности.

Ключевые слова: историзм, мировоззрение, народ, патриотизм, самосознание, этнос

За небольшой исторический отрезок с момента обретения Независимости, наша страна добилась больших успехов в социально-экономическом и общественно-политическом развитии и уверенно продолжает расширять свои горизонты. Каким будет Казахстан в будущем, во многом зависит от молодого поколения. Современное казахстанское общество требует воспитания сознательных граждан, активно участвующих в процессе дальнейшего укрепления и развития нашего государства. Этому способствует осознание молодежью Республики Казахстан своей роли в дальнейшей истории страны. Уделяется большое внимание проблемам формирования национального самосознания молодых казахстанцев на научной основе, которая может быть достигнута при помощи знаний об отечественной истории, образующих в своей совокупности определенную систему сведений о прошлом, о его эволюционной связи с настоящим и тенденциях развития общества в будущем. Такие знания приобретаются в процессе систематического изучения истории.

Как известно, под историческим сознанием в науке понимается система знаний, совокупность представлений, взглядов, традиций, обрядов, обычаев, идей, концепций, посредством которых у индивидов, социальных групп, классов, народов, формируется представление о своем происхождении, важнейших событиях в своей истории и выдающихся деятелях прошлого, о соотношении своей истории с историей других общностей людей и всего человеческого сообщества [1]. Следовательно, историческое сознание - это оценка прошлого во всем его многообразии, присущим и характерном как для общества в целом, так и для различных социально-демографических, социально-профессиональных и этносоциальных групп, а также отдельных людей. Молодежь Казахстана осмысливая свое прошлое, может воспроизвести его во всех трех состояниях - прошлом, настоящем и будущем, способствуя тем самым связи времен и поколений, осознанию индивидом его принадлежности к определенной общности людей - народу или нации.

Свои первые систематические знания об историческом процессе мы получаем на уроках истории в школе. Школьная программа всесторонне охватывает историю Казахстана, но часто бывает, что вчерашние школьники затрудняются провести логическую взаимосвязь исторических фактов, которые требуют осмысления, анализа, оценки, благодаря чему факты включаются в целостную концепцию исторического процесса. Постепенно у молодого поколения формируется историческая память, которая включает в себя все виды информации о событиях прошлого, о времени и месте, где происходили эти события, о лицах, участвовавших.

Следующий этап расширения мировоззренческих горизонтов - студенческие годы - это время первых самостоятельных решений, время формирования активной гражданской позиции и формирования национального исторического сознания. Формирование данных категорий характеризуется как проявление

личностью качеств патриотизма, ответственности, высокой нравственности, принятие и следование общепринятым нормам и требованиям законодательства, использование своих прав и свобод на благо страны. «Без уверенности в будущем нельзя построить полноценное государство. Жизненно важно, чтобы цели государства и гражданина совпадали по всем основным направлениям. Это и есть главная задача государства» [2].

Исследователи отмечают, что историческое национальное сознание формирует патриотизм, который понимается как один из наиболее значимых, непреходящих ценностей нашего общества, который является важнейшим духовным состоянием личности, характеризует высший уровень ее развития и проявляется в ее активной деятельности по самореализации на благо своего общества. Фундаментом казахстанского патриотизма является равноправие всех граждан и их общая ответственность перед своей Родиной. Вместе с этим, в последние десятилетия мы наблюдаем, что современное сознание молодежи иногда утрачивает духовные традиции, морально-нравственные ценности, которые являются опорой общества. Это относится не только к современному Казахстану, но и к другим государствам постсоветского пространства. Весь современный мир стоит сейчас на пороге поглощения глобализирующейся массовой культурой, которая может привести к утрате смысловых жизненных мотивов, как государства, так и отдельной личности. В связи с этим возрастает роль современного историка, от профессионализма которого зависит результат формирования национального исторического сознания у казахстанской молодежи. Именно историки, работающие с молодежной аудиторией, в первую очередь призваны нести духовные традиции и незыблемые ценности следующим поколениям.

Этому способствует разработка специальной программы исторических исследований под названием «Народ в потоке истории», и приоритетным направлением этой программы является расширение горизонтов национальной истории, формирование нового исторического мировоззрения нации. Реализация данной программы вносит большой вклад в формирование национального исторического сознания молодежи. В послании Президента Республики Казахстан «Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства», было сказано, что государство делает все для того, чтобы открыть перед молодежью новые возможности. «Объявленный мной сегодня новый политический и экономический курс нацелен на то, чтобы дать вам лучшее образование, а значит, еще более достойное будущее. Я полагаюсь на вас - новое поколение казахстанцев. Вы должны стать двигателем нового курса» [2].

В образовательной среде формирование национального исторического сознания должно строиться на идее приоритета динамичного развития государства, на роли исторического и культурного наследия казахстанского общества, на укоренении в сознании и делах студенчества инновационного начала. Это первейшая необходимость для приобретения навыков самостоятельного опыта, который будет реализован в рамках инновационного развития государства, будущее которого находится в руках молодого поколения, которое должно избежать социальных, этнических, религиозных и культурных конфликтов в обществе. И поэтому, на современном этапе формирование казахстанской идентичности является необходимым условием укрепления нашей государственности и обеспечения безопасности общества как приоритета политики страны.

Образовательное пространство высшего учебного заведения можно считать одной из наиболее благоприятных сред для реализации программ по формированию национального исторического сознания и гражданского воспитания молодежи в связи с тем, что студенчество является той социально-демографической группой, которая в конечном итоге унаследует страну, в которой живет. Социально-значимая активность студенческой молодежи, т.е. ее активность в интересах общества, содействует осознанию молодежью своей «гражданской миссии» и может служить эффективным инструментом патриотического воспитания и формирования казахстанской идентичности молодежи. В воспитании такого мировоззрения у молодежи - истории принадлежит исключительная роль. Память поколений должна быть сопричастна к великому наследию великого степного государства. В числе глобальных проблем человечества – проблема воспитания подрастающего поколения и формирования национального исторического сознания для всех народов и государств является одной из самых актуальных. В процессе воспитания личности исключительное значение имеет формирование ее нравственных основ, на которые влияет историческое сознание.

Современное общественное развитие Казахстана остро поставило задачу духовного возрождения нации. Особую актуальность этот вопрос приобрел в сфере духовно-нравственного воспитания молодого поколения, неразрывно связывающего свою судьбу с будущим родного края и страны. Это означает, что казахстанцам, исключительно важно, каким будет человек будущего, в какой мере он освоит две важные социальные роли - роль гражданина и роль патриота. Фундаментом казахстанского патриотизма является

равноправие всех граждан и их общая ответственность за будущее страны. Патриотизм составляет духовно-нравственную основу личности, которая формирует ее гражданскую позицию и потребность в достойном служении своей стране, обладание высокой нравственностью и способность активно защищать интересы Отечества. При этом надо обратить внимание на разноуровневую включенность в воспитание молодых людей таких факторов как семья, ближнее окружение, учебное заведение, этнокультурная среда, регион проживания с его экономическими, социальными, культурными и другими особенностями, общества в целом.

Таким образом, время ставит перед исторической наукой совершенно новые требования, которые имеют большое значение для решения новых задач формирования исторического сознания и патриотизма у казахстанской молодежи. Задача историка состоит в том, чтобы объективно показать этапы национальной истории, с учетом того, что современная история вышла за свои узкодисциплинарные рамки и стала междисциплинарной наукой. Исторические исследования интегрировали в себя методы многих смежных научных дисциплин – социологии и социальной психологии, экономики, социальной географии, этнографии, антропологии, культурологии, истории права и других. Профессиональное историческое сообщество должно задуматься о формах популяризации истории среди населения. Для выполнения вышестоящих задач мы сегодня должны подумать об объединении усилий ученых-историков и преподавателей истории. Актуальным является создание различных исторических информационных ресурсов, которые бы стимулировали познавательный интерес к истории, придавали учебной работе проблемный, творческий, исследовательский характер, во многом способствовали обновлению содержательной стороны предмета «История Казахстана», позволили индивидуализировать процесс обучения. Образовательные сайты по истории дают возможность учащимся организовать совместные исследовательские проекты, расширяют доступ не только к учебно-методической, но и научной литературе и источникам.

Сегодня политика нашего государства направлена на экономическое, политическое, культурное процветание нашей страны. Задача историков, школьных учителей, преподавателей высших учебных заведений, заключается в том, что бы их деятельность способствовала формированию у молодежи исторического сознания, которая лежит в основе национального самосознания. Молодежь, получившая знания об историческом прошлом своей страны, о трудностях, выпавших на долю старшего поколения, в последующем направит свою деятельность на ее процветание.

Список использованной литературы:

1 Историческое сознание и историческая память народа. URL //www.ruslanka.ru/hist/is.php

2 Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года //www.Strategy2050.kz.

А.М. Әбділдабекова¹

*¹т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін

Біздің еліміздің өскелең ұрпақ арасында ұлттық бірегейлік пен патриотизмді қалыптастыру мәселелері. Назар аударыңыз Ресей тарихын білу, ұлттық тарихи сана қалыптастыру негізі болып табылады, бұл шын мәнінде жасалады. мектеп және жоғары мектеп тарихы білім беру жүйесі Қазақстан сәйкестікті қалыптастыру барлық кезеңдерін қамтуы мүмкін болуы тиіс.

Түйінді сөздер: тарихылық, философия, адамдар, патриотизм, жеке басын куәландыратын, ұлтты

*A.Abdildabekova*¹

¹c.h.s., docent of the Department of history of Kazakhstan at al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

FORMATION OF NATIONAL CONSCIOUSNESS OF KAZAKHSTAN'S YOUTH

Summary

Knowledge of the history of Kazakhstan - the basis of the formation of national identity and a sense of patriotism of the young generation of the country

The problems of formation of national identity and patriotism among the younger generation of our country. Attention is drawn to the fact that knowledge of Russian history is the basis of formation of national historical consciousness. school and high school history education system should be possible to cover all the stages of formation of Kazakhstan identity.

Keywords: historicism, philosophy, people, patriotism, identity, ethnicity

ӘОЖ 21/29 (574)

ГРНТИ04.01.39

Ж.С. Аубакирова¹, Е.А. Искаков²

*¹С.Аманжолов атындағы ШҚМУ доценті, т.ғ.к
aubakir_ganna@mail.ru*

*²С.Аманжолов атындағы ШҚМУ 2 курс магистранты
iskakov.erbol.77@mail.ru*

ДІНИ САУАТТЫЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ДІН ТАРИХЫНА ШОЛУ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда қоғамда кеңінен тарала бастаған діни мәселелердің алдыңғы орынға шығуы, көпшіліктің аландауына негіз болуда. Діни сауаттылықтың төменділігінен адамдардың жат ағымға кетіп өзінің салт-дәстүр ұлттық, менталитетінен бас тартып басқа елдің дәстүріне еліктеушілік пайда бола бастады. Бұның алдын алу шаралары қолға алынбаса салдарының ауыр болатындығы белгілі.

Бұл мақалада Ресей империясының отарлық жүйесінде алдыңғы орында халықты діні мен ділінен ажыратуға деген ұмтылыстың тұрғандығын, осы саясатты кеңестік империяның ары қарай дамытуы, тәуелсіздік алған тұста жат ағымдардың діни экспансиясы жайлы айтылады. Отарлаушы елдердің елдің тұтастығын бұзып қоғам арасына іріткі салу мақсатында рухани құндылықтарды жоюды көздейтін саяси мүдделерін көрсетіп, қазіргі қоғам арасында діни сауаттылықты арттыру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: діни сауаттылық, ұлттық менталитет, дәстүр, діни экспансия, рухани құндылық

Мемлекет басшысының Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласындағы жолдауда тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағыты аталып көрсетілді. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы бағытында: «Бүгінде революциялар өңін өзгертіп, ұлттық, діни, мәдени, сепаратистік перде жамылды. Бірақ, бәрі де, түптеп келгенде, қантөгіспен, экономикалық күйреумен аяқталатынын көріп отырмыз. Сондықтан, әлемдегі оқиғаларды ой елегінен өткізіп, қорытынды жасау – қоғамның да, саяси партиялар мен қозғалыстардың да, білім беру жүйесінің де ауқымды дүниетанымдық, рухани жұмысының бір бөлігі» [1], - деп көрсетеді. Дін атын жамылған саяси топтар өздерінің идеологиясын насихаттау арқылы қоғамды дүрліктіріп өз ықпалын жүргізуге тырысып қаншама елде бүліншілік соғыстың тұтануына себепкер болып жатыр. Осындай келеңсіз жайттардың алдын алып, адам баласының өмірінде ерекше орын алатын дін мәселесіне байыпты көзқарастың керек екендігі айқын сезіледі.

Бүгінгі күнде діни сауаттылықты арттыру өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі уақытта еліміздегі білім беретін орта мектептен бастап, білім беру мекемелерінде дінтану пәнінің оқытылу аясында ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу, әдет-ғұрып, салт-дәстүрімізді діни мәдениетіміз бен мұраларымызды жас жеткіншектерге жүйелеп түсіндіру уақыт талабы. Дін мәселесі жайлы сөзінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Біз бұқара санасындағы діншілдіктің артуына әзір болуымыз керек, онда тұрған қатерлі ештеңе жоқ. Жалпы дін өздігінен өнегелі ақиқаттан бөтен ештеңе үйретпейді. Жалғыз-ақ, бізге қауіп төндіретіні: діни

біліміміздің деңгейі онша жоғары болмай отырғаны» [2], - деп адамдардың діни сауатының төмендігіне айрықша назар аударған болатын.

Қазіргі таңда дінтану пәнінің мектептерге енгізіліп, оқытылып жатқанына бірнеше жылдың жүзі болды. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2009 жылғы 22 шілдедегі №353 бұйрығы негізінде негізгі орта білім беру деңгейінің 9-сыныбы үшін «Дінтану негіздері» факультативтік курсының оқыту 2009-2010 оқу жылының ІІ жарты жылдығынан бастап оқытылып келеді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2011 жылғы 20 шілдедегі №02-3/926 бұйрығына сәйкес курс міндетті түрде оқытылатын факультативті сабақ болып мектептерде енгізілді. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы №1080 қаулысы негізінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі №115 бұйрығына 111-қосымшамен «Негізгі орта білім беру деңгейінің 9-сыныбы үшін «Дінтану негіздері» курсынан типтік оқу бағдарламасы» бекітілді.

Орта мектептің 9-сыныбындағы Дінтану негіздері, қазіргі уақытта Зайырлылық және дінтану негіздері пәні аясында діндер тарихы мен тәжірибесі, дәстүрлі діндер мен жаңа діни қозғалыстар, Қазақстандағы негізгі діндер, олардың қасиетті кітаптары және діни мейрамдары, ислам дінінің қазақ жеріне таралуы, ханафи мазхабы мен матруди ақидасының қазақ діни танымындағы орны, қазақ ғұламаларының рухани діни мұрасы, қазақ жеріндегі исламдық мәдениет туындылары секілді өзекті дінтанулық мәселелер жүйелі негізде оқытылады [3, 163 б].

Осы пән арқылы дін туралы дұрыс түсінікті қалыптастыру, жат ағымдардың арбауына кетпей, теріс пиғылды көзқарастардан сақ болуға, өзге діндер мен олардың наным сенімдеріне құрметпен қарауға, дәстүрлі рухани құндылықтарды қадірлеуге, Қазақстандағы ұлттаралық, конфессияаралық келісім саясаты негізінде азаматтық ұстаным мен жауапкершілік сезімдерін тәрбиелеу болып табылады.

Ғалымдар дін-адам пайымының бүкіл әлем мен болмысқа, қоршаған дүниеге, табиғатқа, өзі өмір сүретін ортаға және өзінің ақыл-ойы мен сана-сезімінен тысқары тылсым дүниеге қатынасы және адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени институт, ерекше қоғамдық сана және әлеуметтік құбылыс деп санайды.

Дінге мынадай анықтама береді - дін дегеніміз тек сенім жүйесі емес, ол өмір сүру мәнері, моральдық нормалар, қарым-қатынас әдебі, жақсы мен жаманды, адал мен арамды ажыратушы рухани қағидалар жүйесі. Яғни дін-рухани мәдениет феномені, ол қоғамдағы кез келген феноменнен анағұрлым бай, маңызды және ықпалды. Осыдан туындайтын заңдылық сол - дін рухани құндылықтарды қалыптастырушы әрі дамытушы, қоғамды тепе-теңдік пен үйлесімге келтіруші, әлеуметтік тұрғыдан реттеуші жүйе ретінде үлкен әлеуетке ие. Адамзат тарихының барлық кезеңдерінде дін өзінің реттеушілік және біріктірушілік функциясымен басты назарда тұрған.

Адам мен қоғам өмірінде ерекше орын алатын дін рухани мәдениеттің қалыптасу үдерісінде негізгі функцияларды атқарады, мәдениеттер мен өркениеттердің дамуына ықпал етеді. Зерттеуші-ғалымдар діннің негізгі үш құрылымдық функциясын былайша айшықтап көрсетеді:

1) Әлеуметтік функциясы - дін қай заманда да қоғамдық процестерді басқару қоғамда тұрақтылық сақтау, ұлттық менталитет қалыптастыру қызметтерін атқарып отырды.

2) Адамгершілік функциясы - дін жалпы адамзаттық моральдық қасиеттерді насихаттап, индивидтің адамгершілік келбетін өзгертуге үлесін қосады.

3) Компенсаторлық - адам қиындық – дағдарысқа ұшыраған кезеңдерде дін көмекке келіп, қайырымсыз дүниені о дүниедегі мәңгілік бақытқа үмітпен алмастырады, адамға сенім-жігер, рухани күш береді [3,46].

Руханияттың өзегі болып саналатын дін қағидалары ұлттың рухани құндылықтарымен үндесіп ұлттық сана мен ішкі мәдениеттің қалыптасуына зор ықпал етті. Қоғам ішіндегі бірлік пен татулықты, адамдар арасындағы бауырмалдық пен зор сүйіспеншіліктің артуына ықпал етуші зор күшке ие құбылыс екендігі белгілі.

Тарихы тереңде жатқан халқымыздың орта ғасырлық тарихы мен мәдениеті ислам діні мен мәдениеті негізінде дамыды. Ортағасырлық қазақ жеріндегі Отырар, Кердер, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Жент, Баласағұн, Сайрам, Исфиджаб, Тараз, Меркі қалалары мәдениет пен ғылым ордалары болды [4,8 б].

Орта ғасырларда қазақ елі мұсылмандық мәдениеттің аясында дамып, есімдері әлемге белгілі ойшылдар мен ғалымдарды тарих сахнасына шығарды. Әл-Фараби мұралары, Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы»), Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» («Құтты білік»), Ахмет Йассаuidің «Диуани Хикмет» («Ақыл кітабы»), Мұхаммет Хайдар Дулатидың «Тарих и Рашиди», («Жаһан наме еңбектері»), Сүлеймен Бақырғанидің «Бақырған кітабы», Хусам ад-дин Сығанақи еңбектері Ислам мәдениеті аясында жазылған жәдігерлер [4,9 б].

Түркі елдері ішінде қазақ жерінде діни білім беру жүйесінің исламдық арнада дамып, өркендеп кең қанат жайғанын айқын аңғарамыз. Ислам дінінде оқу білімге ерекше мән берілгендігі белгілі. Құранның алғашқы пайғамбарға уахи болып түскен бес аяты оқы деп басталады: «Жаратқан Рабынның атыннан оқы! Ол адам баласын ұйыған қаннан жаратқан. Оқы! Ол Раббың аса ардақты. Сондай қаламмен үйреткен. Ол адамзатқа білмеген нәрсесін үйреткен» (Ғалақ сүресі, 1-5 аят). Құрандағы көптеген аяттар мен пайғамбар хадистері халықты ілім үйрену мен білім алуға үндейді. Ілім-білімге зор мән берген ислам дінін ардақ тұтып, мұсылмандықты қабылдаған түркі жұрты діннің негізгі қайнар көздерінен сусындап білім алуға ұмтылды.

«Сондықтан ислам дінін игеру бірінші кезекте күрделі де көп салалы араб тілін жүйелеп, жіктеп, егжей-тегжейлі үйренуді талап етті. Осыған орай араб тілінің фонетикасын, морфологиясы мен синтаксисін арнайы пәндер арқылы игеру қажеттілігі туындады. Тіл игеруден кейінгі қиындық діни мәтіндермен ілімдерді барлық қосымша пәндерімен қоса оқып-үйренумен байланысты болды. Бұл Құран ілімдері мен шарифат ғылымдарының екі үлкен сала ретінде қалыптасып, дербес оқытылуына негіз қалады. Осының барлығы араб тілі мен ислам дінінің негіздерін толығымен қамтып, жүйелендірген білім ордасы-медреселердің қалыптасуына алып келді» [5,17 б].

Белгілі дінтанушы Айнұр Әбдірасылқызы шарифат ілімдерін терең игертуге бағытталған дәстүрлі медреселер жүйесімен қатар, діни білімді рухани тәжірибемен ұштастыруды, рухани кемелденуді мақсат еткен тариқат ұстаздары қалыптастырған рибат, текке, құжыра, забия, ханака секілді білім ордалары орта ғасырларда қазақ жерінде кеңінен тарады. Медреселер нақты мамандандыру жүйесі болса, аталған рухани білім ордалары рухты кемелдендіру жүйесі ретінде қызмет етті деп атап көрсетеді.

Медресе - діни орта білім беретін оқу орны болып саналады. Медреселер өзінің білім беру, оқу дәрежесіне қарай төрт басқышқа бөлінеді:

Бастауыш медресе. Оны ибтидая (бастауыш) деп атайды. Оқу мерзімі 4 жыл.

Рушдия, оқу мерзімі - 3 жыл. Иғдадия - жоғары оқу орнына дайындық, оқу мерзімі - 3 жыл. Ғалия, мұнда жоғары білім береді. Оқу мерзімі - 3 жыл.

Ғалияны бітірген шәкіртке абыз, молда, халфе немесе мударрис деген атақ беріледі. Медреселерде жалпы оқу мерзімі 12-13 жылға созылады. Оқу пәндері медреселердің сатысына байланысты белгіленеді. Жоғары білім беретін медреселерде арабшалық (лексика, этимология, синтаксис, риторика, тарих, Құранды оқу-игеру әдісі, ғұламалар бахасы); дін үйрену, заңнама (Құранды, оның аяттарын, хадистерді талдау, фикх заң негіздері); фәлсафа (логика, математика, география, астрономия, медицина, табиғаттану негіздері, ой талдау фәлсафасы) оқылады. Медреселердің бағдарламасында діни оқу жағы басым болады [6,312 б].

Ислам білім беру жүйесінде медресенің орны ерекше болды. Әлемге танымал болған мәшһүр ғалым данышпандар осы оқу орнынан ілім алып білімдерін шыңдады. Заман ағымына қарай бұндағы білім бағдарламаларына өзгерістер еніп толықтырылып отырғандығын төмендегі мәліметтен байқауымызға болады.

Медреселерде орта ғасырда тек молла, халфе ғана емес, астроном, тарихшы, тілшілер, тағыда басқалар сабақ берген. Өйткені сол кездің өзінде әл-Бируни, әл-Фараби, ибн Сина, Омар Хайям, Науаи, Қашқари, Хорезми, Ұлықбек секілді тағыда басқа атақты ғалымдар негізгі білімді медреселерде алған. Заман өзгерісіне қарай медреселердің оқу бағдарламасына аздаған өзгерістер енді. XIX ғасырдың ішінде медреселерде Шығыс әдебиетінің кейбір үлгілері оқытылды. Медреселердегі жаңа оқу әдісі - жәдидшілдік ағымы болды. Бұл ағым медреселердегі ескі оқу тәртібіне – қадимилерге қарсы қалыптасты. Әуелде усули жәдид жаңа немесе төте оқу деген атпен бұл қозғалыс белгілі дәрежеде прогрестік рөл атқарды. Медреселердің оқу жүйесіне физика, математика, ана тілі, география, химия, тағыда басқа пәндер енгізілді, жаңа оқу заман талабына сай өрістеп, еріксіз орын тебе бастады. Сол кездің озат адамдары Ғ.Тоқай, Ғ.Камал, Ф.Әмірхан (татардан), М.Ғафури (башқұрттан), Мамедкулизаде (Әзербайжаннан), А.Байтұрсынов, А.Ақмолда, Т.Жомартбаев, С.Көбеев, С.Торайғыров, М.Қалтаев (Қазақстаннан), Гаспралы (Қырым) тағыда басқа адамдар төте оқуды жақтады. Усули-жәдид үлгісі мен төте оқу жолының Қазақстанда іске асуы 1900 жылдың басынан әсіресе 1905 жылғы төңкерістен соң өріс алды. Қазақстанда жаңа әдіспен оқытатын жүздеген медреселер жұмыс істеді. Алғаш рет араб әрпіне реформа жасалды [6, 313 б].

Халқымыз ислам дінінің құндылықтарын бойларына сіңіре отырып оны ұлттық салт-дәстүрмен ұштастыра байланыстырды. Құран мен хадистердегі әдептілік қағидаларын, мұсылмандық әдеп нормаларын балаларына үйрете отырып ұлттық тәрбиенің негізіне арқау қылды. Ақындардың жырлары мен қисса дастандарындағы ислам діні мен шарифат үкімдері жайлы айтылған ғибратты да мағыналы толғаулары мен насихат өлеңдері халық арасына кеңінен тарады. Рухани білімдерін жетілдіре отырып діннің негізі мен имандылық нәрін өздеріне бағыт - бағдар көрсететін темірқазық етіп алды.

«Рухани ілімге деген халық сұранысы қазақ жерінде діни білім беру жүйесінің жартылай отырықшы, жартылай көшпелі тұрмыс-салтына тән өзіндік үлгілерін қалыптастырды. Соның ішінде ірі қалаларда жалғасын тапқан медреселер қызметімен қатар, көшпелі жұрт арасында молда ұстап, бала оқыту дәстүрі де кең тарағанын атап айту қажет. Жаз жайлауда, қыс қыстауда жағдайлы отбасылар жалдаған молдалар қазақ балаларының хат танып, сауат ашуына ықпалын тигізді. Қазақ меценаттарының көмегімен ел ішіндегі діни білімді рухани тұлғалар да өз жүйесімен бала оқыту арқылы халықтың діни сауатын көтерді» [5,19 б.].

Белгілі ғұлама ғалым Жүсіп Баласағұн: «Адамға екі нәрсе тіректегі. Бірі-тіл, бірі ділің жүректегі деп кезінде жырға қосқан екен. Ғұлама ғалымның діл деп нені айтқандығына назар аударсақ, «Діл - халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымы мен салт-дәстүрін, менталитеті мен әдет-ғұрыптарын, тұрмыс тіршілігінің ерекшеліктері мен өзіндік ойлау жүйесін, жан дүниесін адамдардың белгілі бір қоғамдастығына тән, нақтылы тарихи-мәдени ортада қалыптасқан мінез-құлық пен іс-әрекеттердің біркелкі сипатын білдіреді» [7, 4 б.].

Қазақ елі саяси жағдайлардың әсерінен Ресей империясының отарына айналған тұста ұлттың рухани құндылықтар мен мәдениетіне шабуыл жасаудан басталды. Бұл жөнінде зерттеуші ғалымдар былай дейді: «Ресей самодержавиясының отарлық саясаты кезінде де алғашқы кезекте қазақ ұлтының тіліне, дініне және дәстүріне шабуыл жасалды. Осы үш бағыттағы жұмыстар ұлт пен дінді бөліп тастау арқылы діни-ұлттық бірегейлікті ыдырату мақсатында кешенді түрде жүргізілді. Қазақ халқының орыс империясына қосылу кезеңіндегі келісімдерде Ресей императоры атынан берілген «тіліңе, дініңе, дәстүріңе қысым жасалмайды» деген уәде қағазда қалып, іс жүзінде барлық күш-қуат дәл осы үш тұғырды күйретуге жұмылдырылды. Қазақ даласында көптеп ашылған қазақ орыс мектептері орыстандыру және христандандыру саясатына қызмет етті. Қазақ даласына мың-мыңдап жіберілген переселендер жерді, тілді, дінді жаулау мақсатымен қоныстандырылды. Отарлаушылар тарапынан қазақ даласындағы басқарушылық-билік жүйесінің, тұрмыс салтының өзгертілуі, білім беру жүйесінің, оқытылатын діни әдебиеттердің толық бақылауға алынуы толыққанды тәуелділікке түсірудің таптырмас айла-тәсілдері еді деп көрсетеді [5,178 б.].

Бұл кезеңде ислам туының астында қазақ жеріне әр түрлі ағым өкілдері мен миссионерлер қаптады. Осы себептерге байланысты қазақтың таза табиғи дүниетанымы бұзылып, рухани хаос пайда болды. Ш. Уәлихановтың «Бүкіл дала Орта Азиядан шыққан, өздерін әулиемін деп таныстыратын фанатик кезбелерге және татардан шыққан шала сауатты молдаларға толып кетті. Таяуда шекаралық округтарда дуана болып жүрген күрд, ноғай және түріктер пайда болды» дей отырып, қазақтың рухани жағдайына алаңдаған ғалым: «Личный интерес иностранных мусульманских странников и особенно татарских семинаристов заключаются в том, чтобы довести киргиз своим влиянием до того слепого религиозного изуверства, при котором так легко живется всем этим старцам, паломникам и дервишам. Пропоганда эта во многом уже успела. В Баян-Аульском и Каркаралинском округах киргизы предавались ханжеству с такой ревностью, свойственной только новообращенным. Там живет под покровительством местных туземных властей много ишанов, ходжей из Бухары и Коканда и ежегодно приезжает и уезжает немало этой сволочи. Татарское духовенство, которому вверило русское правительство наше нравственное воспитание, занималось до сих пор только нравственным нашим расстлением, брало взятки, учило ханжеству и вместе с среднеазиатскими выходцами обманывало наш доверчивый народ», - деген көзқарасын білдіреді. Сырттан келген әртүрлі дін өкілдері мен сектанттар, Орынбор дін басқармасы бекіткен «указной молдалар» өздерінің шала сауаттылығымен, теріс қылығымен қазақ руханиятына тікелей әсер етіп, халықты тарихи танымдары мен табиғи дәстүрлерінен, рухани тазалығынан айырды [8,5 б.].

Ия, Жүсіп Баласағұн бабамыз айтқандай адамға тірек болатын тіл мен діл халықтың ұлттық бейнесін айқындайтын ең маңызды фактор, мазмұндық өлшем деп айтсақ артық айтқандық емес. Ұлттың өр рухы мен рухани құндылығы жоғалған кезде Мұхтар Шаханов бейнелегендей мәңгүрттікке әкелетіндігі белгілі. Мәңгүрттікке айналғаннан кейін ұлт өзіндік болмысын жоғалтып құлдық сана қалыптасатындығы айтпасақта түсінікті. Ділдің өзіне қажетті функцияларының бірі дін, дін мен діл екеуі бірін бірі толықтырып тұратын тұтас организм. Екеуінің де ортақ тіл табысатын игіліктері де бір. Патша өкіметі отарлау саясатын жүргізгенде ұлттың рухы мен жан дүниесін жаулап алуға, діни мен ділін ажыратуға бар күшін салды. Оны төмендегі тарихи мәліметтен айқын аңғарамыз.

Патша үкіметінің кезінде қазақ даласына әр түрлі ағым өкілдері өз уағыздарын ел арасына таратса, орыс миссионерлері жергілікті ұлтты шоқындыру саясатын белсенді жүргізді. XVIII ғасырдың соңында қазақ арасында Ресей империясының саясатын жүргізетін 28 ахун, 969 молда, 114 мешіт, 1921 мударрис болды [9,30 б.].

Ресей отаршыл әкімшілігінің қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен шаруашылықты жүргізу тәсілдеріне

келтірген залалды саясаты салдарынан қоғамдық мінез құлықта отарланудың теріс әсерлері қазақтың ислами әдепке негізделген мінез-құлықтар жүйесіне салқынын тигізді. Ұлттық мінезде өзгерістер орын алып, дертті қылықтар: жағымпаздық, мансапқорлық, бөлінушілік, сатқындық, мақтаншақтық, арызқойлық, парақорлық, екіжүзділік өріс алды.

Отарлық жүйенің руханияттың тамырларын бұзу нәтижесінде ер мінезді, өр тұлғалы, жаны жомарт, еркіндік сүйгіш, иманжүзді халықты жалтақ мінездіге айналдырды. Ресейдің рухани отарлауының салдарынан ұлттық мәдениетте рухсыздану, маргиналдану үдерісі орын алды. Маргиналдану қоғам мен тұлғаның рухани бітім-болмысына әсер ететін құбылыс. Қазақ еліндегі орыстандыру, шоқындыру ұлттық дәстүрлі мәдениет пен діни санаға батыстық мәдениетке негізделген құндылықтар отаршыл-әкімшілдік жолмен күшпен таңыла бастады. Рухсыздандыру, ұлтсыздандыру үдерісін жүргізудегі негізгі тұғыр ретінде орыс-қазақ мектептерінде жергілікті халық арасынан дайындалатын тілмаштар мен шенеуніктер болды [4,167 б].

Кеңес үкіметі тұсында да патшалық жүргізген саясатты ары қарай дамытып дін-апиын деген желеумен атеистік идеологиялық саясатты белсенді түрде насихаттай отырып ұлттық салт-дәстүрі мен діннен қол үздіруге тырысты.

«Кеңестік кезеңдегі атеистік саясат этноконфессиялық идентификация мәселесіне ашық тұрғыда екіге жару қағидатымен келді. Дін атаулыға тыйым салу діни – ұлттық бірегейлікке сына қағудың айқын көрінісі болды. «Ұлт» және «дін» деген ұғымдар бір – бірінен ажыратылып, ұлт руханиятының өзегі болып табылатын дін атаулы мансұқталды. Сонымен бір мезгілде ұлт саясатындағы теңдік қағидаты сөз жүзінде қалып, іс жүзінде орыс ұлты мен орыс тілінің басымдылығы тереңдетіле берді. Бұл орайда Кеңес үкіметінің басшылығы Ресейлік отарлау саясатының ғасырлар бойы тұжырымдалған ұстанымдары мен жинақталған тәжірибесін тиімді пайдаланды» [3,180 б].

Еліміз тәуелсіздігін алған тұста Қазақстан Республикасы тәуелсіздік жылдары белсенді миссионерлік іс-әрекеттердің полигонына айналды. Діни істер жөніндегі Комитеттің мәліметтеріне сәйкес елде әлемнің 25 мемлекетінен 367 миссионерлер қызмет етеді. Олар негізінен АҚШ, Словакия, Польша, Германия, Оңтүстік Корея, Италия, Украина және тағы басқа мемлекеттерден келген. Қазақстандағы жаңа діни ағымдардың барлығы дерлік шетел миссионерлердің қызметін пайдаланады деп көрсетілген [8.104 б].

Міне осындай мәліметтерге қарап Қазақ еліне қандай қауіп төнгенін аңғаруымызға болады. Патша үкіметінің халықты ұлтсыздандырудың отарлық жымсықы саясаты, кеңестік биліктің діни сенімді жою идеологиялық бағыты мен қазіргі жаһандану заманындағы шет мемлекеттердің Қазақстанға деген діни экспансиясының сарыны бір екендігін айқын аңғарылады.

Өзінің ғылыми жұмысында Марина Онучко Қазақстан Республикасының жаңа дәстүрлі емес діни ағымдарды талдай келе, келесі екі мәселені бөліп көрсетеді:

1. Дәстүрлі емес діндердің жаппай таралуы елдегі діни ағымдардың балансының бұзылуына алып әкелді. Дәстүрлі діндер шетелдік миссионерлердің іс-әрекетіне теріс көзқарас танытып, оларды прозелитизммен айналысты деп айыптайды. Осыған байланысты, ел арасында жаңа діни ұйымдардың іс-әрекетіне қарсы ұлттық және діни негізде конфликтілерге алғышарттар мен жағдай жасалынады.

2. Дәстүрлі емес діндердің әрекеті жастарды өз жанұяларынан кетуге және ұлттық құндылықтарынан бас тартуға, ұлттық дәстүрлі мәдениетті бұзуға алып келеді [10,105].

Сыртқы факторлардың әсерінен қазіргі уақытта қоғамда орын алып отырған осындай үрдістер бір-бірімен қарама-қайшылықта бола отырып кері жағымсыз нәтижелерге әкелуде. Таза ислами бағытқа негізделген ұлттық және дәстүрлі мәдениеттің ерекшелігін мойындамайтын ағым қазіргі мәдени үдерістерге белсенді араласып, саяси күшті құруға ұмтылуда. Ең қауіптісі мемлекет тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қатер төндіретін діни догматизм идеяларын кеңінен насихаттайтын діни радикалды ұйымдар өз қатарына діни сауаты төмен жастарды тарту тенденциясы байқалуда. Осы мәселе жөнінде отандық ғалымдарымыз ұлттық – діни бірегейліктің солғындауына себеп болған бірнеше факторларды көрсетеді.

«Олардың ең бастысы – рухани тәрбиенің бесіктен дұрыс берілмеуі, қазақша айтқанда уызына жарымағандық. Өркениет алға жылжыған сайын өз бесігінен алыстай беретіні белгілі, тәуелсіздіктен кейінгі қазақ қоғамы да заман ағымымен арпалысып, рухани тамырынан - дәстүрлі құндылықтарынан жылдам жаттана бастады. Баласымен емес, басымен қайғы әке-шеше, бесік тербететін шақта бел жазбай еңбек етіп жүрген ата-әже, балапан басына, тұрымтай тұсына кеткен жанқайғы кезең - осының бәрі бала буынның, жастар мен жасөспірімдер санасының дәстүрлі дүниетанымынан, ұлттық құндылықтардан алшақтауына соқтыруда.

Екіншіден, ашық ақпараттық кеңістік пен ашық шекара саясаты өзінің ащылы-тұщылы жемісін беруде. Ағыл-тегіл ақпарат ағынының арасында қалған көпшілік, әсіресе жас буын асылы мен жасығын

айырып үлгермей, тапқаның талғаусыз сіңіруде. «Діннің тазасы осы» деп әркім өз ұстанымын жан салып насихаттап жүрген соң, жастар жақсы болып көрінгеннің бәріне қалтқысыз сеніп, қапысыз ілесуде.

Үшіншіден, ел тұтастығының, дін мен дәстүр бірлігінің бұзылуына аса мүдделі сыртқы күштер бар. Қазақтың санасы сан саққа шашырап, қырық ру емес, қырық дін боп бөлініп, қайшыласып жатқаны, ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кеткені базбіреулерге аса тиімді екені даусыз. Ертең бөліп алып, билей беру үшін бүгін олар барын салады. Дінді саясиландырған да сананы сарсаң еткен де солар. Өмірлік бағдары айқындалмаған жастар осындай ойындардың құрбаны болып отыр» [3,182 б].

Қазіргі уақытта ежелден қалыптасып ата - бабамыздан келе жатқан салт-дәстүрімізбен ұлттық рухани құндылықтарымызды тәрк етіп, таза ислами жолмен жүру керек дейтін ислам атын жамылған ағым мен исламды христиандықпен байланыстыра отырып дәріптейтін мәсіхшілдердің белең алуы, қоғамдағы ішкі тұрақтылыққа қауіп төндіре бастауы аландарлық жағдай.

Соның көрінісі ретінде қоғам талқысына түскен, қолдарына қару алып өзге елге соғысқа кеткен жастарымыз, Ақтөбедегі лаңкестік оқиға, хиджаб, сақалдылар мәселесі, балаларға екпе екізбейміз, білім беру орындарына балаларымыз хиджабпен барады деген ата-аналар, АХАТ бөліміне барып заңды түрде тіркелмей шарифат жолымен үйленіп, біраз уақыттан соң тастап кететін жігіттер мен олардан айырылыса сала екінші, үшінші тіпті одан да көп рет діндес бауырларға тұрмысқа шығам деп жатқан қыздар, өзін пір - ишан санап діни уағыз жүргізіп, адамдар санасын улап жатқан діндарлар қаншама.

Дін саласына жақын ғалымдарымыз: «Бүгінгі күні де біз ең алдымен отбасылық тәрбие институтын жаңғыртуымыз қажет. Бала рухани ілімді ең алдымен отбасынан үйренеді. Әрбір ата-ана тым болмаса белгілі бір дәрежеде дәстүрлі дінімізден, рухани ілімдерден хабардар болып, балаларына бесіктен сіңіруі қажет. Бұл ата-ананың өз рухани қажеттілігі үшін де керек, екінші жағынан, бейнелі, түрде айтқанда, біз дінмен айналыспасақ, дін бізбен айналысатын заманда өмір сүріп отырғанымызды ұғынуымыз қажет» деп көрсетеді [3,187 б].

Ең алғашқы болып ислам діні негіздерін оқытуды қолға алған Б.Алтынсарин бабамыз екендігі белгілі. Өз жазбаларында: «Мен кейбір оқытудан бос уақыттарымда оларға ресми түрде молда да болып қоям; сөйтіп, оларға дін тарихынан білгенімді айтып, оған басқада да пайдалы және түсінікті әңгімелерді де қосып айтамын» - деп оның себептерінде көрсетіп өтеді: «Біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал, екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз ене қалуына жол бермеу үшін мен соңғы кезде Мұхамбет шарифатын үйрене бастап, осыған қоса жіберіліп отырған оқу құралын құрастыруға кірістім. Менің бұл іске кірісуіме тағы бір себеп болған нәрсе - қазақ молдаларының өздері де қолдарындағы кітаптарының қолайсыз екендігін мойындайды» деп жазған екен [11.136 б].

Қазақ балаларының тағдырына алаңдап ұлт мүддесін көздеген бабамыз оқушылардың діни сауаттарын аша отырып олардың теріс жолға түсіп кетпеу жолдарын қарастырып ислам негіздерінен хабар беретін «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты кітапшасын шығарған болатын.

Ия, бүгінгі күні де қоғамда осындай ағартушылық жұмыстардың көптеп жүргізуі қажеттілігі айқын сезілуде. Ғасырлар бойы бабаларымыз ұстанған дінімізді бүгінгі күні өскелең ұрпақтың санасына дұрыс жеткізе біліп, діни сауаттылықты арттыру бүгінгі күн талабы. Діни сауаттылық - саяси тұрақтылық кепілі екендігі белгілі. Адамдар арасында ұлттық бірлік пен ынтымақ бір – бірімен үндескенде қоғам тұрақтылығы сақталады. Қоғамның тұрақтылығы елдің тұтастығы мен мемлекеттің беріктігінің негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы Қазақстан Республикасы Президентінің Ресми сайты. URL: // http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/12.04.2017.

2 Назарбаев. Н.Ә. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының II съезінде сөйлеген сөзі. Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің «II съезі». – Алматы, 2006. – 147 б.

3 Дін және қоғам. / Құрастырушылар: А.Әбдірасылқызы, Т.Әбуов, М.Исахан, М.Мұслимов, С.Көкенай, Г.Новикова, Ж.Тенлибаева, Е.Қожбанхан. - Астана, 2015. - 296 б.

4 Бейсенов. Б. Қ Қазақ ойшылдары дін туралы: оқу құралы. – Алматы, 2015. -192 б.

5 Әбдірасылқызы А. Дін. Дәуір. Дәстүр: зертеулер, мақалалар, сұхбаттар. - Алматы, 2014. - 296 б.

6 Әбсаттар қажы Д. Қазақстанның мешіттері мен медреселері. Рухани шамиырақтар (IX-XX ғ). - Алматы, 2009. - 495 б.

7 Жолдыбайұлы Қ. Дін мен діл – Алматы, 2010. - 288 б.

8 Сейітқазина Қ. Қазақстанда дін мәселесінің шиеленісуі (XIX-XX ғасырдың басы). // Қазақ тарихы. 2012. - №2 - 5 б.

9 Оразов Р. Қазақ халқын рухани құлдықта, мәңгірттік үлгіде ұстау көзделді // Аңыз адам, 2015. - № 21. - 30 б.

10 Сихимбаева Д.А. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясатының қалыптасу және жүзеге асыру ерекшеліктері филос. док (PhD) ғыл....дис. - Алматы. 2013. -147 б.

Ж.С. Аубакирова¹, Е.А. Искаков²

*¹ВКГУ им. С.Аманжолова, доцент, к.и.н.
aubakir_ganna@mail.ru*

*²ВКГУ им. С.Аманжолова, магистрант 2 года обучения
iskakov.erbol.77@mail.ru*

ПРОБЛЕМЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ГРАМОТНОСТИ: ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ РЕЛИГИИ

Резюме

Сегодня проблемы религиозной грамотности стали серьезной проблемой в современном обществе. Низкая религиозная грамотность людей, как правило, приводит к тому, что они отходят от своих традиций, национального менталитета начинают следовать религиозным традициям других стран, примыкают к различным течениям. Если не будут приняты превентивные меры, последствия могут быть серьезными.

В статье рассматриваются программы по религиозоведению в школах, функции предмета "светскость и основы религиозоведения" в школьном образовании, раскрывается религиозная обстановка прошлых лет и в современном мире, рассматриваются различные проблемы религиозной грамотности населения, возникающие опасности религиозных течений, которые могут принять форму религиозной экспансии. Рассматриваются также вопросы повышения религиозной грамотности населения в современном обществе, которые смогут противостоять интересам, направленным на устранение духовных ценностей, нарушения целостности страны и общества.

Ключевые слова: религиозная грамотность, национальная идентичность, традиция, религиозная экспансия, духовные ценности

Zh.S. Aubakirova¹, E.A. Iskakov²

*¹candidate of historical sciences, associate prof., EKSU of S.Amanzholov
aubakir_ganna@mail.ru*

*²undergraduate 2nd year of, EKSU of S.Amanzholov
iskakov.erbol.77@mail.ru*

RELIGIOUS LITERACY: REVIEW OF RELIGIOUS HISTORY

Summary

Nowadays, how we know the religion is one of the great problem in our social life. By the low religions educated, some people get away from their own customs, traditions and follow the other none well known religion or other way. Of course we must predicate this great problem.

This article is about how the native people wipe away their religion and custom during Russian imperial occupation and influence of unconventional religion way to the main people of the country during the independent. Explanation of the political ways of occupied countries trying to destroy the unity of social life in countries and some problems how to develop religion knowledge of society nowadays.

Key words: religions educated, national identity, tradition, religious expansion, spiritual values

Б.Б. Касенова¹, А.Н. Оспанова²

¹ докторант кафедры «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

² заведующая кафедрой «Регионоведение» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, PhD, ассоциированный профессор, г.Астана, Казахстан

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ИНВЕСТИЦИОННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ГЕРМАНИИ

Аннотация

Германия – ведущая страна Европейского союза, главным торговым партнером которой в последние годы стала КНР. Торговля, как известно, является главным критерием оценки результатов сотрудничества. Ведущим торговым партнером же ФРГ в Центральной Азии является Казахстан. В этом ключе автор рассматривает в данной статье актуальные вопросы экономических отношений стран Центральной Азии с Германией в контексте реализации китайского экономического проекта «Один пояс - один путь» и новой внешней политики Германии. Этот экономический проект с активным участием европейских государств открывает новые возможности для Казахстана и других центрально-азиатских государств как для транзитной страны.

В целом торгово-экономические и инвестиционные отношения стран Центральной Азии с ФРГ носят взаимовыгодный характер. Германские инвестиции и ноу-хау способствуют ускоренной экономической модернизации государств. Со своей стороны данные государства способствуют диверсификации энергетического рынка Германии в рамках ЕС, являющимся источником необходимых для немецкой экономики полезных ископаемых и рынком сбыта для высококачественных товаров.

Ключевые слова: инвестиции, диверсификация, транзитные страны, источники сырья, технологии, пояс «Один пояс – один путь», товарооборот, экономическая модернизация, новая внешняя политика Германии

Традиционно о новой внешней политике Германии говорят, начиная с юбилейной 50-й Мюнхенской конференции по безопасности в январе-феврале 2014 г., в ходе которой Президент Германии Йоахим Гаук обрисовал контуры нового внешнеполитического курса страны, в том числе готовность к прямому вмешательству за рубежом. В действительности данному решительному заявлению предшествовала кропотливая аналитическая работа немецких экспертов. Например, немецким политическим фондом им.Ф.Эберта в октябре 2007 г. выпущен аналитический доклад «Компас-2020 - Германия в международных отношениях. Цели, инструменты, перспективы». В данном докладе ряд экспертов фонда, во главе с Йохеном Штайнхильбером (Jochen Steinhilber), анализируют международную среду, риски и перспективы для Германии, тенденции мировой экономики, мирового рынка энергоресурсов, процессы глобализации, экологические проблемы современности, современные тенденции демографических и миграционных процессов в мире [1].

Поворот к концепции «нормальности» от внешнеполитической «культуры сдержанности» начался с периода объединения страны и последовавшей политики Герхарда Шредера. В ответ на опасения партнеров в 2012 г. Ульрих Шпек – приглашенный исследователь «Carnegie Europe» в Брюсселе, в статье в немецком журнале «Интернационале политик» (Internationale Politik) рассмотрел три основные опции для будущей внешней политики Германии. Во-первых, вариант полностью самостоятельной внешней политики, основанной исключительно на национальных интересах, что с большей долей вероятности привело бы к формированию в Европе антигерманской коалиции и создало бы ряд проблем для Берлина. Второй, наиболее оптимальный для Германии, как полагает Шпек, «трансатлантический вариант» подразумевает тесное сотрудничество с США в решении глобальных задач. Но для заключения такого союза Германии надо отказаться от своей «пассивной позиции», действовать как лидер ЕС в тесном сотрудничестве с Брюсселем, Парижем и Лондоном, а также быть готовой вкладывать ресурсы- прежде всего военные. Платой же за такой союз станет сохранение сегодняшнего «либерального миропорядка» на длительное время, что гарантирует Германии дальнейшее экономическое процветание, мир и свободу. В-третьих, Германия могла бы пойти по пути максимально возможной реализации положений Лиссабона и сделать ставку на превращение Евросоюза в полноценную глобальную державу. Можно говорить о том, что перед Германией стоит выбор не из трех, а именно из двух опций - «самостоятельной» и «трансатлантической», в той или иной степени скомбинированных с третьим вариантом - «европейским» [2].

Большей самостоятельностью Берлина озабочены не только европейские государства, привыкшие к сдержанной позиции Германии, но и Соединенные Штаты Америки. Усиление сотрудничества Германии с странами БРИКС, представляющими угрозу, по мнению Вашингтона, мировому лидерству США, беспокоит трансатлантического партнера.

По данным Федерального статистического ведомства Германии по состоянию на февраль 2017 г., опубликованных в журнале «Шпигель» (Spiegel), Китай в прошлом году стал крупнейшим торговым партнером Германии. Между двумя государствами произведен обмен товарами на общую сумму 170 млрд.долл. Второй по интенсивности товарооборота является Франция с 167 млрд.долл. США находятся на третьем месте с 165 млрд.долл., хотя еще в 2015г. были самым важным торговым партнером Германии [3]. Китайская экономика растет не так быстро как в годы экономического бума, но она все-таки сильнее, чем экономики других стран.

Китай, который неуклонно вносит изменения в статус-кво не только в азиатско-тихоокеанском регионе, но и в мировом масштабе – фактор германской внешнеполитической и экономической политики в Центральной Азии. Китай - теперь сила, с которой нельзя не считаться, от сотрудничества с которой в определенной степени зависит как экономическая, так и геополитическая безопасность Германии и всего Европейского союза.

Крупнейшие торговые партнеры Германии в 2016 г., в млрд. евро

Экспорт		Импорт	
США	107	94	Китай
Франция	101	83	Нидерланды
Великобритания	86	66	Франция
Нидерланды	78	58	США
Китай	76	52	Италия
Италия	61	46	Польша
Австрия	60	44	Швейцария
Польша	55	42	Чехия
Швейцария	50	39	Австрия
Бельгия	42	38	Бельгия

Источник: Федеральное статистическое ведомство Германии, 2017 г.
<https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesamtwirtschaftUmwelt/Aussenhandel/Aussenhandel>
 (Официальный сайт Федерального статистического ведомства Германии)

В этом ключе развитие трансевразийских путей из Китая в Европу, минуя Россию, приобретают ключевое значение для дальнейшего экономического роста Германии, основывающемся также на расширении экспорта. Центрально-азиатский регион и рынок СНГ являются перспективными для Германии и Европы как с точки зрения рынков сбыта, так с точки зрения вложения инвестиций и в первую очередь как диверсифицированный источник энергоресурсов и полезных ископаемых. Центрально-азиатский регион будет приобретать тем большую значимость, чем дольше будет сохранен режим экономических санкций и политика политического отчуждения в отношении России и будут продолжаться «газовые конфликты» с ней. Эксперты центрально-азиатских государств пытаются дать прогнозы, предугадать влияние режима санкций в отношении России на регион, в особенности на Казахстан и Кыргызстан в рамках Евразийского экономического союза.

Общеизвестно, что именно Казахстан является лидером региона и флагманом сотрудничества с Германией и Европейским союзом. Между Казахстаном и Германией активно развиваются сотрудничество в сфере логистики, в том числе в рамках проекта «умный корабль», и инвестиционное сотрудничество. В Казахстане по данным информационного агентства «Хабар» работают 1450 совместных предприятий, функционирует межгосударственный Деловой совет. Германская сторона оказывает нашей стране поддержку в подготовке кадров для туристической сферы. С 2008 по 2016 гг. объем перевозок как железнодорожного, так и автомобильного транспорта между двумя странами увеличились в среднем в 1,5-2,5 раза соответственно. Только за последние годы объем инвестирования в Казахстан увеличился на 1,5 млрд.долл. За последние 5 лет в Казахстане реализовано 19 немецких инвестиционных проектов.

На многих инвестиционных площадках, в том числе в рамках саммита СНГ в Сочи 11 октября 2017 г., Президент страны Н.Назарбаев призывает немецких бизнесменов к более активному участию в совмест-

ных инвестиционных проектах, в том числе в рамках деятельности Международного финансового центра в Астане.

Представительство германской экономики в Центральной Азии и Союз германской экономики в Республике Казахстан уже в третий раз с апреля по июнь 2016 года провели опрос о состоянии делового климата в Казахстане. В опрос были включены, с одной стороны, оценка общего состояния экономики в Казахстане и визовой политики между Германией и Казахстаном, с другой стороны, специфические высказывания о деловой активности и предпринимательском успехе в Казахстане. Принять участие в опросе были приглашены примерно 1500 читателей ежемесячной рассылки Newsletter Представительства германской экономики в Центральной Азии и 110 членов Союза германской экономики в Республике Казахстан.

Политическая стабильность, политические и экономические отношения с соседними странами, а также уровень затрат на заработную плату оценивались респондентами как явные преимущества в Казахстане. Как явно позитивные и ожидающие значительный рост оцениваются информатика и телекоммуникации, сфера логистики, транспорта и перевозок, а также сельское хозяйство. Имеется высокая потребность реформ при снятии бюрократических барьеров, в развитии политики конкурентоспособности, таможенных процедур, сертификации, инвестиционной политики, финансового рынка, образования и тендеров.

24 октября 2017 г. в Астане также прошел саммит в рамках Недели Евразии ОЭСР. Данное мероприятие, как отметил Министр по инвестициям и развитию РК Женис Касымбек, направлено содействии и выработку рекомендаций для повышения конкурентоспособности Казахстана на мировых рынках, в первую очередь, посредством улучшения инвестиционного климата и создания наиболее благоприятных условий для бизнеса.

Для достижения задачи вхождения в тридцатку наиболее развитых стран мира Казахстан активно сотрудничает с ОЭСР. Ж.Касымбек также отметил, что по итогам первого Обзора инвестиционной политики Казахстана были успешно внедрены рекомендации ОЭСР по улучшению инвестиционного климата. На сегодняшний день Казахстан занимает 57-ю строку самых конкурентоспособных экономик мира.

В рейтинге Всемирного банка Doing Business Казахстан занимает 35-е место, а общий объем притока прямых инвестиций за прошедшие 12 лет превысил 250 млрд.долл. США.

Как признание соответствия и приверженности Казахстана высоким международным стандартам, в 2017 г. наша страна вступила в Комитет по инвестициям ОЭСР и стала 48-й страной, присоединившейся к Декларации ОЭСР о международных инвестициях и многонациональных предприятиях.

Министерство по инвестициям и развитию РК сотрудничает с Международным транспортным форумом. Совместно с Всемирным банком разработана инвестиционная стратегия, предполагающая системные меры по улучшению инвестиционного климата; создана национальная компания по привлечению инвестиций «Kazakh Invest», которая является представителем в переговорах с перспективными инвесторами; функционируют Совет иностранных инвесторов при Президенте РК, Совет по улучшению инвестиционного климата и инвестиционный омбудсмен, проходят заседания Берлинского Евразийского клуба – платформы для обсуждения актуальных вопросов двустороннего сотрудничества между Казахстаном и ЕС.

Торговля, как известно, является главным критерием оценки результатов сотрудничества. После России и Китая Германия является третьим по объему торговым партнером региона.

Результаты товарооборота Федеративной Республики Германия со странами Центральной Азии (2014-2017 гг.) (показатели в 1000 евро)

Страна	Январь-декабрь 2015								
	2014	2015		2014	2015		2014	2015	
	импорт: объем в млн. евро	импорт: объем в млн. евро	измене- ния в %	экспорт: объем в млн. евро	экспорт: объем в млн. евро	измене- ния в %	оборот в млн. евро	оборот в млн. евро	измене- ния в %
Республика Казахстан	4.444,1	2.823,2	-36,5	1.722,3	1.246,5	-27,6	6.166,4	4.069,7	-34,0
Республика Узбекистан	18,7	17,7	-5,2	497,9	421,9	-15,3	516,6	439,7	-14,9
Туркменистан	138,7	9,5	-93,2	275,6	306,6	11,3	414,3	316,1	-23,7
Кыргызская Республика	12,3	12,8	4,4	81,9	51,1	-37,6	94,2	63,9	-32,2

Республика Таджикистан	2,8	1,9	-31,2	44,3	45,1	1,9	47,0	47,0	-0,1
Центральная Азия	4.616,6	2.865,2	-37,9	2.621,8	2.071,1	-21,0	7.238,5	4.936,3	-31,8

Страна	Январь-декабрь 2016								
	2015	2016		2015	2016		2015	2016	
	импорт: объем в млн. евро	импорт: объем в млн. евро	изменения в %	экспорт: объем в млн. евро	экспорт: объем в млн. евро	изменения в %	оборот в млн. евро	оборот в млн. евро	изменения в %
Республика Казахстан	2.824.305,0	2.899.291,0	2,7	1.245.081,0	1.086.732,0	-12,7	4.069.386,0	3.986.023,0	-2,0
Республика Узбекистан	17.891,0	24.262,0	35,6	421.904,0	435.372,0	3,2	439.795,0	459.634,0	4,5
Туркменистан	9.476,0	51.194,0	440,2	305.704,0	355.418,0	16,3	315.180,0	406.612,0	29,0
Кыргызская Республика	12.807,0	15.444,0	20,6	51.048,0	48.434,0	-5,1	63.855,0	63.878,0	0,0
Республика Таджикистан	1.909,0	1.311,0	-31,3	44.906,0	39.100,0	-12,9	46.815,0	40.411,0	-13,7
Центральная Азия	2.866.388	2.991.502	4,4	2.068.643	1.965.056	-5,0	4.935.031	4.956.558	0,4

Страна	Январь-декабрь 2017								
	2016	2017		2016	2017		2016	2017	
	импорт: объем в млн. евро	импорт: объем в млн. евро	изменения в %	экспорт: объем в млн. евро	экспорт: объем в млн. евро	изменения в %	оборот в млн. евро	оборот в млн. евро	изменения в %
Республика Казахстан	1.587.544,0	2.156.498,0	35,8	602.611,0	715.663,0	18,8	2.190.155,0	2.872.161,0	31,1
Республика Узбекистан	12.223,0	12.031,0	-1,6	256.177,0	308.975,0	20,6	268.400,0	321.006,0	19,6
Туркменистан	46.215,0	3.981,0	-91,4	225.342,0	254.433,0	12,9	271.557,0	258.414,0	-4,8
Кыргызская Республика	10.661,0	8.087,0	-24,1	31.050,0	31.987,0	3,0	41.711,0	40.074,0	-3,9
Республика Таджикистан	610,0	1.272,0	108,5	13.767,0	26.518,0	92,6	14.377,0	27.790,0	93,3
Центральная Азия	1.657.253	2.181.869	31,7	1.128.947	1.337.576	18,5	2.786.200	3.519.445	26,3

Источник: Федеральное статистическое ведомство, г.Висбаден, 2017 г.

<http://zentralasien.ahk.de/ru> (Официальный сайт Представительства Германской экономики в Центральной Азии)

Другой причиной активизации экономического сотрудничества с центрально-азиатскими странами является то, что экономика стран Центральной Азии вступила в новый период экономического роста. По прогнозам ВВП региона вырастет в 2018 г. до 4,9 % [4, с.23].

По мнению Ван Хайяня, доцента Научно-исследовательского института международных отношений и регионального развития Восточно-китайского педагогического университета, в 2015 г. экономики стран Центральной Азии развивались синхронно с мировой экономикой, рост которой снизился на 0,3% по сравнению с 2014 г. Исключение составил Узбекистан, сохранивший с 2000-х гг. относительно высокий рост 8% [4, с.20]. В этой ситуации, МВФ сообщил, что в 2015 г. экономическая обстановка в странах Центральной Азии была довольно серьезной.

Макроэкономические данные стран Центральной Азии показали, что в 2015 году, кроме валовой сельскохозяйственной продукции (объем производства зерновых и зернобобовых в 2015 г. – 18,673 млн.тонн), инвестиций в основной капитал и общего объема розничной торговли, которые в определенной степени повысились, другие главные экономические показатели, такие как валовая промышленная продукция, объем импорта и экспорта и т.д. в целом испытали отрицательный рост.

Правительство Казахстана также предпринимает различные меры для обеспечения сельскохозяйственного производства и наращивания преимуществ страны в данном секторе экономики. Как известно, казахстанская экономика в целях диверсификации развития и преодоления ее энергоориентированности нуждается в эффективном развитии аграрного сектора. В этом ключе запущен также проект "Германо-Казахстанский аграрно-политический диалог" (АПД), который осуществляется при поддержке Федераль-

ного Министерства продовольствия и сельского хозяйства Германии на основании постановления Германского Бундестага. Цель проекта АПД заключается в оказании поддержки развитию политического и экономического сотрудничества в отраслях сельского хозяйства Германии и Казахстана. Например, в ноябре 2017 г. проведен семинар для молодых ученых НАНОЦ (Национальный аграрный научно – образовательный центр) в г.Алматы. В рамках ярмарки „Agritechnica“ (г.Ганновер) с 13 по 17 ноября 2017 года АПД провел специализированный информационный тур для казахстанских ученых и экспертов [5].

Только в 2016г. наступил переломный момент в экономическом развитии центрально-азиатских стран, которые сохраняли высокий рост на протяжении более 10 лет с начала XXI века. Правительство Казахстана будет разрабатывать новый стратегический план национального развития до 2025 года. Он затронет новые тенденции и новые направления экономического развития страны. Правительство Узбекистана в последние годы усиленно продвигает приватизацию, изменяя структуру собственности, при этом большое значение придается развитию малого и среднего бизнеса, обеспечению максимально благоприятной политической среды для бизнеса. Согласно «Доклада о развитии стран Центральной Азии» (2016) Института России, Восточной Европы и Центральной Азии Академии общественных наук Китая, доля малого и частного бизнеса в ВВП Узбекистана выросла с 31% в 2000 г. до 56% в июле 2015 г., 77% рабочей силы трудоустроено на малых и частных предприятиях. Туркменистан начал второй этап приватизации государственных предприятий и стремится к диверсифицированному развитию высокотехнологичных отраслей, а также к внедрению передового международного опыта. Интересы этой страны больше сориентированы на рынок Китая и Юго-Восточной Азии.

Экономическая составляющая превалирует во внешнеполитической деятельности Казахстана. По словам Главы Представительства Германской экономики в Центральной Азии Йорга Хетча экономическое сотрудничество Казахстана с Германией ежегодно набирает обороты. Объем взаимной торговли Германии с Казахстаном составляет примерно 85% от всего товарооборота ФРГ со странами Центральной Азии и составляет 6 млрд.евро в год [6]. Казахстан - экспортный партнер Германии номер один в регионе. Казахстан занимает 3-е место среди поставщиков нефти на германский рынок (после России и Великобритании). В контексте энергетического сотрудничества ключевым стало подписание крупного «Соглашения о партнерстве в сырьевой, индустриальной и технологической сферах», подписанное в 2012 г. в Берлине. В нашей стране работают более 350 немецких предприятий, например, таких как «Сименс», «Даймлер-Крайслер», «Фольксваген», «МАН», «Бош», «Хенкель», «Тиссен-Крупп», «Кнауф», «Байер», «БАСФ», «МЕТРО», «Клаас», а предприятия из Германии инвестируют в частности в отрасли по развитию инфраструктуры, торговли и строительства.

Показателем политического доверия является то, что не только Германия вкладывает в экономику Казахстана- около 3 млрд.долларов, но и примерно такая же сумма вложена и в предприятия ФРГ со стороны Казахстана. Крупнейший германский концерн «Хайдельберг Цемент» подписал договор о приобретении Бухтарминского цементного комбината. Знаковым событием стало приобретение АО «Казахмыс» крупного медеплавильного комбината в немецком городе Хетштетд [7].

В рамках Дней германской экономики в Казахстане был проведен форум «Германия – Казахстан – сотрудничество в преддверии ЕХРО-2017 – энергетическая безопасность с применением возобновляемых и классических источников энергии». ФРГ активно участвовала в международной выставке ЭКСПО-2017. В первом павильоне под названием «Карта будущего» была представлена гигантская карта меняющегося мира и показаны интеллектуальные сети и будущее систем хранения энергии. Второй зал «Город будущего» был посвящен жизненной среде человека. Здесь были представлены новейшие технологии «умного дома» и фасадных панелей, заселенных водорослями и электромобили. На открытии павильона 11 мая 2017г. посол ФРГ в Казахстане Рольф Мафаэль подчеркнул, что «павильон Германии является самым крупным. Энергоэффективность, сохранение и защита климата и политика в сфере охраны окружающей среды являются очень важными вопросами для Германии уже на протяжении 20 лет. Поэтому мы хотели бы внести свой вклад в развитие этих процессов» [8].

В период с 20 по 25 августа г.Астану посетили студенты и преподаватели из Института Ганновера в рамках проекта по созданию совместно с Фондом им.Конрада Аденауэра коммуникационной платформы по возобновляемым источникам энергии. Во время визита гости посетили первый ветряной парк Казахстана в г.Ерейментау, построенный при поддержке Германии, и участвовали в круглом столе «Устойчивое развитие зеленой экономики и продвижение энерго-политических идей после ЭКСПО-2017» [9].

Германская сторона также сотрудничает с Таджикистаном, но объем товарооборота не столь велик. По данным 2015 года 24.050,1 тыс.долл. Основные сферы сотрудничества – это производство строительных

материалов, внедрение немецких технологий, производство и реализация декоративных строительных камней, производство и реализация продуктов сельского хозяйства, внедрение современной техники и технологий. 1 июня 2010 г. в рамках Соглашения по техническому сотрудничеству между Правительством Республики Таджикистан и Федеральным Правительством Германии был открыт филиал «Access Bank Tadjikistan».

Немецкая сторона выразила готовность к дальнейшей поддержке Таджикистана по осуществлению реформ в рамках Национальной стратегии среднесрочного развития на 2016-2022 гг. В декабре 2013 г. в Бонне был подписан Межправительственный протокол о выделении финансовой и технической помощи Таджикистану в размере 44,2 млн.евро. Только 2 страны Центральной Азии признаны Германией странами, не нуждающимися в помощи развитию - Казахстан и Туркменистан (с 2017 г.) [10]. Проводятся регулярные бизнес-форумы предпринимателей Таджикистана и Германии, в том числе по энергетике и возобновляемым источникам энергии. В октябре 2014 г. было заключено Соглашение о возобновлении направления инвестиций для реализации проекта восстановления Мургабской ГЭС. В 2015 г. ФРГ выделила средства для реализации нового этапа Региональной программы Немецкого общества по международному сотрудничеству (GIZ) под названием «Устойчивое использование природных ресурсов в Центральной Азии». Также в мае 2015 г. было подготовлено и поддержано «Соглашение о третьем этапе внедрения водной инициативы для Центральной Азии». В том же году прошла 49-я международная выставка туризма ITB в Берлине, в рамках которой прошел туристический форум Таджикистана и Германии.

Германия также является одним из основных торгово-экономических партнеров Узбекистана в Европе. По итогам 2016 г. объем узбекско-германского товарооборота достиг 520,1 млн.долл. Общий объем финансового и технического сотрудничества между двумя странами составляет более 329,9 млн.евро. В Узбекистане работает 141 совместных предприятий, аккредитованы 54 германских компаний и 4 ведущих банка ФРГ.

Несмотря на большую ориентированность Туркменистана на Китай и Турцию, все же страна заинтересована в привлечении крупного немецкого капитала и передовых технологий. За последние годы товарооборот между странами вырос на 11 %. Свыше 60 хозяйствующих субъектов с участием немецкого капитала открыли свои филиалы и представительства в Туркменистане. Правительством Туркменистана налажено сотрудничество с немецким концерном RWE, подписавшей в 2009 г. Соглашение о разделе продукции (СРП) в области освоения морских месторождений в туркменском секторе Каспия.

Если затрагивать кыргызстано-германские торгово-экономические отношения, можно констатировать, что они не отличаются динамизмом. Этому есть несколько причин, таких как небольшой внутренний рынок с численностью около 5,5 млн.человек, революционные события в стране и неопределенность политической ситуации. Так товарооборот между двумя государствами составил в 2014г. по данным Правительства Кыргызстана 242 млн.долл, а объем прямых германских инвестиций в экономику страны в том же году - 6,5. млн.долл. Успешным на сегодняшний день является стекольный завод «Интергласс» с участием немецкого капитала.

Таким образом, современные экономические отношения между Германией и странами Центральной Азии многогранны и дифференцированы. Ключевую роль данный регион будут играть для Германии в контексте участия в проекте главного торгового партнера Китая «Один пояс – один путь». Китайская пословица гласит: «Хочешь богатеть - строй дороги». Реализация проектов в рамках экономического пояса Шелкового пути и продолжение его сопряжения с Евразийским экономическим союзом придадут новые импульсы экономическому развитию региона Центральной Азии. Действительно для дальнейшего экономического развития крайне необходимо расширение дорожной и железнодорожной сетей, которые до сих пор в недостаточной мере объединяют пять государств. По мере реализации международных проектов будут построены различные участки на территории государств региона, например Казахстан уже закончил свой участок дороги Западная Европа - Западный Китай протяженностью 2452 км. Предоставив кредит в размере 25 млн.евро, Германия участвует в электрификации железнодорожной магистрали «Ташкент-Ангрен» в Узбекистане.

14 февраля 2017 г. в немецком городе Тутцинге Специальный Представитель Европейского союза по вопросам Центральной Азии Посол Петер Буриан подтвердил в своем выступлении, в ходе обсуждения Совместного доклада немецкого Фонда им.Фридриха Эберта и Стокгольмского института исследований проблем мира «Экономический пояс Шелкового пути: проекты сотрудничества ЕС и КНР и последствия для безопасности», необходимость формирования собственной стратегии ЕС в отношении евразийского региона [10]. ЕС считает необходимым многосторонние форматы обсуждений инициативы Экономический пояс Шелкового пути (ЭППП), Китай же предпочитает двусторонний формат переговоров.

Все же во многом какой будет политика Германии в регионе Центральной Азии и взаимные торгово-экономические отношения определяют анализ и рекомендации политических фондов ФРГ, таких как Фонд им.Фридриха Эберта, Фонд К.Аденауэра, Представительства Германской экономики в Центральной Азии. Точку зрения именно этих институтов важно учитывать при выработке ключевых экономико-инвестиционных решений Казахстана в отношении сотрудничества с Германией.

Список использованной литературы:

- 1 *Kompass 2020 - Deutschland in den Internationalen Beziehungen. Ziele, Instrumente, Perspektiven* [Электрон.ресурс]. – 2008. – URL:<http://fes.de/kompass2020> (дата обращения: 04.11.2017)
- 2 *Новая внешняя политика Германии* [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL:<http://voprosik.net/novaya-vneshnyaya-politika-germanii> (дата обращения: 03.11.2017)
- 3 *Deutsche Handelspartner. America third* [Электрон.ресурс] - 2017 - <http://spiegel.de> (дата обращения: 04.11.2017).
- 4 Ван Хайянь. Экономика стран Центральной Азии вступила в новый период урегулирования //Шелковый путь-ревю. 2016.- №8.- С.20-23
- 5 *Германо-Казахстанский аграрно-политический диалог* [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<http://www.agrardialog-kaz.de/ru/glavnaja.html> (дата обращения: 10.11.2017).
- 6 *Казахстано-германское сотрудничество* [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<http://www.BNews.kz> (дата обращения: 10.11.2017).
- 7 *О казахстано-германских отношениях и их влиянии на внутреннюю политику Казахстана (Интервью с д.и.н., Директором центра Германских исследований КазНУ им.Аль-Фараби М.Ш.Губайдуллиной)* [Электрон.ресурс]. – 2014. – URL:<http://www.sayasat.org/articles> (дата обращения: 17.11.2017)
- 8 *Павильон Германии на ЭКСПО-2017 презентовали в Астане* [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<http://www.inform.kz> (дата обращения: 10.11.2017).
- 9 *Результаты ЭКСПО-2017 в контексте устойчивого развития* [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<http://www.kas.de/kasachstan/ru/publications> (дата обращения: 10.11.2017)
- 10 *Алексеевкова Е. ЕС: на пути к собственной евразийской стратегии* [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<http://www.russiancouncil.ru> (дата обращения: 17.11.2017)

Б.Б. Касенова¹, А.Н. Оспанова²

¹ *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан*

² *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының меңгерушісі, PhD, қауымдастырылған профессор, Астана қ., Қазақстан*

ГЕРМАНИЯНЫҢ ЖАҢА СЫРТҚЫ САЯСАТЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҮНТІМАҚТАСТЫҚ

Түйін

Германия – Еуропалық Одақтың жетекші елі, соңғы жылдары оның негізгі сауда әріптесі ҚХР болып табылады. Белгілі болғандай, сауда-ынтымақтастықтың нәтижелерін бағалаудың басты критерийі. ГФР-ның Орталық Азиядағы жетекші сауда серіктесі - Қазақстан. Осы орайда, автор бұл мақалада «Бірбелдеу - біржол» қытай экономикалық жобасы контекстінде жүзеге асырылып жатқан Орталық Азия елдерінің Германия мен экономикалық қарым-қатынастарының және Германияның жаңа сыртқы саясатының өзекті мәселелерін қарастырады. Бұл экономикалық жоба Еуропалық мемлекеттердің белсенді қатысуымен Қазақстан үшін және транзиттік мемлекет ретінде басқа Орталық Азия елдері үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Жалпы, Орталық Азия елдерінің ГФР-мен сауда-экономикалық және инвестициялық қатынастары өзара тиімді. Неміс инвестициялары мен ноу-хау мемлекеттердің жедел экономикалық жаңаруына ықпал етуде. Өз тарапынан, бұл мемлекеттер ЕО аясында неміс энергетикалық нарығын әртараптандыруға ықпал етеді, неміс экономикасы үшін пайдалы қазбалардың көзі және жоғары сапалы тауарлар нарығы болып табылады.

Кілтті сөздер: инвестициялар, әртараптандыру, транзиттік мемлекеттер, шикізат көздері, технологиялар, «Бірбелдеу – біржол» белдеуі, тауар айналымы, экономикалық жаңғыру, Германияның жаңа сыртқы саясаты

B.Kassenova¹, A.Ospanova²

¹ *candidate to PhD of the Regional Studies Department of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

² *Head of the Regional Studies Department of L.N. Gumilyov Eurasian National University, PhD, Associate Professor, Astana, Kazakhstan*

TRADE, ECONOMIC AND INVESTMENT COOPERATION WITH THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA IN THE CONTEXT OF THE NEW FOREIGN POLICY OF GERMANY

Summary

Germany is a leading country of the European Union, whose main trading partner in recent years has become the PRC. It is known, trade is the main criterion for evaluating the results of cooperation. The leading trading partner of the FRG in Central Asia is Kazakhstan. In this vein, the author considers the topical issues of the economic relations of the Central Asia countries with Germany in the context of the implementation of the Chinese economic project "One belt - one way" and the new foreign policy of Germany. With the active participation of European states this economic project opens up new opportunities for Kazakhstan and other Central Asian states as transit countries.

In general, the trade, economic and investment relations of the Central Asian countries with the FRG are mutually beneficial. German investments and know-how contribute to the accelerated economic modernization of states. For their part, these states develop the diversification of the German energy market within the EU, and they are a source of useful minerals for the German economy and a market for high-quality goods.

Key words: investments, diversification, transit countries, sources of raw materials, technologies, belt "One belt is one way", turnover, economic modernization, new foreign policy of Germany

УДК 113-19

ГРНТИ 04.11.29

A.C. Конуратова¹

¹ *докторант 3 курса, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева*

ПЕРСПЕКТИВЫ ЭФФЕКТИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматривается такая важная для образования тема, как применение программ и стандартов эффективного образования в Республике Казахстан. Также анализируется текущее состояние сферы образования и основные программные документы в сфере образования, регламентирующие его эффективность.

Ключевые слова: Высшее образование, эффективное образование, дистанционные образовательные технологии, качество образования

Высшее образование является важнейшим социальным институтом, функционирующим с целью удовлетворения общественных потребностей, и потому живо реагирующим на внутренние и внешние изменения и процессы. Постоянно возрастающие по объему и все более разносторонние по содержанию межстрановые экономические связи формируют потребность в универсальных кадрах специалистов, получающих профессиональную подготовку в национальных вузах. Это приводит к тому, что содержание национальных систем высшего образования естественно стремится к так называемым «мировым стандартам», вырабатываемым мировой наукой и техникой. Процессы глобализации также требуют от национальных систем высшего образования новой целевой ориентации, учитывающей потребности в международной солидарности. В условиях глобализации неизбежна универсализация содержания и технологий образования, которую невозможно остановить при существующих мировых информационных и коммуникационных системах в виде Интернет [1, с.15].

Происходит интернационализация высшего образования, которая постепенно приобретает черты качественно нового этапа – интеграции, всемерного сближения национальных образовательных систем, их взаимодополняемости. Превращение высшего образования в мировую социальную систему характеризуется множеством взаимосвязанных элементов разного уровня и характера. Занимая свое специфическое место на рынке образовательных услуг, вузы взаимодействуют в форме сотрудничества

или соперничества, вырабатывая основные ориентиры этого рынка. Потребность в устойчивости системы высшего образования предполагает постоянное ее развитие и приспособление к меняющимся условиям современного мира. Таким образом, интеграция высшего образования в мировую систему это объективно развивающийся процесс, в который можно пытаться не включаться, но который нельзя не замечать.

Международное сотрудничество, являясь мощным рычагом развития мировой системы высшего образования, призвано решить ряд актуальных задач, таких как: соблюдение адекватности содержания и уровня высшего образования потребностям экономики, политики, социокультурной сферы общества, выравнивание уровней подготовки специалистов в разных странах и регионах, укрепление международной солидарности и партнерства в сфере высшего образования, совместное использование знаний и навыков в разных странах и на разных континентах, содействие развитию высших учебных заведений, особенно в развивающихся странах, в том числе с помощью финансирования из международных фондов, координация деятельности образовательных учреждений в целях развития высшего образования, стимулирование общего повышения гибкости, охвата и качества высшего образования, способствующего устранению причин «утечки умов», поощрение конкуренции научных школ и образовательных систем в сочетании с академической солидарностью и взаимопомощью.

В Европейском Союзе уже в течение нескольких десятилетий разрабатывается и осуществляется целостная политика в области высшего образования, формируются наднациональные институты координации и управления. Эти процессы закономерно привели политиков ЕС к созданию идеи Болонской декларации и инициированию Болонского процесса. Суть декларации точно отражает конкретные задачи преобразований, сформулированные в ней для стран участниц процесса на ближайшие годы. Единое образовательное пространство должно позволить национальным системам образования европейских стран взять самое лучшее, что есть у партнеров – за счет повышения мобильности студентов, преподавателей, управленческого персонала, укрепления связей и сотрудничества между вузами Европы и т.д. В результате единая Европа приобретет большую привлекательность на мировом «образовательном рынке». Для обеспечения «гармонизации» национальные системы высшего образования должны стать «прозрачными», максимально сравнимыми, что может быть достигнуто за счет широкого распространения однотипных образовательных циклов (бакалавриат магистратура), введения единых или легко поддающихся пересчету систем образовательных кредитов (зачетных единиц), одинаковых форм фиксирования получаемых квалификаций, взаимной признаваемости академических квалификаций, развитых структур обеспечения качества подготовки специалистов и т.д [2, с.7].

В последние два десятилетия Казахстан активизировал международное сотрудничество в сфере высшего образования. Интеграция системы высшего образования страны в мировое образовательное пространство - один из долговременных стратегических приоритетов республики. Подписано значительное количество двусторонних межправительственных договоров о сотрудничестве с высшими школами зарубежных стран, существенно возросло число прямых договоров с зарубежными университетами.

Современное состояние системы образования свидетельствует о неполном охвате организованными программами дошкольного воспитания и обучения детей в возрасте от одного года до пяти лет. Содержание обучения в современной общеобразовательной школе остается фактологическим, государственные стандарты, основанные на предметном подходе, морально устарели. Отсутствует компетентностный подход, ориентированный на индивидуальность ученика. Обучение в школе не дает ученику четко выраженной позитивной мотивации к выбору жизненного пути, интересов и перспектив. Только 30% старшеклассников осознанно выбирают профессиональную деятельность, соответствующую их способностям. Следовательно, 70% старшеклассников обладают низкой самооценкой и не подготовлены к самостоятельности в жизни [3].

Кроме того, исследования ЮНЕСКО и результаты тестирования выпускников общеобразовательных школ последних пяти лет свидетельствуют об устойчивой тенденции снижения качества образования. В условиях недостаточной профилизации на старшей ступени среднего образования выпускники школ остаются невостребованными на рынке труда. Начальное и среднее профессиональное образование не в полной мере удовлетворяет потребности личности, общества и не могут решить проблему подготовки кадров, обусловленного новыми требованиями к уровню квалификации технических работников и специалистов среднего звена технического, обслуживающего и управленческого труда. Содержание образовательных программ начального и среднего профессионального образования по уровням квалификации не соответствует принципам, указанным в Рекомендациях о техническом и профессиональном образовании (ЮНЕСКО, 1974 год), критериям программ Международной стандартной классификации образования (МСКО, 1997 год).

В системе высшего образования также стали нарастать отдельные негативные тенденции. Снижение требований к поступлению в ВУЗ при отсутствии соответствующего современным требованиям интеллектуального, кадрового, материально-технического потенциала отдельных вузов и их многочисленных филиалов, привело к чрезмерному росту количества специалистов, что привело к перенасыщению рынка труда невостребованными кадрами. Этому способствовала массовая подготовка по узкопрофильным специальностям, ориентированная только на стабильные отрасли и потребителей [4, с.57].

Отсутствие механизма взаимоучета наших образовательных программ и зарубежных аналогов, взаимопризнания документов об образовании сдерживают академическую мобильность студентов, преподавателей и специалистов обслуживающего и управленческого труда. Улучшение экономической ситуации страны в начале нового столетия в целом позитивно отразилось на системе образования: возобновилось строительство новых школ, стали выделяться средства на укрепление материально-технической базы организаций образования.

Однако этого недостаточно для коренного изменения состояния системы образования. Наблюдается явное отставание образовательной системы от потребностей рыночной экономики и открытого гражданского общества. Основными причинами такого положения в системе образования стали: преобладание субъективности в конечной оценке качества образования породило отдельные негативные моменты на всех ее уровнях, недостаточная восприимчивость системы образования к нововведениям и отсутствие должной мотивации к внедрению системы качества обучения, недостаточная эффективность механизмов формирования у подрастающего поколения этнокультурной и гражданской идентичности, основанной на знании истории государства, государственного языка, национальных культурных ценностей народов Казахстана, несоответствие материально-технической базы, учебно-лабораторного оборудования, учебной и методической литературы современным требованиям, отсутствие мотивации в обеспечении высокого качества образования в системе подготовки кадров, отток кадров, снижение материального стимулирования педагогического труда.

Сложившаяся ситуация в области образования свидетельствует о необходимости системности в преодолении негативных явлений, кардинальных организационных, структурных преобразований, обновления содержания образования и совершенствования качества подготовки специалистов в соответствии с современными социально-экономическими и политическими условиями развития республики и прогрессивным опытом высокоразвитых стран. Проводятся меры по модернизации системы высшего образования, главным атрибутом которой является присоединение к Болонскому процессу.

Известно, что прямое измерение качества высшего образования затруднительно. Аналитиками применяются различные методы для определения качества образования, однако ни один из них не дает полной картины работы в этом направлении. Один из способов тестирование студентов и выпускников ВУЗов проводится нерегулярно, в нем применяются различные методики, что затрудняет сопоставимость результатов, и существуют сомнения в беспристрастности и надежности подобных процедур [5, с.87].

Более объективны индикаторы ресурсной обеспеченности ВУЗа (уровень финансирования, численность преподавателей, в том числе с учеными степенями, в расчете на одного студента, фонды библиотек, наличие компьютеров, доступ в Интернет, и т.п.), но они дают представление о возможностях качественного обучения, не позволяя судить о том, в какой мере эти возможности реализуются.

Оценка качества высшего профессионального образования также может осуществляться через систему рейтингов высших учебных заведений. Систематическое составление рейтингов учебных заведений разных уровней по определенным критериям создаст в системе высшего образования конкурентную среду. Учебные заведения создают внутреннюю систему управления качеством и постоянно совершенствовать ее, чтобы отвечать запросам общества, личности и рынка труда. Однако в этом случае необходимо четко отработать технологию составления рейтингов, так как необходимо не допускать несправедливой оценки деятельности учебных заведений.

О качестве высшего образования можно также с определенными оговорками судить по рыночной оценке ВУЗовского диплома. Работодатели, будучи заинтересованными в способных и знающих работниках, должны ценить диплом ВУЗа, известного высоким уровнем своих программ, качеством преподавания и требовательным отношением к знаниям студентов и выполнению ими учебного плана. Такой диплом является, во-первых, свидетельством профессиональной компетентности его обладателя, а во-вторых, достоверно подтверждает способности владельца диплома, сумевшего успешно справиться со сложной академической программой. Обладатели подобных дипломов могут рассчитывать на получение хорошей высокооплачиваемой работы, что делает сам ВУЗ престижным и привлекательным для студентов, обеспечивая его профессиональное и финансовое благополучие. Таким образом, рыночные стимулы к повышению качества высшего образования зарождаются на рынке труда.

Образование является основным приоритетным направлением и основным индикатором развития во всех цивилизованных странах мира. Ведь по сути, страны конкурируют не только товарами и услугами – они конкурируют системами общественных ценностей и системой образования. Задача вхождения Республики Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира может быть решена в том случае, если у страны будут высококвалифицированные специалисты, обладающие знаниями наукоемких технологий, управленческими навыками, умеющие ориентироваться в рыночной экономике, если будет создана эффективная система образования, удовлетворяющая потребностям мировой рыночной экономики.

Современная система образования подкреплена такими документами стратегического характера, как закон «Об образовании» (1999 г.), Государственная программа «Образование» (2000 г.), «Стратегия развития образования до 2020 г.» (2016 г.) и «Государственная программа развития образования на 2016-2019 гг.» (2015 г.). Основной целью модернизации является обеспечение качественного преобразования системы образования Казахстана в условиях рыночной экономики с учетом глобализации. Говоря о глобализации, подразумевается единый международный стандарт, в данном случае стандарт образования.

Проведенный сравнительный анализ состояния высшего образования Республики Казахстан с лидирующими странами мира в этой области, показывает, что страны с большим количеством государственных ВУЗов, например, Великобритания – занимающая в рейтинге глобального индекса конкурентоспособности 10 место (имеющиеся 86 государственных вуза против 3 частных вузов), Швеция – 3 место (37 против 10), Финляндия – 2 место (20 против 0), Франция – 18 место (82 против 5), Германия – 8 место (338 против 7) и т.д., зарекомендовали себя как действующие лидеры мирового экономического развития. В достижение всех этих целей, в первую очередь, надо использовать свои собственные природные и трудовые ресурсы. Безусловно, полная интеграция в мировое образовательное пространство требует поднятия системы образования на новый международный уровень [6, с.4].

Республика Казахстан на данный момент испытывает трудности с перенасыщением рынка образовательными учреждениями (ВУЗами) предоставляющими высшее образование. На население чуть больше 15 миллионов в Казахстане приходится 127 ВУЗов, из которых только 50 являются государственными. В то время как в лидирующих странах мира в области образования, в Великобритании на число населения 60,4 миллионов приходится 89 ВУЗов, в Финляндии на 5,2 миллиона приходится 20 ВУЗов, в Чехии на 10,2 миллиона приходится 66 ВУЗов и т.д. В среднем, в странах Восточной Азии, Европы, России и Запада на численность населения от 150 тыс. до 700 тыс. человек приходится один ВУЗ. В среднем в мире соотношение этого показателя составляет 320 тыс. человек против 84 тыс. в Казахстане. К слову сказать, в 127 казахстанских ВУЗах обучаются свыше 460 тыс. студентов, в то время как в 100 ВУЗах Канады обучаются 1,5 миллионов студентов или в Великобритании в 89 ВУЗах учатся 640 тыс. студентов. Это наглядный пример диспропорции в количестве охвата обучением населения в республике [7].

Другой острой проблемой казахстанского высшего образования является дорогая стоимость образования, которая порой выходит за рамки возможности оплаты для гражданина со средними доходами. Расходы же на образование со стороны Правительства Казахстана в основном ограничиваются в пределах государственных ВУЗов. Тогда как общие расходы на образование со стороны государства в 2016 году составили примерно 2,6 млн. долларов, то в западных странах эти цифры намного выше, в Швеции – 18,5 млн. долларов, в России – 45 млн. долларов, в США – 267 млн. долларов, в Австрии – свыше 15 млн. долларов США. В мировом рейтинге систем высшего образования Канада занимает второе место после США. Это неудивительно: Канада расходует на развитие системы образования больше средств, чем многие другие развитые страны (7,1% от ВВП против среднего показателя в 6,1%).

Одной из главных проблем высшего образования является его недоступность, а точнее дороговизна. Согласно статистическим данным из 16 миллионов населения только 15% казахстанцев находятся в возрастной группе, вовлеченной в образовательный процесс. На самом деле реальное число желающих получить высшее образование в стране значительно выше. Например, в сельской местности, аулах много талантливой молодежи, которая в силу финансовых проблем не в состоянии получить высшее образование.

Преимуществом знаний и свободный доступ к образованию является условием развития любой цивилизации. Когда государство сознательно превращает образование в сферу извлечения прибыли, это не только пагубно сказывается на качестве образования, но неотвратимо ведет к деградации государства. Одним из важнейших направлений развития образования являются вопросы международного сотрудничества, главной задачей которого является интеграция системы образования Казахстана в мировое образовательное пространство. Международное сотрудничество в области образования регулируется законодательством РК и осуществляется на основе международных договоров, соглашений

и конвенций. Взяв за основу реформирования мировой стандарт образования, необходимо использовать опыт индустриально развитых стран, давно осознавших роль образования в развитии государства.

В области высшего образования немало проблемных ситуаций, в разрешении которых опыт зарубежных стран, можно смело применять на практике и у нас. Среди них – вездесущая проблема недофинансирования. Решив ее можно одним махом разрешить несколько, очень важных для развития высшего образования, проблем. Это вызванная низкой заработной платой так называемая «утечка мозгов», причем не столько за границу, сколько в различные коммерческие структуры. «Кадровый голод» касается не только профессорско-преподавательского состава, но и потенциальных преподавателей, ученых из числа студентов, предпочитающих зарабатывать деньги, а не развивать отечественную науку. Для сравнения в Южной Корее заработная плата молодого преподавателя составляет 2000-2500 долларов США, что в полтора раза выше средней по нашей стране. Недостаток финансирования сказывается также на материально-технической оснащенности высших учебных заведений и, что сегодня наиболее актуально, на внедрении информационных технологий в сферу образования. Как известно, модернизация в современном мире в большей степени подразумевает собой информатизацию. А введение таких новшеств, как дистанционное обучение, вообще немыслимо без внедрения информационных технологий [8, с.35].

Сегодня, в период становления информационного общества, когда для успешного функционирования государства необходимо эффективное использование и дальнейшее развитие высоких технологий, нехватка специалистов технического профиля является для Казахстана серьезной проблемой.

Казахстан унаследовал в основном принципы и методику советского образования и педагогики. Что касается естественных, точных и технических наук, то здесь сохраняется относительно высокий уровень количественного и качественного состояния образования. Изменения здесь незначительны, за исключением не востребованости специалистов в области этих наук, что ведет к «утечке мозгов» из республики.

В системе высшего профессионального образования увеличивается разрыв во взаимодействии ВУЗов с сектором науки, производством и экспериментальными базами, что ведет к снижению качества учебного процесса и практической подготовки будущих специалистов. Немало вопросов вызывает и методика определения рейтинга ВУЗов Казахстана. В основном она базируется на количественных показателях. В методике определения рейтинга ВУЗов не рассмотрено такое понятие, как базовая категория качество преподаваемых программ и знания студентов. Содержание рейтинга не интерпретировано отчетливо. В методике определения рейтинга вузов используется ограниченный набор показателей и численность методов сбора данных.

Таким образом, как мы видим в отрасли высшего образования республики до сих пор остается большое количество недоработок и пробелов. Одним из возможных путей их устранения является принятая в 2016 году Государственная программа развития образования РК на 2016-2019 гг.

Главная цель данной программы - обеспечение отраслей экономики конкурентоспособными кадрами с высшим и послевузовским образованием, интеграция образования, науки и инноваций.

Для достижения данной цели программой предусмотрено последовательное прохождение определенных этапов, которые мы опишем ниже. Формирование государственного образовательного заказа на подготовку кадров с высшим и послевузовским образованием будет осуществляться в соответствии с потребностями рынка труда. С 2017 года объем государственного образовательного заказа определяется отраслевыми объединениями работодателей на основе потребностей государственных и отраслевых программ, в том числе карт индустриализации, размещения производительных сил, программы развития регионов до 2020 года, схемы специализации регионов по оптимальному использованию сельскохозяйственных угодий для производства конкретных видов сельскохозяйственной продукции. Это позволит обеспечить востребованность выпускников вузов, следовательно, все отрасли экономики будут обеспечены квалифицированными кадрами.

На наш взгляд, данная цель является весьма важной и перспективной, но для ее достижения необходимо определенное время для адаптации цели и перестройки системы трудоустройства выпускников. Достижение данной цели, помимо повышения значимости и престижа системы образования, также решит и часть социальных задач – частичное разрешение проблемы трудоустройства выпускников вузов, частичное решение проблемы безработицы, и как следствие, улучшение социальной ситуации в республике.

Для более быстрой реализации программы, с 2016 года в вузах:

1) разрабатываются образовательные программы совместно с ведущими зарубежными вузами-партнерами;

2) проводятся на конкурсной основе научные исследования в приоритетных отраслях экономики для создания высокотехнологичных и наукоемких производств;

3) осуществляется кооперация с университетами-партнерами и зарубежными научными центрами [9].

В объеме государственного образовательного заказа на подготовку кадров увеличится доля магистратуры и докторантуры, в том числе для Назарбаев Университета.

В рамках модернизации педагогического образования будет разработан механизм внедрения новых критериев поступления на педагогические специальности, в частности, при поступлении в вузы на педагогические специальности планируется внедрение специального экзамена на определение склонностей абитуриентов к педагогической деятельности. В целях развития профессиональных навыков будущих учителей в 2019 году проработается вопрос введения педагогической интернатуры.

В рамках совершенствования правил приема в вузы в 2017 году вопросы включения SAT, АСТ-тестов в альтернативный перечень процедур зачисления в вуз наравне с ЕНТ, участием в предметных олимпиадах нашли детальную проработку. Будет совершенствоваться механизм приема и подготовки кадров в бакалавриате, магистратуре и докторантуре с рыночным регулированием объема государственного образовательного заказа в вузах независимо от формы собственности.

С 2017 года вопрос перехода на кредитно-подушевое финансирование высшего образования с выработкой предложений по финансированию государственного образовательного заказа с учетом осваиваемого объема академических кредитов с вовлечением работодателей нашел свое обсуждение.

Прием в магистратуру и докторантуру планируется осуществлять при наличии стажа практической работы для магистратуры – не менее 1 года, докторантуры – не менее 3 лет, на основе сертификатов IELTS, TOEFL, DELF, DALF, TestDaF, DSD II (с 2018 года), с предоставлением права выбора претендентам высшего учебного заведения (с 2019 года), а также усилятся требования к уровню научной компоненты программ послевузовского образования (с 2017 года). Подготовка кадров в докторантуре с 2017 года осуществляется в партнерстве государства и работодателей.

В целях насыщения кадрами производства и предприятия трудодефицитных регионов продолжится реализация социального проекта «Мәңгілік Ел жастары - индустрияға». Ежегодно будет предусмотрен государственный образовательный заказ для вузов трудодефицитных регионов на подготовку кадров из числа молодежи трудоизбыточных регионов с последующим их трудоустройством по месту обучения. Для трудоустройства выпускников вузов, обучившихся по государственному образовательному заказу, найдет ежегодную разработку дорожная карта совместно с министерствами здравоохранения и социального развития, культуры и спорта, сельского хозяйства и МИО. Это подразумевает координирование действий заинтересованных государственных и МИО в обеспечении местами трудоустройства выпускников вузов, в том числе в сельской местности, с учетом потребностей рынка труда [9].

Также пристального внимания заслуживает проработка вопроса отработки выпускников Назарбаев Университета на территории Республики Казахстан. Важными элементами данной задачи станут разработанная в 2016 году модель конкурентоспособности национальных вузов, усовершенствование правил приема в вузы для иностранных граждан на платной основе (с 2017 года), дальнейшее развитие академической мобильности, в том числе за счет прибытия иностранных студентов, а также разработка и внедрение образовательных программ на английском языке (2016-2019 годах), проведение постоянных форумов высшего образования совместно с зарубежными странами и вузами-партнерами.

Продолжение найдет работа по созданию равных условий и безбарьерного доступа для студентов с особыми образовательными потребностями (пандусы, подъемники, лифты, а также обеспечение информационными и библиотечными ресурсами и другие). Это также предусматривает дальнейшее расширение технологий дистанционного образования, открытие массовых онлайн-курсов, разработку специальных образовательных программ и учебно-методических материалов, а также переподготовку ППС вузов для работы со студентами с особыми образовательными потребностями. К 2020 году доля вузов, создавших равные условия и безбарьерный доступ для студентов данной категории, составит 100%. В 2017-2018 годах планируется создание Единой информационной системы образования и науки посредством привлечения инвестиций из внебюджетных источников, в том числе с применением механизмов ГЧП.

Получит дальнейшее совершенствование менеджмент в образовании, включая институциональный уровень. Это предусматривает проведение мер по увеличению количества вузов с корпоративными принципами управления (наблюдательные или попечительские советы, советы директоров), привлечение зарубежных специалистов в топ-менеджмент вузов, прохождение руководящим составом всех гражданских вузов независимо от формы собственности курсов повышения квалификации по современному менеджменту в высшем образовании, в том числе за счет внебюджетных средств. К внедрению планируется принцип открытости и подотчетности обществу, который будет реализовываться через ежегодную отчетность ректоров перед общественностью. Оценка деятельности ректоров будет осуществляться через ключевые показатели эффективности KPI.

Также разрабатываются меры по повышению ответственности вузов, включая социальную, перед обществом за качество образования. Планируется разработка методики оценки эффективности затрат, результативности деятельности вузов в условиях самостоятельности. Продолжится поэтапное внедрение опыта Назарбаев Университета в вопросах академической и управленческой самостоятельности в гражданских вузах. Вузами, внедряющими опыт Назарбаев Университета, с 2016 разработана соответствующая дорожная карта. Администрация и преподаватели вузов будут обучены для работы в условиях академической и управленческой самостоятельности через соответствующие курсы повышения квалификации, в том числе за счет внебюджетных средств.

К внедрению планируются принципы корпоративного управления через поэтапное расширение академической, управленческой и финансовой самостоятельности вузов, а также получит разработку механизм формирования эндаумент-фонда вузов. Будут проработаны вопросы поэтапного предоставления академической свободы вузам, в первую очередь, прошедшим международную аккредитацию. Постепенное осуществление получит трансформация вузов в некоммерческие организации, предусматривающие создание корпоративных органов управления. Вопросы по созданию некоммерческих акционерных обществ со 100% участием государства на базе государственных и национальных вузов также получают детальную проработку. Планируются к разработке предложения по трансформации частных вузов в иные организационно-правовые формы.

Переход на новую организационно-правовую форму будет предусматривать создание наблюдательных советов, эндаумент-фондов, ежегодную публичную отчетность и аудит финансовой деятельности. После изменения организационно-правовой формы вузов детальную проработку получают вопросы предоставления финансовой самостоятельности с внедрением единой прозрачной бухгалтерии. Всеми заинтересованными сторонами проведена информационная кампания по вопросам перехода к новой организационно-правовой форме уже в 2016 году.

В текущем 2017 году начали предоставлять гранты подготовительным отделениям вузов в целях повышения языковых знаний выпускников. В 2017-2020 учебных годах выделяется 500 грантов на магистратуру и 900 грантов на бакалавриат для обучения на английском языке. Программу «Болашак» планируется расширить выдачей 500 грантов для преподавателей и профессорско-преподавательского состава вузов. Будут приняты дополнительные меры по повышению квалификации ППС на языковых курсах, дистанционному обучению английскому языку, адаптации зарубежных учебников и УМК на английском языке для вузов и др [9].

С 2017-2018 года в базовых вузах, осуществляющих подготовку кадров для предприятий ГПИИР, по 6 специальностям перейдут на англоязычное обучение с разработкой образовательных программ, учебников и УМК на английском языке для вузов. К 2021 году будет достигнуто знание бакалаврами английского языка на уровне C2. В последующем изучение профильных дисциплин в магистратуре продолжится преимущественно на английском языке.

На наш взгляд, все отраженные в Государственной программе планируемые перемены должны благотворно повлиять на систему высшего и послевузовского образования республики, повысить ее престиж в глазах потенциальных абитуриентов. Но для реализации поставленных задач необходимо привлечение очень масштабных ресурсов и очень большие временные затраты, поскольку кадров, способных проводить учебные занятия не по языковым дисциплинам, в республике очень мало, а те, которые есть, рассчитывают получить достойное вознаграждение за свой труд и едва ли захотят работать в вузах. Поэтому для реализации поставленных задач потребуется минимум 4-5 лет для того, чтобы успеть подготовить молодые кадры для преподавания на иностранных языках, а также разработать учебную программу, адекватную требованиям Государственной программы развития образования. Помимо названных выше ресурсов потребуются также и затраты денежных средств на разработку учебной программы, создание учебно-методических комплексов по выбранным дисциплинам, их тестирование и печать. На наш взгляд, в Государственной программе поставлены слишком сжатые для всего вышеназванного объема работ сроки, которые никак не учитывают реальное положение дел в сфере образования.

Таким образом, высшее профессиональное образование оказывает масштабное влияние на цивилизацию, уровень общественного, социально-экономического, технологического развития и обладает мощным потенциалом самоорганизации и самокорректировки.

Именно с этих позиций система высшего образования должна формировать потенциал своего обновления. Прежде всего, это касается обновления концептуально-методологических основ высшего профессионального образования, с учетом лучших отечественных и зарубежных достижений вузовской системы образования.

Необходим системный сравнительный анализ содержательных компонентов всех уровней отечественной и зарубежной систем образования, с учетом ее структурной целостности, системообразующих связей и иерархической взаимозависимости составных частей.

Основная цель развития системы высшего профессионального образования - удовлетворение долгосрочных стратегических интересов общества, государства и личности, повышение качества подготовки специалистов путем системного и целенаправленного реформирования вузовской системы.

Реформы в системе высшего образования призваны вывести Казахстан на передовые позиции в мире, обеспечить будущее казахстанской нации, достойную жизнь каждому гражданину.

Литература:

- 1 Байденко В.И., Болонские реформы: некоторые уроки Европы // *Высшее образование сегодня*. 2004 - №2 - С. 14-19.
- 2 Лукичев Г., Болонский процесс: образованию в ЕС суждены перемены? // *Поиск*. - 2003. - № 35. - С.7.
- 3 Кунанбаева С.С. «Болонская конвенция и международное научнообразовательное пространство» – круглый стол, Алматы, 2007.
- 4 Байсеитова Ж.Б. Современное состояние системы высшего образования в республике Казахстан // *Вестник КазНУ*. – 2015. - №6. – С.55-59.
- 5 Нечаев В., Болонский процесс: мифы, иллюзии, реалии // *Высшее образование в России*. - 2004. - № 7. - С.86-95.
- 6 Соснов А., От Берлина до Бергена: Болонский экспресс набирает ход // *Поиск*. - 2003. - № 46. - С.4.
- 7 47,2% всех студентов Казахстана обучаются в государственных вузах // http://www.express-k.kz/news/?ELEMENT_ID=65662 (Дата обращения: 17.04.2017).
- 8 Исаев К., Акчурин А. Реформы в системе образования РК: проблемы подготовки специалиста будущего // *Высшая школа Казахстана*. – Алматы, 2004. – № 3. – С. 33-38.
- 9 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2016-2019 гг. – Астана, 2016.

*А.С. Конуратова*¹

¹*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің докторанты*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА БОЛАШАҚТА ТИІМДІ БІЛІМ БЕРУ

Түйін

Бұл мақалада білім үшін маңызды болып табылатын тақырып, Қазақстан Республикасындағы білім беру бағдарламасы және стандарттарды қолдану зерттеледі. Сондай-ақ білім саласының ағымдық жағдайылар және тиімділігін реттейтін негізгі бағдарламалық құжаттары талданылуда.

Түйінді сөздер: Жоғары оқу орны, тиімді білім беру, қашықтықтан білім беру технологиялары, білім сапасы

*A.S. Konuratova*¹

¹*doctoral student of 3 course, ENU named after L.N. Gumilev*

PROSPECTS FOR EFFECTIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN

Summary

This article discusses such important educational subject, as the use of programs and standards for effective education in the Republic of Kazakhstan. The article also analyzes the current state of education and key policy documents in the field of education governing its effectiveness.

Key words: Higher education, effective education, distant education technologies, the quality of education

Ө.Д. Сандықбаева¹, Қ.Д. Арыстанбекова², Н.Мажіқызы³

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының
аға оқытушысы философия ғылымдырының кандидаты
sandykbaeva@mail.ru

² аға оқытушы dankura@mail.ru,

³ аға оқытушы nurlihan80@mail.ru

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ЖАСТАРДЫ КӘСІБИ ТҰРҒЫДАН ТӘРБИЕЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН САЯСАТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Түйін

Мақалада жасөспірімдер мен жастардың құқықтық және рухани құндылықтары жастарды өз халқының рухани мәдениетіне бағыттауы, мемлекетіміздің тарихи өткеніне баулуы, қоғамдағы келісім мен бейбітшілікті нығайту жас ұрпақтың отаны үшін мақтан сезімін қалыптастыру. Патриотизм, адамгершілік, шеберлік, жауапкершілік сияқты жеке қасиеттерді иеленуге ұмтылу жас қазақстандықтар үшін алға қойылып отырған мәселе екенін ашып көрсету. Материалдық камсыздандырылу бағдары белгілі дәрежеде жастардың өмірлік жоспарларын іске асыруды көздейтіндей дұрыс бағыт бағдар беру арқылы кәсіби тұрғыдан мәнін ашып көрсету.

Тірек сөздер: жасөспірімдер, жастар, рухани құндылықтар, мемлекетіміздің тарихы, шеберлік, жауапкершілік

Қоғам табиғи, әлеуметтік және мәдени жақтарынан өзін жас ұрпақ арқылы қалыптастырды. Қазіргі уақытта жастарда өмірлік мақсаттар қалыптасып, әлеуметтік маңызы бар мақсаттарға жетудің негізгі жолы ретінде қаралатын өзін-өзі сырттай іске асыру болашағы құрылды. Қазақ халқының ежелден қалыптасқан, түп тамыры тереңнен тартылған төлтума мәдениеті бар, ол мәдениеттің өзіндік даму жолы, талай ғасырлар бойғы өз тарихы бар [1, 18 б.]. Жастар белгілі бір жүйеде мемлекеттің болашағын құрайды, сондықтан да оның көңіл күйі, тәртібі мен хал-ахуалы қоғамдағы жалпы саяси және әлеуметтік-психологиялық жағдайдың өлшеуші барометрі ретінде танылады.

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының Тұжырымдамасы» ережесінен негізделіп, «жастардың рухани және тән саулығы – мемлекеттің стратегиялық капиталы мен оның қазіргі кездегі дамудың маңызды факторы» - [2] деген тұжырым негізінде қалануы тиіс. Патриотизм, адамгершілік, шеберлік, жауапкершілік сияқты жеке қасиеттерді иеленуге ұмтылу жас қазақстандықтар үшін алға қойылуы қажет.

Республиканың тәуелсіздігі үшін күрес елді тарихи ақиқаттың алдына алып келді. Әлемдік саясаттың мінберінде өз тұғырын тапқан елдің егемендігін алып берді. Қазақстанның мемлекеттік егемендік алуымен республика мен халықтың тұрмыс-тіршілігін арттыратын саясат жүргізуге мүмкіндік алдық. «Саяси және экономикалық реформалардың Қазақстандық моделін іздеу қарқын алды...» [3, 36.].

Бүкіл әлемдегі тәжірибеге қарасақ, жаңа қоғамдық құрылымды түзеу экономикалық және саяси қатардағы әлеуметтік қатынастардың түбегейлі өзгеруімен, әлеуметтік құрылымның алмастырылуымен, әртүрлі меншік түрлерінің қалыптасуымен, еңбек қатынасының өзгеруімен байланысты. Осы және басқа да үрдістер үлкен қиындықтармен және текетірестермен қатар өрілген және бұрыннан қалыптасқан адамдардың, топтың, ұлттың, халықтардың арасындағы әлеуметтік қатынастардың бұзылғандығынан өте баяу дамиды. Ерте кезде қалыптасқан идеялар мен құндылықтар уақыт өткен сайын өзгеріп отырады, дегенмен олар әлеуметтік маңызы бар тұлғаның дүниетанымдық негізін құрайды. Сол себептен де жаңа заңда жастарды әлеуметтік бейімдеу мен рухани және имандылық жағынан дамыту мәселелеріне баса көңіл бөлінген [4, 15 б.].

Бұлардың қалыптасуына жоғары білім, ғылым және мәдениет үнемі ықпал етіп отырған. Осы орайда бұрынғы кесел болып жабысқан көзқарастардан, кеңестік идеялардан сананың серпілуі, адамдардың демократиялық және еркіндік құндылықтарын бойына сіңіру жүріп жатыр.

Алайда өмір сүрудің объективтік шарттарына сәйкес біз белгілі түрде генетикалық, әлеуметтік-саяси, ұлттық, экономикалық және басқа да факторлармен шартталған шектеулі мүмкіндіктер шеңберінен шыға алмаймыз.

Біз қарастырып отырған кезең әлеуметтік-мәдени үрдістердің жылдам өтуімен сипатталады. Американдық социолог О.Тоффлердің айтуынша өмір ағымының жылдамдануы эфемерлік сезімді – күнделікті тұрмыстың тез өту сапасын – тудырады. Бір мезеттілік пен тұрақсыздық бүгін аса терең сезіліп отыр. Егер де өткенде идеал ретінде өміршеңдік пен беріктік танылса, қазір жедел түрде нәтиже алу ұстанымы басым. Сонымен қатар бұл ұстаным тек адам мен зат арасындағы қарымқатынасына ғана таралмайды, ол адам, идеялар, ғылыми және мәдени жетістіктер арасындағы қатынастарға да ықпал етеді.

Қазақстанның өз тәуелсіздігін алуы жастарға жаңа жағымды «уақыт қаһарманын»- саяси диссидент, табысты кәсіпкер немесе саяси қайраткерді берді. Мемлекет, мектеп, отбасы, саяси көшбасшылар, діни ұйымдар, бейресми қозғалыстар, студенттік және ғылыми қоғамдастықтар, пікірталас клубтары, БАҚ, түрлі мәдениеттер тіпті замандар бір-бірінен айтарлықтай айырмашылығы бар құндылықтарды уағыздайды. Осылай, өзін-өзі іздеу, тану, өзінің жекелігін және әлеуметтік мәртебесін эфемерлік, динамизм жаңалықтарымен байланысты таңдау күрделілігі мен молдығы қиындатады.

Бұл мәселені теориялық жағынан негіздеуде біз үш себепке көңіл бөлдік. Біріншіден, аталған мәселенің қазіргі кездегі теориялық анықталмауы; екіншіден, батыс әлеуметтану ілімінің жетістіктерін ғылыми айналымға енгізу мақсатында; үшіншіден, жастар мәдениетінің зерттеу әдістемесін пайдалана отырып, өтпелі кезеңдегі талданып жатқан үрдістерді оптимизациялау бойынша ұсыныстар мен ұсыныс хаттарды ойластыру.

Жастар арасындағы түрлі қарама-қайшылықтардың болуы тәртіптен, бағалаудан, әрекет бағыттарынан, құндылық бағдарларынан көрінетін трансформациялы үрдістерден екенін дәлелдейді.

Жастарды осы міндеттерді шешуге жұмылдыру, олардың әлеуметтік белсенділігін көтеру, мүмкіндіктерін пайдалану, жаңа сапалы ұрпақты тәрбиелеу, бойына отаншылдық және азаматтылық қасиетін дарыту негізгі мақсат болып табылады. Бұл жағдайда, өзіндік жолды және әлеуметтік-мәдени дамудың өзіндік моделін табу өте маңызды. Жаңа модель Қазақстандағы ұлттардың ерекшелігін, тарихи мұрасын, салт-дәстүрін, ділін ескеретін, нарықтық қатынастарға сүйенетін дамыған елдердің сан ғасырлық тәжірибесін таңдауы қажет. Бұл тұжырымдаманың ең маңызды бөлігін жастардың әлеуметтік-мәдени деңгейі құрайтыны сөзсіз.

Республиканың рухани-мәдени жағынан дамуы, алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесін және ұлттық-тарихи құндылықтарын ескеріп, нарықтық қатынастарға өтудің сатысын қалыптастыра отырып демократиялық мемлекет құру - Қазақстан үшін даму баспалдағы болып табылады.

Бүгінгі таңда мемлекеттік қызметке орналасатын мамандар «болашақ» бағдарламасы бойынша білім алып сол білімдерін өз отанының дамуында үлес қосу үстінде. Дегенмен бір назар аударарлық мәселе, сол шет елдерден білім алып келетін жастардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерден кенде болатындығы. Біздің елімізге тек жоғары санатты мамандар ғана емес, сонымен қатар ұлтжанды, ұлттық-мәдениетіміздің жанашырлары да керек екенін де баса айтқымыз келеді. Жалпы қазіргі уақытта жастар ескі жоспарлы экономикадан, нарықтық қатынастарға өтуде қаржылық-шарушалық істеріне белсене араласып жатыр. Экономика, қолданбалы ғылым салаларында білім алған жастар арасынан бизнес-элита қалыптасты.

Жастар ісі жөніндегі мемлекеттік комитет жастардың кәсіпкерлігін дамыту заңдары негізінде нарықта тапшы мамандарды дайындау ісін қолға алды. Айтарымыз, бәсекеге қабылетті ұлтты қалыптастыру үшін, ұлттық ерекшелік, ұлттық-мәдени құндылықтар, сапалы мамандарды дайындауда басым қажеттілікке ие болмақпыз. Осылайша, өтпелі кезеңнің қиындықтарына, республикадағы жалпы бұқараның өмір сүру деңгейінің төмендегеніне қарамастан жастар саясат, экономика, білім саласына бейімделіп қана қоймай, жаңа шаруашылық құрылымдарын құруға белсене араласты. Келесі бір жастар тобы үшін нарықтық қатынастарға өту бәсекелестік қаулаған қоғамда өзін-өзі көрсетіп, ойлағанын жүзеге асыруға еркіндік алып берді. Біз тек жастар саясаты бағдарламысын дұрыс жүзеге асырып, қажетті қаржымен қамтамасыз еткенде ғана қиын кезеңнен қалған жараны емдей аламыз дегуге болады.

Біз жастар саясаты, мемлекет пен қоғамның, партиялар мен қозғалыстардың негізгі саяси бағыттарының алғашқы қатарында болуы керек деп санаймыз. Ол ұлттық-этникалық генофондымызды, қажетті әлеуметтік-мәдени, саяси-құқықтық орта қалыптастыруға, жан-жақты даму үшін мәдени-ағарту шараларын орындауға, әлеуметтік статусты көтеруге, жастардың интеллектуалды және білім деңгейін көтеруге бағытталуы тиіс.

Нарықтық құрылымды қалыптастырудағы жас экономистердің рөлі өсті. Бұл жаңа жұмыс түрлерімен және жас элитаның білім деңгейінің жоғарылығымен, республикадағы көп ұлттылық, салт-дәстүр, еңбек дағдылары мен мамандық таңдауға деген шарттардан шығатын еңбек потенциалының дәстүрлі реңімен байланысты. Жаңа шаруа құрылымдарына тікелей ат салысумен қатар, жастар өз еріктерімен жеке корпоративті кәсіби одақтар құруға талпынды. Әр жылдары жас брокерлер ассоциациясы, Республика

банкирлерінің «дөңгелек үстелдері», жас кәсіпкерлер мен менеджерлер конгресі, аймақты дамыту қоры, «Қазақстан фермерлері» қозғалысы тағы басқалар бой көтерді.

Бұл жаңашылдықтың лебі қазақ ауыл жастарын да шарпып өтті. Аграрлық саладағы меншіктеу реформасы жүзеге асқан соң, 1990 жылдардың орта тұсында 32 мың ауылшаруашылық құрылымдары жұмыс істеді [5]. Бұл салаға 1 млн. 840 мың ғана жас қатысты [6, 4б.]. Жастардың жаппай ауылдан қалаға ағылып, жұмыссыздардың саны мен әлеуметтік потологияның бүршік жаруына ықпал етуі осы құбылыстың объективті экономикалық себебі болып табылады. Өкінішке қарай осы жастар категориясына қатысты үкімет ешқандай бағдарлама әзірлемеді. Дегенмен, мемлекет жастарға селқос қарап отыр деуге болмайды. Биылдың өзінде қаншалықты оқу гранттары, қаржылай несие көмектері, ауылға қоныстанатын жас мамандарды жұмыс және баспанамен қамту мәселесі оң шешімін тауып келеді.

Осылайша, өтпелі кезеңнің қиындықтарына, республикадағы жалпы бұқараның өмір сүру деңгейінің төмендегеніне қарамастан жастар саясат, экономика, білім саласына бейімделіп қана қоймай, жаңа шаруашылық құрылымдарын құруға белсене араласты. Келесі бір жастар тобы үшін нарықтық қатынастарға өту бәсекелестік қаулаған қоғамда өзін-өзі көрсетіп, ойлағанын жүзеге асыруға еркіндік алып берді. Біз тек жастар саясаты бағдарламысын дұрыс жүзеге асырып, қажетті қаржымен қамтамасыз еткенде ғана қиын кезеңнен қалған жараны емдей аламыз деуге болады.

Біз жастар саясаты, мемлекет пен қоғамның, партиялар мен қозғалыстардың негізгі саяси бағыттарының алғашқы қатарында болуы керек деп санаймыз. Ол ұлттық-этникалық генофондымызды, қажетті әлеуметтік-мәдени, саяси-құқықтық орта қалыптастыруға, жан-жақты даму үшін мәдени-ағарту шараларын орындауға, әлеуметтік статусты көтеруге, жастардың интеллектуалды және білім деңгейін көтеруге бағытталуы тиіс. Жастардың қызығушылығын жүзеге асыруды қолдай отырып, қоғам өзі туралы, өзін алға жетелейтін жаңа күш туралы ойланады.

Республикамыздағы мемлекеттік жастар саясатының негіздері жөніндегі заң мемлекеттік стратегияның, ұзақ мерзімді саясаттың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы керек және саяси мақсаттар мен тікелей байланысты міндеттердің біртіндеп атқарылуына бағытталуы тиіс. Біздің қоғам тотаритарлық мемлекеттік қатардан нарықтық қатынастарға негізделген гуманды демократиялық қоғамға ауысуда. Қазіргі жағдайда жастарға қатысты мемлекеттік саясаттың бастапқы құқықтық факторы оның әлеуметтік статусы болып табылады. Жастардың қолдануына ие болу үшін мамандық таңдау, жұмысқа түру, отбасы мүшелерінің денсаулығын нығайту, рухани дүниені қалыптастыру және әлеуметтік байланыстарға бағытталған кепілдігі бар құқықтық механизм жүйесін ұсыну қажет. Республиканың нарықтық қатынастарға өтуі оңай емес. Осы жағдайда қазір немесе алдағы жылдарда жастар арасындағы әлеуметтік қиындықтар мен оның орын алуын заң белгілі бір деңгейде жеңілдетуге күш салған жөн. Алдағы уақыттарда жас ұрпақ санасының қалыптасуына, оның жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуіне барынша ықпал етіп, жастардың шығармашылық және интеллектуалдық күш-жігерінің артуына қажетті жағдай туғызу аса керек.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстанның зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуы, жастардың әлеуметтік-мәдени жағдайын тұрақтандыруға, Қазақстан азаматы деген атқа лайық ұлтжандылық рухта тәрбиелеуге, жастарды өздігінен жұмыс істеуге тартуға және басқа да мәселелерді шешуге мүмкіндік туғызады. Демократиялық қоғам құру жолындағы Қазақстанның таңдауы жаңа міндеттерді орындауды көздейді.

Түйін сөздер: құндылық, жастар, потенциал, ұрпақ, моделі, рухани, үрдіс, этникалық, конфессиялық, демократиялық, реформалану.

Әдебиеттер:

- 1 Мургабаева А.С. *Қазақ мәдениетіндегі ұлттық ойындардың ерекшеліктері мен рәсімдік негіздері // филос.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.авторефераты – Алматы, 2006. – 18.*
- 2 *Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының Тұжырымдамасы, 1999.*
- 3 Назарбаев Н.Ә. *Тәуелсіздігімізге бес жыл, - Алматы, 1996. - 3 б.*
- 4 *Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясаты туралы Заңы, 2005.- 15 б.*
- 5 *Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заңы, Алматы, 1991, 16-желтоқсан.*
- 6 Есимов А. С. *Приватизация - основа реформы сельского хозяйства //Саясат, 1996. - №1. - С. 4-6.*

У.Д. Сандыкбаева¹, К.Д. Арыстанбекова², Н.Мажикызы³

*¹ кандидат философских наук, старший преподаватель факультета довузовского образования
КазНУ им. аль-Фараби
sandykbaeva@mail.ru*

*² старший преподаватель факультета довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби,
dankura@mail.ru*

*³ старший преподаватель факультета довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби,
nurlihan80@mail.ru*

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ МАТЕРИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И ПРАКТИКИ ВОСПИТАНИЯ НЫНЕШНЕЙ МОЛОДЕЖИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Особенности трудного кризисного периода требуют решения многих социально-экономических задач. Привить у подрастающего поколения дух верности к отечеству, развивать личностные качества, что является основной целью государства.

Молодые специалисты, принятые на государственные должности проходят подготовку по программе "Болашак".

Государству и впредь нужно создавать благоприятные условия в целях повышения интеллектуальных и творческих навыков у молодежи. В определенной степени молодежь составляет будущее государства, поэтому она является барометром измерения политического и социально-психологического состояния общества.

Идеи и ценности, возникшие у человека в ранней молодости, по истечении времени подвергаются изменению, однако они составляют основу мировоззрения социально значимой личности. Следовательно, в новом законодательстве особое внимание уделяется социальной адаптации, духовному и религиозному развитию молодежи.

Развитию этих ценностей постоянно способствуют высшее образование, наука и культура. Этап, который мы рассматриваем, отличается ускоренным развитием социально-культурных процессов.

Основным выводом в сознании молодежи является то, что материальное положение в настоящем и в будущем зависит только от них самих.

Ключевые слова: ценность, молодежь, потенциал, поколение, модель, духовный, тенденция, этнический, конфессия, демократический, реформирование

U.D. Sandykbaeva¹ K.D. Arystanbekova² N.Mazhikyza³

*¹ the candidate of philosophical sciences, the senior teacher of faculty of Pre-university education TREASURY of Al-Farabi of
sandykbaeva@mail.ru*

*² senior teacher of faculty of Pre-university education TREASURY of Al-Farabi
dankura@mail.ru*

*³ senior teacher of faculty of Pre-university education TREASURY of Al-Farabi
nurlihan80@mail.ru*

FACTORS OF FORMATION OF MATERIAL POLICY AND PRACTICE OF EDUCATION OF THE PRESENT YOUTH IN PROFESSIONAL ACTIVITY

Summary

The Particularities of the difficult crisis period require the decisions many social-economic problems. Graft besides growing generations spirit to faithfulness to fatherland, develop the larval quality that is a main purpose state.

The Young specialists taken on state job titles pass preparation on program "Bolashak".

For republic and henceforward it is necessary to create the happy circumstances in purpose of increasing intellectual and creative skill beside youth. Youth forms the future of state, so it is a barometer of measurements of social-economic and social-psychological condition of a society.

The ideas and values, appeared in early youth, are subjected to changes. However they form base of the world outlook of social valuable personality. Consequently, social adaptations, spiritual and religious development of the youth are emphasized in the new legislation. Higher education, art and culture promote development of these values. The stage, which we consider, is described quick development of social-cultural processes.

The youth came to the conclusion that their material position now and future depends on itself only.

Keywords: value, youth, potential, generation, model, spiritual, tendency, ethnic, faith, democratic, reforming

Б.Сейлхан,¹ Г.Қ. Букешова,² Ж.Е. Нурбаев³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты, Астана, Қазақстан

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.к., Астана, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценты, т.ғ.к., Астана, Қазақстан

ИСПАНИЯДАҒЫ ЭТНОСАЯСИ СЕПАРАТИЗМ МӘСЕЛЕСІ: ТАРИХИ-ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада сепаратизмді территориялық қақтығысты тудыратын бірден бір фактор болып табылатын, өздері өмір сүріп отырған мемлекеттен жеке мемлекет ретінде бөлініп шығуға немесе сол мемлекетке тиесілі территорияны басқа бір мемлекетке қосуға ұмтылушылығы себептері көрсетілген. Оған қоса Жалпы сепаратизмнің бүгінгі таңда талдау барысын қарастырып, Сепаратизмге қарсы тұру мәселесін саяси талдаудың негізгі принциптері жіктелген.

Мақалада Испаниядағы сепаратизмнің пайда болуы және қақтығыстардың ушығуы туралы айтылады. Испаниядағы егемендікке қарсы күрестің алдыңғы қатарында ең дамыған автономды өңірлер Каталон аймағы мен Баскі аймағымен жанжал жағдайлары мысалдары келтірілген. Тарихи шолу және талдау жүргізілген. Сондай-ақ, еуропалық саясаткерлердің сепаратизммен байланысты негізгі проблемалардың бірі, Испаниядағы дағдарыспен байланысты көзқарастары көрсетілген. Испанияның мәселесінің өзге мемлекеттерге әсер ету факторлары және жасаған іс-әрекеттері көрсетілген. Сонымен қатар, Испания көпұлтты мемлекеттің мысалы болып табылатындықтан онда кейбір аймақтардағы беделді күштер өздерінің егемендік мәртебесін бекітіп, мемлекеттік егемендікті қолдайтын аймақтар көрсетілген.

Түйін сөздер: лингвистикалық сепаратизм, территория, феодализм, буржуазиялық революция, Каталония, Баскі, идеология, саяси реализм, конфедерация, католицизм, референдум, қарулы террористік күрес

Сепаратизм - **жікшілдік**, онашалануға тырысушылық. Халықтың мемлекеттен бөліну әрекеті сепаратизм деп түсіндіріледі. Көп ұлтты мемлекеттердегі аз ұлттың өкілдері алдына бөлек мемлекет болып бөлініп шығуға немесе автономия алуға ұмтылады. Ұлт-азаттық қозғалыстан ерекшелігі - оның жалпыхалықтық, бұқаралық сипаты болмайды, ол ұлттың бір бөлігінің мүддесін қамтиды. Сепаратизм территориялық қақтығыстың тудыратын бірден бір фактор болып табылады. Сепаратизм – белгілі бір саяси топтардың өздері өмір сүріп отырған мемлекеттен жеке мемлекет ретінде бөлініп шығуға немесе сол мемлекетке тиесілі территорияны басқа бір мемлекетке қосуға ұмтылушылығы. Жікшілдік халықтың жаппай бұқаралық қозғалысы болмағандықтан оны ұлт-азаттық көтерілістердің қатарына жатқызуға болмайды. Жікшілдік, негізінен, мемлекет ішіндегі саяси тұрақсыздық пен алауыздық (ұлттық кемсітушілік, аз ұлттардың азаматтық құқықтарын шектеу т.б.) жағдайында пайда болады. Сондай-ақ, өзге мемлекеттердің астыртын саясаты салдарынан да туындайды. Жікшілдік салдары мемлекет ішінде азамат соғысы басталу қаупін туғызады және мемлекеттік төңкеріс пен бөлініске дейін соқтыруы ықтимал. Сепаратизм - бұл мемлекеттің аумағында этникалық қоғамдастықтың егемендігін құру, аумақты оқшаулау және өз мемлекетінің құрылуы немесе оны басқа бір елге енуі үшін бағытталған қоғамдық-саяси қозғалыстың іс-әрекеті идеологиясы мен тәжірибесі.

Испания - сепаратизм тұрғысынан Еуропадағы ең проблемалы мемлекеттердің бірі. Екі күшті сепаратистік қозғалыс бар, Баск және Каталон, сонымен қатар басқа аймақтар кең автономияға ұмтылады. Испания қандай провинцияларды ұнатпайды? Жауапты тарихтан іздеу керек.

19-шы ғасырда бірден елде 5 буржуазиялық революция орын алды. Ұрлықшылар шіркеудің ықпалын азайтқысы келді. Олар сондай-ақ капиталистік қатынастардың дамуына кедергі болатын феодализмнің қалдықтарын құтқаруға тырысты. Дегенмен, көптеген іс-әрекеттердің сәйкессіздігінен, халық арасында нашар қолдау тауып және ұйымның төмен деңгейі, революцияның белгіленген мақсаттарына қол жеткізе алмады.

Испаниядағы ең ықпалды сепаратистік қозғалыс - Баскі. Испаниядағы «Қан тазалығы» түсінігі дәстүрлі түрде маңызды болған, Еуропадағы үндіеуропалықтарға дейінгі халықтың ұрпақтары деп саналатын Баскілер таза халық мәртебесін алды.

Каталонияда осы мәселе бойынша көптеген пікірлер айтылды. Каталондық үкімет Косовоның тәуелсіздігін бірауыздан қолдап және Испаниядан сол секілді өздерін тануды талап етті.

Екінші Изабелла патшайым конституциялық монархияны енгізу арқылы Испания құрылымын өзгертті. XX ғасырдың басында ел АҚШ-қа қарсы соғыс бастады және жеңілді. Бұл Испания империясының өмір сүруін тоқтатты. Солтүстік Америкада орналасқан оның колониясы АҚШ-тың протекторатына айналды.

1920-1930 жылдар аралығында ел ішкі қарама-қайшылықтардан пайда болды. Осы уақытта Испанияда диктатура кезеңінен өтіп, содан кейін республика пайда болды. 1936 жылы елде ұлтшылдар мен католицизмді қолдаушылар шайқасты. Испаниядағы оппозиция лидерлерінің бірі өлтірілуінің салдарынан азаматтық соғыс басталды, ол үш жылдан кейін ғана диктатор Франко билікке келгенде аяқталды. Ол 1975 жылға дейін билік басында қалды. Испанияға 35 жыл өте қиын өтті: экономикалық құлдырау, көптеген халықаралық ұйымдардан шығып кету. Тек туризмді белсенді дамыту мемлекеттің осы уақытқа дейін өмір сүруіне мүмкіндік берді. 1975 ж. Ф.Франко қаза тапты, және испанлар демократия жолына қайтты.

Бірінші еркін сайлау 1977 жылы өткізілді. Бір жылдан кейін Испанияда бүгінгі күнге дейін бар конституция қабылданды. 8 жыл өткен соң ел Еуропалық Одақтың мүшесі болды.

Испания 1979 жылы демократияға көшкеннен кейін, автономия қалпына келтірілді және каталан тіліне ресми мәртебе берілді. Бүгінгі күні Испания - индустриалды даму тұрғысынан Еуропадағы бесінші ел [1].

1980 жылдың ортасына дейін, аймақтық партиялар құрудың этникалық факторы басым болды. Бірақ орталықсыздандыру ретінде, қарым-қатынас қиын болды.

А.Н. Кожановский этникалық сәйкестік бойынша аймақтық сәйкестік басымдыққа ие, сауалнамалардың нәтижелерін келтіреді.

Испания көпұлтты мемлекеттің мысалы болып табылады, онда кейбір аймақтардағы беделді күштер өздерінің егемендік мәртебесін бекітіп, мемлекеттік егемендікті қолдайды. Испаниядағы егемендікке қарсы күрестің алдыңғы қатарында ең дамыған автономды өңірлер - Баскі елі мен Каталония өкілдері саяси, мәдени және тілдік сипатты талап етеді. Өткен онжылдықта аймақтық сепаратизм екі басты нысанда - қарулы террористік күреске (Баскі еліндегі ЭТА) және тәуелсіздіктің бейбіт, жиі жаппай талаптарын (сол Баскі елінде және Каталонияда) көрсетті.

Қазіргі Испанияның аумақтық ұйымы: автономияның қазіргі жағдайы (Солтүстік Африка жағалауында 17 автономды бірлестік және Сеута мен Мелилла екі автономды қалалары) демократиялық даму жылдарында өміршеңдігін дәлелдеді. Сонымен бірге, мемлекеттік-аумақтық ұйымның осы үлгісі әрдайым соңғы жылдарда айтарлықтай нашарлаған саяси күрестің объектісі болып қалады. Кейбір саяси күштер автономия мемлекетін кейбір түзетулерді енгізе отырып, басқалардың оны федерацияға айналдыруды, үшіншіден, конфедерацияға айналдыруды талап етеді, төртінші бөлігі өз аумақтарының толық тәуелсіздігі үшін күреседі.

Испанияны автономизациялау біртұтас, орталықтандырылған испан мемлекетінің француз идеяларына тәрбиеленген консервативті күштермен өткір күресте өтті.

Испаниядағы сепаратистік іс-қимылдар Баскі елінде айқын көрінеді. Жарты ғасырдан астам уақыт бойы «Баскі социалистік босату қозғалысы» деп мәлімдеген террористік ұйым ETA (1959 жылы құрылған), олар тұратын елді мекендерден жеті провинциядан (төрт Испанияда және үшеуі Франциядан) тәуелсіз Баскі мемлекетін құру үшін күрескен [2].

Баскі елі мен Каталонияда сепаратистік идеологиялық арсеналдың маңызды бөлігі - бұл ежелгі егемен ұлттың дәстүрлерін жасанды түрде құру, сонымен бірге осы аймақтарды Испаниямен біріктіретін нақты дәстүрлерді қабылдамау болып табылады.

Ал енді тарихи аясына келер болсақ, зерттеулердің хронологиялық аясы Ф.Франко (1975) қайтыс болған күннен бастап осы күнге дейін кезеңді қамтиды. 1975 жылдан бастау алған Испанияда демократиялық режимді белгілеуден бастап бүгінгі таңға дейінгі нақты тарихи кезеңін, сонымен қатар, Испанияда сепаратизм тарихи тамыры талдау жоқ, ол өзінің мәні еніп әлдеқайда ертерек мерзімде көрініс алған оқиғаларды зерделеу қажет деп санаймын.

Зерттеу мақсаттары мен міндеттері Испания (Баск Елі, Каталония және Галисия) сепаратистік қозғалысының хронологиялық талдау болып табылады және сепаратизммен қарсы күресте тәуелсіздік жылдарында тәжірибесін жинақтау, сондай-ақ басқа елдерде, оның ықтималдығын зерттеу. Сондықтан, осы мақсатқа негізінде автор келесі негізгі міндеттерді анықтайды және шешеді:

- ✓ Испанияда сепаратистік идея қайдан туындап отыр?
- ✓ Жалпыұлттық бірегейлігі әлсіреді ме?
- ✓ Бүгінгі испандық мемлекеттің аумақтық тұтастығына қауіп төндіреді ме?
- ✓ Ұлттық құндылықтардың (мәдениет, тіл, дәстүр) аймақтық ерекшелікке ұшырап, жойылуы мүмкін бе?

Испанияның ұлттық бірегейлігі Габсбургтер династиясының басқаруы кезінде 4 үлкен фактордың нәтижесінде қалыптаса бастады.

- 1) Монарх басқаруындағы орталық күшті билік;
- 2) Католицизм (біртұтас дін);
- 3) Ортақ (кастильдік) тіл. Әдеби тіл ретінде дамыды.

4) Халықаралық қатынастардағы гегемония. (Латын Америкасын алдымен католиктік миссионерлермен, кейіннен тілі, мәдениеті арқылы жаулады) [3, 108-124 б.].

Испанияда елеулі сепаратистік көңіл-күй бар, олар негізінен Каталония мен Баско елінде шоғырланған. Айта кету керек, Донбассқа қарағанда қазіргі кезде осы аймақтардың саяси көшбасшылары зорлық-зомбылық әдістерін пайдаланбай, Испанияның заңнамалық шегінде әрекет етеді.

Атап айтқанда, Баско террор ұйымы ETA жақында қарулы күресті қабылдамады. Бұны бірнеше факторлармен түсіндіруге болады:

- лаңкестердің бір бөлігін, соның ішінде көшбасшыларды ұстап алған испан арнайы қызметтерінің тиімді әрекеттері қару-жарақпен бірнеше арсеналды тапты басып алды. Негізгі қолайлы факторлардың бірі шетелдік, әсіресе француздық арнайы қызметтермен тиімді ынтымақтастықты орнату болды;

- ETA кейбір мүшелер Қарулы Күштерден бас тартуды талап еткен;

- Еуропалық парламенттің де, жеке саясаткерлердің де ұйымына халықаралық қысым жасайды.

Жалпы сепаратизмнің бүгінгі таңда талдау барысын қарастырып көрсек. Сепаратизмге қарсы тұру мәселесін саяси талдаудың негізгі принциптері:

- объективтілік және саяси реализм;

- нақты тарихи көзқарас;

- жүйелік тәсіл;

- кешенді тәсіл.

Франциядағы сепаратизмнің көріністері жиі лаңкестік әрекеттермен байланысты, сондықтан билік оларға қарсы күштер мен репрессивтік әдістерді қолданады. 1978 жылғы Испан Конституциясы «автономия мемлекеті» (өзін-өзі басқаратын қоғамдастықтар) саяси күштерін аумақтық ұйымдастырудың жаңа формасын нығайтты. Зерттеу тұрғысынан біз 70-ші жылдардың соңында испандық «егемендік шеруі» басталуымен өткізілген әлеуметтанулық зерттеулердің нәтижелеріне қызығушылық білдіреміз: Каталонияда, Баск елі мен Галисияда, респонденттердің 70%-нан астамы тілдік ерекшеліктерін автономияны қалыптастыру үшін міндетті деп тапты, бұл үлгі үлгісімен байланысады қалған спикерлер үшін Каталония ұлтшылдары, профессор Гарсияның пікірі бойынша, испандықтардың қалған бөлігін «генетикалық артықшылығында» аймақтың тұрғындарын белсенді түрде ынталандырады. Олар өздерінің портреттерінде испан символизмін - мемлекет басшысы Кинг Фелипе VI мен испан туларының портреттерін жояды. Ұлтшылдар испан тілінде сабақ беретін каталанды емес, испан тілінің дәстүрі ретінде бұқаларға тыйым салды. Жергілікті әкімшілік испан тіліндегі белгілерге ие сауда кәсіпорындарын аяқтайды. Сонымен қатар, Баск елі жергілікті және испан дәстүрлері сақталады, деп санайды Арамбуру. Парламент мәжілістерінің автономиялары екі тілде - баск және испан тілдерінде өткізіледі және саясаткерлердің ағымдағы сайлау дебаттары тек испан тілінде жүргізілді. «Баск тілі ешқашан ешкімге жүктелмеген: әкімшілік, медициналық, коммерциялық және басқа да мекемелерде адамдар екі тілде қызмет етеді», - дейді саясаттанушы [4:62-68 б].

Бүгінгі күні Испания Еуропадағы сепаратизм орталығы болып саналатын, Каталония мен Баск елі ахуалы орталық билік тарапынан жеңілдікке қарамастан, өткір болып келеді. Бірақ Баско елі бейбіт және қарулы күштеріне қарамастан, Патшалықтың бір бөлігі болып қалады. Бірнеше себептер бар:

Испан бассаларының жалғыз наразылығы - Франциядағы Басар және Наваррадағы келіспеушілік. Негізгі мақсат - бүкіл халықты тәуелсіз мемлекет ретінде біріктіру. Егер Испания Баско елін тәуелсіздікке ие болса да, бұл сол этникалық топтың өмір сүретін басқа аймақтарында осындай нәтиже болатынын білдірмейді. Еуропалық Одаққа мүше болу және екіжақты қарым-қатынастарды орнату мәселесі де солай. Өңірдің террористік өткенін ескере отырып, Баскоға оң көзқарас күту қиын.

Каталония жағдайында және Баск елінде болғандай, кез келген испан үкіметі жағдайды қиындатуы мүмкін кенеттен қозғалыстардан аулақ жүріп, маневр жасауға мәжбүр. Сонымен қатар, испан саясаткерлері сепаратизмге қарсы тұрудың репрессивтік әдістерін айыптаған Еуропалық Одақтың көзқарасымен әрекет етуге мәжбүр. Бұл Испанияның басқа да аймақтарына Каталония мен Баск елінің автономды артықшылықтарын бірте-бірте кеңейіп келе жатқан Испания үшін басты қауіп.

Осыған байланысты әр түрлі аумақтар Конституцияда баяндалған шеңберде қалаған еркіндік дәрежесіне қол жеткізе алды. Соған қарамастан, бірқатар облыстарда (Баск елі, Каталония) сепаратизм әлеуеті бұрынғысынша өте жоғары және әртүрлі әлеуметтік-экономикалық проблемалар негізінде мерзімді түрде тереңдей түсуде.

Басқаша айтқанда, сепаратизмде жеке басының факторы туралы айтатын болсақ, біз келесі қағидаттарға негізделген өзіндік ерекшеліктерді қарастырамыз:

1. Дін - бұл дәстүрлі және басқа қоғамдардағы өзіндік ерекшеліктердің бірі. Әдетте діни қақтығыстар проблемасына негізделген католиктер мен протестанттар ретінде анықтау.

2. Мәдениет. Негізінде мәдениет дінді білдіреді. Бірақ бұл діни фактордың өзінен-өзі пайда болған жағдайда, мәдениеттің өзге де нысандары мен көріністері аса маңызды болып табылады.

3. Әлеуметтік ерекшеліктер, біз ұлттық-азаттық қозғалыстарды Коммунистік партия манифестіне қарағандай қарастырамыз.

4. Экономика. Бұл сәйкестік критерийі АҚШ-тың тәуелсіздік соғысы, голландиялық Буржуа революциясы және қазіргі еуропалық шындықтар сияқты жаңа дәуірдің ұлт-азаттық қозғалыстарына да тән. Мұнда Солтүстік Италиядағы сепаратизм мысал болып табылады, оның негізгі біріктіруші идеясы Италияның солтүстік аймақтарының оңтүстігіндегі экономикалық артықшылығы.

5. Бір немесе басқа тілдік топқа тәуелді болу. Қазір лингвистикалық сепаратизм идеясы өте таралған, ол өз кезегінде Канададағы Квебекке немесе Бельгиядағы фламандқа тән.

6. Белгілі этникалық топтар. Этностық мәдени, діни және лингвистикалық ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан, бұл принцип қазіргі заманғы сепаратизмнің көптеген жағдайларын анықтайтын, сондай-ақ жиі кездеседі [5].

Әрине, сепаратистердің жеке басын анықтауға болатын бірқатар қағидаларды келтіруге болады. Постмодернизм «егемендіктің бір-біріне қайшы келуі (немесе үстінен бір-біріне қайшы)» теориясын таратады: адам бір немесе бірнеше мемлекеттің субъектісі бола алады және бір мезгілде басқа иерархияларға (экономикалық құрылымдар, кәсіби қауымдастықтар, діни немесе діни бірлестіктер) тиесілі болуы мүмкін. этникалық қауымдастықтар және т.б.ЕО-ның баспасөзінде айтылғандай, қақтығыс «қалыпты еуропалық» болып қалады және орталық үкімет тарапынан қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтық тәртіпсіздіктерге, көтерілісшілердің айыптауына және бүкіл аймақтың қастық көңіл-күйіне - қазіргі кезде заңды әдістермен бөлінеді.Каталония билігі мен Испания үкіметі арасындағы өткен ғасырдың 70-жылдарында жасасқан келісімдерге сәйкес, Каталония жеке мемлекет деп есептеледі, ол өз үкіметі мен аумағында жиналған салықтың жартысын басқаратын билікке ие.

Каталондардың өздерінің талаптары бойынша мұндай табысқа қол жеткізгеніне қарамастан, тіпті тәуелсіздік туралы референдумға қол жеткізгенде, Басқаға өздерінің амбицияларына шабыттандырады. Испания, бұрын-соңды болмағандай, қиын жағдайға тап болды. Мадридтің күн тәртібінде тек экономикалық мәселелер ғана емес, сондай-ақ ұлттық мәселелерді шешу. Каталония тәуелсіз бола алады немесе тәуелсіздікке жақын мәртебеге ие болады. Баскідегі жағдай басқаша.Бұл адамдар Франко күндеріндегі ең ауыр азапты көрді, бүгін де ол Испаниядан тәуелсіздігін көреді, бірақ әлі күнге дейін толық тәуелсіздік туралы әңгіме жоқ. Баскілер де, испандар да өз тарихында өте күрделі кезеңді бастан өткерді, бұл оларды терең дағдарысқа айналдырды. Екеуінің де осы өткен өмірімен өмір сүруі және теріс өткендерге емес, келешегі зор болашаққа назар аударуға тура келеді. Тек осылай ғана көп ұлтты мемлекеттер бақытты өмір сүре алады [6, 36-43 б.].

Осы мәселе жөнінде халықаралық ұйымдардың көзқарасына тоқтала кетсек:

Бұдан бұрын Каталонияның аймақтық үкіметінің премьер-министрі Пучдемон «Енді Каталония Еуропаның мәселесі» деп мәлімдеді. Каталониядағы оқиғалар Еуропа елдеріне қалай әсер етуі мүмкін? Заң бойынша, бұл мәселе әлі де Испанияға қатысты, бірақ ол саяси тұрғыдан алғанда, ол бүкіл Еуропадағы мәселе болды. ЕО қарама-қайшы жағдайға тап болды: бір жағынан, ол Каталония мәселесін шешуге кедергі жасай алмайды, себебі ол оны Испанияның ішкі ісіне айналдырды, ал екінші жағынан бұл мәселені елемеге болмайды. Каталондардың тәуелсіздікке қаншалықты қолдау көрсететіні түсініксіз, өйткені референдумда конституциялық көпшілікке қол жеткізілмегендіктен, сайлаушылардың 50%-ы тәуелсіздік үшін дауыс бермеді. Мүмкін ЕО кейбір саясаткерлер тарапынан екі тараптан да байланыс жасайды, испан үкіметімен зорлық-зомбылықсыз әрекет ету туралы сөйлесуге тырысады, ал каталондар - бұл мәселені шешу үшін Еуропаны байланыстыру жолдары туралы сигналдар жібереді.- Еуропа Комиссиясының басшысы Юнкер: «Мен 98 мемлекеттен тұратын Еуропалық Одақты ұнатпаймын», - деді. Еуропада сепаратизм мен центрифугалық үрдістер әлеуеті соншалық, ол Каталонияның тәуелсіздігіне әкеліп соғуы мүмкін бе?Каталония Испаниядан тыс жерде болғанда және тек ЕО-на қосылса, бұл трагедия болмайды деп ойлаймын. Бірақ егер Испания құрамынан каталондар шықса, неге Баскіге шықпаса? Менің ойымша, Каталония жағдайында экономикалық және қаржылық көзқарастар маңызды рөл атқарады: Испанияның құрамынан шыққаны дұрыс болады, өйткені олар еліміздің аз гүлденген аймақтарын дамуына кедергі жасайды.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1 Зонова Т.В. От Европы государств к Европе регионов? // Полис. - 1999. - №5. – С.55-59.

2 Кречетников А. История сепаратизма: почему Каталония обособляет себя от Испании [Электронный ресурс]. Русская служба Би-би-си, Москва-2017 // <http://www.bbc.com/russian/features-41474084> (дата обращения: 25.10.2017)

3 Володин А.В. Социально-политический анализ регионального сепаратизма. - М., 1999. - С. 23.

4 Баранов А.В. Каталонский сепаратизм: факторы влияния на статус автономного сообщества. – М., 2014. - С 62-68.

5 Орлов А.А. Глубинные исторические корни проблемы национализма и сепаратизма в современной Испании // Вестник МГИМО. – 2013. - №1. – С. 35-40.

6 Голосов Г.В. Сравнительная политология. - СПб., 2001. - С. 36-43.

Б.Сейлхан,¹ Г.К. Букешова,² Ж.Е. Нурбаев³

¹магистрант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

²к.и.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

³к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ЭТНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО СЕПАРАТИЗМА В ИСПАНИИ: ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Резюме

В статье излагаются причины стремления сепаратизма, отделения как самостоятельного субъекта от государства, в составе которого находится, или связать его с другим государством, что является единственным фактором, вызывающим территориальный конфликт. В то же время рассматриваются основные принципы политического анализа проблемы противодействия сепаратизму, и в настоящее время анализируется общий сепаратизм.

В статье рассказывается о сепаратизме в Испании и эскалации конфликтов. Ведущие страны в борьбе против суверенитета в Испании являются примерами конфликтных ситуаций с наиболее развитыми автономными регионами Каталонии и Басков. Были проведены исторические обзоры и анализ. Одной из основных проблем, стоящих перед сепаратизмом европейских сепаратистов, являются их взгляды на кризис в Испании. Факторы и последствия испанской проблемы для других стран. Поскольку Испания является примером многонационального государства, некоторые из ведущих государств региона установили и поддержали государственный суверенитет.

Ключевые слова: лингвистический сепаратизм, территория, феодализм, буржуазная революция, Каталония, баскский язык, идеология, политический реализм, конфедерация, католицизм, референдум, вооруженная террористическая борьба

B.Seilkhan,¹ G.K. Bukeshova,² Zh.E. Nurbayev³

¹Master, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

²c.h.s., professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

³c.h.s., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

ETHNOPOLITICAL PROBLEMS OF SEPARATISM IN SPAIN: HISTORICAL-THEORETICAL ANALYSIS

Summary

This article sets out the reasons for the desire of separatism to separate as a separate state from the state in which it lives, or to connect it with another state, which is the only factor that provokes a territorial conflict. At the same time, the main principles of the political analysis of the problem of opposing separatism are examined, and general separatism is being analyzed.

The article tells about separatism in Spain and the escalation of conflicts. Leading countries in the struggle against sovereignty in Spain are examples of conflict situations with the most developed autonomous regions of Catalonia and the Basques. Historical reviews and analysis were conducted. One of the main problems facing the separatism of European separatists is their views on the crisis in Spain. Factors and consequences of the Spanish problem for other countries.

Moreover, since Spain is an example of a multinational state, some of the prestigious states of the region have established their sovereignty and supported state sovereignty.

Key words: linguistic separatism, territory, feudalism, bourgeois revolution, Catalonia, Basque language, ideology, political realism, confederation, Catholicism, referendum, armed terrorist struggle

УДК 327

ГРНТИ 04.01.07

Л.Н. Нурсултанова¹, А.Е. Ибраева², Т.Б. Наурызбаева³

¹ассоциированный профессор, д.и.н., кафедра Регионоведения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²старший преподаватель, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

³магистрант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

КАЗАХСТАНСКО-АМЕРИКАНСКИЕ КОНТАКТЫ В 2001-2017 гг.

Аннотация

Статья посвящена казахстанско-американским отношениям в новом тысячелетии. Авторы исследуют и анализируют изменения в отношениях двух стран за 2001-2017 гг. В статье рассматриваются связи нашей Республики с тремя американскими администрациями в политической и экономической сфере.

Ключевые слова: Казахстан, США, военно-политическое взаимодействие, энергетический сектор

Несмотря на глобальные изменения в мире, США остаются главными акторами мировой политики, оказывающие влияние на развитие политических и экономических процессов. На сегодняшний день Казахстан и США имеют сбалансированные отношения и интересы обоих государств совпадают во многих аспектах.

Говоря о геополитических стратегиях, стоит отметить что для США – это ослабление России и Китая, и по мнению экспертов, таких как Артур Гуцин, для Казахстана – это уменьшение зависимости от РФ и КНР [1].

За годы независимости Президентом Казахстана Н.Назарбаевым было совершено шесть официальных визитов в США, в результате которых был подписан ряд двусторонних соглашений, ставшие основой для развития плодотворного сотрудничества двух стран. Так, в мае 1992 г. в ходе первого визита Н.Назарбаева в США были подписаны Соглашение о торговых отношениях, Договор о поощрении и взаимной защите капиталовложений, а также Совместное заявление о заключении конвенции об избежании двойного налогообложения. В феврале 1994 г. между Казахстаном и США была подписана «Хартия о демократическом партнерстве». Далее в ноябре 1997 г. в ходе очередного визита Президента РК в США была подписана Хартия об экономическом партнерстве. После событий 11 сентября 2001 г. казахстанско-американские отношения перешли на новый этап развития. Казахстан всегда выступал противником терроризма и осуждал террористические акты, совершенные в Вашингтоне и Нью-Йорке и поддержал антитеррористическую кампанию США в Афганистане. Американская сторона оценила поддержку РК в проводимых ими контртеррористических операциях в Афганистане и Ираке. В декабре 2001 г., в ходе встречи Н.Назарбаева и Дж. Буша в Вашингтоне, лидеры двух стран приняли совместное заявление о казахстанско-американских отношениях, в котором было продолжено укрепление стратегического партнерства между странами [2, с.9].

В новом тысячелетии отношения между Казахстаном и США развивались достаточно динамично. С самого начала обретения Казахстаном независимости, стороны демонстрируют взаимную заинтересованность и партнерство. В начале 1990-х гг. внимание США преимущественно было сконцентрировано на ядерном разоружении Казахстана и привлечении американских компаний в нефтегазовый сектор республики. И уже ближе к концу десятилетия, процессы демократизации в регионе стали занимать важное место и Казахстан считался самой стабильной страной в политическом плане Центральной Азии.

За три месяца до атаки на всемирный торговый центр и здание Пентагона, в Соединенных Штатах была принята энергетическая стратегия, уделявшая большое внимание вопросам транспортировки углеводородов Каспийского моря и ослаблению российского влияния. Однако после террористической

атаки в круг интересов США добавились военно-политические интересы, на решение которых требовалось военное присутствие в регионе [3].

Впоследствии Казахстан занимает лидирующее положение в сфере военно-политического сотрудничества, являясь наиболее экономически устойчивой страной в регионе, что важно для борьбы с международным терроризмом и наркобизнесом. Следуя своей политике «многовекторности», Астана тем самым ограничивает чрезмерное усиление влияния Китая и России на регион.

В рамках военно-политического взаимодействия и борьбы с терроризмом, Казахстан - единственная страна Центральной Азии, которая направила свой контингент в Ирак в 2003 г. будучи частью международных коалиционных сил. Далее между Казахстаном и США был подписан план о сотрудничестве на 5 лет, в рамках которого была осуществлена поставка военной техники, запущен ряд программ по обучению военнослужащих Республики в военных учреждениях США, а также в 2005 г. создан Военный Институт иностранных языков [4].

В декабре 2005 г. во время очередного визита президента Казахстана в США было опубликовано совместное заявление с новым 43-м президентом Соединенных Штатов Дж. Бушем - мл. «О новых казахстанско-американских отношениях», где были определены основные стороны сотрудничества:

- Борьба с терроризмом в Афганистане и восстановление страны после боевых действий;
- Устранение законодательных барьеров для построения более привлекательного инвестиционного климата, снижение уровня коррупции и улучшение имиджа Казахстана на мировой арене;
- Сотрудничество по усилению пограничного контроля в Казахстане и боевых способностей казахстанской армии;
- Поддержка Казахстана по вступлению в ВТО;
- Усиление мер безопасности по защите и учету всех видов материала ядерного, биологического и химического оружия;
- Оказание дальнейшей поддержки по развитию демократических ценностей;
- Укрепление партнерства в сфере энергетики.

В ходе встречи президент Буш положительно отметил открытие Каспийского нефтепровода Актау-Баку-Тбилиси-Джейхан, который способствует эффективному экспорту углеводородов [5].

Также на этой встрече президент Казахстана выдвинул предложение о реализации «Хьюстонской инициативы», идеей которой являлся обмен опытом и налаживание сотрудничества между двумя странами в бизнес - среде. В итоге данная инициатива была запущена 3 октября 2002 г., о чем объявили в Алматы министр иностранных дел РК К.Токаев и посол США в Казахстане Л.Нэппер. По заявлению нашего министра, «Хьюстонская инициатива является партнерством РК и США по сближению частных секторов двух стран», что в свою очередь должно повысить конкурентоспособность бизнес-сектора Казахстана, а также совместное производство и сбыт продукции на мировых рынках. Презентация Хьюстонской инициативы была организована Посольством РК в США совместно с Торговой палатой США и Казахстанско-американской деловой ассоциацией в ноябре 2002 г. и была приурочена к визиту в столицу США заместителя Премьер-министра РК К.Масимова. Помимо поддержки правительств Казахстана и США, программа получила существенную поддержку Европейского Банка реконструкции и развития и включала в себя следующие основные этапы:

- На первом этапе реализации данной инициативы ЕБРР выделил \$300 млн. казахстанским финансовым институтам в качестве технической поддержки.
- Второй этап предполагал финансирование социальных программ в Казахстане.

30 января 2004 г. состоялась встреча в Астане министра иностранных дел РК К.Токаева с координатором Государственного департамента США по вопросам оказания помощи Европе и Евразии К.Паскуалем, в ходе которой стороны отметили эффективность двустороннего сотрудничества при выполнении первого этапа Хьюстонской инициативы [6].

Тем не менее, несмотря на положительное сотрудничество в сфере военно-политического взаимодействия, в экономическом плане стало проявляться снижение зависимости стран друг от друга. Казахстан следуя своей политике многовекторности, стал налаживать экспорт углеводородов через российское и китайское направление. Глава республики в интервью американскому изданию «TheWallStreetJournal» сообщил, что строительство нефтепровода Западный Казахстан-Западный Китай завершится в 2005 г. и будет финансироваться в равных долях между Казахстаном и Китаем [7].

Впервые о проекте строительства нефтепровода Западный Казахстан - Китай заговорили в 1997 г. Основными причинами промедления для китайских властей стали размещение военных баз Антитеррористической коалиции в республиках Центральной Азии и неясная позиция российского правительства по вопросу строительства нефтепровода Ангарск-Дацин [8].

Также о спаде динамики в отношениях между США и Казахстаном в 2004 г. свидетельствует незначительное количество двусторонних соглашений, среди которых Меморандум о взаимоотношениях в области контроля за наркотиками, поправка к двусторонним договоренностям министерств обороны по ликвидации ядерной инфраструктуры, а также рамочное соглашение по развитию инвестиций и торговли со всеми странами ЦА.

Необходимость изменения стратегии назрела после того, как афганская кампания угрожала затянуться на многие годы. В то же время Россия и Китай стали усиливать свое влияние в регионе в рамках ШОС, а волнения в Кыргызстане стали причинами нестабильности в регионе. Все эти факторы стали поводом для разработки новой концепции Вашингтона «Большая Центральная Азия». Идея этой стратегии заключалась в создании «безопасного и развивающегося Афганистана, который связывал бы Центральную Азию с Южной, а Казахстан был бы локомотивом этой структуры.

В рамках данной программы в октябре 2005 г. госсекретарь США К. Райс совершила свое турне по странам центрально-азиатского региона, включая Афганистан и Пакистан.

Следующие два года отношения между странами находились в очень позитивном ключе, где Вашингтон не раз выражал положительные отзывы об Астане за оказанную поддержку при восстановлении Ирака, отмечена 15 летняя годовщина закрытия Семипалатинского ядерного полигона. Наряду с этим на рассмотрение Конгресса поступила новая версия закона о «Новом Шелковом пути», в которой предлагалось сделать ставку в регионе на Казахстан и Азербайджан как самые крупные месторождения углеводородов на Каспии [9].

Вице-президент Ричард Чейни в мае 2006 г. посетил Казахстан и подчеркнул заинтересованность Вашингтона в укреплении двусторонних отношений: «Мы признательны вам за ту работу, которую вы проделали в Афганистане и Ираке, а также за то, что вы сотрудничаете с нами в глобальной борьбе с терроризмом. Казахстан стал хорошим другом и главным стратегическим партнером США. Вся Америка находится под впечатлением от того, какого прогресса добился Казахстан за прошедшие 15 лет». Также в ходе визита был подписан план реализации «Хьюстонской инициативы» на следующие 4 года [10].

Продолжая позитивное развитие двусторонних отношений, в июле 2006 г. министр иностранных дел К.Токаев совершил поездку в США для подготовки очередного официального визита президента Н.Назарбаева в Вашингтон, а также получить поддержку в желании Астаны стать председателем ОБСЕ в 2010 г.

26-29 сентября 2006 г. состоялся официальный визит Главы государства в США. В ходе визита были проведены встречи с президентом Дж. Бушем, Вице-президентом Р.Чейни, представителями палат Конгресса США, Министрами энергетики и торговли С.Бодманом и К.Гутиерресом, директором ЦРУ М.Хайденом, президентом Всемирного банка П.Вулфовицем, главами «ЭксонМобил» - Р.Тиллерсоном, «КонокоФилипс» - Дж. Мулвой, «Халлибертон» - Д.Лезаром, а также были подписан ряд двусторонних соглашений и меморандумов [11].

Говоря о поддержке США касательно председательства Казахстана в ОБСЕ, стоит отметить, что поддержка исходила преимущественно от администрации Соединенных Штатов, а не Конгресса, который относился с некой долей скептицизма и недостаточно обладал знаниями о специфике региона Центральной Азии в целом, так как основной фокус был прикован к Ираку и Афганистану [12].

Для улучшения имиджа страны и преодоления сформировавшихся стереотипов, Казахстан поддерживал западные инициативы. В частности, Казахстаном было выделено 3 млн долл. на финансирование социальных проектов в Афганистане, далее он присоединился к международной Конвенции 1972 г. о запрещении разработки, производства, накопления бактериологического и токсичного оружия и занял нейтральную позицию в российско-грузинском конфликте, имевшим место быть в указанный период. Тем самым Казахстан в очередной раз продемонстрировал свою мирную внешнюю политику и стремление стать частью передового мирового сообщества.

Не стоит забывать, что нефтегазовая сфера оставалась ключевой во взаимоотношениях двух стран и Казахстан ответственно выполнял взятые на себя обязательства в энергетическом секторе. Тем не менее не стоит переоценивать стратегическую значимость казахстанской нефти для США. Это связано со сложными географическими условиями, глубоким залеганием нефти и ее качеством, растущей конкуренцией со стороны Китая и России, с ограниченностью объема экспорта, ошибочной оценкой запасов каспийской нефти и нестабильностью в регионе. Можно отметить, что изменения в законодательстве Казахстане, касающиеся добычи углеводородов, также отрицательно повлияли на более активное проникновение американского капитала в этот сектор.

Приход новой администрации и ее президента в лице демократа Барака Обамы, ознаменовался сменой

приоритетов внешней политики США. Главной идеей стало намерение использовать «умную силу» взамен односторонних действий и силового вмешательства. Выступая в Каирском университете 4 июня 2009 г. новый президент отметил важность и возможность мирного сосуществования с исламским миром, тем самым пытаясь улучшить имидж США не только в глазах исламского мира, но и на мировой арене [13].

В отношении внешней политики с Казахстаном США акцентировали внимание на проблеме Афганистана, где наша Республика играет роль надежного партнера в регионе, через который планировались осуществляться переброски контингента и грузов. Так, к концу 2009 г. военное присутствие в Афганистане выросло до 98 тыс. человек. Стоит отметить причину, по которой Казахстан был выбран более надежным логистическим каналом. Предыдущий путь доставки товаров через Пакистан страдал от частых нападений исламистов, что подтолкнуло Пентагон к выработке нового маршрута через ЦА «Северная сеть доставки». В 2009 г. глава центрального командования Д. Петреус совершил турне по странам региона для достижения договоренностей, в ходе чего Казахстан, Узбекистан и Таджикистан дали согласие на транзит через свои территории грузов в Афганистан. Уже весной 2008 г. первая партия грузов для армии США была доставлена по маршруту Латвия-Россия-Казахстан-Узбекистан [14].

Администрация США начала активный диалог с Астаной, далее развивая двусторонние отношения и интеграцию в Центральной Азии. Этому свидетельствует встреча Б.Обамы с К. Токаевым, являвшимся на тот момент председателем верхней палаты парламента, на Стамбульском форуме «Альянс цивилизаций». Позднее в мае министр иностранных дел Марат Тажин встретился с госсекретарем США Хиллари Клинтон. Характерным для этих встреч является то, что тон был смягчен, а также отсутствовала критика в адрес центрально азиатских республик по проблемам защиты прав человека США, тем самым был задан хороший тон в отношениях с регионом. За этими изменениями последовало согласие Астаны на транзит уже военного оборудования через свою территорию в Афганистан, а также ее присоединение к работе международных сил содействия безопасности. Данные действия были положительно оценены администрацией США, так как указывали на отход от российского влияния. Идея создания банка ядерного топлива была позитивно встречена со стороны США и еще более укрепила двустороннее сотрудничество [15].

Новая концепция США в отношении Центральной Азии продемонстрировала не только отход от силовых методов, но и в целом отказ от предыдущей концепции республиканцев о «Большой Центральной Азии». Как отмечает казахстанский эксперт М. Лаумулин, для администрации Б.Обамы стало очевидным, что для демократизации страны необходимы не только честные выборы, но и созревание определенных социально-экономических и культурных условий [16].

Однако в 2011 г. внешнеполитическая стратегия США по отношению к Афганистану не оправдала ожиданий и дала сбой, несмотря на увеличение военного контингента, ситуация в самой стране почти не изменилась. На смену устаревшей и неэффективной концепции пришла другая «Новый Шелковый путь», о которой заявила Х. Клинтон в ходе своего выступления в индийском Ченнае [17].

Также стоит отметить, что в этот период Китай активно продвигает свои экономические интересы посредством региональной программы «Один пояс – один путь», и в отличии от США находится в географической близости от региона и имеет внушительные средства для инвестиций.

Помимо этого, динамичное развитие региональных структур ШОС и ЕАЭС укрепляло сотрудничество в регионе.

США всегда серьезно отзывались об экономическом потенциале Казахстана и даже активно способствовали его развитию посредством совместной поддержки Евросоюзом по вступлению в ВТО. Особое внимание руководство двух стран уделяет созданию благоприятных условий для развития инвестиционного и торгово-экономического климата. Объем привлеченных в РК американских прямых инвестиций по итогам 1-го полугодия 2013 года составил 1,2 млрд долларов, что на 12,8 процента больше по сравнению с аналогичным периодом 2012 г. (1,1 млрд).

Объем взаимного товарооборота за 9 месяцев 2013 г. составил 1,9 млрд долларов, что на 5,6 процента больше по сравнению с показателями прошлого года (1,8 млрд). В 2015 г. за аналогичный период эти данные составили 1,48 млрд долларов, а в 2016 г. сократились и составили 1,2 млрд [18].

Американские компании являются лидерами по объему инвестиций в энергетический комплекс Казахстана. В этой связи важную координирующую роль в энергетическом взаимодействии между двумя странами играет Совместная казахстанско-американская комиссия по энергетическому партнерству, целью которой являлось установить экспертный диалог по всем направлениям энергетического сектора и реализация проектов. Об объеме товарооборота между двумя странами можно проследить по таблице 1.

Таблица 1. Темп роста товарооборота между Республикой Казахстан и США за период 2011-2017 гг. (млрд. долл. США)

Годы	Объем товарооборота (млрд. долл. США)
2011	2,6
2012	2,53
2013	2,7
2014	2,4
2015	1,48
2016	1,2
2017	1,25

Примечание – Составлено по данным Агентства РК по статистике (<https://stat.gov.kz>)

В период второго президентского срока Б.Обамы, сотрудничество между Казахстаном и США уступило место более масштабным геополитическим концепциям, где Казахстан являлся составной частью будущей стратегии. Это подтверждает двусторонние встречи руководителей на площадках различных саммитов и форумов: по ядерной безопасности в Сеуле в 2012 г.; «G20» Санкт-Петербурге в 2013 г.; Гааге в 2014; Вашингтоне в 2016 г., а также на юбилейной сессии ООГ в 2015 г. В указанный период официальных визитов на высшем уровне между странами не происходило.

Тем не менее, помимо налаженного экономического сотрудничества, у Казахстана и США были и другие точки соприкосновения. Во время встречи Барака Обамы с Нурсултаном Назарбаевым во время празднования 70-ти летия Генассамблеи ООН были обсуждены посреднические возможности Казахстана в рамках конфликта в Сирии; вопросы экономического развития Казахстана после вступления в ВТО и реализация проекта по строительству ядерного банка на базе металлургического комбината в Усть-Каменогорске.

Инициатива Казахстана выступить в роли медиатора в сирийском конфликте и организации переговоров в Астане, была высоко расценена администрацией США, но в связи такими факторами как предвыборная гонка в самих Штатах и их неожиданный исход, а также нежелание участников переговоров видеть в роли организатора США, привели к тому, что Вашингтон был лишь наблюдателем. Тем не менее, организация и проведение переговоров серьезно повысили имидж Казахстана, как для конгресса США, так и для мирового сообщества [19].

Администрация Дональда Трампа пока не высказалась касательно двусторонних отношений с Казахстаном, как и в целом не обозначили свою внешнеполитическую стратегию. Сотрудничество между странами проходит на прежних договоренностях и условиях. "Отношения между США и Казахстаном продолжают расти и укрепляться, основываясь на взаимоуважении и взаимном интересе – двух основах, которые связывали наши страны на протяжении всех 25 лет независимости Казахстана", - заявил Джордж Крол, посол США в Казахстане после избрания нового президента Соединенных Штатов Америки [20].

Тем не менее у США есть общее понимание своих интересов в ЦА, но не имеется четкой и определенной стратегии по активному продвижению национальных интересов в регионе. Казахстан находится на периферии национальных интересов США. В психологии существует такая дихотомия как «активный/реактивный режимы». Реактивный режим подразумевает под собой активную деятельность только как реакцию на внешние стимулы, активный же режим подразумевает активную деятельность, которая не зависит от внешних стимулов. Можно отметить, что США активно взаимодействуют с регионом, в значительной степени только при наличии внешних раздражителей и отношения находится в реактивном режиме.

В заключении нужно отметить, что в целом за 25 лет независимости нашей Республики взаимоотношения двух стран значительно эволюционировали и перешли на новый качественный уровень, где Казахстан уже рассматривается не только как поставщик углеводородов, но и как самое стабильное государство в Центральной Азии.

Список использованной литературы:

1 Gushin. A., *China, Russian and the Tussle for Influence in Kazakhstan*, <https://thediplomat.com/2015/03/china-russia-and-the-tussle-for-influence-in-kazakhstan/> (Дата обращения: 12.11.17).

2 *Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 2001 год.* - Астана: Деловой Мир Астана, 2009. – 308 с.

3 Попов. Д.С. *Каспийский вектор внешней политики США* <https://riss.ru/analitics/27035/> (Дата обращения: 14.11.17).

4 Нурғалиев М. Казахстанско-американское военно-политическое сотрудничество в контексте геополитических интересов США в Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ*. 2007. №2(50).

5 Bush welcomes Kazakhstan leader, https://www.upi.com/Top_News/2001/12/21/Bush-welcomes-Kazakhstan-leader/12781008978918/ (Дата обращения: 15.11.17).

6 Нурғалиев М. Развитие казахстанско-американских отношений за годы независимости <http://kisi.kz/ru/categories/geopolitika-i-mezhdunarodnye-otnosheniya/posts/razvitie-kazahstansko-amerikanskih-otnosheniy-za-gody-n> (Дата обращения: 15.11.17).

7 Kazakhstan's Nazarbayev Speaks on Terrorism, Oil, *The Wall Street Journal*, <https://www.wsj.com/articles/SB106936888744029700> Дата обращения: 15.11.17).

8 Дюсембаев Р. Труба на Китай, интернет портал *Expert.ru* <http://expertonline.kz/a10144/> (Дата обращения: 15.11.17).

9 Congratulating Kazakhstan on 15th anniversary of closure of world's second largest nuclear test site // *The Library of the U.S. Congress*. URL: <https://www.congress.gov/crec/2006/07/18/modified/CREC-2006-07-18-pt1-PgH5332.htm> (Дата обращения: 20.11.2017).

10 Меморандум о взаимопонимании между Правительством Республики Казахстан и Правительством Соединенных Штатов Америки по Казахстанско-Американской программе по экономическому развитию от 5 мая 2006 года // Информационная система "Параграф" URL: <https://goo.gl/KGZ9K3> (Дата обращения: 20.11.2017).

11 Казахстан и США. История дипломатических отношений <https://ria.ru/spravka/20070507/65001502.html> (Дата обращения: 20.11.17).

12 Regional security and stability: perception and reality. Roundtable (with policy recommendations) on the U.S.-Kazakhstan relationship // *National Committee on American Foreign Policy* URL: <https://www.ncafp.org/articles/07%20Kazakhstan%203-07.pdf>

13 Text: Obama's Speech in Cairo, *New York Times* <http://www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.html> (Дата обращения 20.11.17).

14 Попов Д. Каспийский вектор внешней политики США // *Российский Институт Стратегических Исследований* URL: <https://riss.ru/analitics/27035/> (дата обращения: 20.11.2017).

15 Троицкий Е. Политика США в Центральной Азии: подходы второй администрации Дж. Буша (2005-2009 гг.) и Б.Обамы (2009-2010 гг.) // *Сравнительная политика* 2011. №4(6).

16 Лаумулин М. Центральнаоазийская политика США при президентстве Б.Обамы // *Центральная Азия и Кавказ*. 2010. №4.

17 Hillary Clinton's Remark on India and the United States: A Vision for the 21st Century. U.S. Department of State. January 7, 2011. URL: http://www.state.gov/secretary/20092013_clinton/rm/2011/07/168840.htm http://www.state.gov/secretary/20092013_clinton/rm/2011/07/168840.htm (Дата обращения: 21.11.2017).

18 Какие торговые отношения связывают Казахстан и США? *Курсив.kz*, <https://www.kursiv.kz/news/tendencii-weekly/kakie-torgovye-otnosheniya-svazyvaut-kazahstan-i-ssa/> (Дата обращения: 25.11.2017).

19 Умаров К. Отношения стратегического партнерства между Казахстаном и США переживают новый качественный подъем, <https://www.zakon.kz/4612354-otnosheniya-strategicheskogo-partnerstva-mezhdu-kazahstanom-i-ssha-perezhivajut-novyy-kachestvennyy-podьем>, <https://www.zakon.kz/4612354-otnosheniya-strategicheskogo.html> (дата обращения 25.12.2017).

20 Заявление по итогам выборов сделал посол США в Казахстане <https://informburo.kz/novosti/zayavlenie-potogam-vyborov-sdelal-posol-ssha-v-kazahstane-38682.html> (Дата обращения: 1.12.2017).

Л.Н. Нурсултанова¹ А.Е. Ибраева² Т.Б. Наурызбаева³

¹қауымдастырылған профессоры, т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Аймақтану кафедрасы

²аға оқутушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

³магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ҚАЗАҚСТАН-АМЕРИКА БАЙЛАНЫСТАРЫ 2001-2017 жж.

Түйін

Бұл мақала жаңа мыңжылдықтағы Қазақстан-Американ қатынастарына арналған. Авторлар 2001 мен 2017 жыл аралығындағы екі ел арасындағы қатынастың өзгерісін мипаттап талдау жасады. Мақалада саяси және экономикалық саласындағы 3 американдық әкімшіліктің қатынасы зерттелді.

Түйін сөздер: Қазақстан, АҚШ, әскери-саяси өзара іс, энергетикалық сектор

L.N. Nursultanova¹ A.E. Ibrayeva² T.B. Nauryzbayeva³

*¹Associated Professor, Doctor of Historical Sciences of Regional Studies Department
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov*

²Senior Lecturer, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

³MA student Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

KAZAKHSTAN-US CONTACTS IN 2001-2017

Summary

The article is devoted to Kazakhstan-US political relations in the new millennium. The authors describe and analyze the changes in the relations between the two countries from 2001 to 2017. The article considers Kazakhstan's relations with three US administrations in the political and economic fields.

Key words: Kazakhstan, USA, military-political interaction, energy sector

*УДК 314.012:331.56
ГРНТИ 04.41.21*

Ф.З. Ражепаева¹

*¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
rajepeva_vkgu@mail.ru*

МОЛОДЕЖЬ СТРАН ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА НА РЫНКЕ ТРУДА

Аннотация

Данная статья посвящена проблемам, сложившимся на рынке труда в странах Евразийского экономического союза. Автор рассматривает молодежь в возрастных рамках от 15 до 29 лет. В статье представлен анализ абсолютной численности молодежи ЕАЭС. Выявлен уровень экономической активности, занятости и безработицы. Все процессы на рынке труда анализируются как среди мужчин, так и среди женщин. Хронологические рамки исследования: с 2000 по 2014 гг.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, миграция, уровень занятости, экономическая активность, безработица

Глобализация, как процесс всемирной экономической, политической и культурной интеграции, наблюдаемый сегодня в мире, влияет на становление и развитие молодого поколения. Современная молодежь отличается от молодежи советского времени. Она родилась и сформировалась в рамках суверенных независимых государств и стала участником многих новых начинаний и реформ. Молодежи присущи несколько иные ориентиры и ценностные установки, для нее характерно рациональное экономическое поведение.

Политическое и социально-экономическое развитие бывших союзных республик во многом зависит от молодого поколения, от их здорового образа жизни, уровня образования, целеустремленности и умения достигать поставленной цели. Каждое государство заинтересовано в том, чтобы молодежь действовала на благо и процветание своей страны. В свою очередь молодое поколение несет ответственность за настоящее и будущее своего государства.

Очень важно для исследования положения молодежи на рынке труда в странах Евразийского экономического союза (ЕАЭС), определиться с понятием «молодежь». Среди множества определений, которые имеются в науке, наиболее детализированным является определение, данное И.С. Коном, советским и российским социологом, одним из основателей современной российской социологической школы: «Молодёжь – социально-демографическая группа, выделяемая на основе совокупности возрастных характеристик, особенностей социального положения и обусловленных тем и другим социально-психологических свойств» [1].

В различные периоды развития общества, молодежь подпадала под разные возрастные рамки. В советское время к молодежи относили людей комсомольского возраста: от 14 до 28 лет. В настоящее

время, несмотря на споры в ученой среде, в странах Евразийского экономического союза к молодежи относят людей, чьи возрастные границы лежат в интервале от 15 до 29 лет. И это во многом определяется этническими особенностями, национальными традициями, и конечно же, особенностями социального положения и социально-психологическими качествами людей данной возрастной группы.

Молодежь в государствах ЕАЭС – это одна из самых многочисленных групп населения. В абсолютном выражении численность молодых людей в возрасте 15-29 лет больше всего проживает в России, затем по убывающей идут Казахстан, Беларусь, Кыргызстан и Армения. Иначе выглядит доля молодежи в общей структуре населения стран ЕАЭС. На протяжении 14 рассматриваемых нами лет на первом месте находится Кыргызстан, на втором - в 2000 и в 2014 гг., находился Казахстан, третье положение в эти годы занимала Армения, Россия в 2000 и 2010 гг. была на четвертом месте, а Беларусь в 2000 и 2010 гг. занимала последнее 5 место, в то же время в 2014 г. на последнем месте оказалась Россия. И если за первые 10 лет XXI века в трех странах Евразийского союза (Армения, Казахстан, Кыргызстан) наблюдался абсолютный рост численности молодого поколения и лишь во втором десятилетии нового столетия стал наблюдаться его спад, то в России и Беларуси уже с начала XXI века происходит значительное снижение абсолютной численности молодежи (таб.1).

Таблица 1. Численность молодежи в странах ЕАЭС (15-29 лет)

	Страны, члены ЕАЭС	2000		2010		2014	
		Числ-сть (тыс.)	В% к общей чис-сти нас-ния	Числ-сть (тыс.)	В% к общей чис-сти нас-ния	Числ-сть (тыс.)	В% к общей чис-сти нас-ния
1	Армения	804,6	25,0	880,0	29,0	721,7	24,0
2	Беларусь	2222,7	22,3	2110,2	22,2	1872,6	19,8
3	Казахстан	3873,3	26,1	4501,0	27,4	4287,6	24,6
4	Кыргызстан	1381,1	28,0	1656,6	32,2	1670,8	28,3
5	Россия	33879,0	23,1	32370,7	22,7	28742,3	19,6

Таблица составлена на основе данных: Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет. / Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – с. 97

Причин уменьшения численности молодежи в странах ЕАЭС множество. Но основными, на наш взгляд, являются сокращение рождаемости населения практически во всех странах Евразийского союза и миграция молодежи.

Так, только в 2014 году по данным Межгосударственного статистического комитета СНГ лишь в 2-х странах (России и Беларуси) сальдо миграции населения в возрасте 15-29 лет оставалось положительным. В этом году в Россию из стран СНГ прибыло 189565 чел., а выбыло в страны государств содружества 114232 чел. (+75333), в Беларусь - прибыло 5689 чел., а выбыло 2135 чел. (+3554). Наибольшим отрицательное сальдо наблюдалось в 2014 году в Кыргызстане (-2693 чел.), затем по убывающей идут Казахстан (- 1019 чел.) и Армения (- 543 чел., данные за 2010 г.) [2, с. 24].

Молодежь выезжает за пределы своей страны в стремлении получить более качественное образование, хорошее жилье и высокооплачиваемую работу, стать экономически активным населением и реализовать свои профессиональные умения и навыки.

К экономически активному молодому населению относят не только лиц, занятых в производстве, но и безработных. Уровнем их экономической активности будет являться доля численности экономически активных, как мужчин, так и женщин, в общей численности, в данном случае молодежи в возрасте 15-29 лет, и в определенный период времени.

Как видно из представленной ниже таблице 2 в странах Евразийского экономического союза этот уровень в 2014 году был практически одинаковым среди мужчин в Беларуси, Казахстане, Кыргызстане и России (от 64,2% до 66,2%) и лишь в Армении он был несколько ниже - 58,8%. Среди женщин показатель уровня экономической активности более разнообразен и колеблется от 40,3% до 58,9%. Как свидетельствуют цифры, самым низким уровень экономической активности как среди мужчин, так и среди женщин, наблюдается в Армении, а самым высоким – в Казахстане.

Другой показатель «уровень занятости», представленный в таблице 2, раскрывает один из важнейших аспектов социального развития стран ЕАЭС и связан с удовлетворением потребностей молодого человека в сфере труда.

Таблица 2. Уровень экономической активности, занятости и безработицы населения в возрасте 15-29 лет (по данным выборочных обследований рабочей силы; в процентах; 2014 г.)

	Уровень экономической активности		Уровень занятости		Уровень безработицы	
	мужчины	женщины	мужчины	женщины	мужчины	женщины
Армения	58,8	40,3	44,5	25,9	24,4	35,7
Беларусь	65,4	55,6	58,6	50,8	10,4	8,8
Казахстан 15-28 лет	66,2	58,9	63,8	56,0	3,6	5,0
Кыргызстан	65,7	41,6	59,5	35,5	9,4	14,6
Россия	64,2	53,1	58,7	48,3	8,6	9,0

Таблица составлена на основе данных: Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет. / Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – с. 97

Самым высоким показателем уровня занятости молодежи среди государств Евразийского экономического союза является в Казахстане, причем, как у мужчин (63,8%), так и у женщин (56,0%), а самый низкий – в Армении (у мужчин – 44,5%, у женщин – 25,9%). Практически одинаков уровень занятости у мужчин Беларуси (58,6%) и России (58,7%) и на 2,5% уровень занятости у женщин Беларуси выше, чем в России. Интересен показатель уровня занятости у мужчин Кыргызстана – 59,5%, что выше, чем у всех стран ЕАЭС, кроме Казахстана, а показатель уровня занятости у женщин в Кыргызстане ниже всех стран Евразийского союза, кроме Армении.

Об уровне развития экономик стран Евразийского экономического союза говорит и показатель уровня безработицы среди молодых людей. Самый высокий показатель безработицы, как у мужчин (24,4%), так и у женщин (35,7%) наблюдался в 2014 году в Армении. Самый низкий уровень безработицы демонстрирует Казахстан (у мужчин – 3,6%, у женщин – 4,0%). На втором месте по уровню безработицы среди молодежи мужского пола в возрасте 15-29 лет стоит Россия (8,6%), затем идут Кыргызстан (9,4%) и Беларусь (10,4%). Среди женщин места распределились несколько иначе: на втором месте – Беларусь (8,8%), далее – Россия (9,0%) и Кыргызстан (14,6%).

В целом показатели (уровень экономической активности и уровень занятости) во всех странах ЕАЭС у женщин ниже, чем у мужчин, а уровень безработицы, наоборот, выше у представителей женского пола, чем у мужского.

На наш взгляд, во всех исследуемых нами странах, потенциал женщин при трудоустройстве на работу не реализован, при этом женщины в большинстве своем обладают хорошим уровнем образования и готовы работать в различных сферах экономики. Кроме того, в силу сложившегося менталитета в ряде стран ЕАЭС в приоритете занятие женщинами домашним хозяйством и воспитанием детей. Различия в уровне экономической активности юношей и девушек связаны и с трудностью для молодых женщин сочетать рабочие и семейные обязанности, а также тенденцией, когда при сокращении возможностей трудоустройства рынок труда в первую очередь вынуждены покидать женщины.

Как было отмечено выше, наивысший уровень безработицы среди молодежи отмечен в Армении, что связано, прежде всего, с уровнем ее экономического развития. Сегодня Армения полностью зависит от импорта электроэнергии и большинства видов сырья, кроме того, по мнению армянских экспертов, имеются проблемы в подготовке специалистов, прежде всего, со средне-специальным образованием, не развит в государстве и высокотехнологичный сектор производства. По данным Международной организации труда (МОТ) Армения одна из лидеров в мире по зависимости экономики от денежных переводов из-за рубежа [3]. По данным Центробанка Армении через банковскую систему страны на имя физических лиц в некоммерческих целях только в 2016 году поступило более чем 1,5 млрд. долларов [4].

Неэффективность государственного управления экономикой, дефицит республиканского бюджета привели к проблемам в экономическом развитии и Кыргызстана, где также достаточно высок уровень безработицы, особенно среди женской части молодого населения страны.

Открытость рынка России для трудовых мигрантов из Кыргызстана позволяет несколько снизить проблему безработицы среди мужчин. По различным данным, в настоящее время за рубежом трудится от полумиллиона до миллиона кыргызстанцев, и более 80 процентов из них – в России. Их денежные переводы очень важны для страны и составляют примерно треть ВВП Кыргызстана. Только за пять месяцев 2017 года из России мигранты перевели 834,5 млн. долларов, в то время как за аналогичный период прошлого года эта сумма составляла 609 млн. долларов [5].

В 2005 году Международная организация труда презентовала свой доклад в Женеве, спрогнозировав

рост безработицы в мире к 2019 году до 212 млн. человек. В сравнении с 2015 годом, отмечалось в докладе, число безработных вырастет на 11 млн. чел. и безработице будет подвержена в основном молодежь в возрасте от 15 до 24 лет [6].

Безработица наносит урон макроэкономической политике государства, не позволяет в полной мере использовать имеющиеся ресурсы рабочей силы и достичь экономике границ своих производственных возможностей. Кроме того, безработица наносит вред жизненным интересам молодых людей, не давая им возможности реализовать свои профессиональные возможности и проявить себя наилучшим образом.

Молодежная политика стран ЕАЭС является частью государственной политики в области социально-экономического, культурного и национального развития. Для активизации интеллектуального, трудового и инновационного потенциала молодого поколения необходимы определенные условия, в том числе и финансовые. Документы, принимаемые государствами Евразийского союза (Стратегии, Концепции, Законы, Программы и т.д.) [7, 8, 9, 10, 11, 12], направлены на реализацию молодежной политики, а также на создание условий для успешной социализации и эффективной самореализации молодежи. Данная работа должна и впредь быть одной из приоритетных задач, стоящих сегодня перед всеми государствами ЕАЭС.

Список использованной литературы:

- 1 Кон И.С. Социология молодежи. Краткий словарь по социологии. - М., 1988. – 380с.
- 2 Молодежь в Содружестве Независимых Государств: статистический портрет./ Статкомитет СНГ, ЮНФПА. М. 2016. – 155 с.
- 3 Безработица на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.currenttime.tv/a/unemployment-fsu-2016/27931912.html>
- 4 Денежные переводы в Армению в 2016 году [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.armbanks.am/2017/02/09/105636/>.
- 5 Обзор: экономическая ситуация в Кыргызстане [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.ca-portal.ru/article:36133>)
- 6 Доклад МОТ о безработице в мире в очередной раз выявил актуальные проблемы рынка труда [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://liter.kz/ru/articles/show/6424-doklad-mot-o-bezrabotice-v-mire-v-ocherednoi-raz-vyyavil-aktualnye-problemy-rynka-truda>
- 7 Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан «Казахстан 2020: путь в будущее». Одобрена постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 февраля 2013 года № 191 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000191>
- 8 Стратегия Государственной молодежной политики в Российской Федерации. Утверждена Распоряжением Правительства РФ от 18-12-2006 1760-п (ред. от 16-07-2009) (2017) году [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.zakonprosti.ru/content/base/part/558092>
- 9 Основы государственной молодежной политики Российской Федерации на период до 2025 года. Утверждена Распоряжением Правительства Российской Федерации от 29 ноября 2014 г. № 2403- [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://mosmetod.ru/metodicheskoe-prostranstvo/sredne-professionalnoe-obrazovanie/normativnyye-dokumenty/osnovy-gosudarstvennoj-molodezhnoj-politiki-rf-do-2025-goda.html>
- 10 Закон Республики Беларусь «Об основах государственной молодежной политики» от 7 декабря 2009 г. № 65-3 [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_osnovah_gosudarstvennoj_molodezhnoj_politiki.htm
- 11 Закон Кыргызской Республики «Об основах государственной молодежной политики» от 31 июля 2009 г. № 256 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://dr.kg/ru/books/zakon-kyrgyzskoy-respubliki-ob-osnovah-gosudarstvennoy-molodezhnoj-politiki-ot-31-iyulya-2009>
- 12 Об одобрении Концепции государственной молодежной политики Республики Армения. Протокольное решение Правительства Республики Армения от 25 декабря 2014 года № 54 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.minsportyouth.am/files/post/1426864819-hayecakarg.pdf>

*Ф.З. Ражепаева*¹

*¹т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті,
Өскемен қ., Қазақстан,
rajepaeva_vkgu@mail.ru*

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ ЕЛДЕРІНІҢ ЖАСТАРЫ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДА

Түйін

Бұл мақала Евразиялық экономикалық одақ елдерінің еңбек нарығында туындап отырған мәселелерге арналған. Автор 15 жастан 29 жасқа дейінгі шеңбердегі жастарды қарастырады. Мақалада Евразия экономикалық одағы жастарының абсолюттік санына талдау жасалынған. Экономикалық белсенділік, жұмыспен қамту және жұмыссыздық деңгейі анықталған. Еңбек нарығындағы барлық үрдістер әйелдер арасында, сондай-ақ, ерлер арасында талданылады. Зерттеудің хронологиялық шеңбері: 2000 - 2014 жылдар іші аралығы.

Түйін сөздер: жастар, жастар саясаты, миграция, жұмыспен қамту деңгейі, экономикалық белсенділік, жұмыссыздық

*F.Z. Razhepaeva*¹

*¹candidate of Historical Sciences, docent of the Eastern Kazakhstan State University after S.Amanzholov
Oskemen, Kazakhstan,
rajepaeva_vkgu@mail.ru*

YOUNG PEOPLE OF EURASIAN ECONOMIC UNION COUNTRIES AT THE LABOR MARKET

Summary

The article is dedicated to the challenges in the labor market in the countries of Eurasian Economic Union. The Author describes young people in the age group of 15-29. The paper presents the analysis of the total youth population in Eurasian Economic Union. The article identifies the level of economic activity, employment and unemployment rates. All processes in the labor market are analyzed between males and females. The research covers period from 2000 to 2014.

Key words: youth, youth policy, migration, employment rate, economic dynamism, unemployment

УДК 930.85

ГРНТИ 04.11.29

*Э.Т. Телеуова*¹

² әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты

ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТЫ

Аннотация

Мақалада дәстүрлі өркениеттегі әлеуметтік құрылымның ерекшелігі талданады, оған қатысты ұғымға талдау жасалынған. Табиғи ортаның ықпалы арқылы қоғамның даму жүйесінің өзгерісін және экономикалық деңгейі қарастырылған. Дәстүрлі көшпелі өркениеттегі гендерлік стратификация көшпелі социумның ерекшеліктеріне бағынды. Батыс өркениетіндегі гендерлік қатынастар мемлекет пен шіркеудің ықпалында болса, көшпелі өркениетте барлығы туыстық а жүйесінде қарастырылды. Сондықтан көшпелі қоғамдағы «әйел» осы туыстық қатынастарды реттеудегі кепіл мен байланыс дінгегіне айналды. Көшпелі тұрмыс бастапқыдан әлеуметтік институт, моральдік, діни және құқықтық нормаларды, ойлау түсінігі мен менталитетті, мәдени-философиялық кеңістікті қалыптастырды.

Түйін сөздер: дәстүр, стратификация, гендер, социум

Дәстүрлі өркениеттің әлеуметтік құрылымы түрлі деңгейдегі қатынастар мен ерекшеліктерге қарай қоғамның бөлінісі арқылы анықталды. Әлеуметтік стратификация - бұл қоғамның институционалды түрде мүмкіндіктері мен міндеттерінің бөлінуі. Гендер-әлеуметтік-мәдени атрибут, қоғамның «ер» және «әйел» санаттарына жатуы. Қоғамның ішіндегі қатынастарда гендерлік бірегейлік түсінігі қалыптасады. Оның басты ерекшелігі ретінде ер және әйел адамның билік пен беделге жету жолының мүмкіндіктерін көрсету. Дәстүрлі өркениеттегі патрономиялық қатынастың басымдылығы айқын болды. Оның басты тірегін эко-жүйеден бастап, этно-мәдени қатынастар, дүниетаным мен тұрмыстық жағдайдың жиынтығы

құрады. Дәстүрлі қоғамдағы гендерлік рольдер «орныққан статусқа» тікелей байланысты болды. Әлеуметтік құрылымдағы статус 1) отбасылық, 2) экономикалық, 3) саяси орындары арқылы сипатталды.

Дәстүрлі көшпелі өркениеттегі гендерлік стратификация көшпелі социумның ерекшеліктеріне бағынды. Батыс өркениетіндегі гендерлік қатынастар мемлекет пен шіркеудің ықпалында болса, көшпелі өркениетте барлығы туыстық а жүйесінде қарастырылды. Сондықтан көшпелі қоғамдағы «әйел» осы туыстық қатынастарды реттеудегі кепіл мен байланыс дінгегіне айналды. Көшпелі тұрмыс бастапқыдан әлеуметтік институт, моральдік, діни және құқықтық нормаларды, ойлау түсінігі мен менталитетті, мәдени-философиялық кеңістікті қалыптастырды. Көшпелі қоғамның табиғатпен етене байланысы, «сый» алу және беру экономикалық қатынасының шарты болды. Көшпелі шаруашылықтағы бұл ұғымды отырықшылар қолданатын айырбас, өсім немесе қор жинаумен қатар қолдану мүмкін емес. Көшпелі қоғамның тұтыну мүмкіндіктерін, отырықшылардың тұтынушылық сұранысымен салыстыруға болмайды. Көшпелі үшін қанағат тұрмыстық қағида болды, артық шығынды ысырапқа теңеген.

Тұрмыстық түсінік әйелдің көшпелі қоғамдағы орынын тиімді ашты. Көшпелі өмірдегі «сүйікті жар бейнесін», «асыл ана бейнесін», «ақылшы, бағыттаушы, жауынгер әйел бейнесін» ауызша тарихнамалардан табамыз. Мұнда ер және әйелдің рухани бейнесі ерлікке ұмтылған адамның тұлғасы болып табылды. Көшпелі қоғамның дүниетанымында ер адам сыртқы «белсенді» болса, әйел бейнесі «адал». Осыған орай, қоғамдағы гендерлік рольдік орынды қазақтың мақалдары нақты көрсете білген. Мысалы: «Еркек түздің көркі, әйел үйдің көркі», «Адалынан жар сүйсең, оңғарылар бар ісін» деген. Тіптен кейбір тұста батыл және берік ұстанымдары болған әйел бейнесін сипаттау бағыты басым болды. Айталық, «Ер Тарғын» жырында Ақшаханның қызы Ақжүніс күйеу жігіт Тарғынды өзі таңдаса, «Қыз-Жібек» дастанында да Жібектің Төлегенге көңілі ауады. Сондай-ақ, «Дудар қыз» және «Күн астындағы Күнекей қыз» ертегілерінде қыз жігітті өзі таңдап, оған шарт қояды. Яғни, көшпелі қоғамда қыздың күйеуді таңдауы кең етек алмаса да, жыр-дастандарда мұндай элементтердің аз да болса ұшырасуы әйелдің шешім қабылдау қабілеттілігінің көрінісі ретінде баға беруге болады.

Көшпелілердің гендерлік бағытында ер және әйел тұлғалықтың шыңына жетуді көздеді. Гендерлік стратификация туралы тоқталсақ ол көшпелі қоғамдағы әлеуметтік стратификацияның, жеке индивидтің жыныстық ерекшелігіне сәйкес бөлінуіне тікелей байланысты болды. Яғни, ер және әйел адамның конституциясы бойынша таңдаулы ролдік стратификация болды. Отырықшы қоғамға тән жыныстық теңсіздік түсінігі туындамады. Қоғамдағы әйел орны – таңдаулы болған. Сондықтан ішкі социумда әйел өзін белсенді танытып, үйлестіруші болса, ер адам қорғаушы, қамқоршы, сыртқы әлеммен байланыстырушы болды. Көшпелі қоғамдағы мұндай ерекшеліктердің болуы экстенсивті дамуға бағытталған тұрмыстың жинақтаушысы роліндегі әйел образымен байланыстыруға болады. Көшпелі қоғамның дәстүрлілігінің ерекшелігі, олардың өмір сүру салтымен тікелей байланысты болды.

Көшпелілердің тарихындағы сақ, ғұн, түркі дәуірінде әскери өнерді меңгерген тайпалар территориялық иеліктер үшін шайқасты үздіксіз жүргізді. Оған көшпелі қоғамдағы ер бала мен қыз бала теңдей дәрежеде дайындықтан өтетін болған. Сақ жауынгерлері 13 жастан әскери дайындықтан өтіп отырса, ғұндарда оның арнайы тәртібі болды. Бұл тәртіп кейбір жағдайларға байланысты жыныстық белгі бойынша бөлінбеді. Осы үдеріс кейінгі тарихи кезеңдерде ер мен әйел бейнесінде серпіліс тапты. Түркі дәуіріндегі әйел образы билікке байланысты жиі айтылады. Оның бір сипаты ретінде түріктердің биліктегі дүниетанымында гинекратиялық түсініктің болуын айқындап береді[1]. Сонымен қатар, «Тәңірі» мен «Ұмай ана» түркі дәуірінің гендерлік сипатын ашып берді. Мұнда «Тәңірі» жаратушы болса, «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебеуші мейірімді рухани күш саналады. Ер мен әйелдің гендерлік стратификациясы ерара қайшылықсыз бағытта көшпелі қоғамда дамуына мүмкіндік берді.

Түркілер әйелді күнделікті тұрмыста шаңырақтың бір уығын көтерісетін ер адамның қосағы деп ғана түсінген жоқ, әйел затын қасиетті «Ұмай ананың» сарқыты деп бағалады. Биліктің нысаны ретінде билеушіге кеңес берген ақылшы әйел, аңқау батырды қиындықтан айлакерлігімен құтқарған сұлу бейнесі түркі дастандарының мазмұнында кездесіп, олардың өзара сыйластығы тамаша баяндалған. Түркі кезеңінің данасы Қорқыт атаның пайымдауынша әйел төрт түрлі болады. Оның бірі - ниеті құраған әйел, екіншісі – ынсапсыз әйел, үшіншісі - үйдің құты болған әйел, төртіншісі - кесір әйел. Әйел біткеннің ең жаманы осы. Отбасының құты (тірегі) болған әйел даладан бір қонақ келсе, үйінде ері болмаса да, оған сусын беріп, бар дәмін алдына қояды, сыйлап аттандырып салады. Бұлар - Айша мен Фатимадан бата алған әйелдер. Хан ием, мұндай әйелдер өссе де көп емес, бәлки аз. Сіздің ошағыңызға да сондай әйел кез болсын. Одан соңғысы - ынсапсыз, қанағатсыз әйел. Ондай әйел таңертең төсегінен тұрып, беті-қолын жұмастан тоғыз тоқаштың бәрін аударыстырып, ең тәуірін таңдап жейді, аузын томпайтады, бір шелек айранды басына көтеріп, қарынды қампатады, содан соң маңдайын сабалап, жылана бастайды да: Қараң қалғыр, осы

күйше мен қайдан душар болдым. Бір күн қарным тойып ас ішпедім, жүзіме күлкі келмеді, аяғыма ілген кебісім болмады, бетімнен перде түспеді. Ерім өліп басқаға тисем, бағым ашылар еді, сол үмітім өшпесін», - дейді. Хан ием, ондай әйел мың болса да, өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез бола көрмесін. Одан соңғысын салақ әйел дейміз. Ондай әйел төсегінен тұрған соң беті-қолын жуады, үйдің ол шеті мен бұл шетіне қарайды да, күбіні абыл-құбыл пісіп, көрпе-төсегін жинайды. Содан соң «шуу!» - деп ауыл кезіп, түс қайта үйіне оралады. Келсе үйі ұрланған, қазан-аяғын ит жалаған, бие-бұзау сүйкеніп, үйдің қорадағы байлаулы қалған сиыры мөңірейді. Келе сала әйел көршілеріне барып, шаптыға бастайды: «Ау, қыздар-ау, Зылихам, Зүбайрам, Ругейдам, бикештерім. Уа, азамат туған жігіт-желеңдерім, Айна-Мәлік, Құтлы-Мәлік қайда едіңдер? Ойбай-ау, үйім құлап қалыпты, түнде қайда жатамыз? Мені ерігіп жүр дедіңдер ме? Зәру жұмыс болған соң кетіп едім ғой. Үйіме неге көз қырын салмадыңдар? «Көрші ақысы - Тәңір ақысы деген қайда? - деп, безек қағады. Хан ием, ондай әйел мың болса да өсіп-өнбесін, сіздің ошағыңызға кез болмасын. Ең соңғысы - адам тілін алмайтын кесір (қырсық) әйел. Үйге түзден бір ұятты қонақ келіп, ері оған: «Орныңнан тұрып, нан әкел, желік, қонағың да жесін» - десе, әйелі еріне: «Үйде піскен нан жоқ», - дейді. «Барынды бер», десе, әйелі: «Не сандалып отырсың, үйіңнің әлдеқашан қу молаға айналғанын білмейсің бе? Үйде ұн жоқ, диірменге кеткен түйе қайтқан жоқ, оның не әкелері белгісіз. Дастарханымды жемесе, берерім жоқ», - деп бармағын көрсетеді, еріне сыртын беріп, дастарханды кісі алдына лақтырып тастайды. Ондай әйелге мың сөз айтсаң, соның бәріне жауап қатады, бірақ ерінің айтқанын құлаққа ілмейді. Ондай әйелді Нұх пайғамбардың көз жасынан пайда болғандар дейміз. Хан ием, сізді Алла осындай әйелдерден сақтасын, ондай әйел сіздің ошағыңызға кез болмасын» [2]. Қорқыт бабамыз ер адамның өмірлік жар таңдауы билеушіден бастап, барлығына арналған кеңесте бақыттың кілті әйел қолында деп түсінідіріледі.

Моңғол дәуірінде осы идея өзінің жалғасын тапты. Шыңғыс хан өз заманында білігінде ер мен әйелдің орнын нақты ашып береді. Білікте қоғамдағы әйелдің алатын орнына баға берілген. Отбасының берекесі мен тазалығы көбінесе әйелге байланысты, жақсы әйел таңдауға Шыңғыс ханда көп көңіл бөлінген. Қай тарихи кезеңді алсақ та, әйелге қойылатын талап ортақ. Сондықтан ер адамның қоғам ішіндегі беделі әйеліне қатысты болуын білікте аталып өткен: «ер адам барлық жерде бірдей қажет көрініп тұратын күн емес. Ері аң аулауға немесе соғысқа кеткен кезде әйелі үйді таза, әрі жинақы ұстап, елші немесе қонақ тоқтаған кезде оған дәмді тағам дайындап, қонаққа көрсетілетін барлық сый-сияпатты жасауы қажет. Мұндай әйел ерінің беделін үлкен жиындарда тау іспеттес көтереді. Күйеуінің жақсы екенін әйелінің жақсы қасиеттері арқылы білуге болады. Егер әйелі ақылсыз, әдепсіз болса, күйеуін осы арқылы тануға болады. Үйдегінің бәрі иесіне тартады» [3]. Шыңғыс ханның түменді сайлауда, отбасына қонаққа баратын дәстүрі болған, білігінде отбасын ұйытып отырған ер адамға әскер басқаруды тапсыруға болады деп шешкен.

Моңғол дәуірінде қоғам ішіндегі әйел орынын танып білу арқылы, көшпелі қоғамдағы гендерлік стратификацияны жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. XIII ғасырдың 40-жылдары Плато Карпини «әйелдер теріден киім, етік тігіп, арбаны тізгіндеп, оны жөндеп, өз істеріне өте жылдам» деп сипаттайды [4]. «Әйелдері арбаның үсітне үй тігіп, оны жинап, құрт-май жасап, теріден түрлі киімдер тігетін» іскерлігі туралы бізге Рубрук жеткізеді [5]. Бұл кезеңдегі қытай деректерінде көшіп қонудағы барлық шаруаны атқару әйел міндеті деп баяндалады. Көшпелі қоғамдағы ер мен әйелдің міндеті мен жауапкершілігі кейбір шаруаларындағы ортақтық туралы мәліметтер айтады. Үй тігуде, мал бағу немесе садақ атуды ер мен әйел адам қатар орындай алуын, деректерде ерекше атап өтеді. Бұл көшпелі қоғамға тән құбылыс болды.

Дәстүрлі өркениеттің мұрагері қазақ қоғамындағы гендерлік стартификация өзіне дейінгі өмір сүрген әлеуметтік ортаның сипаттық сабақтастығы болды. Қазақ қоғамындағы ер мен әйелдің орны туралы мәліметтерді П.Е. Маковецкий, Н.И. Гродеков И.Г. Андреев, А.И. Левшин еңбектерінен кездестіреміз. Қазақтың әдеттік құқықтарының баптарында әйелге қатысты құн төлеудегі айырмашылық айқын көрінеді. Қоғамдағы түркі дәуірінен келе жатқан құндылықтардың кейбірінің өзгеріске ұшырауын айқын көруге болады. Қалай дегенмен әдеттегі құқық толығымен бізге гендерлік санатты толық ашуға мүмкіндік бермейді. Қазақтың дүниетанымын оның тұрмыс-тіршілігімен айшықтауға болады. Оның ішінде әйел мен ердің қоғамдағы рольдік орны дәстүрлі түсініктермен сипатталды. Мысалы: «Еркек үйдің иесі, әйел үйдің шегесі» деп, әйел мен еркектің міндеттерін, мүмкіндіктерін, жауапкершілікті тұсын ашып береді. Көшпелі тұрмысқа тән түсінікте еркек шаңырақ иесі саналса, әйел сол отаудың отын жағып, берекесін келтіруші. Сонымен қатар қоғамдағы өзара сый және теңдік үйлесіп отырды, мәселен мына мақал оны бізге түсіндіріп береді: «әйел жерден шыққан жоқ, ол да еркектің баласы, еркек көктен түскен жоқ, әйел оның анасы».

Қорыта келгенде, «Құт-Береке» ұғымын қоғам ішіндегі ер мен әйел түсінігімен бағамдауға болады.

Мұнда ер адамға тән қасиеттер шешім қабылдай білуі, қамқорлығы «құт» ұғымына және молшылық пен тыныштықтың белгісі «береке» әйелге қатысты ұғымға үйлесуі дәстүрлі қоғамның гендерлік стратификациясының теңдігін сақтап отырды.

Әдебиеттер:

- 1 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: «Дайек-Пресс», 2002. - С. 169.
- 2 Қорқыт ата кітабы оғыздардың батырлық жырлары: Орыс тілінен аударған Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1986 - Б.380.
- 3 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1, кн.1. - М-Л.: Издательство Академии наук, 1952. - 299 б. 259-266 бб.
- 4 Плато Карпини Дж. д. История Монголов. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрук. –М: Государственное издательство географической литературы, 1957. – С.274. 37 б.
- 5 Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрук. –М: Государственное издательство географической литературы, 1957. – С.274.- 100-101б;
- 6 Материалы по казахскому обычному праву. - Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР. - 1948. - 351 с.

Э.Д. Телеуова¹

*¹кандидат исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби
teleuova@mail.ru*

СОЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ТРАДИЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Автор рассматривает социальную стратификацию традиционного общества. "Традиционными", характерна высокая степень зависимости от природных условий бытия, следовательно, от той географической среды, которой располагает каждый социум. Другая особенность этих цивилизаций, обусловленная уровнем их экономического и социального развития, - особо жесткая связь индивида со своей социальной группой.

Ключевые слова: традиция, стратификация, гендер, социум

E.Teleuova¹

*¹assistant professor of al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Republic of Kazakhstan
teleuova@mail.ru*

SOCIAL FEATURES ARE IN TRADITIONAL SOCIETY

Summary

An author examines social stratification traditional society."Traditional", the high degree of dependence is characteristic on the environmental conditions of life, consequently, from that geographical environment every society disposes that. Other feature of these civilizations, conditioned by the level of their economic and social development, is especially hard connection of individual with the task force.

Key words: tradition, stratification, gender, society

А.А. Оспанова¹, Н.Мамырбаева², Э.Е. Альжанова³

*¹PhD доктор, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
aliya.ospanova@ayu.edu.kz*

*²Шымкент университеті, Шымкент қаласы, магистр
nur.mamir@mail.ru*

*³т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

Дж. БУШ АДМИНИСТРАЦИЯСЫ ТҰСЫНДАҒЫ ИРАНҒА ҚАТЫСТЫ СЫРТҚЫ САЯСАТТЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Дж. Буш администрациясы тұсындағы Иранға қатысты сыртқы саясаттың бағыттары қарастырылған.

Дж. Буш администрациясы аймақтық және аймақтық емес мемлекеттердің қатысуымен Таяу Шығыс аймағында «қауіпсіздіктің жаңа жүйесін» құруды жоспарлады. Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығыстағы Қауіпсіздіктің жаңа жүйесі ұйымына Сирия мен Египетті де өзіне біріктірген Парсы шығанағының араб мемлекеттерінің қауымдас-тығы мемлекеттерінің ортақтасып, күш жұмсауымен біріктіріліп жұмыс жасауы керек болғандығы туралы айтылған.

Кілтті сөздер: Таяу Шығыс, қорғаныс, доктрина, агрессор, резолюция, эмбарго, экспорт, коалиция

Өз мемуарларында Джордж Буш өзінен алдыңғы 3 республикалық партиядан шыққан президенттермен (Ричард Никсон, Джеральд Форд және Рональд Рейган) жұмыс істесу бақыты бұйырғанын айта келе, «Олардың тәжірибесін зерттей келе, мен сыртқы саясат пен ұлттық қауіпсіздік қалай құрылу керектігін, Конгресспен қалай жұмыс істеу керектігін, сондай-ақ Президент қандай күрделі мәселелерге тап болатындығын үйрендім». Дж. Буш өз жазбаларында «барлық рульді өз қолында ұстайтын Президент болуды қаладым. Менің сыртқы істер командам-менің қорғаныс, халықаралық сауда және сыртқы саясат мәселелеріне түбегейлі қарайтынымды білгенін қаладым», - деген болатын [1].

Сонымен, Үлкен Дж. Буш өз билеуінің бастапқы кезеңдерінде конструктивті американо-иран қарым-қатынастарын «игілік-игілікті қалыптастырады» принципі бойынша қарым-қатынас құруға тырысты. Осыған байланысты Ақ Үй Тегеранға қатысты экономикалық санкцияларды жоққа шығарды. Бірақ американдық администрацияның ұғынуы бойынша Иран Ислам Республикасынан тиісінше қарым-қатынас ретінде жауап қайтарылмады деп санады. Ал, Иран басшылары халықаралық террористтік ұйымдарды қолдаумен, жаппай қырып-жойғыш және құрлықаралық баллистикалық ракеталарды өндіру-мен анықталатын сыртқы саяси стратегиясын жүзеге асыруды жалғастырды. Сонымен бірге 1992 жылдан бастап үлкен Дж. Буш Иран Ислам Республикасына өзінің қарым-қатынасын өзгертті, енді сол сәттен бастап Тегеран халықаралық аренада саяси-экономикалық курс бойынша оқшауландыру саясаты жүзеге асырылды [2].

Америка Құрама Штаттары үкіметі Парсы шығанағы аймағында тұрақты американдық әскерлерінің болуын ғана мақсат етіп қана қоймай, Дж. Буш администрациясы аймақтық және аймақтық емес мемлекеттердің қатысуымен Таяу Шығыс аймағында «қауіпсіздіктің жаңа жүйесін» құруды жоспарлады. Америка Құрама Штаттарының Таяу Шығыстағы Қауіпсіздіктің жаңа жүйесі ұйымына Сирия мен Египетті де өзіне біріктірген Парсы шығанағының араб мемлекеттерінің қауымдас-тығы ортақтасып күш жұмсауымен біріктіріліп жұмыс жасауы керек болды. Сол АҚШ Жаңа қауіпсіздік жүйесіне Иранның енгізілмеуі үлкен-Дж. Буштың «жаңа әлемдік тәртіп» доктринасы шеңберінде американдық жоспарлармен Иран лидерлерінің келіспеуіне байланысты сипатталды.

1990 жылғы Ирактың Кувейтті басып алуымен басталған Парсы шығанағындағы дағдарыс кезеңінде Иран Бағдатды агрессор деп айыптап, «күтуші» позициясын ұстанды. Өз кезегінде Вашингтон Иранға Қарулы күштердің халықаралық коалициясы тарапына өтіп, бұрыннан келе жатқан қарсыласы-Иракқа қарсы шығуды ұсынды. Ал сол сәтте С.Хусейн Иранның бірігіп отырып «номері бірінші дұшпан Америка Құрама Штаттарына» қарсы шығуды ұсынды. Осындай жағдайда Иран ең дұрыс шешім, бейтараптылық саясатын ұстанатындығын мәлімдеді [3].

Америка Құрама Штаттары, сонымен қатар Батыс пен Шығыс елдерінің көпшілік мемлекеттері Иранның бейтараптылық саясатын ұстануын үлкен құрметпен қабылдады. Бейтараптылық саясатты ұстану арқылы Тегеран Англиямен, Сауд Аравиясымен және Йорданиямен дипломатиялық қарым-қатынастардың жақсаруына септігін тигізді, сондай-ақ мұнай экспортының көлемін ұлғайту үшін батыс мемлекеттерінен жаңа несие мен қосымша табыстар көзін алуға мүмкіндіктер тудырды [4].

1990 жылдардан бастап Иран Ислам Республикасындағы ядролық бағдарламаның дамытылуын Вашингтон өзіне төнген қауіп-қатер ретінде қабылдай бастады. Осы сәттен бастап американдық билеушілер Иран үкіметінің өзіндік бірнеше себептерге сүйене отырып, мемлекеттің ядролық бағдарламасын қайта қалпына келтіргендігіне көз жеткізе бастады.

Ирак резолюцияны тез қабылдаса, Иран комиссия жұмысының аяқталуын талап етті. БҰҰ Мемлекеттік хатшысы екі жақты жақындату мақсатында Тегеран мен Бағдатқа саяхат жасауға (воаяж жасауға) шақырды. Тегеран комиссия жұмыс жасап жатқан сәтте соғыс ашпауға келісім берсе, Ирак мұндай келісімге келмеді.

Әдеттегідей, Вашингтон бейбітшіл бастауларға кедергі келтірді деп Иранды айыптады. Сондай-ақ Иранға қарсы экономикалық эмбарго енгізілді, Парсы шығанағында ірі әскери-теңіз топтарын құру арқылы, соғысты тақы жарты жылға созды [5].

Тегеран лидерлері Иранның өз ядролық қару-жарақтарының болуы Тегеранның Вашингтонмен, Израильмен әскери қақтығыстары болған жағдайда күш беретін фактор болып табылады деп ұғынды. Сонымен, үлкен Дж. Буштың президенттігі кезінде ол американо-иран қарым-қатынастарын реттей алмады, сонымен қатар Дж. Буш халықаралық қауымдастық шеңберінде Тегеранды толық изоляциялай алмады [6].

Израильдік және ирактық ядролық бағдарламалардың жүзеге асырылуынан қауіптенген Тегеран өз ядролық технологияларын Үндістаннан, Қытайда, Аргентинадан, Пакистаннан және Германиядан іздеуге итермеледі.

1980 жылдары Р.Рейган администрациясы Иран Ислам Республикасының ядролық қаруландыру мен құрлықаралық баллистикалық ракеталарды жасаудағы бағдарламаларды жасау бойынша бірінші талпыныстарына аса мән бере қойған жоқ. Мұның басты себебі 1980-1988 жылдар аралығында Иран Иракпен соғыс жүргізіп, Тегеранның барлық максималды күші соғысқа жұмсалды. Негізінен Р. Рейган администрациясы өз күшін КСРО-ға бағыттап отырды [7].

Иран-ирак соғысының екінші кезеңінде Иранның жеңістерге жетуі, Бағдатқа кең көлемдегі контршабуылдардың жасалуы, осы себептерден АҚШ сыртқы саяси бағыты тағы өзгерістерге ұшырады. Америка Құрама Штаттары мен Батыс Еуропа елдері Иранның жеңіске жету мүмкіндіктерінен сескенді. Егер ИИР жеңіске жетсе Таяу Шығыс пен Орта Шығыс аймағында «ислам революциясын экспорттау» қауіпі төне бастады. Сонымен қатар, Тегеран Парсы шығанағындағы мұнай жолдарына өз бақылауын орнату мүмкіндігі туды.

Сондықтан Вашингтон Иранды терроризмді қолдаушы елдері тізіміне қосып, Тегеранға қару-жарақ жеткізуді тоқтатуды талап етті. Бұл әрекеттің жалғасы ретінде 1984 жылы Вашингтон 1967 жылдан, яғни 17 жылдан бері үзілген Бағдатпен қарым-қатынасын қайта орнатты. Иракқа жан-жақты көмек көрсетіле бастады. Ирактың ішкі дағдарыстарына көмек ретінде ауылшаруашылық өнімдеріне несиелер беріле бастады. Сондай-ақ Ақ үй Иракқа қару-жарақ сатпау туралы шешім қабылдады. Өйткені бұл әрекет Конгресс пен Таяу Шығыстағы Америка Құрама Штаттарының жақтасы Израильдің қарсылығын туындатуы мүмкін еді.

Америка Құрама Штаттары осымен отыз жылдан беру Иранды толық саяси-дипломатиялық және экономикалық оқшаулау үшін көптеген күш-қуатын жұмсап келеді. Бұл оқшаулау саясатының басты мақсаты қазіргі иран режимін, яғни Иранды басқарып отырған лидерлер мен режимді ауыстыру арқылы Таяу және Орта Шығыс аймағындағы американдық мүдделі аумақтарға Иранның «араласуын» немесе қарсы тұруын тоқтатуға болады деп санады. Осы бағыттағы АҚШ әрекеттері-санкциялау әдісі негізінде Иранға қысым көрсетілді. Зерттеуімізге ерекшелік беретін тағы бір жәйт-американдық санкциялар Иранмен түрлі салаларда бірлесе әрекеттесетін мемлекеттердің де мүдделеріне ықпал ететіндігінде [8].

1979 жылдан 2016 жылға дейін Америка Құрама Штаттары Иранға қатысты әскери-саяси және сауда-экономикалық сипаттаға шектеулердің кешенін бүзеге асырды. Иран-американ қарым-қатынастарының күрт нашарлауынан 1979 жылдың өзінде-ақ Америка Құрама Штаттарының Ирандағы төтенше жағдайдың жариялануына түрткі болды. Америка Құрама Штаттарының Иран Ислам Республикасына қарсы санкциялау саясаты бойынша ең басты заңнамалардың бірі 2000 жылғы «Иранға қатысты таратпау туралы» заңы болды, ол бойынша Иранға жаппай қырып-жою қару-жарақтарын өндіру технологияларын

жеткізген (анық мағлұматтармен дәлелденсе) шетелдік компаниялар мен заңды тұлғаларға қатысты административті және қаржылай-экономикалық санкциялау шараларын енгізу қарастырылды [9].

Заң бойынша президент өз қалауы бойынша Иранға ядролық немесе қару-жарақтану бағдарламасында көмектеске мемлекеттерге қару-жарақпен немесе экономикалық көмек көрсетуді тоқтату мүмкіндігі президентке берілді. Президент АҚШ-ның ұлттық қауіпсіздігіне қатер туындатады деген елге өз қалауы бойынша санкцияны ендіре алды. Сонымен қатар, заңда «анық мағлұматтармен дәлелденсе» ұғымының мағынасы ашылмаған, Иранның ядролық саласына қатысты мағлұматтардың анық-анық емес дәрежелері анық айтылмаған. Бұл аталмыш заң жобасының басқа мемлекеттердің үкіметі, шетелдік компаниялар мен фирмаларға қатысты «таңдау» саясатының ұстанатынын көрсетеді де, осы құжатты қолдана отырып АҚШ билігі Иранның сауда-экономикалық және саяси серіктестеріне қысым көрсету құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік берді.

Дж. Буш администрациясы өзінен алдыңғы президенттердің Иранға қатысты саяси ұстанымдарын қолдап, жалғастыруға тырысты. Иранға қатысты Америка Құрама Штаттары екі бағытта жұмыс жасады:

- біріншіден Америка Құрама Штаттары Иранмен ядролық энергетика саласында ынтымақтасқан Ресейге қысым жасалса;

- екінші жағынан Иранды «зұлымдық осы» елдері қатарынан кіретіндігін тоқтамай мәлімдеу арқылы Иранды әлемдік қауымдастықтан оқшаулау саясатын жүргізді. Соңғы бағыттағы жұмыстарын АҚШ-ның еуропалық одақтастары тарапынан да қолдау көрсетілмеді [10].

Сонымен, қорытындылайтын болсақ, АҚШ іскерлік ортасында Дж. Буш администрациясы Иранға қатысты саяси курсы өзгертеді деп сенді. Мысалы, Р.Чейнидің сайлау алды компаниясында Ирандағы американдық мұнай компанияларының әрекетіне шектеу қоятын санкцияларды алып тастау керек деген жариялымдары Америкалық санкциялардың тоқтатылатына үміт берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кулагина Л.М. *Отношения Ирана и США в середине 1990-х гг. // Исламская Республика Иран в 90-е годы (экономика, политика, культура): Сб. статей. — М., 1998. С.10.*

2 Лукоянов А.К. *Иран: взгляд без предубеждения // Россия в глобальной политике. - 2008, январь/февраль, Том 6, № 1. С.17.*

3 Мамедова Н.М. *Экономическое развитие Ирана в 90-е годы - достижения и проблемы // Исламская Республика Иран в 90-е годы (экономика, политика, культура): Сб. статей. - М., 1998. С.20.*

4 Мирский Г.И. *Ближний Восток и политика США. США: экономика, политика, идеология. 1998, №3, март. С.10.*

5 Федорова И.Е. *Иран - США: диалог и противостояние. М., 2004. С.41.*

6 Носов М.Г. *США и Иран: перспективы взаимоотношений // США. Канада: экономика, политика, культура. 2003. №6. С. 17-29.*

7 Алиев С.М. *История Ирана. XX век. М.: ИВ РАН: Крафт +, 2004. С.110*

8 Багдасаров С.Б., Чавушьян А.Н. *Гонка вооружений продолжается // Азия и Африка сегодня. 1995. - № 11. - С. 36-42.*

9 Бади Ш.М. *Трудный путь «сбалансирования» экономики // Азия и Африка сегодня. 1996.-№5. С. 7- 15.*

10 Васильев А.М. *Персидский залив в энцицентре бури. — М.: Политиздат, 1983. С.103.*

А.А. Оспанова¹, Н.Мамырбаева², Э.Е. Альжанова³

¹*Рңд доктор, МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»*

²*Университет Шымкента, магистр истории*

³*к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»*

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА АДМИНИСТРАЦИИ ДЖ. БУША ПО ОТНОШЕНИЮ К ИРАНУ

Резюме

В статье рассматриваются принципы внешней политики администрации Дж. Буша в отношении Ирана.

Администрация Дж. Буша планирует создать «новую систему безопасности» в регионе Ближнего Востока с участием региональных и нерезиональных государств. Сообщается, что новая система безопасности Соединенных Штатов на Ближнем Востоке в сочетании с Сирией и Египтом должна сотрудничать с государствами арабских государств Персидского залива.

Ключевые слова: Ближний Восток, Оборона, Доктрина, Агрессор, Резолюция, эмбарго, экспорт, коалиция

A.A. Ospanova¹, N.Mamyrbayeva², E.E. Alzhanova³

¹*Phd doctor, Associate Professor of the Department "History"*

²*University of Shymkent, Kazakhstan, master of history*

³*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"*

THE FOREIGN POLICY OF THE BUSH ADMINISTRATION TOWARDS IRAN

Summary

The article examines the principles of the foreign policy of the Bush administration towards Iran.

The Bush administration plans to create a "new security system" in the Middle East region with the participation of regional and non-regional states. It is reported that the new security system of the United States in the Middle East in conjunction with Syria and Egypt should cooperate with the Arab states of the Persian Gulf.

Key words: Middle East, Defense, Doctrine, Aggressor, Resolution, embargo, export, coalition

UDK 323.3

ГРПТН 04.41.41

L.Zayniyeva¹

¹ *Yu., doctor of political sciences, professor of department of political science and political technologies (al-Farabi KazNU)*

FORMS OF WORK WITH YOUTH ON THE ENTERPRISES OF KAZAKHSTAN

Annotation

In article strengthening of attention to the younger generation at the enterprises, including in the national companies is considered. This creation of committees or councils for work with youth, activization of the educational sphere, increase in professional skill, education of young people in the spirit of patriotism, their involvement in collective life, etc.

Keywords: youth, state youth policy, education, working professions, mentor, national companies, enterprises

Formation and strengthening of Kazakhstan accompanies improvement of youth policy. The youth share aged from 14 up to 29 years makes nearly a quarter or 4, 1 million Kazakhstan citizens. From 2, 3 million economically active youth of 42% have the higher education, 32% - an average professional, the others – the school certificate. 1, 7 million are hired workers, 525 thousand – self-employed [1]. Appreciation of a role of youth in country life given by the Leader of state N.A. Nazarbayev, his continuous care of this perspective group of society are the key to successful advance of the republic. Ways of development of youth are looked through, first of all, due to education. The great value is attached to preparation of technical shots which is connected with development of working specialties by young people. In the country the "Free Vocational Training for All" project is carried out. During the meeting with participants of the Republican youth forum in December, 2016 the President has paid attention practically too all categories of youth, but especially to representatives of labor professions. Need of a cult of knowledge is emphasized by the President in his program article "A prospection: modernization of public consciousness".

Improvement of the educational sphere has a direct bearing on improvement of the human capital, first of all, at the expense of youth. Relevance of this situation was confirmed on the XIV forum of interregional cooperation of Russia and Kazakhstan which took place in November, 2017 in Chelyabinsk. Its program included the Development of the Human Capital exhibition, a meeting of the Russian-Kazakhstan business council, a forum of rectors of higher education institutions of Russia and Kazakhstan. The Declaration on creation of the international scientific and educational consortium "Green Bridge through Generations" was signed by rectors of al-Farabi KazNU and Ural Federal University named after first President of Russia B.N. Yeltsin. The purpose of this consortium - merging of high school community of both countries for formation of new generation of highly qualified specialists with high moral and ethical and civil installations. Education of responsibility of the personality for the future and the future of the country, increase in personal competitive qualities, cultivation of pragmatism and enterprise are designated as reference points of the sixth direction "Modernization of Public

Consciousness" of the Strategic development plan for the Republic of Kazakhstan till 2025. This plan is the complex document according to the solution of problems of the Third modernization of the country.

Care of development of education, strengthening of work among youth group of the population is visible from many speeches of the President. It is necessary to emphasize also that circumstance that there are in parallel two important processes: improvement of the state youth policy and reforming of education. In particular, among the measures improving the youth sphere, sounded at the II congress of a youth wing "Zhas Otan" of Nur Otan party the requirement to bring an administrative vertical of youth policy to each city and the aul and to strengthen a role of committees on affairs of youth in large work collectives and the national companies [2] was heard. In a waterway of realization of this thought of the President of strengthening of influence on each young man are created, among other structures, committees on affairs of youth in work and educational collectives, especially in the large national companies. Success of any drawn-up plans is connected with existence of capable structures.

In recent years process of creation of such committees on affairs of youth began to develop more actively. These structures are formed for realization and coordination of the youth policy directed to creation of social and economic, legal, organizational conditions and guarantees for spiritual, cultural, educational, professional formation and physical development of youth, disclosure of her intellectual potential, innovative activity, strengthening of ties and cooperation with the youth organizations. The tasks connected with education such as assistance to professional and career development of young workers, their adaptations on production are allocated; social partnership with educational institutions; activization of scientific and technical creativity, inventive and rationalization activity of youth; development of corporate culture; patriotic education; promotion of a healthy lifestyle; participation in socially important actions, etc.

In KazMunaiGas group of companies (KMG) creation of Council for affairs of youth became the next stage in development of youth policy. It, in fact, has to become the bridge between young employees and the management of the company. Council is urged to promote increase in professional level and knowledge, adjustment of close ties with profile Kazakhstan and foreign higher education institutions and colleges. Important and the fact that all practices which are saved up for many years by the large companies of group in the sphere of youth policy have entered one moneybox. In September, 2014 in Aktau the first youth meeting of KMG has taken place. The following directions of youth policy are allocated: career development, the social block of questions, a healthy lifestyle, including sport, cultural events. Youth council has to form wishes of young workers to the management of the company. At adoption of any decisions concerning youth surely there have to be representatives of Council and have a powerful word. Council has suggested the management to develop "road map" of support of young specialists with the accurate system of social elevators. Council has to become an independent subject of process of social modernization in labor collectives of KMG, provide real support to young people who will define prospects of oil branch, to divide with the senior generation responsibility for the future of the collectives [3].

KazMunaiGas offers the employees short-term advanced training courses, retraining or training according to programs of a magistracy, practice on confirmation of qualification through obtaining the conventional international certificates. Such approach to development of human resources is widespread among the leading oil and gas enterprises of the world. There is in KMG a good tradition of cooperation with educational institutions, much attention is paid to dual training.

Especially it is necessary to tell about the competitions "The Best by Profession". Similar events in republican scale, and in their threshold – in labor collectives are held. At competitions there is a verification of the theory, performance of practical tasks; special attention is paid to observance of safety rules. Every year the level of training and skill increases. It says about the growing prestige of working professions. Within a year workers prepare for a competition. A competition – the best professional platform to declare oneself and also to exchange experience, the accumulated knowledge and skills in the sphere. Such aspiration to a victory positively influences quality of work in general.

So, competitions of professional skill among employees of JSC KazMunaiGas Exploration Production, One of the Largest Employers in Regions of Presence. in August, 2015 the Competition Has Taken Place Already for the Eighth Time on Production Base Ozenmunaygaz following the results of which winners by each profession (to a competition there were experts of 11 professions) are awarded with cash bonuses and valuable prizes are regularly held. Also the participants of a competition who have taken the first, second and third places within a year have acquired the right for an extra charge to the salary of 30, 20 and 10% of a tariff rate respectively. On industrial platforms of Sokolovsko-Sarbaysky ore dressing production association the first competition of representatives of all enterprises of the Eurasian Group (ERG) – the largest industrial productions of Kazakhstan has taken place. Fight for prize-winning places was conducted on seven nominations. All participants of a competition are winners of selection rounds which within a year were held at the enterprises of group. Winners are encouraged with cash bonuses [4].

Pay attention in holding competitions in JSC KazTransOil. The company considers that it is great assistance to production in a personnel pool, considering improvement of many technological processes and automation of production. All this demands professional development of shots. Participants of a competition undergo serious selection at the grassroots levels of production. Winners meet in a final stage of a republican review at the level of all company. Elements of the international scale began to be present at this work. Since 2003 the best employees of the company compete in the international competitions with participation of specialists of the largest pipeline companies of Russia, Ukraine, Belarus. Participation their participation in the competition "The Best by Profession" among JSC KazMunaiGas Oil Company group of companies is planned. The victory in a competition is able to afford to rise by one career step, to hold a technical position. There is also other motivation. The winner of a competition wins a prize and certain percentage surcharges to the main earnings within a year.

In this company the personnel pool is also created and the youth policy is developed, mentoring widely practices. Besides, in workplaces training of workers – a technical minimum on the job is annually provided. For 10 years the company realizes the Young specialist program which participants are students of profile higher education institutions selected on the basis of the analysis of progress and business qualities. The program of training of young specialists provides passing of a work practice on objects of structural divisions of JSC KazTransOil. The workplace on the chosen profile, the salary at the rate of the working second category is provided to students of profile specialties at practical training, daily expenses, transportation from the residence to the place of practical training and back are also paid. The mentor from among skilled employees of the company is assigned to each student. Doors of the company are open not only for students of profile, but also other specialties. Every year the company accepts hundreds of young pupils of colleges and higher education institutions for training in elements of their future profession at practice. In particular, only in 2015 on the basis of the production objects of the company located in 11 areas of Kazakhstan more than 300 students have done practical training [5].

In the National RK engineering academy the unique competition "The Best Engineer of 2015" within implementation of industrial and innovative programs is for the first time held. On a competition works more than from 350 engineers from all regions of Kazakhstan have arrived. They have sent courageous projects and interesting developments on different engineering specialties. To winners of a competition the diploma and a medal were handed by outstanding scientists, academicians. It is important that such actions gave an incentive to young people in the choice of profession of the engineer [6].

The Kazakhstan students of colleges in 2015 have participated in the international WorldSkills championship (São Paulo, Brazil). Kazakhstan became the 70th participant of the international movement WorldSkills International which purpose – promoting of working professions. In May, 2015 the team has participated in the championship of the CIS in Russia as a part of 7 participants and 7 experts, and then competitions in São Paulo – WorldSkills Competition-2015. They were the most mass for all history of the movement. The national team has acted on 7 competences. In an all-team competition the Kazakhstan participants were among the leading countries participating in a competition. In country offset Kazakhstan was included into community of 50 member countries of competitions [7].

Educational and educational potential is brought by such form of work as dedication to working. It is characteristic, for example, of the Aksusky plant of ferroalloys – JSC Kazchrome MNC branch (Pavlodar region). So, in November of 2015, 80 graduates of city college of ferrous metallurgy have devoted in young workers at this enterprise. This tradition has arisen at the enterprise a few years ago at the initiative of factory youth board. Heads of various divisions and mentors have been invited as guests of honor who from the first days of work help youth to master a profession. In a festive atmosphere young workers have made a promise to qualitatively perform the work, to improve professional level, to participate actively in life of the plant. On behalf of plant's management they have been handed parting letters. Along with youth deserved congratulations were received also by mentors – all of them have been marked out by letters of thanks and cash bonuses.

In 2013 in JSC Almaty Power Plants have created the youth organization "Zharkyn Bolashak" for association of the active young employees who are interested in public life, economy, innovations, showing an active civic stand. Same year the organization of veterans "Aksakal кенеси" has been formed. A main objective of Council – the solution of social problems of veterans, creation of conditions for their participation in life of the country and society, involvement of aksakals to education of young men and girls in the spirit of patriotism, transfer to them of invaluable professional experience and the best traditions. It is promoted by tens of dynasties working at the enterprise.

Return of institute of mentors is very important. Young people admit that when you learn new business, the teacher who not only will prompt what to do is always necessary, but also will become an example for imitation,

will attract interest. A campaign to each pupil at the mentor individual. The main thing – to train experts in the conditions of labor collective, to send him to the necessary course and to support in everything, leaving an opportunity to make decisions independently.

The youth participates in various charity events. Especially it would be desirable to note attention to veterans of the Great Patriotic War. The youth board of the joint stock company "KazMunaiGas Oil Company, for example, practices fund raising, visit of veterans, and their congratulation on the Victory holiday. Solemn lunches for war heroes will be organized in the companies of the joint-stock company. Such relation is characteristic to veterans and in the Almaty Power Plants Company. As a rule, power engineering specialists come to veterans on the house with gifts, entertainments, flowers, there is a financial support. In advance learn, than they can be helped. Congratulations on a professional holiday – Day of the power engineering specialist became similar tradition.

Of course, gifts are pleasant, but the main thing is an attention, gratitude of young people, their understanding of merits of veterans in gaining the world for descendants. The youth is a patron also of pupils of orphanages. Experience of the above-named Aksusky plant of ferroalloys deserves distribution. Metallurgists looked after several pupils of orphanage. There was practically "adoption" by group of teenagers. The agreement between the plant, akimat of Mr. Aksu, city department of education, college No. 19, Aksusky branch of the medical center "Eurasia" and administration of orphanage was for this purpose signed. Actively the Youth board of the enterprise works with teenagers. At first sight, patronage – business more educational, than educational. However in its course continuous direct care of that young men and girls became competent experts is taken, gained worthy skill, were tightened to true professionals. In a bit different way the Pavlodar petrochemical plant went. It took on patronage of already full age five children from the Pavlodar House of youth, provided them a training abroad. Upon return they will be employed at the plant with a decent salary. The specified examples found followers in the republic.

The companies cooperate directly with educational institutions, introduce dual training. At the Aksusky plant of ferroalloys dual education coordinates with already mentioned college No. 19 which is renamed into college of ferrous metallurgy. This joint activity is carried out several years. At the enterprise confuses nobody that near professionals pupils of college who become then full members of collective work. Practice at the plant gives necessary knowledge, helps to join collective. Especially as for the entire period of practice mentors are assigned to pupils of college [8].

The companies attach great value to replenishment of the collectives at the expense of young specialists. One of forms of such work - a meeting of the working youth with pupils. In Semey in 2016, for example, the Forum of young workers in which the young staff of the industrial enterprises and companies of the region and also students of higher education institutions and colleges participated. Its purpose – not only promoting of technical specialties, but also consolidation of the working youth. On the Ust-Kamenogorsk metallurgical Kaztsink complex the branch of department of the East Kazakhstan state technical university of D.Serikbayev is created. Future metallurgists pass a work practice here, prepare degree projects. This mutually beneficial cooperation of the enterprise and higher education institution as experts prepare according to those requirements which are dictated by modern production. It is required to graduates of time for adaptation less, they in the compressed time get into gear [9].

Annually young specialists in the system of JSC NAC Kazatomprom find a job. The enterprises entering this system on a constant basis realize the special programs for support of young specialists providing payment by the employer of transportation of the young specialist to the place of work, fixing of the mentor from among skilled employees of the enterprise, payment of a lump sum, preferential terms for receiving a loan for housing and many other things [10, page 205].

Thus, activation of work with youth at the enterprises, including in the national companies, is one of effective measures for further improvement of the state youth policy in Kazakhstan. It promotes increase in a role in life of the country of the major youth group occupied in the production sphere.

The list of the used sources:

- 1 *Казахстанская правда, 17 января 2017.*
- 2 *Казахстанская правда, 17 ноября 2012.*
- 3 *Казахстанская правда, 17 марта 2015 и 13 сентября 2014.*
- 4 *Казахстанская правда, 20 ноября 2017, 22 августа 2015 и 9 января 2016.*
- 5 *Казахстанская правда», 21 июля и 12 апреля 2016.*
- 6 *Казахстанская правда, 27 января 2016.*
- 7 *Казахстанская правда, 31 декабря 2015.*
- 8 *Казахстанская правда, 3 ноября 2015; 29 ноября 2017; 14 августа и 31. октября 2014.*

9 Казахстанская правда, 8 декабря и 30 июля 2016.

10 Қайдарова Ә.С., Әшімханова Д.Ә., Маулитов А.Е., Зайниева Л.Ю. и др.

11 Национальный доклад «Молодежь Казахстана-2016». – Астана, 2016

Л.Зайниева¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор

ҚАЗАҚСТАН КӘСПОРЫНДАРЫНДА ЖҰМЫС ІСТЕУ ФОРМАЛАРЫ

Түйін

Мақалада отандық өндірушілерге арналған ұлттың дамуын назарда ұстай отырып, ұлттық компаниялардан шыққан мамандарға мән беру, тәрбиелеу мәселелері талданған. Бұл жасөспірімдермен жұмыс жөніндегі комитеттер немесе кеңестер, білім беру саласының белсенділігін арттыру, кәсіби шеберлікті арттыру, патриотизмнің рухани тұлғаларын тәрбиелеу, олардың өмір сүру сапасын және т.б. көтеру мәселесімен айналасу көзделген.

Тірек сөздер: жастар саясаты, мемлекет, білім беру, жұмысшы жастар, тәрбиеші, ұлттық компаниялар

Л.Зайниева¹

¹ доктор исторических наук, профессор

ФОРМЫ РАБОТЫ С МОЛОДЕЖЬЮ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА

Резюме

В статье рассматривается усиление внимания к молодому поколению на предприятиях, в том числе в национальных компаниях. Это создание комитетов или советов по работе с молодежью, активизация образовательной сферы, повышение профессионального мастерства, воспитание молодых людей в духе патриотизма, вовлечение их в жизнь коллектива и др.

Ключевые слова: молодежь, государственная молодежная политика, образование, рабочие профессии, наставник, национальные компании, предприятия

UDC 327: 338.45 (574)

ГРНТИ 04.41.63

Mukan Saken¹, E.Saudabekova²

¹PhD in International Relations, Associate Professor at Social and Economic Sciences Department,
University of International Business, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: sakenmukan@gmail.com

²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at Department of General Education Courses,
Narxoz University, Almaty/Kazakhstan,
E-mail: elma-67@inbox.ru

THE CRITICAL ANALYSIS OF “SOFT POWER” CONCEPT IN INTERNATIONAL RELATIONS

Annotation

The article defines the distinction between three types of powers, provided resources on “soft power” resources as well as determines connection between “soft power” concepts within the International Relations theory and considers the means of soft power implementation in everyday world politics. In order to gain the article’s aim, which are: the attempt to identify the best scientific and methodological approach to measure “soft power” concept, analyse the use of “soft power” concept by countries in order to develop suggestion for particular country, in that case for superpowers that play a vital role today? The other aim is a demand of data collection about the countries’ soft power for comparison and further suggestion for strategic planning as well as for decision-making process in increasing its capacity for long-term strategy. However, there are many difficulties concerned “soft power” measurement. In contrast to “hard power” concept, that could be easily assessed by quantifiable military and economic terms, as amount of army or annual GDP, soft power has a lack of such values. That is why there is a necessity for completely new methods of assessments.

Kew words: “soft power”, “hard power”, International Relations Theory, superpowers

Fortunately, everything can be quantified by using numerical measure, even persuasion and positive attraction. There is even the old cliché ring true “if it can be measured it can and will be managed”. For example, the rapid development of media and advertising technologies in XX century caused the emergence of people’s attention to any broadcasting event. It comes from the logical thesis, in order to predict something; it would be better quantify it and make a tendency. The invention of so-called “content ratings” for wide media stuff and particular TV-ratings provided the ability to predict behavior of potential consumer or audience. Moreover, at the present moment the research provide more detailed data about audience that ensure qualitative prediction. The “soft power” in this sense has the same basics for measurement. The attitude of person to a movie is the same as its attitude to particular country, but only the qualitative data are different. Even the “soft power” indices, that have already been created, possess the data of media market research firms as Kantar Media, Gorkana Media Database, and Web Index and so on. Thus, “media market” and “soft power” in the same direction, they try to concentrate the maximum of people’s attention to one particular subject and make it more attractive for them.

So, the analytical paper will provide measurable comparative outcomes through critical analysis. There is no necessity to calculate new soft power index or create new concept of this one. There will be simply the collection of numbers of indices according their categories for analyzing countries. Albeit there is a need of quantitative measure for better and most accurate comparison, it simply could be the average of collected indices. The indices that have priority over others are already calculated indices of soft power. There are Monocle’s annual soft power survey and Portland Communications Soft Power 30 Ranking. Then it comes Country Brand Index by Futurebrand, the Anholt-GfK Roper Nation Brand Index, and Brand Finance by Nation Branding Services, Pew’s Global Attitudes Project, and Good Country Index by Simon Anholt, the BBC World Service’s Country Ratings Poll and Best Countries by U.S. News. Other represented indices are concerned according to resources of soft power, which they are representing. For example, for cultural analysis of a country, it should be useful to look at Number of UNESCO World Heritage Sites by UNESCO Statistics. Moreover, as it was clarified in the first chapter of the diploma thesis, soft power mostly concerned to the liberal theory of IR. Therefore analysis should include the data about level of country’s liberal behavior in the framework of internal as well as its external policy.

Nevertheless, there firstly is a need to focus attention on the nature and sources of soft power, in order to get wider understanding of current soft power theory development, than it has been described by Joseph Nye in his books earlier.

Profound understanding of soft power theory

The soft power definition without exact definitions by the methodological, analytical and other type of works can be failed. In order to avoid such obstacle, there are several definitions of soft power from different sources once again. According to Oxford English Dictionary, Soft power is a persuasive approach to international relations, typically involving the use of economic or cultural influence [1]. According to Collins English Dictionary, the word of power has the next meanings: Ability or capability to do something; Political, financial, social etc. force or influence; Control or dominion or a position of control, dominion or authority [2]. Finally, Joseph Nye define soft power in the various ways: “...the ability to shape the preferences of others”; “... the ability to attract, and attraction often leads to acquiescence”; “...the ability to get others to want the outcome you want because of your cultural or ideological appeal”; “A country may obtain the outcomes it wants in world politics because other countries –admiring values, emulating its example, aspiring to its level of prosperity and openness –want to follow it” [3, pp. 5-11]. The great number of definition shows soft power is a rather unclear concept. To sum up, the soft power is the influence through attraction.

It is uncertain how attraction or attractiveness leads to power or influence in the perspective of a nation. It is significant to consider:

- Who really possesses it: government, NGOs, commercial organizations or certain individuals? Does a country’s culture or customs, geographic landscape or nature also have soft power?
 - What are the sources of soft power? Simply the content of soft power.
 - To whom is it soft power? Soft power, like a brand or label, requires target auditory to work for.
- Soft power is unable to have an influence over everybody.

The nature of soft power particularly defined by its sources. Nye distinguishes three basic source of soft power, which are political values, culture and foreign policy. “The attractiveness of its culture, the appeal of its domestic political and social values, and the style and substance of its foreign policies” [4, p. 6]. Political values are not just the source of soft power because they include hard power attributes, such as economic ones. Moreover, they have close connection with a country’s foreign policy, which either includes hard power attributes. Even now, there is a huge presence of military power making hard power more relevant in the digital age. So, culture is the only one

element that stays away from hard power. It has wide range of attributes and sub-sources allowing evaluating soft power in a more accurate way. According to Nye they are: foreign immigrants, international students, tourists, sport, entertainment industry, Nobel Prize winners, living standards, humanitarian aids, number of Internet hosts, public diplomacy importance and development [4, pp. 57-63]. It is necessary to notice the attributes are not the power per se, but theoretically for power. The main problem of cultural source is difference of it. Every country has its own unique culture which cannot be comparing. It requires accurate selection of sub-sources existing in every country.

The difficulties of measurement soft power come from its sources. There is a lack of methodology for evaluation of people's attitude. Some survey about country's attractiveness is not able to provide the level of soft power. It is just a one part of sub-sources range. Tangible and intangible sub-sources arrange the complex of soft power capacity. However sub-sources can be different from country to country. Comparison of country's soft power capability require standard of methodological approach to measurement. The lack of the standard makes soft power less important and useful for government to operate with. That is why hard power still has the priority over soft power, despite the changing of world policy making toward more peaceful than military. So, the measurement standard of soft power capability is the necessity. In order to predict something, there is a need to make qualitative analysis and forecast and the evaluation is required for this purpose.

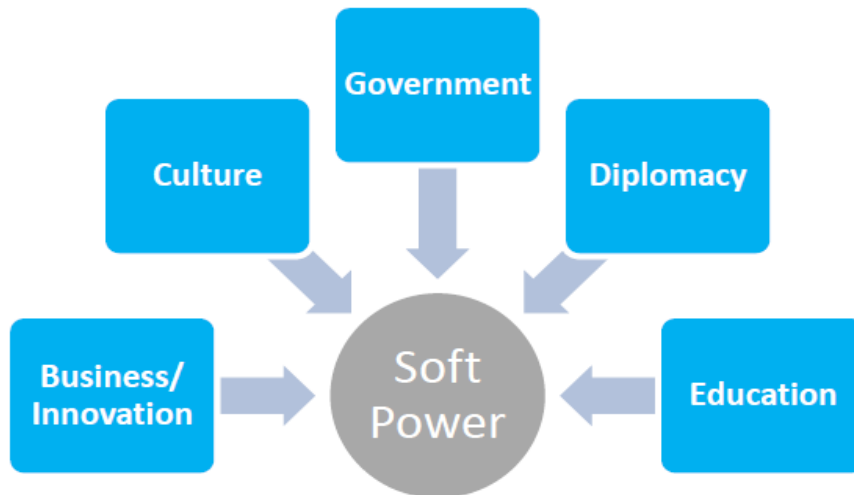
Nowadays, there are numbers of countries' rankings evaluating soft power capability. The main disadvantage is the different methodology for measurement. It is the reason of different results. So it becomes hard to understand who really has the largest soft power's capacity. Comparison and averaging of the results lead to more appropriate outcome, but this way does not provide accurate data. The planning of soft power in order to gain some opportunities is almost impossible. The lack of precise measurement is not the only reason of soft power's low priority in the governance. Gaining of noticeable results takes a lot of time. Good attitude and attraction are the something that build long but cost less. It is like an image creating day by day and ruining in a moment. That is why the rational approach or rationalism does not take soft power into account. Realism is still standing for hard power priority even though hard power becomes less appropriate for policy making.

Measurements of soft power capability

In order to make a qualitative and structured collection of information about certain country, there is a necessity to use the same consequence of data collection for each country. Before that, it should be defined the type of information to collect for analysis. As it was mentioned above, the resources of soft power are: culture, political values and foreign policy. However, Nye's approach of resources could not provide enough information to analyze a country's soft power. The data should include more than three categories of resources for accurate analysis. Moreover, the sub-sources given by Nye require more accurate revision. Nevertheless, his suggestion about nature of soft power is the basic for the methodology of every survey describing next.

Monocle Soft Power Ranks. The first attempt to calculate soft power had been undertaken by monthly periodical Monocle with the British Institute for Government in 2010. The necessity of such calculation was induced by the raised importance of soft power controlling in the last decade. The existing surveys - like the Gallup Global Attitudes Survey - primarily based on public opinion. There was not any methodological composite metrics that could make complex and accurate approach to calculation. Moreover, delay between data collection and its final appearance as the results could not take into account the changes of respondents' attitude. That is why such kind of surveys could not provide accurate information about countries' soft power.

The composite approach of Monocle's rank is the collection of sources and sub-sources for more accurate outcome. Firstly, Monocle based its research on three pillars of soft power given by Nye. However, for exact results three pillars are not enough. That is why Monocle tried to enhanced categories of resources till five: Education and Business and Innovation were added (Scheme 1).

Scheme 1. Component parts of soft power

Source: The Institute for Government. The New Prsuaders: An international ranking of soft power. London: Monocle; 2010

“Nye has previously pointed to three primary resources that generate soft power: culture, political values, and foreign policy. Our index takes these three pillars as a foundation, but expands on them with a framework that assesses countries’ soft power based on five categories: Business/Innovation, Culture, Government Diplomacy, and Education. The framework of categories was built on a survey of existing literature on soft power” [5, p. 3]. Moreover, there was attempt to combine objective and subjective data. The subjective data being provided by an expert panel that assessed countries according to six different factors. It includes: reputation of embassies and diplomats; appeal of soft power icons; quality of national airline; cultural output; cuisine; and international political leadership [5, p. 4]. The percentage of objective and subjective data sorts with 70 to 30 per cent of total weighting of the index.

The limitations and weaknesses of index made the necessity for further development of methodology. The subjective data and soft power nature are most difficult for measurement. Then, bi-lateral dynamics of international relations made the full and accurate comparison of countries almost impossible. In the end, the main disadvantage of survey is impossibility to capture flashpoint events in real-time because of the rapid changing of world politics dynamic. Despite the limitations, the Monocle Soft Power Index built the ground for further development of soft power measurement methodology. It is like a first attempt for standardization of soft power calculation methodology.

The index was calculated by using of metrics. Each sub-index has its own set of metrics. The Table 1 provides information with metrics of each 5 sub-indices and subjective metrics panel.

Table 1. Sub-indices metrics

Culture	Diplomacy	Government	Education	Business	Subjective
Tourism	Foreign Aid	UN HDI Score	Think Tank Presence	International Patents	Cultural Output (Panel)
Reach of State Sponsored Media Outlet	Languages Spoken by Leader	Good Government Index	Quality of Universities	Business Competitiveness	Cuisine (Panel)
Foreign Correspondents	Visa Freedom	Freedom Score	Foreign Students	Level of Corruption	Soft Power Icons (Panel)
Language	Strength of National Brand	Trustin Government		Innovation	National Airline (Panel)
Sporting Success	Number of Cultural Missions	Life Satisfaction		Foreign Investment	International Leadership (Panel)
					Reputation of Embassy\Diplomats (Panel)

Source: The New Persuaders. An international ranking of soft power. Monocle; 2010

In order to gain accurate calculation, the data of each metrics were normalized. This is necessary for comparison of data across various indicators. The countries for the index were selected in a rational way. The survey could be useless hard for realization without major powers' including. Moreover, in order to avoid the accent on the major powers only, the several countries from every geopolitical region were selected. The selection process included major OECD countries, the emerging BRIC nations and several smaller countries that have carved out a reputation exceeding their size [5, p. 8].

In conclusion, on the other hand, smart power too complex to be examined at the present moment. Theoretical basis of the phenomenon is too weak to make any calculation. Despite the existing of World Power Index, which has close notion with smart power, it does not provide the most accurate information. And the reason of it is shortage of level of soft power development. Simply, before having deeply study of smart power, it is better to develop soft power scientific engagement.

The framework of IR has been included in diploma thesis in order to find out the direct and indirect correlation among powers. The framework has been introduced as the background where the powers' positions were situated. It does not mean that the soft power is the liberal theory of IR, or hard power stands under realism point of view. The scheme 1 had provided understanding of the position of powers in the framework of IR theories. These positions were described by a power's nature. The difference of both powers is deserved a peculiar attention. Hard and soft powers cannot be strictly divided. They have some common points with other level of "hardness". That is why such analysis was a necessity in order to avoid mixing of notions. The sticker division is available; the more accurate analysis provides outcomes.

References:

- 1 *Oxford Dictionary of English. OUP Oxford. available at: www.oxforddictionaries.com*
- 2 *Butterfield J. Collins English Dictionary. New York: HarperCollins, available at: www.collinsdictionary.com, 2003.*
- 3 *Joseph S. Nye J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2014.*
- 4 *Nye JS. The benefit of soft power. HBS Working Knowledge, 2014.*
- 5 *The Institute for Government. The New Prsuaders: An international ranking of soft power. London: Monocle, 2010.*

Мұқан Сәкен¹, Э.Саудабекова²

¹*Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан*
E-mail: sakenmukan@gmail.com

²*Философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, жалпы білім беру кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан*
E-mail: elma-67@inbox.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ «ЖҰМСАҚ КҮШ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНА СЫНИ ТАЛДАУ

Түйін

Мақалада саяси билік тарапынан қаржы ресурстарды қамтамасыз етілген және «жұмсақ күш» ұғымдары, байланыс түрлері арасындағы айырмашылықты айқындайды, сондай-ақ үш баптан тұратын тұжырымдамасын айқындайды. «Жұмсақ күш» тұжырымдамасы шеңберінде халықаралық қатынастар және әлемдік саясатта жұмсақ күшті күнделікті енгізу құралдарын анықтайды. Мақсатқа жету үшін баптар келтірілген: «жұмсақ күш» ұғымын пайдалану әрекеті ғылыми және әдіснамалық көзқарас ұғымын сараптамалық сыни талдауға арналған ұсынысты дамыту үшін арта түседі, бұл жағдайда, нақты бір елдің бүгінгі таңда әлемдегі тұрақтылық пен бейбітшілікті қолдау жөніндегі өмірлік маңызды рөл атқаруы туралы деректерді жинауды басқа мақсат үшін талап болып табылады және одан әрі нығайту мақсатында, сондай-ақ оның «шешімдерді қабылдау» процесінің «жұмсақ күш»-ті қолданылатын елдердің салыстыру үшін ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарлау қабілетін жалғастырады. Алайда «жұмсақ күш» көрсеткіштерін өлшеуде түрлі қиындықтар бар. Әскери және экономикалық өлшемдердің айырмашылығы болуы мүмкін деп бағаланған «ауыр күш» терминдерімен салыстырмалылығын, әскери шығын немесе ЖІӨ-нің арасындағы байланысын жұмсақ күш бар осындай құндылықтарға болмауы да қарастырылады. Сондықтан да жаңа әдістерін олардың қызметін бағалау қажеттілігін туғызады.

Кілтөме сөздер: «жұмсақ күш», «ауыр күш», халықаралық қатынастар теориясы, ұлы державалар

Мұқан Сәкен¹, Э.Саудабекова²

¹Халықаралық қатынастар саласындағы PhD докторы, Халықаралық бизнес университеті, әлеуметтік-экономикалық кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: sakenmukan@gmail.com

²Философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, жалпы білім беру кафедрасының доценті, Алматы қаласы, Қазақстан.
E-mail: elma-67@inbox.ru

КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ «МЯГКАЯ СИЛА» В ТЕОРИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Статья определяет различие между тремя типами власти, обеспеченных ресурсами на концепции «мягкой силы», а также определяет связь между понятиями «мягкой силы» в рамках теории международных отношений и рассматривает средства внедрения мягкой силы в повседневной мировой политике. Чтобы достигнуть цели статьи, которые являются: попытка определить наилучший научный и методологический подход, чтобы измерить понятие «мягкой силы», проанализировать использование понятия «мягкой силы» странами, чтобы развивать предложение для конкретной страны, в этом случае для супердержав, которые играют жизненно важную роль на сегодняшний момент по поддержанию мира и стабильности в мире. Другой целью является требование сбора данных о «мягкой силе» стран для сравнения и дальнейшем предложении для стратегического планирования, а также для процесса принятия решений в увеличении его способности к долгосрочной стратегии. Однако есть затронутое измерение «мягкой силы» по многим показателям сложности. В отличие от понятия «жесткой силы», которое могло быть легко оценено измеримыми военными и экономическими терминами как сумма военного или ежегодного ВВП в сопоставимости, у мягкой силы есть отсутствие таких ценностей. Именно поэтому есть необходимость абсолютно новых методов оценок их деятельности.

Ключевые слова: «мягкая сила», «твердая сила», теория международных отношений, великие державы

ӘӘЖ 125.12
МРНТИ 03.01.11

Р.Р. Оспанова¹

¹ т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАҢА ҚАРҚЫНДЫ ДАМУ КЕПІЛІ

Аннотация

Мақалда 2017 жылдың 12 сәуір айында Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының маңызы, бағыттары талданған. Автор сонымен қатар Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы бірнеше бөлімдерді қамтитындығына тоқтала келе әр бөліміне сипаттама беруге тырысады. Мақаладағы мақсат, міндеттерді саралап, көрсете білген. Кіріспе бөлімде еліміздің жаңа тарихи кезеңге аяқ басқандығын және Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жолдауда жарияланғандығын айта отырып, осы негізде саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алу ісіне тоқталды. Мемлекет мақсатының айқындығын және әлемдік даму деңгейіндегі 30 елдің қатарына қосылу мәселесін баса айтқандығына назар аудартады.

Түйінді сөздер: мақала, Қазақстан, болашақ, ел, жоба, даму, жаңа технологиялар

2017 жылдың 12 сәуір айында Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы жарық көрді. Қазақстан халқы аталған мақаладағы Елбасы идеясы мен алға қойған мақсаттарын, бағыт-бағдарын жанашылдық жаршысы ретінде қабылдап, алға асқарлы мақсаттар қоя бастады. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы бірнеше бөлімдерді қамтиды. Кіріспе бөлімде еліміздің жаңа тарихи кезеңге аяқ басқандығын және Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жолдауда жариялады. Осы негізде саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алу ісіне тоқталды. Мемлекет мақсатының айқындығын және әлемдік даму деңгейіндегі 30 елдің қатарына қосылу мәселесін баса айтты.

Мұндай деңгейге жету үшін үздіксіз даму қажет екендігін жас ұрпаққа жеткізді. Рухани жаңғыруға жол тәуелсіздік алған жылдардан бастап салынғандығына баса назар аударта отырып: «Біз Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқардық. 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында

Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғырттық. 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттедік» - дей келе, Елбасы осы тұғыр аясында келелі рухани жаңғыруға қол жеткізу мәселесінің бірнеше бағдарын тараушаларда ұсынды.

Ұлт болып тұтастықта болашаққа қадам басудағы рухани қазынаның орнын Елбасы айқындап берді. Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Мақаласында жалпы болашақтағы еліміздің рухани бағдарын жоспарлы екі үлкен бағытпен қарастырған. Бірінші тарау «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» деп аталады. Онда «...Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасак, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек», - деген ұлағатты ұстанымды алға қойған.

Елбасы заман сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажеттігін және жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайтындығын насихаттаған. Н.Ә. Назарбаев тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтті. Атап айтсақ бірінші бағыт «Бәсекеге қабілеттілік». Елбасы «Бәсекеге қабілеттілік дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін.

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекеге қабілетімен айқындалады» деп атап өте келе, әрбір қазақстандық, сол арқылы XXI ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керектігін және ол үшін компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар тұтас ұлттың алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттар екендігін алға қойды.

Осы орайда «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар қабылданды. Бұл бағдарламалар ұлтымызды рухани жаңғыртуға бастама екендігін атап өтті. Екінші бағыт «Прагматизм» деп аталады. Елбасы «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырап-шылдық пен астамшылдыққа, даңғойлық пен кердендікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді» деп анықтама берген. Осы ұстанымды бастама ретінде алып, халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келгендігін жастарға өнеге ретінде жеткізу ұрпақ алдындағы орындалуы тиіс іс-шаралар деп түйіндеген. Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизміне қол жеткізуді негіздейді. Реализм мен прагматизм онжылдықтардың ұраны болуы шарт деген. Батыста, ірі державаларда болып жатқан сайлау науқандары тіпті дамыған елдерде де жұртшылықтың бос демагогия мен популизмге қарсы иммунитетінің жоқтығын, өтірік – қаңбақ, шын – салмақ екенін түсіне бермейтінін паш етті. Әлемде шын жүйріктердің емес, «тіл жүйріктердің» заманы туған ба дерсіз. Бұл халықаралық қоғамдастық кезігіп отырған кезекті «сын-қатер» болса керек.

«Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады» деген Н.Назарбаев алдағы онжылдықтардың ұранына «реализм мен прагматизмді» ұсынады. Біз – бабалар батасы дарыған, ата аманатын аялаған елміз. Сондықтан Елбасы Тәуелсіздік жылдары қоғамды бос демагогия дертінен арылтуға күш салды. Оның орнына елді өркендетер түбегейлі жаңаруларға жұмылдырды. Білім биігіне, ғибратты ғылымға, өнімді еңбекке бағдарлады. Бұл – қалыпты өмірді қауіпті өмірге айналдырмаудың және нақты жаңғырудың қамы. Біз тек ұлтымыздың бойындағы жақсы қасиеттерді дамытсақ, озық білім мен үздік жаңалықтарды дарытсақ, жымыып күліп, жылмаң сөйлеп, жыландай жылжыған жат идеологияларға лайықты тойтарыс берсек, жерұйықтай мемлекетке айналамыз.

Үшінші бағыт «Ұлттық бірегейлікті сақтау» деп аталады. Қазақстан тарихы – бұл рухани дамудың, күрес пен табандылықтың және жасампаздықтың жылнамасы. Мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізу Қазақстанның сан ғасырлық тарихының дәуірлік оқиғасы болды. Осы құндылық негізінде ұлттық бірегейлікті сақтауды алға қою мемлекет үшін маңызды. Елбасы біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтуді басты назарға ұстай отырып, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту көзделуде. Қазақ елі қазір өркениетті елдермен иық теңестіруге, дамудың жаңа

сатысына көтерілуге талпынуда. Дегенмен, жаһандық өзгерістерге сай болу үшін алдымен ұлттық ерекшелігімізді сақтай білуіміз керек. Шын мәнінде, көз ілеспес шапшаңдықпен дамып, рухани жағынан серпілуіміз, жаңғыруымыз қажет. Бұл арада рухани жаңғырудың ең басты шарты – ұлттық кодымызды сақтау екенін әрдайым есте ұстап, әлемдік өзгерістерге сай жаңаша ойлау жүйесін қалыптастырғанымыз абзал. Ұлттық кодты сақтау дегеніміз – ұлттық болмысымызды нығайтып, оны ұрпақтан-ұрпаққа мұра ету деген сөз. Ұлттық болмыстың өзі біздің ежелден келе жатқан қазақи салт-дәстүрлерімізден, мәдениетімізден, барлық рухани құндылықтарымыздан бастау алады десек, мына өзгермелі дүниеде сол құндылықтарымызды заманға сай одан әрі байытып, дамытып, оны бүгінгі ұрпақтың санасы мен тұрмысына сіңіру арқылы жаңа ғасырдың жаңа ұрпағын қалыптастыру деген сөз.

Елбасы рухани жаңғыруымыздың басты құндылығы ретінде бәсекеге қабілеттілікті ұсынды. Бүгінгі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекеге қабілеттілігін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алатынына ұлт Көшбасшысы ерекше назар аударып отырғаны бекер емес. Өйткені әлемдік бәсекеге қабілеттілік ұлтымыздың экономикада ғана емес, рухани әлемде де озық болуын қажет етері сөзсіз. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін сақтай отырып, келешек дамуға қол жеткізу назарда болуы керек. Ұлы Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана деп бағалаған Елбасы жас ұрпақты баянды бірегейлікке шақырды.

Елбасы осындай басымдықтарды негіздей отырып, бұл тақырып бойынша екі жолды негіздеді. «Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек». «Білімнің салтанат құруы» атты бағытта тәуелсіздік тұсындағы Қазақстандағы білім мәселесін талқылай келе білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет деп түйіндеді. Тек жоғары білімді және рухани бай халық қана сыртқы әсерлерді дұрыс қабылдап, оған жауап бере алады. Сондықтанда мақала қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық жобалар ретінде бірқатар шаралардан тұратыны өте маңызды. Ұлт көшбасшысы атап көрсеткен бұл шаралар еліміздің дамуының жаңа деңгейіне көтерілуіне өз септігін тигізетініне сенімдімін.

Бесінші бағыт «Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы» атты бағыт. Дамудың эволюциялық дамуына жол салу табысты қоғам кепілі екендігіне назар аудара отырып, күнде көріп жүрген қазіргі құбылыстардан ой түйіп, болашаққа бағдар жасаудың маңыздылығын саралады. Алтыншы бағыт «Сананың ашықтығы» жер жүзіндегі миллиардтан астам адам өзінің туған тілімен қатар, кәсіби байланыс құралы ретінде жапатармағай оқып жатқан ағылшын тілін біздің де жаппай және жедел үйренуіміз керектігін атап өтті. Мақаланың басты бағыты «Таяу жылдардағы міндеттер» болып табылды. Ең алдымен Елбасы қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауды айта келе: «Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, ХХІ ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес. 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керек. 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісуіміз қажет. Алдағы 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілуге тиіс. Жаңа әліпбиге бейімделу кезеңінде белгілі бір уақыт кириллица алфавиті де қолданыла тұрады. Аталған мақаласында Елбасы Үкіметке нақты тапсырма бере отырып, қай уақытта, қалай латын қарпіне өтетінімізді айтып отыр. Яғни, 2025 жылға қарай іс-қағаздары, мерзімді баспасөз, оқулықтар, бәрі де латын әліпбиімен басылады деген сөз. Бұл қоғамдық ғылымдар үшін міндеттелетін үлкен шара болары анық. Әсіресе, Тіл білімі институтына үлкен жауапкершілік артып отыр. Әрине, бұған үлкен дайындық керек.

Мақалада айтылған ойлардың тереңдігінен Елбасының тарихты терең білетіндігі, сонау түркі халқының көне жазуынан бастап барлығын ой елегінен өткізе айтқанын байқау қиын емес. Расында, халқымыз небір аласапыран замандарда көп қиындық көрді. Араб жазуынан латынға, латыннан кириллицаға көшіп жүре тұра халқымыз білімге ұмтылысының арқасында ешбір халықтан қалыс қалған жоқ. Бұл біздің жоғары мәдениеттілігімізді аңғартса керек. Бүгін міне, тәуелсіз елде есімізді жинап, өз жазуымызды қалыптастыруымыздың сәті келген сияқты. Себебі, оң мен солымызды әбден танып, өткеннің кемшіліктері мен жетістіктерін бойымызға сіңіріп нақты шешім жасайтын дәуірге жеттік. Сондықтан бұл – Елбасының сарабал саясатының аясында жасалған үлкен қадам. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық жобасын қолға аламыз»

деп осы мәселе басымдығын айтты. Сондай-ақ патриотизмді дамыту мақсатында «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналу керектігін атады. Қазақ елінің әр өңіріндегі сайы мен қыры, тауы мен жотасы, даласы мен қаласы терең тарихтан сыр шертеді. Ал, ел жастары олардың әрбірінен хабардар болуы тиіс. Себебі, өз тарихына терең бойлай алған ұрпақ қана Отанына адал, жауапкершілігі жоғары азамат болып өседі. Сондықтан, қазір ғалымдардың алдына зерттеу-зерделеу тұрғысында үлкен мақсат-міндеттер қойылып отыр.

XXI ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруға тиіспіз деген ұсынысты да білдірді.

«Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы – Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен, еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихынан сыр шертетіндігін айтты. Жобада адамдардың нақты тағдырлары мен өмірбаяндары арқылы, бүгінгі заманауи Қазақстанның келбетінің көрініс табуы негізделген. Ұлттық болмыс пен бірегейлікті сақтай отырып, сананы жаңғырту және білімділікке ұмтылу Елбасы мақаласының өн бойына алтын арқау болып өрілген. Тәуелсіздіктің нығаюы, дамыған елге айналуымыз үшін қазақстандықтар алға батыл қадам басып, жоғары технологияларды меңгеруі, озық стратегиялармен жарактануы, халықаралық коммерциялық һәм концептуалды жобаларды ілгерілетуі маңызды. Бұл – Қазақстан көшбасшысы айтқан «бәсекеге қабілеттіліктің» бір шарты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 12 сәуір, 2017 <http://www.akorda.kz/>

2. Өмірзақ АЙТБАЙҰЛЫ, Дер кезінде қабылданған шешім <http://www.akorda.kz/>

3. Оразалы СӘБДЕН Рухани дүниені қайта жаңғыртуға тиісініз <http://www.akorda.kz/>

4. ПИРӘЛИЕВ С. Ұрпақ үзлігіне айналдырсақ <http://www.akorda.kz/>

Р.Р. Оспанова¹

¹ к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

ДУХОВНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ ЯВЛЯЕТСЯ КЛЮЧОМ К БЫСТРОМУ РАЗВИТИЮ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Резюме

В этой статье рассматривается новая опубликованная статья президента РК, под названием «Ориентация на будущее». В данной опубликованной статье имеются несколько разделов. Глава государства рассмотрел духовный путь нашей страны. В статье исследуется о воплощении позитивных аспектов в будущем.

Далее в статье указано о новом государственном проекте. Данный проект рассказывает об истории разных эпох, представителей различных эпосов, преуспевших в годы независимости и проживающих в разных регионах нашей страны.

Далее указано, что для Казахстана важно продвигаться вперед и изучать высокие технологии. В данной статье рассматриваются различные условия для развития Казахстана.

Ключевые слова: статья, Казахстан, будущее, страна, проект, развитие, новые технологии

R.R. Ospanova¹

¹ Ph.D., Associate Professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

SPIRITUAL MODERNIZATION IS THE KEY TO THE RAPID DEVELOPMENT OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Summary

This article reviews a new published article by the President of the Republic of Kazakhstan, titled "Orientation for the Future". There are several sections in this published article. The head of state considered the spiritual path of our country. The article explores the implementation of positive aspects in the future. Further in the article is indicated about the new state project. This project tells about the history of different epochs, representatives of various epics, succeeded in the years of independence and living in different regions of our country.

Further it is indicated that it is important for Kazakhstan to move forward and study high technologies. This article examines the various conditions for the development of Kazakhstan.

Keywords: article, Kazakhstan, future, country, project, development, new technologies

А.А. Оспанова¹, Э.Е. Альжанова²

*¹Рhd доктор, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
aliya.ospanova@ayu.edu.kz*

*²т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ «ЖАҢАШЫЛ» СЫРТҚЫ САЯСАТЫ МЕН ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ КОСОВО DAҒДАРЫСЫНА ЫҚПАЛЫ (1998-1999 жж.)

Түйіндеме

Мақалада Ұлыбританияның саяси тарихындағы қазірге дейін түрлі қарама-қайшылықтарға толы мемлекеттің «жаңашыл» дипломатиясының Косово дағдарысының туындауына ықпалы мен Ұлыбританияның сол шиеленістердегі ұстанымдарын халықаралық қатынастар тарихындағы өз күш-қуатын көрсету символы болғандығы туралы жан-жақты қарастырылған.

Кілтті сөздер: Ұлыбританияның «жаңалыш» саясаты, Тони Блэр, АҚШ, Еуропалық одақ, Ресей, Косово дағдарысы

Косово дағдарысы - бұрынғы Югославия Федеративті Республикасы мен Еуропалық континент аумағындағы ең қауіпті қақтығыс ошағы ретінде тарихта қалары белгілі. Қақтығыс бұрынғы Югославияның тұрғындары албандар мен сербтердің арасында ушығып, бұл елдің қайғылы оқиғасында түрлі астарларда, әрі түрлі рольдерде қандай да бір қатысы болған барлық елдердің қазіргі дүние саяси тарихына қосылары сөзсіз.

Косово дағдарысынан кейін бүкіл әлемдік тарихтағы саяси қарым-қатынастың жаңа беттері ашылды дегенге қосыламын, өйткені дәл осы дағдарыстан кейін халықаралық қақтығыстарды шешуде экономикасы дамыған елдер күш пайдалану тәсілдерін қолданысқа енгізу арқылы тәуелсіз, суверинетті мемлекеттердің мүдделерін таптау арқылы, ішкі істеріне араласу «дөрекі» саясаты іске асырылды [1].

Суық соғыс жылдарында бүкіл әлемде екі қақтығысушы күш болғанын білеміз, ол АҚШ мен КСРО болатын. Сол Суық соғыстың аяқталуынан кейін «Әркім өзі үшін және әркім басқа барлық мемлекеттерге қарсы» принципі бойынша ұлттық және мемлекеттік мүддені қорғаудың күрделірек, «прогрессивті», көпвекторлы және көпдәрежелі формасына өтті [2].

Жоғарыда аталған дүниелермен қатар Еуропа мен дамыған елдер арасында геосаяси және геостратегиялық қызығушылықтарына байланысты «ойыншылардың» топтарға ажырату процесі басталып кетті [3]. Осы топтардың ішінде көзге түскен 3 топты айта кетуіміз керек.

Бірінші топ - ол өздерін «демократияны таратушылармыз» деп ұсынушылар, АҚШ және «жаңашыл» саясатты ұстанған Ұлыбритания, Билл Клинтон мен Тони Блэр. Осы топтағы мемлекет басшылары бірлесе отырып, Югославия Одақтас Республикасының Президенті Слободан Милошевичтің «антидемократиялық» режиміне қарсы жарқын «тәрбиелеуші-жазалаушы» акциясын ұйымдастырды. С.Милошевичке қарсы: «этникалық тазалау» саясатының авторы, «Косоводағы албан халқына қарсы репрессияда бір халықты екінші халыққа айдап салушы» және т.с.с. айыптар тағылды.

Екінші топ-агрессиялы емес, ықпалы аз болған елдерге Еуропалық одақтың он төрт мемлекеті (ерекшелуге болатын елдерге Франция мен Германияны атап өтуге болады) кірді.

Үшінші топтағы елдерге Косоводағы қақтығыстарды дипломатиялық, бейбітшіл жолдармен шешуді жақтайтындар енді. Ол елдерге Біріккен Ұлттар Ұйымының көптеген елдері мен Ресей бастады.

Төртінші топқа Косово дағдарысына қатысты «бейтараптылық» саясатын ұстанатын елдер кірді. Аталмыш елдер тек бақылаушы елдерміз деп өздерін жариялап, АҚШ, Еуропада одақ пен НАТО-мен саяси қарым-қатынастарды «қиындатпауды» көздеген-Польша, Чехия, Венгрия және т.б. елдерді атап өтуге болады.

Бесінші топтағыларға сол қақтығыстың бастапқы себепшісі болған –косоволық албандар мен сербтер енді [4].

1998 жылдың 6 шілдесінде Косовоға ресейлік бақылаушылар келді. Бірнеше күннен кейін Еуропалық одақ пен АҚШ бақылаушылар тобы қосылды. Бұл Косово бойынша халықаралық байланыс тобы (КХБТ) болатын [5].

Байланыс тобының бақылаушылары мен дипломаттары бұл миссияның маңыздылығы келесіде екендігін ұғынды: Косово албан қауымдастығының лидерінің бірі Ибрагим Ругов пен олардың қарсыласы Косово құтқарушы армиясының (ОАК) лидері Хашим Тачидің арасында диалогты жүргізу үшін оңтайлы саяси жағдай жасау арқылы қақтығыстарды тоқтату, бейбітшілікке қол жеткізу. Сонымен қатар ОАК (СРЮ) ұйымы лаңкестік ұйым деп жарияланғандығын, ал Х.Тачи түрлі ауыр қылмыстары үшін 22 жыл бас бостандығынан айыру жазасы берілгендігін де естен шығармаған жөн [6].

Дипломатиялық бақылаушы топтардың бірінші ұмтылыстарының өз екі жақтың бейбітшілік пен келісімге келе қоймайтындығын көрсетті. ОАК жанкештілері (боевик) жоқ Косово қалалары мен ауылдарында жағдай тұрақты болды. Бірақ орталық және батыс аудандарда полицейлердің өлімі, ПМ блок посттарына шабуыл, адам өлімдері, өрт жағдайлары көптеп болғаны да рас.

1998 жылдың 14 шілдесінде Приштин қаласында «Косово Републикасының парламенті» жиналды, ол бойынша Ибрагим Ругов аумақтың толық тәуелсіздігі үшін ұлттық-тәуелсіздік күресін бастауға шақырды.

1998 жылдың 17 шілдесінде ешкім ойламаған тарихи оқиға болды, ОАК жанкештілері сербтер мен албандар арасындағы тыныштығы мен өзара келісімімен сипатталатын Ораховац қаласына шабуыл жасады. Сепаратистердің шабуылына қарсы мемлекеттік билік органдары қарсылық танытқанымен, жеті жүздеген боевиктер тобы Албания мемлекеттік шекарасы жағынан Косовоға өту арқылы Ораховац штурмына көмектесу талпынысын да жасады [7].

Югославияның біртұтастығын сақтауға тырысқан елдердің бірі-Ресей. Ресейдің бастамасы бойынша 1999 жылдың қаңтар айында БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде Косоводағы жағдайдың күрт шиеленісуіне байланысты төтенше кеңес өткізілді. Ресей Федерациясы БҰҰ ҚК төрағасына төтенше жариялымдар дайындауды ұсынды. Ол бойынша ОАК террористік әрекеттері сынға алынып, 1998 жылдың жазындағы оқиғалар қайталанбауын қолға алу мәселесі қарастырылуы керек болатын. Ресей Косово мәселесін күшпен емес, бейбітшілік жолдармен шешуді, аумақтық сепаратизм мен терроризмді жою арқылы Югославияның біртұтастығын сақтап қалуды көздеді.

Ал, АҚШ мен Ұлыбритания ОАК іс-әрекеттеріне қатысты түбегейлі басқа ұстанымда болатын. Б.Клинтон мен Т.Блэрдің бір жақты ұстанымда болуына Рагач селосындағы косоволық албандарың жаппай өлтірілуі ықпал етті [8].

Ресей мен АҚШ Лондондағы Ұлыбританияның белсенді қатысуымен ұйымдастырылған Байланыс топтары саяси директорлары кездесуінің нәтижелеріне оң баға берді. Осылайша Рамбейедегі келіссөздердің негізі қаланды. Екі аптаның ішінде Югославия аумағындағы бейбітшілік пен тыныштықты орнату үшін қарсылас жақтар келісімге келу керек болатын. Б.Клинтон мен Т.Блэр конференцияның бірінші күнінен-ақ Косовоға НАТО эгидасы бойынша бейбітшілік армиясын кіргізуге дайын екендіктерін мәлімдеді. Осы сәтте, операцияға қатысуға келісім берген алғашқы мемлекет Ұлыбритания болғанын ескере кетейік. Кейіннен операцияны Франция, АҚШ қолдады. Косовода бейбітшілік күштерін орналастауға қатысты НАТО жоспары бойынша Ұлыбритания алдын ала ең ауқымды территория мен жауапкершілікті маңызды зоны-орталығы Приштин болған аумақты иеленді. Өз кезегінде Блэр сербтер мен албандардың арасындағы диалог пен келіссөздерге келу мәселесіне сенбеген болатын, сондықтан Блэр тарихи оқиғаның барысын өз қолына алуды жөн көрді. Осылайша, Қорғаныс министрлі Джордж Робертсонның тапсырмасы бойынша жеті мың әскер Косовоға жіберілуі бойынша 72 сағаттық дайындық жасалынды. Бірде бір еуропалық мемлекет сонша мөлшердегі бейбітшілік әскерін ұсына алмады. Бұл дегеніміз Т. Блэр Ұлыбританияның сыртқы саясаттағы белсенділігін арттыруды және елдің Еуропадағы саяси ықпалын арттыруды көздейтіндігін айқын білдірді.

1999 жыл, сәуір айы. Югославияға қатысты әскери операциялар жалғасып жатты. Т. Блэр одақтастарын: «соңына дейін жеткізу үшін темірдей ерік-жігерлі болуға» шақырды. Блэр әскери операциялардың екінші кезеңін ұйымдастыруға шақырды, ол бойынша әскери операциялар одан да күшейтіліп, тек әуеде ғана емес, Югославияның түрлі аумағына жаяу әскер жіберуді ұсынды. Бұл жобаны Ұлыбритания ұсынды, 19 мемлекеттен құралған коалицияның ішінен тек екі ел Франция мен Дания ғана қолдады, нәтижесінде жоба іске асырылмады [9].

1999 жылдың 19 сәуірінде танымал американдық журнал «Newsweek» косово дағдарысына қатысты өзінің толық епозициясын ұсынған Т.Блэрдің: «Жаңа ұрпақ болашақты белгілейді» атты мақаласында: «Өз халқын репрессиялаудан және этникалық тазалаудан кейін ешбір жазасыз кете алмайтынын диктаторлар біліуі керек жаңа мың жылдыққа енуіміз керек. Бұл қақтығыста біз ..өз интернационализмімізге, ...бейбітшілігіміз үшін...күрестік. Біздің күресімізде диктаторлар өз қылмыстары үшін жауап береді». Мақалада Т.Блэр дағдарысты саяси реттеу үшін және бомбалауды тоқтату үшін Милошевичке 5 шарт қойды:

- этникалық тазалаудан түбегейлі бас тарту;

- югославиялық әскерлердің Косоводан шығарылуы;
- босқындарды қайтару;
- мемлекет аумағындағы бейбітшілікті орнату үшін халықаралық контингенттің болуы;
- Югославияның әлемдік қауымдастыққа интеграциялауға деген ұмтылысының болуы [10].

1999 жылдың 22 сәуірінде Т.Блэр «Хилтон» (Чикаго) қонақ үйінде шетелдік тәуелсіз мемлекеттердің ішкі саясатына күш көрсету арқылы мәжбүрлі араласу жөнінде шешім қабылдауға қажетті халықаралық қауымдастықтың доктринасы бойынша бес негізгі сұрақты белгіледі, ол сұрақтар:

- Ұстанымдарының растығына сенімдісің бе?
- Қақтығыстар мен шиеленістерді реттеуде барлық дипломатиялық құралдар пайдаланылды ма?
- Операция бақылаудан шығып кетеді деген қауіп-қатердің дәрежесі қаншалықты көп?
- Ұзақ мерзімді іс-әрекеттерге дайындық қандай?
- Ұлттық мүдделер жеребеге қойылған ба? [11].

Т.Блэрдің пікірі бойынша баста тәуелсіз елдің ішкі саясатына араласуға сан мыңдаған босқындар ағымына алып келетін геноцид қана емес, сондай-ақ «аз» қауымның елдің билеуі де негіз бола алады деп санады. Сонымен қатар Блэр қырық бес жыл қатарынан сыртқы саясат пен халықаралық қатынастар мәселесінде өзекті мәселелерді шешіп отырған БҰҰ-ның тиімсіздігі мен ұйымда қайта ұйымдастыру туралы бірде бір рет сөз қозғаған жоқ. Блэр бірде бір мемлекет басқа мемлекеттің саяси жүйесін өзгерте алуға, басқа мемлекеттің белгілі бір территориясын басып алуға құқығы жоқ деген де мәлімдемелер жасады. Тек белгілі бір «ерекше оқиғалардан» басқа [12].

Бірте-бірте біраз уақыт өткеннен кейін Балқандағы дағдарысты ретке келтіру бираптықтар үшін көптеген сумма шығынға алып келетіні мәлім бола басады. Нәтижесінде Блэрдің саясатына қарсы Британияның түпкір-түпкірінде жаппай қарсыластықтарға да алып келді.

Осы қарсыластықтың жарқын көрінісін саяси журналист Нейл Фергюсонның «Financial Times» газетінде жазған мақаласынан байқай аламыз: «Неге әрдайым либералдар бізді түрлі мессиялық соғыстарға итермелейді? Бүгінгі күнгі Балқандағы жеңіліс-жиырмасыншы ғасыр синдромының дәстүрлі үлгісі, яғни ұзақ мерзімдегі (көбінесе жеңіліс табатын) либералды соғыстардың» [13].

«Неолиберал» Т.Блэр әскери операцияның негізгі мақсаты Косово аумағындағы қақтығыстарды тоқтатып, Югославияны демократияландыру емес екендігін жасырған да жоқ, Т.Блэр үкіметінің әскери операцияларды ұйымдастырудағы басты мақсаты-«қанішер диктатор», «әскери қидмыскер», «фашист» саналған Милошевичті жазалауға ғана бағытталды. 1999 жылдың 22 сәуірінде британдықтардың бастамасымен Т.Блэр мен Б.Н. Ельцин арасында телефон арқылы келіссөздер жүргізілді. 22 наурыздағы келісімдермен салыстырғанда бұл жолы Блэр Ресейдің осы мәселеге қатысты қадамдарына, ұсыныстарына қызығушылық таныта бастады. Келіссөздердің соңында екі жақ та Косово дағдарысын шешу мақсатында ортақ келісімдерге келу және дағдарысты шешудің жолдарын іздеуге келісті [14].

1999 жылы 7-8 шілдеде Бонн қаласында G8 елдері сыртқы істер министрлерінің кездесуі болып, БҰҰ ҚК Резолюциясының Косовоға қатысты жобасы қарастырылды. 10 шілдеде Қауіпсіздік Кеңесінің 1244 резолюциясы, 20 шілдеде Брюссельде Альянс Югославия аумағындағы әскери-әуе операцияларын толық тоқтатандығы туралы арнайы жариялады.

Президент Милошевич кейіннен биліктен босатылды, тұтқынға алынып, бұрынғы Югославияның Трибунал түрмелерінің бірінді өмірін аяқтады [15].

Сонымен, қорытындылайтын болсақ, Косово дағдарысы біршама уақыт «тоқтатылды», ал оның қатысушылары: «жеңімпаздар» мен «құрбан болғандар»-саяси нәтижелерін жариялауға асықты. Аталмыш саяси шарада көп табысқа жеткен-АҚШ мен Ұлыбритания болды. Билл Клинтон американдықтардың назарын «Левински ісінен» Балқан шиеленісіне аударуға мүмкіндік алды, Америка өзін «бейбітшілік таратушы ел» ретіндегі статусын (шартты түрде) бекіте түссе, Тони Блэр онсыз да танымалдылық рейтингін одан әрі көтере түсті. Солтүстікатлант Альянсы да өзінің күшін бүкіл әлемге көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Агрессия НАТО против Югославии // Дипломатический вестник. 1999. № 4-7. С.4.*
- 2 *Бжезинский Зб. Великая Шахматная Доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1999. С.88.*
- 3 *Ильин М.В. Война в Югославии: от жертвоприношения Сербии к самоубийству Запада? // ПОЛИС. 1999. № 2. С. 110-113.*
- 4 *Лавров С.В. Косово глазами очевидца из группы дипломатических наблюдателей // Международная жизнь. 1999. № 6. С. 59-67.*
- 5 *Пастухов В.Б. Балканский синдром: история болезни // ПОЛИС. 1999. № 2. С. 114-121.*

- 6 Altmann F.-L. *Die Balkanpolitik der EU-Regionalansatz und Prinzip der Konditionalitaet* // *Sued-Ost Europa. Zeitschrift fuer Gegenwartforschung*. 1998. 10. November S. 803–815.
- 7 Arvanitopoulos C. *Systemic Changes and Their Impact on Local Conflicts* // *Thesis. A Journal of Foreign Policy Issues*. Spring 1999. Volume III. Issue No. 1. P. 07–16.
- 8 Behar N. *Ethnic Identity and Border Disputes in the Balkans* // *Review of International Affairs*. 02. 12. 1998. P. 25–32.
- 9 Caplan R. *International Diplomacy and the crisis in Kosovo* // *International Affairs*. 1998. Vol. 74. № 4. P. 745–761.
- 10 Cook R. *It is fascism that we are fighting* // *The Guardian*. 1999. 05th May.
- 11 Dixon P. *Britain's «Vietnam syndrome»? Public opinion and British military intervention from Palestine to Yugoslavia* // *Review of International Studies*. 2000. January. Vol. 26. Issue 01. P. 99–121.
- 12 Ferguson N. *Bleeding hearts...* // *Financial Times*. 1999. 03rd April.
- 13 Freedman L. *Victims and victors: reflections on the Kosovo War* // *Review of International Studies*. 2000. July. Issue 03. P. 335–358.
- 14 Roberts A. *Yugoslavia and the West. NATO's «Humanitarian War» over Kosovo* // *Survival*. 1999. Vol. 41. № 3. P. 102-123.
- 15 Ronzitty N. *Lessons of International Law from NATO's Armed Intervention Against the Federal Republic of Yugoslavia* // *The International Spectator*. 1999. Vol. 31. № 3. P. 45–54.

А.А. Оспанова¹, Э.Е. Альжанова²

¹Phd доктор, МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»

²к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»

ВЛИЯНИЕ «НОВОЙ» ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ И ДИПЛОМАТИИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ НА КРИЗИС В КОСОВО (1998-1999 ГОДЫ)

Резюме

В статье дается всесторонний обзор влияния «новой» дипломатии на появление различных конфликтов в политической истории Великобритании и позиции Соединенного Королевства в этих конфликтах в истории международных отношений.

Ключевые слова: политика «переподготовки» в Великобритании, Тони Блэр, США, Европейский Союз, Россия, кризис в Косово

А.А. Ospanova¹, E.E. Alzhanova²

¹Phd doctor, Associate Professor of the Department "History"

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"

THE INFLUENCE OF BRITAIN'S "NEW" FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY ON THE CRISIS IN KOSOVO (1998-1999)

Summary

The article provides a comprehensive review of the influence of "new" diplomacy on the emergence of various conflicts in British political history and the position of the United Kingdom in these conflicts in the history of international relations.

Keywords: retraining policy in the UK, Tony Blair, the United States, the European Union, Russia, the crisis in Kosovo

М.Т. Рустамбекова¹

*¹т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz*

БАТЫС ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ЛАҢКЕСТІКТІҢ ТАРИХЫ МЕН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БАСТАУЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада ғаламның дерті болып саналатын «лаңкестіктің» Батыс Еуропа елдерінде бастау алу тарихына тоқталған. Сондай-ақ Еуропа елдеріндегі лаңкестік қозғалыстарының белсенділік шкаласы жасалынып, Батыс Еуропа әр еліндегі лаңкестіктің түрі белең алғандығы туралы салыстырмалы түрде анализ жасалынған. Лаңкестік тақырыбы қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып саналғандықтан Батыс Еуропа елдеріндегі лаңкестікпен күрес тәжірибесін пайдалану арқылы тақырыптың көкейтестілігі арта түседі.

Кілтгі сөздер: Лаңкестік, секта, радикал, анархист, сепаратист, доктрина, тәртіпсіздік, діни экстремизм

Батыс Еуропа елдеріндегі лаңкестіктің тарихы мен географиялық бастаулары өз тамырымен терең кетеді және мұндай саяси күрес түрі нақты жеміс әкелгенін анықтау қиын.

Адамзат баласының тарихында лаңкестік туралы мәлімет Фессалонияның автономиясы үшін римляндармен күрескен еврей саяси топтарының әдістерінен көрінген еді. Мұнан кейін зұлымдықтың, озбырлықтың символы ретінде ортағасырлық инквизиция, Варфоломей түні, Француз буржуазиялық революциясы, Париж коммунасы, Қазан революциясы, Ресейдегі "қызыл-ақ" террор және тағы басқалар тарихында көрініс тапты.

Көптеген тарихшылардың пікірі бойынша террор-латын тілінде-ужас, страх-яғни үрку, қорқыныш деген түсінікті білдіреді де, француз революциясы кезінде пайда болды дейді. Қазіргі кезде дүниежүзінің көптеген жерінде террорлық ұйымдар белең алып тұр. Көпшілігінде радикалды- лаңкестік ұйымдар тәуелсіздік, бостандық, саяси құқық үшін күресуші саяси бірлестіктер ретінде қалыптасты. Алайда бірқатар елдерде оппозицияның жеңісі және топтарға бостандық режимі мен көмектің берілуі олардың террорлық әрекетін мемлекетке қарсылық деңгейіне жеткізді. Сондықтан бірқатар мемлекеттердің қызметтерінің негізгі бағытының бірі лаңкестік әрекеттерге қарсы күресу болып табылады [1].

Лаңкестік адамзат баласының тұрақты сыңары болып табылады. Біздің дәуірдің I-ғасырында-ақ Иудада сикарилер (сика-кинжал немесе қысқа семсер) сектасы әрекет етті. Оның мүшелері римляндармен ынтымақтасқан еврейлердің атақтыларын жойып жіберіп отырды. Фома Аквинский және христиан шіркеуінің басшылары, олардың пікірінше халыққа қарсы болған, басшыны өлтіріп жіберіп отырған. Орта ғасырларда мұсылмандық ассошафиндер сектасының өкілдері префектілер мен халифтерді өлтіретін болған. Өздеріне жақпаған адамдарды әртүрлі тәсілдермен, айуандықпен жойып жіберіп отырған.

1848 жылы радикалдық көзқарастағы неміс ойшылы Карл Гейнцген саяси күресте өлтіруге тыйым салуға болмайды, өйткені жүздеген мыңдаған адамдарды өлтіру "Адамзаттың жоғарғы мүддесімен ақталады" деген пікір айтады. К.Гейнцген қазіргі лаңкестік теориясының негізін салушы болып есептелінеді.

XIX-ғасырдың 70-жылдарында анархистер "Әрекет насихаты" доктринасын ұсынды. Оның мәні сөз емес лаңкестік әрекеттер халықты үкіметке қысым жасауға оята алады дегенді дәлелдейді. Бұл ойды кейінірек Кропоткин де дамытады. Ол анархизмді "ауызша жазбаша сөз, пышақ, винтовка және динамит көмегімен" жүзеге асырылатын процесс деп сипаттайды.

XIX-ғасырдың соңында Батыс Европада лаңкестікті насихаттауда Иоганн Мост үлкен роль атқарды. Ол "варварлық системамен күрестің варварлық құралымен" күресу қажет деп насихаттады. XIX-ғасырдың II-жартысынан бастап қоғамдық өмірдің өмірде терроризм үнемі болатын құбылысқа айналды. Оның өкілдері-орыс халықшылдары, Ирландия, Македония, Сербиядағы радикалдық ұлтшылдар, 90-жылдардағы Франциядағы анархистер, Италия, Испаниядағы осы бағыттағы қозғалыстар.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін терроризм солшылдардың құралы болып есептелінді. Алайда осы жолды ешқандай платформасы жоқ индивидуалистерде, социалистік бағыттағы ұлтшылдар да тандады. Соғыс аяқталған соң Германия, Франция және Венгриядағы ұлтшыл-сепаратистер және фашистік қозғалыстар, Румыниядағы "темір гвардия" оңшылдары да осы лаңкестікті өз қаруы етті. Сол кездегі ең ірі терактілердің бірі 1919 жылы Карл Либкнехт пен Роза Люксембургтің, 1934 жылы француз премьер-

министрі Барту мен Югославия королі Александрдың өлтірілуі болып табылады. Осы қозғалыстардың негізінде әр-түрлі идеологиялық платформалар жатқанымен, барлығы да "бомба философиясы" мен "әрекет насихаты" доктриналарының нұсқауларын пайдаланған.

XX ғасырда лаңкестік методын қолдану үшін әр-түрлі мотивтар пайдаланылды. Егер де XIX ғасырдағы орыс халықшылдары, бірінші мартшылдар және эсерлер террорды қоғамды жақсарту құралы деп есептесе, ал "қызыл бригадалар" өзін орнықтыру құралы, тәсілі деп есептеді. "Қызыл террор" және фашистік "қара" террордың халықшылардың іс-әрекетімен ешқандай байланысы жоқ.

XX ғасырда осы уақытқа дейін болмаған жағдай лаңкестік мемлекеттік деңгейге көтерілді. Лаңкестік мемлекет елдің ішінде өз азаматтарын заңсыз әрекеттермен тұншықтырды, олардың әлсіздігін, күшсіздігін үнемі сездірітіп отырды. Ондай мемлекет өзінің ел ішіндегі тәртібін шекарадан тыс жерлерде де өзгертпеді. Соның тарихи мысалы-фашистік Германия.

Көп жылдар бойы террорлық белсенділіктің эпицентрі Латын Америкасынан Жапонияға, ФРГ-ға, Түркияға, Испанияға, Италияға ауысты. Англия мен Солтүстік Ирландияда Иран, Испанияда ЭТА ұйымдарының террорлық актілері бірінен соң бірі жүзеге асып жатты. Палестиналық және Израилдық террористер, Африка мен Азия елдерінің террорлық актілері жанданды. Егер 70-жылдары лаңкестердің объектісі жеке меншік болса, ал 80-жылдары, АҚШ-тың статистикалық мәліметі бойынша, лаңкестіктің басым көпшілігі адамдарға қарсы бағытталған. Қатыгездік пен реакция тиімділігіне және қабылданған қауіпсіздік шараларына байланысты лаңкестіктің мақсатының диапазоны үнемі кенейе түсуде.

Еуропа елдерінде лаңкестік актілер Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бастау алған. Еуропа елдеріндегі алғашқы лаңкестік акті 1968 жылы бастау алған. Франциядағы «Мамыр 1968 ж» оқиғасы болатын. Мемлекеттегі әлеуметтік дағдарысқа шыққан жастар көтерілістер мен жаппай тәртіпсіздік ұйымдастырудан Еуропадағы терроризмнің негізі бастау алды. Нактер және Собронна университеті қалашықтарынан шыққан студенттер басты қозғаушы күші еді [2].

Жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырған жастар бірегей саяси ұстанымда болмады, барлығы дерлік солшыл топ өкілдері: марксистік-лениндік, троцкилік, маоист идеяларын, негізінен анархиялық қозғалысы қолдаушылар еді.

Франциядағы тәртіпсіздіктер Ұлыбританияға, Германия, Италияға, Югославияға және Польшаға таралды. Францияда «Мамыр» оқиғалары бүкіл Батыс Еуропадағы көптеген солшыл лаңкестік ұйымдардың пайда болуына ықпал етті. Аумақтың саяси өміріне Германиядағы, Италия, Франция, Испания, Греция мен Белгиядағы солшыл топтардың ықпалы күштілігімен байқалады.

Испанияда алғашында қарқынды бой көтерген католон және голисий лаңкестік бағыты кейіннен түбегейлі басылғанымен британдық лаңкестік бағыты қайта жаңғыру үстінде. Жоғарыда аталған лаңкестік бағыттардың барлығы дерлік қарқынды соғыспен, ашық төңкеріс әдістерін қолданбады. Бұл бағыт өкілдері пассивті күресте негізге алған. Бұл лаңкестік бағыттарға: Шотландиядағы лаңкестік ұйымдар, Ұлыбританиядағы Уэльс, Испаниядағы Каталония, Бельгиядағы Фландрия, Италиядағы Паданияны айта аламыз [3].

Тәуелсіздік үшін қару-жарақтанып күресуді қалайтын лаңкестік ағымдардарға: Солтүстік Ирландия лаңкестік ұйымдары, Корсика сепаратистік ұйымдары кіреді. Ұлттық тәуелсіздік пен бостандықты ұран еткен лаңкестік бағыттар Испанияға, Франция және Ұлыбританияға айқын қауіп төндіруде.

Лаңкестіктің таралуы әр елге өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы Германиядағы лаңкестіктің басты ерекшелігі трансұлттық терроризмнің күші қарқынды болуында. Трансұлттық лаңкестіктің бұлай қарқындалуына мемлекеттің миграциялық саясатының жұмсақтығынан дер едім [4].

Азия елдерінен келген босқындарды оңай, әрі шексіз елге кіргізуден Германияда этникалық лаңкестіктен діни экстремизм қалыптасты. Германияның үрейлендіретіні шетелдік лаңкестік ұйымдар. Ең қауіптілеріне-күрді этникалық лаңкестік ұйымы. Этникалық күрд лаңкестерінің басты мақсаты-Турцияның күрдтерге саясатын өзгерту үшін Германия үкіметін Анкараға қысым көрсетуін террористер талап етті.

Елдегі этникалық лаңкестіктен жоғары проценті ирланд және албан лаңкестерінің әрекеттерімен де тығыз байланысты. Қазіргі Германия территориясында діни экстремизмді тараудың кең мүмкіндіктері бар, яғни мемлекет тарапынан кедергі жасайтын саясат жоқ. Германия, аумағында 50 ден аса ислам ұйымдары есептелінген. Ең ірілері-аумағында 50-ден аса Ислам қауымдастығы. Сонымен бірге Германия аумағында Палестина лаңкестік ұйымдары Хамас пен «Хезболлах» та бар.

Испания мемлекетінде лаңкестік пен терактілерді бастан кешірген ел. Испания-ішкі лаңкестік дамыған мемлекет, лаңкестік актілердің 100 пайызы ішкі топтар ұйымдастырған. Елде діни экстремизмнен басқа барлық лаңкестік түрлері дамыған. Испанияда Германиядағыдай сияқты әр-түрлі лаңкестік түрлерінің бір аумақтағы әрекеттері байқалады. Елдер ішіндегі лаңкестік ошағының түрлері мен концентрациясын Германияда 322 теракт 41 қалада жасалған, Испанияда 1100 теракт 11 қалада ұйымдастырылған [5].

Еуропадағы лаңкестік жоғары интенсивтілігімен ерекшеленді. Францияда, Испанияда, Ұлыбритания мен Грецияда терроризм ушығып тұр десек қателеспеспіз. Терроризмнен қауіп-қатер шекпегендер Балтық маңы елдері, Болгария, Польша, Мальта, Венгрия, Чехия, Словакия, Словения болса, ең төменгі лаңкестік құбылысы байқалатын елдерге Люксембург пен Финляндия жатады.

Осылайша Еуропа елдеріндегі лаңкестікті саралай отырып, террористтік белсенділіктің дәрежесіне қарай мемлекеттерді 7 топқа ажырата аламыз:

Бірінші, лаңкестік белсенділіктің *ең жоғары* интенсивтілігі байқалған елдер. Бұл елдерге жалпы ХХ ғасырдың екінші жартысынан қазірге дейін терактілер саны 1000 нан асқан-Испания мен Францияны айта аламыз.

Екінші, лаңкестік белсенділіктің жоғары байқалған елдер. 500 ден 1000 теракті ұйымдастырылған елдер. Ұлыбритания мен Греция елдері кіреді.

Үшінші, лаңкестік белсенділіктің орта дәрежеден жоғары мемлекеттер кіреді. 250 ден 500 ге дейінгі теракті ұйымдастырылған елдер. Германия елдері кіреді.

Төртінші, Еуропа аумағы бойынша лаңкестік белсенділік орташа дәрежедегі елдер. Терактілер 100 ден 250 ге жететін Италия мен Бельгия енеді.

Бесінші, лаңкестік белсенділіктің бірқалыпты, аздау мемлекеттер кіреді. 50 ден 100 ге дейінгі теракті ұйымдастырылған елдер. Австрия мен Кипр елдері кіреді.

Алтыншыдан, лаңкестік белсенділіктің төмен дәрежедегі мемлекеттер кіреді. 25 ден 50 ге дейінгі теракті ұйымдастырылған елдер. Нидерланды, Дания, Ирландия, Португалия елдері кіреді.

Жетіншіден, лаңкестік белсенділіктің минималды, санаулы терактілермен сипатталатын мемлекеттер кіреді. 25 ге дейінгі теракті ұйымдастырылған елдер. Мальта, Финляндия, Люксембург, Болгария, Румыния, Чехия, Словакия, Словения, Венгрия, Польша, Эстония, Латвия, Швеция кіреді.

«Идеологиялық» лаңкестік құрылымын көптеген авторалар оңшыл және солшыл деп бөледі. Ю.И. Авдеев «оңшыл» лаңкестікке сипаттама бере отырып, саяси билік, саяси материализм институтын, құқықтық мемлекетті ұйымдастырудың демократиялық жүйесін теріске шығаратын кәдімгі платформаларға негізделеді. Ол, әсіресе, фашистік және неофашистік идеологияға сүйенеді. Ол идеологиялар Германия, Италия, Испания және бұрын фашистік тәртіп орнаған елдерде кең тараған [6].

Соңғы уақытта лаңкестік қызметтің қазіргі тәжірибесінде «Ұлтшылдық» лаңкестік кең тарауда. Оған ерекше жауыздық тән, бұл террор жаппай қырып жоюмен сипатталады. Қарастырылушы құбылыстың осы түрінде ұлттық ерекшелік пен үстемдік орын алады. Ұлтшылдық қоғамда әлеуметтік зобалаң тудырып, ұлттық өшпенділікті өршітеді, тіптен мемлекеттің ыдырауына алып келеді [7].

Негізінен «ұлтшылдық» лаңкестік жеке ұлттар мен ұлыстардың құқықтары мен бостандықтарын кемсітуді білдіреді. Оның мақсаты саяси сипатқа ие, яғни мұнда конституциялық құрылысты, мемлекеттік құрылымды, федерация субъектілерінің құқықтық мәртебесін өзгертуді көздейді.

Қазіргі таңда Англияда, Бельгияда, Испанияда, Францияда, Индияда, Шри-Ланкада және кейбір басқа елдерде ұлттық лаңкестік ұйымдар белсене әрекет етуде. Олардың ішіндегі ең танымалдыларына «Ирланд революциялық армиясы;» Баскілік ЭТА, «Корсиканы ұлттық азат ету майданы» жатады.

Халықаралық терроризм актілерін жасау мақсатындағы қастандық және оған қатысу. ХХ ғасырдың соңғы он жылдығында Еуропа елдері экстремизм мен терроризм көріністерімен күресте аса бай тәжірибе жинақтады. Оның ішінде Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін терроризмнің қуатты толқынын бастан өткізген Италияның тәжірибесі туралы айтуға болады [8].

Қазіргі уақыттың нақты фактісі, лаңкестік немесе экстремизм көптеген елдердің қауіпсіздігіне қауіп төндіруде, бұл орасан зор саяси, экономикалық және тіпті адамзат шығынына ұшыратады. Лаңкестіктің құрбаны әр ел және әр адам бола алады. Осыдан, халыққа деген лаңкестік актілердің психологиялық әсері, соның ішінде таралатын мәліметтердің шектелмеген еркіндік салдары күшейеді. Сонымен бірге, Еуропада лаңкестікке қарсы күресінің негізгі мәселесі Германия, Грекия және Ұлыбритания елдердің арнайы қызметтерінің арасындағы әлсіз үйлестігі болып табылады. Лаңкестікке қарсы күрес жөнінде пайда болған координатор орны азғантай мөлшерде бөлінетін қаражаттардан бола мәселені шешкен жоқ. Нәтижесінде, бірінші орынға осы күресте Еурополдың Бірыңғай Еуропалық полициясы шықты. Бірақ, ЕО көптеген органдары сияқты Еуропол жетекшісін белгілеу Германия, Грекия және Ұлыбритания елдерінің арасында шексіз саудаға айналуға болады.

Бүгінгі таңда Германия, Грекия және Ұлыбритания елдерінде лаңкестік мәселесіне бар байыппен қарайды және қауіпке қарсы әрекетінің әр түрлі әдістерін, әсіресе дипломатиялық әдістерді пайдаланады, бұл әдістер, еуропалықтардың пікірінше, америкалық тәсіл болғанымен ең әсерлі әрі ұтымды болып табылады.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

- 1 Амербеков Р.Н. Интернационализация терроризма и новая парадигма безопасности // Казахстан в глобальных процессах. – 2005. – №2. – с.99-105.
- 2 Замковой В.И., Ильчиков М.З. Терроризм-глобальная проблема современности. М., 1996. С. 251.
- 3 Кормушкина И.В. Европейская система предотвращения терактов // Европа сегодня. – 2003. – №3. – с.92.
- 4 Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом. М., 2002. С. 225.
- 5 Лекаров С. Опыт британских диверсионно-террористических операций в периоды военных действий. М., 2001. С.37.
- 6 Авдеев Ю.И. Терроризм как социально- политическое явление // Современный терроризм: состояние и перспективы М, 2000. С.459.
- 7 Губайдуллин А.Е. К вопросу об истории терроризма // Саясат. – 1999. – №7. – с.34-35.
- 8 Мартыненко Б.К. Теоретико-правовые вопросы политического терроризма. Ростов-на-Дону 1999. С.130.

М.Т. Рустамбекова¹

¹ к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»

ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕРРОРИЗМА В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ

Резюме

Статья посвящена истории происхождения «терроризма» в Западной Европе. Также была разработана шкала террористических движений в Европе и разработан сравнительный анализ типа терроризма в каждой из западноевропейских стран. Тема терроризма является одной из наиболее актуальных проблем современного мира, и актуальность темы будет увеличена за счет использования антитеррористической практики в Западной Европе.

Ключевые слова: терроризм, секта, радикал, анархист, сепаратист, доктрина, беспорядок, религиозный экстремизм

М.Т. Rustambekova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"

THE HISTORY AND GEOGRAPHICAL BASIS OF TERRORISM IN WESTERN EUROPE

Summary

The article is devoted to the history of the origin of "terrorism" in Western Europe. Also, a scale of terrorist movements in Europe was developed and a comparative analysis of the type of terrorism in each of the Western European countries was developed. The theme of terrorism is one of the most pressing problems of the modern world, and the relevance of the topic will be increased through the use of anti-terrorism practices in Western Europe.

Key words: terrorism, sect, radical, anarchist, separatist, doctrine, disorder, religious extremism

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

УДК930.2
МРНТИ 03.81.37

Х.А. Айтқұл¹

²ҚР МОМ Археология орталығының жетекшісі. Алматы қаласы

**Ж.-А. КАСТАНЬЕНЫҢ ОРЫНБОР ҒЫЛЫМИ МҰРАҒАТ КОМИССИЯСЫ
МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ
(ҚР МОМ-НЫҢ ҚОР КОЛЛЕКЦИЯСЫ БОЙЫНША)**

Аңдатпа

Мақалада Ж.-А. Кастаньенің Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы материалдарының қалыптасуына ҚР МОМ-ның қор коллекциясы бойынша қосқан үлесі талданған. Осы кезеңге дейін қалыптасқан негізі археологиялық коллекциясының бірі болып Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының (бұдан әрі қарай ОҒМК) материалдары блып табылады. Комиссия зерттеушілері ғылыми мәселелерді әзірлеумен, далалық қазбалармен және музей қорын археологиялық артефактілермен толықтырумен айналысқан. Уақыт өте келе Комиссия базасында құрылған археологиялық мектеп ОҒМК-на – археология, маңызды бағыттары ретінде бекуіне көмектесті.

Жұмыста барлық археологиялық қазбалар туралы көп ақпарат дәлелденді. Бұдан кейін археологиялық жиналған кейбір материалдар Жетісудың жергілікті өлкетану мұражайының бөлігі болды және оның негізгі жинағы болды.

Түйінді сөздер: мұражай, комиссия, археологтар, Орынбор, Дж.Кастагнье, тарих

XIX ғ. соңында – XX ғ. басында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің (бұдан әрі қарай ҚР МОМ) қалыптасқан негізі археологиялық коллекциясының бірі болып Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының (бұдан әрі қарай ОҒМК) материалдары табылады. Комиссия зерттеушілері ғылыми мәселелерді әзірлеумен, далалық қазбалармен және музей қорын археологиялық артефактілермен толықтырумен айналысқан. Уақыт өте келе Комиссия базасында құрылған археологиялық мектеп ОҒМК-на – археология, маңызды бағыттары ретінде бекуіне көмектесті [1, 20 б.]. Қазба жұмыстарының арқасында, комиссияның музей қорлары артефактілермен толықтырыла бастады, олардың құндылығы жөнінде Оңтүстік Оралдан тыс жерлерде де белгілі болды.

Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының Еңбектерінде М.И. Ростовцева, А.В. Попов және т.б. монографиялары жарияланды. Орынбордың археологиялық ескерткіштерін зерделеумен, талдауда Ж.-А. Кастанье көп үлес қосты, ол орынбор археологиялық материалдардың алғашқы зерттеушілердің бірі болды. Ж.-А. Кастанье мен А.В. Попов 1887-1905 жж. Оңтүстік Оралдағы археологиялық зерттеулердің «Обзор археологических раскопок в Оренбургской губернии и Киргизской степи» деген жинағын жариялайды. Бұл еңбектің маңыздылығы сөзсіз, өйткені онда XIX-XX ғасырлар ширегінде Оңтүстік Оралда жүргізілген барлық археологиялық қазба жұмыстары туралы мәліметтер баяндалған. 1910 жылы «Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы Еңбектерінің» XXII шығарылымында Ж.-А. Кастаньенің «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» атты монографиясы жарияланды. Монографияда Орал өңірі мен Қазақстанның археологиялық ескерткіштері егжей-тегжейлі талқыланған. Жарияланымға «обалар, қалашықтар, тас мүсіндер, қираған қамалдар, көне қорымдар, қалалар және өзге де құрылыстар, көшпелілер туралы мәліметтер, сондай-ақ қазба жұмыстары туралы шолулар, христиан-несториандық ескерткіштер туралы мәліметтер, тастағы жазулар мен суреттер туралы, мұсылман әулиелері және басқа да көрнекті орындар мен көне кеніштер» туралы мәліметтер көптеп кірген [2].

1911 жылы ОҒМК «Еңбектерінің» жеке басылымында Ж.-А. Кастаньенің «Надгробные сооружения Киргизских степей» атты жұмысы жарияланды [3]. Ж.-А. Кастаньенің қызығушылығы көп қырлы болды: археология, фольклор, этнография, лингвистика, тарих. Ол туралы атақты ғалым В.В. Бартольд еске ала отырып, былай деп жазған: «*было бы вполне возможным теперь же составить археологическую карту Туркестана, на которую впоследствии могли бы заноситься поправки и дополнения, тем более что выполнение этой работы в значительной степени подготовлено одним из недавно покинувших край исследователей Кастанье*» [4, 549 б.]. Сондай-ақ, ол Ж.-А. Кастаньенің археологиялық материалдарды жинаудағы ғылыми тәсілін ерекше атап өткен: «*Из частных собраний археологических предметов, с*

котормыми мне удалось ознакомиться, можно упомянуть о собрании, принадлежащем Ж.-А. Кастанье. Собрание является результатом многочисленных командировок и разъездов и хранится в полном порядке; происхождение каждого предмета точно указано» [4].

Ж.-А. Кастанье Орынборда өткізген бүкіл жұмыс уақытында Орал, Ақтөбе және Орынбор уездерінде қазба, барлау, тексеру, зерттеу жұмыстарымен айналысты [5]. 1904 жылы ол Жақсы Қарғалы өзенінің бойында алты обаға қазба жұмыстарын жүргізеді (Ақтөбе қаласынан 45 км). Мемлекеттік Орталық музей қорында осы ескерткіштің №4 және 6-шы обалардың материалдары сақталған. № 4-ші оба үйіндісі тастан үйіген, адам қаңқасы батыстан шығысқа қарай созылған жағдайда жатқан, басы батысқа беті оңтүстікке қараған. Обадан табылған заттай материалдар темір найзаның фрагменттерінен (ЦМК КП 23687), аяқтың тізеден томен, тобық тұсынан табылған екі темір үзеңгі (ЦМК КП 23685/1,2; сур. 1), темір тоға (ЦМК КП 23686) және ауыздық фрагменттерінен (ЦМК КП 23684/1-6) тұрды [6, 121-122 бб.].

Сурет 1 – Үзеңгілер ЦМК КП 23685/1,2

№ 6-шы оба өлшемі шағын ғана, қазба жұмыстары барысында обадан үш жерлеу орны анықталған. Адам қаңқалары батыстан шығысқа қарай созылып, бастары батысқа қарай бағытталған, олардың әрқайсысы жеке көр шұңқырында айналасы ағаштан жасалған қадамалармен қоршауланып жерленген. Заттай материал саздан жасалған құмыралардың, қайын қабығынан жасалған қорамсақ (фрагменттері) (ЦМК КП 23681/1, 2), темір жебе ұштары (ЦМК КП 23696, сур. 2), кішкентай ағаш қорапша (ЦМК КП 23679/1-3) және геометриялық өсімдік ою-өрнегінің элементтері бар жібек мата фрагменттерінен тұрады (НВФ 6060/1,2; сур. 3) [6, 121-122 бб.].

Сурет 5 – Жебе ұшы ЦМК КП 23696

Сурет 3 – Суретші А.Е. Горбатов салған мата фрагменттерінің сызбасы НВФ 060/1,2

1909 жылы Ж.-А. Кастанье Жақсы-Қарғалының ағымы Жаман-Қарғалы өзенінің бойында орналасқан биіктігі 12 м, диаметрі 8 м болатын және сырты ормен қоршалған үлкен обаға қазба жұмыстарын жүргізеді. Оба үйіндісі ұсақ малта тастардан үйілген. Қазба барысында төрт адамның қаңқасы әр түрлі тереңдікте солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай орналасқан күйде табылды, олардың біреуінің жанынан жылқы сүйегі анықталған. Табылған заттай материал темір ауыздықтан (ЦМК КП 2272/2), қанжардан, қыш құмыралардан, мыс тоғадан (ЦМК КП 2272, сур. 4) және темір жебе ұштарынан тұрды (ЦМК КП 2272/11-15) [6, 121-122 бб.].

Сурет 4 – Тоға ЦМК КП 2272

1911 жылы Ақтөбе уезінде екі обаға қазба жұмыстарын жүргізеді, обадан табылған заттарға және қазба жұмыстарының барысына егжей-тегжейлі сипаттама береді. Ол көптеген қорымдарды, архитектуралық құрылыстарды, қоныс орындарын көріп зерделейді, сондай-ақ ол бір мезгілде Қазақстанның 1910 жылға дейін белгілі барлық археологиялық ескерткіштердің тізбесін құрады және егжей-тегжейлі жіктеу жүргізеді [6, 19 б.].

Ж.-А. Кастанье Императорлық археологиялық комиссияның ғалым хатшысы болған, ал 1909 жылдың қыркүйегінен бастап, Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының вице-төрағасы болып сайланды. Сонымен қатар, Комиссия мүзейінің сақтаушы міндеттерін қоса атқарды. XIX ғасырдың 30-шы жылдары В.И. Даль негізін қаланған музей қорының артефактілер саны 1910 жылы 3100-ден астам сақтам бірлікті құрады. Ж.-А. Кастанье өзінің айрықша энергиясының арқасында 1911 жылы барлық музей коллекцияларын қарастырып, нумизматикалық коллекциясын ретке келтіріп, монеталар мен медальдар каталогын, сондай-ақ музейдің палеонтологиялық бөлімінің тізімдемесін жасайды [7].

Жазушы Ю.О. Домбровский Қазақстанның Орталық музейінде 1938 жылы сақтаушы болып жұмыс істеген кезінде «Хранитель древностей» атты роман жазған. Аталмыш романда Ж.-А. Кастаньені өзінің ізашары деп атайды; «То и дело, например, попадалась фамилия Кастанье. «Из сборов Кастанье», «Из коллекции Кастанье», «Описано Кастанье», «Смотри рисунок в монографии Кастанье» и так далее. Этим человеком я заинтересовался уже намного позже. Тогда же мне просто было от него некуда деваться. Сколько он насобирал камней! И там Кастанье, и тут Кастанье, и везде один и тот же Иосиф Антонович Кастанье – «ученый секретарь Оренбургской архивной комиссии» (так он подписывался под своими статьями) ... краеведом Кастанье был первоклассным – внимательным, неутомимым, знающим, рьяным. Он был из тех, для кого история – действительно муза» [8].

Зерттеуші А.А. Евгеньев ОҒМК-сы орынбордың археологиялық ғылымын дамытуға қосқан үлесін атап өтеді. Бұл, ең алдымен, Ж.-А. Кастанье жүйелеген географиялық қағидалары бойынша орал даласының көне тарихын сипаттайтын алуан түрлі материалдар қазба жұмыстарын жүргізу нәтижесінде алынған. ОҒМК-сы Оңтүстік Оралдың археологиялық мұраларын қорғауда және губернияның халқы арасында археология саласындағы ағарту жұмыстары бойынша маңызды әрі табысты жұмыстар атқарды. Жергілікті өлкетанушылардың түрлі жоспарларының нәтижесінде алынған материалдар, олардың теориялық әзірлемелері мен ескерткіштерді қорғау тәжірибесі ескерілді және кейінгі ұрпақ зерттеушілерімен пайдаланылды, бұл құбылыс аймақтың революцияға дейінгі және кеңестік археологиясының танымдық сабақтастығын сипаттайды [9, 9 б.].

Солтүстік-батыс және Батыс Қазақстанның басқа да зерттеушілерінен Торғай мен Ақтөбе уездерінде қазба жұмыстары жүргізген А.Л. Аниховскийді; жүйелі түрде кездейсоқ табылған заттар туралы ақпарат беріп тұрған И.В. Аничковты атауға болады. Жалпы алғанда Қазақстан археологиясының дамуының бірінші кезеңі айтуға болады, ол XIX ғасырдың ортасынан бастап 1917 жылға дейінгі уақытты қамтиды [10, 20 б.].

Сонымен қатар ҚР МОМ қорында И.С. Шукшинцевпен және Р.Ж. Игнатъевтердің Троицк уезінің, Травниковск станциясының Шахматовский ауылының аумағында орналасқан обаларға жүргізілген қазба жұмыстарының археологиялық материалдары сақтаулы. Бұл темір қылыш (ЦМК КП 2276/2), жүрек тәрізді белдеу қаптамалары (ЦМК КП 2272/3, 4), ат әбзелдерінің темір тоғалары (ЦМК КП 2272/7-9), жебе ұштары (КП 2271/10) және т.б. [11].

ОҒМК-ның материалдары Орталық Азия көшпелі халықтарының орта ғасыр тарихының тұтас археологиялық кешен көздерінің құрамдас бөлігі деп қорытуға болады.

Орта Азия мен Қазақстанды зерттеуде атакты археолог, этнограф, фольклорист, географ, шығыстанушы Н.Н. Пантусов үлкен үлес қосқан. Ол ортағасырлық араб географтарының географиялық Шығармаларының аудармаларын және Бабырдың «Жазбаларын» жариялайды. Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің мүшесі бола отырып, Жетісуда археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген. 1885 ж. Археологиялық комиссиясының есебінде; «*Весьма усердного сотрудника, – по части собирания среднеазиатских древностей, Комиссия нашла в лице ... ориенталиста Пантусова*» деп жазылған [12]. 1889 жылдың сәуір, мамыр айларында Н.Н. Пантусов Верный қаласының батыс жағында үш обаға қазба жұмыстарын жүргізеді, ол өзі бұл туралы: «*с целью познакомиться на опыте с приемами работы и подготовиться к раскопке крупных курганов*» деп жазады [13]. Н.Н. Пантусов жинаған археологиялық материалдардың бір бөлігі кейінірек Жетісу облыстық музейіге сақтауға түсті және оның коллекциялар негізін қалыптастырды, қазіргі уақытта бұл коллекциялар ҚР МОМ-ның археологиялық қор коллекциясы құрамына кірді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Хасанов Э.Р. *Историческое краеведение на Южном Урале (вторая половина XIX – начало XX вв.): автореф. канд. ист. наук: 07.00.02. – Оренбург, 2005. – 20 с.*
- 2 Кастанье И.А. *Древности Киргизской степи и Оренбургского края с рисунками И.А. Кастанье // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. XXII. – Оренбург, 1910. – 361 с.*
- 3 Кастанье И.А. *Надгробные сооружения Киргизских степей // Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. XXIII. – Оренбург, 1911. (на рус. и фр. языках). – 176 с.*
- 4 Бартольд В.В. *Работы по истории востоковедения // Собрание сочинений в 9 томах. Т. IX. – М.: Наука, 1977. – 957 с.*
- 5 Анарбаев А.А. *Ахсикент в древности и средневековье // Советская археология №1. - М., 1988. – С. 35-40; Б.В. Лунин. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане // Туркестанские ведомости. – 1876. №24. – С. 113; Кастанье И.А. Отчет о поездке в Шахрохию и местность «Канка». – Ташкент /отд.отт./, 1913. – С. 13-14; Пугаченкова Г.А., Германов В.А. Туркестанский кружок любителей археологии и домусульманские древности Средней Азии: К 100-летию Туркестанского кружка любителей археологии // Вестник древней истории. – Москва. 1996. № 4 (219). – С. 189-195.*
- 6 Кастанье И.А. *Древности Киргизской степи и Оренбургского края. 2-е изд. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007 - 516 с.*
- 7 Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. *Археология Казахстана: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 355 с.*
- 8 Домбровский Ю.О. *Хранитель древностей // Собрание сочинений в шести томах. Т. 4.– М.: Издательство «Терра», 1992. – 396 с.*
- 9 Евгеньев А.А. *Оренбургская археология с XVIII в. до конца 70-х гг. XX в.: автореф. канд. ист. наук: 07.00.06. – Казань, 2008. – 26 с.*
- 10 Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. *Археология Казахстана: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 365 с.*
- 11 Игнатъев Р.Г. *Городища и курганы Оренбургской губернии // ИАК. Вып. V. СПб., 1903. – 132 с.; Шукишицев И.О. Сведения о курганах Оренбургской губернии // Труды ОУАК. Выпуск VI. – Оренбург, 1900. – С. 74-127.*
- 12 *Доклад о действиях Археологической Комиссии за 1885 год // Отчет Археологической Комиссии ОАК за 1882-1888гг. – СПб., 1891. – LIX-XCVI с.; ОАК за 1989 г. – С. 75-80.*
- 13 *Пантусов Н.Н. Описание раскопок трех, курганов, находящихся на западной стороне города Верный в апреле и мая 1889 г., ПТКЛА, IV, 1899. – С. 105-117; Пантусов Н.Н., раскопки в Семиреченской области, Раскопки Н.Н. Пантусова в 1890 г. курганов в Семиреченской области, Продолжение исследования могильных памятников на христианско-несторианских кладбищах близ Токмака и Пишпека, работы Н.Н. Пантусова и А.М. Фетисова, ОАК за 1892 г. – СПб., 1894. – С. 73-75.*

Х.А. Айткул¹

¹ *Руководитель Центра археологии Государственного центрального музея Республики Казахстан*

ВКЛАД Ж.А. КАСТАНЬЕ В ФОРМИРОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ОРЕНБУРГСКОЙ НАУЧНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ (ПО ДАННЫМ ФОНДА ЦГМ РК)

Резюме

В данной статье рассматривается роль Оренбургской ученой архивной комиссии в изучении средневековой истории западного региона Казахстана. А так же, вклад в обобщение и анализ Оренбургских археологических памят-

ников Приуралья и Казахстана – археолога, историка-востоковеда Ж.-А. Кастанье. И его значимость в формировании коллекции архивной комиссии. В статье автор дает научное описание уникальным артефактам собранным Ж.-А. Кастанье из коллекции ЦГМ РК. В статье указано что в работах комиссии были опубликованы монографии. В ходе работы было доказано большое содержание информации обо всех археологических раскопках. Далее стало известно что часть археологических собранных материалов, стала частью Жетысуского краеведческого музея и стала основной его коллекцией.

Ключевые слова: музей, комиссия, археологи, Оренбург, Ж.А. Кастанье, история

*Н.А. Aitkul*¹

¹ *Head of the Center for Archeology of the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan*

THE CONTRIBUTION OF J. CASTAGNIER IN THE FORMATION OF THE MATERIALS OF THE ORENBURG SCIENTIFIC ARCHIVE COMMISSION (ACCORDING TO THE DATA OF THE FUND OF THE STATE CENTRALIZED LIBRARY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Summary

This article examines the role of the Orenburg Academic Archive Commission in studying the medieval history of the western region of Kazakhstan. And also, the contribution to the generalization and analysis of Orenburg archaeological monuments of the Urals and Kazakhstan – archaeologist, historian-orientalist J.-A. Kastane. And its importance in the formation of the archival commission's collection. In the article the author gives a scientific description of the unique artifacts collected by J.-A. Kastane from the collection of the State Central Museum of the Republic of Kazakhstan.

In the course of the work, a great deal of information about all archaeological excavations was proved. Further it became known that some of the archaeological collected materials became part of the Zhetysu museum of local lore and became its main collection.

Keywords: museum, commission, archeologists, Orenburg, J.Castagnier, history

УДК 930.7

ГРНТИ 03.81.37

М.Ж. Бекмагамбетова,¹ Р.К. Бекмагамбетов,² З.Б. Шахаман³

¹*доцент кафедры Истории Казахстана Костанайского государственного педагогического института, кандидат исторических наук*

²*доцент кафедры Истории Казахстана Костанайского государственного педагогического института, кандидат исторических наук*

³*доцент кафедры Истории Казахстана Костанайского государственного педагогического института, кандидат исторических наук*

О ДЕЙСТВИИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ КОНФИСКАЦИИ БАЙСКИХ ХОЗЯЙСТВ 1928 г. В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ ПО АРХИВНЫМ ИСТОЧНИКАМ

Аннотация

В статье на основе архивных источников раскрывается история принятия и действия постановления о конфискации байских хозяйств. Исследование демонстрирует сущность данного документа, отразивший антинародную политику Советского государства и партии большевиков. В ходе реализации постановления были подвергнуты репрессивным действиям в основном наиболее предприимчивые, грамотные, авторитетные представители элитной верхушки аула, неформальные лидеры казахского аульного населения, обладавшие как крупными, так и средне- и маломощными хозяйствами. В данной статье доказано, что 30-ые годы являются одним из наиболее трагических периодов в истории нашей страны.

Ключевые слова: Конфискация, байские хозяйства, архивный документ, архивный источник, произвол

С приходом к власти Ф.Голощекина провозглашалось о необходимости «пройтись по аулу Малым Октябрем». Основной задачей стало разрушение традиционной общины через ликвидацию социальной дифференциации. Поэтому, следуя логике теории классовой борьбы, для установления социального равенства в казахском традиционном обществе официальные органы считали необходимым подорвать

социально-экономические и политические основы самого института байства. В казахском ауле байство обладало большей властью, авторитетом и доминирующим влиянием на своих сограждан. В республике был предпринят ряд крупных мероприятий для ограничения, а затем и уничтожения этой части аульного населения, якобы представлявшей угрозу существующему режиму. С этой целью в стране была развернута массированная идеологическая кампания, обосновавшая необходимость «освобождения бедняков от вековой байско-феодальной эксплуатации».

Практически не вникая в понимание ситуации, сложившейся в традиционном казахском обществе, не отдавая должного месту и роли казахских баев в нем, Советская власть начала массовую конфискацию имущества и скота у них. Об этом свидетельствуют нормативные акты и директивные распоряжения партийных и советских органов, основанные на категориях «казахские бай-феодалы и полуфеодалы», «середняк», «бедняк», «кулак», «классовое расслоение», «классовая борьба в ауле» и т.д., которые были оторваны от реального положения дел в казахском ауле. Глубокое заблуждение руководителей Советской власти, не владеющих реальным положением дел, о якобы господстве патриархально-феодальных отношений в казахском ауле, привело к ускорению сроков социально-экономических преобразований в республике и как следствие применению насильственных методов [1, с. 72].

В начале мая 1928 года ЦК ВКП(б) дает директиву партийной организации Казахстана, в которой указывает, что в целях борьбы с экономическим и политическим влиянием крупных скотоводов, а также лиц из бывших привилегированных сословий, считать необходимым провести конфискацию имущества и выселение наиболее крупных скотоводов и лиц, принадлежащих к вышеуказанным группам.

Партийными и советскими органами в республике была начата политическая кампания, направленная на дискредитацию казахских баев, представлявшая их в качестве «врагов» казахского народа. Обвинения предъявляемые байской прослойке в том, что они продолжают «глубоко и жестоко эксплуатировать» массу аульного населения, держать его в «нищете и вековой темноте» были опубликованы в обращении Президиума ЦИК Казахстана «Ко всем трудящимся Казахстана» 8 августа и 5 сентября 1928 г. Одновременно в печати и циркулярных письмах, разосланных губернскими исполнительными комитетами председателям райоргбюро и аульных Советов, упорно внушалась мысль о том, что данное мероприятие советской власти проводится исключительно в интересах беднейших слоев аула. Подталкивая бедняцкие слои на борьбу против баев, власти стремились сформировать у населения всеобщую ненависть к ним [1, с. 75].

В декабре 1927 г. была образована комиссия для разработки проекта закона о конфискации хозяйств крупных баев. После рассмотрения и уточнения на бюро Казкрайкома, он был одобрен ЦК ВКП(б) и ВЦИК. 15 августа 1928 г. Крайком создал комиссию для непосредственного руководства кампанией.

27 августа 1928 г. на заседании ЦИК и СНК республики постановление «О конфискации байских хозяйств» было принято [2]. Были назначены уполномоченные по проведению конфискации в округах республики. Непосредственно в аулы направили свыше тысячи уполномоченных.

Принятие данного документа позволило продолжить политику репрессий в отношении безвинного, мирного населения, осуществленных к тому же незаконными внесудебными органами – тройками, пятерками, особыми совещаниями.

В документе давались критерии социальной группировки хозяйств. К крупным байским хозяйствам в кочевых районах рекомендовалось относить лиц, имевших свыше 400 голов скота, в полукочевых – свыше 300 голов и в оседлых – свыше 150 голов скота, в переводе на крупный рогатый скот. Так же в инструкции по применению данного постановления указывалось: «Лица, имеющие количество скота в переводе на крупный хотя и меньше указанной нормы, но признанные местной властью «социально-опасными», также подвергались конфискации» [2].

Согласно предварительным ориентировочным сведениям ОГПУ, конфискации и выселению подлежали 700 хозяйств, их них как крупные собственники – 600 человек, как социально-опасные элементы – 100. В отечественной историографии утверждалось, что скот был отобран у 696 хозяйств. Однако, на основании государственных налоговых документов, свидетельствующих о факте раздельности нескольких хозяйств, объединенных в единоличное был сделан вывод о том, что общее число конфискованных и выселенных хозяйств достигло 1034 единиц.

Как следует из доклада Кустанайской окркомиссии по конфискации, со второй половины июня до августа месяца проводилась предварительная работа. Она выражалась в выявлении и учете байских хозяйств. В результате предварительной работы на учет взяли 249 байских хозяйств с 45 914 крупных голов скота, из которых отобрали 65 наиболее крупных. Непосредственно конфискация была проведена с 20 сентября по начало ноября 1928 г. [3, с. 5].

Декрет и инструкции по конфискации в округе были получены 6 и 7 сентября 1928 г. Для более полно-

го обеспечения мест руководящими материалами и широкого распространения декрета было отпечатано и разослано 1000 экземпляров на русском и казахском языках и переданы для исполнения по местам 8 сентября 1928 г. Вместе с декретом были командированы на места инструкторы, которые должны были детально разъяснить ранее посланных уполномоченных о технике проведения практической работы. В рамках агитационной работы, развернулась широкая массовая компания по разъяснению закона о конфискации. За первые три месяца со дня опубликования постановления было проведено 967 собраний и 9 районных конференций [3, с. 80]. На данных мероприятиях прорабатывались декрет и инструкция по конфискации и дополнительно еще раз обращение КЦИК, а также обращение краевых органов и списки конфискуемых баев.

Крупнейшие скотовладельцы округа вместе с семьями подвергались выселению. Но поскольку территория республики сама выступала местом «кулацкой ссылки», Крайкому было рекомендовано найти «возможности переселения внутри края». Т.о., «баи» были высланы в Семипалатинский округ.

Принятие данного документа и его действие, как видно из архивных данных вызвало недовольство. Так, на закрытом заседании бюро Кустанайского окружкома ВКП(б) было отмечено, что в связи с проводимой кампанией конфискации, со стороны байства может быть оказано вооруженное сопротивление. К наиболее опасным районам отнесены в первую очередь: Тургайский, Батпакаринский и Наурзумский, во вторую очередь Джетыгаринский и, в последнюю, - все остальные районы. Отнесение первых трех районов к наиболее опасным являлось закономерным, поскольку основой производства служил скот. В противовес недовольствам предполагалось составить мобильные планы и создать отряды боевой готовности [3, с. 58].

Согласно архивным документам, одним из дел наиболее ярко демонстрирующих произвол органов в реализации постановления стало дело о конфискации имущества и выселении бая Каралдина Байкадама, общественного, политического деятеля Тургайского уезда. Оно было начато 23 сентября 1928 г. [4, с. 1] и закончено 7 января 1929г. Еще в августе 1928г. начвостотделом Катковым составлен личный листок на Б.Каралдина. Согласно которому последний характеризуется как «родоначальник и пользуется среди своих сородичей, а так же и во всем районе большим авторитетом. Принимал активное участие во время алашордынского правительства, в борьбе с Советской властью. Имеет связь с крупными националистами» [4, с. 1]. В данном документе указывается, что его хозяйство состоит из 305 голов скота в переводе на крупный. В ходе проведения конфискации, комиссии, состоящие из люмпен-пауперских активистов, очень часто выходила за пределы предписаний инструкций, и обращали свой взор на просто богатые и зажиточные хозяйства. Однако особенностью организации производства в кочевом социуме была такова, что хозяйство имевшее, даже 300-400 и более голов скота, была необходима для нормального существования, а не являлось сверхбогатством, подлежащим незамедлительной конфискации. С этого периода «на долгие и мучительные десятилетия в сфере экономики и общественно-политической жизни воцарился тотальный дух «силовой» альтернативы» [5, с. 183].

Как свидетельствуют документы, если окружные советские организации до получения декрета не были осведомлены о конфискации, то байство, особенно районов бывшего Тургайского уезда, было осведомлено вполне достаточно. За месяц до получения декрета они узнали о нормах скота, подлежащих конфискации хозяйств и другие установки декрета. Как указывалось выше, декрет и инструкции по конфискации в округе были получены 6 и 7 сентября 1928 г. А до этого известна поездка члена коллегии Верховного суда Буркутова по Тургайскому и Батпакаринскому районам, который поддерживал тесные отношения с Б. Каралдиным, распространял установку центра о конфискации с указанием конкретных норм. Сотрудница КазЦИКа Бремжанова в августе телеграфировала на имя одного сотрудника Тургайского райполкома о включении части скота, находящегося у подлежащего конфискации бая Даурамбекова, в поселенные списки на ее имя [6, с. 227].

14 сентября – согласно постановлению заседания президиума Кустанайского Окрисполкома принято решение выселить из пределов округа с конфискацией имущества и скота хозяйства пятьдесят пять семей. В постановляющей части данного документа дана формулировка: «о выселении с конфискацией имущества крупных баев, сохранивших полуфеодалные, патриархальные и родовые отношения, которые своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула, с одной стороны и в целях освобождения бедняцких и середняцких слоев населения от экономической зависимости и эксплуатации их со стороны этих лиц, а равно в целях создания необходимых условий для полнейшего экономического подъема и культурного развития» [3, с. 59]. Первым данный список возглавляет Б.Каралдин. Его хозяйство, равно как и остальные, характеризовались как социально опасные, которые, пользуясь своим родовым и экономическим господством и на основе старых традиций и кабального характера их

отношений к окружающему населению, злостно препятствуют проведению всех мероприятий, направленных к улучшению положения трудящихся аула.

23 сентября 1928 г. Батпакаринская районная комиссия по конфискации заслушав сообщение уполномоченного райсполкома Буканова, в присутствии его помощника Иманкулова, председателя аульного совета №2 Кенжеахметова и членов комиссии содействия: Мейрманова, Есенова, Ителова, Кушенова, Бектибаева и Дюсенбаева о конфискации скота Б.Каралдина, скрывающегося от учета и приписавшего часть своего скота на имя своих родственников Беккужиной и Утешбаева Б., и установив, что он с целью скрытия от конфискации части своего скота приписал на имя своих родственников постановил: «на основании вышеизложенного весь вышеперечисленный скот от Беккужиной К. и от Утешбаева Б. изъять и присоединить к конфискованному скоту Каралдина Байкадама» [4, с. 40].

Лица, подвергавшиеся конфискации пытались защитить себя, свои семьи. Распространена была практика продажи скота, с целью избежания конфискации. Согласно архивным документам, начиная с последних чисел августа 1928 года в г. Кустанае отмечается большой наплыв пригоняемого для продажи скота. 1 сентября был пригнан табун около 500 баранов, вечером в тот же день был пригнан второй табун в количестве 1500 баранов. В связи с разразившейся эпидемией карантина с 3 сентября наплыв скота на базар прекратился, скот направлялся в соседние округа [3, с. 64]. Вопрос об экспроприации или выселении кулаков рассматривались на собраниях колхозников, бедняков и батраков, здесь же принимались решения. Правовой основой для этого послужила изданная Советом Народных Комиссаров КАССР «Инструкция», в которой были разъяснены все пункты закона и даны некоторые дополнительные указания. Согласно данной инструкции предусматривалось создание в каждом ауле, где производится конфискации, комиссии содействия из числа членов избираемых на общих собраниях бедноты и батраков. А так как конфискованное имущество передавалось в качестве вступительных взносов бедняков и батраков в неделимые фонды колхозов, а частью раздавалось бедноте, то принятие объективных решений вызывает сомнение, так как за ними скрывался корыстный интерес. Как следует из приложения к протоколу №79 заседания бюро Кустанайского окружкома ВКП(б) «...считать необходимых 70% конфискованного скота распределить между единоличными бедняцкими и батрацкими хозяйствами» [3, с. 62]. Как верно отмечает Абылхожин Ж.Б., в силу действия субъективно-эмоционального настроения массы, подхлестываемого всеобщим ажиотажем «нарастающей классовой борьбы» и чувством причастности к разоблачению «затаившихся врагов» середняки и зажиточные попадали в «кулацкие списки».

24 сентября 1928 г. общее собрание аула Тарау, административного аула №2, Батпакаринского района, обсудив вопрос о конфискации крупных баев, постановили «конфисковать скот и имущество крупного бая аула №2 Каралдина Б.» [7, с. 43].

2 октября – на заседании комиссии по конфискации по заявлению Каралдина о неправильном применении к нему декрета КазЦИКа о конфискации постановили ОКРИКу конфискации приостановить и детально рассмотреть правильность применения декрета [4, с. 7]. Срок исполнения предоставлялся недельный.

В тот же день Б.Каралдин пишет жалобу в Центральную комиссию Казахстана по конфискации скота, сообщая, что к числу баев подлежащих выселению отнесен по недоразумению. Поскольку на его иждивении находились трое сирот, племянники: калека Шокбар, Мираш, Жамал. В состав семейства включены так же Болат Утешбаев и Кентай Беккулинов, племянник Абдрахман Култанов; в целом 4 хозяйства имеющих всего 27 душ. И даже в переводе их как одно хозяйство, и то количество скота не достигает 300 голов [4, с.2-2об]. В данной жалобе, Б.Каралдин справедливо отметил одну из распространенных и ошибочной тенденции: искусственное объединение самостоятельных хозяйств нескольких ближайших родственников. Под предлогом действительно имевшегося место дробления хозяйства уполномоченными допускались массовые нарушения. Требование Инструкции о том, что «скот посторонних лиц, пасущийся в стадах конфискуемых хозяйств, учету и зачислению в общий список конфискованного имущества не подлежит», попросту игнорировалось. Повсюду допускались злоупотребления при определении мощности того или другого хозяйства.

На заседание Батпакаринской Райкомиссии по конфискации 3 октября слушается вопрос о выселении Б.Каралдина, при учете у которого оказалось 301,11 голов. Б.Каралдин характеризуется с отрицательной стороны, отмечая такие факты, что он был проводником карательного отряда белых по подавлению восстания казахов в 1916г., состоял членом земской управы, активный группировщик [4, с. 51]. 6 октября – выписка из протокола №22 заседания Комиссии по конфискации: В ходатайстве Б.Каралдина отказать. 8 октября 1928 г. общее собрание батраков и бедняков и членов Кошчи аула №2 заслушав вопрос о выселении Каралдина Б., постановило «считать невозможным оставление на территории Казахстана Каралдина

как социально опасного элемента, который способен причинить вред в любое время, в любом деле культурно отсталого Казахстана и поэтому просит выше стоящие организации о выселении Каралдина из территории Казахстана» [4, с. 12об].

12 октября Б.Каралдин пишет протест на имя председателя ЦИК СССР М.И. Калинину [4, с. 15]. В нем он отмечает, что при применении декрета КазЦИКа о конфискации и выселении допущена ошибка в отношении не только его, а так же многих других лиц. От всесоюзного старосты приходит телеграмма, где требуется проверить правильность применения закона. Обращение к председателю ВЦИК было для многих последней надеждой добиться истины. Так например, Мухамеджан Исмаилов, проживавший в ауле №2 Батпакаринского района, пишет Калинин: «на местах, как повсюду, работая наспех, мало разбираются, лишь бы было исполнено, иногда руководствуются своими личными счетами... При применении декрета местные органы власти мало разбирались и включили в список лиц совершенно не подлежащих. В целях искусственного увеличения количества скота, дабы оно совпадало количеству, указанному в декрете присоединяют 2-3-4 хозяйства в одно, хотя эти хозяйства с давних пор ведутся самостоятельно».

Практика написания жалоб М.Калинину была весьма распространенной. Отчаявшись установить справедливость, лица подвергшиеся конфискации, пытались найти поддержку со стороны популярного всесоюзного старосты. Так, например житель аула №9 Каинды-Кумакского района Кустанайского округа К.Тажин в письме председателю ВЦИК М.Калинину пишет: «комиссия включила проданный с января 1928 года крупных лошадей – 9, молодняков – 4, рогатого скота – корова и быков – 10, а всего 23 головы, да в добавок присчитывают еще каких-то 13 голов, последних я никогда не продавал, кроме того комиссия считает за мной же проданных еще в июне месяце... Кроме вышеуказанного комиссия не приняла во внимание отдельный акт, совершенный в октябре 1927 года, о разделе сына Бектыбая, хотя своевременно был представлен районному исполкому» [3, с. 56].

В докладной записке уполномоченного по конфискации в Тургайском районе Каипназарова отмечается: «пронырливый бай Каралдин, написал письмо Голощекину, изливая в нем невзгоды на местную власть и убедительно просил его внимательно отнестись к его письму. По списку в Тургайском районе указано 7 хозяйств, но из них 2 живут в Батпакаринском районе: Серкебаев Оспан и Каралдин Байкадам» [8, с. 29].

Ища поддержку и справедливости они обращаются к К.Буркутову, который был их земляком, вместе работали в Тургайском уревком. С 1926 г. Буркутов членом казахского отделения Верховного суда РСФСР. В 1928 г., в Кзыл-орде он принимает Б.Каралдина, Исмаилова, Шектыбаева, консультирует и оказывает им моральную поддержку.

Данная картина была характерна для того времени. Так в газете «Советская степь» от 26 октября 1928 г сообщается: В последние дни в краевую комиссию по конфискации целыми кипами присылаются и привозятся заявления высылаемых баев. В каждом заседании комиссии рассматриваются до 70-80 заявлений. Приемная Ерناзарова тоже ежедневно заполнена байскими ходоками [9, с. 15]. А согласно последним исследованиям, позволяющим отразить механизм движения апелляций и жалоб по всем бюрократическим структурам власти, срок их рассмотрения колебался от 1 до 6 месяцев. Но фактически все выселенные семьи были обречены, так как ни одному делу после 11 ноября 1928 г. не было дано обратного хода. Такого рода является жалоба Утебаева Б., которая позволяет проследить дело о конфискации Б.Каралдина. Согласно данному документу, Утебаев Б. с 1923 г. пас свой скот со скотом Б.Каралдина. В сентябре 1928 г., в отсутствие Б.Каралдина произведено изъятие скота, при этом «с целью довести его количество до нормы, влекущей за собой конфискацию, конфисковали мой скот» [10, с. 91].

Преследование Б.Каралдина вызвало сочувствие не только среди простого населения, но и представителей власти. Это не единичный случай. Вообще, в процессе конфискации по Кустанайской области сняты с работы с преданием некоторых из них суду 21 человек председателей, членов и секретарей риков и аулсоветов. В частности председатель Батпакаринского рика Шильдебаев был обвинен в связи с баями, пособничестве им организации побега из района со скотом [3, с. 81]. Так же им инкриминировалось выдача справок о раздельном ведении хозяйства, искажении информации, когда писали, что лица не подлежат конфискации, поскольку являются трудящимися.

16 октября – заседание членов райкомиссии, сообщение Балканова по выявлению скота на 1 января 1928 г. у Каралдина считать выявленным 78 голов.

26 октября 1928 г. составлен акт о конфискации имущества Б.Каралдина [4, с. 28]. Согласно данным архива у Б.Каралдина насчитывалось на январь 1928 г. 295 голов [4, с. 44]. Хотя данное количество скота, в условиях кочевого скотоводства, являлось обязательным для воспроизводства средств производства и производства необходимого продукта.

В поисках правды Б.Каралдин отправляется в Кзыл-Орду. Откуда был доставлен в г.Костанай и сослан в г.Семипалатинск. Он был осужден на 3 года изоляции по ст.169 УК за разбазаривание имущества [11, с. 29].

В целом, дело о конфискации Б.Каралдина дает основание для утверждения: в ходе государственной политики по ликвидации института байства в республике были подвергнуты репрессивным действиям в основном наиболее предприимчивые, грамотные, авторитетные представители элитной верхушки аула, неформальные лидеры казахского аульного населения, обладавшие как крупными, так и средне- и маломощными хозяйствами.

30-е годы являются, наверное, одним из наиболее трагических периодов истории нашей страны. Ликвидация байских и зажиточных хозяйств, конфискация скота у баев, высылка и ликвидация значительного количества людей - все это звенья одной цепи, определившие антинародную политику Советского государства и партии большевиков.

Список источников:

1 Халидуллин Г.Х. *Политика Советского государства в отношении казахских шаруа (1917 – 1940 гг.)*. – Алматы: НИЦ Ғылым, 2001. – 216 с.

2 *Заключение Комиссии Президиума Верховного Совета по изучению постановлений КазЦИК и СНК КАССР // Советы Казахстана –1992. - 22 декабря.*

3 *Коллективизация сельского хозяйства и оседания кочевого и полукочевого казахского населения на территории Кустанайской области 1927-1938 гг. Сборник документов. – Костанай: ОАО Костанайский печатный двор, 2004. – 412 с.*

4 *Центральный Государственный Архив Республики Казахстан Ф.135, о.1, д.439*

5 *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Новое о коллективизации в Казахстане. / История Казахстана: белые пятна: Сборник статей. Составитель Ж.Б.Абылхожин – А.: Казахстан, 1991. – 348 с.*

6 *Государственный Архив Костанайской области. Ф.73, о.2, д.3 а*

7 *Государственный Архив Костанайской области. Ф.73, о.5, д.2*

8 *Архив Комитета Национальной Безопасности Республики Казахстан Уголовный фонд №6, д.012318, т. 4*

9 *Архив Президента Республики Казахстан. Ф.811, о.6, д.227*

10 *Центральный Государственный Архив Республики Казахстан Ф.5, о.1, д.42*

11 *Архив Комитета Национальной Безопасности Республики Казахстан Уголовный фонд №6, д.0123x18, т.3*

М.Ж. Бекмагамбетова¹, Р.К. Бекмагамбетов², З.Б. Шахаман³

*¹т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, КМПИ, Қостанай қ.
E-mail: Ruslan_69@mail.ru*

*²т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, КМПИ, Қостанай қ.
E-mail: Maisara_75@mail.ru*

³т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, КМПИ, Қостанай қ.

АРХИВ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ 1928 ЖЫЛЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ БАЙ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫН ТӘРКІЛЕУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Авторлар мақаласында 1928 жылдардағы Қостанай өңіріндегі бай-құлақтарды тәркілеудегі кеңестік солақай саясаттың зардаптарының тарихы мұрағат деректері бойынша талдауға алынған. Байларды тәркілеудегі кеңестік мемлекеттің және большевиктік партияның шешімдері бойынша қазақ ауылдарының сауатты, беделді бейресми белсенді басшы азаматтарының жазықсыз қудалануы мен жазаға тартылулары мұрағаттық деректер негізінде дәлелденген. Байларды тәркілеудегі асыра сілтемен орташа шаруалардың ірі байлар санатында тәркіленуілері орын алған. Мақала авторлары Кеңестік үкіметтің байларды тәркілеу саясатының халыққа қарсы жасалған шаралар болғандығы туралы тұжырым жасайды.

Түйінді сөздер: тәркілеу, шаруашылық экономикасы, мұрағаттық құжат, мұрағат көзі, еркіндік

M.Z. Bekmagambetova¹, R.K. Bekmagambetov² Z.B. Shahaman³

¹Ph.D., associate Professor in the Department of history of Kazakhstan, the pedagogical Institute, Kostanay city

*²Ph.D., associate Professor in the Department of history of Kazakhstan, the pedagogical Institute, Kostanay city
E-mail: Maisara_75@mail.ru*

³ Ph.D., associate Professor in the Department of history of Kazakhstan, the pedagogical Institute, Kostanay city

ON THE RESOLUTION OF THE CONFISCATION OF BAY FARMS 1928 IN KOSTANAY REGION ON ARCHIVAL SOURCES.

Summary

In article on the basis of archival sources reveals the history and making of the decision on the confiscation of Bay farms. The study demonstrates the essence of this document, reflecting the anti-people policies of the Soviet state and the Bolshevik party. In the course of implementation of the decision were subjected to repressive actions are basically the most enterprising, competent, authoritative representatives of the elite of the village, the informal leaders of the Kazakh aul of the population, possessing large and medium and small farms.

Key words: Confiscation, Bai agriculture, archival document archival source, tyranny

*ӘОЖ: 94(574)
03.23.07*

М.Т. Рустамбекова¹, Э.Е. Альжанова²

*т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті,
muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz*

*т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті,
elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

КЕҢЕСАРЫ ҚАСЫМОВ КӨТЕРІЛІСІ – ҒАЛЫМ М.П. ВЯТКИННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада Кеңесары Қасымов көтерілісінің алғышарттары, себептері, барысы мен нәтижелері бойынша ғалым М.П. Вяткиннің көзқарастары мен ұстанымдары қарастырылған.

Зерттеуші өз еңбектерінде XIX ғасырдағы Қазақстанда Қаратай, Арынғазы, Жоламан Тіленшіұлы, Исатай Тайманұлы, Кеңесары Қасымов, Есет Көтібаров іспеттес сұлтандар мен билердің бастауымен болған ұлттық халық қозғалыстарының сипатын бізге жеткізе білді, сондай-ақ Қазақ даласындағы көтерілістерге дейін жеткізген оқиғаларға өзіндік көзқарастарын білдірді.

Кілтті сөздер: ғалым, көтеріліс, зерттеуші, тарих, буржуазиялық ұлтшыл

Қазақстандағы ұлт-азаттық күрестерді зерттеуде М.П. Вяткин Кеңесары Қасымов көтерілісіне ерекше көңіл бөлген. Кеңесары Қасымов көтерілісіне анықтама бергенде ғалым бұл көтерілісті Қазақстан тарихындағы басқыншылыққа қарсы ірі ұлт-азаттық қозғалыс деген атау берді. Кеңесары көтерілісінің басталу уақыты 1837 жылдың қарашасы, Кеңесары отряды сауда керкендерін қорғауға негізделіп салынған Ақтау бекінісіндегі казак отрядына алғашқы қарулы шабуылдаған уақытынан кеңесары көтерілісі басталады. Ресей жаулап алуға негізделген әкімшілік жүйесі көтеріліске бірден жауап берді. Сібір корпусының әскери отряды тек кеңесары сұлтанның ауылдарымен шектелмей, көтеріліске қатыспаған ауылдарды да таптап кетті. Кеңесары Қасымов көтерілісін тоқтату мақсатында Батыс сібір генерал-губернаторы В.Д. Горчаков Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийге Торғай өзені аумағына қосымша әскери отряд жіберуін сұрады.

М.П. Вяткин Кеңесары Қасымов қазақ халқының арасында кең көлемдегі үгіт-насихат жұмыстарын жүргізгендігін, халықты көтеріліске шақырғандығын мәлімдейді. Бір жылдың ішінде Кеңесары әскерлері 5000 қарулы жігіттерден құралды (көбісі арғын және қыпшақ руының жігіттері болатын).

Біраздан кейін Кеңесары сұлтан отрядтары Ақмола приказына шабуыл жасап, өртеп жіберді. Мұндай іс-әрекеттер Ресейлік билік тарапынан жауап ретінде Кеңесары ауылдарымен қатар, басқа да ауылдарды қиратып кетті.

Сол уақыттардағы Кіші жүздегі саяси жағдайлардан хабардар болған Кеңесары Кіші жүздің шығыс бөлігіне көшіп, шөмекей, тама, табын, төртқара іспеттес ірі рулардан қолдау табады. Бұл рулар өз кезегінде Жаңа іле және Жаңа линия құрылысы кезінде өз жерлерінен айырылып қалған, әрі қысым көрген рулар болатын.

М.П. Вяткин жыл өткен сайын К.Қасымовтың ықпалы арта түскендігін және 1839 жылдың өзінде Кеңесары Сібір линиясындағы сауда жолдарын қадағалауға алғандығын мәлімдейді. Аталмыш жағдай сұлтанға қосымша табыс қана емес, Ресей мен Орта Азияның сауда байланысына зиян да келтірді. Сауда байланыстарының бұзылуы, сондай-ақ ашық әскери іс-әрекеттерді тоқтату мақсатында Орынбор генерал-губернаторы В.А. Перовский Кеңесары әскеріне қарсы старшина Лебедевтің басқаруымен отряд жібереді. Лебеде басқарған отряд Кеңесарының туысы Абдулла Аблаев сұлтанның ауылдарын тонаса, осы оқиғамен бір уақытта полковник Горскийдің отряды кеңесары Қасымовтың ауылдарын қиратып, бар ірі қара малды айдап әкетті. Патшалық биліктің қуғын-сүргіндерінің нәтижесінде Кеңесарыны жақтаған ауылдар көшуге мәжбүр болды. 1840 жылы Сібір отрядтары Кеңесары сұлтанды қолдаушы қыпшақ руының ауылдарын тонады. Осы тонаудың нәтижесінде 20 000 қой, 1611 түйе, 857 жылқы, 349 сиыр айдап әкетілді, 503 киіз үй қиратылды. Мұндай қаталдықты В.А. Перовскийдің өзі сынға алған болатын. М.П. Вяткиннің пікірі бойынша Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлықтарының арасындағы қарама-қайшылықтар мен келіспеушіліктерді К.Қасымов өз мүдделеріне пайдалануды көздеді. Ғалымның пікірі бойынша осы жерде кеңесары сұлтан өзін дарынды дипломат ретінде көрсете білді. Кеңесары сұлтан В.А. Перовскиймен және Шекаралық комиссияның төрағасы А. Генспен хат алысуды бастады. Өз хаттарында Кеңесары сұлтан кешірім сұрап, Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының әкімшілігі тарапынан көрсетіліп жатқан қысымдар туралы сөз қозғайды. Сондай-ақ хаттарда колониялды администрацияның қазақ халқына қатысты қолданған зорлық-зомбылық әдістері қолданғандығын дәлелдейді. Бұл хатты генерал-губернатор В.А. Перовский қорғаныс (әскери) министрі және вице-канцлер К.В. Нессельродка жібереді.

М.П. Вяткин 1840 жылы Ташкент билеушісінің қолында Кеңесары сұлтанның әкесі-Қасым сұлтан және оның отбасы мүшелерінің, сұлтандар мен старшиндердің қаза болғандығын мәлімдеді. Осы оқиғадан кейін Ресейге қарсы күресте Орта Азия хандықтарынан қолдау күткен Кеңесары енді тек өз халқына ғана жүгіне алатындығын білдірді.

Кеңесары Қасымов көтерілісінің басты мақсаты-қазақтарды біртұтас мемлекет ретінде біріктіру екендігін М.П. Вяткин де өз еңбектерінде көрсетеді. Кеңесарының басты мақсатын көрсеткенімен, ғалым бұл көтеріліс мақсатына жетті ме, жоқ па-нәтижесі туралы біреу сөз айтпайды. Ал зерттеуші Е.Б. Бекмаханов өзінің монографиялық зерттеулерінде Кеңесары сұлтан өз бастамасында Қазақ хандығын құра алды деп бізге жеткізеді [1].

Кеңесары сұлтан өз мақсатына жету үшін қазақ жерлерін Қоқан хандығының билігінен босату керек болды. Қоқан хандығымен соғысу үшін Кеңесары сұлтан 1841 жылдың қаңтарында Патшалық Ресей билеушілерімен келіссөздер жасай бастайды, ал Ресейге қарсы Кеңесары сұлтанның алдыңғы іс-әрекеттері тек Батыс-Сібір генерал-губернаторының жазалау экспедицияларына қарсы жауап болды деп түсіндірді. Кеңесары Қасымов патшалық билікке бағынуға, күресті тоқтататуға келісті, бірақ оның рулас туысқандарын босатуды талап етті. Кеңесары сұлтанның осы шешімдеріне В.А. Перовский мен А.Генс сенді. В.А. Перовский сұлтанның туысқандарына амнистия жасап, босатылуына қол ұшын берді. М.П. Вяткиннің мәлімдеуі бойынша осылайша Ресей патшалығы жағынан өзіне «қауіпсіздікті» қамтамасыз еткен Кеңесары сұлтан Қоқан хандығына қарсы күресті бастайды. Осы соғысты сұлтан өзіне одақтас ретінде Бұхара хандығымен келіссөздеге келеді [2]. Бұл тарихи оқиға мұрағат құжаттарымен дәлелденген, әрі бұл оқиғаны Е.Б. Бекмаханов та өз еңбегінде көрсеткен [3].

Қоқан хандығына қарсы күрес жөнінде естіген В.А. Перовский Кеңесарыдан әскери әрекеттерді тоқтатуды талап етті, өйткені бұл әрекеттер Ресейдің Орта Азиядағы экономикалық мүдделеріне қайша келетін. Жауап ретінде Кеңесары Қоқан хандығына соғыстың басты мақсаты: қаза тапқан туысқандарының кегі және Ұлы жүз қазақтарын Қоқан хандығы езгісінен құтқару деген жауап хатын жіберді. М.П. Вяткин Кеңесары Орынбор генерал-губернаторынан Алатау және Көкшетау бақылау бекіністерін жоқ қылуды, Сібір администрациясын қазақ ауылдарын тонап жатқандығы туралы өтініштер жібергенін мәлімдейді. Осы уақытта Кеңесары Бұхара әмірімен де келіссөздер жүргізді. М.П. Вяткиннің пікірінше Кеңесары хан бір уақытта Ресей жағымен де, Бұхара әмірлігімен де «бағынатындығы» туралы келіссөздер жүргізді деген мағлұматтар береді. Біздің ойымызша М.П. Вяткин қателесті. Мысалы. Е.Б. Бекмаханов өзінің «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясында Кеңесары ханның келіссөздерінде сол елдердің қол астына өтетіндігі туралы бірде-бір айғақ (мәлімет) келтірілмеген [4]. Біздің ойымызша

Кеңесары Қасымов Ресейдің де, Бұхара әмірлігінің де қол астына өтуге, билігін мойындап, тәуелді болуға ұмтылды деп санамаймыз. Мұның бірінші себебі ретінде 1841 жылдың қыркүйегіндегі Кеңесары ханның дала дәстүрі бойынша хан ретінде сайлануын айта аламыз. Аталмыш тарихи оқиға жөнінде М.П. Вяткин өзінің «Қазақ ССР тарихының очерктері» атты еңбегінде мәлімет беруді жөн санамаған.

Екінші себебі-Кеңесары Қасымов үшін Бұхара әмірлігі тек Қоқан хандығымен күрес үшін қажет болатын. Орта Азиялық билеушілермен қарым-қатынас барысында Кеңесары тек бір хандықпен ғана байланыс жасаумен шектелмей аралас саясат жүргізуге мәжбүр болды. Кеңесары Хиуа хандығының да, Бұхара хандығының да күшейіп кетуін қаламады. Орта Азия хандықтарымен қарым-қатынас жасауда Кеңесары Қасымов өзін ұзақты болжай алатын дипломат ретінде көрсете білді. Өйткені екі хандықтың күшеюі сол хандықтармен шекаралас маңда өмір сүретін көшпелі қазақтардың тағдырына ауыр ықпал тигізетінін Кеңесары түсінді. Осындай саясат арқылы кеңесары екі хандықпен де жақсы қарым-қатынастарды сақтап, екі хандық арасындағы келіспеушіліктерді пайдалану арқылы екі елдің әлсіреуін қалады. Хиуа мен Бұхара хандықтарымен Кеңесары ханның дипломатиялық қарым-қатынасы туралы Е.Б. Бекмаханов та жоғарыда аталған еңбегінде көрсеткен [5]. Е.Б. Бекмаханов Кеңесары ханның қытай билеушілерімен арасындағы дипломатиялық хаттары туралы да бірер сөздер келтірген [6], ал М.П. Вяткин еш мағлұмат бермейді. Кеңесары хан Ресейге қарсы тұра алатын күшті одақтасты іздеді. Ал, Ортаазиялық хандықтар қуатты әскери держава Ресей империясына қарсы тұра алмас еді. Мемлекеттер мен генерал-губернаторлықтар арасында келіспеушіліктерді пайдалану, Ресейдің отаршылдық саясатына күресте Қытайға сүйену т.с.с. Абылай ханның саяси тактикалары болатын. Осы жолды, осы тактикаларды Кеңесары ханның да таңдап алуы бекер емес-тін.

М.П. Вяткин Орынбор генерал-губернаторы В.А. Перовскийдің орнына В.А. Обручевтің келуімен билеуші топ Кеңесары Қасымов көтерілісіне қатысты көзқарастарын күрт өзгертті деп мәлімдейді. Егер, В.А. Перовский Сібір генерал-губернаторы В.Д. Горчаковтың агрессиялы пиғылдарына әрдайым қарсы тұрса, В.А. Обручев керісінше Кеңесары ханға қарсы біріге әрекеттер жасауға келісім берді. Екі генерал-губернаторлар Кеңесары Қасымов қозғалысына қарсы күресте әскери күштерін біріктіруді шешеді. Бірақ бұл шаралар оң нәтижелерін бермеді. Өйткені Кеңесары әскерлерінің партизандық әдістері, тыңшылық қызметінің оңтайлы ұйымдастырылуы, қазақтардың билеуші топ өкілдеріне қатысты жазалау шараларынан бас тартуы-осы аталғандардың барлығы отаршылдық билік өкілдерінің Кеңесары қозғалысын жаншу әрекеттерін текке кетірді. Кеңесары ханның жаңа табыстары ханның қазақ халқының арасындағы беделін одан ары арттыра түсті, сондай-ақ қозғалысқа 1844 жылға дейін бейтараптық танытқан ру өкілдері де қосыла бастады.

1845 жылдың басында Кеңесары хан Ресей патшалығының билеуші өкілдерімен татуласуға талпынады. Кеңесары ханның мұндай әрекеттерін М.П. Вяткиннің келесі себептермен түсіндіреді. Кеңесары Ресейдің жеңіліс тапқан әскери операцияларын өзіне пайдаланбақшы болды, яғни: Кеңесары жекелеген Қазақ хандығын мойындау, қазақ жерлерін қайтарып беру, Ресейдің отаршылдық саясатын жою, тұтқынғы түскендерді қайтаруды талап етті. Алайда, Долгов пен Герн елшілігінің басты мақсаты-көтерілісшіл ханнан Ресей империясына адал қызмет ету антын алу болатын. Патшалық билік өкілдерінің хаттарынан Кеңесары хан Ресейдің ешқандай талапты орындамайтынын түсінді.

Кеңесары Қасымов көтерілісіне қарсы ресей билеушілері тағы екі бекініс салды: біріншісі-Ырғыз өзенінің бойында, екіншісі-Торғай өзенінде, бекіністерге сол өзеннің атаулары берілді. Жан-жақтан бекіністермен шектелген Кеңесары хан Ұжы жүздің жеріне көшуге мәжбүр болды.

Кеңесары Қасымов көтерілісін М.П. Вяткин отаршылдыққа қарсы, ұлттық-азаттық қозғалыс деп сипаттайды. Сондай-ақ ғалым Кеңесары әскерлерінің интернационалды құрамына да тоқтала кеткен. Ханның әскер құрамында тек қазақтар ғана емес, башқұрттар, қалмықтар, орыстар болған. Ғалым кеңесары ханның сот істері, салық, басқару және әскери істерге қатысты реформаларының мәнін ашты. Кеңесары Қасымов көтерілісінің басты мақсаты: тәуелсіз қазақ мемлекетін құру, қазақ жерлерін қайтару, Ұлы жүз қазақтарын Қоқан хандығы езгісінен құтқару екендігін ғалым дұрыс мағлұмат береді.

М.П. Вяткин Кеңесары ханды сыртқы саясатта дарынды дипломат, елдің ішкі саясатында барлық құралдарды пайдалану арқылы өз мақсатына ұмтылған хан ретінде баға береді. Кеңесары қозғалысының барлық жақтарын бізге жеткізе отырып, М.П. Вяткин қозғалысты былай нәтижелейді: бұл қозғалыс ұлт-азаттық, отаршылдыққа қарсы қозғалыс. Ғалым өз еңбектерінде Кеңесары Қасымовқа қатысты бір тарихи маңызды оқиғаны бізге жеткізбейді, ол 1841 жылы Кеңесары Қасымовтың қазақ халқының ханы ретінде сайлануы болатын [7].

Михаил Вяткиннің Кеңесары Қасымов көтерілісіне қатысты тұжырымдары мен мағлұматтары қазіргі күнге дейін көптеген тарихшылардың еңбектеріне негіз болары анық. Ғалым Кеңесары көтерілісінің

көлемін (масштаб) көрсете алды, бүкіл Қазақстан аумағын қамтыған көтерілістің барысы мен кезеңдеріне объективті тұрғыда бізге жеткізе алды. Сонымен қатар ғалым Кеңесары көтерілісінің басты себептері мен негізгі алғышарттарын дұрыс көрсетіп, Кеңесары Қасымов қоғалысына жоғары баға берді, республика тарихындағы Кеңесары көтерілісінің маңыздылығын да ескере білді. М.П. Вяткин Кеңесары көтерілісін қазақ мемлекетінің тәуелсіздік күресі ретінде есептеді.

Патшалық Ресейдің Қазақ жеріндегі кең көлемдегі отарлау саясаты XVIII-XIX ғасырларда қарапайым халықтың бірнеше рет көтеріліске шығуына түрткі болғаны анық. Қазақ халқының басты талабы-дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығын жүргізуге қажетті жайылымдық жерлердің қайтарылуы, қазақ ауылдарына жасалынатын казак отрядтарының шабуылдауларын тоқтату еді. дегенмен де, барлық көтерілістер Қазақ даласының тәуелсіздік алу мақсатымен ұштасып отыратын.

Өткен ғасырдың 40 жылдарының екінші жартысы мен 50 жылдарының басында ғылымдағы, өнердегі, әдебиеттегі, медицинадағы және т.б. «буржуазиялық ұлтшылдарды» қуу шаралары кең ауқым ала бастады [8]. Осы жағдайда М.П. Вяткин Кеңесары Қасымов, Жанқожа көтерілістеріне қатысты өз көзқарастарынан бас тартуға мәжбүр болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы XIX века». – Алматы: Қазақ университеті. С. 280.
- 2 ЦГА РК.Ф.1. Оп.1. Д.2009. Л.18-19.
- 3 Бекмаханов Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы XIX века». – С. 254.
- 4 Обсуждение монографии Е.Бекмаханова //Вестник Академии Наук Казахской ССР, 1948, №3. – С.51.
- 5 Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы XIX века». – С. 280.
- 6 Обсуждение монографии Е.Бекмаханова //Вестник Академии Наук Казахской ССР, 1948, №3. – С. 52.
- 7 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. Т.1. – М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. - 368 с.
- 8 Вяткин М.П. Письмо в редакцию //Вопросы истории, 1952, №2.

М.Т. Рустамбекова¹, Э.Е. Альжанова²

^{1,2}к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясави, доцент кафедры «История»

ВОССТАНИЕ КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВА В ТРУДАХ УЧЕНОГО М.П. ВЯТКИНА

Резюме

В статье обсуждаются взгляды и позиции Вяткина на причины, ход и результаты восстания Кеңесары Касымова. Исследователь XIX века в своих произведениях смог донести до нас характер народного движения под руководством султанов и биев Каратай, Арынгазы, Жоламан Тиленшиулы, Исатай Тайманулы, Кеңесары Касымов, Есет Котибаров, а также выразил свое видение событий казахской степи в преддверии восстания.

Ключевые слова: ученый, восстание, исследователь, история, буржуазный национализм

М.Т. Rustambekova¹, E.E. Alzhanova²

^{1,2}Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"

THE REVOLT OF KENESARY KASYMOV IN THE WORKS OF THE SCIENTIST M.P. VYATKINA

Summary

The article discusses Vyatkin's views and positions on the causes, course and results of Kenesary Kasymov's insurrection. The researcher of the 19th century in his works was able to convey to us the character of the people's movement under the leadership of sultans Karatay, Aryngazy, Zholaman Tilenshiuly, Isatay Taymanuly, Kesesary Kasymov, Eset Kotibarov, and expressed his vision of the events of the Kazakh steppe on the eve of the uprising.

Key words: scientist, insurrection, researcher, history, bourgeois nationalism

*М.Б. Қожа*¹, *Б.Л. Сұлтанханова*²

¹*т.ғ.д., ХҚТУ, Түркістан қ.*
E-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

²*магистрант, ХҚТУ, Түркістан қ.*
E-mail: bal-su@mail.ru

Л.Б. ЕРЗАКОВИЧТЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СОЗАҚҚА ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Оңтүстік Қазақстанда орналасқан байырғы қала - Созақты археологиялық тұрғыдан зерттеу тарихы және ондағы белгілі археолог Л.Б. Ерзаковичтың атқарған жұмысы қаралады. Қазақстандық археолог алғаш рет Созақтың кейінгі орта ғасырлық (олардың ішінде Қазақ хандығы заманы) қабаттарын қазып зерттеу жүргізді. Алғаш рет Созақтағы қазба материалдары негізінде жүйелі түрде кейінгі ортағасырлық керамика, құрылыс қабаттар, тұрғын үй элементтері сипатталды, қазба барысында табылған нақты археологиялық материал тарихи дерекретінде қаралып орта ғасырлық қала мәдениетіне көшпелілердің ықпалы туралы мәселелер қойылды. Бұл Қазақстанда кейінгі ортағасырлық қалалық археология саласындағы алғашқы зерттеулердің бірі болды.

Кілт сөздер: археология, Қазақстан, археолог Л.Б. Ерзакович, кейінгі ортағасыр, қазба, тарихи деректер, Созақ қалашығы, керамика, құрылыс деңгейлер

Қаратаудың солтүстік беткейінде орналасқан көне Созақ қаласының орнын (қазіргі әкімшілік бөлініс бойынша Оңтүстік Қазақстан облысы, Созақ ауданы, Созақ елді мекенінде орналасқан) археологиялық тұрғыдан зерттеу ХХ ғ. 40-шы жылдардың екінші жартысында басталды.

1946 жылыбелгілі ғалым Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстандық археологиялық экспедиция Қаратаудың солтүстік беткейіндегі отырықшы мәдениет қалдықтарын тауып жария етті. Зерттелген нысанның бірі ретінде Созақ елді мекені ішіндегі көне қала орны және сол кездегі есептеулер бойынша қазіргі Созақ елді мекенінен солтүстік-шығыс жақта 2 км қашықтықта орналасқан Тарсатөбе қалашығы болды. Ә.Х. Марғұлан 1948 жылғы мақаласында алғаш рет Созақ жоспары, Созақ және Тарсатөбе құландылардың сипаттамалары жарияланды, жәдігерлер бетінен табылымдар жиналды [1, с.110-111, рис. 2].

Созақ ескерткіштерінің алғашқы зерттеу нәтижелерін талдау жұмыстары нәтижесінде болса керек академик Ә.Х. Марғұланның 1950 жылғы басылған «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» атты кітабында байырғы Созақтың орны I-XII ғасырларға жататын Тарсатөбе қалашығы болғаны, ал кейінгі Созақтың (Ә.Х. Марғұлан оны жаңа Созақ деп жазады) ішіндегі қиранды төбе кейінгі ортағасырлық қала деген жаңаша ой айтты. Расында қазір белгілі болып отырғандай әуелгі Сауран Қаратөбеде орнында, әуелгі Сығанақтың басқа жерде болғаны белгілі болып тұр. Академик кейінгі Созақ монғолдардың жаулап алу дәуірінде дамып, XVII-XVIII ғғ. құлдырағаны туралы жазып, қалашықтың жоспары мен оның қирандыларының суретін берген [2, с.51-53].

1948 ж. А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстандық археологиялық экспедиция мүшелері Созаққа таяу орналасқан Тарсатөбе елді мекенінде қазба жұмыстар жүргізді. Ә.Х. Марғұлан өз мақаласында Тарсатөбені қалашық деп көрсетсе ОҚАЭ мүшелері бұл ескерткішті елді мекен деп таниды [3, с.95-96]. Тарсатөбе ескерткішінің топографиясында қорған белгілері жоқ болған соң осындай қорытынды жасалса керек. 1958 жылғы жарияланған Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтың Оңтүстік Қазақстанның қалалары туралы монографиялық дәрежесіндегі еңбегінде Ә.Х. Марғұланның Созақ қалашығына қатысты жариялаған мәлімет-ақпараттар қайта беріле салған. Созақ тарихына қатысты үлкен жаңалығы деп Созақ іргесіндегі Тарсатөбедегі А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстандық археологиялық экспедицияның қазба нәтижелерінің кеңінен баяндалуын айтуға болады. Ғалымдар елді мекеннен табылған керамика негізінде төменгі қабатын б.з.д бірінші ғасырларға жатқызып беткі қабатын Х ғ. деп мерзімдеді. Бұл Ә.Х. Марғұланның барлау барысында жобалап, I-XII ғасырларға жатқызғанын қазбанәтижелерімен нақтылау болып табылады. [4, с.21-24]. Алайда Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич байырғы Созақтың орны I-XII ғасырларға жататын Тарсатөбе қалашығы болған, ал кейінгі Созақтың (Ә.Х. Марғұлан оны жаңа Созақ деп жазады) ішіндегі қиранды төбе кейінгі ортағасырлық қала деген Ә.Х. Марғұланның орынды болжамын елеусіз қалдырған.

Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтың Оңтүстік Қазақстанның қалалары туралы монографиялық дәрежесіндегі еңбегінде Созақ қалашығының бөліктері әр кезде қалыптасқан, ортаңғы бөлігі ең байырғы және қаланың шахристаны болған, ал бүйіріндегі алаңдар кейінгі рабады деген пікір айтты. Және осы зерттеушілер армян патшасы Гайтонның (кейде Хетум, кейінгі зерттеулерде Гетум деп жазып жүр - авторлар) 1256 жылғы жолсапарында аталатын Кузах қаласы Созаққа сай келеді деп пікір айтады [4, с.111].

1964-1965 жж. К.А. Ақышев басшылық еткен Жетісу археологиялық экспедициясы шекаралас аймақтарда әралуан ескерткіштеріне зерттеу жүргізді. Осы экспедицияның археолог Л.Б. Ерзакович басқарған тобы Созақ қалашығында алғаш рет қазба жүргізген. Осы жұмыстар туралы Л.Б. Ерзаковичтың екі мақаласы [5, с.66-69; 6, с. 78-81] жарық көрді және оның нәтижелері зерттеушінің Ленинград қаласында қорғаған кандидаттық диссертациясының авторефератында [7, с.8-10, 12-14] баяндалды. Созақтағы кейбір қазба нәтижелері Л.Б. Ерзаковичтың К.М. Байпақовпен бірге жазған «Қазақстанның көне қалалары» атты кітапта орын алды [8, с. 175-186].

Л.Б. Ерзакович Созақ қаласының кирандыларын археологиялық тәсілдермен зерттей отырып жазба деректерге де көп көңіл бөлген. Созақ туралы жазған алғашқы мақаласының 5 сілтеме-тәпсірінде Киракос Гандзакецидің «Армения тарихы», И.Березин, В.В. Вельяминов-Зернов, С.К. Ибрагимов, Б.А. Ахмедовтар жасаған шығыс деректерінің аудармалары, орыс-қазақ қатынастары туралы деректер жинақтары аталады [5, с.66-67].

Л.Б. Ерзакович Созақ қалашығы орнында үш шурф салып оның мәдени қабаттарын мұқият зерттеді. Алғашқысы көне қаланың орталық бөлігінің шығыс шетіне салынып 20 шаршы м ауданда қалыңдығы 5,5 м мәдени қабатты қамтыды. Л.Б. Ерзакович Созақтың осы стратиграфиялық шурфында бес құрылыс қабаты барын анықтады.

Зерттеуші бірінші (үстіңгі) құрылыс деңгейін XIX-XX ғ. басына жатқызды. Бұл қабат орыстың 1862 ж. теңгелерімен тіршілік еткен уақыты белгіленді.

Л.Б. Ерзакович екінші құрылыс деңгейінің (қалыңдығы 0,8-2,1 м) екі қабаттан тұратынын және керамика үлгілері негізінде XVII-XVIII ғғ. жататынын көрсетті. Мұнда шыққан сырлы жалпақ, бірақ бойлары пәкене кеселердің (чаши) табаны тегіс немесе сәл кіріңкі үлгіде болған. Осы қабаттағы сырлы керамикадағы өрнек —«нұр шашып тұрған дөңгелек» іспетті немесе С.Н.Юренев атты суретші «басма» (баспа) деп атаған ою екенін жазады. Л.Б.Ерзакович Созақ керамикасын Бұқараның тарихы музейіндегі С.Н.Юреневтың коллекциясындағы, Ленинградтың Эрмитажындағы Бұқараның XVII-XVIII ғғ. керамика коллекциясындағы, Самарқандағы «Өзбек халықтарының тарихы» музейіндегі экспозициясындағы керамика үлгілерімен салыстырып олардың Бұқара мен Орта Азияның басқа аймақтарында XVII-XVIII ғғ. жататынын алға тартып қабаттың хронологиялық мерзімін белгіледі [5, с.67].

Осы дәуірдегі сырлы керамикада сапасы төмен поташты сырдың қолданылғаны, оның астында ақ түсті ангоб болғаны көрсетілді. Сырлардың түссіз және көк, аспан көк немесе қоңыр-сары болып келетінін жазды. Сырлы кеселердің XV-XVI ғғ. кеселерден ерекшеленетіні анықталған. Олар да жартылай сфералы пошымды болып келгенмен жалпақ және пәкенелеу болып келеді. Табандары салмақты, сақина не диск іспетті келеді деп көрсетеді Л.Б. Ерзакович [6, с.81].

Л.Б. Ерзакович Созақтың мәдени қабатындағы үшінші құрылыс деңгейіне (қалыңдығы 2,1-3,8 м) түрлі кесектен соғылған қабырғаларды жатқызды және оны XV-XVI ғғ. мерзімдейді. Осы деңгейден шыққан пошымды биік жартылай сфера үлгісіндегі пошымды кеселерді суреттеп олардың табаны сақина іспетті келетінін, бояулары қатарында кобальт, марганец басым екенін көрсетеді. Өрнектері нақты өсімдік үлгіде: жүзім, жапырақтар, ағаш бұтақтары екеніне назар салады. Осындай нақышты керамика үлгілері Орта Азияның XV-XVI ғғ. ыдыстарына тән екенін айтады. Қабатты мерзімдеуде осы қабаттан табылған Бұқарада XV-XVI ғғ. соғылған үш мыс теңге алға тартылады. Осы деңгейден ташнау құрылысы табылады. Оның ішінде қарбыз пошақтары көп кездескен [5, с.67]. Зерттеуші XV-XVI ғғ. кеселердің пошымды қазақтың этнографиялық кезеңдегі тостағандарына ұқсас екеніне, Созақтағы керамикалық ыдыстардың түбіндегі кейбір сызықтар қазақ руларының таңбаларына ұқсас екеніне зерттеушілердің арасында алғаш рет назар аударды [5, с.69; 8, 185].

Л.Б. Ерзаковичтың Созақтың сырлы керамикасына арналған мақаласында керамикадағы сыр негізінен поташты (қорғасынды сирек кездеседі). Сырлыр әдетте түссіз және көк, аспан көк, сиректеу жасыл, ашық қоңыр, марганец түстілері болып кездеседі. Құмыралармен, тағаралармен қатар сан жағынан басым кеселер кездескен. Олардың пошымды табанына қарай бүйірі шығыңқы жоғары қарай тік көтеріліп шамалы сыртқа қарай иілген. Бетіндегі бояулары бір түсті, не екі түсті: аспан көк, марганец түсті, ақшыл көк, қоңыр түсті [6, с. 80].

Л.Б. Ерзакович шурфтағы төртінші құрылыс деңгейін (қалыңдығы 3,8-4,7 м) монғолдық дәуірге (XIII-

XIV ғғ.) жатқызды. Бұл деңгейге кесектен қаланған қабырға жатқызылды. Осы қабаттан төңкерілген хум кездесті. Оның іші борпылдақ топырақпен толтырылған екен. Оның ішінде жұмыртқа қабығы кездеседі.

Мұнда табылған сырлы керамика алдыңғы деңгейдегі керамикадан өзгеше: кеселер жартылай сфера үлгісіндегі пошымдылығымен ерекшеленеді, табандары сақина іспетті болғанмен ортасында «шошағы», яғни шығыңқы элементі бар. Көпшілігі қоңыр ангобпен көмкеріліп түссіз сырмен қапталған. Өрнектері өсімдік тектес, олар сары және жасыл бояумен салынған. Қабатты мерзімдеуде сипатталған керамика үлгілері Баба-ата қалашығының үстіңгі қабаттарынан (XIII-XIV ғғ.) табылған керамика ұқсастығы айтылады. Сырлы керамика сынықтарының жартысы өрнексіз және жасыл сырмен қапталған. Мұндай керамика да Талас пен Шу аңғарларында, Солтүстік Қаратау мен Хорезм аймақтарындағы XIII-XIV ғғ. ескерткіштерінде кездесетіні көрсетілген [5, с.68]. Сырлы керамика ангобы қызыл-қоңыр түсті және кесенің сыртқы жағына біршама жағылғанын, сыры қорғасынды екенін, сыртқы ернеулері сыртқа шамалы иілгенін көрсетіп жазып толықтырады. Осы кеселерге тән өрнектер: айналмалы розетка, жартылай дөңгелекшелер немесе өсімдік тектес нақыштар, ернеулерінде нүктелер қатары салынған. Кеселердің сыртқы бөлігі арка іспетті бейнелермен өрнектеледі. Және ол тек осы дәуірге (XIII-XIV ғғ.) ғана тән екені көрсетіледі [6, с. 79].

Л.Б. Ерзакович бесінші құрылыс деңгейін (қалыңдығы 4,7-5,5 м) белгілеп оған қалың қабырғаны жатқызады. Ол күллі шурф аумағын алып жатқан соң табылымдар мұнда аз болған. Осы құрылыс деңгейін X-XII ғғ. деп мерзімдейді. Сырлы керамика фрагменттері қоңыр түсті бояумен өрнектеліп ақ сырмен қапталған. Мұнымен қоса сырсыз керамика үлгілері минералды бояулармен өрнектелген. Л.Б. Ерзакович осыған ұқсас керамика Баба ата мен Талас аңғары қалашықтарының X-XII ғғ. қабаттарынан шыққанын алға тартады [5, с.68].

Созаққаласының байырғы жазба деректегі атауы туралы алғашқы пікірді Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтың айтқанын алдында айтқан болатынбыз. Ғалымдар 1874 ж. басылған «История монголов по армянским источникам» атты кітаптағы мәліметтерге сүйенген болатын [4, с.111]. Ал Л.Б. Ерзакович Киракос Гандзакецидің «Армения тарихы» атты шығармасының жаңа (1946 ж.) басылымын қарап аталған зерттеушілердің армян патшасы Гетумның 1255 жылғы (Е.И. Агеева, Г.И. Пацевичтің кітабында және Л.Б. Ерзаковичтың Созақ туралы алғашқы мақаласында 1256 ж. деп жазылған) жолсапарында аталатын Кузах қаласы Созаққа сай келеді деген пікірін қуаттай отырып осы мәселеге қосымша дәлелдер келтіреді.

Ғалым Гетум хабарындағы Хузах немесе Камоц деп дерекке сүйене отырып мәселені нақтылайды. Л.Б. Ерзакович Камоц армян тілінде «желді» - яғни қатты жел тұратын орынды білдіретінін алға тартады және Созақ қалашығында өзі қазба жүргізіп жергілікті ауа-райдан хабардар болған соң бұл расында Созақ ауданын тән екенін айтады. Л.Б. Ерзакович ағылшын зерттеушісі Д.А. Бойльдың Камоц деген сөзді басқаша түсіндіретінін жасырмай келтірген. Д.А. Бойль бойынша Созақта Кам деген халық тұрған деп ұғынады, ал камоц – көпше үлгісі деп санайды [9, с.83].

Л.Б. Ерзакович Созақ туралы зерттеуін қорыта келе қалашықтың ең ерте қабаттары X-XII ғғ. жататынын және ол кезде орталық бөлігі ғана болғанын айтады. Ал қалашық беткейіндегі табылымдар негізінде Ә.Х. Марғұлан Созақ қалашығының төменгі қабаттарын монғолдық дәуірден бастаған болатын.

Монғолдық замандағы Созақтың мәдени қабаты оның кейінгі қабаттармен салыстырғанда олардай қуатты болмағанына назар аударды. Мәдени қабаттың қалыңдығына қарай Созақтың ең гүлденген кезін XV-XVI ғғ. жатқызды. Созақтың Қазақ хандығы кезінде үлкен экономикалық орталықтардың бірі болғаны белгілі. Қала аумағы кеңейіп осы кезге тән мәдени қабат шамамен 2 м дейін қалыңдыққа жетеді деп көрсетеді зерттеуші. Ғимараттарды қаптайтын, нақыштайтын қыштардың, сырсыз және сырлы керамиканың көптеп табылуы, металлургиялық шлақтың кездесуі Созақта қалалық өмір дамығанын көрсетті деп санайды Л.Б. Ерзакович [7, с.8]. Осымен қатар Созақтың XVII-XVIII ғғ. мәдени қабаты небәрі 1 м екеніне назар аударылып мұны Қазақ даласына жоңғарлардың шабуылдауынан болған әсер деп түсіндірді [5, с.69].

Мақаламызды қорыта келе Л.Б. Ерзаковичтың Созақтағы зерттеулері Қазақстан археологиясы үшін үлкен жаңалық болды. Бұл жұмыстар сөз жоқ Созақ қаласының тарихын тереңдетумен қатар жалпы археологиямыз үшін аса маңызды болды. Қазақстандық археолог алғаш рет кейінгі ортағасырлық (олардың ішінде Қазақ хандығы заманы) қабаттарды қазып зерттеді. Алғаш рет Созақтағы қазба материалдары негізінде жүйелі түрде кейінгі ортағасырлық керамика, құрылыс қабаттар, тұрғын үй элементтері сипатталды, нақты қазба барысында табылған археологиялық материал тарихи дерек ретінде қаралып ортағасырлық қала мәдениетіне көшпелілердің ықпалы туралы мәселелер қаралды. Бұл Қазақстанда кейінгі ортағасырлық қалалық археология саласындағы алғашқы жұмыстардың бірі болатын. Отырар мен басқа да Қазақстанның кейінгі ортағасырлық қалаларын зерттеуге қаланған негіздердің біріретінде бағалануы керек.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

- 1 Маргулан А.Х. Оседлые поселения VIII-XIII вв. на северных склонах Каратау (извлечение из археологического отчета) // Известия Академии наук Каз.ССР. 1948. Вып. 1. - С. 109-115.; С. 110-111.
- 2 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. - Алма-Ата, 1950.
- 3 Бернштам А.Н. Древний Отрар // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. 1951. Вып. 3. - С. 81-97.
- 4 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ. Т.5. - Алма-Ата, 1958. - С. 3-215.
- 5 Ерзакович Л.Б. О позднесредневековом городище Сузак // Известия АН Каз.ССР. Серия общественных наук. 1966. № 3. - С.66-69.
- 6 Ерзакович Л.Б. Поливная керамика городища Сузак XIII-XVIII вв. (Северные склоны Каратау) // Вестник АН Каз ССР, 1966, №5. - С. 78-81.
- 7 Ерзакович Л.Б. Оседлая культура Южного Казахстана XIII-XVIII вв. (по материалам городищ Чуйской и Таласской долин, северных склонов Каратау). Автореферат кандидатской диссертации. - Ленинград, 1966.
- 8 Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана. - Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1971.
- 9 Ерзакович Л.Б. Караванные пути юга Казахстана в XIII-XVIII вв. // Известия Академии наук КазССР. Серия общественных наук. 1969. №2. - С.79-85.

М.Б. Кожжа ¹, Б.Л. Султанханова ²

¹д.и.н., МКТУ, г.Туркестан
E-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

²магистрант, МКТУ, г.Туркестан
E-mail: bal-su@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЯ Л.Б. ЕРЗАКОВИЧА ПО ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО СУЗАКА

Резюме

В статье рассматривается история археологических работ на месте древнего города Сузак и определяется место исследованиям Л.Б. Ерзаковича. Казахский археолог впервые провел раскопки и исследовал позднесредневековые слои (периода казахских ханств) городища Сузак. На материалах Сузака впервые была описана позднесредневековая керамика, строительные горизонты, элементы жилища. На основе конкретного археологического материала впервые поднят вопрос о влиянии кочевников на культуру средневекового города. Работы Л.Б. Ерзаковича заложили фундамент позднесредневековой городской археологии Казахстана.

Ключевые слова: археология, Казахстан, археолог Л.Б. Ерзакович, позднесредневековье, раскопки, исторические источники, городище Сузак, керамика, строительные горизонты

М.В. Kozha ¹, B.L. Sultankhanova ²

¹Doctor of Historical Sciences, IKTU, Turkestan
E-mail: mukhtar_kozha@mail.ru

²Graduate student, IKTU, Turkestan
E-mail: bal-su@mail.ru

RESEARCHES OF L.B. ERZAKOVICH ON MEDIEVAL SUZAK'S HISTORY

Summary

The article examines the history of archaeological works on the site of the ancient city of Suzak and is determined by the place of L.B. Erzakovich's research. The Kazakh archaeologist for the first time conducted excavations and explored the late medieval layers (the period of Kazakh khanates) of the ancient settlement of Suzak. Suzak's materials first described the late medieval ceramics, construction horizons, elements of the dwelling. On the basis of specific archaeological material, the question of the influence of nomads on the culture of the medieval city was raised for the first time. The works of L.B. Erzakovich laid the foundation of the late medieval urban archeology of Kazakhstan.

Keywords: archeology, Kazakhstan, archeologist L.B. Erzakovich, late Middle Ages, excavation, historical sources, ancient settlement Suzak, ceramics, construction horizons

Д.Е. Жүмекенова¹, Т.С. Садықов²

¹докторант специальности 6D020300 – «История» кафедры Евразийских исследований Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²д.и.н., профессор кафедры Евразийских исследований Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ И ТОПОНИМОВ КАЗАХСТАНА В XVIII-XIX вв. В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

Статья посвящена историографическому обзору изучения топонимов Казахстана в XVIII-XIX вв. русскими учеными и исследователями. Историография топонимов Казахстана в XVIII-XIX вв. представлена на основе теоретического анализа трудов русских ученых. Обозначены основные направления в изучении казахского народа в России в XVIII в.

Целью статьи является анализ изучения работ дореволюционных авторов, где даются различные сведения по истории Казахского края. Особое внимание авторами уделено изучению в трудах и записках дореволюционные ученых характеристик рельефу местности, наименованием местности, взаимоотношениям местного населения с царской администрацией и общественной жизни в целом.

В качестве исследовательской задачи авторами была определена попытка объективно оценить событий и явлений прошлого на основе комплексного исторического анализа источников.

Ключевые слова: топонимика, Казахстан, источники, историография, историография топонимов, историческая география

Важным условием развития исторической науки современного Казахстана, является осмысление событий и явлений прошлого на основе исторического анализа источников. В этой связи актуальным запросом времени выступает научная необходимость системного изучения истории историко-географической науки Казахстана.

Историки и географы XVIII века занимались изучением значений географических названий, выдвигая самые различные предположения. К примеру, Н.И. Надеждин подчеркивает, что для исторической географии большое значение имеют данные топонимики. По мнению этнографа Н.И. Надеждина, «топонимика – это язык земли, а земля есть книга, где история человечества записана в географической номенклатуре» [1].

Важным этапом в процессе накопления знаний о Казахстане и его изучения русскими исследователями явилась вторая половина XVIII - первая половина XIX веков. Вхождение края в состав Российской империи требовала от царской администрации знания о вошедших в состав России земель, размещения и численность их жителей и всестороннее изучение края.

Характеристику рельефу местности, караванным и водным путям, топонимов, взаимоотношениям местного населения с царской администрацией и общественной жизни в целом дали в своих трудах и записках дореволюционные ученые. Исследования населенных мест Казахстана и их топонимов шли от сбора разрозненных материалов к систематическому изучению со стороны научных учреждений России. Русские ученые осуществили первые попытки научного обобщения собранных ими материалов. В этой связи следует отметить исследования П.С. Палласа [2], И.П. Фалька [3] и др., где содержатся ценные материалы об истории, этнографии и географии казахского народа.

Взгляды ученых о природных особенностях казахских земель, имели важное значение для дальнейшего изучения исторических и географических условий Казахстана. В рассматриваемом периоде благодаря работам русских путешественников русская наука получила ценные и достоверные исторические сведения об Оренбургском крае, Арало-Каспийском бассейне, Балхаш-Алакульской впадине, Джунгарском Алатау и других районах Казахстана.

В опубликованных трудах дореволюционных авторов можно проследить два направления: научно-исследовательское и практическое. Условно труды русских ученых можно разбить на следующие группы: труды известных русских ученых, записки военных чиновников и участников экспедиций.

К первой группе источников можно отнести труды таких ученых как: П.И. Рычкова, А.И. Левшина,

Г.Н. Потанина, М.Путинцева, Г.С. Карелина, И.Завалишина и П.П. Семенова-Тянь-Шанского - которые занимались систематизацией географических названий и картографических данных территории Казахстана.

К наиболее полным сводом сведений служит «Книга Большому Чертежу», составленная в 1627 г. Это географический труд содержит сведения о казахских степях. Также в книге даются географическое описание рек Яика, Иргиз, устья Эмбы, пространства до реки Ишим и Сары-су, до гор Улугтау и Каратау и песков Каракумов. Всего в «Книге» дается 58 наименований географических названий [4].

Серьезный вклад в изучении истории и географии казахского народа внес П.И. Рычков. Двухтомный фундаментальный труд П.И. Рычкова «Топография Оренбургской губернии» посвящена Оренбургскому краю [5]. В «Топографии» автором дана характеристика природы, населения и хозяйства Оренбургской губернии, представлен обзор территории по провинциям и дистанциям. Так же Рычков в своей работе дает сведения о происхождении названия города Оренбурга, описывает образование в 1744 году Оренбургской губернии, в результате успешной деятельности Оренбургской экспедиции И. Кирилова.

В «Топографии» П.И. Рычкова определены границы Оренбургской губернии и смежные с ней местности. Внешние границы, по мнению Рычкова, проходят от Гурьева городка в устье Яика до северной части Аральского моря у устья Сыр-Дарьи, отсюда ведет границу к реке Сары-су и далее к верхнему течению рек Ишима и Тобола.

Весомый вклад в изучении исторической географии Казахстана внес А.И. Левшин. В 1820-1822 гг. Левшин А.И. посетил Казахстан. Его путешествие в Степной край было значительным по своим научным и практическим последствиям. Известная работа ученого «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» [6] была опубликована в Петербурге в 1832 г. Книга выдающегося русского ученого А.И. Левшина представляет собой первое в науке фундаментальное исследование по географии, истории и этнографии казахского народа. В первом томе изложены «известия географические», во втором – «исторические известия». В двух томах автор подробно описал географическое положение и природу казахских степей, историю казахского народа с древних времен до конца XVIII в., сообщил множество оригинальных сведений о его образе жизни, хозяйстве, быте и культуре. Автор воспользовался не только печатными материалами, но и личными наблюдениями, а также сведениями, полученными лично из рассказов местных жителей.

Участники экспедиций и путешествий в Казахстане в первой половине XIX века оставили подробные историко-географические описания края, разработали маршрутные карты. Видным ученым и путешественником XIX века является Г.Н. Потанин. Одну из первых своих научных походов ученый совершил летом 1862 года на Урал в составе экспедиции К.В. Струве. Главной целью экспедиции была съемка местности для составления подробных карт и всестороннее изучение Казахского края. Позже в своем отчете о поездке на Урал Г.Н. Потанин напишет интересные сведения о быте казахов, которые, были дополнены ценными документами из фондов Омского архива [7; 6-7].

В 1862 году Г.Н. Потанин был избран членом Императорского Русского географического общества. Отчеты ученого перед Императорским Русским географическим обществом отличались особенностью стиля научного изложения. Работы Г.Н. Потанина носят комплексный характер обследования изучаемой территории. Автор уделяет особое внимание физико-географическим особенностям региона, картографированию местности, топонимическим и этнографическим наблюдениям, записи фольклорных произведений и т.д.

Сведения о топонимике Казахстана, родоплеменном составе казахов и их расселении собраны переводчиком М. Путинцевым [8]. Внимание ученого в основном привлекали местные географические названия и данные по топонимике. В своих работах автор также описывал занятия казахов, внешние проявления их быта, обычное право, местоположение кочевий, родоплеменная структура, торговые связи с соседними государствами и историю формирования казачьих войск. Он посетил кочевья казахов Среднего и Старшего жузов, проводил исследования по этнографии и демографии казахов и был привлечен как специалист к разработке положений 20-30-х гг. XIX века.

В 20-40 гг. XIX века в Оренбурге вел научно-исследовательскую работу Г.С. Карелин [9]. В должности офицера Министерства иностранных дел Г.И. Карелин путешествовал по Казахской степи. Им собраны ценные материалы по географии, истории, и этнографии и казахов. Впервые Карелин совершил поездку во Внутреннюю Букеевскую орду, где познакомился с ханом Джангиром и был приглашен на должность преподавателя и советника по различным делам. В 1828-1830 гг. Карелин, находясь в Нарын-песках, составил крупномасштабную карту Внутренней Букеевской орды и географическое описание.

В научном отношении большое значение имела экспедиция Г.И. Карелина к северо-восточным бере-

гам Каспийского моря, которая состоялась в 1832-1836 гг. Данная экспедиция имела следующие задачи: выяснение процесса обмеления Каспия, исследование устья реки Эмбы и изучение адаевских казахов. В 1883 г. был опубликован дневник Г.И. Карелина, который представляет большой научный интерес.

К исторической географии можно отнести исследование И.Завалишина. В работах автора дается описание географии региона, торговых центров и транспортных путей [10]. Автор много писал о казахском народе, его труды написаны на основе архивных, литературных и экспедиционных материалов. И.Завалишин отмечал, что казахи стояли в то время на более высокой ступени культурного развития, чем другие нерусские народы Западной Сибири.

В 1856-57 гг. по Восточному и Юго-Восточному Казахстану путешествовал П.П. Семенов-Тянь-Шанский [11]. Историко-географические исследования ученого содержат сведения о географии, истории и быте казахского народа.

Следующая группа в дореволюционной русской историографии представлено записками и рапортами администрации и военных чиновников, таких как А.И. Тевкелев, В.Н. Татищев, Г.Ф. Генс, Я.П. Гавердовский, Г.Гейнс, И.Ф. Бларамберг, М. Красовский, М.И. Венюков, С.Б. Броневский, Л.Мейери др. В работах, представляемых военными исследователями, давались описания рельефа местности, топографии населенных пунктов, укреплений, путей сообщения, места торговли т.д.

Становление процесса систематического изучения Казахстана русскими учеными непосредственно связано с личностью крупного российского дипломата, генерал-майора А.И. Тевкелева. В ежедневных записях Тевкелева о всех происходивших событиях в Казахской степи в 1731-1733 годы содержатся сведения по разным вопросам истории, этнографии, а также сведения топографического характера.

В 1731 году российское посольство выехала из Петербурга и двинулась в Казахскую степь. Историко-географическая конъюнктура путешествия Тевкелева по казахской степи отражены в донесениях в специальном «журнале» и топографическом описании маршрута его отряда [12].

В 1734 году с целью ознакомления с природным, экономическим положением края, с жизнью и бытом местного населения была организована Оренбургская экспедиция. Руководителем экспедиции был назначен бывший секретарь Сената И.К. Кирилов. В экспедицию входило 200 человек разных специальностей. В 1734 году по указу царя Оренбургская экспедиция переименована в Оренбургскую комиссию. Руководителем комиссии был назначен В.Н. Татищев. В 1742 году Оренбургскую комиссию возглавил И.И. Неплюев.

В 30-е годы В.Н. Татищев составил первую анкету географо-этнографических обследований «Предложение о сочинении истории и географии российской». Вопросы анкеты свидетельствует о том, что автора интересовали названия народов страны, их происхождение, обычаи и обряды, верования, язык и фольклор, название населенных мест и их топонимы. Материалы анкеты авторам рассмотрены как важный исторический источник. Так же в анкете указана, и методика изучения поставленных в ней вопросов: приобретение письменных источников, зарисовка этнографических предметов, описание топографических названий, наблюдение и опрос [13].

Заметный след в истории изучения казахов Оренбургского ведомства оставил русский государственный деятель Г.Ф. Генс [14]. Значение рукописных трудов Генса неопределимы. Они представляют огромный историко-географический интерес. В них полно и разносторонне изображена жизнь казахского края. Записки Г.Ф. Генса по праву можно считать важным источником географических знаний о Казахстане.

В 1815-1816 гг. Г.Ф. Генс, участвуя в экспедициях, составил географическое описание малоизвестного тогда пространства между Тоболом и Тургаем. Рукописи Генса сохранены в фонде №166 Государственного архива Оренбургской области [15]. Из опубликованных работ Генса следует назвать его заметку «Происхождение жителей и их разделение», в которой описаны, с употреблением значительного количества казахских терминов, некоторые этнографические легенды, родословные, родоплеменная структура и родорасселение Младшего жуза.

Казахскую степь ежегодно посещал и И.Ф. Бларамберг. Он является участником и непосредственно начальником топографической съемки Казахской степи. Историко-географические материалы экспедиции он опубликовал на страницах Военно-статистического обозрения Российской империи [16].

Путевые дневники и записки чиновников в страны Средней Азии конца XVIII - начала XIX в. Частично или полностью были опубликованы еще при их жизни, либо в поздний период, и в течение последних веков неоднократно использовались в трудах многих поколений исследователей истории и этнографии дореволюционного Казахстана. В этой связи представляет огромный интерес труды руководителя русского посольства 1803 г. в Бухару Я.П. Гавердовского, оставившего обширное рукописное наследие по географии, истории и культуре казахского народа. Крупный монографический труд Гавердовского о

Казахстане и казахах никогда прежде не издавался. И только в результате практической реализации в Республике Казахстан Государственной программы «Культурное наследие» в 2005 году историко-этнографические материалы посольства Я.П. Гавердовского впервые введены в научный оборот и стали достоянием широкой научной общественности [17].

Генерал-майором С.Б. Бронеvским [18] составлены ценные сведения о размежевании казахских земель и новых административно-территориальных единиц.

В первой четверти XIX века появляются исследования военно-топографического характера. Большой вклад в изучение края в 20-х годах XIX века внесли офицеры корпуса военных топографов, который был учрежден в 1822 году при главном штабе Российской армии с целью осуществления наиболее эффективных съемок местности. Корпус состоял из штаба и военных топографов. Военные топографы занимались не только съемками маршрутов, но и другими специальными исследованиями. К примеру, более многоплановым изучением местности, в которой им приходилось работать. Исследования корпуса военных топографов создали основу историко-географических представлений о регионе. Данные исследования осуществлялись с применением методов военно-топографического описания, в результате чего заложили основы реального изучения Казахстана. К примеру, военный топограф Н.Е. Косяков в своих путевых заметках писал о казахах из Туркестанского уезда [19].

Офицеры и административные чиновники Российской империи создали содержательные и масштабные исследования по Казахстану. Так, представитель Оренбургской пограничной комиссии генерал-майор Г.Гейнс [20], подполковник генерального штаба М.Красовский [21], русский ученый и публицист, генерал-майор М.И. Венюков [22] путешествовали по территории Казахстана, Средней Азии и т.д. Имели множество трудов, касающихся географии местности, путей сообщения и описания границ территории Казахстана.

Весомый вклад в изучении Степных областей внесли материалы масштабной экспедиции Ф.А. Щербина. В материалах экспедиции содержатся сведения по 12 уездам трех областей Степного края: Акмолинской, Семипалатинской и Тургайской [23; 29-34]. Особо ценным представляются фактологические материалы по Каркаралинским и Павлодарским уездам, сведения о землепользовании, географические описания местностей и т.д. Главной особенностью экспедиции является тот факт, что обследования строились на опросах местного населения.

Середина XIX века является важным этапом в истории русской науки. В 1845 г. усилиями целого ряда выдающихся деятелей российской науки – Ф.Ф. Бергом, К.М. Бэр, Ф.П. Врангелем, В.И. Далем, М.П. Вронченковым и другими – в России возникло Русское географическое общество (РГО). Позже возникла целая сеть его отделений на окраинах. Русское географическое общество обратило серьезное внимание на географическое и историческое изучение Казахской степи. Так, в период 1847-1861 гг. РГО опубликовало большое количество материалов и исследований о казахской степи и народе в целом. Их авторами были в основном члены самого Общества и частично чиновники, служившие в Казахской степи. Так же в изданиях РГО были опубликованы некоторые труды русских дипломатов и офицеров XVIII - начала XIX в. Во второй половине XIX в., в связи с открытием в 1868 г. Оренбургского и в 1877 г. Западно-Сибирского отделов Русского географического общества, изучения территории Казахстана перешла к этим учреждениям. Деятельность Оренбургского и Западно-Сибирского отделов РГО внесли значительный вклад в изучении Казахской степи. В «Положении о Западно-Сибирском отделе РГО» задачи отдела были изложены следующим образом: «Западно-Сибирский отдел РГО, под руководством генерал-губернатора Западной Сибири, занимается изучением как этого края, так равно и сопредельных с ним стран Средней Азии и Западного Китая, в отношении собственно-географическом, геологическом, естественно-историческом, этнографическом, графическом, статистическом, археологическом и археографическом» [24; 329-330]. Исторические и географические материалы, поступающие из Оренбурга, Омска и Казахской степи, были опубликованы в следующих сборниках: Вестник Географического общества, Записки императорского Русского Географического общества по общей географии и Записки Императорского Русского Географического общества по отделению этнографии. Также рукописи ученых РГО отложились в фонде 94 Государственного архива Оренбургской области. Фонд 94 Оренбургский отдел Русского географического общества содержит также ценные документы об образовании Оренбургского отдела ИРГО, годовые отчеты, переписки Императорскими Русскими географическими обществами других городов России, военно-топографическим отделом Оренбургского военного округа, переписки с обществами естественного знания, географии и этнографии оренбургского края и другие важные документы Оренбургского отдела ИРГО [25].

К наиболее ценным источникам, имеющим отношение к исторической географии и исторической

топонимике относятся сборники документов, словари, обзоры, «памятные книжки и адрес-календари», материалы переписей и т.д. В изучении топонимических особенностей казахского края представляют огромный интерес «Географические словари, описанные азбучным порядком» [26] и «Географо-статистический словарь Российской империи» в пяти томах. В историко-географической литературе дореволюционной России «Географо-статистический словарь Российской империи» занимал важное место. Словарь был составлен известным географом П.П. Семеновым-Тян-Шанским по поручению Русского географического общества. Словарь представляет собой комплексный труд, где даны описания географических объектов и приведен подробный список литературы [27].

Одним из крупным изданием по изучению Казахстана русскими учеными были «памятные книжки и адрес-календари» областей [28]. Опубликованные в памятной книжке статьи имели огромное значение как источники историко-географического изучения региона.

Картографические материалы, в частности карты и атласы имеют важное значение в сборе и структурного анализа топографических сведений. Карты являются напечатанные, рукописные и приложенные к историческим сочинениям чертежи, и карты. Карты XVIII века дают общее сведение об описываемой территории Казахстана, а картографические материалы уже XIX века дают полные сведения о географии края, населенных пунктах и освоение новых территории. Карты XIX века отличаются тем, что имеют градусную сетку, и в основе их лежат материалы топографических съемок.

В 20-30-е годы XIX века в Казахстане картографические работы получили особый размах. Связано это в первую очередь с экспедиционной деятельностью русских путешественников и военных чиновников. На развитие картографических работ оказал значительное влияние создание отдельного Оренбургского корпуса с квалифицированными топографами. До 20-30-х годов XIX века карты в степи были составлены по маршрутам путешественников, топографических съемок территории Казахстана не производили.

Еще в 1701 г. была составлена книга сибирских карт, под названием «Чертежная книга Сибири» [29]. В ней указаны многие народы тюркского происхождения, в том числе киргизы, татары, ногаи и другие.

Во второй половине XVIII века были созданы две рукописные карты, которые охватывают территории частично Младшего и Старшего жузов, Бухарского и Хивинского ханств. Первая карта «Карта, представляющая киргиз-кайсацкую степь и часть России» составлена генерал-майором Я.Боувером. Данная карта основана на чертежи И.Красильникова, приложенная к «Оренбургской топографии» П.Рычкова. Автором второй рукописной карты является И.Лютов. Карта И.Лютова основана на картографические и литературные материалы XVIII века. Карта Лютова, в отличие от карты Боувера, более точно изображает географические объекты. Однако у Боувера населенные пункты нанесены полнее. В первой половине XIX века были составлены и изданы несколько рукописных карт: «Карта Оренбургской губерний»; «Карта части Средней Азии, содержащая земли киргиз-кайсаков, туркменов, каракалпаков и бухарцев»; «Генеральная карта Азиатской России» и т.д. составителем последней является поручик Поздняков. Данные карты ценные тем что, содержат подробные описание населенных пунктов и уникальные данные о расселении народов Средней Азии и Казахстана. Особо следует отметить рукописную карту «Киргиз-кайсацкой степи и Туркестана», составленную топографом А.К. Тимофеевым и А.И. Левшиным. Данная карта является уникальным историко-географическим и топографическим источником. Карта основана на другие, ранее изданные, рукописные карты и отчеты различных экспедиции из архивов Оренбургской пограничной комиссии. В карте «Киргиз-кайсацкой степи и Туркестана» подробно описаны и показаны караванные пути, торговые центры, линии русских укреплений и проведены границы между казахскими жузами. Во второй половине XIX века было составлено несколько карт, которые представляют особую ценность: «Генеральная карта Оренбургского края и части Хивинского и Бухарского владений»; «Карта Сырдарьинской линии» и «Карта Киргизской степи Оренбургского ведомства и Бухарского, Хивинского и Кокандского владений». Данные карты позволяют уточнить местоположение крупных и мелких населенных пунктов Казахстана, а также определить хозяйственно-экономическую освоенность территории [30].

Карты, составленные военными топографами, с подробным описанием населенных пунктов, отложены в фондах Государственного архива Оренбургской области. К примеру, Карта Тургайско-Уральского переселенческого района Кустанайского уезда, Карта Кустанайского уезда Тургайской области и т.д. [31].

Во второй половине XIX века историко-географическое изучение территории Казахстана пополнился внушительными выдающимися исследованиями.

Первые попытки комплексного изучения Казахстана, предпринятые Россией в XVIII веке связаны с организации экспедиционных исследований территории края. Во второй половине XVIII века изучение Казахстана русскими учеными достигло значительных успехов. Учеными были сделаны интересных открытий, обусловленные многовековой историей русской науки, накоплением ценных и обильных материалов, разработкой ряда теоретических проблем и достоверностью научных сообщений и фактов.

Одним из событий научного изучения казахской степи в России в XVIII в. является деятельность двух академических экспедиции (1733-1743, 1768-1774). В работу экспедиции входили такие видные ученые, как И.И. Лепехин, П.С. Паллас, В.Ф. Зуев, И.Г. Георги, П.Б. Иноходцев, И.П. Фальк, Н.П. Рычков и многие другие. В результате работы двух академических экспедиции был собран огромный материал о природе, хозяйстве и населении Азиатской России. Материалы экспедиции получили впоследствии освещение в трудах великих русских ученых.

Таким образом, наиболее солидно, как по количеству разнообразных материалов, так и по их информативной насыщенности историко-географическое прошлое Казахстана представлено в российской историографии периода XVIII – начала XIX вв.

Список использованной литературы:

- 1 Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира. - СПб., 1837. - С. 27-76.
- 2 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. - СПб., 1773. Т.1. - 786 с.
- 3 Фальк И.П. Полное собрание учёных-путешественников по России. Записки академика Фалька. - СПб., 1824.Т.5. - 560 с.
- 4 Книга Большому Чертежу под ред. К.Н. Сербиной / Издательство АН СССР. – 1950.
- 5 Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. - Оренбург, 1762. - 331 с.
- 6 Левишин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. - Алматы, 1996. - 656 с.
- 7 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Потанин Г.Н. Исследования и материалы / Составление тома и указателей, транскрипция текстов, историографический очерк К.Ш. Алимгазинова. - Алматы, 2006. Т.7. - 600 с.
- 8 Путинцев М. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времен водворения западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории. - Омск, 1891. - 229 с.
- 9 Карелин Г.С. Журнал веденный при обозрении части Киргизской степи в ученом отношении Титулярным советником Карелиным. - СПб., 1831. - 11 с.
- 10 Завалишин И. Описание Западной Сибири // Сибирско-киргизская степь. - СПб., 1867.Т.3. - 145 с.
- 11 Семенова-Тянь-Шанский П.П. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край. Т. 18 / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. - СПб., 1903. - 479 с.
- 12 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (173-1759 гг.). - Алматы, 2005. Т.3. - 484 с.
- 13 Татищев В.Н. Избранные произведения. - Ленинград, 1979. - 464 с.
- 14 Генс Г.В. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Выпуск 19. - Москва, 1908. - 278 с.
- 15 ГАОО, Ф.166 Генс Григорий Федорович
- 16 Бларамберг И.Ф. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) Орды и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства. // Военно-статистическое обозрение Российской империи. - СПб., 1848. Ч.3. Т.14. - 193 с.
- 17 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описание казахских земель. Первая половина XIX век / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев - Алматы, 2007. Т.5. - 620 с.
- 18 Броневский С.Б. Из записки начальника штаба Отдельного Сибирского корпуса генерал-майора Броневского, представленной генерал-губернатору Западной Сибири о положении в Среднем жузе // В кн.: Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв. - Алма-Ата, 1964. - 574 с.
- 19 Косяков Н.Е. Путевые заметки военного топографа Косякова по Каратегину и Дарвазу в 1882 году // ИРГО. Т.20. Выпуск 6. - СПб., 1884. - 602 с.
- 20 Гейнс Г. Киргиз-кайсаки в Зауральской степи // Собрание литературных трудов. - СПб., 1897-1898. Т.1-2. - 597 с.
- 21 Красовский М. Область сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики в 3 частях. - СПб., 1868. Ч.1. - 428 с.
- 22 Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. - СПб., 1873. - 457 с.
- 23 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные по обследованию степных областей. Семипалатинская область. Усть-Каменогорский уезд. - СПб., 1905. Т.9. - С. 29-34.
- 24 История Русского географического общества. - Москва, 1979. - 355 с.
- 25 ГАОО, Ф.94 Оренбургский отдел Русского Географического Общества
- 26 Словарь географический Российского государства, описывающий азбучным порядком. - Москва, 1805. Т.4. - 1339 с.
- 27 Никитин Н.П. Краевая литература пореформенной эпохи как источник для исторической географии России этого времени // Историческая география. - Москва, 1960. - С. 211-237.
- 28 Памятная книжка и адрес-календарь Уральской области на 1901 год. - Уральск, 1901. - 265 с.
- 29 Чертежная книга Сибири, 1882 - Чертежная книга Сибири 1701 г. - СПб., 1882. - Л. 21.
- 30 Ксенжик Г.Н. Историческая география степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв. - Алматы, 2015. - 406 с.
- 31 ГАОО, Ф. 124 Оренбургская межевая комиссия г.Оренбург Оренбургской губернии.

Д.Е. Жұмекенова¹, Т.С. Садықов²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ұлттық Еуразия университетінің Еуразиялық зерттеулер кафедрасының 6D020300 – «Тарих» мамандығының докторанты, Астана қ., Қазақстан

²т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ұлттық Еуразия университетінің Еуразиялық зерттеулер кафедрасының профессоры, Астана қ., Қазақстан

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТОПОНИМДЕРІ МЕН ТАРИХИ ГЕОГРАФИЯСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Мақала Қазақстан топонимдерінің XVIII-XIX ғасырлардағы орыс ғалымдары мен зерттеушілерінің еңбектеріне тарихнамалық шолу жасауға арналған. Қазақстан топонимдерінің тарихнамасы XVIII-XIX ғасырларда орыс ғалымдарының еңбектеріне теориялық анализ жасау негізінде көрсетілген. XVIII ғасырда Ресейдегі қазақ халқын зерттеудегі негізгі бағыттары белгіленген.

Мақаланың мақсаты Қазақ өлкесінің тарихы бойынша революцияға дейінгі авторлардың жұмыстарында көрсетілген мағлұматтарға талдау жасау болып табылады. Авторлармен революцияға дейінгі ғалымдардың еңбектеріндегі жергілікті жер бедерінің сипаттамалары, жер атаулары, жергілікті халық пен патшалық әкімшіліктің арасындағы қарым-қатынасы, олардың тұтастай қоғамдық өмірге қарым-қатынасына ерекше көңіл бөлінген.

Зерттеудің міндеті ретінде авторлардың оқиғалар мен өткен құбылыстарға кешендік тарихи талдау жасау негізінде дереккөздерге объективті баға беруге тырысқаны қарастырылады.

Түйін сөздер: топонимика, Қазақстан, дереккөздер, тарихнама, топонимдердің тарихнамасы, тарихи география

D.E. Zhumekenova¹, T.S. Sadikov²

¹Doctoral student of the specialty 6D020300 – “History” of the Department of Eurasian Studies of the Eurasian National University, L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

²Doctor of History, Professor of the Department of Eurasian Studies of the Eurasian National University, L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

STUDY OF TOPONYMY OF THE STEPPE REGION IN THE SCIENTIFIC WORKS OF RUSSIAN SCIENTISTS: HISTORICAL ANALYSIS

Summary

The article is devoted to a historiographical survey of the study of toponyms of Kazakhstan in the XVIII-XIX centuries. Russian scientists and researchers. Historiography of Kazakhstan toponyms in the XVIII-XIX centuries is presented on the basis of a theoretical analysis of the works of Russian scientists. The main directions are indicated in the study of the Kazakh people in Russia in the XVIII century.

The purpose of the article is to analyze the study of the works of pre-revolutionary authors, which give various information on the history of the Kazakh region. Special attention was paid to the study of pre-revolutionary scientists in the writings and notes of characteristics of the terrain, the name of the terrain, the relationship of the local population with the tsarist administration and public life in general.

As a research task, the authors defined an attempt to objectively assess events and phenomena of the past on the basis of a comprehensive historical analysis of sources.

Keywords: toponymy, Kazakhstan, sources, historiography, historiography of toponyms, historical geography

А.Т. Дюсенова,¹ Қ.Ф. Даркенов,² Ж.Е. Нурбаев³

¹Аймақтану кафедрасының 1-курс магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., Қазақстан

²т.ғ.к., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., Қазақстан

³т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана қ., Қазақстан

«ҰЛЫ ОЙЫН» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ КЕҢЕСТІК-РЕСЕЙЛІК ТАРИХНАМАҒА ШОЛУ

Аңдатпа

Қазіргі уақытта Орталық Азия аймағы геостратегиялық маңызды аймақтардың бірі болып табылады. Оған көптеген табиғи байлықтар, географиялық орналасу, мемлекетаралық қатынастар, сыртқы саясатты жүргізуі сияқты және тағы басқа факторлар әсер етеді. Бірақ, аймақтың халықаралық қатынастарға тигізетін әсері қазірден басталып жатқан жоқ. Сондықтан аймақтың тарихын және оның геостратегиялық аймаққа айналу тарихын қарастыру маңызды.

Берілген мақалада «Ұлы ойын» терминінің феномені және оның тарихнама қалыптасуы қарастырылған. Мақаланың мақсаты аталған тақырыпқа қатысты жазылған 1917 жылға дейінгі деректер, кеңестік және ресейлік тарихнамалардың ерекшеліктерін және ұқсастығын көрсету. Тақырып бойынша берілген кеңестік және ресейлік авторлардың еңбектеріне жан-жақты талдау жүргізу арқылы, олардың ішінде ең маңыздылары аталған. Сондай-ақ олардың ішінде де әдебиеттер жанашылдығы мен тақырыбы бойынша белгілі топтарға бөлінді.

Түйін сөздер: Ұлы ойын, Орталық Азия, тарихнама, бәсекелестік, Британ империясы, Ресей империясы

«Ұлы ойын» (ағыл. Great game) – XIX ғ. және XX ғ. басында Оңтүстік және Орталық Азиядағы үстемдік үшін Британ және Ресей империяларының геосаяси бәсекелестігі. Термин алғаш рет 1840 жылы, Ост-Үнді компаниясының офицері қызметінде болған Артур Коннели қолданды. Ол осы сөз тіркесін Кабулдағы британдық саяси өкілінің Бомбей губернаторына жазберген хат көшірмесінің шегінде жазған. Алайда, сөздің кең таралуына 1901 жылы жарияланған Редьярд Кипплиенгтің «Ким» атты романы ықпал етті. КСРО-ның ыдырауы және Орталық Азияда тәуелсіз мемлекеттердің жаңадан қалыптасуы аймақтағы халықаралық қатынастар архитектурасын түпкілікті өзгертті. Сондықтан, қазіргі кездегі халықаралық қатынастардың дамуы, саяси және экономикалық құрылым, ірі саяси күштер арасындағы аймақтағы ықпал үшін күрес Орталық Азиядағы «Ұлы ойын» тарихына жүгінуді талап етеді. Тарихи тәжірибені зерттеу аймақтағы қазіргі халықаралық қатынастар туралы негізделген тұжырымдар жасауға және бұрынғы көптеген қателерді қайталамауға мүмкіндік береді.

Британдық тарихи әдебиетте XIX ғасыр викториан дәуірі деп аталады. Осы уақыттың негізгі ерекшелігінің бірі негізінен көп жағдайда бұған дейін үлкен кеңістіктермен бөлінген империялардың амбицияларының жемісі болды және XIX ғасырда көрші мемлекеттерге айналған, Ресей мен Ұлыбритания арасындағы өткір әскери және саяси бәсекелестік болып табылады. Империялық антагонизм викториан дәуірінің негізгі ерекшеліктерінің бірі болды, ол бүкіл тарих бойы Азия мен Африка елдеріндегі еуропалық державалардың белсенді кеңеюімен, көптеген соғыс, ашық және құпия қақтығыстармен қатар жүрді. Әлемдегі империялардың орны, олардың халықаралық қатынастар жүйесіндегі рөлі, мемлекеттің қорғаныс күшін нығайту және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету - империалистік саясатты анықтаған адамдар үшін әрдайым маңызды болатын мәселелер. XIX және XX ғасырдың басында бұл мәселелер тек өзектілігін ғана жоғалтпады, керісінше, Еуропа мен әлемдегі түбегейлі өзгерген геосаяси жағдай, биліктің әлемдік балансындағы ауысу сол уақытта Ресей мен Ұлыбританияның ірі империяларының мүдделеріне тікелей әсер етіп, жаңа шындыққа жауап табуды талап етті. XIX ғасырдың ортасынан бастап қарқынды дамып келе жатқан ұлы еуропалық державалардың кеңеюі тек басып алуға емес, сонымен бірге колониалдық иеленудің қайта бөлінуіне әкелді. Нәтижесінде Балқан, Таяу Шығыста және Қиыр Шығыста, Орта Азияда, Ресей мен Ұлыбританияның жетекші рөлінде халықаралық қарама-қайшылықтардың бірнеше торабы қозғалды.

XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы империялық қайшылықтар Еуразияның орталық бөлігінің кеңістігінде көптеген халықаралық проблемаларға негіз қалады. Ең алдымен, Ресей мен Ұлыбритания арасындағы Орталық Азиядағы бәсекелестік аймақтағы шекараларды қалыптастыруға айтарлықтай ықпал етті.

XIX ғасырдың екінші жартысында - XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы мемлекетаралық шекаралардың көпшілігі өздерінің қазіргі кездегі күйлеріне ие болды. Ресей, Ұлыбритания, Қытай, Парсы және Ауғанстан арасында жасалған бірқатар келісімдердің нәтижесі жүзеге асты. Екіншіден, Ресей мен Ұлыбритания арасындағы бәсекелестік әлемдегі ең маңызды халықаралық мәселелердің бірі - бөлінген ұлттардың мәселесін тудырды. Бұл, шекаралар көбінесе ұлы державалардың стратегиялық мүдделеріне сүйене отырып және аймақтың этнографиялық картасын елемей, еркін түрде жүргізілді. Нәтижесінде көптеген халықтар (пуштундар, тәжіктер, өзбектер) және кейде бір отбасының мүшелері мемлекетаралық кедергілермен бөлінді. Үшіншіден, Ресей мен Ұлыбритания арасындағы бәсекелестік қазіргі заманғы нысанында ауған мемлекетін, оның барлық теріс аспектілерімен (пуштун тайпаларының сепаратизмі, күрделі этносаралық қақтығыстар, түрлі топтар арасындағы билік үшін үнемі күрестер), қалыптастыруға ықпал етті. Барлық осы проблемалар Орталық Азияның қазіргі заманғы мемлекеттерінің саяси тұрақсыздығына жағдай жасайды.

Мұндай жағдайларда Ресей мен Британияның Орта Азиядағы бәсекелестігінің тарихи түп-тамырын зерттеу, аймақтағы ресейлік және британдық саясатты жүзеге асырудың әртүрлі тұжырымдамалары мен тәсілдерін қалыптастыру, «Ұлы ойын» жөнінде ресейлік және шетелдік тарихнаманы қалыптастыру және дамыту өте маңызды, соның ішінде аймақтағы қазіргі саяси процестерді де талдау үшін.

Берілген тақырып бойынша тарихнаманы екіге бөліп көрсетуге болады:

- Ресейлік және Орталық Азия елдері
- Батыстық (АҚШ және Еуропалық)

XIX-XX ғ. «Ұлы ойын» терминін, оның маңызын ашу үшін алдымен Ресейлік және Британдық әдебиеттерді салыстырған жөн. Ресей мен Ұлыбританияның Орта Азиядағы бәсекелестік мәселесі бойынша ресейлік және британдық тарихи әдебиеттерді зерттеуі орыс тарихнамада үлкен тарихы бар. Шамамен жүз елу жыл бұрын Орталық Азияны зерттеуің нағыз серпілісі басталды. XIX ғ. ортасынан бастап жарты ғасырдан астам уақыт бойы. Жарты ғасырдан астам уақыт бойы, XIX ғ. ортасынан бастап XX ғ. басына дейін Орталық Азияның географиясы мен топографиясын зерттеген, аймақ халықтарының өмірі туралы ақпарат жинаған көптеген еуропалық азаматтық және әскери зерттеушілерінің қызығушылығы болды. Экспедициялар туралы жүздеген баяндамалар жарияланды, ондаған кітаптар мен мақалалар басып шығарылды, көптеген пікірталастар өткізілді - еуропалық ғалымдар әлемі Орталық Азиядағы ғылыми бумды бастан кешті. Біртіндеп, XX ғ. 40-шы жылдарының аяғына қарай аймаққа әлемдік державалардың қызығушылығы төмендеді, сонымен бірге зерттеулер саны да төмендеді.

Орта Азияны зерттеу және Ресей мен Ұлыбритания арасындағы бәсекелестікпен қатар, аймақта тарихи-өлкетану мектептерінің қалыптасуы өтіп жатты. Сол уақытқа дейін ресейлік және британдық тарихнамада Орталық Азиядағы «Ұлы Ойынға» арналған негізгі концепциялар мен тәсілдері қалыптасты. Тақырып бойынша зерттелген әдебиеттерге қызқаша мазмұндама берілген алғашқы жұмыстар XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында пайда бола бастады. Олардың арасында М.А. Терентьев [1] пен А.Е. Снесаревті бөлуге болады [2]. М.А. Терентьевтің «Орта Азиядағы Ресей мен Англия» (1875) атты кітабында шетелдік авторлардың, бірінші кезекте британдық шығыстанушы Г.Рауслинсон мен венгр ғалымы А.Вамберидің шығармаларын талдауға және сұрыптауға көп көңіл бөлді. Сондай-ақ, А.Е. Снесарев «Ауғанстан» (1921) кітабында Орталық Азиядағы Ресей мен Ұлыбритания арасындағы бәсекелестіктің тарихы туралы әдебиеттерді мұқият шолып шығарды. Британдық авторлардың еңбектерінің қатарында ол А.Гамильтонның «Ауғанстан» (1908) жұмысын ерекше атап өтті, ол оны мол дерекнама және кітапты жазудағы терең зерттеулер үшін жағымды бағалайды. Сонымен қатар, Г.Белюдің «Ауғанстан халықтары» (1880) кітабын бөлген, бірақ бұл жұмыс нақты материалдың жетіспеушілігінен және сенімсіз дереккөздердің пайдаланылғанынан әлсіз болды. Дәл XIX ғ. екінші жартысында және XX ғ. басында кейін бірнеше тарихшылар ұрпақтары зерттеген негізгі проблемалар анықталған. Біртіндеп білім жинақталғанда, Ресейде беделді қомақты ғылыми сипаттағы шығармалар пайда болды, себебі олардың авторларында жеткілікті материалдар қоры болды. Олардың көбі әдейі Ресей мен Ұлыбританияның Орта Азиядағы бәсекелестігінің әртүрлі тарихнама аспектілеріне арналды. Олардың қатарына А.Е. Снесаревтің Аристов Н.А. «Англо-Үнді Кавказ» кітабына шолу, Түркістан әскери округіне жақын елдерге қатысты ақпарат, сондай-ақ Снесаревтің А.И. Андрогскийдің «Ауғанстанның әскери-географиялық сипаттамасы ресей армиясының қорғаныс операциялары аймағы ретінде» кітабына рецензиясын жатқызуға болады.

Орталық Азиядағы Ресей мен Ұлыбританияның тарихнамалық бәсекелестігі тақырыбын, сондай-ақ ресейлік В.А. Бартольд [3], И.Ю. Крачковский [4], Б.В. Лунин [5] сияқты шығыстанушылар да өз жұмыстарында қозғаған. Кеңес дәуірінде Ресей мен Ұлыбританияның Орта Азиядағы бәсекелестік тарихындағы барлық ірі жұмыстар осы тақырып бойынша ресейлік және шетелдік тарихи әдебиеттердің өте кең және

қызықты зерттелуін қамтыды. Осындай монографиялардың авторлары Е.Л. Штейнберг [6], Ф.Х. Юлдашбаев [7] және Г.А. Хидояттов [8] болып табылады. Ресейлік және шетелдік тарихнамадағы қызықты және әрқашан елеулі шолулар жасалған, танымал кеңес ғалымы, Орталық Азиядағы шығыстанушы маман Н.А. Халфин шығармалары арқылы ерекшеленді [9]. С.З. Мартиросовтің [10] және Г.А. Ахметжановтың [11] еңбектері ХХ ғасырдың екінші жартысында Ресей мен Орта Азия арасындағы Орыс тарихнамасын зерттеуге арналған арнайы жұмыстар болып табылады. Өзінің маңыздылығын жоғалтпаған осындай жұмыстардың бірі – бұл 1962 жылы Орталық Азиядағы ағылшын-ресейлік бәсекелестіктің тарихнамасы бойынша жазылған С.З. Мартиросовтың еңбегі. Бұл мақалада жұмыстар революцияға дейінгі және кеңес зерттеушілерінің еңбектері қарастырылады, тақырыпты зерттелу дәрежесі мен мәселе бойынша дерекнаманы күйі талданады. Бүгінгі күнге дейін С.З. Мартиросовтың еңбегі революцияға жейінгі және Орталық Азияда кеңестік тарихнама бәсекелестігі бойынша іс жүзінде жалғас арнайы күрделі жұмыс болып табылады.

ХХ ғасырдың 80-ші 90-шы жылдардың басында кеңестік тарихнамада Орталық Азиядағы Ресей мен Ұлыбритания арасындағы бәсекелестікті британдық тарихнама қалыптастыру мен дамытуға арналған бірнеше жұмыс пайда болды. Ерекшеленге монографиялардың арасынан екеуін бөлуге болады: «Орта Шығыстағы Ұлыбритания: сыртқысаяси концепцияларын талдау» (автор – Жигалина О.И.) [12] және «Ағылшын және американдық тарихнамадағы Ұлыбританияның және АҚШ-тың саясаты (очерктер)» (авторлар – Кожекина М.Т., Федорова И.Е.) [13]. Бұл жұмыстардың авторлары дерекнама мен әдебиеттердің кең ауқымына сүйеніп, ХІХ ғасырдың басынан ХХ ғасырдың 80-ші жылдарына дейін «Ұлы ойынға» қарасты британ және американдық тарихнаманың дамуын зерттеді. Жигалинаның жұмыстарында Британ империясының Орталық Азиядағы бар болған сыртқы саяси концепцияларына талдау жасалынған, Шығыстағы саясат мәселелері бойынша ағылшын билеуші топтарындағы болған бәсекелестік көрсетілген.

О.И. Жигалина өз монографиясында Орталық Азиядағы ХІХ ғ. – ХХ ғ. басында ағылшын саясат тұжырымдамасын төрт негізгі кезеңін анықтады. Бірінші кезең (ХІХ ғ. 30-шы жылдарына дейін) Орталық Азиядағы британдық «қорғаныс» тұжырымдамасының қалыптасуы мен пайда болу кезеңі. Дәл осы уақытта Үндістан үшін «ресейлік қатер», Ресей испериясының «агрессивтілігі» және аймақтағы британдық «қорғаныс» саясаты туралы тезистер алғаш рет тұжырымдалған болатын. Екінші кезең (ХІХ ғ. 30-40-шы жылдары) О.И. Жигалинаның ойынша «тұйық шекара» немесе «шебер әрекетсіздік» тұжырымдамаларының пайда болу кезеңі, бұл негізінен алғашқы ағылшын-ауған соғысы (1838-1842) айналасындағы оқиғалардың нәтижесі болды. Үшінші кезең (ХІХ ғ. 60-70-ші жылдары) екінші ағылшын-ауған соғысына (1878-1881) келген Парсы мен Ауғанстанда британ экспонсиясының жандандырылуы және «шабуылдық саясатына» көші басталды. Автор ХІХ ғ. 60-80 жылдардағы Орталық Азиядағы британдық саясат әдістері туралы әртүрлі мектептер мен тәсілдердің арасындағы күресті сол кезде парламенттегі либералдар мен консерваторлар арасындағы ішкі саяси бақталастықпен байланысты болды. Төртінші Таяу Шығыс (ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басы) әртүрлі мектеп өкілдерінің жақындасуы және Орталық Азияға байланысты британ саясатының ортақ деп атауға болатын «Таяу Шығыс» тұжырымдамасының қалыптасу кезеңі болды. Жалпы алғашқы, жұмыс жеңіл және қолжетімді тілде жазылған, ол британдық авторлар туралы қызықты өмірбаяндық ақпаратты қамтиды. М.Т. Кожекина және И.Е. Федорова өз жұмыстарында Парсы мен Ауғанстанда Ұлыбритания мен АҚШ-тың ХХ ғ. 80-ші жылдарына дейінгі саясатына байланысты ағылшын және американдық тарихнамасын, сондай-ақ Орталық Азиядағы британ саясатының бағалануының негізгі тәсілдері мен жүзеге асыру тұжырымдамаларын зерттеген. Бұл монографияда Ресей мен Ұлыбританияның Орталық Азиядағы бәсекелестігінің дамуының британдық және американдық тарихнамаларында басқа хронологиясы ұсынылды. Осында үш кезең анықталды: Бірінші – ХІХ ғ. бірінші жартысы, екінші – ХІХ ғ. екінші жартысы-ХХ ғ. басы және үшінші – ХХ ғ. 20-80-ші жылдары. Бірінші кезең – Орталық Азия туралы ақпарат жинау және одан әрі зерттеулер жүргізу үшін дерекнаманың қалыптасу дәуірі. Дәл осы кезеңде «шабуылдау саясаты» және «шебер әрекетсіздік» мектептерінің идеологиялық негіздері қалыптасты. Екінші кезеңде Орталық Азиядағы британдық саясатты іске асыру жөніндегі үлкен ықпал ететін, жоғарыда айтылған екі мектептің негізгі ережелері қалыптасты. ХІХ ғ. соңында әртүрлі мектептер арасындағы айырмашылықтар өтілді және олар Ұлыбританияның Орталық Азиялық саясатының жаңа «геосаяси тұжырымдамасын» қалыптастырды. Үшінші кезең – ХХ ғ. 50-80 жылдардағы британ және американдық тарихнамасының құрылуы мен дамуы.

90-шы жылдары - 2000-шы жылдардың басында «Ұлы ойынды» зерттеудің тарихнамалық аспектілері іс жүзінде қарастырылмады. Осы уақыт аралығында С.Н. Брежнева [14] және А.В. Кузьминов [15] ғана аталмыш тақырып бойынша бірнеше жұмыс шығарды. Осылай А.В. Кузьминов кеңестік тарихнамада Орталық Азияның Ресей империясына «қосылу» себептерін бағалауға арналған тәсілдер эволюциясын

зерттеді. Қорытындыларында А.В. Кузьминов негізінен британдық және американдық авторлардың жұмыстарына сүйенеді. Автор, жалпы, шетелдік тарихшылардың қорытындыларымен келіседі және кеңестік «Ұлы ойын» тарихнамасының дамуының іш кезеңін бөліп шығарады: XX ғасырдың 20-жылдар - 30 жылдардың басы, XX ғасырдың 30-жылдардың соңы - 50-ші жылдарының басы және XX ғасырдың 50-80 жылдары. Бұл сатылардың әрқайсысы Орталық Азиядағы ағылшын-ресейлік бәсекелестік туралы «кем зұлымдық» Попов тұжырымдамасы арқылы «абсолюттік зұлымдық» Покровский тұжырымдамасынан Ресейге «ерікті түрде қосылу» ұғымына деген көзқарастың эволюциясы арқылы сипатталады.

«Жаңа ұлы ойын» XIX ғасырдың классикалық «Ұлы ойынынан» айырмашылығы, осында аймақтағы отын саясаты басты орында тұр. Енді аймақты географиялық нақты басқару үшін бәсекелесудің орнына «құбырлар, танкерлік маршруттар, мұнай консорциалары және келісімшарттар» «Жаңа ұлы ойынның» мақсаттары болып табылады.

Термин әдебиеттерден аналитикалық бағдарламаларға дейін, кітап атауларында, академиялық журналдарда, жаңалықтар мақалаларында және үкімет хабарламаларында көрініс тапты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Терентьев М.А. *Россия и Англия в Средней Азии*, - СПб., 1875. – 361 с.
- 2 Снесарев А.Е. *Афганистан*. – М., 1921. – 272 с.
- 3 Бартольд В.А. *История изучения Востока в Европе и в России*. - Л., 1925. – 318 с.
- 4 Крачковский И.Ю. и др. *Очерки по истории русского востоковедения*. – М., 1953. – 211 с.
- 5 Лукин Б.В. *Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении*. – Ташкент, 1965. – 263 с.
- 6 Штейнберг Е.Л. *История британской агрессии на Среднем Востоке*. – М.: Воениздат, 1951. – 212 с.
- 7 Юлдашибаева Ф.Х. *Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70-80-е годы XIX в.)*. – Ташкент, 1963. – 192 с.
- 8 Хидояттов Г.А. *Из истории англо-русских отношений в средней Азии в конце XIX века*. - Ташкент, 1969. [Электронный ресурс] // <http://regiment.ru/Lib/A/67/2.htm> (дата обращения: 30.10.2017).
- 9 Халфин Н.А. *Политика России в Средней Азии (1857-1868)*. - М.: Издательство восточной литературы, 1960. - 272 с.; Халфин Н.А. *Присоединение Средней Азии к России (60-90-е гг. XIX в.)*. - М.: Наука, 1965. - 468 с.
- 10 Мартиросов С.З. *Англо-русские противоречия в Средней Азии в дореволюционной и советской исторической литературе*. - Ашхабад, 1962.
- 11 Ахмеджанов Г.А. *Советская историография присоединения Средней Азии к России*. – Ташкент, 1969. – 455 с.
- 12 Жигалина О.И. *Английская историография конца XIX века о политике Великобритании в Иране и Афганистане: сб. статей*. – М., 1983. – С. 226-245.
- 13 Кожекина М.Т., Федорова И.Е. *Политика Великобритании и США на Среднем Востоке в английской и американской историографии (очерки)*. – М., 1989. – 220 с.
- 14 Брежнева С.Н. *Присоединение Средней Азии к России: историографический аспект // Вестник Волжского университета им. Татищева*. - Серия «История». - 2000. – Вып. 2. - С. 122-136.
- 15 Кузьминов А.В. *«Изменение представлений об истории присоединения Средней Азии к России в советской историографии как проблема отношений «центра» и «периферии» [Электронный ресурс] // Диалог культур: материалы конференции // <http://liber.rsuh.ru/Conf/Russiadialog/kuzminov.html>* (дата обращения: 01.11.2017).

А.Т. Дюсенова,¹ Қ.Ф. Даркенов,² Ж.Е. Нурбаев³

¹магистрант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

²к.и.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

³к.и.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

СОВЕТСКИЙ И РОССИЙСКИЙ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР КОНЦЕПЦИИ «БОЛЬШОЙ ИГРЫ»

Резюме

В настоящее время регион Центральной Азии является одним из самых важных геостратегических регионов. На это влияют природные ресурсы, географическое положение, межгосударственные отношения, внешняя политика и другие факторы. Геостратегическая важность региона сложилась не за несколько десятков лет. Поэтому важно учитывать историю региона и его становление в качестве геостратегически важного объекта в международных отношениях.

В этой статье рассматривается феномен «Большой игры» и формировании историографии касательно данной

концепции. Целью статьи является раскрыть источниковую базу до 1917 года о соперничестве крупных держав в регионе, а также показать особенности и сходства советской и российской историографии. В результате анализа работы советских и российских авторов по этой теме в статье перечислены наиболее важные из них. Кроме того, литература была разделена на группы по новизне и темам.

Ключевые слова: Большая игра, Центральная Азия, историография, конкуренция, Британская империя, Российская империя

A.T. Dyussenova,¹ K.G. Darkenov,² Zh.E. Nurbayev³

¹Master, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

²PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

³c.h.s., Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

REVIEW OF SOVIET AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE CONCEPT OF "GREAT GAME"

Summary

Now Central Asia is one of the most important geostrategic regions. This is affected by natural resources, geographical location, interstate relations, foreign policy and other factors. The geostatistical importance of the region has developed not for several decades. Therefore, it is important to take into account the history of the region and its becoming a geostrategically important object in international relations.

The article refers to phenomenon of the "Great Game" and the formation of its historiography. The aim of the article is to open the source database on this topic until 1917, and show the features and similarities of Soviet and Russian historiography. As a result of an analysis of the work of Soviet and Russian authors on this topic, the article lists the most important of them. In addition, the literature was divided into groups on novelty and topics.

Keywords: Great Game, Central Asia, Historiography, Competition, British Empire, Russian Empire

УДК9(571) 333.16

ГРНТИ 03.01.11

K.T. Santayeva¹

¹I.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Университеті, Талдықорған қ-сы

E-mail: samgat_aneka@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ШАРУАШЫЛЫҒЫ Х.АРҒЫНБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Аңдатпа

Мақала Қазақстандағы этнография ғылымының дамуына зор үлес қосқан белгілі ғалым, этнограф Х.Арғынбаевтың еңбегіне арналған. Іргелі монографияда қазақтың Қазан төңкерісіне дейінгі дәстүрлі мал шаруашылығы этнографиялық тұрғыда сипатталады, сонымен бірге автор көп жылдар бойында ел арасынан жинаған деректері мен мұрағат және әдеби мұраларды жан-жақты пайдалану негізінде жазып шыққан. Бұл еңбекте кең байтақ Қазақстан жерінің табиғи-географиялық ерекшеліктерін ескере отырып жыл мезгілдеріне байланысты көші-қон мәселесі мен төрт түлікті бағып – қағудағы ауа райын бақылау мен мал ауруларын емдеудегі халық тәжірибесі толық қамтылған. Бүгінгі таңда бұл еңбек тарих ғылымы үшін ғана емес, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығын дамытуда таптырмайтын құнды еңбек болып табылады.

Түйін сөздер: этнограф, қазақ, қазақ сиялылары, жер дәстүрлі шаруашылық, мал

Белгілі ғалым, этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Халел Арғынбаевтың Қазақстан тарихы мен этнография ғылымының дамуына қосқан үлесі өте зор. Халел Арғынбаев 21 қыркүйекте 1924 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданында өмірге келіп – 8 тамызда 1998 жылы Алматы қаласында дүниеден өткен. Ғалым тарих ғылымдарының докторы дәрежесін 1976 жылы, ал профессор атағын 1982 жылы алған. Халел Арғынбаев екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан. ҚазПИ-ді 1951 жылы (қазіргі ҚазҰПУ) бітіргеннен кейін Талдықорған облысы Панфилов қаласында педагогика училищесінде мұғалім, 1957 жылдан Қазақстан Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнология институтының кіші, аға ғылым қызметкері, этнологиялық бөлімінің меңгерушісі, институттың бас ғылым қызметкері болды. Қазақ халқының тарихи этнография-

сын зерттеуге зор үлес қосты. Осы салада 200-ден астам ғылыми еңбектер, бірнеше ғылыми монографиялар жазған. 1959-1976 жылы Қазақстанның бір қатар облыстарына арнайы ұйымдастырылған этнографиялық экспедицияларды басқарды. Қазақстан және Орта Азия халықтарының тарихи-этнография атласын жасауға ат салысты. Ғалымның ғылыми шығармашылығының негізгі бағыттары: қазақ халқының этникалық тарихы, қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығы жайында және қазақ халқының отбасы мен некеге байланысты әдет-ғұрыптар, сонымен бірге қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті мен қолөнер мәселелері болатын.

Х.Арғынбаевтың 1969 жылы «Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк» атты көлемді де мазмұнды монографиясы жарық көрді [1]. Бұл еңбектің жауапты редакторы Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Ә.Х. Марғұлан болған. Іргелі монографияда қазақтың Қазан төңкерісіне дейінгі дәстүрлі мал шаруашылығы этнографиялық тұрғыда сипатталады, сонымен бірге автор көп жылдар бойында ел арасынан жинаған деректері мен мұрағат және әдеби мұраларды жан-жақты пайдалану негізінде жазып шыққан. Бұл еңбекте кең байтақ Қазақстан жерінің табиғи-географиялық ерекшеліктерін ескере отырып жыл мезгілдеріне байланысты көші-қон мәселесі мен төрт түлікті бағып – қағудағы ауа райын бақылау мен мал ауруларын емдеудегі халық тәжірибесі толық қамтылған. Бүгінгі таңда бұл еңбек тарих ғылымы үшін ғана емес, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығын дамытуда таптырмайтын құнды еңбек болып табылады.

Х.Арғынбаевтың қазақ халқының ежелден бергі байырғы мекені болып келген қазіргі ұлан-байтақ Қазақстанның жерінің көлемі 2576 мың шар.км. Ұзындығы Шығыста Алтай, Маңрақ, Сауыр, Тарбағатай және Жоңғар Алатауынан басталып, батыстағы Еділ өзені мен Каспий теңізіне дейін созылып жатса, көлденең солтүстіктегі Орал тауы мен Батыс Сібір ойпатынан басталып, Оңтүстіктегі Орта Азия құмды далалары мен Тянь-Шань тауларына дейінгі кең атырапты алып жатқандығы және қазіргі күнде Қазақстан жерінде өсетін небары 5000 өсімдік түрі белгілі екендігін жазып кетеді [1,66]. Осыншама кең байтақ Қазақстан жерін ежелден бері мекендейтін қазақ халқы бұл араның табиғи-географиялық жағдайына сай, алақандай жерді бос қалдырмай, табиғатты аялай отырып өз қажетіне жаратып мал шаруашылығымен айналысқан. Қазақстанның барлық аудандарында төрт түлік (жылқы, ірі қара, қой-ешкі, түйе) түгел өсірілген. Бұл түліктердің ара салмағы жергілікті жердің табиғи жағдайына байланысты болған. Автор өз еңбегінде Қазақстан жерін оның табиғи ерекшеліктеріне сай төртке бөледі: бірінші – Батыс Қазақстан, яғни Каспий, Арал, Маңғыстау түбегінің табиғаты негізінен құмды, шөлейт болуының нәтижесінде, мұнда төрт түліктің өзге түріне қарағанда қой мен түйені көбірек өсірген. Екінші – суы мол, шөбі шүйгін – Солтүстік, Орталық және Шығыс Қазақстанда (Сарыарқа), әсіресе, жылқы, қала берді, қой мен ірі қара мал түліктерін өсіруге қолайлы болған. Үшінші – Оңтүстік Қазақстанның табиғи жағдайы қой мен түйе түліктерін өсіруге ыңғайлы. Төртінші – Жетісу төңірегі ежелден қойлы өлке, солай бола тұрса да жылқы мен ірі қараны молырақ өсіруге керекті жағдайдың бәрі де Алатау қойнауында баршылық [1,106]. Сөйтіп, Батыс және Оңтүстік зоналарда байлық түйе, қой санына қарай, Сарыарқада түйе, жылқы санына, Жетісуда қой санына байланысты айырылатын деп өз ойын білдірген. Ғалымның бұл пікірлері Кеңестік кезеңде айтылмай, құпия сақталған Алаш қайраткері Ә.Бөкейхановтың пікірімен үндесіп жатыр. Қой шаруашылығын жан-жақты зерттеген Ә.Бөкейханов кезінде: «қойдың отаны, ірі қара жылқы малын солтүстікке ығыстыра отырып, далалы облыстың оңтүстік бөлігі болып табылады, қазақ қой шаруашылығы осы жерде дамиды», - деген еді [2]. Ә.Бөкейханов - қазақтың мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған энциклопедист ғалым еді. 1899 жылы ол Омбының алдыңғы қатарлы зиялылары мен ауыл шаруашылық мамандармен бірге Мәскеудің ауыл шаруашылық қоғамының Омбылық бөлімін (ОМОСХ) ашуға ат салысады. Ә.Бөкейханов «Щербина экспедициясынан кейін» (1896-1901) кейін 1903 жылы ол С.П. Щевцов бастаған Сібір темір жол бойында орналасқан Челябині мен Том (Томск) қалалары аралығын мекендеген қазақтардың мал шаруашылығын зерттеуге бағытталған экономикалық экспедиция құрамында болған. Сол тұста Ә.Бөкейхановқа қазақтың қой малын және қой шаруашылығын зерттеу тапсырылады. Сол өңірдегі қой шаруашылығымен қоса ол бүкіл қазақ даласының түкпір-түкпіріндегі, атап айтсақ Жетісу, Сырдария бойындағы қазақтардың қой тұқымдарын, шаруашылықтарын түгел қамтып, бір-бірімен өзара салыстыра отырып зерттеген. Соның нәтижесінде Ә.Бөкейханов қазақтың қой тұқымдары және қой шаруашылығы жайында бұрын соңды ғылымда болмаған монографияны жазып өмірге келтірді. Монография «Дала өлкесіндегі қой шаруашылығы» (Овцеводство в степном крае) деп аталды, бұл еңбек экспедицияның басқа материалдарымен бірге «Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» деген үш бөлімнен тұратын кітап болып 1904 жылы Том қаласында жарыққа шығады. Монографияда қазақы қойдың түрлі тұқымдары туралы, жем-азығы, жайылымы, малдың түрлі аурулары мен емдеудің әдістері жайында, қысқасы қазақтың қой шаруашылығына

байланысты алуан түрлі мәлімет берілген. Бірақ бұл еңбекті Кеңес заманында қолдану мүмкін болмағандықтан ғалым Х.А. Арғынбаевта өзінің еңбегінде пайдалана алмаған.

Төрт түлік мал туралы Х.Арғынбаев былай деген: “Төрт түлік малдың етін, сүтін, майын – азыққа; қой мен түйенің жүнін, шудасын, жылқының қылын киіз үйдің жамылышына, төсеніш түрлеріне, киім-кешек т.б. үй мүліктерін дайындауға жұмсады. Сондай-ақ олардың терісі – киім, сүйегі – шеберлік, қол өнер кәсібіне, қиы – отын болды. Жылқы мен түйені қазақ халқы негізінен көлік ретінде мол пайдаланды” [1,13 б]. Қазақстан жерінің табиғи жағдайының қаталдығы мен көшпелі шаруашылықтың ерекшеліктеріне сай төрт түлік малдың да ғасырлар бойы қалыптасқан жергілікті тұқымдары болды. Олар қазақ халқының төл малының жүздеген жыл сұрыпталуының негізінде қалыптасты. Бұл жайында Х.Арғынбаев қазақ малының тұқым ерекшеліктерінде жан-жақты тоқталып жеке-жеке сипаттама береді. Республикаға кең тараған қой тұқымы – қазақтың құйрықты қойы. Осы қой тұқымының жердің табиғи ыңғайына қарай сұрыпталу нәтижесінде олардың бір сыпыра варианттары қалыптасты. Олар: бағаналы, еділбай, адай, қостанай, ырғыз, сарысу, қарқаралы, шу, жетісу[3,456]. Қазақстанның Орта Азиямен шектес аудандарында қаракөл қойының тұқымы тараса, Солтүстік Россиямен шектес аймақтарында биязы жүнді (мәліш қойлар) қой тұқымдарыда өсірілді. Әрине, бұларды қазақ қойымен салыстырғанда жоқтың қасы. Биязы жүнді қойдың қазақ даласында жылдам таралмау себебін: Қазақстан жағдайында қысы-жазы жайылымда жүріп өсіп-өнген бейімделмегендігінің нәтижесі деп түсіндірді[1,146]. Себебі қазақы қой қазақ халқының көшпелі шаруашылығына бейімделген бірден-бір қолайлы қой тұқымы еді. Бірақ Қазан төңкерісінен кейін орынаған Кеңес үкіметінің саясаты қазақ даласын шикізат көзіне айналдыра отырып жергілікті қазақ қойының тұқымын емес керісінше етті, биязы жүнді мәліш қой тұқымын көбейтті.

Қазақ халқы жылқы түлігін өсіруге ерекше көңіл бөліп, оны асқан ықыласпен күте білген. Бар байлығы мал болған қазақ соның ішінде түліктің өте қасиеттісі жылқы малын бағып-баптап бағалай білген. Бұл жайында сонау XVI ғасырдың өзінде Мұхамед Хайдар Дулати бабамыздың «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде нақты мысал бар: Қасым хан Моғолстан ханы сұлтан Сайдқа былай дейді: «Біздер дала тұрғындарымыз, біздерде сирек кездесетін қымбатты заттар да, тауарларда жоқ, біздің басты байлығымыз жылқылардан тұрады, олардың еті және терісі біздерге ең тамаша тағам және киім, ал біз үшін ең сүйкімді сусын-олардың сүті және одан жасалатындар. Біздің жерімізде бақта, ғимаратта жоқ, біздің тамашалайтын жеріміз – мал жайылымы және жылқылар табыны және біз жылқыларды көріп, сүйсіну үшін табынға барамыз»[4]. Бұдан біз кең байтақ даламызды мал жайылымдарына дұрыс пайдалана білген қазақтың бар байлығы жылқы малымен өлшенгендігін көреміз. Қазақ жылқысының тұқымы Қазақстан табиғатына сай ұзақ уақыт табиғи сұрыпталудың нәтижесінде қалыптасқан. Бұл жайында Х.Арғынбаев қазақтың байырғы төл жылқысының тұқымына сырттан әкелінген әртүрлі жылқы тұқымының, әсіресе, Орта Азия хандықтарынан шыққан арғымақ, қарабайыр тұқымдарының әсері мен табиғи сұрыпталу нәтижесінде қазақ жылқысының бірқыдыру варианттары қалыптасты. Олар: Батыс Қазақстан, Адай, Әулие ата, Орталық Қазақстан, Жетісу және Оңтүстік Алтай, Найман деп бөлген[1,206.]. Сонымен бірге ғалым, «жабы» және «қазанат» деп қазақ халқы жылқы түрін екіге бөлгені туралы жазып кеткен. Жабы мен Қазанат жылқыларының ерекшелігін жеке-жеке атап өткен [1,20-216.].

Ал енді қазақтың көшпенді мал шаруашылығында көш пен жүк көлігі ретінде ұстаған төрт түліктің бірі – түйе. Қазақ даласында түйе түлігінің екі түрін – айыр өркешті түйе мен нарды ежелден-ақ өсіріп келеді. Қос өркешті түйе Қазақстанның барлық территорияларында, әсіресе Солтүстік жартысында көбірек кездессе, ал айыр өркешті түйемен қоса жалғыз өркешті нар тұқымы Оңтүстікте басым. Маңғыстау мен Жем, Сырдария маңдарында нар мен айыр өркешті түйе арасынан шыққан будандар көбірек. Қазақстанның территорияларында түйе түлігінің бұлай таралуы табиғи-климаттық ерекшелігіне байланысты [1,226.]. Айыр түйе өте жүндес, шудалы болуына байланысты суыққа төзімді. Сондықтанда Қазақстанның Солтүстік бөлігінде көбірек тараған. Ал нардың жүні сұйық, тықыр, шудасыз болғандықтан суыққа шыдамсыз. Бұл түрі Орта Азия елдерімен қоса Қазақстанның Оңтүстік аймағында көп кездеседі. Х.Арғынбаев өз зерттеуінде біртуғанмен таза нар тұқымын немесе айыр түйені будандастыру нәтижесінде қоспақ түрінің пайда болуын және оның ерекшеліктерін көрсетіп кеткен. Бұдан тәуір ұрпақ тумайтынын айта кетіп, басқалармен салыстырғанда әлдеқайда әлсіз, суыққа шыдамсыз, тоңғақ келетінін атап өткен. Қазақстанның 170 млн. гектар жайылым жерінің 40 млн.гектары ащы-жусанды, 17 млн. Гектары жусанды, 37 млн. гектары шөл дала болып келеді [5]. «Табиғат шөл даланы жаратқан, бұл қателікті түзетуді адамға берген, бұны адам түйені қолға үйрету арқылы орындап шыққан» [6]. Түйе малы шөлге өте төзімді болған. Түйенің шұбаты өкпе ауруына мында бір ем болған, түйені курорт малы деп қазақ халқы бағалай білген [7]. Бірақ Қазан төңкерісінен кейін большевиктердің жүргізген төтенше саяси науқандары кесірінен қазақ даласындағы түйе малы қырылып қалды, қазіргі таңда да түйе малы жоқтың қасы.

Х.Арғынбаев ірі қара малы туралы: «Көшпелі қазақ елінде өзге мал түлігімен салыстырғанда ірі қараның алатын орны сәлдеу болғанымен, Қазақстанның барлық аудандарында дерлік ежелден бері қазақи сиырының төл тұқымының өсірілгендігі даусыз» - дей келе байырғы қазақ сиырының сыртқы пішіні негізінен бойының аласа, аяқтарының қысқа, бастарының кішкене, қысқа мүйіздері екі жағына қарай жантайа бітіп, түсінің көбінесе қара қоңыр, тарғыл келеді деп сипаттайды. Қазақ сиырының суыққа, аштыққа өте төзімділігі, шөп талғамай тез семіретіндігі Қазақстанның қатал табиғатына бейімделгендігінің айғағы. Республика жерінде бұлардан кейін жиі кездесе беретін ірі қараның бірі қалмақтың қызыл сиыры. Оның айырмашылығы қазақ сиырына қарағанда денесі ірі, кескіні әдемі, басы үлкен болумен бірге мүйіздері тік, түсі атына сай, көбінесе қызыл болып келеді. ХІХ ғасырдың екінші жартысымен ХХ ғасырдың басындағы келімсектердің көптеп қазақ жеріне келуіне байланысты швед және украинның көк сиырының тұқымдары тарайды.

Қорыта айтқанда белгілі ғалым, этнограф Х.Арғынбаевтың еңбегінде қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мал шаруашылығын сақтап қалу үшін қазақ даласында Қазақстанның қатал табиғатына бейімделген жергілікті мал тұқымдарын өсіру қажет және ол қазақ халқы үшін өте тиімді болып келетінін баса айтады. Ғалымның бұл ойлары Алаш қайраткерлерінің, ғалым-мамандардың пікірлерімен үндесіп жатыр. Х.Арғынбаев Қазақстандағы этнография ғылымының негізін салған академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мектебінің дәстүрін дамытты [8]. Ғалымның қалдырған монографияларын, қазақ халқының тарихы мен этнография ғылымына қосқан өзіндік үлесі бар бағалы туындыларын, шәкірттері бүгінгі күннің баға жетпес құнды мұрасы деп есептейміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: 1969. – 170 б.
- 2 Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). – Алматы, 1995. – 477 б.
- 3 Дияров К.Д. Животноводства Казахстана. – Алма-Ата, 1963. – 145 б.
- 4 Омарбеков Т. Мұхаммед Хайдар Дулати және қазақтың дәстүрлі шаруашылығы. // Ақиқат. – 1998 – №3 – 55-57 б.
- 5 Швецов С.П. Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. - Л., 1926. –105 б.
- 6 Швецов С.П. Ежелгі қазақ жері. // Ақиқат. 1992 – №1. – 69-71 б.
- 7 ҚР ПМ.Қ.141;т.1, іс 9826.- 56 п.
- 8 Мұхтар Әуезов энциклопедиясы –Алматы, 2011. – 357 б.

К.Т. Сантаева¹

*¹ЖГУ имени И.Жансугурова. г Талдықорган
E-mail: samgat_aneka@mail.ru*

КАЗАХСКОЕ ТРАДИЦИОННОЕ ХОЗЯЙСТВО В ТРУДАХ Х.АРГЫНБАЕВА

Резюме

Статья посвящена трудам известного ученого, этнографа Х.Арғынбаева, внесшего большой вклад в развитие этнографии Казахстана. В ней всесторонне проанализированы основные области животноводства и традиции ветеринарного лечения, связанного с обработкой сельскохозяйственных культур и животноводства в лугопастбищных угодьях с сезонным переходом. Это большой вклад ученого в исследование исторических, политических, социально-экономических особенностей кочевого казахского общества. Сегодня эта работа имеет большую ценность не только для исторической науки, но и для дальнейшего развития многовекового традиционного скотоводческого хозяйства.

Ключевые слова: этнограф, казах, казахская интеллигенция, земля, традиционное животноводство, скот

К.Т. Santayeva¹

*¹ZhSU name I.Zhansugurov. Mr. Taldykorgan
E-mail: samgat_aneka@mail.ru*

KAZAKH TRADITIONAL ECONOMY IN THE WORKS OF H.ARGINBAYEV

Summary

The article is devoted to the works of the famous scientist, ethnographer H.Argynbayev, who made a great contribution to the development of ethnography of Kazakhstan. It comprehensively analyzed the main areas of livestock and the tradition of

veterinary treatment associated with the processing of crops and livestock in grassland with a seasonal transition. This is a great contribution of the scientist in the study of historical, political, socio-economic features of the nomadic Kazakh society. Today, this work is of great value not only for historical science, but also for the further development of the centuries-old traditional cattle farm.

Keywords: ethnographer, Kazakh, Kazakh intelligentsia, land, traditional livestock, cattle

УДК 94 (478)

ГРНТИ 03.23.07

О.К. Каратаев¹, А.Д. Казакбаев²

¹*профессор, доктор исторических наук, университет Кастамону, г. Кастамону, Турецкая Республика*

²*кандидат исторических наук, доцент КГАФКС, г.Бишкек, Кыргызская Республика*

940-ЛЕТ «ДИВАНУ» МАХМУДА КАШГАРИ-БАРСКАНИ (ШТРИХИ К ИССЛЕДОВАНИЯМ ВОСТОКОВЕДА, ПРОФЕССОРА Т.К. ЧОРТЕГИНА)

Аннотация

Данная статья посвящена анализу исследованиям и трудам известного кыргызского историка-востоковеда, профессора Тынчтыкбека Чоротегина (Чороев) посвященным труду великого учёного-энциклопедиста Махмуда Кашгари Барскани “Дивану лугати т-түрк”. Данное издание профессора Т.К. Чоротегина является очередным плодом его многолетнего неустанного научного и творческого изыскательского труда на востоковедческой, тюркологической и кыргызоведческой стезе. Уходящий 2017-год примечателен тем, что ознаменован 940-летием словаря «Дивану лугати т-түрк» пера Махмуда ибн Хусейна аль Кашгари-Барскани. Особое место в научной тюркологии, связанной с изучением наследия Махмуда Кашгари-Барскани, принадлежит известному кыргызстанскому востоковеду, профессору Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу Чоротегину. На научной стезе профессор Т.К. Чоротегин издал более 200 научных трудов, подавляющее большинство из которых посвящено словарю «Дивану лугати т-түрк». Особенностью вышедшего издания является то, что в ней на основе «Дивана» комплексно и подробно показаны этногенетические, этнокультурные и этнополитические взаимоотношения средневековых тюркских народов Центральной Азии периода X-XI вв. В процессе написания монографии автор, который в совершенстве владеет кыргызским и несколькими иностранными языками (турецким, уйгурским, казахским, английским, русским, чешским, средневековым арабским и др.), тщательно и скрупулезно изучал письменные источники и исследования на различных языках мира. Данное обстоятельство, вкупе с многолетними исследованиями и глубочайшими познаниями проблем тюркологии автором, безусловно, повышают научную ценность издания.

Ключевые слова: “Диван”, Махмуд Кашгари Барскани, Чоротегин, Чороев, этнос, этническая история, тюрки, тюркология, кыргызы, Центральная Азия

На днях в научной среде кыргызстанских ученых, занимающихся изучением этнической истории тюркских народов, произошло заметное событие – издана монография профессора Тынчтыкбека Кадырмамбет уулу Чоротегина (Чороева) «Дивану лугати т-түрк» Махмуда Кашгари Барскани – неиссякаемый источник истории тюркских народов: научное издание» на кыргызском языке (в оригинале: «Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: илимий басылыш» [Редколлегия: К.С. Молдокасымов (төрага), ж.б.; илимий редактор-лор профессор Т.Өмүрбеков, доцент К.С. Молдокасымов. – Бишкек: «Турар» басмасы, 2017. – 376 б., сүрөт, карта. – «Мурас» фонду. - [«Тарых жана мурас» түрмөгү]. - «Кыргыз Тарых Коому» эл аралык коомдук бирикмеси].

Данная новая монография востоковеда, кыргызоведа, историка-этнолога, профессора Т.К. Чоротегина является очередным плодом его многолетнего неустанного научного и творческого изыскательского труда на востоковедческой, тюркологической и кыргызоведческой стезе. Нет сомнений, что материалы из данного научного труда будут востребованы исследователями (востоковедами, кыргызоведами, историками, филологами, политологами, географами), а также вызовут живой интерес у широкого круга читателей интересующихся оригинальными трудами средневековых мусульманских ученых.

Уходящий 2017-год примечателен тем, что ознаменован 940-летием словаря «Дивану лугати т-түрк», принадлежащего перу Махмуда ибн Хусейна аль-Кашгари - Барскани. В словаре, по праву признанной как этнолингвострановедческой, помимо тюркского языкознания, содержатся данные по целому ряду отраслей науки – истории, литературы, культуры, географии, медицины, философии, политики. Именно это обстоятельство придает словарю шедевральную монументальность. Содержащееся в ней наследие

предков остаются актуальными и в наши дни. Более того, пройдет еще не одно тысячелетие, но мысли изложенные в словаре по-прежнему будут будоражить воображение будущих исследователей и простых обывателей. В несомненности вышесказанного говорит тот факт, что словарь переведен и увидел свет на разных языках мира (турецкий, иранский, арабский, узбекский, уйгурский, азербайджанский, русский, немецкий, английский и др.). Не остались в стороне и кыргызстанские ученые. В разные годы благодаря усилиям двух научных коллективов словарь переведен на кыргызский язык и дошел до рук ученых и читателей. Процесс по переводу и изданию энциклопедического памятника «Дивану лугати т-турк» в разных уголках мира продолжается.

Особое место в научной тюркологии, связанной с изучением наследия Махмуда Кашгари-Барскани, принадлежит известному кыргызстанскому востоковеду, профессору Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу Чоротегину. На научной стезе профессор Т.К. Чоротегин издал более 500 научных трудов, подавляющее большинство из которых посвящены словарю «Дивану лугати т-турк». В круг научных интересов профессора попали изложенные в словаре историко-этнологические, этногенетические, лингвистические, географические, фольклорные и философские аспекты средневековых тюркских народов.

В настоящее время профессор Т.К. Чоротегин признанный в мировом научном сообществе ученый – исследователь личности Махмуда Кашгари-Барскани и его наследия. Его труды связанные как с исследованиями «Дивана», так и личности Махмуда Кашгари-Барскани получили отражение в различных авторитетных научных изданиях.

Профессор Т.К. Чоротегин еще будучи молодым ученым увлекся творчеством Махмуда Кашгари-Барскани. Богатейшим источником для рукописей его диссертаций, кандидатской¹ и докторской², которые посвящены исследованию этнической ситуации средневековой Центральной Азии, послужил словарь «Диван». Научные изыскания³ профессора Т.К. Чоротегина по вопросам этнической истории коренных народов Центральной Азии, вопреки предвзятого и попустительского (а порою откровенно недоброжелательного) отношения к данной тематике советских партийных функционеров по истории, в свое время получили живой отклик в научной среде.

Наставниками будущего профессора, который своими смелыми научными откровениями несогласился с устоявшейся в советской отечественной истории идеологией, являлись кыргызский профессор-востоковед Өмүркул Караев и узбекский профессор-тюрколог Бори (Бөрүбай) Ахмедов. Под научным руководством знаменитых корифеев, которые щедро делились своими ценными знаниями и богатым опытом, молодой ученый Т.К. Чоротегин методично усваивал этнологическую науку, изучал языки – арабский, турецкий и фарси. Прозорливость ума позволило ему быстро вникнуть в сложную этническую проблематику Центральной Азии, что и послужило в конечном итоге выбором для избрания тематики его научной работы. В поисках ответов поставленным задачам он штудировал труды российских и немецких тюрко-

¹Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. Автореферат. канд. дисс. – Ташкент, 1988. - 22 с.

²Чоротегин Т.К. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-турк» эмгеги (1072-1077 жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары: Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга талаптанан жазылган дисс. авторефераты. – Бишкек: Кыргыз Респ. УИАсынын Тарых институту, 1998. – 48 б.

³Чороев Т.К. Этнионим «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари // Вопросы этнической истории киргизского народа. - Фрунзе: Илим, 1989. – С. 113-121; Чороев Т.К. Топонимические данные Махмуда Кашгари (XI в.) и миграция тюрков раннего средневековья // Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран Зарубежного Востока. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 107-114; Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. / Науч. ред. Б.А. Ахмедов. – Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1995. – 208 с.; Чороев Т.К. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии / Отв. ред. М.Я. Сушанло. – Фрунзе: Илим, 1987. – С. 12-26.; Чоротегин Т.К. Барскоон шаары – Махмуд Кашгари Барсканинин туулган жери // «Махмуд Кашгари – Барсканинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы» аттуу 2-эл аралык илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын жыйнагы. – 21-23-апрель, 2016-жыл, Бишкек шаары. – Чыгыш университети; Түрк дүйнөсү шаарлардын акимияттарынын биримдиги. Карабүк университети. - Б. 23-31.; Çorotegin T. Kaşgarlı Mahmud // İpek yolu. – İstanbul. – 1995. – Eylül. – Sayı 21. – S. 62-64.; Çorotegin, Tinçtikbek. Kaşgarlı Mahmud'un Devri ve "Divanıdaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar // XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994). - Kongreye Sunulan Bildiriler: II. - Ankara: TTK Yay., 1999 içinde. - S. 313-316.; Çorotegin, Tinçtikbek. Kaşgarlı Mahmud'un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları // Bozkırdan Bağımsızlığa Manas / Haz., Emine Gürsoy-Naskali. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 içinde. - S. 160-164.; Çorotegin T. Mahmud Kaşgarinin «Divanının» orto kılımdarda cana cañi doordo maalm boluşu tuuraluu // Dil Dergisi. – Ankara. – 1995. – No 27. – S. 33-37. - (TÖMER) ж.б.

логов – К.Броккелмана, В.В. Баргольда, В.В. Радлова, С.Е. Малова и др. Но особенное вдохновение он получал от изучения рукописей средневековых восточных и мусульманских ученых, в том числе словаря Махмуда Кашгари-Барскани.

В процессе создания своих трудов, в том числе кандидатской и докторской диссертаций, Т.К. Чоротегин информацию и материалы по «Дивану» черпал из зарубежной литературы. Особенно ценными оказались рукописи турецких ученых – Килисли Муаллим Риф'ата, Рифат Билге, Бесим Аталай, Ш.Улкүташыр, Фуат Көпрулү, Зия Гөкалп, Зеки Велиди Тоган, Ф.Сумер и др. Хорошее знание английского языка позволило ему ближе познакомиться с трудами американских исследователей – этнографа Роберта Данкоффа и лингвиста Джеймса Келли, которые исследовали наследие Махмуда Кашгари-Барскани.

В разные годы профессору Т.К. Чоротегину посчастливилось встречаться и пообщаться с Реми Дором, Омельяном Прицаком, Луи Базеном, Жераром Клоссоном, А.Шербаком, Б.Орузбаевой, К.Шаниязовым, Э.Трыарским, Решатом Генчем, К.Жусуповым, Ю.С. Худяковым, В.Я. Бутанаевым, которые своими советами и консультациями оказали ему неоценимую помощь в его научной работе.

К сожалению, в период существования Советского Союза турецкие и советские ученые не могли в должной мере обмениваться научным опытом. Этот процесс на высоком уровне налажился только с падением «железного занавеса». А как известно в Турции наследие Махмуда Кашгари-Барскани глубоко исследовано. Кстати сказать, профессор Т.К. Чоротегин вот уже на протяжении 40 лет неустанно и плодотворно продолжает изучение наследия Махмуда Кашгари-Барскани и связанные с ним этногенетические, этнокультурные и этнополитические взаимоотношения средневековых тюркских народов.

Изданное им в этом году монография «Махмуд Кашгари Барсканин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: илимий басылыш» очередная творческая высота на данном поприще. В изданном труде автор глубоко проанализировал и отразил историю, этнографию, культуру, языковые особенности (диалекты), а также экономическое и политико-социальное положение средневековых тюркских народов.

Особенностью вышедшего издания является то, что в ней на основе «Дивана» комплексно и подробно показаны этногенетические, этнокультурные и этнополитические взаимоотношения средневековых тюркских народов Центральной Азии периода X-XI вв. В процессе написания монографии автор, который в совершенстве владеет несколькими иностранными языками (арабским, фарси, турецким, английским и др.), тщательно и скрупулезно изучал источники на различных языках мира. Данное обстоятельство автора, вкупе с многолетними исследованиями и глубочайшими познаниями проблемы, безусловно, повышают научную ценность издания.

Основной целью автора монографии являлось глубокое изучение личности Махмуда Кашгари-Барскани и его энциклопедического наследия. Задачами ставились рассмотрение таких вопросов как например: основные вехи жизни Махмуда Кашгари-Барскани; уточнение даты написания его основного труда «Дивану лугати т-түрк»; исторический путь кочевания рукописи на Ближний Восток; история варианта «Дивана» переписанный ас-Сави ад-Дымашки; сравнительный анализ историко-географических и картографических сведений Махмуда Кашгари-Барскани и последующий перевод карты «Дивана» на кыргызский язык; рассмотрение и анализ этнографии, ономастики, политико-социальной и этнической ситуации тюркских народов обитавших во Внутренней Азии и Тенгир-Тоо по материалам «Дивана». Автор также попытался дать исчерпывающую характеристику историческому периоду творческой жизни Махмуда Кашгари-Барскани: особенностям политической и этнической ситуации в Караханидском каганате, Сельджукском великодержавии, Аббасидского халифата.

Забегая вперед отметим, на наш взгляд, автор монографии сумел дать вполне исчерпывающие ответы на поставленные задачи. Однако автор справедливо признает, что по данной проблематике нужно объединить усилия ученых многих отраслей – языковедов, литераторов, философов, историографов, географов, ономастов и др. Между тем подчеркнем, профессор Т.К. Чоротегин является одним из первых кыргызстанских ученых, который начал глубокое изучение личности Махмуда Кашгари-Барскани и его энциклопедического наследия.

Автор монографии к «Дивану», которое стало широко известно ученому миру в 1915-г., пристальное внимание обратил изучая труды мусульманских ученых (географов, путешественников, богослужащих). Многие из них являлись современниками Махмуда Кашгари-Барскани. Махмуд Кашгари-Барскани был хорошо знаком с трудами мусульманских ученых как например Ибн Хордадбех (820- 912/13), Истахри (849/50-934), Ибн Хаукал, Ибн ал-Факих, Абу Дулаф. Впоследствии сведения из их трудов были обобщены и использованы Махмудом Кашгари-Барскани при написании «Дивана».

Профессор Т.К. Чоротегин особое место уделил основным вехам жизни Махмуда Кашгари-Барскани и историографии изучения «Дивана». В монографии рассказывается об истории написания словаря, месте и времени ее переписывания, об известных переводчиках и исследователях словаря разных лет. В частности, автор подчеркивает, что труд Махмуда Кашгари-Барскани «Диван лугат ат-турк» такое же эпохальное явление в истории культуры восточных тюрков, каковыми были все датированные и синхронные с ними орхоно-енисейские памятники VIII-IX вв. Данный лингвистический труд энциклопедического характера одновременно стал первоклассным и наиболее важным историко-этнографическим источником по истории тюркских племен и народов X-XI вв. Единственный список труда (1266 г.) был введен в научный оборот по изданию Килисли Риф'ата. После немецкого перевода в виде индекса-словаря (1928 г.) вышли полные переводы на турецкий, узбекский и английский языки, готовится к изданию китайский перевод. Имеется полный перевод «Дивана» на русский язык, подготовленный к изданию А.Рустамовым (Ташкент). Профессор Т.К. Чоротегин также замечает, что самые важные достижения в текстологическом изучении сохранившейся рукописи сочинения Махмуда Кашгари-Барскани принадлежат американским переводчикам-исследователям, сумевшим выявить поздние вмешательства в огласовки тех или иных слов «Дивана» и определившим около 15-ти почерков в рукописи.

Автор изучая значительные по объему источники установил приблизительное время написания «Дивана» – 1072-1077 гг.. При этом, профессор Т.К. Чоротегин усомнился в том, что Махмуд Кашгари-Барскани похоронен в местечке Опал в Восточном Тенгир-Тоо. Он опираясь на надежные источники показал, что данный средневековый кумбез принадлежит позднесредневековому шейху, а не ученому-энциклопедисту XI века. В то же время, автор убедительными фактами дал опровержение о принадлежности создателя словаря к лишь уйгурам. Как подчеркивается в монографии, Махмуд Кашгари-Барскани по происхождению являлся «хаканским тюрком», т.е. караханидским тюрком, а не «уйгуром», и, следовательно, энциклопедическое наследие Махмуда Кашгари-Барскани является общетюркским достоянием.

В монографии говорится о том, что Махмуд Кашгари-Барскани родился на берегах священного озера Иссык-Куль в городе Барскан. Отец будущего ученого в свое время являлся акимом данной местности. Профессор Т.К. Чоротегин изучая сведения о караханидской династийной знати отраженной в мусульманских источниках, рассматривая материалы нумизматики, а также опираясь на труды Омеляна Прицака, пришел к выводу, что предки автора «Дивана» являлись основателями Караханидского государства.

Таким образом, можно констатировать, что точки зрения ряда известных ученых – О.Прицака, Ө.К. Караева, Р.Данкоффа, Дж.Келли, позднее Т.К. Чоротегина – о происхождении Махмуда Кашгари-Барскани нашли соприкосновения.

По данным автора монографии структура «Дивана» состоит из восьми глав, а начинается со вступительного слова. В словаре Махмуд Кашгари-Барскани отмечает кому посвящен сей труд и о важности изучения тюркского языка, какие методы он использовал при написании словаря и указывает на алфавит. Махмуд Кашгари-Барскани говорит о путешествии по местам обитания тюркских народов.

Профессор Т.К. Чоротегин подчеркивает, что Махмуд Кашгари-Барскани в своем «Диване» оставил поистине бесценные сведения об этническом составе населения Средней и Центральной Азии XI в. Его данные о чигилях, йагма, тухси, джумулах (чёмуль), ограках, чаруках, йемеках, басмылах, кенджеках, кыргызах, кыпчаках, уйгурах и других народах и племенах от Южной Сибири и Дальнего Востока до Малой Азии и Венгрии, особенно средне- и центральноазиатского региона, красноречиво свидетельствуют, что «тогузгуз» мусульманских авторов является только лишь книжным термином, точно не отражающим этническую ситуацию в упомянутом регионе в IX-XIII вв. Как справедливо отметил В.В. Бартольд, данный караханидский этнолог «ничего не знает о тугузгузах», т.е. не признает этот термин по указанной выше причине его книжности.

Таким образом, как далее пишет профессор Т.К. Чоротегин, арабо- и персоязычные источники домонгольского периода (VIII-нач. XIII вв.), переживавшие эволюцию в смысле фиксации все более новых этнологических фактов относительно истории восточных тюрков того периода, требуют критической трактовки термина «тогузгуз». По мнению автора монографии, следует вычлениить такие его значения и компоненты, как: 1) та часть населения Восточного Туркестана и Центрального Тянь-Шаня с VIII до сер. IX в. (тюрки-шато, басмылы, йагма и другие), которая до сер. VIII в. была причастна к бывшей тогузгузской конфедерации; 2) собственно уйгуры Турфанского идикутства (со столицей в Кочо и временами в Бешбалыке), отчасти восточные (дуньхуанские, ганьчжоуские, эдзингольские) уйгуры; 3) все тюркские этносы сер. IX-конца X в., обитавшие к востоку от Мавераннахра и от западно-карлукских и восточно-огузских владений (уйгуры, басмылы, йагма, чаруки, кенджеки, тянь-шаньская ветвь кыргызов, отколовшиеся от карлуков чигили, тухси и другие).

Наиболее полно в монографии профессор Т.К. Чоротегин остановился на этнониме «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари-Барскани. Автор отмечает, что наиболее известными тюркскими этносами Центральной Азии (восточнее владения Караханидов и Уйгурско-Турфанского идикутства) в эпоху Махмуда Кашгари-Барскани оставались кыргызы и уйгуры, этническое ядро которых в IX в. было раздроблено на части, что требует более пристального внимания к историческим известиям о них. О кыргызах Махмуд Кашгари-Барскани упоминает в пяти местах своего «Дивана», в частности, среди тех тюркских народов, которых он лично посетил (здесь, очевидно, имеются в виду караханидские кыргызы), и среди тех тюрков, языки которых отмечены автором как «чисто тюркские». В словарной статье «Тэмур» («Железо») им указан ценный факт об одном из общих обычаев «кыргызов, йабаку, кыпчаков и других» близких друг к другу народов. В другом месте кыргызы (здесь имеются в виду центральноазиатские, в т.ч. енисейские кыргызы) были локализованы по соседству с ас-Сином, географическим районом, где в XI в. господствовали хитай (кидане) и отчасти тюрко-монгольские племена под главенством татар. Представляет интерес вопрос о графической передаче этнонима «кыргыз» у Махмуда Кашгари-Барскани. Этот частный вопрос, по мнению профессора Т.К. Чоротегина, имеет важную методологическую сторону, ибо нередко в этнографической литературе делается упрек в адрес некоторых кыргызоведов в том, что якобы они, при изучении этногенеза современных кыргызов, неправомерно следуют за этнонимом.

Тем не менее, далее подчеркивает автор монографии, «кыргыз» является эндоэтнонимом, т.е. самоназванием, которое совершенно отличается от экзоэтнонима – наименования, данного этносу со стороны и не всегда адекватно отражающего реальные этнические границы как у современных кыргызов, так и у одного из его главных ранне-средневековых компонентов. Тем самым комплексное исследование средневековой истории кыргызов требует, как верно отмечено М.В. Крюковым об аналогичном случае, «всестороннего учета ведущего этнического признака – самосознания этноса, проявляющегося в его самоназвании». Как известно, самоназванию кыргызов и их одноименных предков посвящена обширная литература, где дан ряд порою взаимоисключающих этимологических толкований. Несомненно одно, что этот термин, зафиксированный в китайских, византийских, латиноязычных, тибетских, арабских, персидских, монгольских, русских и собственно тюркоязычных ис-точниках, в своих компонентных основах (кыргыз, кыр-г-ыз) отражает отчетливо тюркоязычный пласт этнического наименования, а сохранение его в качестве общего самоназвания у современных алатооских и фуюйских кыргызов и в качестве генонима, антропонима и топонима у ряда саяно-алтайских, центрально- и среднеазиатских, поволжских тюркских и, отчасти, монголоязычных народов указывает на степень этнической преемственности, т.е. этноним служит определенным индикатором участия кыргызов в этногенезе ряда исторически взаимосвязанных народов азиатских степей.

Самоназвание кыргызов, по мнению автора монографии, первоначально у мусульманских авторов передавалось в форме «хирхыз». Из дошедших до нас источников эту форму мы встречаем начиная с труда Ибн Хордадбега, использовавшего в своем сочинении оригинальные сведения мусульманских путешественников, посетивших места обитания центральноазиатских тюрков. Форма «кыркыз», убедительно относимая к раннесредневековым и домонгольским кыргызам, впервые отмечается в «Диване» у Махмуда Кашгари-Барскани. Эта форма, что важно подчеркнуть, идентична с передачей данного этнонима в раннесредневековых орхоно-енисейских эпиграфических памятниках. Как верно отмечает Л.Лигети, форма «кыркыз» позднее также была зафиксирована в персидских источниках послемонгольского времени – у Джувейни (1226-1283) и Рашид ад-Дина (1243-1318). Как теперь стало известно, форма была зафиксирована еще в домонгольских источниках, таких, как аноним «Муджмал ат-таварйх ва-л-кысас» и генеалогический труд Мубарак-шаха Мерверруди. Многие этнонимы, отмеченные у последнего автора, имеют параллели со сведениями Махмуда Кашгари-Барскани, поэтому можно считать, что Мерверруди мог пользоваться списком тюркских народов и племен, восходящим к этнографическим традициям эпохи Махмуда Кашгари-Барскани. Тем самым становится очевидной роль Махмуда Кашгари-Барскани в фиксации и развитии данной традиции в восточномусульманской местной историографии. Что касается этнонимической формы «хирхыз», то она может оказаться диалектным вариантом произношения данного термина у самих тюркских народов. Сведения «Дивана» Махмуда Кашгари-Барскани позволяют предполагать из какого же первоначального источника черпали мусульманские историографы форму «хирхыз». Махмуд Кашгари-Барскани в словаре отмечает: «Огузы и кыпчаки заменяют [звук] к на х ... Если тюрки говорят «кызым» («моя дочь» или «моя рабыня». – Т.К.Ч.), то у них [произносится это] «хызым». В другом месте он сообщает, что арабское слово «амир» («правитель», соответствующее тюркскому «бек») произносится огузами как «хамир». Как известно, огузы и близкие к ним среднеазиатские тюрки (халаджи, тюргеши и др.) имели с арабами более тесные отношения, чем кыргызы VIII-IX вв. Политическое влияние огузов на Среднем Востоке возросло и в последующих веках. В эпоху Махмуда Кашгари-

Барскани они стали общепризнанным фактором в политической системе халифата. Примечательно, что Махмуд Кашгари-Барскани перечисляет все основные подразделения огузов, считая это необходимым в политической практике, и отказывается от такого подхода по отношению к родо-племенным подразделениям других тюркских народов. Западные тюрки, описанные Махмудом Кашгари-Барскани «проогузскими», часто являлись проводниками путешественников, торговцев, послов и выступали в качестве первых и основных информаторов о восточных тюрках. Тем самым не без их влияния возникла в арабографической историографии традиционная в IX-XIII вв. форма «хирхиз».

Как далее отмечает профессор Т.К. Чоротегин, появление другой формы передачи самоназвания кыргызов впервые именно в работе Махмуда Кашгари-Барскани отнюдь не случайно. Академик В.В. Бартольд высоко отозвался об этом труде как о сочинении по этнографии Средней и Центральной Азии, написанном не по книгам, а «на основании личного знакомства автора со страной и ее населением». В позднесредневековый период в литературе параллельно существовали как компилятивные варианты написания этнонима (в том числе и иранизированные), так и формы, графически адекватно передающие самоназвание кыргызов и их предков. Примечательно отметить, что поздние среднеазиатские ученые-энциклопедисты недоумевали, почему данный этноним имеет различные варианты написания.

В частности, Махмуд ибн Вали (XVII в.) своеобразно толковал это явление: «Хирхиз – из области тюрков... По-видимому, хирхиз от частого употребления стал киргизом». Как видно, Махмуд ибн Вали не учитывает, что традиционная с IX в. письменная передача этнонима у мусульманских авторов в форме «хирхиз» постепенно была изменена в пользу формы “кыргыз” только благодаря все более близкому их знакомству с притяньшанскими носителями данного самоназвания, потому и связывает графическую трансформацию этнонима лишь с книжной традицией. Пожалуй, всякие эндоэтнонимы (самоназвания этносов), переданные в иной этнической среде графически (буквенно), сообразно с их произношением, хотя бы минимально могут отклониться от оригинала, и в известной степени приобретают значения экзоэтнонима (в данном случае – фиксация этнонима кыргызов в восточных и западных источниках в формах хирхиз, херхис, хергуд, кергис, гянь-гунь, хя-гя-сы, ки-ли-ки-цзы и т.д.), становясь одновременно этническим, политическим и географическим термином.

Приобретенный этнонимом полисемантический характер своеобразно отражается в компилятивной литературе: 1) либо в ней фиксируются вновь появившиеся народы (благодаря миграциям, диффузным расселениям и т.д.) под этническим названием бывших хозяев региона (ср. средневековые термины «гунны» и «скифы» у византийских авторов); 2) либо для отдельных народов и племен традиционно указывают в качестве государственной и основной территории тот регион, который давно перестал быть эпицентром их обитания. Обычно, появление части племени или народа в других, новых местностях фиксировалось постольку, поскольку это имело значение для политической жизни государства и культурного центра, к которому принадлежал тот или иной историограф.

Поэтому важным этапом этнологических исследований является дальнейшее привлечение как непосредственных, так и побочных, в том числе ономастических и других, несколько формализованных, данных по этнической истории. В современной историографии на правах одной из старых концепций существует мнение о том, что енисейские кыргызы непосредственно участвовали в этногенезе современных кыргызов.

Учитывая фрагментарные сведения некоторых весьма авторитетных восточных авторов, в том числе Махмуда Кашгари-Барскани, профессор Т.К. Чоротегин поддерживает тех исследователей, которые первые компактные (не спорадические) появления кыргызов в Притяньшанье относят к периоду до монгольских нашествий, главным образом, к IX-XII вв.

По мнению кыргызского историка из КНР Анвара Байтура, отдельные группы кыргызов в Притяньшанье появились еще в конце I в. н.э., а более крупные – во второй пол. IX в. Не все концепции автора корректны, в частности, кыпчаков «Дивана» Махмуда Кашгари-Барскани он недвусмысленно относит к кыргызам, а самостоятельных йагма – к уйгурам. Танский император, как отмечает Анвар Байтур, имел намерение использовать усилившихся кыргызов против самостоятельных владений Восточного Тянь-Шаня и других центральноазиатских регионов. Однако кыргызы проводили суверенную, независимую политику.

Как было указано выше, Махмуд Кашгари-Барскани лично посетил западных кыргызов. Политическая изоляция Караханидского каганата в XI в., сложившаяся в условиях «священной войны» его как против уйгуров, так и против других северо-восточных тюрков, выступавших под главенством йабаку, очевидно, не могла дать Махмуду Кашгари-Барскани возможность лично посетить Кыргызский каганат (на Енисее и в соприкасающихся с ним районах).

Таким образом, на взгляд профессора Т.К. Чоротегина, побочным подтверждением своего тезиса могут служить следующие соображения, вытекающие из факта фиксации Махмудом Кашгари-Барскани этнонимической формы «кыргыз»:

1. Автор «Дивана» действительно мог побывать среди притяньшаньских кыргызов и благодаря этому им была восстановлена арабской графикой более правильная форма передачи их самоназвания (здесь мы не учитываем такие формы, как «Кыркыр-хан» в персидском анониме «Худуд ал-'алам», имеющие противоречивые варианты прочтения);

2. Он мог оказаться также и под влиянием письменных наддиалектных традиций восточных тюрков, в т.ч. уйгуров и кыргызов, в буквенной передаче тюркских этнонимов (включая самоназвания последних двух народов). Примечательно также, что так называемый «уйгурский алфавит», описанный в «Диване» побуквенно, отмечается им только как тюркский, что еще раз подчеркивает преобладание орхон-енисейских руноподобных и уйгурского писем и письменных традиций для всех восточнокараханидских тюрков X-XIII вв.;

3. Именно традиция компилятивности у восточных тюрков могла быть основной причиной фиксации второго слога данного этнонима через твердое к, а не через . Как известно, термин “кыргыз” есть хрестоматийная форма у орхон-енисейских тюрков, а «кыргыз» – совершенно точная передача эндоэтнонима в фонетико-графическом отношении, зафиксированная лишь начиная с послемонгольских источников. Как уже было указано у Л. Лигети, впервые форма «кыргыз» встречается у персидского историка Джувейни (XIII в.) наряду с формой «кыркыз». (Трудно судить, насколько важна форма «хя-гя-сы» Танского времени для предпочтительного прочтения второго слога этнонима – через «г» или «к»).

Завершая отметим, профессор Т.К. Чоротегин, на протяжении многих лет неустанно и плодотворно изучая энциклопедическое наследие величайшего этнолога, лингвиста, историка, философа, географа Махмуда Кашгари-Барскани, внес свой весомый вклад в мировую тюркологию и кыргызоведение. В свою очередь, пожелаем ученому дальнейших научных и творческих успехов на избранной стезе.

Список литературы:

1 Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. Автореферат. канд. дисс. –Ташкент, 1988. - 22 с.

2 Чороев Т.К. Этноним «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари // Вопросы этнической истории киргизского народа. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 113-121.

3 Чороев Т.К. Топонимические данные Махмуда Кашгари (XI в.) и миграция тюрков раннего средневековья // Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран Зарубежного Востока. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 107-114.

4 Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. / Науч. ред. Б.А. Ахмедов. – Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1995. – 208 с.

5 Чороев Т.К. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии / Отв. ред. М.Я. Сушанло. – Фрунзе: Илим, 1987. – С. 12-26.

6 Чоротегин Т.К. Барскоон шаары – Махмуд Кашгари-Барсканинин туулган жери // «Махмуд Кашгари-Барсканинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы» аттуу 2-эл аралык илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын жыйнагы. – 21-23-апрель, 2016-жыл, Бишкек шаары. – Чыгыш университети; Түрк дүйнөсү шаарлардын акимияттарынын биримдиги. Карабук университети. - Б. 23-31.

7 Чоротегин Т. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-турк» эмгеги (1072-1077 жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары: Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга талаптанган жазылган дисс. авторефераты. – Бишкек: Кыргыз Респ. УИАсынын Тарых институту, 1998. – 48 б.

8 Çoroteğın T. Kaşğarlı Mahmut // İpekyolu. – İstanbul. – 1995. – Eylül. – Sayı 21. – S. 62-64.

9 Çoroteğın, Tınçtıkbek. Kaşğarlı Mahmud'un Devri ve "Divanındaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar // XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994). - Kongreye Sunulan Bildiriler: II. - Ankara: TTK Yay., 1999 içinde. - S. 313-316.

10 Çoroteğın, Tınçtıkbek. Kaşğarlı Mahmud'un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları // Bozkırdan Bağımsızlığa Manas / Haz., Emine Gürsoy-Naskalt. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 içinde. - S. 160-164.

11 Çoroteğın T. Mahmud Kaşğarınin «Divanının» orto kıldarda cana cañi doordo maalum boluşu tuuraluu // Dil Dergisi. – Ankara, – 1995. – No 27. – S. 33-37. - (TÖMER).

Oljobay Karataev¹, Azamat Kazakbaev²

¹ Prof., Dr., Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

² Docent, Dr. Kyrgyz State Academy of Physical Training and Sport, Bishkek, Kyrgyzstan

DIWANU BY MAKHMUD KASHGHARI BARSKANI: THE 940TH YEAR ON (TOUCHES TO RESEARCHES OF THE ORIENTALIST, PROFESSOR TYNCHTYKBEK CHOROTEGIN)

Summary

This article is devoted to the analysis of the researches and works of the prominent Kyrgyz historian and orientalist, Professor Tynchtykbek Chorotegin (Tchoroiev) dedicated to the work of the great scientist and encyclopedist Mahmud Kashgari Baskani entitled "Diwanu Lugati t-Türk" (Compendium of the Turkic Languages). This publication of Professor T.K. Chorotegin's work is another fruit of his longstanding tireless scientific and creative research work on Oriental, Turkic and Kyrgyz studies. The outgoing year of 2017 is remarkable for the commemoration of the 940th anniversary of the dictionary "Diwanu Lugati t-Türk" by Mahmud ibn Hussein al-Kashghari - Barskani. A special place in scientific Turkology related to the study of the heritage of Mahmud Kashghari-Barskani belongs to the well-known Kyrgyz Orientalist, Professor Tynchtykbek Kadyrmambet-uulu Chorotegin. On the scientific path, Professor T.K. Chorotegin published more than 200 scientific and popular works, the vast majority of which are dedicated to the dictionary "Diwanu Lugati t-Türk". The peculiarity of the newly published monograph is that the ethnogenetic, ethnocultural and ethno-political relations of medieval Turkic peoples of Central Asia in the X-XI centuries were illuminated complexly and in detail on the basis of the "Diwan's" materials. In the process of writing the reviewed monograph, the author, who is fluent in native Kyrgyz and several foreign languages (Turkish, Uighur, Kazakh, English, Russian, Czech, medieval Arabic, etc.), carefully and scrupulously studied written sources and studies in various languages of the world. This circumstance, coupled with many years of research and deep knowledge of the problems of Turkology by the author, of course, increases the scientific value of his latest publication.

The key words: Diwan, Makhmud Kashghari Barskani, Chorotegin, Tchoroiev, ethnicity, ethnic history, Turkic peoples, Turkology, Kyrgyz, Central Asia

ӘӘЖ: 93(754)
ГРПТИ 03.01.02

М.М. Муратказин¹

¹ т.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты, Алматы, Қазақстан

ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН (1917-1945 жж.)

Аңдатпа

Мақалада Қазан революциясынан бастап Ұлы Отан соғысына дейінгі Өскемен қала тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық, мәдени даму жақтары мен демография саласы бойынша жазылған еңбектерге тарихнамалық талдау жасалынды. Сонымен қатар, қала тарихы туралы мұрағат құжаттары негізінде сараптама жүргізіледі. Аталған бағыттан алып қарағанда Өскемен қалалық мәдениетінің әлеуметтік салмағы мен бағыт – бағдарын түйіндейтін, қазіргі қоғам талабына сай ұлттық рухтың беріктігі мен биіктігін анықтап жүйелеу тұрғысынан өте өзекті.

Кілт сөздер: Қазан революциясы Ұлы Отан Соғысы, Өскемен, қала тұрғындары

Бүгінде тарих тағылымының саясатпен аралас беттерінің бірі – бұрынғы одаққа қараған кезеңге қатысты қалалар тарихын өзіндік бағада зерделеу және тың көзқараста оған баға берудің сұранысы ерекше.

Еліміздің өмірін түбегейлі өзгертіп, Қазақстан тәуелсіздікке ие болған өткен ғасырдың 90-шы жылдарының тарихта орнығуына да көп уақыт өте қойған жоқ. Сана мен сезімнің шиеленісі жағынан бұл ерекше жылдар болды. Осы аз уақыт ішінде тарих ғылымы бұрынғы кеңестік идеологиялық қыспақтан арылып, Отандық тарихта жеткілікті зерттелмей жатқан тарихи тұстарын жаңа көзқарас тұрғысынан қайта зерттеуді қолға алып отыр.

Аталған бағыттан алып қарағанда Өскемен қалалық мәдениетінің әлеуметтік салмағы мен бағыт – бағдарын түйіндейтін, қазіргі қоғам талабына сай ұлттық рухтың беріктігі мен биіктігін анықтап жүйелеу тұрғысынан өте өзекті.

Мақаладағы мақсатымыз – Қазан революциясынан бастап Ұлы Отан соғысына дейінгі қазақ халқының, оның ішінде Өскемен қала тұрғындарының әлеуметтік, мәдени даму жақтары, демография саласы

бойынша жазылған еңбектерге тарихнамалық талдау жасау. Өйткені жекелеген қалалар тарихы туралы құжаттар өлкенің көпқырлы сипатын, өндіріс күшінің, мәдениетінің қоғамдық ой мен сананың өсуіне жан-жақты берілуімен құнды. Мақала барысында қазан революциясынан бастап Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қала құрылысы, тыныс-тіршілігінің жаңаша құрылымдық үрдістері, одақтық тапсырмаларды орындаудағы қала экономикасы және ашаршылық, ұжымдастыру, Алаш ордалықтардың қызметтері бағыттары бойынша жазылған еңбектер мазмұнына арнайы көңіл бөлінді. Сонымен қатар мәдениет, оқу-ағарту құрылыстарының қаладағы кәсіпорындардың тың бастамалары мұрағат және мерзімді баспасөз мәліметтері негізінде талданды.

Өскемен қаласының 1917-1945 жылдардағы тарихын зерттеп-зерделеуде дерек көзі ретінде мұрағаттық және әдеби деректердегі тарихи құжаттардан құнды мәліметтер алуға болады. Осындай дерек көзі ретінде тарихи құжаттарды бірнеше топтарға бөлуге болады. Олардың бірінші тобына түрлі мұрағат құжаттары негізінде Өскемен қаласы тарихын зерделеуде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 916-қоры Халық комиссариатының Қазақстанның аймақтық тау-кен өндірісін қадағалау мен басқару орталығы деп аталады. Бұл қорда негізінен 1928-1938 жылдардағы Өскемен қалалық аймағындағы тау-кен ісі және ауыр өндіріс саласын дамытудағы индустрияландыру саясатының жүзеге асуы жөнінде құнды құжаттар топтастырылған. Сонымен қатар қорда алтын өндіріс, Өскемен аймағындағы қорғасын өндіру істеріне байланысты мол мағлұматтар жинақталған. Осы мұрағаттың (ҚР ОММ) 350-қоры КазАСР-нің Орталық атқару комитеті жанындағы орталық әкімшілік комиссия 1920-1934 жж. аталады. Қордың атауы айтып отырғандай негізінен әкімшілік басқару ісі, 1920 жылдардағы өзгерістер, Өскемен қалалық әкімшілік басқарманың қызметі сипатталған. Сондай-ақ қор негізінен Өскемендегі басқару ісін, ондағы қоғамдық өмірдегі өзгешеліктерден, патша үкіметінің жүргізген отаршыл саясатынан және сол кезеңде Семей облысының құрамында болған Өскемен аймағының маңызынан, экономикалық қажеттілігінен дерек беретін құнды қорлардың бірі. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Мұрағаты қорларынан алынған мұрағаттық құжаттар Өскемендегі 1921-1922 жылдардағы іске асырылған жер-су реформасы барысындағы қалалық тұрғындардың көзқарасы мен ұстанымдарын талдап шешудегі атқарылған істер және оның нәтижелері жөнінде көптеген мағлұматтар береді. Жер ісі Халық Комиссариатының (74 қоры) қорында қалалық әлеуметтік жағдай және жерді игеру мәселелері жөнінде материалдар диссертациялық жұмыс барысында осы қор құжаттары негізінде қарастырылды. Сонымен қатар Халық Ағарту Комиссариатының (81 қоры) және т.б. құжаттар қоры негізге алынды. 81 қорда Өскемен қаласындағы училищелер мен алғашқы орта білім беру жүйелерінің кеңестік жүйеге бейімделуі барысы оның жабдықталу негізі жөнінде құжаттар жинақталған.

1917-1918 жылдардағы Өскемен қаласында Кеңес үкіметін орнату жолындағы күрестер тарихын саралаудағы Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының (БК(б)П 141 және 139 қорларының) рөлі айрықша болды. Аталған қорларда қаланың мәдени ағарту, жаңа кеңестік жүйеге қайта ұйымдасу істерін атқару барысына қатысты құжаттар топтастырылған. Сондай-ақ, алғашқы қазақ съездерінің барысы, оны Өскемен қалалық тұрғындарының қабылдау барысы, әрі халық шаруашылығының қайшылықты мәселелеріне жауап беретін деректер молынан кездеседі. Сонымен қатар, 725, 2 қорлар құжаттары да қаланың 1917-1945 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық даму барысын қарастыруда мол мағлұмат береді.

Шығыс Қазақстан Облыстық Мемлекеттік Мұрағатының 50, 2866 қорларынан алынған мұрағаттық деректерінде қаланың мәдени даму барысы, Ұлы Отан соғысына қатысқан өскемендіктер жөнінде мол мағлұматтар берілген. Сонымен Шығыс Қазақстан облыстық мұрағатынан алынған деректер жалпы қаланың Қазан төңкерісінен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қала тарихын жүйелеуде мазмұнды құжаттар береді. Сондай-ақ Өскемен мемлекеттік мұрағаты (1940 жылы құрылған) қорларында ақ казактар құрамдарымен күрес, облыс аумағындағы азаматтық соғыс кезеңі, ұжымдастыру, ауылдарды кеңестендіру, мектеп пен ауруханалар салу ісінің материалдары бар. Облыс аумағындағы түрлі кәсіпорындардың салынуы, дамуы да мұрағат қорларында көптеп кездеседі. Мұрағатта қаланың іргесінің қалануы (1720 ж.) жайлы да азды-кемді мағлұматтар ұшырасады.

Деректердің үшінші тобына ақпараттық мәліметтерге бай мерзімдік басылымдар материалдарын атауға болады. Мұнда қала тарихына байланысты қазан революциясынан бастап Ұлы Отан соғысы жылдарында жарық көрген зерттеушілер мен Өскеменге ат басын тіреген өкілдерінің мақалаларында өте құнды мәліметтер кездеседі. Олардың қатарына “Рудный Алтай”, “Усть-Каменогорские изветия”, “Свободная речь”, “Голос Алтая”, “Усть-Каменогорская жизнь”, “Восточные обозрение”, “Сибирский вестник” т.б. мерзімді басылымдары жатады. Ұлттық басылымда жарық көрген “Коммунизм туы”, “Сарыарқа”, “Ақиқат” және Шығыс Қазақстаннан шығатын “Дидар” сонымен қатар қалалық аймақтан шығатын “Достық” т.б. басылымдары бар.

Отандық тарихта қала тарихын зерттеуге қомақты үлес қосқан, жүйелі түрде жұмыстарын жүргізген, Қазақстанға еңбегі сіңген қазақ тарихшысы көрнекті ғалым Ж.Қ. Қасымбаевтың Отандық қала тарихына қатысты көптеген еңбектері жарық көрген. Қазақстандық қалалар тарихы бойынша 1984 ж. А.С. Елагиннің жетекшілігімен жарық көрген “Семипалатинск” атты кітабының бірінші және екінші тараулары ғалым Ж.Қ. Қасымбаевтың қаламынан шыққан [1, 224 б.]. Бұл кітапта автор Семей қаласының революцияға дейінгі экономикалық және мәдени дамуындағы ой мен сананың сондай-ақ қазіргі демократиялық ой сананың дамуына ықпалын қарастырған.

Қазақстан тарихын зерттеуде ғылымға қосқан мол еңбегімен танымал болған Ж.Қ. Қасымбаевтың [2, 180 б.] қалалар тарихына қалам тартқан еңбектерінің бірінде Шығыс Қазақстанның қалаларының 1861-1917 жылдар араларындағы әлеуметтік - экономикалық жайына жан-жақты тоқталып, көшпелі қазақ және қоныстанған орыс шаруаларының осы өлкедегі қалалармен өзара байланысы, зерттеу жұмысының негізінде Семей, Өскемен, Бұқтырма, Көкпекті, Аягөз, Зайсан және көптеген ірі елді мекендер мен бекіністердің тарихын зерттеген. Бұрын Шығыс Қазақстанмен әкімшілік – аумақтық жағынан байланысты болған қалалар тарихын қарастырумен қатар Оңтүстік, Солтүстік, Орталық Қазақстанның, Алтай өлкесі мен Оңтүстік Батыс Сібір қалаларын салыстырған сараптамалармен, дерек көздерімен құнды. Бұл зерттеуде статистикалық сараптар мен деректердің жиыстырып жүйеленуі, қалалар тарихын жекелеген кезеңге бөліп зерттеуде, бағыт-бағдар ретінде практикалық маңызы зор.

Тақырып өзінің тарихнамалық бастауын Қазан революциясы кезеңінде қатал саяси жүйемен қатар жүріп артына із қалдырған мемлекет қайраткерлерінің еңбектерінен алады. Большевиктердің жер-жердегі өкіметті басып алуы, алғашқы шаралары құлатылған таптардың қарсылығын туғызды. 1918 жылдың наурызында Орал казактары көтеріліп Гурьевте, Оралда Кеңес өкіметін құлатып, билікті өз қолдарына алды. Мамыр-маусым айларында Антанта елдерінің үгітімен Чехославак корпусы жергілікті контрреволюциялық күштерімен бірігіп Өскеменді, Петропавлды, Көкшетауды, Ақмоланы, Омбыны, Павлодарды, Семейді, Қостанайды басып алды. Кеңес үкіметінің қалада орнауына ат салысып, қалалық әкімшілік басшылықта болған «Яков Ушанов» атты С.Герасимов [3, 40 б.] еңбегінен мақаламызда қаладағы қос төңкеріс кезеңіндегі алдыңғы қатарлы қала әкімшілігі басшылығының тарихын дәйектеуде еңбек құжаттарын айта аламыз. Еңбекте Өскемен Совдепінің алғашқы төрағасы болған Я.Ушановтың қызметіне тоқтала отырып, автор өскемендіктердің жаңа төңкерістен кейінгі билікті қалай қарсы алғандығы жөнінде ойлар түйінделген. Еңбекте сонымен қатар 1917ж. төңкеріс жылдарындағы халықтың әлеуметтік – экономикалық жағдайы жан-жақты қамтылған. Сонымен қатар, С.Герасимовтың «Установление Советской власти в Усть-Каменогорске и в районе Рудного Алтая 1917-1922 гг.» [4, 86 б.] атты еңбегінде Өскемен аймағындағы Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі әлеуметтік – экономикалық жағдайлар, қаланың осы кезеңдегі халқы және елдегі ұжымдастыру мен коммуна процестерінің қала аймағында жүзеге асырылу барысы сипатталады.

С.Ковальскийдің «За власть советов» [5, 135 б.] атты еңбегі кеңестік жүйе тұрғысындағы Кеңес үкіметінің Қазақстанның шығыс қалаларында орнатылуы жайында жазылған тарихи еңбектердің бірі. Еңбекте 1917 жылғы ақпан - қазан революциясы жылдарындағы Өскемен қаласының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, алғашқы кеңестік басқару әкімшіліктерінің қаладағы қызметі баяндалады. Сонымен қатар автор Шығыс Қазақстан облысына тоқтала отырып, Өскемен қаласының да осы кезеңдегі жаңа қоғамдық саяси ағымдарды қалай қарсы алғандығы еңбек барысында талданған. Аталған ғылыми еңбек тұжырымдары қазіргі қала тарихына байланысты еңбектермен ұштастырылған.

Республикадағы қалалық аймақтар бойынша 1937 жылы халық жауы атанған азаматтар жөнінде Қазақстан Республикасының Президенттік Мұрағатының деректері негізінде шығарылған «Қазақстанның халық комиссарлары 1920-1940 жж.» өмірбаяндық анықтамалық және «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.» [6], «Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в СССР в 1920-1950 гг.» [7] атты монографиялардың Өскемен қаласы тарихын зерттеуде деректік маңызы ерекше. Онда Өскемендегі және басқа да қоғам қайраткерлерінің ату жазасына қандай статья, баптарымен жіберілгендігі мұрағат құжаттарында нақты көрсетіліп жазылған.

К.Нұрпейіс «Алаш һәм Алашорда» [8, 253 б.] атты кітабында: «Қазақ съездерінде талқыланған мәселелер мен оларда қабылданған шешімдер оған қатынасқан делегаттардың басым көпшілігінің өздерін ең алдымен қазақпыз деп, екіншіден мұсылманбыз деп, үшіншіден, Ресейдің азаматымыз деп түсінгендіктерін анық көрсетті» – деп жазды. Бір-бірімен тығыз байланыста болған осы үш мәселе ақпан төңкерісінен кейін қазақ қауымында қалыптасқан қоғамдық-саяси қозғалысқа ғана тән болып қойған жоқ, сонымен қатар Ресей империясын мекендеген халықтардың барлығын да ойландырып, толғандырған мәселе. Осы еңбекте Қазақстанның Шығыс өңіріндегі Алаш Орданың қызметі жөніндегі құжаттар негізінде Өскемен қаласы да қарастырылған.

М.К. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» [9] атты еңбегінде 1917 жылдың шілде айындағы Орынбор қаласында болған қазақ съезі, ондағы қазақ зиялы қауым азаматтарының қазақ халқы, қазақ ұлты үшін игі қызметтері зерделенген. Сонымен қатар осы съезд барысында құрылған Алаш партиясы, оның маңдай алды мүшелері жайындағы мәліметтер топтастырылған. Алаш партиясының қызметі негізіндегі ХХ ғасырдың басындағы қазақ қалаларындағы алаш идеясын қабылдау барысы және оған деген көзқарастары баяндалады.

Т.Омарбековтың «Зобалаң» [10, 272 б. атты кітабында 1929-1931 жылдары қазақ елінде жүргізілген күштеп ұжымдастыруға – сталиндік қылмысқа қарсы тұрған Қазақстанның біраз жерлерінен тұтанған халық наразылығы, бас көтерулері тарихи нақты деректерге негізделі баяндалған. Сондай-ақ қалалық аймақтардағы қатал саяси жүйеге қарсы бас көтерулер жөнінде сипаттама берілумен қатар, Өскемен қалалық аймағын қамтыған осы кезеңдегі көтеріліс барысы жөнінде құнды деректер келтірілген. Ауылдардағы ауыр саяси жағдайларды ескере келіп Өлкелік партия комитеті 1930 жылы бірқатар жетекші қызметкерлер мен өлке белсенділерін ауылдарда партия саясатын түсіндіруге жіберілгендігі туралы жазылған. Осы өлке белсенділері арасында Өскемен қаласына да Комитет қаулысымен және 5 сәуірдегі Өлкелік Комитеттің ауыл шаруашылық шаралары қарары негізінде ауылға жіберу ұсынылғандығы жөнінде айтылған. Кітап әлі күнге дейін беймәлім болып келген «ақтаңдақтар» қасіреті Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (ОГПУ) мұрағаттарынан алынған құнды мәліметтермен толықтырылған. Автордың «ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» [11] атты еңбегінде ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының қайшылықты кезеңдеріне, кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарға мұрағат деректері мен құжаттары негізінде талдау жасап, тәуелсіз Қазақстан тарихының бүгінгі талаптарына сәйкес әділетті ғылыми баға береді. РСФСР Жоғарғы Сотының қазақ бөлімінің төрағасы болған Н.Сырғабековтың қызметі мен шығармашылығына арналған Ө.Озғанбайдың «Халық Комиссары» және «Рухы биік тұлға» [12, 256 б.] атты зерттеулері өткен ғасырдың 30 жылдарының басында Қазақстандағы ұжымдастыру кезіндегі қазақ халқының ашаршылыққа ұшырағандығы туралы қазіргі көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер қатарында. Кітаптың мазмұны төл тарихымыздың тағы бір саласына терең бойлауға мүмкіндік береді.

Қазақстанда тарихи демографияның дамуы мен методологиясы жайында көлемді ғылыми еңбектер жарық көрген. Мысалы, М.Х. Асылбеков, А.Ш. Алтаев және А.И. Құдайбергенованың көлемді мақалалары жарияланды. Солардың қатарында Қазақстанның Шығыс өңірі бойынша тарихи демография саласында аймақтар бойынша да зерттеу жұмыстары жарық көрген. Шығыс Қазақстан халқы туралы статистикалық мағлұматқа толы А.Н. Алексеенконың еңбегінде табиғи өсімге өлім-жітім көрсеткішінің әсері мен денсаулық сақтау мәселелері талданады [13].

Қазақстандағы ХХ ғ. басындағы отарлық саясатқа Өскемен аймағы тұрғындарының қарсы тұрулары жөніндегі мәселелерді Г.Тоғжановтың [14], С.Асфендияровтың [15] еңбектеріндегі деректер құнды материалдар болып табылады. Тарихнаманың үлесіндегі ғылыми зерттеу еңбектерінің құндылығы қазақ тарихының шындық келбетін келтіру.

Қала тарихының аталған хронологиялық шеңберін сипаттау барысында қаланың мерей тойларына арналған еңбектердің рөлі де өте жоғары. Мысалы: Т.Чернышованың «Усть-Каменогорск на стыке веков» [16] атты еңбегін атай аламыз. Еңбекте Ұлы Отан соғысынан кейінгі қаланың әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында деректер топтастырылған. Сонымен қатар 1980-1990 жылдар аралығындағы елдегі дағдарыс жылдарындағы қала тарихы және ел тәуелсіздігі алғаннан кейінгі жылдардағы қаланың тарихи даму барысының кейбір тұстары еңбекте сипатталады.

Қаланың ХХ ғ. басындағы мәдени даму туралы арнайы жеке әдебиеттер жоқтың қасы. Дегенмен де, Т.Т. Тәжібаевтың [17], П.Г. Галузоның [18, 345 б.] еңбектерінде және статистикалық комитеттің еңбектерінде бұл мәселелер бірсыпыра сипатталған.

Тарихнамалық талдауларды қорытындылай келе, қала өмірінің жекелеген салаларына қатысты экономикалық және ғылыми публистикалық мазмұндағы кітаптар мен мақалалар жарияланғанмен, негізгі мақсат осы қаланың тарихы болмағандықтан жекелеген мәліметтер аясынан аспаған. Қазан революциясынан Ұлы Отан соғысы кезеңіне дейінгі қаланың экономикалық, әлеуметтік саяси дамуы дәйекті және кешенді түрде зерттелмеген. Мәдениет құрлысы бойынша жарық көрген жекелеген еңбектерді жүйелеумен сол кезеңдегі идеология шеңберінен шығарылуы нысанаға алынды. Қаланың 1917-1945 жылдар кезеңіне арналған осы қала тарихына қатысты жүйелі тарихи ғылыми тұрғыда қазіргі көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектердің болмағандығы қала тарихының саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын зерттеу өзектілігін дәлелдеп отыр.

Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» стратегиялық даму жоспарында «Біздер келер ұрпақтар алдында

орасан зор жауапкершілік жүгін арқалаймыз» деп жазылған [19]. Осыған орай, Қазақстан тарихында шығыстың шырайы, өндіріс орталығы, Ресей мен Қытай сияқты алып империялармен сауда орталықтарының бірі, мәдениет ошағы – Өскемен қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын (1917-1945 ж.ж.) ғылыми тұрғыда зерттеу тарих ғылымының алдында тұрған әлі де болса ғылыми шешімін таппаған мәселелердің бірі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Семипалатинск. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 224 с.
- 2 Касымбаев Ж.К. Города восточного Казахстана в 1861-1917 гг. Социально-экономический аспект. – Алматы: Ғылым, 1990. – 180 с.
- 3 Герасимов С. Яков Унаиов. – Алма-Ата: Казахстан, 1969. – 40 с.
- 4 Герасимов Установление Советской власти в Усть – Каменогорске и в районе Рудного Алтая 1917- 1921 гг. – Усть – Каменогорск: Облтипография 1957. - 86 с.
- 5 Ковальский За власть советов. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство, 1957. – 135 с.
- 6 Қазақстанның халық комиссарлары 1920-1940 жж.. Өмірбаяндық анықтамалық. - А., 2004. – С. 195; Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. - А.: Қазақстан, 1998. – С. 92, 276.
- 7 Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в СССР в 1920-1950 гг. - А.: Жеті Жарғы, 2002. – С. 54.
- 8 Нұрпейісов К. Алаш ғам Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. – 253 бет.
- 9 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. - Алматы: Осы автор, Алаштың азабы. - Алматы: Санат, 1995.
- 10 Омарбеков Т. Зобалаң. - Алматы: Санат, 1994. – 272 бет.
- 11 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. – 399 бет; Осы автор, 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. - Алматы: 1997.
- 12 Озганбай Ө. Халық Комиссары. Алматы: НұрлыӘлем, 2006. – 332 бет; Рухы биік тұлға. - Алматы: Print-S, 2006. – 256 бет.
- 13 Алексеенко А.К. население Казахстана...
- 14 Тогжанов Г. Казахский колониальный аул. – М.: Изд. Научно-исследовательской ассоциации по изучению национальных и колониальных проблем, 1934. – 109 с.
- 15 Асфендияров С.Д. Қазақстан тарихының деректері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 156 п.
- 16 Чернышова Т. Усть-Каменогорск на стыке веков. – Усть-Каменогорск, 1999. – 119 б.
- 17 Тәжібаев Т.Т. Педагогические мысли в Казахстане во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Изд. Акад. наук., 1958. – 98 с.
- 18 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914г. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 345 с.
- 19 Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақ халқына жолдауы. - Алматы, 2005. - 3 б.

М.М. Муратказин¹

¹*кандидат исторических наук, ст. преподаватель КазНПУ имени Абая*

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ г. УСТЬ-КАМЕНОГРСКА (1917-1945 гг.)

Резюме

Статья содержит историографический анализ работ по социально-экономическому, культурному развитию и демографии жителей Усть-Каменогорска от Октябрьской революции до Великой Отечественной войны.

Также имеется обзор архивных документов истории города. С этой точки зрения очень важно определить социальный вес и ориентацию городской культуры Усть-Каменогорска, определить и систематизировать силу и высоту национального духа в соответствии с современным обществом. Подводя итоги исторического анализа, издавая книги и статьи экономической и научной значимости для определенных областей жизни города, главная цель этого города заключалась не в том, чтобы иметь отдельную историю, поскольку у нее не было истории города. Экономическое, социальное и политическое развитие города от Октябрьской революции до Великой Отечественной войны не было последовательным и всеобъемлющим.

Ключевые слова: Октябрьская революция Великой Отечественной войны, Усть-Каменогорск, жители города

M.M. Muratkazin¹

¹Candidate of Historical Sciences, art. Teacher KazNPU named after Abay

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF UST-KAMENOGORSK (1917-1945)

Summary

The article contains a historiographic analysis of works on the socio-economic, cultural development and demography of the residents of Ust-Kamenogorsk from the October Revolution to the Great Patriotic War.

There is also an overview of archival documents of the city's history. There is also a look at the history of archive documents in the city. With this point of view it is very important to determine the social and cultural orientation of Ust-Kamenogorsk culture, define and systematize the spirit of the national spirit in accordance with the modern society. Through the history of the historical analysis, searching books and articles on economic and scientific value for the identified areas of life, the main city of this city has been split into volumes to have a separate history, because of the history of the city. The economic, social and political development of the city from the October Revolution to the Great Domestic war was not followed by all the rest.

Keywords: October Revolution of the Great Patriotic War, Ust-Kamenogorsk, residents of the city

ӘОЖ: 94(574)

ГРНТИ 03.01.025

М.Т. Рустамбекова¹, Э.Е. Альжанова²

*т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz*

*т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті
elmira.alzhanova@ayu.edu.kz*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ ҚҰРАМЫНА ЕНУІ МӘСЕЛЕСІ М.П. ВЯТКИННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың 40-жылдарындағы кеңестік тарих ғылымының күрделі кезеңінде Қазақстан тарихының ең өзекті мәселелерін зерттеуде М.П. Вяткиннің ролі талданды. Жалпы Қазақстанда Отан тарихының қалыптасуына алғышарт болған жағдайларды алға тарта отырып, 1943 жылы алғаш шығарылған (авторы М.П. Вяткин) Қазақстан тарихы оқулығына да жан-жақты талдаулар жасалды.

Кілтгі сөздер: М.П. Вяткин, тарихнама, Қазақстанның Ресейге қосылуы

Соңғы он жылдықтарда Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде бірқатар өзгерістер болды, қоғамның өзіндік санасы өзгерді, отан тарихына деген ынталы-ықылас оянды. Ескі териялық схема мен концепциялардың толығымен бұзылуы, отандық тарих және тарихнама ғылымына деген қызығушылықты оятты. Аталмыш өзгерістердің негізінде отандық тарих бағытында із қалдырған Қазақстан тарихының қалыптасуына өз үлесін қосқан ғалымдардың өмірі мен қызметін зерттеудің маңызы зор. Осы бағытта қазақстандық тарих ғылымы көптеген жетістіктерге қол жеткізді: республиканың ірі тарихшылары. Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов, А.Нұрпейсовтың портреттері қалпына келтірілді. М.К. Қозыбаевтың 70-жылдық мерейтойына байланысты ғалымның Қазақстан тарихы мен тарихнамасына қосқан үлесіне жоғары баға берілген ұжымдық жинақ басып шығарылды. Дегенмен де, Қазақстан тарихы ғылымына өз іздерін қалдырған бірқатар жарқын тарихшылардың шығармашылығын зерттеу әлі күнге дейін күн тәртібіндегі мәселелер қатарында кенже қалуда [1].

Әрбір тарихи кезеңде өзінің шығармашылық мұрасы мен өз қызметімен баршамыздың қызығушылығымызды туындататын тұлғалар көз алдымызға жарқ етеді. Сол тұлғалардың қатарына Михаил Порфирьевич Вяткинді жатқызуымызға әбден болады. Михаил Вяткин тарих ғылымдарының докторы, кеңестік дәуірдің зерттеушісі, ғалым. Ғалымның ғылыми қызығушылықтары кең, оның шығармашылық мұрасының маңыздылығы зор. М.П. Вяткин Қазақстан тарихын зерттеуге көп үлес қосты. Ғалым Қазақстан тарихының қалыптасуына, ғылым ретінде бой көтеруіне тікелей қатысы болды деп бір ауыздан айта аламыз [2].

М.П. Вяткин Оралда мұғалім отбасында туылып, өсті. 1913 жылы Шадринскідегі училищені тәмәмдаған соң, Петербург университетінің тарих-филология факультетіне оқуға түседі. 1917-1918 жылдары М.П. Вяткин Шардинск уездік кеңесінде техник кәсібі бойынша жұмыс атқарды [3].

1918 жылдың күзінде Шадринск училищесі мен қыздар гимназиясына мұғалім қызметіне тағайындалды. Петербург университетін тәмәмдай алмаған (1916 жылы әскерге баруына байланысты) болашақ ғалым 1920 Томск университетінің ректоры Б.Л. Богаевскийдің атына осы ЖОО тарих-филология факультетінің төртінші курсына қабылдауын өтінген арыз тастайды. 1921 жылы ол Томск университетін аяқтап, Ресей тарихы кафедрасына ғылыми қызметкер ретінде жұмысқа қабылданды. 1922 жылдың басында Томск университетіндегі қоғамдық ғылымдар факультетінің жабылуына байланысты (бұл факультет құрамында тарих-филология факультеті де болатын) М.П. Вяткинді Петроградқа қызметін ауыстырылады. 1929 жылдан бастап ол Ленинград жоо-да сабақ берді. 1934 жылы М.П. Вяткин өзінің ғылыми қызметін КСРО ҒА Тарих институтының Ленинград бөлімінде аға ғылыми қызметкер ретінде бастады, 1934 жылы доцент ретінде белгіленді. 1935 жылдың 25 қазанынан бастап КСРО ҒА Президиумының жарлығы бойынша ғалымға тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми атағы берілді [4].

М.П. Вяткин Қазақстан тарихын зерттеумен айналысқан кеңестік тарихшылардың алғашқылары болатын. Ғалымның басшылығымен және белсенді жұмыстарының нәтижесінде «Қазақ ССР тарихы бойынша материалдар» еңбегінің екі томы дайындалып, басып шығарылды. 1941 жылы М.П. Вяткин жазған Қазақстан тарихы бойынша танымал болған «Қазақ ССР тарихының очерктері» 1-том (ежелгі дүниеден 1870 жылға дейін) жарыққа шықты. М.П. Вяткиннің көп жылдық зерттеу жұмысының нәтижесі оның докторлық диссертациясы болатын, «Батыр Сырым» атты докторлық диссертация 1944 жылы табысты қорғалды, 1947 жылы ол жекелеген кітап ретінде басылып шықты. Ғалымның осы монографиясы өте ауқымды жазылған, Сырым Датов көтерілісімен қатар XVIII ғасырдың соңындағы қазақ қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастардың даму мәселелері кеңінен қарастырылған. М.П. Вяткиннің жұмысын қоғам мен интеллигенция мүшелері өте жоғары бағалады, 1948 жылы 2-дәрежелі Сталин (Мемлекеттік) премиямен марапатталды [5].

Ұлы Отан соғысы жылдарында Алматыда эвакуацияда болған М.П. Вяткин Қазақстан және Ресей тарихшыларымен бірге «Қазақ ССР тарихы: ежелгі дүниеден қазіргі күндерге дейін» атты ұжымдық еңбекті дайындауға қатысты, аталмыш еңбек 1943 жылы жарыққа шығарылды. Ғалым аталмыш еңбектің XIII ғасыры мен XIX ғасырдың бірінші жартысына арналған тараулардың авторы болды, осы кітаптың редакторларының бірі еді [6]. Оқулықты жазу барысында бірнеше мәселелерде келіспеушіліктер мен талас-тартыстар жүргізілді. «Қазақ ССР тарихы» еңбегін жарыққа шығарардан алдын ең талас-тартысқа толы мәселе: Қазақстанның Ресейге қосылу мәселесіне баға берілуі еді. Осы аталған мәселе кітап авторларының арасында көптеген таластар туындатты. Н.М. Дружинин былай жазды: «Бір ғалымдар патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын көрсетуге тырысса, бір ғалымдар қазақ халқының Ресейге қосылуындағы оң нәтижелеріне баса назар аударды. Соңғы мәтін бойынша екі жақты көзқарастың арасында келіссөзге келген мәтіндер (екі арада, ортада) болатын». Бұл таласқа толы мәселе тек оқулықпен ғана шектелген мәселе емес-ті [7]. Өйткені 1936 жылғы «КСРО тарихы бойынша оқулық конспекті» еңбегінде Сталин, Киров, Жданов Патшалық Ресей «халықтар түрмесі», және «халықаралық жандарм» ретінде сипатталған еді [8].

Қазақстанның Ресей империясының құрамына кіру мәселесін зерттеуде өзіндік үлес қосқандар М.П. Вяткин мен Н.Г. Аполлова болатын.

М.П. Вяткин Орта Азия халықтарының Ресей империясына бірігуі (қосылуы) мәселесіне баға беруде Ресей империясын тек отаршыл мемлекет ретінде ғана қарастырмай, Ресейге қосылуынан Қазақ даласы көптеген оң нәтижелерге жетті деп қарастырды. Сонымен қатар, Патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты да жоққа шығарылған жоқ [9].

1939 жылдың мамыр айында Ленинград қаласының ғылыми ұйымдарының ғалым-тарихшылары мен КСРО ҒА Қазақ филиалымен бірге Қазақстан тарихы бойынша 4-томдық оқулық жазуға кірісті. I және II том бойынша тараудың авторлары белгіленді. «Қазақ ақсүйектерінің Ресей билігін қабылдауы» атты тараудың авторы ретінде Н.Г. Аполлова белгіленді. Н.Г. Аполлова XVIII ғасырдың басында-ақ қазақ қоғамында Ресеймен қосылуы қажет ететін объективті жағдайлар туындады деп санады.

Н.Г. Аполлова 1940 жылы Қазақстан тарихы бойынша оқулық үшін «Ресей билігін қабылдау» атты тараудың жоспарын құрастыруда Қазақстанның ресейге қосылуы туралы келесі ойды қозғады. «XVIII ғасырдың 20-жылдарындағы Жоңғариямен күрестің ушығуынан қазақ ақсүйектерінің Ресейге қатысты көзқарастары өзгеруі. Жоңғариямен күресте қазақ ханы Тәукенің Ресейден көмек сұрауы және қазақ сұлтандары Қасым мен Әбілхайырдың Патшалық Ресей билігін қабылдау мүмкіндіктері» [10]. Кіші жүздің ханы Әбілхайыр ханның Патшалық Ресейге жүгіну себептері ретінде Н.Г. Аполлова келесі фактілерді көрсетті:

- хан билігінің әлсіреуі;
- «қарасүйектер» арасынан шыққан феодалдардың көбеюі;

- Жоңғариямен соғысқа қатысты сыртқы саяси курстағы қиындықтар;
- Бұқара, Хиуа хандықтарымен қарым-қатынастың шиеленісуі.

Қазақ елінің Патшалық Ресей құрамына кіруінде басты роль атқарғандар Әбілхайыр хан мен Бөгенбай батырдың ролін ерекшелеп көрсетті. Сондай-ақ буржуазиялық тарихшылар (мысалы И.И. Крафт) көрсеткен Патшалық Ресейдің Қазақ даласындағы жаулап алу саясатының нәтижесінде өз билігін орнытып, нығайтты деген ұстанымдарға ғалым Н.Г. Аполлова мен М.П. Вяткин қате ұстаным деп таныды.

Н.Г. Аполлова мен М.П. Вяткин: «Қазақ даласының Патшалық Ресей құрамына кіруі-қиын таңдаудан жасалған ең тиімді таңдау болатын, не Жоңғар езгісінде қалу, не прогресстің үлкен мүмкіндіктеріне жол ашатын Патшалық Ресейдің қол астына кіру. Осы екі таңдаудың ішінде ең тиімдісі таңдалды», - деген тұжырымдама береді [11]. М.П. Вяткин және Н.Г. Аполлова Қазақстанның Ресейге қосылу алғышарттарына, барысына және нәтижелеріне баса назар аударды. Осы сәттен бастап алдыңғы жылдардағы Қазақстанның Ресейге қосылу тарихи оқиғасын тек теріс жағынан ғана қарастыру өзгертіле бастады.

1941 жылы М.П. Вяткиннің «ҚазақССР тарихы очерктері» еңбегі жарық көрді. Аталмыш еңбекте Қазақстан тарихы бойынша деректер мен әдебиеттерге сыни сипаттама жасалынды, зерттеу ізденістерінің негізгі бағыттары көрсетілді, тарихи процесті кезеңге бөлудің жаңашыл нұсқасы ұсынылды [12].

XVIII ғасырдың 30 жылдары мен 40 жылдарының басындағы Қазақстандағы сыртқы саяси және ішкі жағдайды талдай отырып, М.П. Вяткин келесі тұжырымдама жасады: «Қазақстанның алдында екі жол тұрды: не Ресейдің қол астына кіру, не Жоңғарияның қол астына кіру. Ресейдің қол астына кіру - бұл алға жылжуға дамуға тағы бір мүмкіндік болса, ал Жоңғарияның қол астына кіру-бұл артта қалуға апарар жол еді. Сондықтан XVIII ғасырдың 30-жылдарындағы Қазақстанның солтүстік-батыс бөлігінің Ресейге кіруі «абсолютті зұлымдық» емес еді» - деген ұсыныс жасайды [13].

Өз концепциясын М.П. Вяткин «Қазақ ССР тарихы» еңбегін дайындауда да ұстанды. М.П. Вяткиннің Патшалық Ресей құрамына кіруден алдыңғы Қазақстанның жан-жақтан көрген қысымдары, қазақ халқының алдында тұрған таңдаулар туралы теориясы басқа да тарихшылардың қолдауын таппады. А.М. Панкратова былай дейді: «Оқулық авторлары XVIII ғасырдың 3-жылдарынан XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін Қазақстан аумағында әскери отаршылдықтың жүйелі процестері жүріп жатқанын көрсетеді [14]. Отаршылдық саясат қазақ ақсүйектері тарапынан тоқтаусыз көтерілістерге алып келді. Осы кітапта қазақ қоғамының ақсүйектері мен билеушілері тарапынан өз халқына деген сатқындығын сипаттайтын айғақты-материалдар берілген. Авторлар патшалық биліктің Қазақстанды жаулап алуы туралы айтылғанда «текі зұлымдықтың арасынан аздауы таңдалды» деген концепция туралы сөз қозғамаған дұрыс деп санайды. Қазақстанды жаулап алу процесі Украина немесе Грузияны жаулап алудан басқаша, - басқаша тарихи жағдай және басқа тарихи кезең».

Нәтижесінде оқулық авторлары ортақ пікірге тоқталды, ол бойынша Қазақстанның Ресейге қосылуы қазақ ақсүйектерінің бір бөлігінің Патшалық Ресей билеушілерімен келіссөздерінің нәтижесінде жүзеге асырылды. Ескеретін жәйт: Қазақстанның Ресейге қосылуында қазақ халқының еркі мен қалауы ескерілмеді: «Сол кездің өзінде қазақ ақсүйектері мен Патшалық Ресей арасында саяси одақтастық негізі қаланды. Осы одақ кейіннен Қазақстанның толығымен Патшалық Ресей боданына айналуына үлкен септігін тигізді. Қазақ халқының қалауы ескерілмеген күйде Қазақстан Ресейдің қол астына кірді. Қазақ халқы Патшалық Ресей билігіне қарсы күресті де» [15].

Түрлі аудандардың, түрлі халықтардың Ресейге қосылу іспеттес мұндай күрделі тарихи мәселені қысқартып қарастыру сынға да ұшырап жатты. Мысалы, 1944 жылдың мамырынан шілде арасында өткен КСРО тарихы бойынша сұрақтар жөнінде тарихшылардың жиналысында сыни пікірлер айтылды [16, 205]. А.М. Панкратова «Покровский мектебінің» жалғасын табуды қолдады. «Қазақ ССР тарихы» еңбегі М.Морозованың рецензиясында сынға алынды, ол рецензия 1945 жылы «Большевик» журналының 6-шы нөмерінде жарияланды. Рецензия авторы былай жазды: «Қазақстанның Ресейге қосылу мәселесі кітапта Ресейдің жаулап алуы деген тұжырымдамада қарастырылған, «абсолютті зұлымдық» ретінде қарастырылған» [17].

Осылайша, Қазақстанның Ресейге қосылу себептері мен нәтижелері мәселесінде «Қазақ ССР тарихы» еңбегінің авторларының алдында күрделі мәселелердің бірі туындады, өкінішке орай ол мәселе ешқандай шешімін тапқан жоқ. Оқулық авторы сол мәселені қарастыруда екі концепцияға тап болды. Біріншісі, Қазақстанның Ресейге қосылуы «царизмнің өркениет таратушы миссиясы» деп қарастырса, екіншісі-кез-келген прогресті жоққа шығарды [18].

Екі қарама-қарсы концепцияның әрдайым талас-тартыста болуынан аталмыш мәселені терең ғылыми зерттеуге кері әсерін тигізді. Оқулықтың көпшілік авторлары патшалық Ресейдің жаулап алу саясаты туралы концепцияны қолдады. Ал, М.П. Вяткиннің концепциясы бойынша XVII-XVIII ғасырлардағы Қазақстандағы күрделі саяси жағдайдың объективті талдауы, логикалық құрылымы сипатталған болатын.

Қазақ-орыс қарым-қатынасының тарихы толық, объективті зерттелмеген мәселелердің бірі. Дегенмен де Қазақстанның Ресей империясының құрамына кіруі мәселесі отандық тарих ғылымында көптеген зерттеулер мен тұжырымдамалардың, концепциялардың туындауына ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Алексеев Н.В. Жизнь и деятельность М.П. Вяткина // Известия АН Казахской ССР, 1975, - №3. – С. 95.
- 2 Вяткин М.П. Письмо в редакцию // Вопросы истории. 1952. - №2. - С. 157-159.
- 3 Дружинин Н.М. Избранные труды: Воспоминания, мысли, опыт историка. - М., 1990. - 512 с.
- 4 Замечания по поводу конспекта учебника по «Истории СССР» // На фронте исторической науки. - Ростов н/Д. 1936. - С. 14-17.
- 5 Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 класса средней школы по истории СССР // Правда. 1937. 22 авг.
- 6 Чапкевич Е.И. Советская историография 20–50-х годов внешней политики России // Россия в XX веке: Судьбы исторической науки. - М., 1996. - С. 424-435.
- 7 Вяткин М.П. Страницы жизни и работы. - СПб., 2006. - 148 с.
- 8 Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. - М., 1923. - 392 с.
- 9 Архив Санкт-Петербургского филиала Института российской истории Российской академии наук (Архив СПб. филиала ИРИ РАН). Ф. 267. Оп. 1. Д. 40.
- 10 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. - М.; Л., 1941. - 368 с.
- 11 Архив РАН. Ф. 1577. Оп. 2. Д. 104.
- 12 Бадя Л.В. Академик А.М. Панкратова – историк рабочего класса СССР. - М., 1979. - 159 с.
- 13 Материалы по истории Казахской ССР. Т.IV. - М-Л.: Изд. Академия Наук. – С. 40.
- 14 Архив Президента Республики Казахстан (АПРК). Ф. 708. Оп. 7/1. Д. 249.
- 15 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. КазОГИЗ, 1943. - 672 с.
- 16 Новые документы о совецании историков в ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. 1991. - №1. - С. 188-205.
- 17 Морозов М. Об «Истории Казахской ССР» // Большевик Казахстана. 1945. - №6. - С. 74-80.
- 18 Панкратова А.М. Основные вопросы «Истории Казахской ССР» // Большевик Казахстана. 1943. - №11-12. - С. 22-31.

М.Т. Рустамбекова¹, Э.Е. Альжанова²

^{1,2}к.и.н., МКТУ им. Х.А. Ясауи, доцент кафедры «История»

ВОПРОС О ВСТУПЛЕНИИ КАЗАХСТАНА В РОССИЮ В ТРУДАХ М.П. ВЯТКИНА

Резюме

В статье была проанализирована роль Вяткина в исследовании самых насущных проблем истории Казахстана в трудный период советской истории 40-х годы XX века. В целом, был проведен всесторонний анализ учебнику «История Казахстана», впервые опубликованном в 1943 году (автор В.П. Вяткин).

Ключевые слова: М.П. Вяткин, историография, вступление Казахстана в Россию

М.Т. Rustambekova¹, E.E. Alzhanova²

^{1,2}Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History"

THE QUESTION OF KAZAKHSTAN'S ACCESSION TO RUSSIA IN THE WORKS OF M.P. VYATKINA

Summary

The article analyzed the role of Vyatkin in the study of the most pressing problems of the history of Kazakhstan in the difficult period of Soviet history in the 40s of the 20th century. In general, a comprehensive analysis was made on the textbook "History of Kazakhstan", first published in 1943 (author V.P. Vyatkin).

Key words: M.P. Vyatkin, historiography, Kazakhstan's accession to Russia

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘӨЖ 39 :572.9
ГРНТИ 03.61.21

Қ.С. Алтынбеков¹, Г.Б. Қозғамбаева²

¹ф.ғ.к., доцент, Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық институты,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қаласы
Kosai.altyn@mail.ru

²т.ғ.к., доцент әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ҚР, Алматы қаласы
gulnar.kozgambaeva@mail.ru

ОРХОН ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ МИФТЕР МЕН АҢЫЗДАР

Аңдатпа

Мақалада түркі қағанаты дәуіріндегі әдеби жазбалардың көлемді де көрнектілері болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазба ескерткіштеріндегі мифтер мен аңыздардың іздері қарастырылған. Қазақ мифтерінің бір саласы – адамдардың жаралуы жайлы айтылатын антропогондық мифтер. Ежелгі дәуірлердегі түркілердің шығу тегін көк бөрімен байланыстыратындығы, оны қасиетті санайтындығы түсінігінің ізі Орхон киелі кешендеріндегі көрінісіне талдау жасалған. Қазақтың батырлық жырларында жауға қарсы әскер бастаған батырларды көк бөріге теңей сипаттау кең көрініс тапқан. Түркі қағанаты дәуіріндегі әдеби жазбалардың мәтіндерде көне түркі заманындағы мифологиялық ұғымдардың ежелгі мифтік түсініктермен байланысы қарастырылған. Қазақ халқында адамдардың жаралуы жайлы айтылатын антропогондық мифтер, жан-жануарлар туралы мифтер туралы ғылыми негізде түсінік берілген.

Түйін сөздер: мифтер, фольклор, аңыздар, батырлар жыры, ескерткіштер

Орхон жазба ескерткіштерін танып білуде ХІХ ғасырдың соңындағы В.Т. Томсеннің, В.В. Радловтың ол құпия жазулардың сырын ашуы мен аудармалары, әдеби сипаты жөніндегі пікірлері маңызды еңбектер болғаны тарихтан мәлім. ХХ ғасырдың 50-жылдарына дейінгі кезеңдердегі зерттеген ғалымдардың еңбектерінде олар көбінесе тілдік, тарихи мұра ретінде ғана қарастырылып, әдеби сипатына, жанрлық ерекшелігіне, фольклормен байланысына арнайы мән берілмегендігін көреміз.

Түркі тілдес халықтардың ертедегі жазба мұрасы Түркі қағанаты дәуіріне тән Орхон жазбалары деп аталып кеткен жазулардың құпиясы ашылып, мазмұны анықталғанына бір ғасырдан асты. Аталмыш жазбалар жөнінде бүгінге дейін көптеген зерттеулер жасалып, еңбектер жазылғанымен де, ескерткіштердің әлі де зерттелуі, айқындауды қажет ететін қырлары баршылық.

Біз түркі тайпалары туралы құнды деректерді Батыс Европадағы Византия материалдарынан көбірек кездестіреміз. Сонымен қатар түркі халықтары жөніндегі көптеген мәліметтерді, сол түркі тайпаларының өздері жасап, артында өшпес мұра етіп қалдырған жазба нұсқалары арқылы біліп, танысамыз. Түркі халықтары үшін мұндай жазба нұсқалар еш нәрсемен тең келмейтін, баға жетпес тарихи және мәдени мұра болып табылады. Түркі қағанаты дәуіріндегі әдеби жазбалардың көлемді де көрнектілері болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған», «Тоныкөк» жазба ескерткіштерінде мифтер мен аңыздардың іздері қарастырылған. Орхон ескерткіштеріндегі фольклорға тән белгілердің көріністері жөнінде айтылған, жазылған ой-пікірлер он тоғызыншы ғасырдың соңы мен жиырмамыншы ғасырдың алғашқы жартысындағы баспасөз беттері мен мұрағат деректерінде кездеседі. Орхон жазбаларының құпия сыры ашылған кезден ХХ ғасырдың 50-жылдарына дейінгі ғылыми еңбектерде олар тілдік, тарихи мұра ретінде қарастырылады. Ал олардың фольклорлық сипаты жөнінде алғаш рет пікір айтқан Ә.Марғұлан, М.Әуезов болды. Кеңес дәуірінде әдеби тұрғыдан зерттеген ғалымдар И.В. Стебелева, М.Жолдасбеков және т.б. Олардың еңбектерінде Орхон жазбаларының тақырыптық, жанрлық және идеялық-көркемдік қырлары қарастырылды. Бұл ғалымдардың зерттеулері жаңа ғылыми тұжырымдардың жасалуына жол ашты.

Қазақ мифтерінің бір саласы – адамдардың жаралуы жайлы айтылатын антропогондық мифтер. Ертегі, аңыз, эпсана, эпикалық жыр сияқты түрлерінің бәрінде дерлік айрықша орын алатын ғажайып туу мотивінің де түп-төркіні мифтерден бастау алады [1, 8-6].

Фольклорлық шығармаларда кейіпкердің туылуына ерекше мән беріле бейнеленетіндігінің бір көрінісі – Тәңірден, күн нұрынан жарату – көне жанрларда да, кейінгі қазақ фольклорында кездесіп отыратын мотив. Мысалы, «Оғыз қаған» эпосындағы кейіпкерлер жаратылысы, Шыңғыс ханның күн нұрынан жаралуы, Едігенің пері қызынан тууы т.б. Мұндай мотивтер қаһарманды дәріптеудің ең биік үлгісі – батырдың тууынан өлуіне дейінгі өмірін қамтитын классикалық эпостарда да қолданылады [66, 23-б]. Бұл мотивтің жыр бастамаларында мифологиялық түрде ғажайып тууымен басталуын «Ер Едіге» жырынан да көруге болады.

Осы сияқты құбылыс, яғни алғашқы патшаның көктен келуі, өлгеннен кейін қайтадан көкке (аспанға) кететіні, сондықтан да олардың қабірі белгісіз болатыны туралы аңыз Тибетте де бар екен.

Тарихшы Ә.Т. Төлеубаев «Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекеттігінің бастауы» атты мақаласында: «Ғұндардың патшасын қытай деректері шәниуй деп атайды. Шәниуй деген ұлан байтақтықтың, кеңдіктің бейнесі... шындығында да, ғұндар шәниуйді «Аспанның перзенті», «Тәңірдің перзенті» деп атаған», - деп көрсетеді [11, 262-б].

Күннің нұрлы сәулесінен болашақ батырдың жаралу мотивін ежелгі эпикалық мұралардың бірі болып саналатын «Оғыз қаған» эпосынан да кездестіреміз.

Ғалым Н.Я. Бичурин көне түркілер жөніндегі аңыз-әпсаналарға, көне Қытай жазбаларына сүйене отырып түркі тайпаларының Көк Тәңірге табынып, жақсылықты да, жамандықты да көктен, яғни аспаннан күтетіні туралы жазады. Ежелгі түркі аңыз-әпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр-шұғыла жауатыны туралы айтылады. Қазіргі кезде жарық көріп жатқан көптеген тарихи, танымдық еңбектерде жазылып, қоғамдық іс-әрекеттерде көрініс тауып жүргеніндей, «... түріктердің арғы ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың Көк Тәңірісіне табынып, көк бөріні тотем тұтқаны, көк түсті киелі санағаны, көк түсті байрақтарын желпілдеткені тарихтан жақсы мәлім» [12, Б. 29-30].

Бұл дәстүр түркі халықтарының қаһармандық жырларында да орын алған. Қазақтың батырлық жырларында халық қамын ойлап, елді жаудан қорғайтын қаһармандар жарық нұрдан жаралған болып келеді. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырының бір нұсқасында мынадай жыр жолдары бар. Ондағы:

Шеттен келген дұшпаннан
Ел аймаған сақтайтын,
Асыл нұрдан жаралған
Қыдырбай шалдың еркесі
Қара қыпшақ Қобыланды,
Балаңыздың аты бар, -

деген сияқты нұрдан жаралу мотиві де осыған орайлас болып шығады.

Осы құбылыс түркі халықтарының қаһармандық жырларында да бар. Мысалы, қырғыздың «Манас» эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген, ал өзін көкжал бөрі қоршап қорғап жүрген қаһарман болып былайша:

Арқасында баланың
Қара көк жалы көрінді:
Қара шағыр қабыланы
Қапталында шабынды.
Көсеу құйрық көк арыстан
Оң жағында қабынды.
Нұр төгіліп жолына
Бәрі ойлаған баланың
Манас деп аты табылды, -

деп бейнеленеді.

Кейінгі дәуірлердегі көркем фольклорда «көне сюжеттер мен мотивтер, ескі ұғымдар жаңаша пайымдалып, заман талабына сай жырланып», «Олар енді, негізінен, көркемдік міндет атқарды да, эпосты, бүкіл фольклорды эстетикалық тұрғыдан түрлендірді» [3, 237-б].

Қазақ мифтерінің ең көне түрлерінің бірі – жан-жануарлар туралы мифтер. «Тотемизм – адам, яки ру-тайпа белгілі бір жануардан, өсімдіктен, немесе желден, күн сәулесінен, я болмаса басқа бір ғажайып нәрседен туады деп илану және сол бабасының керемет қасиеттері ұрпағына дариды деп түсіну» [3, 21-б] болса, фольклорда кең көрініс табатын бұл дәстүр түркілердің Түркі қағанаты дәуіріндегі киелі кешендерінен, сол дәуір аңыздарынан, Орхон жазбаларында көкбөріге қатысты жайттардан байқалады. Түркі тайпаларының көне ұғым-түсініктерін көрсететін белгілерінің бірі *бөрі тотемі* екендігі белгілі. Көкбөрі – түркілердің ежелгі тотемдік мифі.

Аңыздық деректерге қарағанда ежелгі түркілер өздерін көкбөріден тарағанбыз деп түсінген. Ертедегі мифтік ұғымның бір мысалын қазақтың «Ақ қасқыр» ертегісінен де аңғаруға болады. Ежелгі түркілердің

өздерін көкбөріден тарататындығы жайындағы ежелгі аңыз-әңгімелерді кезінде тарихшы Н.Я.Бичурин көне Қытай жазбаларынан алып жариялаған.

Осы аңыздардың негізінде туған поэзия тілімен жырланған «Көк бөрі» атты дастан болғаны туралы Н.Келімбетов деректер келтіреді. Ғалым «Көк бөрі» дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес екенін ескерте отырып, осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алу қиын» екендігін жазса, ғалым А.Қыраубайқызы Көкбөрі аңызын «тарихи оқиғалардың елесі» деп көрсетеді [13, 15-б]. Ғалым келтірген деректерге сүйенсек, кезінде түркі байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған.«Бұларды «Ашина» әулеті, яғни «*бөрі тектілер*» деп атап кетіпті. Көк түріктер осы әулеттен өрбіпті. Олар бөрі шетінен мықты, қайсар, батыр болғаны үшін, көрші отырған тайпалар Ашина әулетін – «түрік – түкюлер» (түркіттер) деп атап кетіпті» [12, 54-б].

Ежелгі дәуірлердегі түркілердің өздерінің шығу тегін көк бөрімен байланыстыратындығы, оны қасиетті санайтындығы жөніндегі осы ежелгі түсінігінің ізі Орхон киелі кешендерінде де бейнеленіп көрініс тапқан.

Қ.Сартқожаұлы жазып көрсеткендей Түркі қағанаты заманына жататын ұстын ескерткіштерде, мысалы, Алғашқы Түркі қағанаты дәуірінде жасалған Бұғыты кешеніндегі «ұстынның бас жағына қасқырды еміп тұрған баланың бедері (барельеф) салынған». Осы сияқты Күлтегін, Білге қаған, Қарабалғасун (Ордубалық) ескерткіштерінде де бөрі бейнесін тас бетіне түсіргенде, басын – қасқырдың басына, денесін – айдаһарға, аяғын – жолбарысқа, иектің астындағы жүнін – арыстанға ұқсатып мифтік түрде бейнелеген [4, 98-б].

Тарихи деректерге қарағанда байырғы түркі заманында бөрінің мүсіні гранит тастан да тұтас ойылып жасалған. «...байырғы түркілердің бала кезіндегі есімінен бөлек лауазымына қатысты атақ-шен де беріліп отырған. Ол тұлға тарихи шежірелер мен эпсаналарда осы атақ-шенімен аталады. Таспарқаған інісі Жұтанды кіші хандыққа көтеріп, батыс түркіге жібергенде Бөрі-хан Жұтан деген атақ-лауазым берген. Міне, осылайша байырғы түркілер билеуші бір ғана киетегі болған бөріні ардақ тұтып, Қағанның оққағарынан бастап, Кіші ханға дейін бөрі атап, мәңгілік елдің аруақтарының рухын сақтап тұратын киелі орынға қойылар ескерткіштің (мәңгітас) басына бөрі бейнесін ойып қалдырып, оны бүкіл бүтін қағанаттың (империяның) киетегіне айналдырған» [32, 98-б]. Егер фольклордың тағы бір сипаты – «тұрмыстың бөлшегі, адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние» [3, 23-б] екендігін ескерсек, бұл келтірілген деректер де Түркі қағанаты дәуірі фольклоры жөніндегі танымымызды кеңейте түседі.

Ежелгі түркілердің бұл түсінігі олардың Көкбөрі туралы аңыздарымен қатар «Оғыз қаған» сияқты ежелгі эпосында да сақталған. Мысалы, «Оғыз қаған» эпосында Оғыз қаған Үрім қағанға қарсы соғысқа аттанған кезде оның әскерін көктен түскен көк бөрі бастап жүреді.

Ол эпоста былайша беріледі: «Шатырларын түсіріп, шөк болып ұйықтап кетті. Таңертең болғанда Оғыз қағанның шатырына күндей бір жарық кірді. Ол жарықтан көк түкті, көк жалды бір еркек бөрі шықты. Осы бөрі Оғуз қағанға сөз беріп тұрып, былай деді:

Ай, ай Оғуз қаған!

Урум үстіне сен аттанар боласың!

Ай, ай Оғуз қаған!

Қызметіңде мен жүрер боламын! –

деп айтты. Бұдан соң Оғуз қаған шатырын түргізіп, (жүріп) кетті. (Бір уақытта) қарады, (қараса) әскердің алдын бастап көк түкті, көк жалды, үлкен бір еркек бөрі шауып барады екен. (Оғуз да әскерімен) ол бөрінің артынан соңына түсіп, шаба жөнелді» [14, 72-б].

Сонымен қатар «Оғыз қаған» эпосындағы Оғыздың дүниеге келуі, батырлық бейнесі, оның ерлікке толы жорықтары мен «Күлтегін» жырынан ортақ ұқсастықтарды аңғаруға болады. Осы сияқты көріністердің қазақ ауыз әдебиетінде де жиі ұшырасуы кездейсоқ ұқсастық емес, ол сандаған ғасырлық тарихы мен тағдыры тығыз байланысып жатқан түркі тайпалар туыстығының байланыстылығынан туындайтын құбылыстар болып саналады. Бұдан ежелгі түркілердің қасқырды кешендердегі тастан жасалған ескерткіштерде бейнелеуі, көк бөрі туралы аңыздары мен «Оғыз қаған» эпосы арасында, сондай-ақ түркі тектес халықтар мен қазақтың батырлық жырлары т.б. әдебиет үлгілері арасында дәстүрлі көркемдік байланыстың, сабақтастықтың бар екендігі байқалады.

Орхон жазбаларында түркі әскерінің күштілігін, басымдылығын көрсету үшін жазбагер:

Тәңірі қуат берген соң

Әкем қағанның әскері бөрідей бопты,-

деп оларды бөріге теңейді. Әрине, бұл жерде бөрі тотем ретінде бейнеленіп тұрмағаны анық. Қазақта ер жігіттің күшіне, ерлігіне риза болғанында «бөрім», «нарым» деп сүйсініп айтуы мен эпостарда

батырдың ерлік іс-әрекетін бөріге теңеуінде жақындық белгілер бар. Осы құбылыс Орхон жазбаларында да сол мәндес болып келеді.

Эпитет пен метафораның хронологиялық жолмен туып, даму процесін қарастырған А.Н. Веселовский мен В.М. Жирмунский пікірлеріне сүйенсек, мифтік ұғымдар кейін келе ауыспалы, астарлы мағынаға ие болып, поэтикалық тілдің құрамына қосылады да, әр түрлі көркемдік тәсілдердің – эпитет, теңеу, метафоралардың қызметін атқара бастайды. Түркі қағанаты дәуірінде ежелгі түркілердің көк бөріге байланысты түсінігі – алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды.

Бұл дәстүр кейінгі көркем фольклорда да кеңінен қолданылып отырған. Қазақтың батырлық жырларында да жауға қарсы әскер бастаған батырларды көк бөріге теңей сипаттау кең көрініс тапқан. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырында Қобыланды батыр өзінің қарсыласы Шошай хан туралы:

*Көк шекпенді көк бөрі –
Қызылбастан хан Шошай, –*

дейді. «Алпамыс», «Қобыланды» жырларындағы:

*Қойға тиген қасқырдай
Сойып кетіп барады; («Қобыланды»)
Қойға тиген бөрідей
Талқандап қуып бөледі, («Алпамыс»)*

деген жолдар сияқты бейнелеулер басқа да батырлық жырларда жиі кездеседі. Бұл ұқсастықтарды «Күлтегін» жазбасындағы:

*Әкем қағанның қосыны бөрідей
Жаулары қойдай болыпты,*

деген жолдармен салыстыра қарасақ, өзара байланыстың бар екендігі айқындала түседі. Осыған орай М.Жолдасбеков: «Ұнамды кейіпкерлерді бөріге теңеу түркі халқы бөріден тараған деген аңыздан шықса керек. Өзінің түп тегі санаған халық бөріні ерекше қасиеттеген. Қасқырбек, Бөрібек, Бөлтірік, Бөрібай тәрізді кісі аттарының өте көп болуы осыдан» [15, 83-б], – деп көрсетеді.

Бұл көркемдік дәстүр қырғыз халқының эпосы «Манаста» да көрініс тапқан. Онда Манастың келбеті мен күш-қайраты:

*Көкірегі кең, шалқақ төс,
Жауырыны кең, бекем бел.
Айбаты басым, зәрі күш
Піл мүшелі көрінед.
Жолбарыс мойын, сом білек.
Бөрі құлақ, ер жүрек
Бөлекше түрі бар екен, -*

деп сипатталып беріледі.

Сонымен қатар түрік тайпалары ежелден өз туына бөрінің бейнесін тоқып салатын, соғысқа шыққанда атының басына бөрінің бас терісін қаптап алатын болған.

Сүйінбай ақынның өлеңіндегі:

*Бөрілі байрақ астында —
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен
Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым!*

деген жолдар да сол ертеден келе жатқан дәстүрден көрініс береді.

Сол сияқты «Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірісі бар» деген мақалдан да қазақ халқының бөріні қасиеттей қарағанын байқауымызға болады.

Бұл символика (көк түс, көк бөрі) түркілердің ұлттық этнопсихологиясына мықтап сіңіп, халықтық дәстүрге айналған. «Көк түрік», «көк тәңірі», «көктің ұлы», «көк бөрі» сияқты ұғымдар мен туымыздың көк түсті болуының арасында дәстүрлі таным-түсініктердің осылайша өзара сабақтасып жатқанын көруімізге болады.

Қорытындылай айтқанда Орхон жазбаларындағы фольклорға тән ерекшеліктің бірі – оларға синкреттілік те тән. Олардағы идеологиялық синкретизм әр дәуір наным-сенім, ұғым-түсініктері мен танымдарының бейнеленуінен көрінсе, жанрлық синкретизм фольклорлық жанрлардың басқа түрлерімен бірге мифтердің қолданылуымен көрініс тапқан.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Ыбыраев Ш. Қазақтың мифтері мен мифтік аңыздары туралы // Қазақтың мифтік әңгімелері. Құрастыр.: Ыбыраев Ш., Әуесбаева П. – Алматы: Ғылым, 2002. – Б. 3-11.
- 2 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. – Алматы: Қазақпарат, 2008. – 1-т. – 812 б.
- 4 Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.
- 5 Абуов А.П. Религиозное представление древних тюрков // Байырғы түркі өркениеті: Жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б. 216-218.
- 6 Алтын Арыз. – М.: Наука, 1988. – 589 с.
- 7 Гоголев А.И. Истоки мифологии и традиционный календарь якутов. – Якутск: Изд-во ЯГУ, 2002. – 145 с.
- 8 Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – Бірінші том. – 464 б.
- 9 Қасқабасов С. Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы // Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2001. – Б.8-62.
- 10 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
- 11 Төлеубаев Ә.Т. Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекеттігінің бастауы // Байырғы түркі өркениеті: Жазба ескерткіштер. – Алматы: Ғылым, 2001. – 584 б.
- 12 Келімбетов Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.
- 13 Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.
- 14 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.
- 15 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 351 б.

К.С. Алтынбеков¹ Г.Б. Козгамбаева²

¹к.и.н., доцент, ЮКГПИ, РК, город Шымкент

²к.и.н., доцент, КазНУ имени аль-Фараби

МИФЫ И ЛЕГЕНДЫ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПИСЬМЕННОСТЯХ

Резюме

Орхон-енисейские памятники, древнейшие письменные памятники тюрко-язычных народов. Памятник содержит ценные исторические сведения и даёт богатый литературный материал. В статье рассматриваются объёмные литературные надписи как «Кюль-тегин», «Бильге каган», «Тоныкок», отражающие мифы и легенды в эпоху тюркского каганата. Одна часть казахских мифов – это антропогенный миф о создании человечество. Сделан анализ текстов орхон-енисейских памятников где говорится о происхождении древне тюрков от кок бори. В казахских героических эпосах часто применяют метод сравнения военно начальников с образом непобедимого кок бори. В казахских антропогенных мифах дается научная трактовка происхождения человечество и мира животных.

Ключевые слова: мифы, фольклор, легенды, героические эпосы, памятники

К.С. Altinbekov¹, G.B. Kozgambayeva²

¹associate professor of South Kazakhstan State Pedagogical Institute Kazakhstan, Shymkent

²associate professor of al-Farabi Kazakh National university Kazakhstan, Almaty

MYTHS AND LEGENDS OF THE ORKHON-YENISEY WRITINGS

Summary

In Orkhon-Yenisey monuments, the most ancient written monuments of the Turkic-speaking peoples. The monument contains valuable historical information and gives a rich literary material. In article is considered the voluminous literary inscriptions as "Kul-Tegin", "Bilge-Kagan", "Tonykok" reflecting myths and legends in the era of the Turkic khanate. One part of the Kazakh myths is the anthropogenic myth of the creation of mankind. The analysis of the texts of Orkhon-Yenisey monuments which refers to the origin of the ancient türks from Kok Bori. In the Kazakh heroic epics often used method of comparison of military chiefs with the image of the invincible kok bori. In the Kazakh cultural myths given scientific tractive the origin of humanity and the animal world.

Key words: myths, folklore, legends, heroic epics, monuments

Қ.С. Қаражан¹, А.А. Қалиева²

¹т.ғ.д., профессор

²2-курс магистранты, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

E-mail: alma.abdurahman@gmail.com

ХАЛЫҚ САНАҚТАРЫНЫҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРІНЕ САЙ 1920-1930 жж. КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ ҚАЗАҚСТАНҒА ХАЛЫҚТАРДЫ ЕРІКСІЗ ҚОНЫС АУДАРУЫНЫҢ САЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада 1926-1939 жылдары жүргізілген халық санағында орын алған мәселесі 1930 жылдардағы Қазақстандағы қоныс аудару саясаты мен оның демографиялық салдары мәселесі қарастырылған. Архив құжаттарының негізінде Қазақстан қалаларында қоныс аударушылар санының өсімі көрсетіледі.

Мақалада салыстырмалы анализ жасау әдісі қолданылды. Мәселен, 1931 жылы Қазақстан халқының табиғи өсімі 9,5 мың адамды, ал механикалық өсім -329,9 мың адамды құраса, қорытындысында қалалық тұрғындар саны 1 млн. 72 мың адамға жетті. 1934 жылы Алматы, Гурьев, Орал, Петропавл қалаларына, Белоруссиядан, Украинадан, Өзбекстаннан, РСФСР-дан 15491 адам қоныстанды.

Нәтижесінде, «өлкеге интернационалды көмек» атты көз бояушылық шаралардың негізінде одан кейінгі жылдардағы қоныс аударушылардың санының әрдайым өсіп отырған деген қорытынды жасалды. Кеңес өкіметінің қоныс аударушыларға жағдай жасауының нәтижесінде, олардың саны жергілікті тұрғындар санына қатынасында айтарлықта өсті. 1936 жылы өлкеге 51297 адам қоныстанды. 1937 жылы орыс келімсектерінің саны 1,5 есеге, немістер – 1,6 есеге, татарлар – 1,1 есеге артты. 1937 жылдан бастап, Қазақстанда депортация жасалынған халықтар қоныстанды.

Кілт сөздер: қоныс аудару саясаты, кеңес өкіметі, Қазақстан, халық санақтары, мұрағат құжаттары, механикалық өсім, тұрғындардың үлес салмағы, тұрғындар саны, депортацияға ұшыраған халықтар

XX ғасырдың алғашқы Кеңес Одағында социалистік қоғам құру, ел экономикасын дамыту, ауыл шаруашылығында аграрлық реформалар жүргізу және индустрияландыру сияқты маңызды стратегиялық жоспарды іске асыру Қазақстанда қоныс аудару саясатымен астарлас жүзеге асырылды. Экономикалық дамудың қарқынды жүргізілуі жұмыс күшінің үздіксіз ұлғаюын талап етті. Еңбек ресурстарының проблемасы бір жағынан седентаризациялау және ұжымдастыру барысында қазақ этносының дәстүрлі көшпелі тұрмыс салтын бұзу жолымен, екінші жағынан көші-қон саясатын жандандыру және ГУЛАГ-қа бағынатын түрлі құрылымдар, арнайы еңбек қоныстарын, түрмелер, еңбекпен түзеу лагерьлері мен колонияларын құру арқылы шешілді [1, 640 б.].

Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне Ф.И. Голощекиннің келуімен бұл үдеріс тұрақты түрдегі құбылысқа айналды. Ф.И. Голощекин билік басына келгеннен үш күн өткеннен соң республика басшыларының шеше алмай отырған Жер туралы мәселесін талқылады. Осы кезде республика үкіметі мен Бүкілодақтық Атқару комитеті арасында Қазақстанға қоныстанушыларға қатысты пікірталас жүріп жатқан еді. Қазақ АКСР үкіметі мен өлкелік партия комитеті 1925 жылдың 11 сәуірінде «1922 жылдың 31 тамызынан кейін Қазақстанға өз бетімен келгендер қоныстанушыларға жатқызылмайды, олар өздерінің бұрынғы мекендеріне кейін қайтарылып немесе жердің ақысын төлеп, жалға алушы ретінде ғана тұруға рұқсат етілуі тиіс» деген тоқтамға келген болатын. «Кіші қазан» теоретигінің қысымымен Қазақстан үкіметі «1925 жылдың қыркүйек айына қоныстанушылардың өлкедегі жерге орналасуға құқығы бар» деген шешім шығарды [2]. Бұл шешімді мемлекеттік тұрғыдан жүзеге асыру үшін Ф.Голощекин 1929 жылы республикада Қонысаударушылар басқармасын ресми түрде аштырып [3], келімсектердің қазақ даласына емін-еркін орналасуына мүмкіндік жасады.

Қоныс аудару саясаты қазақ этносының дәстүрлі шаруашылық құрылымын қирату шараларымен қатар жүргізілді. 1929 жылдың екінші жартысынан Қазақстанда жеделдетілген қарқынмен жүргізілген ауылшаруашылығын ұжымдастыру барысында Ф.И. Голощекин басқарған БКП(б) Қазақ өлкелік партия комитетінің басшылары байырғы халықтың дәстүрлі шаруашылық, тұрмыстық психологиясымен санаспай, ұжымдастыру саясатын Кеңес Одағының еуропалық бөлігімен бірдей жүргізді. Мұндай әрекет қазақ-

тарға қарсы зорлық-зомбылыққа әкеліп соқтырды. 1928 жылғы байлардың мал-мүлкін тәркілеу барысында орта шаруалар қоса тізімдерге ілінді, «үштіктер» мен «бестіктердің» қаһарына ұшырады. Ет, жүн, мақта және өзге де мал өнімдеріне жаппай салық салу науқандары үсті-үстіне еселене жүргізіліп, шаруаларға қысым жасалды. Колхоздарға шаруалар күштеп кіргізілді, ұжымдарға кірмегендер жазаланды. Кулактарды тап жаулары ретінде жою кезінде кеміту, қорлау, зорлау әрекеттері етек жайды. Осындай ұрдажық саясаттың салдары шаруалардың жаппай наразылықтары мен бас көтерулеріне, республикадан тыс жерлерге қоныс аударуға алып келді. Нәтижесінде 1931 жылдың аяғында Қазақстан халқының саны 1930 жылмен салыстырғанда 1371, 5 адамға азайды. Республикадан тыс жерлерге көшіп кетушілер саны 1178,9 мың адамды құрады [4]. Есесіне өлкеге сырттан келушілердің қатары артты, қалалардың механикалық өсімі көбейді. 1931 жылы қала халқының табиғи өсімі 9,5 мың, механикалық өсімі 329, 9 мың адамды құрады, нәтижесінде халық саны 1 млн. 72 мың адамға жетті [5]. Әсіресе Қарағанды облысының қалаларының механикалық өсімі Ақтөбе облысының қалаларынан 3,9 есе, Алматыдан 2,1 есе, Шығыс Қазақстанның 2,5 есе, Батыс Қазақстанның 4,4 есе, Оңтүстік Қазақстанның қалаларынан 3,4 есе артық болды [6, 16 б]. Мұндай жағдайдың өзіндік себептері болды. Қарағанды өлкесінің шикізат көзіне бай болуы, облыстың республиканың негізгі өндірісті отралықтарының біріне айналдырды. Бұл өлкенің шикізатын игеру 1931 жылы Қарағанды қаласын салудан басталды. Қала құрылысымен қатар металлургия, машина жасау, химия өнеркәсібі зауыттарының негізі қаланды. Осыған байланысты Қарағандыға өзге республикалардан, Қазақстанның басқа облыстарынан жұмысшы күштері әкелінді. Бірнеше мәліметтерді есептегенде, 1931 жылы Қарағандыға Донбасс пен Ресей Федерациясынан 2800-ге жуық, республиканың өз ішінен 27 мыңдай адам келгені анықталды [6, 16б].

Осы жылы ауыл-село тұрғындары 4263,6 адам болып, 1930 жылмен салыстырғанда 1 млн. 710 мың адамға азайды [7]. Ауыл тұрғындарының осынша адамға азаюының бірнеше себептері болды. Біріншіден, сол жылы республикада әр түрлі құрылыс орындарының кең өріс алуына байланысты ауыл тұрғындарының арасынан сол құрылыстарға кету қозғалысы байқалды. 1931 жылдың күз-қыс айларында өлкеде алапат аштықтың басталуына орай байырғы ұлт өкілдері өзге республикаларға, шет елдерге босып кетуге мәжбүр болды. Есесіне Қазақстанға Кеңес Одағының еуропалық бөлігінен индустрияландыруға қажетті мамандар, жаппай ұжымдастыруды өрістетуге тиіс «25 мыңшылдар» деген атауға ие болғандардың легі толастамады. Осындай үдерістердің нәтижесінде байырғы ұлттың үлес салмағы өзге халықтардың өкілдерімен салыстырғанда жыл өткен сайын азая берді.

1932 жылдың соңында республика халқының саны 4 млн. 786 мың адамды құрады. Осының ішінде 1 млн. 218,9 мыңы қалалық жерлерде тұрды. Қалалық жерлердегі табиғи өсім 10,7 мың, механикалық өсім 136,1 мың болды [7]. Қалалықтар өзге кеңестік республикалардан келушілердің және ауыл тұрғындарының есебінен көбейді. Алайда сталинизмнің күшейе бастаған кезеңінде қалаға қоныс аударға ауыл тұрғындарын қайтадан өз мекендеріне қайтару орын алды. Мәселен, 1932 жылы 228, 2 мың адам өз ауылдарына қайтарылған [6, 17 б].

1933 жылы С.Аймбетовтың есептеуінше, Қазақстан халқы 3 млн. 712,4 мың адамды құраған. Солардың 1218, 9 мыңы қалалық жерлерде, 2493,5 мыңы ауылдарда мекендеді [6, 17б]. Сонда республика халқы 1073 мың адамға азайған. Тарихшы-зерттеушінің есептеуі көкейге қонымды, өйткені ресми статистика осы кезде халықтың санын саналы түрде көбейтіп көрсеткен. Оны өздері де мойындаған. Оған сол кездегі Қазақ халық шаруашылығы есебі басқармасының орынбасары Н. Мацкевичтің өлкелік партия комитетінің хатшысы Л.И. Мирзоянға жолдаған хатында «Біздің санағымыз бойынша халықтың саны азайып кеткен, алайда бұл көрсеткіш біршама көбейтіліп көрсетілуі де мүмкін деп санаймыз» деген пайымдауы дәлел бола алады [6,18б]. Көріп отырғанымыздай лауазымды қызметтерге көбінесе сырттан келгендер тағайындалған. Мұның өзі байырғы халық өкілдерін төмендету, олардың қабілетін ескермеу тәрізді большевиктік идеологияның бір қыры болып табылғандығын дәйектейді.

1934 жылы 1 қаңтарда Қазақстан халқы 4 млн. 638 мың адам болып, оның 1 млн. 293 мыңы қалалық жерлерде, 3 млн. 344,8 мыңы ауылдарды мекендеді [6]. 1933 жылмен салыстырғанда республика халқы 143,4 мың адамға азайған. Халықтың азаюына 1933 жылы да бәсеңдемеген ашаршылық себеп болды. Қалалықтар 1293, 2 мың адамды құрап, 1933 жылмен салыстырғанда 79 300 адамға өсті. Индустрияландыру жылдарында темір жолдар тез қарқынмен салынып, байланыс қатынастары жақсарды. Осының нәтижесінде Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Оңтүстік Қазақстан қалаларының тұрғындары жедел қарқынмен көбейді. Осы жылдың төртінші тоқсанында бес ірі қалаларға: Алматы, Гурьев, Орал, Петропавлға 15491 адам Белоруссиядан, Украинадан, РСФСР-дан, Өзбекстаннан келді [9]. Бұл ресми статистиканың мәліметі, шындығында республикаға «өндірісті сталиндік модернизациялау мақсатында» келушілердің саны көрсетілгеннен әлдеқайда артық болуы мүмкін.

1934 жылы 1 маусымға дейін көшіп келген 16 935 қазақ қожалықтарының 12035-і колхоздарға, 1052 совхоздарға орналастырылды. Соның нәтижесінде ауыл тұрғындарының саны біршама көбейді.

1935 жылы Қазақстан халқы 5 млн. 650 мың адамды құраған деген мәлімет бар, алайда архив қорларында Қазақ АКСР-ның халқы 1935 жылы 4 млн. 334 мың болды деген де ақпарат кездеседі. Шындығы соңғысы болса керек, өйткені ашаршылықтан соң халық санының жылдам өсіп кетуі екіталай.

1936 жылы жаңа шекаралық өлшем бойынша республикада 8 облыс, 148 аудан болды [10]. Осы өлшем бойынша республика халқы 5 млн. 748 мың адам болған. Басқа деректе 4 млн. 787 мың адам деп көрсетілген [6, 216]. Олардың 24 пайызы қалалық жерлерде, 76 пайызы ауылдарда тұрды [11]. Осы жылы дүниеге келген сәбилердің саны 199 443 болды. Сәбилердің ұлттық жағынан қарастырсақ, орыстар – 41,6%, қазақтар – 39,2 %, өзге ұлт өкілдері – 19,2% болған. Жыныстық құрамында: қазақтардың ер балалары бүкіл ер балалардың 39,9%, қыздары барлық қыздардың 38,1% құраған. Басқа ұлт өкілдерінің қыздары ер балалармен салыстырғанда 0,1%-дан 1%-ға көп туылған[12]. Айта кетерлік жайт, көрсетілген мәліметтердің есептеуін тарихшы-зерттеуші Сандыбай Айымбетов жүргізген. Халықтың саны қыз балалардың есебінен өсетіндігін ескеретін болсақ, бұдан кейінгі уақыттарда Қазақстанға көшіп келгендердің қатары көбейіп, олардың саны байырғы халықтың үлес салмағынан асып түсуіне жағдай жасады деген сөз. Шындығында да тарихта солай болып шыққан. Қазақтардың барлық тұрғындарға шаққандағы үлес салмағы 1959 жылдарға қарай небәрі 28%-ды құраған. Осы жылы өлкеге сырттан келушілер легі толастамады. Жылдың 2-3 тоқсанында 51297 адам келген[13].

1937 жылы республика халқы 1926 жылмен салыстырғанда 1,3 есе азайған. Ал ұлттар арасында қазақтар 1,7 есе, украиндар – 1,6 есе, мордвалар – 1,3 есе, өзбектер – 1,9 есе, қырғыздар – 2,1 есе, өзге ұлт өкілдері – 1,6 есе кеміген. Керісінше орыстар -1,5 есе, немістер – 1,6 есе, татарлар -1,1 есе көбейген еді. Осы санақтың қорытындысы бойынша республиканың қалаларында 1277,2 мың адам тұрып, барлық тұрғындардың 24,9%-ын құрады. Әсіресе Семей, Петропавл, Қарағанды, Алматы, Орал қалалары тұрғындарының саны артты. Мәселен, Алматының халқы 3,7, Шымкенттің -3,2, Оралдың – 1,5 есеге өскен[14, 60, 676б]. Мұндай өсім табиғидан гөрі механикалық өсімнің нәтижесінде орын алды. Себебі көрсетілген қалалар бұл уақытта өндіріс орталықтарына айналған болатын. Сонымен қатар олардың өзге республикалармен шекаралық аймақтарда орналасуы сырттан келушілерге көп қаражат жұмсамауға тиімді болған еді. Осы жылы да Қазақстанға Кеңес Одағының басқа республикаларынан қоныстанушылар қатары көп болды. Өлкенің 13 мекеніне 137379 адам қоныс аударды. Солардың 81793-і Ресей Федерациясынан келгендер еді. Қоныс аударушылардың 20776-сы Алматы облысына, 14701-і Шығыс Қазақстанға, 14701-і Солтүстік Қазақстанға орналасты[6, 236].

1938 жылы жылы Қазақстанға 89862 адам келіп, олардың 55070-і, яғни жетпіс пайызынан астамы Алматы қаласына орналасты. Республикадан тыс жерлерге кетушілер небәрі 9630 адамды құрады[15].

1939 жылы кеңес Одағында кезекті халық санағы өткізілді. Ол реті бойынша үшінші халық санағы болатын. Санақ қорытындысы бойынша республикада 6093,5 мың адам тіркелген. Халықтың ұлттық құрамы бойынша қарастыратын болсақ, онда қазақтар барлық тұрғындардың 38%-ын, яғни 2313638, орыстар – 40,2%-ын, яғни 2449128, украиндар – 10,8%-ын, яғни, 656676 адамды құраған [6,25]. Республика халқының санының өсуіне табиғи өсіммен қатар сырттан өзге ұлт өкілдерінің қоныстандыру өз әсерін тигізген. Мәселен, 1936 жылы КСРО-ның Польшамен шекаралас аудандарындағы поляктар, олардың саны 36 мың адам, Кеңес Одағының ішкі аймақтарына жер аударылғанда олардың көпшілігі Қазақстанға жіберілген. Сонымен қатар 1937 жылы Қиыр Шығыстан 95 мың кәріс халқының өкілдері саяси қуғын-сүргінге түсіріліп, Қазақстанға жер аударылды. Ресей Федеративтік Социалистік Республикасы мен Украинаның әр түрлі салаларда Қазақстанға «интернационалистік» көмек көрсетушілердің легі толастамады. Өзге республикаларға қарағанда осы екеуінен қоныс аударушылар саны жыл сайын артып отырды. Мұндай қоныс аударудың көрсеткіштерін мынадай деректер дәйектейді. 1930-жылдары Ресейден тыс жерлерде 9 млн. 925 мың адам тұрса, солардың 2 млн. 449 мыңы Қазақстанды мекендеді. Ал Украинадан тыс аймақтардағы 4 млн. 749 мың украиндықтың 656676 қазақ өлкесінде өмір сүрді [16, 176].

Большевиктік биліктің 1920-1930-жылдары жүргізген байлардың мал-мүлкін тәркілеу, ауыл шаруашылығын жаппай күштеп ұжымдастыру, зорлап отырықшыландыру, кулактарды тап жауы ретінде жою, индустрияландыру, саяси қуғын-сүргін тәрізді ұрдажық, солақай саясаты, реформалары салдарынан, бір сөзбен айтқанда байырғы тұрғындарға қатысты геноциді қазақ халқының қатарын айтарлықтай азайтып, өзінің елінде, жерінде саны аз халыққа айналдырды. Кеңес өкіметінің қызыл қырғынының барысында қазақтардың бір бөлігі өз жерлерін тастап шет елдерге кетуге мәжбүр болса, ендігі бір бөлігі алапат аштықтың құрбандарына айналып, қайтыс болды. Осылайша қазақтардың жыл сайын саны азая берді. Қырғынға ұшыраған қазақ халқының орнына кеңестік Ресейдің әр түрлі аймақтарынан азық-түлік,

жұмыс, жер тапшылығын көргендер үнемі қоныс аударып келе берді. Кенестік биліктің «интернационалисттік көмек» деген ұранмен бүркемеленген, патшалық Ресейдің тұсындағы отарлау саясатын жалғастырған қоныс аударуы осы жылдары бір толастамады. Қоныс аударушылар легі қарқындап көбейді. Осылардың барлығы Қазақстанның қолдан жасалған көп ұлтты республикаға айналуын тереңдете түсті.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. Бес томдық, 4-т. – Алматы, 2010.
- 2 Омарбеков Т. Голощекин Қазақстанда // Ленинишіл жас. - 1990, 5 тамыз.
- 3 Омарбеков Т., Қойгелдиев М. Қазақстан: тоғыз жолдың торабында // Егемен Қазақстан. – 1992, 28 октябрь.
- 4 ҚРОММ. 962-қор. 1-тізбе, 874-іс, 29-п.
- 5 ҚРОММ. 968-қор. 1-тізбе, 38-іс, 1-2, 5, 8-п.
- 6 Аймбетов С. 1926-1939 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының этнодемографиялық құрамындағы өзгерістер. – Алматы, 1999.
- 7 ҚРОММ. 968-қор. 1-тізбе, 874- іс, 30-п.
- 8 ҚРОММ. 968-қор. 1-тізбе, 874- іс, 44-п.
- 9 ҚРОММ. 698-қор. 14-тізбе. 193-іс, 53 п.
- 10 Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. Бес томдық, Т.4. – Алматы, 1981. – 581 б.
- 11 ҚРОММ. 698-қор. 14-тізбе. 195- іс, 44- п.
- 12 ҚРОММ. 698-қор. 14-тізбе. 195- іс, 36-37- пп.
- 13 ҚРОММ. 698-қор. 14-тізбе. 202- іс, 228, 313 – пп.
- 14 Всесоюзная перепись населения 1937 г. Казахская ССР. – М., 1989.
- 15 ҚРОММ. 698-қор. 14-тізбе. 208- іс, 195-200- пп.
- 16 Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика численности и рассленения русских после Великой Октябрьской социалистической революции// Советская этнография. - 1982, - №5. - С. 17-26.

К.С. Каражан¹, А.А. Калиева²

¹д.и.н., профессор

*²магистрант 2 курс, Казахский национальный университет им. аль-Фараби
E-mail: alma.abdurahman@gmail.com*

**ПОСЛЕДСТВИЯ ПРИНУДИТЕЛЬНОЙ ДЕПОРТАЦИИ СОВЕТСКОГО
ПРОВИТЕЛЬСТВА ДРУГИХ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН
ПО МАТЕРИАЛОМ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В 1920-1930 гг.**

Резюме

В статье затрагиваются вопросы переселенческой политики в Казахстане в 1930-годы и ее демографические последствия на материалах переписи населения начиная с 1926-1939 годов. На основе архивных документов показываются рост численности переселенцев, особенно в городах Казахстана.

При помощи методом, сравнительного анализа показан механический рост населения городов республики. Например, в 1931 году природный рост населения Казахстана составлял 9,5 тысяч, механический рост - 329, 9 тысяч человек, в итоге численность городского населения составила 1 млн. 72 тысяч человек. В 1934 году в города Алматы, Гурьев, Уральск, Петропавловск прибыло 15491 человек из Белоруссии, Украины, РСФСР, Узбекистана.

В результате обоснован, что в последующие годы численность переселенцев постоянно росла под видом «интернациональной помощи краю». Советское правительство создавало им условия, в итоге процентное соотношение переселенцев по отношению коренного населения заметно выросло. В 1936 году в край прибыл 51297 человек. В 1937 году численность русских в республике выросло на 1,5 раза, немцев – 1,6 раза, татаров - 1,1 раза. В 1938 году в Казахстане было много перселенцев из других республик Советского Союза. Начиная с 1937 года в республику переселены депортированные народы.

Ключевые слова: переселенческая политика, советская власть, Казахстан, перепись населения, архивные документы, механический рост, доля населения, численность, депортированные народы

K.S. Karazhan¹, A.A. Kalyeav²

^{1,2}al-Farabi Kazakh National university

CONSEQUENCES OF THE POLITICS OF FORCED MIGRATION OF OTHER PEOPLES TO KAZAKHSTAN OF THE SOVIET GOVERNMENT ON THE RESULTS OF THE PEOPLE OF THE POPULATION 1920-1930

Summary

The paper addresses the issues of the resettlement policy in Kazakhstan in 1930 years, and its demographic effects on the population census from 1930 and 1939 ending. 1926, 1937 and 1939 years. On the basis of archival documents show an increase in the number of displaced persons, particularly in the cities of Kazakhstan.

By using the method of comparative analysis shows the mechanical growth of the urban population of the country. For example, in 1931, the natural growth of the population of Kazakhstan is 9500, mechanical height - 329, 9 thousand people, as a result of the urban population amounted to 1 million. 72 thousand people. In 1934 in the city of Almaty, Guryev, Uralsk, Petropavlovsk 15491 people came from Belarus, Ukraine, the Russian Federation and Uzbekistan.

At the result substantiated that in subsequent years the number of migrants grew steadily under the guise of "international assistance the edge." The Soviet government created the conditions for them, as a result the percentage of persons with respect of indigenous people has increased markedly. In 1936 he came to the edge of 51297 people. In 1937, the Russian population in the country increased by 1.5 times, the Germans - 1.6 times -1.1 times the Tartars. In 1938 in Kazakhstan there were many perselentsev from other republics of the Soviet Union. Since 1937 we lived in the country deported peoples.

Keywords: Immigration policy, Soviet power, Kazakhstan, population census, archival documents, mechanical growth, proportion of the population, strength, deported peoples

ӘОЖ 391.745/749

ГРНТИ 03.61.91

М.Қ. Егізбаева¹, Г.Б. Қозғабоева²

^{1,2}т.ғ.к., доцент м.а., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ҰҚСАСТЫҚТАР

Аңдатпа

Мақалада орыс және қазақ халықтарының бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының ұқсастықтары туралы қарастырылған. Мақаланың басты мақсаты - қазақ және орыс халықтарының бала тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлеріндегі ұқсастықтарды анықтау болып табылады. Аталмыш екі халықтың «күрсақ той», «кіндік шеше» сияқты салт-дәстүрлері салыстырмалы түрде сараланып, зерделенді. Қолда бар мәліметтерге сүйене отырып, қазақ және орыс халықтарының балаға байланысты әдет-ғұрыптарының ішінде ұқсас элементтер өте көп кездесетініне көз жеткіздік. Сонымен қатар, бұл ғұрыптардың пайда болуымен қоса, олардың семантикалық мәніне саралау жасадық.

Түйін сөздер: Этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, киім, қолөнер

Қазақ және орыс халықтары салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарға бай халықтар. Қазақ халқы да, орыс халқы да бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Дүниеге сәби келу-отбасының зор бақыты. Сондықтан да қай халық болмасын әйел адамның екіқабат болуынан бастап, бала туылғанға дейінгі толып жатқан ежелден келе жатқан әдет-ғұрыптары, салт-санасы, жөн-жоралғы, наным-сенімдері бар.

Қарастырып отырған екі халық та ұл бала мен қыз баланың тәрбиесін бөліп қараған. Мысалы, қазақтар ұлды мал бағуға, отын шабуға, қолөнер шеберлігіне, мал табуға, отбасын асырауға, ал қыз баланы ас пісіруге, кесте тігуге, өрмек тоқу сияқты үй ішінің ішкі жұмыстарына үйрету арқылы экономикалық тәрбиенің көзі болып табылатын үнемшілдікке, тәуекелшілдікке үндеп, сараңдыққа салынып кетуден жирендіріп отырған. Ер бала дүниеге келсе батыр келді, ұрпағымның жалғасы келді деп, қыз бала дүниеге келсе, болашақ ұрпақ жалғастырар ана дүниеге келді деп қуанса, орыс халқында да ер бала дүние есігін ашса, ел қамын ойлар азамат, ұрпағымның жалғасы деп, қыз бала дүние есігін ашса, «қыз - қонақ» деп келер ұрпақты дүниеге әкелуші деп қуанған.

Орыстың белгілі педагогі К.Д. Ушинский: «Орыс халқының бала тәрбиесі оның сан ғасырлық тарихымен тығыз байланысты. Тәрбиенің негізін халықтың жақсы-жаман дәстүрінен іздестіру керек», - дейді [1,

326-440 бб.]. Орыс халқының нәресте туылғаннан кейінгі салт-дәстүрлерінің бірі - баланы шіркеуден шоқындырып алып келгеннен кейін оны арнайы босағаға жатқызу. Бұл дәстүрдің мағынасы «Жас сәбиді жамандықтан босағаның киесі қақсын, әрқашан аман сақтасын, есейгенде босағасы берік болсын» дегенді білдіреді. Сондай-ақ тоғыз айға толмай шетінеген баланы босаға іргесіне жерлеген. Сондықтан орыстардың салты бойынша босағаны басуға, босағада тұрып тамақ жеуге, қал-жағдай сұрасып, амандасуға болмайды. Тек әке-шешесінен бірдей айырылған жетім балар ғана босағада тұрып, нан мен тұз жеуіне болады [2,36 б.]. Жалпы орыс халқының босағаға қатысты ырым-тиымдары да қазақ халқына өте ұқсас. А.Бижанова баланың кіндіген кескен саймандар мен кесіліп алынған кіндіктің бір бөлігі және баланың жолдасын үйдің босағасына, не кіре берістің сол жағына тары, не жүгері дақылдарының дәнімен бірге көметін болғандығын айтады [3, 27 б.]. Босағаны киелі деп санап, жастар шаңырақ құрғанында немесе біреу жаңа үй алғанында жақын туған-туыстары келіп жаңа үйдің босағасына май жағу салтын жасайды. Ол осы үй берекелі, майдай жұғымды, көптің үйі болсын деген ниеттен туған. Босағасын майлаған адамға шаңырақ иелері кәде береді.

Орыс халқы да, қазақ халқы да жас келінге аса құрметпен қараған. Орыс халқы келініне бір жылға дейін ауыр жұмыс істетпеген. Егер жас келіннің жүкті екенін сезсе, абысын-ажындары, туған-туыстары оның сүйікті, қалаған тамағын әкеп берген, қонаққа шақырған [2, 41 б.]. Сол секілді қазақ халқында жас келіннің бойына бала біткенін сезген енесі, оны қамқорлығына алып, пәле-жаладан, тіл-көзден сақтаудың шарасын істей бастайды. Абысын-ажын, ауыл әйелдерін жинап, «құрсақ» тойын өткізеді. Оған жиналған әйелдің бәрі шашуларын әкеп шашып, келінге бата-тілектерін білдіреді. Өз білген ақыл-кеңесін аямайды. Өмір тәжібесі мол қарт аналар жас келінге бойға бала біткен соң бір жарым айда жерік басталатындығын, ол кезде жүрек айну, бас айналу, құсу сияқты белгілердің болатындығын айтып түсіндіреді [4, 130 б.]. Осы тұста орыс халқындағы аяғы ауыр әйел жеріктігі арқылы баланың жынысын пайымдаған [5, 124 б.]. Егер әйел тұзды, бұрышалған тағамдарға, етке жерік болса, онда оны ер бала дүниеге әкеледі деп, ал егер шөптен жасалған шәй мен жеміс-жидектерді көп жесе қыз бала босанады деп есептеген. Қазақ халқында аяғы ауыр әйел өзге үйге өз дастарханынан апарған затты өзі жесе қыз табады деп пайымдаған. Ал ұлды боламын десе, оған ырымдап алғаш сойылған малдың ұлтабарын жегізеді [4, 131 б.].

Орыс халқында да, қазақ халқында да анасының құрсағының сыртқы пошымына қарап, оның ұл не қыз бала екенін де болжай алады: егер ұл болса, іші кішкене, шошақ, үшкір болып келеді; ал қыз бала домалақ, дөңес бітеді; сондай-ақ ұл жоғары, ал қыз бала төмен орналасады. Әдетте қимылдағанда қыз бала сол жақтан, ұл бала оң жақтан қозғалады деп есептеген [6, 100 б.]. Орыс халқында егер бала бірінші рет бұзау емізіп жатқанда қимылдаса, онда ол өскенде шаруа болады, ал, өзен жағасында тұрғанда қимылдаса, балықшы болады, егер базарда қимылдаса, саудагер болады деп болжаған [2, 43 б.].

Орыс халқында аяғы ауыр әйелге тасқа отыруға болмайды, егер тасқа отырса баланы ауыр босанады деп ырымдаса, жерде жатқан арқанды аттауға болмайды, аттаса, ішіндегі баланың кіндігі оратылып қалады, иін ағашты аттаса, бала бүкір болып туылады, мысықты не болмаса итті итерсе бала үстін жүн басып туылады деп ырымдаған [7, 61-62 бб.]. Қазақ халқында да екі қабат әйел керулі тұрған және шұбатылып жатқан арқаннан аттамайды. Бұлай істесе босанған кезде баланың кіндігі мойнына оралып, өміріне қауіп төнеді ырымдайды [6, 12 б.].

Орыс халқында толғақ жиілесімен барлық есік-терезелерді ашып, шаштарын тарқатып, сандық, шкаф есіктерін ашып толғатып жатқын әйелдің тез босануына «көмек» жасаған. Қазақ халқында да үй ішіндегі әбдірелер ашылып, тендер шешіледі, әдейі арнап түйреген қарынның ауызы ашылады [5, 218 б.].

Мұның бәрі-әйелдің тез босануына арналған ырымдар. Екі халықта да толғатқан әйел жанына бала таппаған әйелді жібермейді. Әрбір қазақ ауылында екіқабат әйелдерді босандыруды машық қылған қолы жеңіл кемпірлер болған. Оларды ел ішінде «Аққол ана» деп атайды. «Аққол аналар» кез келген келіншектің қай күні босанатынын тап басып біліп отырған. Сол секілді орыс халқында да жүкті әйелдерді кемпірлер босандырған.

Қазақта нәресте шыр етіп дүниеге келгеннен кейін нәрестені жерден көтеріп алатын әйел немесе ауылдың тәжірибелі әйелдерінің бірі ырымын жасап, нәрестенің кіндігін кескен әйелді «кіндік шеше» деп атайды. Бала кіндік шешесін алдын ала дайындап қояды. Ол көп балалы, елге сыйлы адам болу керек. Кіндік шеше қазақ салты бойынша екінші анасы есептеліп құрметтеледі. Кіндік шешеге көйлек-көншегін сыйлап, жолдық береді. Міне, сол сияқты орыс халқында да балаға қамқор болатын «кіндік әке-шешесі» болады. Көбінесе кіндік әке-шеше болып тума-туысы болып келеді. Егерде баланың әке-шешесі қайғылы жағдайға ұшыраса, баланы тәрбиелеу кіндік әкесі мен шешесінің міндеті болып табылады. Олар бірін-бірі «қум» және «кума» деп атады. Бір қызығы оларда «кіндік әке-шеше» болып 6 жастағы баладан бастап қарияға дейін бола алады [8, 225 б.].

Қазақ халқы нәресте дүниеге келген қырық күнді қауіп-қатерлі деп санаған. Осы күнге аман-есен жеткен баланы сау-саламат болады деген. Қырық күнге дейін үйден шырақ өшірмеуді әдетке айналдырған. Нәресте туылып қырық күнге толғанда жақын туыс-туғандардың, көршілердің әйелдері қырық қасық шілде суын тамызып, нәрестені шомылдырып, нәрестенің қолын ұнға матырып, «қарын шашын» алып шүберекке түйіп, тұмарша етіп баланың оң иығына тағып, тырнағын алып көміп тастайды. Ұл баланы қырық күнге жеткізбей, 37-39 күнде, ал қыз баланы қырық күннен асырып, 42-44 күнде қыркынан шығарады. Бұл-ұл баланың қалыңдығына төлейтін мал аз болсын, ал қыздың қалың малы көп болсын деген ырым. Міне сол сияқты орыс халқында 40 күннен кейін нәрестенің «қарын шашын» алу дәстүрі жүреді. Нәресте шашын туған әкесі ала отырып: «Шашын қалың болсын, ал сен, жақсы болып, туған-туыс, дос-жаран арасында сыйлы болып өс» - деп айтады. Бұдан кейін баланын шашын алмайды [7, 10 б.].

Қазақ халқы баласын ағаш бесікке салып асырайды. Ағаш бесік көшпелі өмірге өте қолайлы. Бесік иіп кептірілген талдан жасалады. Екі басын қайын ағаштанда шауып жасауы мүмкін. Астына тақтай салып дәрет жүретін жерді тесіп, ойып қояды. Бала бөлеген бесіктің үстіне жеті нәрсе жабады. Әр жабылған нәрсенің өзіндік мәні бар. Мәселен, ең бірінші етіп, бесік көрпе, одан кейін шапан, кебенек, тон, жабу, жүген және қамшы сияқты бұйымдар жабылады. Бесікке баланы қыркынан шығарғаннан кейін салады. Бесікті негізі баланың нағашы жұрты алдын ала жасатып, бесік тойына алып келіп тартатын болған. Баланы бесікке бөлер алдында ананың балаға деген махаббаты «бесік жыры» арқылы жеткізіледі:

*Әй-әй бөпем, әй бөпем.
Ән айтайын, бал бөпем.
Ән тыңдағын келсе егер,
Және айтайын, жан көкем...
Бөпемменің ай ма екен?
Шекер ме екен, бал ма екен?
Ойнақтап бір бәйгеден
Озып келер тай ме екен?!
Тас бұлақтар тауда екен,
Жас құрақтар сайда екен.
Көлбең-көлбең ұшатын
Көбелектер қайда екен?! [6,19 б.]*

Осы секілді орыс халқында да, баланы аспалы ағаш бесікке салып асырайды. Бесікке бөлерде темір пышақпен аластайды. «Пәле-жаладан, тіл көзден сақтасын» деп темір пышақпен аластап, ер бала болса, жастықтың астына пышақ, ал қыз балаға қайшы салып қояды. Қазақ халқы секілді орыс халқында да, ананың балаға деген сүйіспеншілігін жеткізетін бесік жырлары өте көп кездеседі:

*Баю, баюшки, баю
Мудрость я тебе дарю
Будет нас она беречь
От совсем не нужных встреч
Счастье долгожданное,
Радость несказанная!
Умный, ласковый мальчи,
Почему же ты не спишь?
Закрывай скорее глазки
И послушай мою сказку
Я пойду с тобою в путь,
Помогу тебе уснуть [9,100-101 бб.]*

Дүниеге келген жас нәрестенің құрметіне жасалатын ойын-той, салтанатты жиындар мен рәсімдер көп. Қазақ халқында мұндай рәсімдердің алғашқысын «жарыс қазан» деп атаса, орыс халқында «проведок» деп атайды. Жарыс қазан атанатыны - мұндайда аяу, ірку, мөлшерлеу деген болмайды. Қазан әр үйде бірнеше жерден асылады. Келіншек аман-есен босанса, босанған әйел қалжасынан ауылдың үлкен-кіші, еркек-әйелді түгелдей дәм татып, ет жеп, сорпа ішеді. Жас босанған әйелге де жас сорпа «баптапа» беріп қалжалайды. Орыс халқында да ана босанғаннан кейін жасалатын рәсім «проведок» деп аталды. Бұл рәсімді отбасылар арасында қарым-қатынас, өзара көмек алмасу деп қарастыруға болады.

Дүниеге жаңа келген сәбиге ат қою рәсімі адам өміріндегі өте маңызды әрі айтулы оқиға болып табылады. Қазақ халқында бала туылғаннан кейін қырық күн өткен соң ел ішіндегі ауызы дуалы қарияға немесе баланың атасына, әжесіне немересінің атын қойғызады. Ат қойыстың кезінде бүкіл бір халықтың ұлттық ерекшелігі, таным-түсінігі, ой-арманы ап-айқын көрініп тұрады. Мәселен, балаға көз тиюден сақтасын деген оймен Итбай, Күшікбай, Жаманбай деген сияқты келеңсіз, оғаш есім қоятын болған. Сол

секілді орыс халқында да балаға ат қою үлкен рөл атқарды. Олардың ойынша есім - адам өмірімен байланысты болды. Егер сәби әлсіз туылса, оның жағдайы тез жақсарсын деп жақсы мағынада аттар қойып отырды. Сонымен бірге оларда өлген бала есімін, тірі бала есімінде қоюға тиым салынды. Қазақ халқы секілді баларына аталары мен әжелері секілді болсын деп, көпті көрген кісілердің есімін берді. Жалпы адам есімі тілге жеңіл, жүрекке жылы мағыналы, әрі мәнді, әрі сәнді болуы қажет. Себебі есім адаммен бірге жасайтын тарихи заңды құбылыс [10, 184 б.].

Көріп отырғанымыздай, қазақ халқымен, орыс халқының бала тәрбиелеудегі ұқсастығы өте көп. рбір халықтың салт-дәстүрі баланы үлкенді құрметтеуге, кішіні ізеттеуге, табиғатты аялауға, жақсылық жасауға, жамандықтан арылуға, ешқандай қиындыққа мойын ұсынбауға тәрбиелейді.

Осылайша, қазақ және орыс халықтарының бала туу және оның тәрбиесіне байланысты салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтарды саралай отырып, олардың бірі түркі, екіншісі славян тілдес болуына қарамастан, отбасылық мәдениетінде көптеген ұқсастықтар бар екендігіне көз жеткіздік. Бұндай зерттеулер одан әрі жалғасытырылып, жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Әдебиеттер:

- 1 Мұқанова Б., Ильясова Р. *Этнопедагогика: Оқу құралы.* – Астана: Фолиант, 2008. - 440 б.
- 2 Панченко А. *Отношение к детям в русской традиционной культуре // Отечественные записки.* - №3(17) (2004).
- 3 Бижанова А.Е. *Семейно-бытовые обряды казахов низовья Амударьи (вторая половина XIX-середина XX вв): автореф. ... канд. ист. наук.* – Нукус, 2001.
- 4 Карутц Р. *Дүниеге келу және балалық шақ // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары.* – Алматы, 2006. – Екінші том.
- 5 Русские: *семейный и общественный быт.* - М., 1989. - 334 с.
- 6 Қалиев С., Оразбаев М., Смайылова М. *Қазақ халқының салт-дәстүрлері.* – Алматы: «Рауан», 1994 ж.
- 7 Сумцов Н.Ф. *Символика славянских обрядов: Избранные труды.* - М., 1998.
- 8 Арғынбаев Х. *Қазақ халқындағы семья және неке.* - А., 1996.
- 9 Иманбаева С. *Орыс халқының салт-дәстүрлері // Ұлағат.* – Алматы, 1996 - 103 б.
- 10 Терещенко А.В. *История культуры Русского народа.* - М., 2006.

М.К. Егизбаева¹, Г.Б. Козганбаева²

^{1,2}к.и.н., и.о. доцента КазНУ им. аль-Фараби, ҚР, г. Алматы

СХОДСТВО В ОБРЯДАХ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ, СВЯЗАННЫЕ С ВОСПИТАНИЕМ ДЕТЕЙ

Резюме

В статье рассматриваются аналогичные родильные обычаи и обряды казахского и русского народов. Главная цель статьи – выявить идентичность в родильных обрядах казахов и русских. Был сделан сравнительно-сопоставительный анализ родильных обрядов казахов и русских, таких как «құрсақ той», «кіндік шеше» и т.д. Опираясь на имеющиеся материалы, автором было выявлено, что в родильных обрядах казахов и русского народа много аналогичных элементов. Так же были проанализированы проблемы возникновения и семантический смысл этих обрядов.

Ключевые слова: этнос, нация, этнография, обычаи и обряды, одежда, ремесло

М.К. Egyzbaeva¹, G.B. Kozganbaeva²

^{1,2}Associate Professor of KazNU al-Farabi, RK, Almaty

SIMILARITY IN THE RANKS OF THE KAZAKH AND RUSSIAN PEOPLE RELATED TO THE EDUCATION OF CHILDREN

Summary

The article examines similar maternity practices and rituals of the Kazakh and Russian peoples. The main goal of the article is to reveal the identity of Kazakhs and Russians in maternity rites. A comparative-comparative analysis of maternity rites of Kazakhs and Russians was done, such as "құрса-том", "kindiksheshe", etc. Based on the available materials, the author has revealed that in the maternity rites of Kazakhs and the Russian people there are many similar elements. The problems of the origin and semantic meaning of these rites were also analyzed.

Key words: ethnos, nation, ethnography, customs and rituals, clothing, craft

D.Kassymova¹, Zh.Khussainova²

*¹assistant professor, KIMEP University,
didar@kimep.kz*

²English language instructor, #38 gymnasium, Almaty

SOME ASPECTS OF KAZAKH TRADITIONAL EDUCATION SYSTEM

Annotation

The article elucidates some aspects of Kazakh traditional education practices as generational knowledge transmission within family networks, closely integrated into a broader social and environmental framework. Major objective of young generation educating was ethno-cultural – reproduction of human being able to live within given social conditions and develop survival strategies.

Key words: Kazakh traditions, education, nomadism, adept/morale

For centuries nomads inhabiting vast steppe zones in Eurasia accumulated knowledge in systemic and precise ways that allowed them to dominate in these areas for two millennia. Knowledge about external world and human nature were meticulously compiled, corrected, tested and polished before being transmitted in oral and concisely formulated forms to new generations, to be easy remembered, copied and practically applied. Most of knowledge was coded in folklore, myths, legends, epics, songs and daily practices. Kazakh traditional education system has been a fundamental of cultural and spiritual heritage transmitted from generation to generation orally and through various practices. Although most elements of education culture changed and were lost due to adaptation to environment and social-political transformations, but basic block remains solid and is waiting for careful research. In the XX century, Kazakh traditional life style based on nomadic activities and social structure were eradicated, cultural practices were lost, language corrupted and traditions eroded. Thus, much of traditional education was lost. As nomads, Kazakhs lived in close contact with nature and through diligent work managed to accumulate precious knowledge maintained and spread among younger generations. Within time, Kazakhs used to borrow from neighbors valuable types of educating and knowledge essential for survival. Responsible attitude to environment allowed nomads to preserve ecological balance for centuries that was possible only on conditions of strict observance of nomadic life organization based on knowledge inherited from ancestors. The first rule of nomads living in conditions of scarce natural resources and slow reproduction of biological resources postulated: “Not to take from nature more one needs”, while the second principle concerning rational distribution of humans on the territory were reflected in Juz system maintenance, keeping migration cycles and observance of route patterns to lessen human and animals’ pressure on soil.

Education in traditional Kazakh society was seen as integral part of upbringing process aimed to produce a healthy member of the community (clan, tribe). Mission of education was to indoctrinate *adept*- knowledge how to behave and survive, that included social aspects, like respecting the seniors, gender codes, and conduct due to one’s social ranking. Purpose of education was seen in equipping an individual with all essential skills for survival in natural and social worlds and integration into the external environment. Each family was to attain its major goal –to give survival secrets transmitted from father to son, and from mother to daughter. In broader dimension education was a process aimed to facilitate reproduction of economic, social and cultural components of nomadic system, perceived through the personal and social lenses depending on one’s position in the clan-tribal hierarchy.

Kazakhs were realistic and pragmatic, and realized that success of education process to great extent depends on 1) genetic predisposition or origin (father’s and mother’s natural qualities), 2) family social background – one was to understand his family position in the tribal hierarchy and behave accordingly, 3) personality factor - role of parents and grandparents in educating, 4) power of word- verbal culture was high through selection of right words and phrases to achieve the goals in explaining something: epithets, hyperbolas, rhetoric questions, exclamations, lexical forms, and morphology: “Басқа пәле тілден”/”My language is my enemy” [1]. All in phrases was united by rhythm, composition, melody, etc. 5) power of model and imitation – selection of proper samples and cases, 6) power of society – it was impossible to ignore public opinion, 7) self-education within all life, as new challenges come out and new roles should be performed. Teaching methodology included instructions, tutoring, encouragement, and blessing.

The Kazakh vision of education mission was to breed **er/strong person** as a protector of his people and for that end he was supposed to possess the following qualities:

• 1) **sana** - intellect and responsibility for his actions and words; 2) **sezim** - harmoniously developed feelings bred by principle: “not to harm people and nature”; 3) **ar** - dignity and honor; 4) **yuat**- consciousness/shame; 5) **namys**- pride; 6) **kanagat**- modesty and being moderate in needs; 7) **igilik**- benefit; 8) **talap**- aspiration to become “*bir syrly, segiz qyrly*”- a polymath or skillful and talented in many fields.

• ife long: “An individual does not come to this world being smart by birth. Only by listening, watching, and tasting all around him, a child makes difference between good and bad”[2]. parents was in providing conditions so that a child would master knowledge, go in for sports, train to become a good warrior. Parents must figure out his potential and develop it by all means. The seniors were also to avoid negative effects of not proper upbringing process, if a child demonstrates undesired qualities if he becomes: 1) arsyz (no sense of honor and dignity); 2) uyatsyz (no shame); 3) namyssyz (no pride); 4) sanasyz (no reason and intellect); 5) sezimsiz (no feelings); 6) igiliksiz (dishonorable); 7) qanagatsyz (not modest and not moderate); 8) zhalqau (lazy).

Children were the objective of Kazakh families and were seen as the basis of family welfare and happiness. It was duty of wife to produce a child, as her status depended on being fertile and bringing more sons than daughters: “The one who brought up a daughter - left his traces in this world, but if bred a son he would remain forever”. “If son is born, the sun rises”, “Son is a pillar of family, while daughter is acquisition of new relatives» [3]. Nomadic society is usually male-dominated and male-centered. Emphasis on role of sons and their proper educating is traced back to the Turkic times when son was a house and tribe keeper, to multiply the glory of ancestors. In *Qorqyt-ata epic* we read:

• “*Good son is father’s dignity,
Son is like a eye for him.*”

Good son is happiness, a fire in the harsh never fading away. Not to be conceived by his mother, and not come out. • Daughters were treated as guests in a family to be sold to others as exchange mechanism to solidify already established inter-tribal relations or build new ones. It was a common practice in Kazakh community not to humiliate and downgrade girls as they were seen to be future mothers to breed new generation, and in that way self-esteem in girls was inputed: “Through a girl an offspring comes”, “Girl’s path is narrow”, “Forty men get drunk from girl’s charm”, “Girl belongs and serves an alien’s side”, “In an girl’s eyelid rests a prophetic gift. If a girl frowns, the community would get into troubles, if she smiles- the community would get welfare”, “The one who humiliates a girl would lose most of his best rights”, “Daughter’s shame would bar the path to forty right men”, “Forty donkeys is needed to bear the burden of the one who is guilty in girls’ tears”. Thus, daughters were viewed as the family’s most precious asset. Young girls coming as guests are seated at the best places (tor). Hospitable Kazakhs sincerely believed that “girls would bring forty carts of wealth” and treated girls as honorable guests. On the contrary, their improper treatment would bring misfortune, especially if a girl is seated at the table corner and next to the exit. Angels protecting girls would watch hosts’ behavior, and they would revenge. • Living in nature, Kazakhs realized what role an external environment could play in the predisposition of child to certain qualities or skills- attentiveness, attention to details, good memory and logic as they were most essential survival skills for nomad in cattle breeding and space navigation. The БӘЦИПЕ/literally means *personal* or *private practice* was employed to stimulate inborn nomadic intuition [5]. For instance, when a child birth coincides with the animals’ reproduction period, a newborn animal is given to the child as his property. Thus, the boy’s future is closely linked with the animal taming and care. The child grows and appreciates cattle, but at the same learns and develops the skills essential for nomad. Another important component of that practice was vested respect to child since early age. **Major components of traditional knowledge were:**

1) natural and economic calendar to regulate migration cycles, reproduction of cattle and related economic activities- food preparation, hunting, etc.

2) ecological culture – spatial and temporal control and protection of areas essential for reproduction of biological creatures, and cattle in particular- pasturelands, water, forests, mountains. Some types of flora and fauna were recognized as holy, if they were patrons/totems of clans, and their killing was interpreted as as serious crime,

3) observance of natural processes for flora and fauna, during migrations. For instance, was established limit on cattle types number during migration to avoid overgrazing,

4) norms of social communication and reciprocity.

The Kazakh education system considered the philosophical issues: “What makes a person perfect?” And the answer was reflected in the Kazakh traditional pedagogic: develop eight senses of understanding and five senses of sensation given by nature: 1) cognition/consciousness (hypopsis), 2) love to someone or something, 3) shame

(inner emotional experience), 4), zerde (inner aspiration for beautiful or soul poetry), 5) natural perception and skills, 6) ruh (inner soul sensation), 7) zhiger (inner initiative), 8) external senses (vision, hearing, tongue, inner fear or joy feelings. When a boy reached the age he was to undergo an initiation rite to prove his courage and heroism before the elders' jury. If passed, he was given an adult name, became full member of clan, got relative freedom from father's protection and fell under direct control of kagan.

By atalyq custom parents used to delegate the right to bring up children (especially boys) to selected respected persons until boys reach the age. Atalyq/atabek (guide, tutor) trained them in horse riding, archery, wrestling, etc. Since 6 years the boys were trained to be spiritually and physically strong and endure cold, tiredness and heat.

"Ата - асқар тау, Ана - бауырындағы бұлақ, бала - жағасындағы құрақ"/Father- is like an inaccessible mountain, mother is a spring on the foot of the mountain, child is a reed growing on the riverbank.

•**"Әкеге қарап ұл өсер"** – *A boy grows looking at his father.*

•**"Әке көрген оқ жонар"** – *Son brought up by father will make an arrow himself.*

•*Father is the only judge for his children.* **"Ата - балаға сыншы"**•*To be a good father, and pride for your children- is very difficult mission.* •**"Атаның жүгі - атанның жүгі"** – *The burden of father is as heavy as the load of a camel.*

•**"Жақсы әке - жаман балаға қырық жылдық ризық"** – *Good fame of father serves his bad son for 40 years.* •**"Жақсы әйел жаман еркекті хан қылады"** – *A good wife will make a khan out of a bad man.*

•**"Анасын көріп қызын ал"** – *Take a daughter to be your wife, if you know who is her mother.*

•**"Ағайынның алтын сарайынан ананың жыртық лашығы артық"** – *A worn-through mother's hut is better than golden palace of relatives.*

•**"Әкесіз жетім - жартылай жетім, шешесіз жетім - бүгін жетім"** – *An orphan without father is half-orphan, an orphan without mother is a full orphan.* •**"Ананды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың"** – *If you even take your mother to Mecca 3 times, you will never pay back your debts to her [6].* •**"Қыз жоқ жерде қызық жоқ"** – *There is no joy without girls.*

•**"Астың дәмін тұз келтірер, ауылдың сәнін қыз келтірер"** – *The taste of food is in salt, the beauty of aul is in girls.*

•**"Брыс алды қыз"** – *The forerunner of happiness is daughter.*

•**"Қыз - қонақ"** – *Daughter is a guest in the house.*

•**"Жібекті түте алмаған жүн етеді, қызды күте алмаған күң етеді"** – *The one who cannot card a silk turns it into a wool; the one who cannot care about the daughter makes her a slave.* •**"Жақсы келін - қызындай, жақсы күйеу - ұлындай"** – *A good daughter-in-law is like a your own daughter, good son-in-law is like your own son.* **"Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық"** – *Son-in-law is given for 100 years, a relative-in-law- for 1000.* **"Досты періште қосады, құданы құдай қосады"** – *Angel links you with the friend, and God with relatives-in-law [6].*

Start of a new page in ones life was arranged via a special ceremony - b by a reputable person. That also preceded a long journey or some test, and regularly was made before starting a meal at dastarkhan/table, for a good deed, and for prosperity. Bata beru/blessing is an education method aimed to indoctrinate positive symbols and ideas. By Muslim tradition it is given with open palms before the face, and then covering the face. Blessing was believed to work if made to a new moon: "Жана айдын батасы". **Compulsory systemic bloc of knowledge** included learning, mastering and practicing in inputting into mental map an information essential for survival in nature understood as integral part of nomadic life, that included types of navigation: *in space* – orientation in stellar mapping and cosmogony, or knowledge of location of celestial bodies, the Earth, the Moon, stars, constellation that would help in finding one's way in open space by skies, forecasting weather, decoding natural phenomena, and making arrangement for economic life, for instance for planning seasonal migrations and various works. Nomads distinguished seasons by particular works, for instance, bie bailau (бие байлау) was a season of mares milking; qoi qyrqu (Қой қырқу)- cutting sheep wool; qystauga koshy (Қыстауға көшу) was a period to start migration to winter pasturelands migration.

Skills essential for navigation in the natural world and operating in environment covered a broad range of information concerning behavioral patterns of animals, their naming by ages specifics, etc.

For time navigation chronology and history recording by natural (*jul qaiury*, and *jul basy*) and social events (the event happened in the year of Tiger). Nomads taught their offspring coded Jupiterian calendar, and historical events relevant to each year cycle. Belief in eternity was reflected in perception of complexity of world after death: bad humans would get in Жеті тоза or seven levels of hell: 1) Жаханнам/zhakhannam, 2) iazi (lazi), 3) zhakhin, 4) hatma, 5) sair (sagir), 6) sakhr; 7) khaiya.

The world structurally, in traditional understanding consists of seven spheres of underground/Жеті қат жер: 1)

Тұңғиық /abyss, 2) Жылан/snakepit, 3. Су/water, 4) қос балық/two monster fishes, 5) қара тас/black stone, 6) Көк өгіз/grey ox, 7) Жер/ground. For effective orientation by stellar mapping one was obliged to know the structural composition of the heaven as •Жеті қатті көк /seven heavenly bodies: 1) Ай/Moon, 2) Күн /Sun, 3) Шолпан /Сyrus, 4) Есекқырған /Mercury, 5) қызыл жұлдыз/Mars, 6) Қоңырқай /Saturn, •7. Есекқырған /Jupiter

For social navigation and operating in social environment was important to get into knowledge of customs, rites performance- sacral and everyday essential. For instance, all related to sacral seven: 7 qabat jer (layouts of land), 7 qat kok (7 layouts of heaven), 7 galamat (7 miracles), 7 qazyna (7 treasures), 7 shelpek (7 breads), 7 ata (7 generations). Жеті шапіп included: 1) Мекке/Месса, 2) Медина/Medina; 3) Бухара/Bukhara; 4) Шам/Sham; 5) Катым/Qatym; 6) Куддыс (Мысыр)/Егyрт; 7) Қалам (Қоран)/Quran. Familiarity with major tribal groups within Juz was essential for social and political navigation to know who is who and what kind of diplomacy should be employed to contact people from certain tribal groups. For example, Жеті ру or seven tribes of the Minor Horde include: 1) Кердері/Kerderi, 2) Тілеу/Tileu; 3) Жагалбайлы/ Zhagalbaily, 4) Рамадан/Ramadan, 5) Табын/Tabyn, 6) Тама/Тama, 7) Керейіт/Kereit.

Ethics education implied avoidance of undesired practices resulting in negative outcomes, known as seven orphans/ Жеті жетім: 1) Тыңдамаған сөз /misheard words, 2) қиюсыз боз /unsown pieces of fabric, 3) Иесіз жер/depopulated land without master, 4) Басшысы жоқ ел/people without leader, 5) Аққу-қазсыз көл /lake without swans, 6) Жерінен айырылған ер /a man without motherland, 7) Замандасы қалмаған /old man without peers. People were supposed to avoid the following as well: •seven troubles/ Жеті жұт: 1) құрғақшылық/drought, 2) Жұт/scarcity of forage, loss of cattle during severe frost in winter, 3) өрт/fire, 4) оба/cholera, 5) соғыс/war, 6) Топан су/flood, 7. Зілзала /Earthquake.

The desirable objectives in human life were given as: seven types of wealth/•Жеті қазына: 1) Ер жігіт /Brave man, 2) Сұлу әйел /Beautiful woman, 3) Ақыл, білім/Intelligence, education, 4) Жүйрік ат /Fast horse, 5) қыран бұркіт/ Eagle, 6) Берең мылтық/ rifle for hunting, 7. Жүйрік тазы/ dog for hunting.

Some geographical knowledge essential for migration organization was given in must-know information on seven rivers/Жеті су: 1) Іле/Іli, 2) Қаратал/Karatal, 3) Асу/Asu, 4) Көксу/Koksu, 5) Басқан/Baskan, 6) Лепсі/Lepсы, 7) Сарқант/Sarqant.

Other geographical information in form of must- know was put in Жеті ғалам/ seven parts of the world: 1) Шығыс/East, 2) Батыс/West, 3) Оңтүстік /South, 4) Солтүстік /North, 5) Аспан /Heaven, top of the world, 6) Жер/Earth, middle part of the world, 7) Жерасты/underworld, low part of the world.

Thus, specifics of Kazakh traditional education system can be summed up as follows:

1) *home planted* – young generation was taught in a friendly environment, under close supervision of parents and relatives, and *community ingrained*- for adaptation to social institutions;

•2) *education effects could be endlessly tested and evaluated* through comparison with others, emulating and modeling samples from near environment, and practicing;

•3) *stimulating encouragement* from outside and via personal evaluation of mistakes and gains;

•4) *instructive, deductive and illustrative* as major incentives worked survival prospect and success;

•5) dividing education processes into stages to obtain knowledge by age maturity (physiological and moral-psychological) and organizing personal life around them through pass-of age rites and rituals – mushel jas/twelve year cycles (1 year, 12 years, 25, etc.) and requirement to master certain skills, introducing behavioral models to follow and duties to observe. By the age 8-10 boys and girls were supposed to perform various activities consciously.

•6) establishing links between an individual, society and nature through celebrating traditional holidays - “Наурыз”, “Қымыз мұрындық”, ”Сабан той”, “Соғым”;

•7) connecting a person with eternity through observance of religious holidays (Ораза айт, Құрбан айт), etc.

References:

1 *Казакские пословицы и поговорки. Жазушы, 1987.*

2 *Abai, Book of words, 19 word./URL: http://bourabai.kz/articles/black_word.htmАргынбаев Х.А. Казахская семья. - Алматы: Кайнар, 1996..Қорқыт Ата. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1999. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998.Тасибеков Г. Ситуативный казахский (мир казахов). 2014//www.sitkaz.kzД.Касымова¹, Ж.Кусаинова²*

*¹ассистант-профессор, КИМЭП университет,
didar@kimep.kz*

²преподаватель английского языка, гимназия №38, г. Алматы

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СИСТЕМЫ ТРАДИЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты казахских традиционных образовательных практик как межпоколенческая передача информации в рамках семьи, включенной в более широкие социальные и экологические рамки. Основная цель образования молодого поколения была этно-культурной и состояла в том, чтобы воспроизвести человека, способного жить в определенных социальных условиях и развить стратегии выживания.

В данной статье указано что большая часть знаний была закодирована в фольклоре, мифах, легендах, эпосах, песнях и повседневных практиках. Далее доказано что традиционный стиль народа, основанный на кочевой деятельности и социальной структуре был искоренен, утрачены культурные традиции а язык испорчен.

Ключевые слова: Казахские традиции, номадизм, адеп/мораль, легенды, культура

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы Қусаинова Жібек

*тарих ғылымдарының кандидаты, ассистент-профессор, ҚМЭБИ
didar@kimep.kz*

ағылшын тілі оқушысы, #38 гимназиясы, Алматы қаласы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін

Мақалада қазақтың дәстүрлі білім тәжірибесі, ұрпақтар арасындағы сабақтастық, ақпараттың отбасынан бастап әлеуметтік және экокеңістіктегі жетуінің шарттары қарастырылады. Жастарға білім берудегі негізгі мақсат ретінде этно-мәдениет, яғни нақты әлеуметтік ортада өмір сүруге қабілетті тұлғаны қалыптастыруды көздейді.

Кілтті сөздер: қазақ дәстүрі, номадизм, әдер

*ӘӨЖ 902
ГРНТИ 03.41.01*

А.С. Жолдасбек¹, Н.Ж. Сұлтанова²

¹магистр-оқытушы

²магистр-оқытушы

*М.Сапарбаев атындағы Оңтүстік Қазақстан Гуманитарлық Институты Педагогика факультеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.*

АРХЕОЛОГИЯ МӘЛІМЕТТЕРІ БОЙЫНША БАТЫС ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚЫПШАҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада жаңа археологиялық материалдардың негізінде Еуразиядағы Ортағасырлық дала мен орман тарихында Дешті-Қыпшақтың тарихи-мәдени феноменін зерттейді. Шығыс Еуропа мен Сібірдегі осы кезеңдегі көшпенділердің археологиялық материалдарын зерттеудің тәсілдері сипатталған. Көшпенділерді Дешті-Қыпшақтан тек шығыстан батысқа бір бағытта көші-қон ағындарын түсіндіру стереотиптерді қайта қарау қажеттігі туралы мәселе қаралады. Кеңейтілген Дунайдан бастап Сібірге, Байкал Дешті-Қыпшаққа қыпшақтар көші-қон және олардың мәдениетін әкелді. Археологиялық зерттеулер нәтижесі көрсеткендей Батыста ғана емес Шығыста да қыпшақтардың мәдениеті болғанын көрсетіп қорытындылайды.

Тірек сөздер: политогенез, билік, ерте мемлекет, славяндар, ежелгі орыс мемлекеті, Шығыс славян тайпалары

Қыпшақтар туралы алғашқы хабар Қытайдың жазба деректерінде кездеседі. Қыпшақтар ең әуелі Алтай, Саян тауларының баурайларын мекендеген. VII ғасырда олар Қазақстан жеріне Алтайдағы телә

тайпаларының құрамында қоныс аударып келген. VII-X ғасырларда Қазақстан аумағында қыпшақ этникалық қауымдастығының ұзаққа созылған қалыптасу процесі жүрді. Қазақстан жерінде қыпшақ этникалық қауымдасуын үш кезеңге бөліп қарауға болады. Бірінші кезең, қыпшақтардың қимақ тайпалық одағында болуы: VII ғасырдың екінші жартысы – VIII ғасырдың соңына дейін. Екінші кезең: VIII ғасырдың аяғы – XI ғасырдың басы. Бұл кезде қыпшақтар Алтай және Ертістен Орал таулары мен Еділге дейін қоныс тепті. Қыпшақ тайпалық Одағына Мұғалжар жеріндегі құмандар және қимақ тайпалары кірді. Қыпшақтар Сырдария, Қаратау бойындағы қалаларды өздеріне бағындырды. XI ғасырдың орта кезінен бастап қыпшақтар қазіргі Волгадан (Еділден) батысқа қарай жылжыды, сөйтіп шығыс Еуропа елдерімен, орыс княздіктерімен, Византиямен, Венгриямен шектесті. Ұлан-байтақ қыпшақтар мекендеген жерлер "Дешті қыпшақ", яғни қыпшақ даласы деп аталды. Ал қыпшақтардың өзі Батыс Еуропа деректерінде құмандар, орыс жылнамаларында половцылар деп көрсетілді. XI ғасырдың екінші жартысынан бастап 1219 жылға дейін қыпшақ тайпалық одағы дамуының үшінші кезеңі жүрді. Осы кезде қыпшақ хандарының мәртебесі, күш-қуаты өсті. Олардың этникалық құрамы өзгеріп, қимақ, құман, ертедегі башқұрт, оғыз т.б. тайпалар кірді. Сондай-ақ қыпшақтардың этнос болып қалыптасуына түрік тілді қаңлылар, ұрандар, Шығыс Түркістаннан келген баяттар, түргештер, қарлұқтар, шігілдер әсерін тигізді. Бұл кезде қыпшақ хандары өз жерлерін оңтүстікте Тараз қаласына дейін жеткізіп, қарахандықтармен шектесті. Олардың арасындағы шекара – Балқаш көлі және Алакөл ойпаты болды. XII ғасырда қыпшақ тайпалары Алтайда, Ертістің жоғарғы жағында наймандармен, қаңлылармен, керейттермен шектесті, солтүстікте қырғыздар және хакастармен көрші болды. Орта ғасырларда қыпшақтар тек қазіргі Қазақстан аумағын ғана мекендеп қоймағаны, Шығыс Еуропа, Византия, Қап тауының арғы-бергі беті мен Мысыр, Шам, тіпті, Үндістанға дейін жеткендері белгілі. Жетіп қана қоймай билік жүргізген, жергілікті халықтармен қоян-қолтық араласып, олардың өркениеттерінің дамуына өз үлестерін қосқан. Бейбарыс сұлтанның Мысырды билеген уақытында әр аптаның сәрсенбі күні «Қымыз күні» болып белгіленіп, қымызханаларда (бұл жерде арабтардың жылқының еті мен сүтін пайдаланбайтынын айта кетуіміз керек) қымыз таратылатынын араб тарихшылары жазып кеткен. Мәмлүк сұлтандары араб тілін біле тұра ресми кездесулерде, дипломатиялық құжаттарда қыпшақ тілін пайдаланғандары да тарихтан белгілі. Қыпшақ тіліндегі жазба мұралардың көпшілігінің арабша-қыпшақша сөздіктер болып келетіні осындай қажеттіліктен туындаған.

Печенегтердің ерте этносаия тарихының VIII ғасырдың екінші жарты-сындағы пайда болуы Шығыс Қазақстан далаларындағы Ертіс өзенінің жоғары ағысында тайпалық Печенегтерды біріктірумен тығыз байланысты.

Тағы да айта кететін жәйт, отандық және шетелдік тарихнамада қалып-тасқан көзқарас бойынша, қыпшақтар мен Печенегтер бір халық болған. Егер олардың арасында қандайда бір айырмашылық болса, тек хронологиялық тәртіппен, яғни ең алғаш Печенегтердің пайда болуы жатады. Содан кейін олардың арасынан қыпшақтар бөлініп шыққан [1].

Сонымен, И.Макварт қыпшақтарды «қыпшақтардың батыс тармағы» деп есептеген. Академик В.В. Бартольдтың жазуы бойынша: «Печенегтердің тарихи мәні – олардың құрамынан көп санды қыпшақтар халқының шығуы». Л.П. Потаповтың көзқарасы бойынша: «Қыпшақтар Печенегтердің батыс тармағынан құралған». Б.Е. Көмековтың монографиясында «Араб дерек көздеріндегі IX-XI ғғ. Печенегтер мемлекеті», сондай-ақ Печенегтер мен қыпшақтардың теңдіктері туралы гипотезалары басым. Өз уақытында Н.А. Аристовтың бұл туралы кей күмәндары болды, бірақ ол да осы екі тайпаның этникалық жақындығын атап өтті: «Егер Печенегтер құмандармен бірдей болмаса да, олар қыпшақ тайпаларының одағы болуы тиіс» [2].

Бұл көзқарас белгісіз парсы тілдік автордың хабарламасында X ғасырда көрсетілген, «Худуд ал-Алам мин ал-Машрик ила-л-магриб» (Шығыстан Батысқа дейінгі әлем шекарасы) атты өзінің еңбегінде Печенегтер елінде орналасқан «Андар аз Кипчак» атты ерекше облыс туралы жазған.

Алайда, С.М. Ахинжановтың ойынша, көрсетілген дерек негізінде қыпшақтар мен Печенегтердің ұқсастықтары туралы қорытынды жасауға болмайды, өйткені «бұл факт қыпшақтар мен Печенегтердің белгілі бір бөлігінің бір ауданда мекендейтіні тек олардың арасында ерекше саяси қарым-қатынастың болғандығын көрсетеді. Өйткені, дәл сол дерек көзінде қыпшақтар мен Печенегтер арасында тығыз әлеуметтік бірлестік болғандығы жөнінде тұспал келтірілмеген. Осы шығармалардың мәтіндеріне сүйене отырып, оны таба алмайсың. Дерек көздерге қатысты теріс түсінікке берілмей және салт-дәстүрлер гипнозынан босап, әр жерде әртүрлі тайпалар жөнінде сөз қозғалатынына әр кез көзіміз жетеді» [3].

Расымен, ең ертедегі араб географиялық әдебиетінің өкілі Ибн Хордабек (IX ғ.) шығармаларында «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» қыпшақтар алғаш рет осы атаумен жеке тайпа болып аталған және басқа тайпалармен бір қатарда тұрған, соның ішінде Печенегтер де аталған.

С.М. Ахынжановтың әділ ескертулеріне сәйкес, «көптеген көшпелі халық-тарда таралған кейбір этникалық атаулардың ерекшеліктерін есте сақтау қажет. Олар мынадай жағдайларда көрінеді: әр түрлі рулар мен тайпалардың адамдары билеуші рулар мен тайпалардың атымен аталады, және белгілі бір уақыт кезеңінде неғұрлым қуатты тайпа бағынышты тайпалардың этникалық атауын өз атымен аталуына әсерін тигізеді». Демек, XI ғасырда Ибн Хордабектің мәліметтерін негізге ала отырып, Печенегтер мен қыпшақтар тәуелсіз болған және бір-бірінен басқа этносаяси бірлестіктер өмір сүрген аумақтар арқылы бөлінген [4].

Ибн Хордабектің мәліметтері бойынша, VIII ғасыр соңы мен IX ғасырларда Печенегтер мекен еткен аумақтарда шектеу әрекетін жасауға болады. Дерек көзде келтірілген географиялық бағдарлар мен арақашықтар толықтай соны түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі Жамбылдан есептеу нүктесімен көрінеді. Талас даласында соғыс алдындағы жылдарда жүргізілген қазбалардан кейін, оның көзқарасына А.Н. Бернштам да қосылған [5].

Н.Велиханова, А.Н. Бернштамның басшылығымен жүргізілген Жетісу археологиялық экспедиция материалдарына сүйене отырып, Ыссықкөл көлінің жағалауындағы жоғары Нушаджан облысын Топсктан Июп шығанағына дейін оқшаулайды. Ибн Хордабектің мәліметтері бойынша, Хакан тоғызғұздардың астанасы Ыссықкөлден шығысқа қарай үш айлық жолда орналасқан және қазіргі Моңғолия аумағындағы Қара Баласағұн ауданында Хангай шатқалынан Орхон өзені шығатын жерде орналасуы ықтимал.

Қорыта келе, Қыпшақ-Печенег тайпасы III ғасырдың соңында, Еуропа даласында пайда болды. Шын мәнінде, бұл азиялық қоныс аударушылардың жана ағымы, бір этникалық топ емес, бірақ тайпалар одағы ретінде, кейбір конгломерат, бет әлпеттері түрлі және әр тілді болды. Қыпшақ-Печенег тайпаларының көрші елдерге жасалған саяси қарым-қатынастары мен жорықтары сонымен қатар, табиғат өңірінің тиімділігі тайпалық бірлестіктің сол өңірде қоныстанып қалуының ең негізгі себебі болды. Бірақ жалпы атауды олар осы құрамның алдында жүрген түркі тілдес ағым мен осы құрылымның жартыдан көбін құрайтын печенеж тайпаларынан (олар сегіз болды) алды. Қыпшақ-Печенег тайпалық бірлестіктері батыстан шығысқа жылжып, Сырдария бойындағы оғыздардың мемлекетін құлатып, оғыздар қонысын басып алып, оны Дешті Қыпшақ даласына айналдырды. Дешті Қыпшақ Ертіс өзені мен Дон өзеніне дейін, Орал тауынан Қара теңізге дейін жетті. Осы қлан байтақ өңірде мекен еткен түркі тілдес тайпалар, қазақ тайпалар да қыпшақтар деп аталды. Шығыс еуропа, Кіші Азияға, Мысырға дейін жайылды. Зерттеушілердің айтуынша, сол кездегі қыпшақ тілі Батыс Еуропа жиһанкездері мен шығыс зерттеушілері үшін халықаралық тіл деп саналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Федоров-Давыдов Г.А. «Кочевники Восточной Европы в X-XIV веках» Археологические памятники. - М., 1966. - 276 с.

2 Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. - Киев, 1884. - 262 с.

3 Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе. - М., -Л., 2010. – 280 с.

4 Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. - М., 2011. - 96 с.

5 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда. - Л., 2011. - 364 с. Григорьев В.В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами // ЖМНП. - М., 2010. - С. 153.

А.С. Жолдасбек¹, Н.Ж. Султанова²

¹ *магистр-преподаватель,*

² *магистр-преподаватель*

*Южно Казахстанский Гуманистарный Институт им. М.Сапарбаева, факультет Педагогика,
Республика Казакстан, г. Шымкент*

ЗАПАДНЫЕ И ВОСТОЧНЫЕ КИПЧАКИ ПО МАТЕРИАЛАМ АРХЕОЛОГИИ

Резюме

Статья посвящена исследованию культурно-исторического феномена Дешт-и-Кипчак в истории развитого средневековья степей и лесостепей Евразии на основании новых археологических материалов. Описаны подходы в исследовании археологических материалов кочевников этого периода в Восточной Европе и Сибири. Ставится вопрос о необходимости пересмотра сложившихся стереотипов в интерпретации миграционных потоков кочевников

Дешт-и-Кипчак только в одном направлении с востока на запад. Обобщаются результаты археологических исследований, которые свидетельствуют, что миграция кипчаков и носителей их культуры осуществлялась не только на запад, но и на восток, что привело к расширению территории Дешт-и-Кипчак от Дуная до Байкальской Сибири.

Ключевые слова: политогенез, власть, древнее государство, славяне, древнерусское государство, восточнославянские племена

A.S. Zholdasbek¹, N.Zh. Sultanova²

¹master-teacher,

²master-teacher

South Kazakhstan Humanist Institute. M.Saparbaeva., Chair of Pedagogy Republic of Kazakhstan, Shymkent

THE WESTERN AND EAST KIPCHAK ON ARCHEOLOGY MATERIALS

Summary

The article is devoted to the study of the cultural and historical phenomenon Desht-i-Kipchak in the history of the developed Middle Ages of the steppes and forest-steppes of Eurasia on the basis of new archaeological materials. Approaches in the study of archaeological materials of nomads of this period in Eastern Europe and Siberia are described. The question is raised about the need to revise the established stereotypes in interpreting the migratory flows of nomadic Desht-i-Kipchak only in one direction from east to west. The results of archaeological studies that testify to the fact that migration of the Kipchaks and bearers of their culture was carried out not only to the west, but also to the east, which led to the expansion of the territory of the Desht-i-Kipchak from the Danube to Baikal Siberia..

Key words: political genesis, power, ancient state, Slavs, Old Russian state, East Slavic tribes

УДК 39 :572.9

ГРНТИ 03.61.21

Е.А. Карибжанова¹

¹к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая

СЕМАНТИКА ОБРЯДОВ, СВЯЗАННЫХ С РОЖДЕНИЕМ РЕБЁНКА В КАЗАХСКОЙ СЕМЬЕ

Аннотация

Данная статья посвящена истории становления и развития семейных традиций, связанных с рождением и воспитанием ребёнка в а также раскрытию их семантического значения в казахской семье.

Обычаи и традиции казахского народа, связанные с семьёй и воспитанием подрастающего поколения - одна из самых ярких страниц его истории и культуры, где соединены воедино и народная мудрость, и философия, и миропонимание, и нравственные идеалы, и традиционный быт. Они складывались веками, развивались на основе преемственности поколений.

В национальных семейных традициях заложена та духовная связь между поколениями, которая так необходима каждому человеку в современном мире. В условиях глобализации и всё более расширяющихся культурных связей, необходимо защитить и сохранить то, что является национальной самобытностью народа, его идентичностью.

Ключевые слова: обычаи, традиции, подготовка к рождению, рождение ребёнка, праздник, этика, нравственность

Обычаи и традиции казахского народа, накопленные веками – яркая страница его истории и культуры, характеризующаяся многогранностью и глубиной, ярким эническим многообразием, в ней соединены воедино и народная мудрость, и философия, и миропонимание, и нравственные идеалы.

На протяжении столетий казахский народ выработал свой способ общественной организации и мышления, который отличался синтезом познавательных форм, ментальностью взглядов и мировоззрения, своей неповторимой идентичностью.

Традиции казахского народа, связанные с семьёй, рождением и воспитанием занимают одно из важных мест в его духовной и культуре и традиционном обрзе жизни. Они имеют социально-историческую, культурно-бытовую, идеологическую и воспитательную значимость.

На протяжении длительной истории казахи накопили богатый опыт в области обучения и воспитания

подрастающего поколения, выработали своеобразные традиционные черты и правила поведения, основанные на преемственности поколений, постепенно вошедшие в обычаи и повседневный образ жизни.

Казахский народ всегда отличали такие черты как чадолюбие, душевная открытость, щедрость, терпеливость, стойкость и уважение к старости и др.

Учитывая, что дети в семье кочевников были символом плодородия, рождению и воспитанию ребёнка в казахской семье всегда придавалось огромное значение, причём подготовка к появлению новой жизни, начиналась задолго до этого сакрального действия.

У всех тюркских народов считалось, что главные цели в жизни – это рождение и воспитание здорового потомства, у молодой семьи – особенно.

Многодетная семья всегда вызывала уважение, а неимение детей грусть и сочувствие. Например, в преданиях о Коркуте говорилось: «У кого не было ни сыновей, ни дочерей, велел он их поместить в черную юрту, подстилать под ними черную кошму, дать им в пищу мясо черного барана, если хочет есть, если нет – пусть уйдут. А кто имеет сыновей, тех, сказал, поместить в белую юрту, а имеющих дочерей – в красную юрту... Кто не имеет ни сыновей, ни дочерей, тех Аллах проклинал, так будем прогонять и мы» [1, с. 270].

В народе человека, не имеющего детей называли «Ку бас» (Голой череп), на всенародных торжествах он не имел права сидеть рядом со сверстниками [2, с. 104].

В обилии потомства, особенно мужского пола, была заинтересована не только семья, но и весь родственник коллектив, ибо сила, общественное положение рода внутри племени во многих случаях определялись числом членов мужского пола (воинов), а обилие братьев, родни было «критерием почетного положения человека среди окружающих».

Для активизации функции деторождения у казахов был разработан целый комплекс этикетных правил, обрядов и верований, соответствующих периодам беременности, родов и послеродового периода.

Бесплодие женщины у казахов считалось большим несчастьем для семьи. Рок бездетности в народном сознании связывался со следующими причинами: – кознями людей, в особенности шаманов и бесплодных женщин (сглаз); – действиями злых духов – джиннов, шайтанов, пери, албасты и др.

Широко распространенным способом вызывания бесплодия считалось колдовство (жадылау), для чего «злонамеренному человеку, будто бы достаточно было найти засохшую кость лягушки, намотать на нее свои волосы и прицепить это к одежде той женщины, которой он намеревался навредить». Верили, что женщине такой вред можно нанести через ее личные вещи и пищу. По старинным представлениям, особенно опасным было бесплодие, вызванное бесплодными женщинами (сглаз и проклятие). Избавиться от него можно было только через перевод этого недуга на другую женщину или лечением сильного шамана. С целью перевода своего несчастья бесплодная женщина должна была украсть послед роженицы [3, с. 40-42].

По поверьям, невыполнение некоторых запретов тоже могло вызвать бесплодие. Например, нельзя было перешагивать через веревку (в особенности цветную), через привязь ягнят (кеген) и другие сакральные вещи, наступать на золу (место очага), пинать ногами скот и т. д. Как известно, запрет на перешагивание был чрезвычайно строг в кочевой среде и распространялся на широкий круг предметов, связанных с идеей размножения, плодородия. Большое внимание уделялось запретам связанными с баканом. Запрещалось бросать его на землю, нужно было его держать в вертикальном положении (или подвешенном, или прислоненным к стене); запрещалось перешагивать через бакан.

Использование бакана в родильной обрядности помимо практического назначения, имеет в основе своей представление о связи его с культом женского божества Умай [4, с. 93].

Одним из способов лечения от бесплодия было заворачивание больной в шкуру барана, специально зарезанного для этой цели.

У многих тюркских народов и у казахов был распространен обычай «вымаливания» ребенка у святых, на святых местах. Такими местами являлись мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави, Айша-Биби, Бабаджи-Хатун, Бегим-ана, Алаша-хана, комплексы Кошкар-ата, Шакпак-ата, Караман-ата, могилы святых Кенгирбая, Ерали, Окшата, известных батыров Асау-Барака, Барака, Есета, Артыка, Спатая, Раимбека и др. Приехавшие к этим святым с просьбой о помощи должны были зарезать барана в честь данного святого или святого места и остаться здесь ночевать [3, с. 60].

Магические обряды «вымаливания» ребенка выполнялись также и в первые дни замужества женщины. С имитативной магией связан, например, обряд кормления собаки с полы платья новобрачной, с пожеланием большого потомства.

Уважение женщины в семье соотносилось с количеством рожденных ею сыновей. Женщин от 30 до 50

лет, родивших более 7 детей, называли сарықарын («многодетная мать»), а почтенная женщина старше 50 лет, имеющая взрослых сыновей, удостоивалась статуса «бәйбіше».

Женщине, родившей и вырастившей девять сыновей, даже разрешалось ездить верхом на освященной шаманом лошади [4, с. 92].

Женщина не имевшая детей, пребывала в униженном положении. Муж в этом случае, имел право взять в дом вторую жену и, убедившись, что первая жена никогда не родит ребенка, мог забрать у нее имущество: скот и передать всё это другой жене, ставшей матерью, а униженную жену подселить для присмотра в юрту к одной из своих старших жен, «при этом первая (бесплодная) и вторая жены должны были быть дружны между собой, поскольку бесплодная должна была всячески угождать второй жене, осознавая свою вину» [1, с. 280].

Бездетные супруги в большинстве случаев усыновляли чужого ребенка, при согласии его настоящих родителей. Будущая мать принимала малыша, давала ему имя и при этом вкладывала в его правую ручку овечий голенной мосол (асык жілік). Так она как бы всем объявляла, что ребенок отныне принадлежит ей, и она несёт за него ответственность.

Ожидание ребёнка как чуда у казахов было чрезвычайно насыщено магическими действиями и обрядами.

Первым признаком беременности считались капризы женщины в отношении определенных видов пищи. По представлениям казахов, по характеру прихоти беременной женщины (жерік болу) можно определить будущие качества ребенка, даже его пол. Например, если у женщины появляется каприз (жерік) на мясо диких зверей: медведя, волка, кабана, тигра – то это считается предзнаменованием рождения ребенка мужского пола и притом, будущего героя. Свидетельства такого представления встречаются в казахском фольклоре. Прихоть к сладким продуктам считалась признаком рождения девочки. Так же считалось, что если женщина «меняется лицом» (пигментные пятна и т. д.), скорее всего, она носит мальчика; если кожа остается прежней то, вероятно, будет девочка. Существовало представление, что прихоть беременной – желание будущего ребенка [4, с. 87].

Поэтому согласно поверьям необходимо было удовлетворять любые прихоти беременной в еде, т.к. считалось, если беременной не предоставить желаемую еду, ребенок может развиваться ненормально.

С целью предотвращения различных нежелательных последствий, вызываемых именно пищей, у казахов существовали некоторые ограничения относительно употребления мяса определенных животных. Считалось, что очень нежелательным во время беременности есть мясо зайца, от этого «якобы ребенок мог родиться с заячьей губой (жырык)».

Образ зайца у тюркских народов имел большое значение. Например, находка мертвого зайца с целым черепом или даже одного только черепа зайца называлось ардша (счастье) и считалось верным средством, обеспечивающим рождение детей. Найденный череп мужчины носит при себе на поясе, а обеспеченный достаточным количеством детей хранит его в сундуке; сила ардша распространяется и на скот счастливого обладателя находки; скот его получает плодовитость [1, с. 273].

С началом беременности не разрешалось есть мясо верблюда, иначе беременная, подобно верблюдице, будет носить ребенка двенадцать месяцев. Беременная женщина не могла даже смотреть на верблюда, а также носить вещи из верблюжьей шерсти, «иначе ребенок родится с двойной губой» [5, с. 71].

Пищевые запреты налагались и на конину, а также ворованное мясо, «чтобы пол ребенка не переменялся на противоположный». Будущим матерям также запрещались определенные части бараньей туши (мясо на берцовых костях, лопатках и нижнюю часть желудка), можно было есть нежные части баранины, а под подушку класть нож – считалось, что он отпугивает злых духов. Если же беременная съест печень волка, то ребенок будет злым и безжалостным.

Подобные пищевые запреты соблюдали и беременные женщины у калмыков, монголов и др.

Нежелательным было и употребление в пищу рыбы: «ребенок может оказаться немым, к тому же у него будет вечно мокрый, слюнявый рот» [5, с. 72].

Ответственность за благополучный предродовой период ложилась на свекровь. Свекровь делилась жизненным опытом с молодой невесткой, чтобы она легко могла перенести всевозможные трудности. Считалось, что если о молодой снохе хорошо заботится, то родится здоровое потомство, плохой или недостаточный уход – осуждался родственниками и соседями.

Свекрови не рекомендовалось ругать или делать замечания беременной снохе, чтобы сохранить её нервную систему и ребёнок родился здоровый. Иногда, желая сделать важное замечание невестке, свекровь прибегала к иносказаниям: она ругала дочь за поступки, которые та не совершала, то есть тем самым косвенно ругала невестку.

Казахская поговорка гласит: «Қызым саган айтам, келінім сен тыңда» («Дочь, тебе говорю, невестка, ты слушай»). Такой прием существует в традиционном быту до сих пор практически у всех тюркских народов.

На многовековом опыте была осознана вредность тяжелого физического труда, особенно в последние месяцы беременности, старшие следили за неопытной невесткой, чтобы она не поднимала тяжести и хорошо питалась, особенно молочными продуктами, т.к. организму необходим был кальций.

Если невестка теряла зубы, то укор падал на свекровь или старшую в роду. В целях уберечь невесту от сглаза и других бед, ей дарили всевозможные амулеты (бой тұмар), записывали молитву на бумаге и с водой, сноха должна была съесть ее. Кроме того, свекровь просила свою сноху искупаться во время полнолуния, чтобы ребенок родился красивым [6, с. 125].

Во время беременности женщине не позволяли ночью одной выходить на улицу, одну не оставляли в спальне, в которой развешивали различное боевое оружие, волчьи зубы, клюв орла, когти совы, которые по народному представлению оберегали от нечистых сил. Чтобы предотвратить уродливость, она во время токсикоза (жерік) не должна отпугивать собак и кошек окриком. Беременным женщинам запрещалось ходить в гости, особенно в дома, где есть покойник или не завершился период траура, нельзя было ходить и в другие мрачные места, встречаться с недобрыми людьми, готовить ребенку приданое. Особенно нежелательно было стричь волосы.

Если родители хотели, чтобы родился мальчик, то у изголовья беременной держали оружие, а чтобы родилась девочка, клали под подушку ювелирные украшения (кольцо, серьги, бусы) или ткань красного цвета, которая символизировала женское плодородие.

После родин о женщине также заботу проявляли свекровь и сестры мужа. Чтобы поддержать роженицу после тяжёлых родов для неё специально готовилось ритуальное угощение калжа, предназначенное матери после родов. Именно ей в первую очередь подавался горячий бульон, и только потом угощались остальные. Калжу могли пренести знакомые, близкие или родные. Это, с одной стороны забота о женщине, чтобы она быстрее восстановила здоровье, а с другой стороны – знак уважения, внимания.

Для такого случая приносили в жертву молодую овцу, отваривали. Большое значение придавалось шейному позвонку. Участницы трапезы откусывали мясо зубами, причем первой это делала роженица, а последней повитуха. После трапезы кость не выбрасывали, а насаживали на палочку сквозь спинномозговую канал и, как куклу, обворачивали в белый лоскут ткани и вешали на рожок решетки (кереге) на женской половине юрты. И не снимали до тех пор, пока ребёнок не научится держать головку [6, с.45].

Каждый, кто узнавал о рождении ребёнка, тем более, если это был сын – продолжатель рода, спешил первым оповестить родных криком: «Сүйінші, сүйінші!». Все сразу понимали, что он пришел с добрым известием. За это сообщившему сүйінші, давали подарок. Рождение сына или дочери воспринималось по-разному. Рождение мальчика встречали с большей радостью, так как он считался продолжателем рода и носителем имени предков. Рождение девочки вызывало меньший восторг, хотя отсутствие дочерей, призванных роднить людей, различные роды, также вызывало сочувствие.

В первые сутки после рождения устраивались ночные бдения, аульная молодежь пела песни, борясь за душу новорожденного. На второй день устраивался той шілдеhana – празднование по случаю рождения ребёнка. Более состоятельные люди делали щедрые угощения с приглашением жителей не только своего, но и соседних аулов, устраивали состязания певцов, джигитов на конях.

После рождения ребенка первой роженицу посещала родная мать, искренне радуясь и помогая советами по уходу за младенцем, разделяя радость сватов, привозит подарки для малыша, являясь желанной и уважаемой гостьей. Приезд матери к дочери, которая стала матерью, древний обычай, который сохраняется и в наши дни.

Новорожденного по традиции купали в подселенной воде и пеленали в мягкую ткань из старого женского платья или мужской рубашки удачливых долгожителей: считалось, это сохранит жизнь ребенку.

Существовал запрет: до окончания сорока дней этот дом не посещали гости, в особенности после захода солнца. Если гости всё же приходили, то на лоб ребенка намазывали черту из сажи, чтобы отвлечь от него внимание, кроме того, произносили заклинание от сглаза.

В быту кочевников большое значение придавали сглазу, а детей - особенно, что и повлекло ряд негласных предписаний по соблюдению различных норм поведения взрослых, (в том числе – родителей) по отношению к детям. Так, не рекомендовалось ходить в гости с грудным ребенком во избежание сглаза и вирусных заболеваний, запрещалось нажимать на родничок головы младенца, оставлять его в колыбели без присмотра. Из дома, где был новорожденный, в течение сорока дней золу выносили только днем, существовал также запрет выносить на улицу колыбель ребенка перед закатом. Казахи боялись нечистой силы, активизирующейся, по их мнению, в ночное время.

С верой в сглаз, на детскую одежду и головной убор было принято нашивать перья филина, амулеты, крапчатые черно-белые и голубые бусинки, а на шапочку прикалывать яркую брошь [10, с. 124].

Если, несмотря на все предостережения, всё же случался сглаз ребенка, то старались предпринять ряд магических мер, направленных на его снятие. Лицо, ладони и ступни младенца мыли водой, которой предварительно вымыли дверные ручки. Были и другие способы: ребенка окунали в воду, в которую предварительно опускали череп собаки, или давали ему понюхать опаленную собачью шерсть. Эти действия не случайно связаны с охранной магией собаки, считающейся одним из семи сокровищ (жеті казына) казахов. Знахаря или шамана просили символически плюнуть на ребенка или три раза провести вокруг головы малыша пиалой с просом, закрытой тканью. Эффективным методом считалось умывание ребенка остатками недопитого чая того человека, который, как предполагалось, мог его сглазить [8, с. 96].

До сих пор достаточно распространен прием, когда мать моет лицо ребенка проточной водой и вытирает своим подолом или умывает водой из тазика, предварительно опустив туда ножи и вилки.

Смерть новорожденных казахи связывали с вредоносными действиями Албасты (сверхъестественного существа, способного нанести вред ребенку и его матери) или птицы альп қарақұс, предположительно орел-могильник, птица семейства ястребиных. Неслучайно у казахов во время родов купольный круг считался возможным местопребыванием Албасты. Қарақұс якобы опускался в юрту также через шаньрак и уносил душу ребенка. Для того, чтобы уберечь новорожденного от похищения қарақұса, его заворачивали в жөргек (подобие пеленки), обвязывали веревкой и протаскивали через шаньрак семи юрт или же пропускали с внутренней стороны (тақым) коленного сустава старцев.

В рамках периода младенчества особенно выделяются первые 40 дней жизни, "шілде" ("сорокодневье"). Внутри этого периода особой сакральностью наделяются 3, 7, 40 дни, включающие отпадение пуповины, обряд положения в колыбель, смену ритуальной рубашки, стрижку первых ногтей и т.п.

На третий день, после отпадения пуповины на младенца надевали первую рубашку (иткөйлек), на которую в качестве оберега нашивали лоскут белого цвета одежды счастливого долгожителя. Эту рубашку предварительно надевали на голову собаки для того, чтобы ребенок в будущем мог выжить в любой ситуации, в этой рубашке он пребывал сорок дней. По описаниям А.И. Левшина: «В старину бедняки заворачивали новорожденного в полотно, а зимой – в овечью шкуру. Откуда подросший ребенок выползал на горячую золу или на снег, сразу же приучаясь к перепадам температуры» [9, с.333].

По прошествии сорока дней, проводили праздник қырқынан шығару, на который собирались уважаемые женщины, новорожденного купали в солёной воде. После купания младенца поливали 40 ложками ритуальной воды, в чашу предварительно клали монеты и серебряные украшения – в подарок женщинам, которые участвовали в священнодействии.

В день окончания сорока дней ребёнку в первый раз стригли волосы и ногти, состригали волосы, чтобы не исполнялись проклятия в его адрес, которые потом хранили в течении жизни. Волосы у тюркских народов считались особым даром неба, носителем сведений о жизни человека. Заплетённые в косу волосы с древних времен считались символом связи с космосом. Казахи верили в сакральную силу волос и, чтобы никто не мог властвовать над ними, бережно хранили каждый волосок, собирали в косу, которую укладывали в конце жизни в изголовье покойного. По этой же причине ногти и зубы закапывали в потайном месте, веря, что после смерти они понадобятся на том свете [10, с.56].

Первую распашонку, снятую с ребенка в праздничный день, не принято было выбрасывать: ее берегли для других детей.

Все участницы обряда 40 дней одаривались подарками, обязательным ритуалом была раздача 40 лепёшек, испеченных к этому событию. После купания ребёнка одевали в ит көйлек (собачья рубашка) и ложили в колыбель (бесік). По обычаю в колыбель впервые укладывает малыша всеми почитаемая бабушка, обычно родоначальница семьи или его выполняла уважающая, знающая обычаи и почитаемая в ауле женщина и накрывала младенца семью вещами: специальным одеялом, затем халатом кебенек (духой), шубой, попоной и, наконец, сверху клали узду и нагайку. Каждая из этих вещей имела определённый смысл. Халат – чтобы ребёнок был уважаемым в народе, шуба и попона – богатым, узда – чтобы быстро вырос, а кебенек и нагайка – чтобы он стал защитником интересов своего народа; помимо этого существовало множество других ритуалов. Например, к колыбели привязывали орлиные когти и при этом приговаривали: «Да будет хватким, как орёл», или, повесив камчу поперёк колыбели, желали: «Да будет непобедимым в байге, да будет всё время восседающим на тулпаре» и т.д. Обряд сопровождается традиционной песней «Бесик жыры». Когда ребенок будет уложен в постельку, бабушке полагается «бесик салар» подарок [11, с.171-172].

Қырқынан шығару – это первый праздник в жизненном цикле нового члена социума, на который

собирается большое количество гостей. После этого обряда снимались запреты в отношении младенца, мать обходила с ним дома родственников, получая подарки и поздравления.

Небольшими трапезами отмечались также появление молочных зубов, первая улыбка. При знакомстве с ребёнком казахи обычно нюхали лишь лоб детей, но не целовали их, не рекомендовалось целовать детей в ступни, живот, шею; запрещалось также подносить их к зеркалу: это могло отразиться на характере ребенка [1, с.293].

Первый год жизни, когда младенец действительно совершал прыжок в развитии мироощущений, у казахов наполнен обрядами, обозначающими его принадлежность к роду и стремлением уберечь его от сглаза. Особенно большое значение придавалось обычаю «тусау кесу» – первые шаги ребенка, чтобы он умел ходить и быстро бегать. В этот день, по казахскому обычаю, в юрту, где малыш сделал свой первый шаг, было принято звать самого старого и уважаемого человека в ауле, чтобы он разрезал ножом специальные веревки или специально для этого подготовленный черно-белый шерстяной шнур, который символизировал добро и зло, открывая перед ним большую и светлую дорогу. Выпуская в мир ребёнка, взрослые давали ему напутствие: «Бай болсын» (желаем быть богатым). «Адам болсын» (храни честь отца и рода). Разрезанный шнур затем сжигали [5, с.85].

Доброй приметой и поводом для радостной встречи родственников было, когда младенец, наклонив голову, смотрел назад промеж своих расставленных ног. В таких случаях говорили: «Высматривает дорогу». «Путник приближается». «Пролегал дорога». «Издалека прибывают сородичи». У казахов получил распространение обычай – единственного мальчика в семье одевать в залатанную одежду и растить ему на голове хохолок (айдар), чтобы уберечь от дурного глаза и зловредного языка.

Первый год жизни ребенка завершается обрядом сбривания утробных волос – «қарын шаш». Мальчикам на темени оставляли прядь волос – «айдар», девочкам – «тұлым», тем самым впервые фиксировали половые различия между мальчиками и девочками в причёске.

Поскольку жизнь и благополучие зависели от выносливости, силы, ловкости и смекалки, особое внимание в степи уделялось привитию этих качеств детям с самого раннего детства. Поэтому многие казахские обряды, так или иначе, связаны с рождением, детством, юношеством и совершеннолетием молодого человека.

Литература:

- 1 Тохтабаева Ш.Ж. *Этикет казахов.* – Алматы, 2013.
- 2 Орынбеков М.С. *Генезис религиозности в Казахстане.* – Алматы, 2005.
- 3 Толеубаев А.Т. *Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов.* – Алма-Ата, 1991.
- 4 Аргынбаев Х.А. *семья и брак у казахов.* – Алма-Ата, 1973.
- 5 Шаханова Н. *Мир традиционной культуры казахов.* – Алматы, 1998.
- 6 Семья – краеугольный камень в построении мира на земле. – Алматы, 2004.
- 7 Левшин А.И. *Описание киргиз-казачих, или киргиз-кайсацких орд и степей.* - Алматы, 2009.
- 8 Ернараров Ж.Т. *Семейная обрядность казахов: символ и ритуал.* – Алматы, 2003.
- 9 *Традиционная одежда казахов: научный каталог.* – Алматы, 2009.
- 10 Момышулы Б. *Наша семья.* - Алма-Ата: «Жазушы», 1974.
- 11 Шаханова Н. *символика традиционной казахской культуры.* – Алматы, 2004.

*Е.А. Карибжанова*¹

¹ *т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті*

БАЛАНЫҢ ТУЫЛУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ТАҚЫРЫБЫ

Түйін

Бұл мақала отбасылық дәстүрлерінің даму және қалыптасуы тарихына арналған, баланың туылуы мен тәрбиеленуіне байланысты, сондай ақ қазақ отбасында олардың семантикалық маңызын барын ашу. Отбасы және өскелең ұрпақтың тәрбиеленуіне байланысты қазақ халқының салт-дәстүрлері-тарих пен мәдениеттің ең жарқын беттердің бірі, онда халық даналығы, және философия, және дүниетану, сондай ақ адамгершілік идеалдармен дәстүрлі тұрмысы бірге қосылған. Олар ғасырлар бойы дамып, ұрпақтар сабақтастығы негізінде дамыды. Ұлттық отбасылық дәстүрлерде, қазіргі заманғы әлемдегі әрбір адам үшін қажет, ұрпақтар арасындағы рухани байланыс бар. Жаһандану жағдайында және мәдени байланыстарды кеңейте отырып, халықтың ұлттық егемендігін және оның жеке басын сақтау және қорғау қажет.

Түйінді сөздер: кеден, дәстүрлер, туғанына дайындық, баланың тууы, мереке, этика, адамгершілік

E.A. Karibzhanova¹

¹Associate Professor of the history of Kazakhstan the Kazakhstan's university named by Abay

GENERAL SEMANTICS OF THE TRADITIONS OF THE KAZAKH PEOPLE RELATED TO THE BIRTH OF A CHILD

Summary

This article is devoted to the history of the formation and development of family traditions connected with the child's raising and upbringing as well as the disclosure of their semantic significance in the Kazakh family.

The customs and traditions of the Kazakh people, connected with the family and the upbringing of the younger generation, there is one of the brightest pages of history and culture, where people's wisdom, philosophy, world outlook, moral ideals, and traditional way of life are united together. They developed over the centuries, developed the basis of the continuity generations.

In a national family traditions, the spiritual connection between generations is so necessary for every person in the modern world.

In the context of globalization, there is necessary to protect and preserve expanding cultural ties, national originality of the nation, its identity.

Key words: customs, traditions, preparation for birth, birth of a child, holiday, ethics, morality

УДК 902

ГРНТИ 03.61.91

К.Жетібәев¹, М.Гурсой², Б.Сиздиқов³

¹ХҚТУ т.ғ.к, профессор
kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz

²ХҚТУ PhD доктор
muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

³ХҚТУ PhD доктор
bagdauket.sizdikov@ayu.edu.kz

АНАДОЛУДАН ТАБЫЛҒАН ОРТА АЗИЯ КӨШПЕЛІ ТАЙПАЛАРЫНА ТӘН ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫ МЕН ҚАРУ-ЖАРАҚ ҮЛГІЛЕРІ

Аңдатпа

Б.з.б. I мыңжылдықта Орта Азияда өмір сүрген тайпалар «көшпелі мәдениетті» қалыптастырды. Көшпелі мәдениеттің қалыптасқан кезеңі Қазақстан тарихында «Ерте темір дәуірі» немесе «Сақ кезеңі» деп аталады. Себебі қазба жұмыстары кезінде табылған археологиялық және жазбадеректер ерте темір дәуірінде Орта Азияда Сақ тайпалық одағының негізгі саяси күшке ие болғандығын айқындап отыр. Сақтардың саяси ықпалы шығысында Ұлы Қытай қорғанынан, батысында Карпат тауларына дейін, оңтүстігінде Батыс Азияға дейін таралған. Орасан зор ұлан-ғайыр территорияда өмір сүрген сақтар қытай деректерінде «Сай», парсы деректерінде «Сак», Ассирия деректерінде «Ашгузай», грек деректерінде «Скиф» деген атаумен белгілі болды. Бұл мақаланы жазудағы мақсатымыз жазба деректер мен археологиялық мәліметтер негізінде Орта Азияның көшпелі тайпаларының Анадолуға жылжуының себептері мен негізгі маршруттары, Анадолу жерінен табылған көшпелі тайпалардың жерлеу орындары мен қару-жарақ үлгілерін салыстырмалы түрде талдау болып табылады. Сондықтан бұл мақалада Сақтардың б.з.б. 8 - 7 ғасырларда Орта Азиядан Анадолуға қарай жылжуы, Анадолу жерінен табылған көшпелі тайпалардың жерлеу орындары және қару-жарақ үлгілері жайында мағлұмат беріледі.

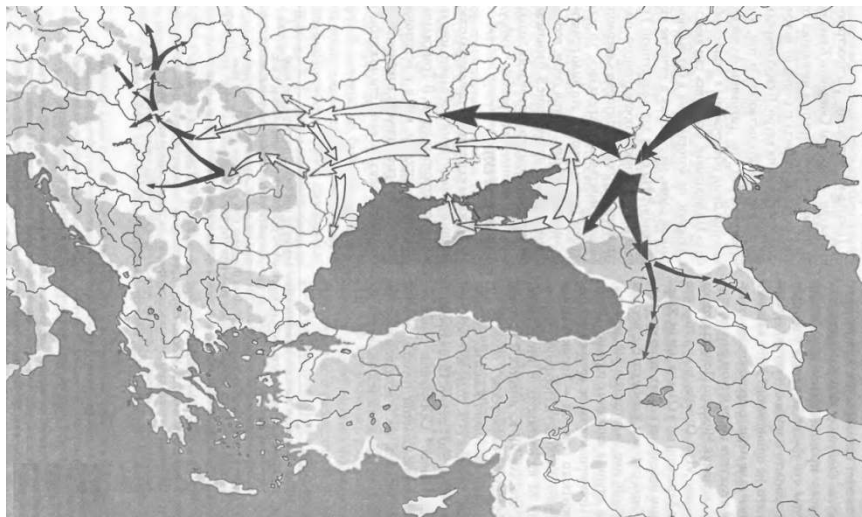
Б.з.б. I мыңжылдықта Орта Азия және Қазақстан территориясында «сақ» деп аталатын тайпалар өмір сүрген. Геродот және басқа антик тарихшылар оларды Азиялық скифтер деп атаған. Сақтар I мыңжылдықтың басында Орта Азия және Қазақстан территориясынан батысқа жылжи бастаған. Кейбір ғалымдар бұл оқиғаға саяси факторлар әсер еткен десе кейбір ғалымдар бұл оқиғаның себебін табиғаттың қуаң тартуынан іздейді. Қалай болғанда да Орта Азия және Қазақстан территориясында өмір сүрген көшпелі тайпалар I мыңжылдықтың басында батысқа жылжыған. Бұны Анадолудан табылған археологиялық материалдар да дәлелдейді.

Түйін сөздер: Сақ, Скиф, жерлеулер, жебе ұштары, оба

1. Кіріспе

Ерте темір дәуірінде Орта Азия халықтарының батысқа жылжуына табиғи себептермен бірге тайпалар арасындағы саяси қақтығыстардың айтарлықтай ықпалы болғаны белгілі. Ерте темір дәуірінде Сақ тайпаларының Анадолутерриториясына жылжуы соның бір көрінісі болып табылады. Темір дәуірінде Орта Азиядан бастау алған көштердің себептері жайында ғалымдардың арасында екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Бірінші көзқарас бойынша б.з.б. VIII ғасырда Моңғолия мен Қытайдың солтүстік шығыс аймағында ұзақ уақытқа созылған қуаңшылық салдарынан бұл аймақта өмір сүріп келген көшпелі тайпалар төрт түлік малдарына жайылым іздеу мақсатында, батыс аймақтарға көше бастаған [30, б. 365]. Ал бірқатар ғалымдар Арал теңізінің оңтүстік аймақтарында өмір сүрген массагет тайпаларының жер көлемін ұлғайту мақсатында солтүстік аймақтарға жылжып, Орталық және Батыс Қазақстан аймақтарында өмір сүрген көшпелі тайпаларды ығыстыруымен байланыстырады [34, с. 495]. Біздің пікіріміз бойынша, Орта Азияда ерте темір дәуірінде көшпелі мал шаруашылығының дамуы мен халық санының өсуіне байланысты сақтар жер көлемін ұлғайту мақсатында Шығыс Еуропаға, одан әрі Анадолуға қарай жылжи бастаған. Сонымен қатар, бұл кезеңде Орта Азиядағы көшпелі тайпалардың екі және үш қанатты ұңғысында ілмегі бар сақ үлгісіндегі жебе ұштарын жасау мен әскери тактикасы дамып [25, с. 39-42] өздеріне тән жерлеу дәстүрі кемелдене бастайды. Көшпелі тайпалар тарапынан үзеңгінің қолданысқа енуінің арқасында әскери тактикада атты әскер жасақтарының жетекші рөлге ие бола бастағандығын археологиялық материалдар дәлелдеп отыр. Осы себептерге байланысты Солтүстік Қара теңіз аймағына келген көшпелі сақтар “Салт атты көшпелі тайпалар” деген атаққа ие бола отырып, қарсыласқан ешбір мемлекеттен жеңіліс таппай Анадолуға жылжыды. Осы уақытта грек мифологиясында “Кентавр” деген жартылай ат бейнесіндегі адам аңызәнгімелер пайда бола бастайды. Бұл мақалада “Кентавр” ұғымының “Салт атты көшпелі тайпаларға”, яғни көшпелі сақ тайпаларына гректер тарапынан берілген ұғым болғандығын айтқымыз келіп отыр. Себебі Солтүстік Қара теңіз аймағындағы кемер тайпаларының жеріне қоныстанған Орта Азиядан келген көшпелі сақ тайпалары бұлаймақтағы грек қоныстары мен қалаларына шабуыл жасап ойрандаған болатын. Осы уақытта жүрегіне үрей толған грек халқының арысында “Кентавр” деген жартылай ат бейнесіндегі адам аңызы пайда бола бастайды.

Бүгінге дейін жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде б.з.б. VIII ғасырдың соңы - VII ғасырдың басында көшпелі сақ тайпалары Оңтүстік Орал, Солтүстік Каспий аймақтары арқылы, Солтүстік Қара теңіз аймағындағы кемер тайпаларының жеріне қоныстана бастағаны белгілі [29, с. 7., 1, с. 13., 30, с. 355., 13, с. 99., 16, с. 11., 31, с. 239., 5, с. 309]. Көшпелі сақ тайпаларының бұл аймақтар арқылы Солтүстік Қара теңіз аймағына келгендігін археологиялық зерттеулер нәтижесінде табылған материалдар дәлелдейді. Мысалы, Орта Азияда б.з.б. VIII-VII ғасырларда қолданыста болған жапырақ формасындағы екі қанатты ұңғысында ілмегі бар жебе ұштары [9, с. 49] Оңтүстік Орал, Солтүстік Кавказ және Солтүстік Қара теңіз аймақтарында б.з.б. VII-VI ғасырларда көріне бастағандығын айта аламыз [17, с. 18., 25, с. 10]. Солтүстік Кавказ және Солтүстік Қара теңіз аймағындағы б.з.б. IX-VIII ғасырларға жататын археологиялық ескерткіштер Кемер тайпаларына тиесілі екендігі, ал б.з.б. VIII ғасырдың соңы - VII ғасырдың басында аймақта мәдени өзгерістің орын алғандығы белгілі. Бұл пікірімізді Солтүстік Кавказ және Солтүстік Қара теңіз аймақтарынан табылған археологиялық деректер дәлелдейді. Себебі бұл кезеңде аталмыш аймақтарда тамыры Орта Азияға тірелетін көшпелі сақ тайпаларының мәдениетіне жататын археологиялық ескерткіштер мен заттай материалдар кездеседі. Солтүстік Қара теңіз аймағына қоныстанған сақ тайпалары кемер тайпасының бір бөлігін Қара теңіздің батысына, екінші бөлігін Кавказ таулары арқылы оңтүстікке ығыстыра бастайды [30, с. 355., 22, с. 2., 31, с. 239]. Осылайша Алдыңғы Азияға кемер тайпалары б.з.б. VIII ғасырдың соңында, ал сақ тайпалары болса б.з.б. VII ғасырдың басында келе бастайды [23, с. 144]. Бұл уақытта аймақтағы үлкен саяси күшке ие Ассирия мен Урарту патшалықтары жер көлемдерін ұлғайту мақсатында бір-бірімен соғысып жатқан болатын [11, с. 252-253]. Көшпелі тайпалардың Анадолуға кіруімен бұл соғыс тоқтатылып [31, с. 240], Ассирия мен Урарту патшалықтары солтүстіктен кіре бастаған кемер және сақ тайпаларының жаулап алу жорықтарына қарсы соғыса бастайды.

Карта 1. Көшпелі тайпалардың Солтүстік Қаратеңіз және Анадолу территориясына кіру бағыттары [5, с. 254]

Кавказ таулары арқылы Анадолуға кіре бастаған бұл көшпелі тайпалар Урарту патшалығымен қақтығысқа түседі [6, с. 82-84]. Б.з.б. VIII ғасырдың екінші жартысында басталған бұл қақтығыс Урарту патшасы II Аргишти (б.з.б.714/713-685) патшалығының соңына дейін созылады. Бұл қақтығыстарда Урарту патшалығы жеңіліске ұшырайды. II Аргиштиден кейін таққа келген Урарту патшасы II Руса (б.з.б. 685-645) көшпелі тайпалармен соғыспауды жөн көріп, олармен келісім жасау арқылы бір бөлігін өз жерлері арқылы батысқа [22, с. 3], бір бөлігін шығысқа өткізуді жөн көреді [21, с. 28]. Сонымен қатар осы кезеңге жататын тарихи жазбаларда көшпелі тайпалардың ержүрек жауынгерлері Урарту патшалығының жасақтарында жалдамалы әскер ретінде алына бастағандығы жөнінде мағлұматтар кездеседі [24, с. 208., б, с. 90]. Осы кезеңнен бастап көшпелі тайпалардың Анадолу территориясының орталық аймақтарына жайыла бастағандығын Гордион, Хаттушаш, Алишар, Каман Калешөйүк, Машат Һөйүк, Пазарлы Һөйүк және Ташова кенттерінің б.з.б. VIII ғасырда күйрегендігін көрсететін мәдени қабатынан табылған қару-жарақтар дәлелдейді.

Жазба деректер мен археологиялық материалдар көшпелі тайпалардың Фриг аймағын жаулап алып, ары қарай Анадолуның батыс аймақтарына жайыла бастағандығын көрсетеді [22, с. 3-4]. Көшпелі тайпалардың Анадолу аймағына орнығуы Лидия патшасы Гигестің өлімімен және Сардес, Эфес, Магнесиа, Байраклы, Паназтепе, Клоземенай, Ерийһрай, Ларисса кенттерінің күйреуімен аяқталды [22, с. 268., 4., 29].

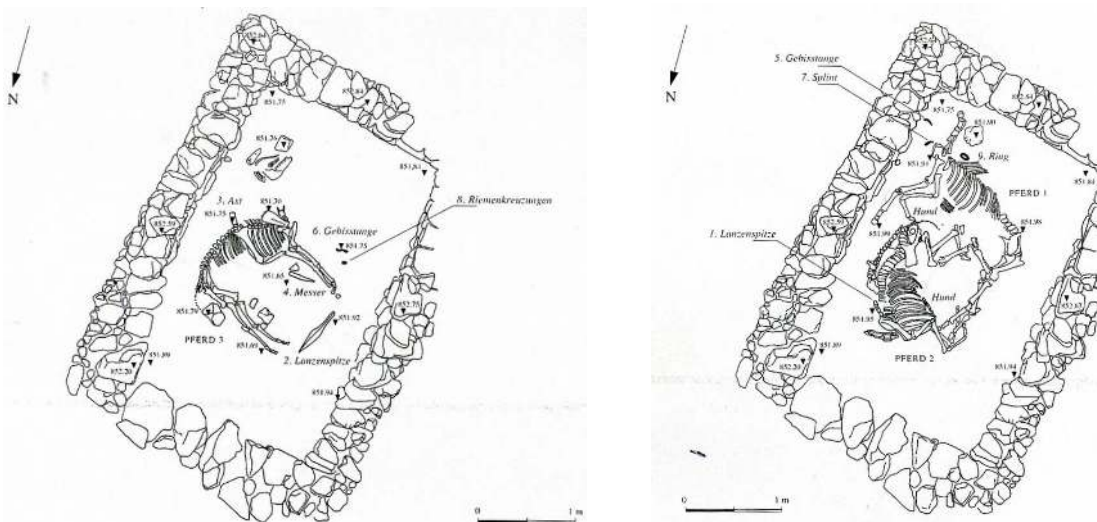
Жоғарыда айтып өткеніміздей, көшпелі тайпалардың екінші бөлігі Урарту патшасы II Русаның (б.з.б. 685-645) патшалығы тұсында Урарту мемлекетінің шығысындағы Мана аймағына қоныстанады. Себебі, Урарту мемлекеті шығыстағы шекарасының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында көшпелі тайпаларды аталып отырған аймаққа қоныстандырған болатын. Бұл мағлұматты Урарту жазба ескерткіштері дәлелдейді [22, с. 6-7]. Көшпелі тайпалар мен Урарту мемлекеті арасындағы бейбіт келісім б.з.б. VII ғасырдың екінші жартысында бұзылып, осы кезеңнен бастап көшпелі тайпалар Урарту қалалары мен қоныстарына жиі-жиі шабуылдай бастайды [34, с. 498]. Осы кезеңнен бастап көшпелі тайпалар Алдыңғы Азияға толықтай таралады. Сондықтан бұл мақаланы жазудағы мақсатымыз жазба деректер мен археологиялық мәліметтер негізінде Орта Азияның көшпелі тайпаларының Анадолуға жылжуының себептері мен негізгі маршруттары, Анадолу жерінен табылған көшпелі тайпалардың жерлеу орындары мен қару-жарақ үлгілерін салыстырмалы түрде талдау болып табылады. Бұл пікірімізді аталмыш территорияда табылған жерлеулер және сақ үлгісіндегі жебе ұштары дәлелдейді. Сондықтан төменде аты аталған ескерткіштерге ретімен тоқталғанды жөн көріп отырмыз.

2. Анадолудан табылған көшпелі тайпаларға тән жерлеулер

Көшпелілерге тән жерлеулер Анадолу территориясындағы Сарыкет, Норшүнтепе, Имирлер және Ташова Ладиктен табылған. Қазба жұмыстарына дейін бұл обалардың адам және табиғи факторлардың әсерінен бүлініп тегістеліп кеткендігі анықталған. Дегенмен бұлар, ежелгі көшпелілердің Анадолуға барған тарихи жорығынан мәліметтер береді.

Сарыкет, Нориунтепе және Имирлердегі Жерлеулер

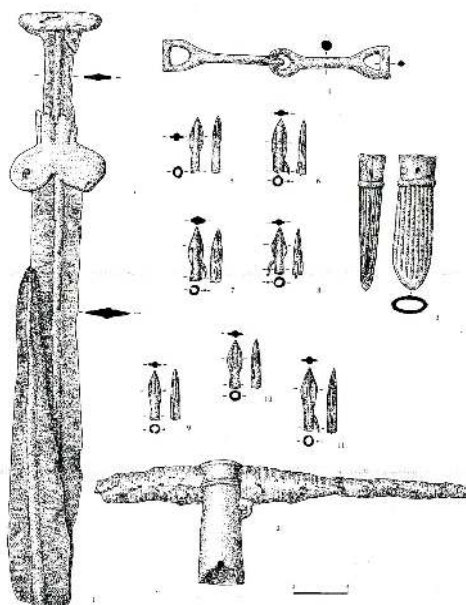
Сарыкет қорымы, Эскишехирден батысқа қарай 25 км жерде орналасқан. Археологтар бұл қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде басы батысқа қаратылып сол жағына жатқызылған бір ат жерлеуін ашқан. Аттың жанынан темірден жасалған ат әбзелі фрагментін тапқан. Сонымен қоса археологтар қабірдің 8 м солтүстік батысында сақ жебе ұштарын кездестірген. Археологтар бұл жебе ұштары мен жерлеудің байланысын нақты анықтай алмаған [27]. Осыған ұқсас ат жерлеуі (адамды атпен жерлеу?) Норшүнтепе үйігі маңынан да табылған. Бұл ескерткіш Елазы ауданының 26 км оңтүстік шығысында орналасқан. 1970 жылы «Р 19 А» нысанында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде тереңдігі 3 метрлік 3,50x2,20 м өлшемінде бөлме кездескен. Осы бөлменің ішінде бірінің басы солтүстік, екіншісінің басы оңтүстікке қаратылып бір біріне параллел жатқызылған жылқы қаңқалары табылған (Сурет 1). Археологтар осы қаңқалардың астынан қиғаш жатқан үшінші бір жылқы қаңқасын ашқан. Солтүстіктегі жылқының көкірегіне (сірә жылқы осы жолмен өлтірілген болса керек), ұзындығы 45 см. өлшеміндегі темір найза қадалған. Сонымен бірге бөлмеде екінші бір найза ұшы, қола ауыздық қалдықтары, аңдық стилде жасалған таратқыш, грифон басы тәрізді бұйым кездесе бөлменің айналасында сақ үлгісіндегі жебе ұштары⁴ табылған. Бірақ бұл жерден бірде бір адам қаңқасы кездеспеген [32, с. 90]. Дегенмен Амазияның солтүстігінде орналасқан Имирлерде, жылқымен қоса жерленген бір жауынгер қабірі ашылған. Ал осы қабірден сабының басы “Т” тәріздес темір қылыш, сақ үлгісіндегі жебе ұшы, балта және ауыздық секілді заттар табылған (Сурет 2). Қылыштың және аттың адам жанынан табылуы, бұл қабірді алғашқы екеуінен ерекшелесе сақ үлгісіндегі жебе ұштары [10, с. 42] жақындата түседі. Осыған қарап алғашқы екі қабірде де адам жерленген болуы мүмкін деген болжам жасауға болады. Қысқаша салыстырмалы тұрғыда айтар болсақ сақ кезеңіне жататын атнемесе атпен жерлеулер Кавказ⁵[8] және Солтүстік Қаратеңіз [16, с. 58] аймағында да көптеп кездеседі.

Сурет 1. Норшүнтепедегі ат жерлеулері [32: 89-90]

⁴Хауптманн, жебе ұштарына қарап бұл жерлеудің Анадолуға жат екендігін және ерте кезде тоналғандығын тілгестік еткен [32, с. 90]. Сонымен қоса жерлеуді б.з.б. 7 – ғасырға жатқызған [33, с. 269].

⁵Мұндай жерлеулер Кавказдағы Адыгея Клат 52 - иі [8], Нартановский қорымындағы 3, 4, 6, 8, 11 – иі обаларда [18, с. 22-29] және де Солтүстік Қаратеңіз аймағындағы обаларда да кездескен [16, с. 58].

Сурет 2. Имирлерден табылған заттар [10, с. 42]

3. Анадолудан табылған көшпелі тайпаларға тән қару-жарақтар

Жоғарыда атап өткеніміздей көшпелі тайпалардың Анадолуға жасаған жорықтарының бірден бір дәлелі ретінде қару-жарақтарды көрсетсек болады. Себебі көшпелі тайпалардың қару-жарақтары формасы жағынан Анадолудағыларға қарағанда ерекше болып келеді. Мысалы, Анадолудан табылған екі немесе үш қанатты ұңғылы жебе ұштары, сабының басы түзу, балдағы бүйрек немесе көбелек тәрізді қылыштар мен қанжарлар, бір ұшы тесуге, екінші ұшы қағуға арналған ұңғылы балталар сақ үлгісіндегі қару-жарақтарға жатқызылған. Аталмыш қару-жарақтар көшпелі тайпалардың Анадолуға жүргізген жорықтарының салдарынан құлаған қалалар мен бекіністердің мәдени қабаттарынан табылған.

Көшпелі тайпалардың қолданған жебе ұштары Анадолудағы Султан хан [20, с. 114], Топраккале, Юкары Анзаф, Ван, Шавуштепе, Норшунтепе, Каялыдере, Аянис, Гөзлүкуле, Гордион, Хатушаш, Машат хөйүк, Пазарлы хөйүк, Керкенес Дағ, Алишар, Каман Калехөйүк, Алажа хөйүк, Ташова, Каргамыш, Кушаклы, Деве хөйүк, Сардес, Ларисса, Еритхрай, Байрақлы, Паназтепе, Клазоменай, Троя, Дидима қалаларынан және Имирлер көмбесінен табылған [35, с. 82-98]. Жоғарыда аталған қалалар мен көмбеден табылған жебе ұштары жапырақ тәрізді екі немесе үш қанатты ұңғылы болып келген. Сонымен қатар кейбір жебе ұштарының ұңғысында ілмек орналасқандығын көруге болады (Сурет 3).

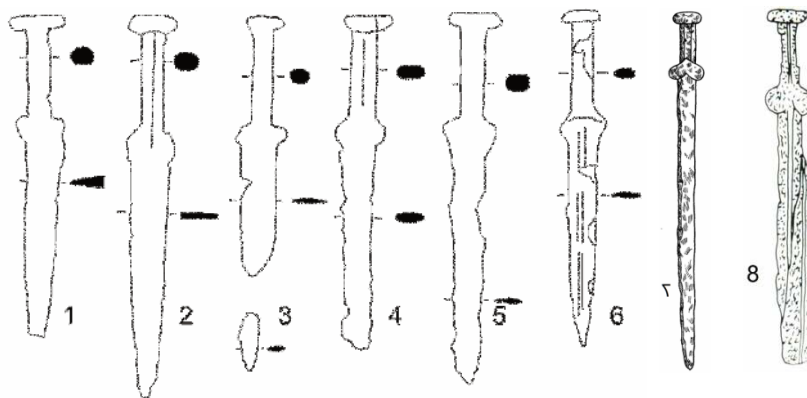
Ұңғылы Жебе Ұштар						
Екі Қанатты				Үш Қанатты		
Ұзын Ұңғылы		Қысқа Ұңғылы		Ұзын Ұңғылы		Қысқа Ұңғылы
А	В	А	В	А	В	А

Сурет 3. Анадолудан табылған көшпелі тайпалардың жебе ұштары

Анадолудағы қару-жарақтар жайында ғылыми зерттеулерін жүргізіп келген қарутанушы Деря Ялшыклы, жоғарыда аталған қалалар мен көмбеден табылған жапырақ тәрізді екі немесе үш қанатты

ұңғылы жебе ұштарды көшпелі тайпалардың Алдыңғы Азияға жасаған жорықтары кезінде қолданғандығын айта отырып, бұл жебе ұштарды б.з.б. VII-V ғасырларға жатқызуда [35, с.108-111]. Ал, Орта Азияда жүргізілген археологиялық зерттеулер болса, бұл формадағы жебе ұштарының б.з.б. VIII ғасырдан бастап қолданыста болғандығын дәлелдеуде [3, с. 52.,19, с. 398.,7, с. 7-52.,9, с. 49]. Бұл хронологиялық көрсеткіштен, көшпелі тайпалардың Батыс Азияда б.з.б. VII-Vғасырларда тарихи маңызға ие болғандығын көруге болады.

Көшпелі тайпалардың қолданған қылыштары мен қанжарлары Анadolудағы Деве хөйүк қорымынан [14, с. 54], Имирлер көмбесінен [22, с. 15] және де Армениядағы Кармир-Блур қаласынан табылған [28,с. 128-129]. Жоғарыда аталған Деве хөйүк қорымынан сақ үлгісіне жататын 6 қанжар табылған. Қанжарлардың барлығы темірден соғылған, олардың сабының басы түзу, балдағы бүйрек немесе көбелек тәрізді болып келген. Сонымен қатар кейбір қанжарлардың екі жаны кескін жүздерінде қанағардың орналасқандығын көруге болады (**Сурет 4**). Имирлер көмбесінен сақ үлгісіне жататын ұзын темір қылыш табылған. Қылыштың сабының басы түзу, балдағы бүйрек тәрізді болып келген. Бұл қылыштың да екі жаны кескін жүзінде қанағардың орналасқандығын көруге болады (**Сурет 4**) [22, с. 15]. Ал Кармир-Блур қаласынан сабының басы түзу, балдағы бүйрек тәрізді ұзын темір қылыш табылған (**Сурет4**) [28,с. 128-129]. Қарутанушы маманы Деря Ялшыклы, Имирлер көмбесі мен Деве хөйүк қорымынан табылған қылыштар мен қанжарларды б.з.б. VI-IV ғасырларға [35, с. 23-40], А. И. Тереножкин болса Кармир-Блур қаласынан табылған қылышты б.з.б. VII ғасырдың екінші жартысына жатқызған (28, с. 128). Ал Орта Азиядағы көшпелі тайпалар бұл үлгідегі қылыштар мен қанжарларды б.з.б. VII ғасырдан бастап қолдана бастағаны белгілі (2, с.48-49). Бұл хронологиялық көрсеткіш бізге көшпелі тайпалардың Кавказ таулары арқылы Анadolуға б.з.б. VII ғасырдан бастап кіре бастағандығын көрсетеді.

Сурет 4.1 - 6-Деве хөйүк қорымы; 7-Кармир-Блур қаласы; 8-Имирлер көмбесі.

4. Қорытынды

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып б.з.б. VIII ғасырда Орта Азияда өмір сүрген көшпелі тайпалардың солтүстік Каспий теңізі арқылы солтүстік Кавказ, Қаратеңіз маңына ене бастағандығын және Кемер тайпаларының ізін суытпастан Анadolу территориясына кіргендігін айтуға болады. Әрине бұл ойымызды Анadolудан табылған сақ үлгісіндегі қару-жарақтар мен көшпелі өмірдің таңбасына айналған обалар нақтылай түседі. Негізінен обалар көшпелі тайпалар тарапынан, ел билеп жұрт бағындырған аталарына, найза көтеріп жауға шапқан жауынгер ұлдарына немесе қатардағы туған туыстарына тұрғызылған бірден бір ескерткіш болып табылады. Көшпелі тайпалар, жерленген адамның о дүниелік өміріне керек болады деген сеніммен, мәйіттің жанына, ат, ит, түрлі ыдыстар, рәсімдік қазандар, қару-жарақтар, андық стилде жасалған ат әбзелдері, айна және әшекей бұйымдар қойған. Кейбір кезде көшпелілер өзі мінген атын, адамша жерлеген. Осындай ерекшеліктердің бірқатарына ие жерлеулердің Сарыкет, Норшүнтепе, Имирлер және Ташова Ладиктен табылғандығын жоғарыда айтқан болатынбыз. Бұл көшпелілердің қай жерде жүрмесін өз әдет-ғұрпын сақтағандығын және жорытқанда жолдасына айналған жылқыны қаншалықты дәрежеде қастерлегендігін көрсетеді.

Әдебиеттер:

1 Артаманов М.И. Кимерискии и скифски - Ленинград, 1974.

2 Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. - Алма-ата, 1973.

- 3 Абдулганеев М.Т. Памятники Бийского этапа в верхнем Приобье // *Культура древних народов Южной Сибири* - Барнаул, 1993.
- 4 Бернд С. Фриг краллыгы: Көкенлери, тарихи ве политик гелишими. Фриглер Мидасын Үлкесинде, Анытларын гөлгесинде. - *Истанбул*, 2012.
- 5 Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе (10-5 в. до Р.Х.). - *Кишинев*, 2005.
- 6 Белли О. Урарту такылары. - *Истанбул*, 2010.
- 7 Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской Культуры.//*Труды Хорезмской Археолого – Этнографической Экспедиции.*//Москва, 1979.
- 8 Габуев Т.А., Эрлик В.Р. Два погребения V в. до н.э. из предкавказья.//*Материалы и исследования по археологии России №3 Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки.*//Москва, 2000.
- 9 Itina M.A., Yaplonsky L.T. *Saka Of The Low Syedarya.*// Moscow, 1997.
- 10 Ivantchik A.İ. *KimmerierundSkythen. Kulturhistorischeundchronologische Probleme der Arcaologie der osteuropaischenSteppenundKaukasiens in vorundfrüskythischerZeit.*//*SteppenvölkerEurasiansBand II.*//Moskava, 2001.
- 11 Кынал Ф. *Ески Анadolу Тарихи.*//Анкара, 1991.
- 12 Кожя С. *Турклерин гөчлери ве ялымылары.*//*Турклер 1 – том.*//Анкара, 2002.
- 13 Лесков А.М. *Курганы находки проблемы.*//Ленинград, 1981.
- 14 Moorey P.R.S. *Cemeteries of thefirstmillennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish, salvagedby T.E. Lawrence and C.L. Woolley in 1973.* //(with a catalogueraiisonne of theobjects in Berlin, Cambridge, Liverpool, Londonand Oxford). // England, 1980.
- 15 Мемши Е. *Искитлерин тарихи*//Конья, 1987.
- 16 Мелюкова А.И. (Ред) *Степи Европейской части СССР в Скифо – Сарматское Время*//Москва, 1989.
- 17 Мелюкова А.И. *Вооружение скифов.*//Москва, 1964.
- 18 Махортых С.В. *Скифы на северном Кавказе.*//Киев, 1991.
- 19 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. *Древняя культура центрального Казахстана.* - Алматы, 1966.
- 20 Емре К. *Сұлтанхан Хөйүгүнде 1971-1972 Йылдарында Япылан Казылар. Сайы 15.*//Анкара, 1971.
- 21 Ердемир Х.П., Ердемир Х. *Гүнейбаты Ася ве Аврасяда Искит Аскери Излери. Тарих Окүлү, Сайы VII* - Измир, 2010.
- 22 Сан О. *Базы бұлгұлар ышыгында Анadolуда Киммер ве Искит варлыгы үзерине гөзлемлер.*//*Беллетен. Сайы 239.*//Анкара, 2000.
- 23 Синор Д.Д. *Еркен Ич Ася Тарихи.*//Истанбул, 2000.
- 24 Севин В. *Анadolу аркеоложиси.*//Истанбул, 2002.
- 25 Смирнов К.Ф. *Вооружение савроматов.*//Москва, 1961.
- 26 Schenk, P. *Studienzurgoet,schenKunstdesValeriusFalaccus.*// München, 1999.
- 27 Seeher J. *DieNecropolevonDemircihöyük – Sariket.*//*IstMitt. Band 48.*// 1998.
- 28 Тереножкин А. И. *Киммерийцы.*//Киев, 1976.
- 29 Тереножкин А.И. *Истории изучения предскифского периода.*//*Скифские Древности.*//Киев, 1973.
- 30 Тархан М.Т. *Ески чагда киммелер проблемы.*//*III Турк тарих конгреси.*//Анкара, 1979.
- 31 Теллиоглу И. *Киммер ве искит гөчлеринин догу анadolу бөлгесиндеки еткилери.*//А.У. *Түркият араштырмалары дергиси. Сайы 27.*//Анкара, 2005.
- 32 Хауптманн Х. *Нориун тепе казылары 1970.*//*Кебан прожеси 1970 чалышмалары.*//1972.
- 33 Hauptmann H. *NeueFundeurasischerSteppennomaden in Kleinasien.*//*FetschfriftFür Kurt Bittel,*// 1983.
- 34 Чай А., Дурмуш И. *Искитлер.*//*Турклер 1 – том.*//Анкара, 2002.
- 35 Ялчыклы Д. *Анadolуда Милаттан Өнже 12 йүзйылдан Милаттан Өнже 6 йүзйылын сонұна кадар метал силах эндүстриси.*//*Доктора тез.*//Анкара, 1999.

К.Жетібаев¹, М.Гурсой², Б.Сиздиқов³

*¹ МКТУ т.ғ.к., профессор
kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

*² МКТУ PhD доктор
muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

*³ МКТУ PhD доктор
bagdauket.sizdikov@ayu.edu.kz*

ОБРАЗЦЫ ЗАХОРОНЕНИЙ И ОРУЖИЯ КОЧЕВЫХ ПЛЕМЕН СРЕДНЕЙ АЗИИ, НАЙДЕННЫЕ В АНАТОЛИИ

Резюме

Цель этой статьи - предоставить сравнительный анализ причин и основных маршрутов кочевых племен из Средней Азии в Анатолию на основе письменных данных и археологических данных, захоронений кочевых племен, найденных на земле Анатолии и образцов оружия. Поэтому в этой статье предоставляются данные о переселениях сакских племен с Средней Азии в Анатолию в VIII-VII веках до нашей эры, о захоронениях кочевых племен найденных на землях Анатолии и образцах оружия.

Ключевые слова: Сака, Скиф, погребение, наконечник стрелы, курган

K.Zhetibaev¹, M.Gursoy², B.Sizdikov³

*¹ İKTU professor
kopzhasar.zhetibaev@ayu.edu.kz*

*² İKTU PhD
muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

*³ İKTU PhD
bagdauket.sizdikov@ayu.edu.kz*

SAMPLES OF GRAVES AND WEAPONS OF NOMADIC TRIBES OF CENTRAL ASIA, FOUND IN ANATOLIA

Summary

The purpose of this article is to provide a comparative analysis of the causes and main routes of nomadic tribes from Central Asia to Anatolia on the basis of written data and archaeological data, burial places of nomadic tribes found on Anatolian soil and weapon samples. Therefore, this article provides data on the migration of the Saka tribes from Central Asia to Anatolia in the 8th-7th centuries BC, about the burial places of nomadic tribes found in the lands of Anatolia and weapons samples.

Keywords: Saka, Skyf, graves, arrowhead, tumulus

А.Назаров¹

¹аспирант Кыргызского государственного университета им. Ишаналы Арабаева, Бишкек, Кыргызстан

ПОХОРОННЫЕ ОБРЯДЫ ФЕРГАНСКИХ ТЮРКОВ

Аннотация

В этой статье кратко рассказывается о этнической группе тюрков, живущих в Ферганской долине. Далее, в рамках следов шаманизма, были исследованы похоронные процессы ферганских тюрков, такие как: момент смерти, омывание покойного, заворачивание в саван покойного, соболезнование, угощение за душу покойного и траур. Были рассмотрены сходства и различия между древними верованиями и исламскими нормами в традициях, связанных со смертью у ферганских тюрков.

Ключевые слова: ферганские тюрки, шаманизм, церемония похорон, соболезнование, траур

Ферганские тюрки - это самобытный этнос, которые проживают компактными группами в Ферганской долине и сопредельных территориях с древних времен. Этноним “тюрк” и тюрки встречается почти во всех письменных источниках по истории Средней Азии. Как принято в современной этнографической (этнологической) науке, ферганские тюрки являются этнографической группой в данном регионе. Ферганская долина и сопредельные территории, в которых проживают среднеазиатские тюрки (другое названия этноса) в административном отношении входит в юрисдикции Кыргызстана, Узбекистана и Таджикистана. Есть данные, часть тюрков живут на территории северного Афганистана. Ферганские тюрки – автохтонная этнос Средней Азии, представители которых живут в основном компактно на территории Ошской, Джалал-Абадской и Баткенской областей Кыргызской Республики. Они локализованы в основном приграничных районах страны граничащих с Узбекистаном и Таджикистаном. В статистических материалах в конце XIX-начала XX вв. они были обозначены как среднеазиатские или ферганские тюрки. У ферганских тюрков этническая самосознания «түрк» (тюрк) сохранился, присутствует родовое деление, есть особенности в хозяйстве. Тюрки наряду с возделыванием земель, занимаются скотоводством, в основном держать баранов и лошадей. Постепенно, со временем этнографическая особенность и самобытность тюрков Средней Азии уходят в историю. Они постепенно забывают свой язык, культуры и этнический идентичность. Ныне дети ферганских тюрков учатся в основном кыргызских и узбекоязычных школах, идет полная ассимиляция со стороны кыргызов, узбеков и таджиков.

В исторической и этнографической науке очень мало уделялась место для исследования ферганских тюрков. В советское время были опубликованы лишь несколько научных статей по этой проблеме. Один из первых научных исследований посвященных тюркам Ферганской долины принадлежит статья исследователя М.Ф Гаврилова. Научная статья было написано в 1929 году и называется «Тюрки в горном районе Ура-Тепе». Исследования была посвящена тюркам Ура-Тепе Ферганской области. Этот регион в настоящее время входит в юрисдикцию Таджикистана (Худжандская область): (Гаврилов, 1929: 3-33).

В Ферганской долине, по состоянию на 1924 г. было идентифицировано 24279 человек, которые себя в этническом отношении называли «тюрком». В 1920-е годы, подавляющее большинство тюрков проживало в городе Мархамат в уездах (потом кантоны) Андижан и в кантоне Араван в Ошской области Каракиргизской Автономной области (Гаврилов, 1929: 3-33). Советский этнограф Б.Х. Кармышева в своей статье, посвященной этнографии этнической группы тюрков, живущих среди узбеков, исследовала этническую структуру, культуру и этническую среду в котором проживали тюрки (Кармышева 1960: 3-22).

В нашем исследовании попытаемся изучить формирование религиозного мировоззрения и следы шаманизма в национальных и религиозных церемониях и были использованы полевые материалы автора настоящей статьи. Тюрки - настоящие представители и создатели так называемой степной культуры. Их религиозная жизнь имеет очень богатую структуру. Тюрки, вступившие в разные религиозные и культурные круги, имели разное понимание о смерти в разное время и в разных географических регионах. В их основе лежит шаманизм, тенгризм или традиционная тюркская религия (Гюнай, Гюнгер, 1998: 33-34). Существование силы, заставляющей жить человека, представление о смерти и о жизни после смерти - это не только вопрос религиозного характера. Это факт, который влияет на многие сферы жизни.

Кроме того, эти представления являются причиной возникновения ряда традиций. Тюрки, которые считают, что смерть это не конец всего и что душа бессмертна, претворяют в жизнь некоторые

традиционные обряды во время похорон и похоронной церемонии. Тюрки, прошедшие в историческом процессе через различные религии и системы верований, несмотря на свою бытность мусульманами, наряду с исламом имеют традиционные верования.

Как видно, тюрки сохранили некоторые традиции шаманизма даже после того, как приняли ислам. Несмотря на то, что в исламе есть определённые границы траура и оплакивания, в тюркской культуре есть много элементов шаманской веры. Эти ритуалы продолжались веками, например, нанимали человека, который будет оплакивать, укорачивали волосы супруге покойного. В этом контексте мы постараемся раскрыть чувства и поведение Ферганских тюрков по отношению к смерти. Будут рассмотрены следы шаманизма в формировании или выражении этого чувства в идеологии.

Для захоронения и погребальной молитвы сначала выбирается и отправляется родственникам усопшего определённый человек. Этот ритуал называется «эшиттириш» (осведомить). У этого человека должен быть зрелый характер. При извещении о смерти кого-либо он должен учитывать степень близости и душевное состояние человека.

Традиция, известная в народе как «эшиттириш», исходит из кочевого образа жизни тюрков. Потому что тюрки, занимавшиеся животноводством, не могли жить на близком расстоянии друг к другу. Они должны были иметь отдалённые места проживания и пастбищ (информатор: Каримьянов, 2015)

Позже эта традиция продолжает существовать как информационный бюллетень между сёлами, городами или странами. У ферганских тюрков захоронение покойного происходит через день после смерти. Еда «кара аш» (которую готовят в ночь ожидания захоронения) имеет значение еды траура. «Чёрный» цвет в шаманизме символизирует тишину, страх, тьму, потерю и отсутствие жизни. По этой причине чёрная змея и чёрная кошка означает злополучность. Оставление покойного дома на одну ночь преследует цель собрания друзей и родственников. В эту ночь «кошакчи» (оплакиватель) приходит к родственникам усопшего и рассказывает о добрых делах, которые творил покойный при жизни.

Мужчины, присев на корточки, должны слушать оплакивателя. Цель оплакивания - помочь облегчить печаль в душах родственников усопшего (информатор: Исаева, 2016). Плач в традиционном веровании, который воспринимается как выражение печали, можно интерпретировать как своего рода психологическую поддержку родственникам. Иногда люди, потерявшие своего близкого человека, попадают в разные психологические ситуации. Например, они не могут плакать, не могут говорить и не могут думать. В этих ситуациях, оплакивание, являющееся элементом традиционного верования, продолжает своё существование у ферганских тюрков как психологическая помощь родственникам покойного.

Женщины, которые приходят и участвуют в церемониях соболезнования, приносят с собой ткань синего цвета, чтобы провести церемонию «синего одеяния». Из тканей синего цвета шьют траурное платье. Платье должно быть простого кроя. Хотя траурные цвета известны как чёрные, в разных периодах времени они имели разные цвета. Иногда использовали красный цвет, а иногда зелёный цвет (Инан, 1954: 197). И хотя цвета траурного одеяния были разные, всегда существовала траурная обстановка. Эти одеяния шьют в определённых местах, а затем одевают в них женщин-родственников покойного.

Эта традиция известна как церемония «синего одеяния». Траур для женщин Ферганских тюрков длится один год. Во время траура нельзя посещать развлекательные мероприятия, свадьбы, а также нельзя одевать украшения. При выборе одежды нельзя использовать цвета кроме синего. Мужчины не имеют права бриться до окончания сорока дней после похорон покойного, а также нельзя посещать свадьбы и развлекательные мероприятия. Траур держится в рамках данных правил.

У ферганских тюрков во время доставки воды для омывания покойного нельзя делать передышку и ставить воду на землю. Согласно поверию, если поставить воду на землю, то смерть вернется в этот дом. Нельзя дотрагиваться до согретой воды, подготовленной для омывания покойного. Воду, оставшуюся после омывания нужно вылить в отдаленное место, а также перевернуть вверх дном посуду и насыпать на неё немного муки (информатор: Исаева, 2016).

Белая мука - символ жизни и чистоты. Основой этой практики является отдаление смерти от этой семьи и предотвращение зла. Также во время выношения покойного из дома его тело три раза ложат на порог и поднимают. При ношении покойного первые семь шагов должны совершить люди пожилого возраста (информатор: Исаева, 2016). Основой же этой практики является надежда на то, что через порог этого дома заново не ступит смерть. Ношение же покойного пожилыми людьми символизирует то, что смерть подобает только пожилым людям.

Согласно поверию при погребении покойного все должны кинуть землю в могилу. Самые молодые родственники покойного должны обойти пришедших на соболезнование с узелком из белой ткани. Соболезнующие должны произнести слова свидетельства (шахаду) и кинуть в этот узел горсть земли.

Собранную землю ложат под голову покойного как подушку. Во время закапывания могилы нельзя передавать лопату из рук в руки, её нужно бросать на землю. Каждый по очереди берёт лопату и бросает землю. Если передавать лопату из рук в руки, то это означает, что она принесет много смертей (информатор: Каримьянов, 2015)

Следующий день после захоронения является «третьим» днём и на него собираются родственники и друзья покойного. Готовится угощение и читаются молитвы для покойного. На таких церемониях как «Третий день», «Седьмой день» и «Сороковой день» родственники покойного собираются в одной комнате и оплакивают его. Оплакивание покойного останавливают чтением Корана. Наряду с разными угощениями на столе находится три тарелки со смесью из хлопка, камыша и масла, которую используют как «лампу».

Читаются Коран и молитвы для покойного (информатор: Азимова, 2016) По поверию в эти важные даты душа покойного посещает дом. Что касается «ламп», то по поверию она освещает его жизнь в могиле. На седьмой день после смерти приносится жертвоприношение и с первым четвергом объявляется о «седьмом дне» покойного. Раздается угощение, читаются молитвы для покойного и зажигают семь «ламп». После этой церемонии некоторые родственники покойного (дочь, брат, сестра и др.) расходятся по своим домам. Каждый четверг родственники покойного собираются для поминания. Учитывая финансовые возможности каждый четверг «до сорока дней» раздается угощение.

Число 40 имеет важное значение в тюркских повериях. По повериям алтайских шаманов после 40 дней душа человека полностью покидает тело. На 40-й день у шаманов тело покойного относят на берег реки и отправляют его по течению реки к другим усопшим. По поверию, если он не будет отправлен на 40-й день, то злые духи, которые поселятся в доме, нанесут вред оставшимся дома людям (Потапов, 2012: 84)

В Тюркских эпосах число 40 имеет важное место. Например, используются выражения «сорок джигитов», «сорок девушек». Также оно имеет место в эпосе «Манаса» и рассказах Деде Коркута (Ураз, 1992: 257) Основываясь на эти поверия, ферганские тюрки совершают большую церемонию «сорокового дня» после смерти покойного. Приносится жертвоприношение и зажигаются сорок «ламп». Приглашаются близкие и дальние родственники, а также друзья и знакомые. В большом казане варят компот из сушеного абрикоса и угощают гостей. Полностью читается Коран и пожилым людям подаётся угощение (информатор: Азимова, 2016)

У тюрков «лампа-огонь» всегда считалась святым и имела свойство очищения. По поверию Огонь очищает покойного и освещает его потусторонний Мир. Собравшихся на соборознование угощают абрикосовым компотом, тем самым верят в то, что оставшиеся члены семьи обретут сладкую и счастливую жизнь. Наряду с этими церемониями до наступления годовщины смерти в двух мусульманских праздниках и после годовщины в одном мусульманском празднике готовятся угощения в честь усопшего, а также для его души читается Коран.

Накануне праздника Рамадан и праздника Курбан ферганские тюрки готовят еду из теста, которая называется «чёма» и совершают молитву по усопшим. Это угощение раздается соседям. Зажигается «лампа» и устанавливается в сторону Киблы. Тем самым родственники покойного верят, что придёт душа усопшего. Считается, что хоть и исчезло тело, душа жива, и из-за этого поверия, чтобы оказать уважение покойному, люди совершают различные церемонии.

Во время годовщины покойного проводится церемония выхода женщин из траура. Эта церемония называется «Ак гийды», что означает «облачение в белое». Белый цвет в традиционной поверии и в шаманизме имеет символ добра. На церемонии «облачения в белое» проводится годовщина смерти, раздается угощение, а затем родственники и друзья собираются в одном месте. Женщины, одевавшие траур в течение года, снимают «синие» одеяния и выкидывают их назад через голову (информатор: Назарова, 2016)

Эта практика означает надежду на то, что жизнь с этого момента будет светлой и счастливой. «Бросание» одежды за спину означает, что траур и смерть остались позади. В соответствии со степенью родства, гости, пришедшие на годовщину приносят с собой разную одежду и украшения, а затем дарят их женщинам, которые в течение года находились в трауре, тем самым принося им радость. После церемонии «облачения в белое» младшая дочь усопшего наполняет подол «белого одеяния» сладостями и угощает ими гостей. Сладость означает доброту, и каждый молится, чтобы в эту семью больше не приходило горе.

В итоге можно подытожить, что Ферганские тюрки, принявшие ислам, продолжают смешивать свои доисламские убеждения и практики с Исламом. Здесь важно отметить, что, несмотря на то, что в истории тюрки имели разные религии, церемонии, которые имеют основу разных верований и традиций, обладают логикой воззрения народной философии, то есть каждая церемония имеет логическое значение.

Список использованной литературы:

- 1 Акматалиев Амантур. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. - Бишкек. 2011.
- 2 Гюнай, Унвер и Харун Гюнгорь. История Тюркских Религий. издательство Лачин, Кайсери, 1998.
- 3 Гаврилов, М.Ф. Материалы к этнографии «тюрок» Ура-Тюбинского района//Труды Средне-Азиатского государственного университета. Журнал Ориенталия, 1929.-№ 2. стр. 3-23.
- 4 Инан Абдулькадир. Шаманизм в Истории и Сегодня. Анкара Типография Учреждения Тюркской Истории, 1954.
- 5 Кармышева, В. Х. Этнографическая группа «тюрок» в составе узбеков//Материалы и исследования по этнографии и антропологии СССР. –М., 1960. -№ 4, стр. 3-22.
- 6 Потапов, Л. П. Алтайский шаманизм. Конья: Издательство Кёмен, 2012.
- 7 Мурат, Ураз. Тюркская мифология, Стамбул. Издательство мифология, 1992.
- 8 Ф.А. Фиельструп. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. -Москва. «Наука», 2002.

Список информаторов:

- 1 Азимова. Этибар. 1959 г.р., из рода дувдан, с. Кайрат, Узгенский район, Ошская область.
- 2 Исаева Хава. 1940 г.р., из рода кувакалмак, с. Кайрат, Узгенский район, Ошская область.
- 3 Назарова Мукаррам. 1961 г.р., из племени кува калмак, с. Кайрат, Узгенский район, Ошская область.
- 4 Каримджанов Сабирджан, 1938 г.р., из племени Каллар, с. Жаңы-Дыйкан, Сузакский район, Джалал-Абадская область.

A.Nazarov¹

¹Post-graduate student of the Kyrgyz State University. Isabella Arabaeva, Bishkek, Kyrgyzstan

FUNERAL SERVICES OF FERGANA TURKS

Summary

In this article, information about “Turks” who live in Fergana Territory briefly. After wards, tradition such as the point of death, bathing the deceased, shrouding the deceased, condolence and feast for the deceased, mourning were searched by using Shamanism traces in Funeral Services of Fergana Turks. Similarities and differences between old beliefs and Islamic pillars in the three latest traditions of Fergana Turks were examined.

KeyWords: Fergana Turks, Funeral Service, Traditions

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

ӘӨЖ930.1:1
ГРНТИ 03.01.07

М.К. Алдабергенова¹, Г.А. Жадраева²

¹PhD, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

²аға оқытушы, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТА ҒАСЫР ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тарихты оқытудағы ерекшеліктер мен оларды Қазақстан тарихын оқытуда қолданудың мүмкіншіліктері талқыланады. Сонымен қатар, «тарихшы» маман үшін тарихи деректермен жұмыс жасау мен оның әдіс-тәсілдерінің кешенін модельдеуде қолда бар педагогикалық тәжірибеге сүйенудің маңыздылығы қарастырылады. Сонымен қатар, тарихи деректерді Отан тарихын оқытуда қолдануға ұсынылған тәсілдері жүйеленіп, тарихи деректерді пайдалану мәселесі дидактикалық, әдістемелік аспектіде зерделенді.

Мақалада Отан тарихын оқытуда қолданылатын әдістемелік зерттеулер кезеңдерге тармақталып жүйеленіп, әр кезеңнің дамуына өз үлесін қосқан ғалымдардың еңбектері талданды. Әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктері берілген деректің танымдық қызметіне қарай сараланды. Әдістемелік зерттеулердегі тарихи деректермен жұмыс жасаудағы танымдық қызметінің деңгейлері анықталды.

Түйін сөздер: тарихты оқыту, әдістемелік зерттеулер, тәсілдер, тарихи деректер, тарихи таным, тарихи құжат мазмұны, педагогикалық тәжірибе

Соңғы жылдары тарихи білім берудің мақсаттары мен мазмұны археологиялық және жазба деректер көлемінің едәуір ұлғаюымен түбегейлі өзгеріске ұшырады. Сонымен қатар Қазақстан тарихын жеке пән ретінде оқыту барысында оқыту үдерісін дамытатын жекелеген ережелер мен белгілі бір жағдайға қажетті қолданбалық бағдарлылығының негізін құрайтын эмпирикалық түйіндеулер жинақталып, тарихты оқытудың кешенді әдістемелік жүйесін түзді. Дегенмен, соңғы жылдары тарихшы-ғалымдар Қазақстан тарихын оқыту әдістемесі жетілген ғылыми негізді пәнге айналып үлгермегендігі жайлы талқылауда. Оның себебі, отандық тарихты оқыту әдістемесінің даму деңгейі Қазақстан тарихы ғылымының даму дәрежесіне тікелей байланысты. Сондықтан, Қазақстан тарихы пәнін оқыту әдістемесін жетілдіру барысында тарихи деректермен жұмыс жасаудың тиімділігін арттыру мен оның әдістемелік шарттарын анықтау – Қазақстан тарихын оқытудың жаңа әдістемесін қалыптастырудың бір мүмкіндігі ретінде қарастырылуы тиіс.

Әлемдік білім беруді жетілдірудің негізгі міндеттерінің бірі – білім мен іс-әрекет тәсілдерін меңгеру арасында кездесетін алшақтықты жеңіп, зерттеулердің іргелілігін сақтау және бір мезгілде оқытудың қолданбалық бағдарлылығын арттыру болып отыр [1]. Бұл міндет қазіргі кезде Қазақстан тарихы пәнін оқытуды жетілдірудің кешенді міндеттерінің бірі ретінде тарихшы-ғалымдар мен әдіскер-оқытушылардың де ізденіс бағыттарын айқындайды. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты мен мазмұнын ашатын бұл міндетті біз тарихи деректердің қолданбалық бағдарлылығын дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздеріне қатысты тұжырымдар жасау ретінде қарастырамыз. Осы кезге дейін Қазақстан тарихы пәнінің басқа да пәндер секілді тарихи білім берудің өзіндік әдіс-тәсілдері қалыптасқан [2]. Отан тарихын оқыту жүйесін екі негізгі бөлімге бөлуге болады:

- біріншісі, жалпы Қазақстан тарихының барлық бөліктерін оқытуды бір кешенді үдеріс деп алып, оны оқытуды тыңғылықты жолға қою;

- екіншісі, Қазақ тарихының белгілі бір анықталған бөлігі, мәселен, ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан тарихы секілді жеке мәселені оқытудың әдістемесі [3].

Отан тарихын оқыту білім алушының ойлау көкжиегін кеңейтіп қана қоймай, көптеген тарихи құбылыстардың себеп-салдарлы байланыстарын ажыратып, тарихи оқиғалардың түп-тамырын зерделеуге, түсінуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында тарихи білімнің плюралистік, әр қилы мазмұнды болуы, білім алушылар мен оқытушыларды дидактикалық және мәліметтік сипаттағы мәселелермен бетпе-бет келуге мәжбүрлейді. Тарихи білім беру тұжырымдамасының икемділігі

оқытушылар мен мектеп мұғалімдеріне Қазақстан тарихын оқытудың жаңа құрылымы мен мазмұнын, тарихи білім беру саясатында басымдылық беретін бағыттарды өзінің анықтауына жол ашуда.

Осы мәселелердің барлығы отан тарихын оқыту саласында жаңа теориялық және тәжірибелік зерттеулердің, оқыту үдерісін ұйымдастырудың басқа да тұғырларын анықтауға түрткі болуда. Оқыту нәтижелерін іс-әрекеттік формада – пәндік және әмбебап (метапәндік) икемділік түрінде білдіру қажеттілігі іс-әрекеттік тәсілдер мен жалпы білім беру аясында және жеке пәндерді, оның ішінде Қазақстан тарихын оқуда білім алушылардың меңгеруі тиіс икемділіктердің ғылыми негізделген кешенін дайындау мәселесін өзекті етеді.

Тарихты оқыту пән ретінде тарихи ғылымның әдістемесі мен мазмұнына негізделеді. Ғылыми тарихи танымның маңызды ерекшелігі сол, тарихшы өткен өмірді сан алуан түрлі тарихи деректер – өз дәуірінің мәдени маңыздылықтарын есте қалдырған өткеннің дәлелдері мен ескерткіштері негізінде зерттейді. Сондықтан тарихи деректермен жұмыс істеу бейімділігі – тарихты мектепте оқу кезінде қалыптасуы және одан әрі ЖОО-да бекітілуі тиіс басты пәндік бейімділіктердің бірі. Бір мезгілде тарихи деректермен жұмыс істеу метапәндік нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Білім алушылар тарихи деректерді пайдалана отырып, тарихты ғылыми және ғылымнан тыс (көркемдік, күнделікті) тану әдістерінің өзгешеліктерін меңгереді, өткеннің және қазіргі заманның оқиғаларының кереғар баяндалу мен түсіндірілуін қалыпты жағдай ретінде ұғынады да, тарихи зерттеу іс-әрекетінің тәжірибесін жинақтайды. «Тарихшы» мамандығының осы элементтерін меңгеру барлық білім алушылар үшін маңызды, себебі оларға қазіргі әлемді полимәдениетті деп қабылдап және онда өзіндік сәйкестігін анықтауға септігін тигізеді. Сондықтан да университет білім алушылар үшін тарихи деректермен жұмыс жасау тәжірибесі кәсіби, өзін-өзі дамыту тұрғысынан да маңызды.

Тарихи деректермен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдерінің кешенін модельдеуде қолда бар педагогикалық тәжірибеге сүйенген абзал, сонымен қатар тарих сабағында деректермен жұмыс істеуде XIX-XX ғғ. қалыптасқан дәстүрлерді талдап, осы жұмыстың басымдылық беретін бағыттарын, инновациялық әдістемелік шешімдерін анықтаған дұрыс болар еді. Тарихты оқытуда тарихи деректерді пайдалану мәселесін отандық және ресейлік тарихты оқыту әдістемесі ғылыммен ұғынуда тарихи деректердің орны мен мақсатын, оқытушы мен білім алушылардың оқу қызметінің тәсілдерін түсінумен ерекшеленетін төрт негізгі кезеңді бөліп көрсетуге болады. Тарихи деректер тарихты оқыту құралы ретінде ресейлік білім беру саласында XIX ғ. ортасынан бастап пайдаланылған.

Бірінші кезеңде – М.М. Стасюлевич, Н.А. Рожков, С.Ф. Фарфоровский сынды тарихшылар мен әдіскерлердің еңбектерінде тарихты оқыту барысында тарихи деректерді пайдалану мәселесінің ғылыми-тарихи аспектісінің мәні айқындалған. Ғалымдар білім алушылардың оқу танымдық қызметінің негізін тарихшылардың ғылыми-зерттеу қызметінің барысында байқады және осы жұмысты тарих сабағына ауыстырудың тиімді әдістемелік жолдарын табуға тырысты. М.М. Стасюлевич тарихи деректерді өз бетінше оқуына негізделген тарихты оқытудың «нақты әдісін» ұсынды. Ол оқулыққа балама ретінде ортағасыр тарихы бойынша хрестоматияны жарыққа шығарды, онда философтар мен ғалымдардың ғылым туралы, атап айтқанда тарих туралы еңбектерінің үзінділері және жеке тарихи кезеңдерді оқу материалдары (тарихи очерк және замандастар мен ұрпақтардың жариялаған алуан түрлі деректер кешені) қамтылған [4].

Н.А. Рожков «зертханалық әдісті» ұсынып, дәріске әдеби, деректік, заттық деректерді кірістіруді ұсына келе, тарихи деректер аясын түрлендірді [5]. С.Ф. Фарфоровский «зертханалық әдісті» теориялық тұрғыдан негіздеді. Ол білім алушы тарихи деректермен жұмыс жасай отырып, тарихшы-ғалымның зерттеу әрекеті кезеңдері мен білім алушылардың тарихи деректермен жұмыс жасау кезіндегі танымдық қызмет процедуралары арасындағы өзара байланысты көрсете келе, білім алушы өз бетінше тұжырымдар жасау үшін жеңілдетілген, жүйелі ойлау жолын жүріп өтуі тиістігін көрсетті. Аталмыш авторлар тарихи деректерді тарихты оқыту үшін білім алушыларды зерттеу әрекетіне тартуға мүмкіндік беретін басты құрал ретінде қарастырды. Осы ретте айта кететін жайт, М.М. Стасюлевичтің хрестоматиясы да, С.Ф. Фарфоровскийдің «Источники русской истории» (Орыс тарихының деректері) құралы да тарихи деректермен жұмыс жасауды ұйымдастыруға көмектесетін сұрақтар мен тапсырмаларды қамтымайды [6]. Мұның себебі аталмыш «зертханалық» және «нақты» әдістердің әдістемелік негізі ретінде позитивизмнің алынуы еді. Авторлар тарихи таным мен білім маңызының позитивистік негізіне қосыла келе, өткеннің ақиқаты тарихи деректерде ашық бейнеленген, тарихи фактілер деректерде «дайын түрде» кездесті, сондықтан да тарихи деректер «өз-өздеріне жауап береді» деп болжамдады. Тарихшының міндеті түпнұсқадағы тарихи деректерде қамтылатын фактілерді алудан, жүйелендіруден және жалпылаудан тұрады.

Екінші кезеңі – тарихи деректерді пайдаланудың дидактикалық-әдістемелік құрамдас мәселесіне ең

алғаш болып В.Я. Уланов назар аударды. Автор ЖОО-да оқыту әдістерін мектепке өткізудің тиімсіздігін ескерді және мектепте «құжатнама әдісін» қолдануды жақтады, онда білім алушы деректермен жұмыс істеу үшін өздерінің білім деңгейлеріне сәйкес келетін тәсілдерді меңгереді, яғни мазмұнын айту, бір-бірін толықтыратын деректерді салыстыру, құжаттың мазмұнын оқулықтың мазмұнымен, мұғалімнің әңгімесімен немесе арнайы тарихи еңбектің үзіндісімен салыстыру [7] қарастырылатынын сөз еткен.

Үшінші кезең – тарихты оқытуда зертханалық әдіс қайтадан кеңінен пайдаланылды: оқулықтардың орнына жұмыс кітаптары келді, олардың арасында ең танымалы А.А.Введенский мен А.В.Предтеченскийдің [8] оқу құралдары еді.

Соңғы төртінші кезеңде – оқыту жүйесінде бүгінде әдістемелік дәстүрге айналған тарихи деректерді пайдаланудың сол кездің инновациялық әдістемелік жолдары негізделді және сыннан өтті. Біріншіден, тарихты оқыту тәжірибесінде тарихты оқытуды тарихи біліммен қатар тарихи танымның әдістерімен де қамтып ұсыну идеясы алғаш рет жүзеге асқан болатын. Екіншіден, дәрістерде оқу пәні ретінде тарихтың маңызын түрліше түсінуді білдіретін деректерді пайдалану үшін екі тәсіл ұсынылған болатын:

1) ғылыми тарихи таным процедураларынан бастап білім алушылардың танымдық қызметін тарихи деректермен үлгілеуге дейін;

2) тарих курсының мүмкіндіктерінен бастап деректермен жұмыс істеу тәсілдерін таңдауға дейін [9].

«Тарих ғылымын» білім алушылардың танымдық мүмкіндіктерінің деңгейіне бейімделген ғылым саласы немесе білім алушыларды тұлғалық дамыту мәселелерін шешу құралы ретінде қарастыру жайлы пікірталас бүгінде де жалғасуда. Тарихи деректерді пайдалану мәселесі әсіресе дидактикалық және әдістемелік аспектіде зерделенді. Тарихи деректерге негізгі оқулыққа қосымша білім ұсынатын оқу құралы ретінде қарады. Деректердің мақсаты білім алушылардың көбіне оқытушының әңгімесінен немесе ғылыми әдебиеттен алынған тарихи түсініктерінің көрінісінен, нақтылауынан, кеңейтуінен байқалды. М.А. Зиновьев оқытушы қолданатын тарихи деректерді пайдаланудың әдіс-тәсілдерін негіздеді (құжатты оқытушының түсіндірмесімен оқуы және тиісті суреттерді көрсетуімен, оқытушының құжатқа дәйексөз келтіруі, оқыған құжаттар бойынша әңгімелесу т.б.) [10]. Білім алушыларға тарихи деректермен өзі жұмыс жасауға мүмкіндік беретін қолжетімді тәсілдер жүйесін құру мәселесі бір мезгілде алға қойылды. Н.В. Андреевская мен В.Н. Бернадский білім алушыларды оқытушының алдын ала іріктеген және бейімдеген құжаттарын білуді көздейтін сұрақтардың оқып отырған материалды талдайтын және жалпылайтын, құжаттың мазмұнын белгілейтін сұрақтар [11] деген үш типін ұсынды. А.А. Вагин және Н.В. Сперанская тарихи деректі оқытушының әңгімесіне қосу тәсілдерін және білім алушылардың тарихи деректі талдау тәсілдерін (қорытынды тұжырыммен түсіндіріп отырып оқуы, оқытушының оқыған құжаты бойынша әңгімелесуі) ерекшелеп, тарихи деректермен жұмыс істеу тәсілдерін жіктеуді бірінші болып жүзеге асырды [12].

Алайда білім алушының тарихи деректерді оқу барысында қолжетімді тәсілдер жүйесін құру мәселесі - XX ғ. 60-80-ші жылдары –білім алушылардың танымдық қызметін белсендендіру, танымдық дербестілікті дамыту мәселелерінде мақсатқа сай шешілді. Мәселенің шешілуіне Н.Г. Дайри, Ф.П. Коровкин, И.Я. Лернер айтарлықтай үлес қосты. Аталмыш әдіскерлер XIX ғ. соңы - XX ғ. басы зерттеушілері секілді тарихшының зерттеу қызметі білім алушылардың тарихи-танымдық қызметін үлгілеу негізі болуы тиіс екенін көрсетті. Ғалымдар XX ғ. 30-60 жж. педагогикалық тәжірибесіне сүйеніп білім алушылардың тарихи деректермен оқу жұмысының ғылыми-тарихи және психология-педагогикалық негіздер теңгерімін қамтамасыз ететін әдістемелік жолдарды ұсынды. Н.Г. Дайри тарихты оқытудың зерттеушілік әдісін алға тартты, онда «оқыту кезінде тарихшы-ғалым өткен мен осы шақты тани отырып жүретін жолдарын айқындайды» деп түсіндірді. Н.Г. Дайри тарихты оқыту кезінде білім алушылардың танымдық дербестігін дамыту қажеттілігіне баса көңіл бөле отырып, тарих материалдары негізінде шамадан тыс логикалық пайымдаулар жасаудан сақтандырды [13]. Ғалым дәріске тарихи деректерді іріктеу критерийлерін алғаш болып негіздеді: болып жатқанның мәнін «дұрыс» сипаттау және оқулықтың олқылықтарының орнын толтыру, қоғамдық өмірдің барлық жақтарын құжатпен баяндау, тілдің ықшамдылығы және түсініктілігі, сондай-ақ жалпы білім алушыларды, оның ішінде олардың зерттеушілік бейімділіктерін дамыту негіздері ретінде құжаттың мүмкіндіктері [13, с. 198-199] қарастырылды. Ф.П. Коровкин жазбаша тарихи деректердің түрлері мен тарихи құжат мазмұнының өзара байланысы туралы мәселені алға тартты, оның пікірінше деректер білім алушыларға шынайы білім алуға көмектесе алады. Автор тарихи деректердің білім алушылардың тарихи білімінің аспектілік құрамын көрсететін және әдістемелік тәсілдерді таңдауды анықтайтын әдістемелік топтамасын жасады [14, с. 69]. И.Я. Лернер тарихты оқытуда зерттеу ұстанымын негіз етті. Ғалым бұл қағиданы қолданудың басты мақсаты білім алушылардың ойлауын дамытуда деп білді, ал қағиданың мәнін: «...мұғалімнің басшылық етуімен тарихи ғылым әдістерінің көмегімен тарихи фактілер

мен құбылыстарды өз бетінше талдау мен түсіндіру дағдыларын және бейімділіктерін иеленеді» [15] деп түсіндірді. Ғалым білім алушылардың ойлауын дамыту мәселесі проблемалық мәселелер жүйесін қолдану арқылы шешілуінің мүмкін екенін экспериментті түрде дәлелдеді, олардың мазмұндық негізін тарих ғылымның аспектілік мәселелері, ал іс-әрекеттік негізін ғылыми тарихи танымның әдістері құрайды. И.Я.Лернер тарихи құжаттарды оқудың басты тәсілдерін меңгеруге көмек беретін сұрақтар типологиясын дайындады (деректердің мәліметтерін жаңарту, құжаттың мәліметтерін түсіндіру, құжат авторының көзқарасын айқындау т.б.) [15, с. 198]. Өкінішке қарай, бұл типология тарихты оқытудың жалпы тәжірибесіне негіз бола алмады, тарих оқулықтарында және тарих мұғалімдеріне арналған әдістемелік құралдарда жүйелі түрде жүзеге аспады.

Осылайша, XX ғ. 60-80 жж. әдістемелік зерттеулерінде білім алушылардың жазбаша тарихи деректермен өз бетінше жұмыс істеу мүмкіндігі теориялық тұрғыдан негізделіп, экспериментті түрде дәлелденді, білім алушыларға тарихи танымның жеке процедураларын меңгеруге ықпал ететін сұрақтар мен тапсырмалардың нұсқалары ұсынылды. Аталмыш кезеңнің басты ерекшеліктері, біздің ойымызша, келесіден тұрады:

Біріншіден, тарихи танымның әдістемелік негізі жаңартылды;

Екіншіден, тарихи таным тарих ғылымы сияқты «лингвистикалық» және «визуалды» бетбұрыстардың ықпалына ұшырайды және тарих сабағында ауызша, визуалды, заттық деректермен жұмыс істеу әдістемесі туралы арнайы ғылыми еңбектердің пайда болуы осының айғағы десе де болады [16].

Үшіншіден, соңғы жылдары әдіскер-тарихшылар тарихи деректермен жұмыс істеудің жеке тәсілдеріне емес, тұтас әдістемелік үлгілерді дайындауға көңіл бөле бастады. Атап айтқанда, тарихты тек тарихи деректер негізінде оқыту идеясы Ю.Л. Троицкийдің еңбектерінде біршама жүйелі қамтылды [17] және оны тарихшы жұмыс дәптерлерінің сериясында XX ғ. 90-шы жж. ортасында жарыққа шығарды. Осылайша, Ю.Л. Троицкий алғашқылардың бірі болып тарих сабақтарында бір-біріне қарама-қайшы тарихи және тарихнамалық деректермен жұмыс істеу қажеттілігі мен мүмкіндігіне назар аударды. Ю.Л.Троицкий құжаттық-әдістемелік кешенмен жұмыс істеу кәсіби тарихшыға тән (тарихи оқиғалар мәтінін қайта құру және тарихтың бір-бірімен байланысты және іштей қайшылықсыз сипаттамаларын жасау) екендігін ерекше атап өтті. Білім алушылар құжаттық-әдістемелік кешенмен жұмыс істей отырып, өздері тарихи оқиғалардың нұсқаларын алға тартады – яғни, тарихты «жазады» деген ұстанымға негізделген. Әдіскер жаңа әдістемелік тәсіл – баяндайтын оқиғаларға қатысты мәтін авторының мағыналық қағидаларымен жұмыс істеуді ұсынады, төрт ықтималды қағида – замандас, ұрпақ, шетелдік, күлдіргіш сипатталады. «Тарихшы» кәсібіне баулу саласында Б.Д.Богоявленский мен К.Г.Митрофанов ұсынған білім алушымен тарихи деректерді кезең-кезеңімен талдауға үйрету әдістемесі де әзірленген. Аталмыш авторлар оқушыларды тарихи деректермен негізгі әрекеттерін (ақпаратқа бағдарлану, сын, тарихи талдау, тарихи синтез) және осы әрекеттерге сәйкес сұрақтарды, түсініктерді, ойлау жұмысының формалары мен операцияларды ерекшелейді [18]. Авторлардың дайындаған білім алушыға тарихи деректермен әрекет етуді меңгеруге, сырттан келетін кез келген ақпаратқа сыни және шығармашылық тұрғыдан қарауды үйренуге, өзге қағидаларды түсінуге мүмкіндік беретін міндеттер типологиясы маңызды болып табылады.

Заманауи зерттеушілердің басым бөлігі тарихи құжатты маңызды, бірақ тарихты оқытудың жалғыз ғана құралы емес деп қарастырады. Н.Н.Лазукова тарихты оқытуда «баламалы жағдайларды» пайдалану, яғни білім алушылардың көркемдік, публицистік және ғылыми әдебиетте берілген баламалы бағалау пайымдарын ұғыну әдістемесін дайындады: таңдау жағдайын жасау – білім алушының оның маңыздылығын анықтауы – ұсынылған баламаларды қарастырудың критериалдық негізін нақтылау – оларды таңдаған критерийлерге сай талдау және бағалау – оқушылардың қарастырылып отырған мәселе бойынша өз қағидасын дәлелді баяндауы – оқытушының білім алушының жұмыс нәтижесін талдауы [19]. Оқытудың мазмұнды және қызметтік кешендерін бейнелейтін тарихи деректермен жұмыс істеудің тұтас үлгісін Л.Н. Алексашкина дайындады [20]. Автор маңызды кешендерді талдай келе, білім алушылардың тарихи деректермен жұмыс жасаудағы олардың танымдық қызметі екі деңгейде болады:

- Кез келген деректі тарихтың ескерткіш ретінде білу (нақты, жеке таным);
- Тарихи кезеңмен оның ескерткіштері арқылы танысу (жалпы таным).

Ғалым танымдық қызметті сипаттай отырып екі бағытты көрсетеді: «археологиялық деректерге» (деректерді алғаш рет қабылдау, деректану білімінің элементтерімен алдын ала танысу) және деректерді талдау мен сынау бастамасы. О.Ю. Стрелова мен Е.Е. Вяземский тарихи құжаттарды талдау үшін көпдеңгейлі тәсілді ұсынды [21]. Авторларталдаудың бес деңгейін ерекшеледі:

1. құжатты рәсімдеу (қайда және қашан пайда болды, авторы кім, құжаттың түрі);
2. тарихи логикалық (құжатта не туралы айтылады);

3. аксиологиялық (құжатта қандай құндылықтар қамтылған);
4. сыни (ақпарат объективті ме?, бұл құжатқа сенім артуға бола ма?);
5. праксеологиялық (тарихты оқуда құжатты қалай пайдалану, ол несімен пайдалы). Ғалымдардың құжат авторының, құжатта әңгіме етіліп жатқан өткен адамдарының менталды стереотиптерін, құнды түсініктерін және мақсаттарын талдауға жүгінуге аса маңызды. Басқаша айтқанда, адамдар әрекеттерінің өзі ғана емес, сонымен бірге өткен дәуір адамдарының ішкі әлемін білу де білім алушылардың зейін қою пәніне айналуы тиіс.

Осылайша, XX-XXI ғғ. зерттеушілер әдістемелік тұрғыдан іздену тармақтарын белгілейтін бірқатар инновациялық әдістемелік идеяларды ұсынып, негіздеді. Олардың арасында – оқу тарихи танымда карама-қайшы тарихи деректерді пайдалану маңыздылығы, білім алушыларды деректерді көпәспектiлi және көпдеңгейлi талдау тәсілдеріне үйрету қажеттілігі, ЖОО-да пайдаланатын тарихи деректер аясын кеңейту мәселесі талқыланды. Бүгінде ол заңнама және іс жүргізу құжатнамасы ғана емес, сонымен қатар жеке өзінің пайда болу дерегі, публицистика, көркем әдебиет, сондай-ақ визуалды, ауызша, заттық тарихи деректер. Тарихтың әрбір курсының мақсаттарына және мазмұнына, білім алушылардың танымдық мүмкіндіктеріне және олардың тұлғалық даму қажеттіліктеріне қатысты заманауи ғылыми тарихи таным әдістемесіне негізделетін тарихи деректермен жұмыс істеу икемділігін дамыту бағдарламасын жасау тарих әдістемесі мен тарихи білім беруді дамытудың келесі кезеңінің басты міндеті болуы мүмкін.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның орта ғасырдағы тарихы деректерін оқу үдерісіне қолдануға қатысты зерттеулер тарихнамасына жасалған талдаулар көрсетіп отырғандай, осы кезге дейін тарихи деректерді оқу үдерісіне қолдануға қатысты зерттеулер жүргізілгенімен оның білікті де бәсекеге қабілетті тарихшы мұғалімдер дайындаудағы қолданбалық бағдарлылығы арнайы қарастырылмағандығына көз жеткіздік. Демек, тарихи деректердің оқу үдерісіндегі қолданбалық бағдарлылығын дамыту әдіс-тәсілдерін жүйелеу бұрын назардан тыс қалып келгендігі, ал қазіргі кездегі оқытудың инновациялық технологияларын іздестіру және оны оқу үдерісіне енгізу міндеттері біздің зерттеуіміздің өзекті екендігін танытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Стандарт общего образования: концепция государственных стандартов общего образования / Рос. Акад. Образования. – М.: Просвещение, 2006. – 31 с.
- 2 Программы по истории 5-11 классы. – Алматы: Республиканский издательский кабинет, 2000. – 172 с.
- 3 Турдуғұлов Т.Т. Раскрытие в процессе преподавания истории Казахской ССР особенностей перехода казахского народа от феодализма к социализму // Сб. НИИ содержания и методов обучения АПН СССР. – М., 1979.
- 4 Стасюлевич М.М. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых / сост. М.М. Стасюлевич. – СПб.: ООО «Издательство Полигон»; - М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 137 с.
- 5 Рожков Н.А. К вопросу о преподавании истории в средней // Образование. – 1901. – Книга 5-6. – С. 33-45.
- 6 Фарфоровский С.В. Источники русской истории: Русь до Петровская: Пособие для стари. кл. сред.учеб. заведений и самообразования. – СПб.: Изд-во. Т-ва М.О. Вольф, 1913. -Т. 1-2. – 402 с.
- 7 Студеникин М.Т. Лабораторный метод обучения истории: из опыта дореволюционной школы // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2004. – № 4. – С. 27–32.
- 8 Введенский А.А. Рабочая книга по истории. – М.: Госиздат, 1928. - Ч. 1. – 266 с.
- 9 Коваль Т.В. Методика организации работы с визуальными источниками // Преподавание истории и обществознания в школе. – 2006. – № 10. – С. 22-27.
- 10 Зиновьев М.А. Очерки методики преподавания истории /под ред. С.Д.Сказкина. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1955. – 184 с.
- 11 Андреевская Н.В., Бернадский В.Н. Методика преподавания истории в семилетней школе. - М.: Учпедгиз, 1947. –216 с.
- 12 Вагин А.А., Сперанская Н.В. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. – М.: Учпедгиз, 1959. – 436 с.
- 13 Дайри Н.Г. Обучение истории в старших классах средней школы. – М.: Просвещение, 1966. – 439 с.
- 14 Коровкин Ф.П. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в 5-6 классах. – М., 1970.
- 15 Лернер И.Я. Изучение истории в 9 классе: вопросы активизации познавательной деятельности учащихся. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1963. – 231 с.
- 16 Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. – М.: Просвещение, 1982. – 181 с.
- 17 Троицкий Ю.Л. Дети пишут историю // Преподавание истории в школе. – 1999. – № 1. – С. 28–42.
- 18 Богоявленский Б.Д., Митрофанов К.Г. Преподавание истории: старые вопросы, новые подходы, вечные претензии // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 3. – С. 29-41.
- 19 Лазукова Н.Н. «Альтернативные ситуации» на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 1993. – № 1. – С. 34–38.
- 20 Алексаикина, Л.Н. Методологические основы школьного курса истории: дис. ... док.пед. наук: 13.00.02. – М.,

2000. – 310 с.

21 Стрелова О.Ю., Вяземский Е. Е. Учебник истории: старт в новый век: пособ. для учителя. – М.: Просвещение, 2006. – 143 с.

М.К. Алдабергенова¹, Г.А. Жадрева²

¹PhD, Южно-Казахстанский педагогический университет, г.Шымкент, Казахстан

²старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический университет, г.Шымкент, Казахстан

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Резюме

В статье рассматриваются особенности обучения истории и обсуждаются возможности использования их в обучении истории. Кроме того, для специалиста историка считается важным полагаться на существующий педагогический опыт в моделировании комплекса своих исторических данных и его методов. Систематизированны подходы в использованию исторических данных в преподавании истории Казахстана, а также изучалась проблема использования исторических данных в дидактическом, методологическом аспекте.

В статье анализируются работы ученых-историков, которые внесли вклад в развитие каждого исторического этапа и систематизировали методические исследования, используемые в преподавании истории Казахстана. Особенности каждого этапа анализировались на основе когнитивной функции исторических данных. Определены уровни познавательной активности при работе с историческими данными в методологических исследованиях.

Ключевые слова: обучение истории, методические исследования, подходы, исторические источники, историческое познание, содержание исторического документа, педагогический опыт

M.K. Aldabergenova¹, G.A. Zhadrayeva²

¹PhD, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

²South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING THE MEDIEVAL HISTORY OF KAZAKHSTAN

Summary

The article deals with the features of teaching history and discusses the possibilities of using them in teaching history. In addition, it is considered important for a historian to rely on the existing pedagogical experience in modeling a complex of his historical data and his methods. Systematized approaches in the use of historical data in the teaching of the history of Kazakhstan, as well as the problem of the use of historical data in the didactic, methodological aspect was studied.

The article analyzes the work of historians who contributed to the development of each historical stage and systematized the methodological studies used in the teaching of the history of Kazakhstan. The features of each stage were analyzed on the basis of the cognitive function of historical data. The levels of cognitive activity are determined when working with historical data in methodological studies.

Keywords: teaching history, methodological research, approaches, historical sources, historical knowledge, the content of the historical document, pedagogical experience

Г.И. Кушенова¹

¹ тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ: АУЫЗША ТАРИХ

Аңдатпа

XX ғасырда ауызша деректердің ғылыми айналымға енуі жаңа бағыттың пайда болуына түрткі болды. Зерттеу барысында куәгермен жүргізілген сұхбат - «ауызша тарих», ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткен тарихи деректер - «ауызша дәстүр» деп аталды. Ауызша дәстүр көшпелі мәдениетке тән дүние.

Ауызша тарих отандық тарихта жас тарихнамалық бағыт ретінде қарастырылады. Ол зерттеушіге тұтас дерек құрастыру мүмкіндігін беріп, тарихқа көпшіліктің қатысуына жол ашады.

Тірек сөздер: ауызша тарих, ауызша дәстүр, тарихнама, далалық тарихнама

XX ғасырдың ортасынан бастап батыс зерттеушілері ауызша тарихты зерттеуге көңіл бөлді. Адамның «еске алу» және «ойлау» қабілеттері адамның өткен өмірі туралы аса мол ақпарат беретін дерек екеніне олардың көздері жетті. Сондықтан зерттеушілер мұны мұқият, тереңірек қолдануға тырысып, тарихты жаңа қырынан зерделей бастады.

Зерттеушілер ауызша материалды зерттеу барысында оны екі категорияға бөлді: 1) ауызша естеліктер; 2) ауызша дәстүр. Мәселен, тарихшының бір оқиғаны зерттеу барысында оқиғаны көзі көрген адамдармен өткізген сұхбатына - «ауызша тарих» делінсе, ал ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткен тарихқа - «ауызша дәстүр» деген анықтама берілді [1, 261].

«Ауызша тарих» атауының мазмұнына тоқталсақ, термин аясында бірқатар пікірталастардың бар екенін айту қажет. Кейбір зерттеушілер аталмыш термин зерттеу бағытының мазмұнын толық аша алмайды, деген көзқарас білдірсе, Д.Арон-Шнаппер (Франция), Д.Шварцштайн (Аргентина), М.Виланова (Испания) секілді ғалымдар ауызша тарихтың орнына «ауызша деректер» немесе «ауызша деректердегі тарих» деген атаулар үйлесімді болатынына сенімділікпен ұсынды, ал ресейлік ғалымдар оны «фонодеректер», «ауызша тарихи дәстүр», «ауызша куәгерлік», сонымен қатар «ауызша тарих» деген терминдермен түсіндіруге тырысады [2, 338]. Мәселен, С.О.Шмидт ауызша тарихты тарихи ақпаратты алу және сақтау мақсатында тарихи оқиғаларға қатысушылар немесе оқиға куәгерлерінің мамандар тарапынан магнитті таспаға жазылған куәлігі [3] ретінде қарастырса, А.Я.Гуревич оны тарихи үдеріске қатысушылардың «жазба куәгерлігі» деп түсіндіреді [2, 338].

Жалпы ауызша тарих тарихи мағлұматты жинаудың заманауи әдісі ретінде іргетасы соғысқа дейін қаланғанымен, өз бетінше жеке ғылыми бағыт ретінде 2-дүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасты. 1938-жылы Колумбия университетінің профессоры АҚШ-ғы Азамат соғысы бойынша маман тарихшы Аллан Невинс «атақты американдықтардың» мемуарлары мен ауызша әңгімелерін жүйелі жинау мен жазып алатын ұйым құруға өз әріптестерін шақырды. Сөйтіп тек 1948 жылы ғана Америка тарихында маңызды рөл атқарған адамдардың мемуарларын жазатын Ауызша тарих бөлімін құрды. 1971 жылы аталмыш бөлімнің қызметкерлері 2,5 мыңдай жазба жинады.

Бастапқыда термин тарихи оқиғаларға қатысушылардың әңгімелерін, естеліктерін жазу мен жинау мағынасында қолданылса, 1940-1950-жылдары оның шеңбері кеңейе түсті.

Ауызша тарих бағытының қарқынды дамуына тарихи оқиғаларға қатысушылармен немесе сол оқиға куәгерлерімен жүргізілген тікелей сұхбаттасулар әсер етті. Саяси элитамен болған сұхбаттасу үдерісі негізін толықтырушы дерек ретінде бағаланды. Ауызша тарихтың методологиясы бойынша жұмыс істеген П.Томпсон, Р.Самуил, К.Гиртц, Р.Грили т.б. «сұхбаттасу нәтижесінде алынған тарихи деректің ішіне «тарихтан жасырынған адамдардың» тәжірибесі мен перспективін» енгізу мақсатын көздеді [4, 262].

Бастапқыда мұрағат ісінің кішкене бағыты ретінде пайда болған ауызша тарих уақыт өте кәсіби тарихшалардың қызығушылығын арттырды. 1971 жылы Ауызша тарих (Oral History) журналының жарыққа шығуы, біршама уақыттан соң Ұлыбританияда П.Томсон бастаған ұйымның құрылуы қоғамды тануда жаңа бағытқа жаңаша серпін берді.

Сонымен XX ғасырдың 70-жылдарында батыс тарихнамасында жазба деректерге негізделген дағдарыстағы тарихқа қарсы ауызша тарих бағыты пайда болды. 1980 жылы Ұлыбританияда саяси және

әкімшілік тарихтың Ауызша мұрағаты құрылды. Бағыт 1990-жылдардан кейін ресейлік және отандық тарихнамадан орын ала бастады.

Ресейде ХХ ғасырдың басында өлкетану қозғалысы барысында ауызша тарихты дамытуға маңызды қадам жасалған болатын. Ал Қазан төңкерісінен кейін В.И. Лениннің басшылығында грамофонмен үгіттеу бөлімі құрылып, 1918 жылы С.И. Бернштейн басқарған Жанды сөз институтының негізі қаланды. 1932 жылы С.И. Бернштейннің ұсынысы бойынша Орталық мемлекеттік таспаға басу мұрағаты құрылды. 1967 жылы Ломоносов атындағы ММУ-нің Филология факультетінде фоноқұжаттар тобы құрылып, 1991 жылы деректер аталмыш университеттің ғылыми кітапханасына беріліп, Ауызша тарих бөлімі құрылды. 1990-жылдардан кейін ауызша тарих Ресейдің қазіргі заман тарихында келешегі бар бағыт ретінде танылды.

Сонымен ауызша тарих әлемдік деңгейде өзінің дамуы барысында бірнеше кезеңнен өтті: 1) ХХ ғасырдың 50-жылдары американдық зерттеушілердің мемлекет қайраткерлері мен қоғамдағы танымал тұлғалардың биографиясын құрастыру мақсатында материал жинауы, Мексикада Ұлттық антропология институты фоноархив қызметкерлерінің Мексикадағы төңкеріс басшыларының естеліктерін жинауы, Францияда Екінші дүниежүзілік соғысты зерттеу бойынша Тарихи комитет департаментінің мүшелерінің Қарсыласу қозғалысы басшылары туралы мәліметтерді жазуымен сипатталады; 2) 1960-жылдары баламалы тарих құрастыруға, яғни жазуы жоқ халықтардың тарихын жазуға талпыныс; 3) 1970-жылдары ұжымдық жобалардың пайда болуы (институттар пайда болады). Халықаралық ауызша тарихи ассоциациясы, Зерттеушілердің ұлттық ассоциациясы, Ауызша дерек мұрағаты құрылады. Конференциялар мен симпозиумдар өткізіліп, Тарихшылардың халықаралық конгресінде дәстүрлі тарихнама тараптарымен пікір алмасады, арнайы басылымдар жарыққа шығады. АҚШ-та үндістер мен афроамерикандықтардың өмірін зерттеу белсенді қолға алынады. Еуропада ауызша тарих қозғалысының дамыған елі Финляндия болды. Германияда ауызша тарих күнделікті өмір тарихымен қатар қалыптасып дамыды. Швециядағы жетістік Ұлыбританияға ықпал етті. Ал Үндістанда британдық ғалымдардың ықпалымен қалыптасты. Израиль, Оңтүстік Африка елдерінде де белсенді дамыды. Батыс елдерінің арасында Испания мен Францияда біршама кешігіп қолға алынды; 4) 1990-жылдардан кейін зерттеу мәселелерінің шеңберінің кеңеюімен, техникалық құралдардың дамуымен байланысты дамиды.

Отандық тарихнамада ауызша тарих мәселесі тәуелсіздіктен кейін ғана көтерілді. Орталық Азия ресурстік білім беру орталығында «Билим Центральная Азия», ал кейін ReSET аясында Алматыда бірнеше рет Орталық Азиядағы ауызша тарих тақырыбына арналған семинарлар өткізілді. Семинарларда ауызша тарих бағытының теориясы, негізгі зерттеу құралдары секілді тақырыптар талқыланды [5, 155].

Ауызша тарихтың методологиясы. Ауызша деректерді зерттеудің маңыздылығы – тарихи сананың қалыптасуын терең түсінуге мүмкіндік береді. Тарихи білімде ауызша мәлімет жинау әдісінің ерте кезеңнен бері қолданылғаны мәлім. Тарихтың атасы Геродот «Тарих», Фукидид «Пелопоннес соғысының тарихы» атты өз еңбектерін жазуда аталмыш әдіске сүйенгені сөзсіз. Сондай-ақ орта ғасырлық шежірешілер мен тарихшылар да ауызша мәліметтерді пайдаланғаны белгілі. Дегенмен ауызша дерек жинау мәселесіне кәсіби көзқарас ХІХ ғасырдан басталды деп айтуға болады; ауызша деректер тарихшылардың қызығушылығын тудырды. Мәселен, Маколей «Англия тарихы» (1845-1855 жж.), Жюль Мишле «Француз төңкерісінің тарихы» (1847-1853 жж.) атты еңбектерінде ресми құжаттарды бірыңғай ету үшін ауызша деректерді кең түрде қолданды. Сиб Раунтри «Кедейлік» (1901 ж.) деп аталатын еңбегінде тікелей сұхбаттасуға сүйенді.

Дегенмен ауызша тарихтың методологиялық қиындықтары жоқ емес. Сауалнама, сұхбаттасу, әңгімелесу жолымен жиналған ақпараттар тарихшылар тарапынан көбіне жазбаша деректердің жетімсіздігі немесе толықтыру ретінде қолданылады. Ал естеліктерді тарихи дерек ретінде қолдануда алдымен алынған ақпараттың шынайылық дәрежесін анықтау қажет.

Сонымен ауызша тарих жазба деректерде сақталмаған тақырыптарды да зерттеуге мүмкіндік бере отырып, өткеннің әлеуметтік мәдени өңдеу аясын кеңейтеді.

Ауызша тарихтағы субъективтілік мәселесіне келсек, әрине алуан түрлі адамның өмірлік тәжірибелері мен зерттеушінің пайымдауын қоса алғанда субъективтілікке жол берілуі әбден мүмкін. Сондықтан мәліметті нақты өңдеу, сынау, сараптау қажет. Бірнеше көзқарастар мен бірнеше айтылған оқиғаларды талдау арқылы белгілі бір оқиғаның тұтас бейнесін, нақтылығын, статистикалық мәліметтерін құру қажет.

Зерттеу барысында кездесетін қиындықтарды шешу жолдары: 1) әңгімелескенде алынған ақпараттың шынайылы күмән келтіреді. Өйткені әңгіме айтушы тарихи кезең жөнінде нақты мәлімет білмеуі, есте сақтамауы немесе шатасуы ғажап емес. Бұл жағдайда нақты оқиғаны басынан өткізген адам ба әлде транслятор ма (екінші жеткізуші) соны ескерген жөн; 2) дәстүрлі тарих пен ауызша тарих арасында

мәселе туындайды. Ауызша тарихтағы мәлімет кәсіби тарихшыларға мардымсыз болуы мүмкін. Мұнда зерттеуші көптеген сұхбаттасуларды талдай отырып, кәсіби деңгейге жеткізе алады; 3) сұхбат берушінің жеке көзқарастары өткен өміріндегі сұхбат тақырыбы туралы емес, көбіне қазіргі уақытқа сәйкес берілуі, сондай-ақ сұхбат берушіден күтілген нәтиже алынбауы мүмкін. Мұнда зерттеуші өзінің кәсіби біліктілігіне сүйенгені өзге деректермен салыстырмалы талдау жасағаны абзал; 4) айтылған әңгімені жазбаға түсіру барысында сұхбат берушінің жай-күйін толық сипаттай алмау. Осы тұста сыни тұрғыда дерекке кәсіби талдау жасалынып, оны субъективті көзқарастан арылтып, шынайылығын анықтау тәсілдерін тиімді қолдануы аса маңыздылық танытады.

Ал ауызша дәстүрге келетін болсақ, оның тарихы шамамен 1950 жылдардан басталады. Нақ сол кезеңдерде Африка тарихын зерттеушілер өз еңбектері арқылы ауызша дәстүрдің ғылыми деңгейге көтерілуіне үлес қосты. Бастапқы уақытта өткенге тікелей баратын жол ретінде бағаланды [6, 261].

Осы орайда айта кететін жайт әлеуметтік жады мәселесі. Әлеуметтік топтардың өткен тарихын келешек ұрпаққа жеткізген осы әлеуметтік жады болды. Өйткені әлеуметтік жады әдетте жазба материалдарға сүйене алмаған ортада белсенді қолданылды. Ал жазба сауаттылығы дамыған ортада әлеуметтік жадының орнын жазба, кино т.б. алды.

1961-жылы жарияланған Ян Вансиннің «Ауызша дәстүр» деп аталатын мақаласында автор ауызша дәстүрдің жазба деректерден еш кемшілігі жоқ екенін айтады [6, 276]. Сан ғасырлар бойы көшпелі негізде өмір сүрген қазақ халқының тарихы, әрине ауызша дәстүрдің нағыз ошағы болып табылады. Бұдан көшпелі мәдениеттің тарихи мұрасының өміршеңдігі, тұтастығы мен жазба тарихпен үндестігі көрінеді. Ауызша дәстүр көшпелі мәдениетке тән табиғи дүние. Ол халықтың мәдениетіне сәйкес тарихи тәжірибенің, дүниетаным мен идеалдың көрінісі болып табылады. Дегенмен қазақ халқының өткенін отырықшы халықтардың тарихына қатысты теориялық-методологиялық негіздемелер тұрғысынан қарастыру, баға беру дұрыс емес.

Ұрпақтан ұрпаққа тікелей ақпарат каналы арқылы берілетін, жеткізушіге байланысты трансформацияға ұшырайтын және дала халықтарының (иран, түрік, монғол) арасында кең тараған ауызша білімді В.П. Юдин «далалық ауызша тарихнама», - деп атады [5, 29]. Осы орайда Б.Т. Берлібаев: «кеңестік дәуірге дейінгі қазақ қауымының ортасында білімдік мәнге ие болып келген «ауызша тарих айту дәстүрі» ХХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап ғылыми даму жолына көшіп, жеке пән ретіндегі білімге жалғасқанын», сонымен қатар оның М.Ф. Мажитовтың зерттеулерінде 4 түрлі жанрға жіктелетінін мәлімдейді. Олар: топонимикалық, этноәлеуметтік, қазақ даласындағы көрнекті тұлғалар мен маңызды оқиғалар туралы әңгімелер [7, 3-4] болып табылады. Сөйтіп бұрын дәстүрлі тарихи білімнен өрбитін әңгіме-бастаулар халық санасында «қара сөз» атауымен зерделенсе, бүгін 4 жанрға бөлінген «Қазақтың ауызша тарихы» ұғымының бүкіл Қазақстан халқының санасында кең мағынаға ие болғанын айтады.

Дегенмен отандық тарихта қолданыста жүрген «ауызша тарих», «ауызша дәстүр», «ауызша дерек», «ауызша тарих айту дәстүрі», «айтылған тарих» деген ұғымдардан әзірге методологиялық тұрғыда нақты бір қалыпқа түспеген жас тарихнамалық бағыт екенін аңғарамыз.

Сонымен ауызша деректер – Рашид ад-Дин, Хайдар Дулати, Әбілғазы баһадүр-хан, Өтеміс Тілеуқабылұлы, Қадырғали Жалайыри, Құрбанғали Халид, Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Әлихан Бөкейхановтың және т.б. еңбектерінде қолданылған болса, кәсіби тарихшылардан А.Чулошников, А.Рязанов, Б.Герасимов, С.Асфендияров, М.Тынышбаев, Х.Досмұханбетов, Қ.Кемеңгеров, Е.Бекмаханов т.б. ауызша деректерді өз зерттеулерінде кеңінен пайдаланды.

Қорыта айтқанда ХІХ ғасырда жазба деректер зерттеудің негізгі іргетасына айналғанына байланысты тарих еңбектерінде ауызша деректерді пайдалану әдісі тоқтады. Уақыт өте ауызша материалдарды қолдану әдісі ғылыми бағыт ретінде қайта жанданды.

Ауызша тарихтың көлемі жеке құбылыстарға арналған жазба деректерден әлдеқайда ауқымды болып табылады. Ол бір жағынан тарихшыларға дерек құрастыру мүмкіндігін ашса, екінші жағынан көпшіліктің тарихқа қатысуына еркіндік берді.

Әдебиеттер:

1 Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка/ Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2000. – 296 с.

2 Устная История // <http://www.socionauki.ru/book/files/tmh/335-355.pdf>

3 Устная история // <https://ru.wikipedia.org>

4 Методологические проблемы истории. Под общ.ред. В.Н.Сидорцовой. – Мн. : ТемпаСистемс, 2006. – 352 с.

5 Ковальская С.И. Историография истории Казахстана. – Учебное пособие. – Алматы: Эверо, 2014. – 216 с.

6 Берлібаев Б.Т. Қазақстанда тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001 жж.). – Тарих ғыл. докторы ғыл. дәреже. алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2010.

Г.И. Кушенова¹

¹кандидат исторических наук, доцент

ПРОБЛЕМА УСТНОЙ ИСТОРИИ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Резюме

В XX в. введение устных источников в научный оборот породило новое направление. Интервью со свидетелем события называлось - «устная история», а исторические материалы на протяжении веков которое передавалось от поколения к поколению в устной форме называлось - «устной традицией». Устная традиция – относится к миру кочевой культуры.

В отечественной истории устная история рассматривается как молодое историографическое направление. Это дает исследователю возможность создать источник в целом, позволяя публике участвовать в истории.

Ключевые слова: устная история, устная традиция, историография, степная историография

G.I. Kushenova¹

¹ Associate professor, candidate of Historical sciences

THE PROBLEM OF ORAL HISTORY IN THE MODERN HISTORY OF KAZAKHSTAN

Summary

In the XXth century the introduction of oral sources into scientific circulation has given birth to a new direction. The interview with the witness of the event was called «Oral history», and historical materials for centuries passed from generation to generation orally were called «Oral traditions». Oral tradition - treat the world of nomadic culture.

In history of Kazakhstan Oral history is seen as a young historiographic trend. This gives the researcher an opportunity to create the source as a whole, allowing the public to participate in history.

Key words: oral history, oral tradition, historiography, steppe historiography

ӘӨЖ93/18

ГРНТИ 03.01.07

Н.А. Мухаметжанова¹

*¹«С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті» АҚ т.з.к., аға оқытушы
Nurg.1975@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстанның Қазіргі заман тарихын оқытуда инновациялық технологияларды қолданудың өзекті мәселелеріне арналған. Қазіргі таңда келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі -маңызды мәселелердің бірі. Сондықтан да жоғарғы оқу орынында оқитын студенттердің ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда тәрбие жүйесіндегі инновациялық іс-әрекеттердің енгізілуі үлкен жетістіктерге жетелейтіндігіне автор баса назар аударуды ұсынады. Инновациялық үрдістің негізі - жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез келген жаңа әдіс жекелік, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады.

Түйінді сөздер: мақсаты, технологиясы, оқу үдерісі, білім, сапа, инновация

«Халық пен халықты теңестіретін - білім» - деп қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне бейім шәкірт тәрбиелеу – біздің мақсатымыз. Сондықтан да, жаңа жаңалықтардан қалмай жаңалық жаршысы болып, үнемі білім алып ақпараттық дәуірдің белсенді мүшесі болу керек. Бұл мақсаттарға жету үшін студенттердің ізденісі, жаңа тәжірибе, жаңа қарым қатынас жасау қажеттілігі туындайды. Инновациялық технологияларды қолдана отырып оқыту - арқылы таным әрекетін ұйымдастырудың арнаулы формасы. Мақсаты - оқу үрдісінің өнімділігін арттыру.

Қазіргі таңда келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде оқытушылардың инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі -маңызды мәселелердің бірі.

Сондықтан да жоғарғы оқу орынында оқитын студенттердің ой-өрісін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, алғыр тұлғаны қалыптастыруда тәрбие жүйесіндегі инновациялық іс-әрекеттердің енгізілуі үлкен жетістіктерге жетелейді.

Инновациялық үрдістің негізі - жаңалықтарды қалыптастыру, қолдану, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез келген жаңа әдіс жекелік, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады. Бұл яғни, бір оқытушы үшін табылған жаңа әдіс, жаңалық басқа оқытушы үшін өтілген материал тәрізді.

Инновация мәселелерімен айналысып жүрген бірқатар ғалымдардың еңбектерін, жазған анықтамаларын қарастырып, талдай келе бұл ұғымның түп-төркінін белгілі уақыт арасында жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау деп айтқан жөн. Сәл ертерек кездің өзінде белгілі қолданылып жүрген идеялар жаңа бағытта ұсынылса, мұның өзі инновациялы деп аталған. Осыларды негізге ала отырып, инновацияны "жаңалық", "жаңа әдіс", "өзгеріс", "әдістеме", "жаңашылдық", ал инновациялық үрдісті "жаңа әдістеме құралы" деп ұғуға болады [1].

Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңде ғалымдар өз зерттеулерінде оқу-тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп, тарату мәселесін қарастырады. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны енгізуді міндеттейді. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі [2, 3 б.].

Белгілі ғалым М.М. Поташник: «Инновация – оқу бағдарламасын меңгертуде мұғалімнің оқытудың жаңа әдістемелері мен технологияларын тиімді игеруі» - деп анықтама берсе, Н.Ф. Талызина: «Инновациялық технологияларды қолданудағы негізгі міндет; сабақ үрдісінде белгіленген мақсатқа жетуде ең тиімді әдістерді таңдай білу» - деп анықтайды. «Өмірлік білімнен – баршаға өмір бойы игерілетін білім» қағидасы білім ордасында оқу – тәрбие үрдісінде қолдану ісі өз көрінісін табуда. Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: “Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея” [3]. Майлс “Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», – дейді. «Бүгінгі ұстаздың бірінші міндеті – оқушыға бүкіл өміріне азық ете алатындай жан – жақты білім беру» - деген президентіміз Н.Ә.Назарбаев өз жолдауында[4].Қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты әрі жан – жақты ұрпақ шығару мүкін емес.

Қазақстанда ең алғаш «Инновация» ұғымына қазақ тілінде анықтама берген ғалым Немеребай Нұрахметов. Ол “Инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі” деген анықтаманы ұсынады [5, 56].

Еліміз егемендік алған алғашқы жылдарынан бастап білім беру ісіне аса мән берілуде. Бүгінгі ғаламдастыру дәуірінің талабына сай білім беру барысында оқушының жеке тұлғасын жан-жақты жетілдіруге, олардың танымдық әрекетін дамытумен қатар ғаламдық ой-санасын қалыптастыруға ерекше назар аударылуда.

Ғылым мен техниканың дамуымен әлеуметтік өмір деңгейі де өзгеріп отырады. Осының бәрі табиғат байлығына адам миы мен күшінің жұмысынан туады. Әр адамның ойы мен білімі әр қоғамға қандай керек болса, табиғат пен оның байлығы да сондайлық керек. Мұның өзі дүние бір бірімен байланыста дамитынын ондағы адам мен қоғам аралық қатынасты да қадағалай білген жөн.

2010 жылғы 7 желтоқсанында №118 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы» жеткіншектеріміздің жоғары сапалы білім алып, жан-жақты дамуын көздейді. Өйткені, адамзат ақыл-ойы мен әлем өркениеті дамыған сайын білім жүйесіне жаңа талаптар қойылып келеді.

Елбасы Н.Назарбаев: «Дамыған елдердің тәжірибесі ұлттық гүлденуі негізінен үш шешуші фактормен: соны ғылыми жаңалықтарды игерумен, білімнің деңгейімен және қызметкерлердің мамандандырылған кәсіби деңгейімен айқындалатынын көрсетеді» деген сөзіне орай білім саласында қызмет ететін мамандардың әлеуметтік-экономикалық реформаларға негізделген үздіксіз білім беру жүйесінің жалпы ғылыми-әдістемелік, оқу-әдістемелік және жеке жоспарлар бойынша жұмыс жүргізуіне итермелейді.

"Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беру дамыту туралы тұжырымдамасының" басты мәнділігі - ол үздіксіз білім жүйесінің негізгі идеялары мен қағидаларын ХХІ ғасыр талаптарына сәйкестендірудің және оны әлемдік білім кеңістігінің даму заңдылықтарына ұштастырудың жолдарын көрсетуге арналып отыр.

Жаңа инновациялық оқыту технологиясы кәсіптік қызметтің ерекше түрі болып табылады. Иннова-

циялық оқыту технологиясын меңгеру үшін педагогикалық аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылықпен қарайтын, жеке басының белгілі іскерлік қасиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір педагог жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі қалыптастырады. ХХІ ғасырда болашақ мамандарды даярлау, олардың кәсіби бейімделуін қалыптастыру мәселелері – кезек күттірмейтін өзекті қоғам талабы. Болашақ мамандардың жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды қолдануға даярлықты қалыптастыру мына көрсеткіштерді қамтиды:

Мотивациялық өлшемдеріне танымдық қызығуды қалыптастыру бейнесі жатады. Оған болашақ мамандарды қалыптастыру, құндылық қарым-қатынас, болашақ маманның өзінің кәсіби шеберлігін дамытуға талпынуы, болашақ мамандығын ерекше жақсы көруі, ұрпақ тәрбиесінде ұстаздың жетекші орнын сезінуі, кәсіби жеке біліктілік деңгейін көтеруге бағыттылығы, инновациялық іс-әрекетке ұмтылу әрекеттері кіреді.

Мазмұндық өлшемдеріне болашақ маманның жалпы мәдениеттілік дайындығы мен мәндік әдіснамалық дайындығының деңгейі, мамандығы бойынша білімі, педагогикалық біртұтас білім жүйесі, біртұтас педагогикалық үрдістің заңдылықтары мен қозғаушы күштерінің жалпы теориялық білім негіздерімен қарулануы кіреді. Оған біртұтас педагогикалық үрдістің теориялық негіздерін және жеке тұлға теориясының ғылыми негіздерін меңгеруі, педагогикалық іс-әрекет теориясының негіздерін білуі, білім алушылардың барлық мүмкіндіктерін пайдаланғанда инновациялық іс-әрекеттің көбіне нәтижелі болатындығын сезіне алуы жатады.

Бейімділік өлшемдерін болашақ маманның барлық жағдайға бейімделе алу қабілеті артады: бейімділік жағдаятына бағдарлана алуы, микроорта өзгерістеріне сай қолайлы инновациялық педагогикалық технологияларды таңдай алуы. Бейімділік өлшемдері болашақ маманның білімгер мәртебесінен оқытушы, ұстаз мәртебесіне ауысуының ерекшелігін сезіне білуімен бейімділік іс-әрекетті жүзеге асырудың жаңа әдіс-тәсілдерін пайдалана алуларымен ерекшеленеді.

Танымдық өлшемдері болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны жедел тани алуымен, өзін кәсіби жүзеге асырудың нәтижелі әдіс-тәсілдерін пайдалануымен, инновациялық педагогикалық технологияларға қызығу танытумен ерекшеленеді. Оған болашақ маманның әлеуметтік кәсіби қоршаған ортаны біліп тануы, кәсіптік білімін өз тәжірибесінде қолдана білуі, инновациялық педагогикалық технологияларды оқып меңгеруі, үйренуі жатады.

Іс-әрекеттік өлшемдері болашақ маманның өзінің кәсіби іс-әрекетінің мақсаты мен міндеттерін анықтай алуы және педагогикалық қарым-қатынастық үрдісті тиімді жүзеге асыра алуымен өлшенеді. Оған болашақ маманның өз пәнін жете меңгеруі, біртұтас оқу-тәрбие үрдісінің психологиялық, педагогикалық негіздерін білуі, педагогикалық үрдісті жоспарлап, жүзеге асыра алуымен өлшенеді.

Технологияның өлшемдері оқытудың әдістемелік мақсаттары, оқыту үрдісі, оның міндеттерін анықтай алуы, оқытудың нәтижесін болжай алуы және психологиялық -педагогикалық білімдерді меңгерумен анықталады. Оған болашақ маманның біртұтас оқу-тәрбие үрдісінде сабақты тиімді ұйымдастыра білуі, оқушылармен ынтымақтастық қарым-қатынасты жүзеге асыра алуы, біртұтас педагогикалық үрдісті диагностикалай алуы және сабақтың нәтижесі жоғары болатындай ең тиімді педагогикалық технологияны таңдай алуы қажет.

Осы аталған көрсеткіштердің әсерінен білім, кәсіп, іскерлік, іс-әрекет, игеру, нәтиже құралады. Білім жалпы, кәсіби, техникалық, арнайы білім болып бөлініп кәсіппен ұштасады. Ал кәсіп – мамандық таңдау, мамандықты меңгеру. Білім алып кәсіп иесі болу үшін іскерлік қажет. Іскерлік – оқу, білім, кәсіп, тәжірибе, ізденушілік, өзіндік жұмыс, іс-шаралар, дағдыдан туындайды. Іскер болу үшін іс-әрекетті меңгеру қажет. Іс-әрекет әрекеттен, операция, қимыл-қозғалыстан тұрады. Барлық үрдіс байланыса орындалғаннан соң нәтиже көрсеткіші пайда болады [6, 58].

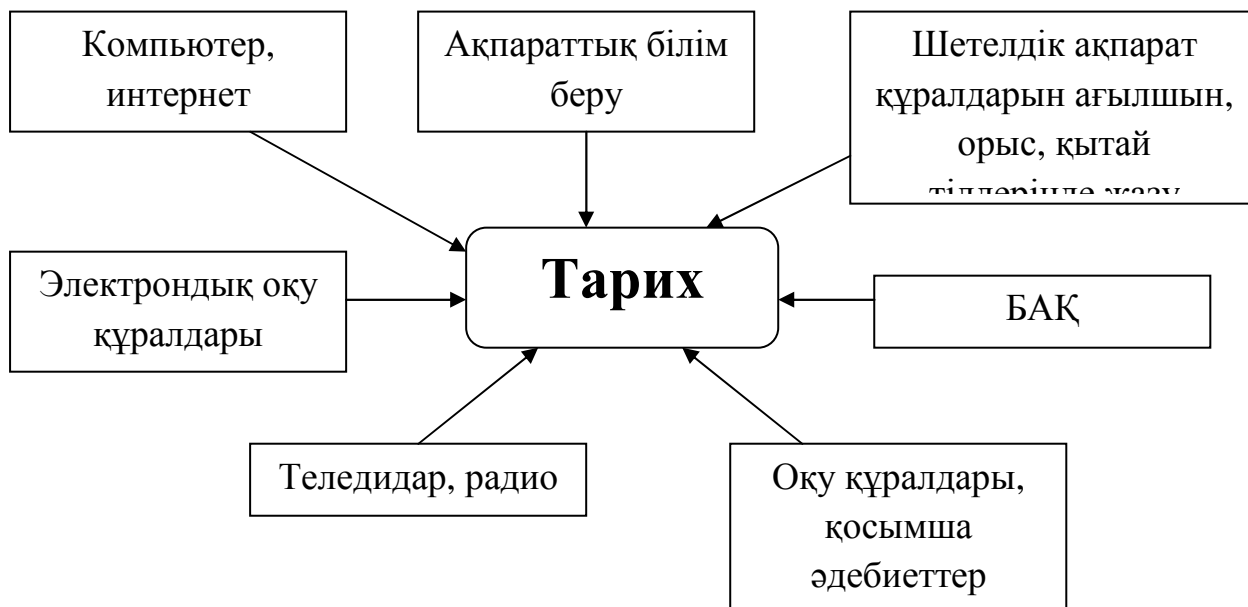
Тарих соның ішінде Қазақстанның қазіргі заман тарихы жас жеткіншектерді жеке адам ретінде қалыптастыруға, ой-өрісін дамытуға, өзінің түп-тамырларын білуіне, қазіргі заманның күрделі проблемаларын дұрыс шешуге көмектеседі. Тарихты оқытудың басты мақсаты тарихтың маңызды фактілерін, оқиғаларын, құбылыстарын оқып үйрету, адамдар жинаған әлеуметтік, рухани, адамгершілік тәжірибені меңгерту, сол арқылы жас ұрпақтың тәуелсіздік жолында Қазақстанның жаңа қоғамды құруға белсене қатысуына және Қазақстан мен дүниежүзінің тағдырына деген жоғары жауапкершілік сезімін қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі еліміздің даму қарқыны мемлекет құрылысының барлық салаларына әсер етуде. Бүгінгі тәуелсіз еліміздің болашағы мектеп қабырғасында тәрбиеленіп, ауқымды жан-жақты білім нәрімен сусындаған жас ұрпақтың тәжірибесіне байланысты. Жаңа заман талабына сай теориялық білімді игеру

мен жаңғырту, технологиялық процестерді үздіксіз қолдану арқылы ғана үйреткенде оқушылардың алған білімі мен біліктілігі жаңаша да шынайы, нақтылы қалыптасады.

Әр уақытта ізденімпаздықпен көрсетілген білім мен біліктіліктің маңызы өте зор болады. Ендеше, қазіргі өркениет пен ғылыми-техникалық революцияның қарыштап дамуы, Елбасы жолдауындағы мемлекет мәртебесінің дүниежүзілік додада көші ілгері болып, мемлекетті басқарудың электрондық жүйесін біртіндеп іске асыру өмір талабы деп түсінсек, тарих пәнін оқытуда ақпараттану құралдарының алатын орны ерекше.

Сызба №1

Сондықтан Елбасы 1997 жылы «Ақпараттандыру туралы» жарлыққа қол қойды. Демек, бүгінгі заманның ақпараттық және телекоммуникациялық технологиясын игеру әсіресе орта мектеп мұғалімдерінің басты міндеті [7].

Оқытудың компьютерлік технологиясының мақсаты – ақпаратпен жұмыс істей білуді қалыптастыру және қатынас қабілетін дамыту, «ақпараттық қоғамға» түбегейлі бетбұрыс жасау. Қорыта келгенде ақпарат құралдарын тиімді пайдаланудың бірнеше артықшылықтары бар:

1. Студенттердің танымдық мүмкіншілігін өсіреді.
2. Оқыту үрдісіне оқушының өзінің қатысуы оның ойлау қабілеті мен ынтасын арттырады.
3. Студент өмірдегі тарихи құбылыстарды, оқиғаларды өзінше бағалауға, талдауға бейімдейді.

Ал тарих сабақтарында көрнекі құралсыз оқушыларды сабаққа ынталандыру, олардың алған білімдерінің тиянақты, баянды болуы қиын.

Сондықтан да студенттердің ақпараттық мәдениетін көтеру үшін әрбір пән сабақтарында компьютерді қолдануды жолға қою керек [8].

- сабақ барысында компьютерлік мүмкіндіктерді пайдаланып, слайдқа түсіру;
- интерактивті тақтамен жұмыс жүргізу;
- сөздік жұмыстарын компьютерге микрофон арқылы жаздырып, тыңдалым қабілеттерін арттыру;
- арнайы дайындалған электронды оқулықтар арқылы өтілетін тақырып төңірегінде оқушыға жан-жақты білім беру;

➤ әр түрлі тесттік тапсырмалар мен басқа да компьютерлік нұсқадағы тапсырмаларды өз бетінше ойлана отырып, шешімін табуға мүмкіндік беру т.б

Қазіргі заман талабы – оқытудың жаңа технологияларын меңгеру. Оқытудың жаңа технологияларының бірі – ақпараттық технология. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті мамандар даярлау - мұғалімнің басты міндеті. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі. Мектепте ақпараттық технологияларды пайдалану мен оқушылардың ақпараттық күзінеттілігін қалыптастыру атты баяндамада қазіргі заман талабына сай ақпараттық

технологияларды, электрондық оқулықтарды және интернет ресурстарын пайдалану студенттің білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретіндігі туралы баяндалады.

Тарих пәні оқытушылары үшін ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі:

- студенттің өз бетімен жұмыс істеуіне;
- уақытын үнемдеуге көмектеседі;
- білім-білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексереді;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігі туындайды;
- қажетті ақпаратты жедел алуға мүмкіндік береді;
- экономикалық тиімді [9].

Қазіргі алға дамып бара жатқан ХХІ ғасырдағы қоғам үрдістері бүгінгі өскелең ұрпаққа қат-қабат міндеттер қойды. Солардың бірі білім саласында оқушыларға осы заманғы сай білім жүйесі, білім әдістерімен сабақ беру. Яғни, бұл орта мектептерде тарих пәнінен сабақ беруде компьютерлік технологияны пайдаланып оқыту тәсілдерін қолданудың тиімділігі болып табылады. Оқытудың ойындық формасын тарих сабақтарында қолданып оқыту оқушыларды сол өтіліп жатқан материалдағы заман кезеңіне тереңірек үңілуге, сол кез лебін сезінуге, белсенді лидерлік етуге итермелейді.

Қазақстанның қазіргі заман тарихы пәнін инновациялық оқытудың бір түрі – мультимедиялық оқулықтар болып табылады.

Мультимедиялық фильмдер мемлекеттік тілде, диктордың дауысымен дыбысталған. Ол фильмде белгілі тақырып бойынша анимациялар, гипертекст, жылжымалы карточка түріндегі тапсырмалар, әр модульге жинақталған тест сұрақтары мен «Отырар», «Айша Бибі», «Қожа Ахмет Иассауи», «Арыстан баб», «Жоңғар» деп аталатын видеофильмдер бар [10].

Инновациялық оқытудың тарих пәнінде артықшылығы күнделікті құлақпен еститіндерін, бір мезгілде экран арқылы көзбен көріп оқу арқылы, білімгерлердің терең білім алуына барынша жағдай жасалады деп ойлаймын.

Мұғалім сабағында ақпараттық технологияның тиімділігін жүйелі түрде көрсете біледі. Ақпараттық технологияны пайдалану іс-тәжірибесі тиімді әдіс деп ойлаймын. Тарих пәніндегі ақпараттық технологияның ролін арттыру үшін жаңа заманға сай жабдықталған информатика кабинеті болуы керек. Информатика кабинеттеріне локальді желі орнатылса. Онда мектептің оқушылары мен оқытушыларының ақпараттық оқу құралдарын пайдалануға және әлемдік ақпарат жүйесіне еркін еніп, өз білімдерін тұрақты жетілдіруге мүмкіндік туады. Мектептегі әдістемелік қызметтің негізгі мақсаты – «Оқу жүйесіне жаңа технологияларды енгізу». Осы мақсатта жаңа технологияларды оқу үдерісіне енгізуде ауқымды жұмыстар атқарылуда. Тарих пәні мұғалімдері жаңа заманға сай оқыту технологияларын пайдаланумен қатар пәндеріне сәйкес келетін электрондық оқулықтарды алып, оларды сабақ барысында кеңінен қолдануда. Оқытушылар мен оқушылардың көпшілігі дербес компьютерді меңгерген, арнайы білім курстарының сертификаттарына ие болған.

Қазіргі таңда әдістемелік кабинетте медиотека жасалып, онда мұғалімдердің 30 электрондық сабақтары бар. Білім – болашақ бағдары, кез-келген маман даярлайтын оқу орнының басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту. Құзірет - оқушының жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығына әлеуметтік тапсырыс. Құзыреттілік – оқушының әрекет тәсілдерін жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі. Ақпараттық құзыреттілік – бұл жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті [11].

Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, Он-лайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болуы тиіс.

• білім беретін оқу орындарын қазіргі заманға сай жаңа ақпараттық құрал – жабдықтармен жабдықтау, интерактивті тақталармен, мультимедиялық кабинеттермен және арнаулы пәндер бойынша электрондық оқулықтармен қамтамасыз ету;

• Тарих пәнін оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын пайдалану бойынша білім жетілдіру курстары жиі ұйымдастырылуда.

Президент Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы жолдауында білім саласына инновациялауға ерекше басымдылық беріп отыр «инновациялық дамуда Қазақстанның өз базасын жасау қажеттігін, ең алдымен инноваторларды, жаңа буынның технократтарын дайындау маңызды міндеттерді жүзеге асыру». Сондай-ақ, Жолдауда көрініс тапқан экономикамыздың жетекші бағыты болып саналатын шағын және орташа бизнесті қаржыландыру, жұмыссыздықты азайту, тілдерді дамыту, демографиялық ахуалды жақсарту,

инновациялық кластерлердің инфрақұрылымын жаңғырту секілді маңызды шараларын ұйымдастыруын тапсырды [12]. Ондағы басты мақсат – барлық деңгейдегі білім берудің тиімді жүйесін қалыптастыру және жаңа сапаға көшуге дайындау, ғылыми- зерттеулерді әлемдік деңгейге шығару және оны инновациялық үрдістерге қатыстыру.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың биылғы Жолдауында оқыту үдерістеріне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу мәселелері кеңінен баяндалған. Осы бағытта мемлекет тарапынан ауқымды жұмыстар атқарылуда. Арнайы министрліктер мен оқу орындары әдістемелер мен технологияларды жіті меңгеріп, халықаралық тәжірибені толық зерделеуде. Аталған бағыттағы ауқымды жұмысты еліміздің білім беру жүйесінің көшбасшылары – Назарбаев Университеті мен Назарбаев Зияткерлік мектептері атқарып келеді. Мұнда өте білікті оқытушы және ғылыми құрам шоғырланған. Аталған мекемелер тарапынан оқыту, зерттеу және инновация мен оны іс жүзінде меңгеру салаларында ең алдыңғы қатарлы жетістіктер мен тәжірибелерге үнемі іздеу жүргізілуде. Қазақстанның жинақталған тәжірибесіне ыңғайлы, әлемдік ең жоғары үлгіге сәйкес келетін ұжымдық басқару жүйесі құрылуда.

Солардың ішінде білім беру саласының орны ерекше. Президент білім беру жүйесін жаңғырту бағытында алдымызға ұлан-ғайыр міндеттер қойды. Оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу уақыт талабы айқындап отыр. Сонда ғана Қазақстандық білім беру жүйесі одан әрі өркендеп, халықаралық стандарттарға теңесетін болады. Соңғы жылдары отандық білім беру мен ғылым салаларының дамуы жүйелі сипат алғаны үміттендіреді. Оқыту үдерісіне осы заманғы әдістеме мен технологияларды енгізу, «Назарбаев университеті», «Назарбаев зияткерлік мектептері» тәжірибесінен үйрену, профессор-оқытушылардың сапалық құрамын жаңарту, біліктілікті растаудың тәуелсіз жүйесін құру, жастардың білім алуға қолжетімділігін кеңейту, тәрбиелік құрамдарды нығайту сияқты мәселелер бәсекеге қабілетті тұлғаның қалыптасуына алғышарттар жасайды. Бір сөзбен айтқанда, тарихи құжатта толыққанды білім беру қағидаттарының парадигмасы белгіленіп берілді.

Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған кезекті жолдауында оқу үдерісіне осы заманғы әдістеме мен ақпаратты технологияны енгізу қажеттігін атап көрсетті. «Қазіргі кезде кезең-кезеңмен электронды құжат айналымына көшу жүзеге асып келеді. Жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технология кеңінен қолданылады. Ақпараттық технологияны белсенді меңгеру ісінде ақпараттық сайтты қайта құру жұмысын бастап кеттік. WAP-портал инновациялық жобасының іске қосылуы студенттердің, ата-аналардың емтихандар кестесін, рейтинг нәтижесін және аттестаттауды көруіне толық мүмкіндік береді»деп, білім саласындағы инновацияның жаңа бағыттарына тоқталады.

Бүгінде оқу-әдістемелік базаны кредиттік технологиясыз көзге елестетудің өзі қиын. Университеттің барлық ақпараттық ресурстары корпоративті клиенттерге электронды қызмет ұсынуға жұмылдырылған. Оқу үрдісіне оқытудың интерактивті технологиясын енгізу, оның ішінде, бейнеконтентпен қашықтықтан оқыту технологиясын қолдану, инженерлік-техникалық мамандықтар бойынша материалдық-техникалық базаны нығайту, электронды оқу залдарының санын көбейту, ғылыми-зерттеулерді ұйымдастыру кеңінен жалғасып келеді.

Қорытындылай келе, Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясында “Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек...” [14] деп, Қазақстан жастарының алдына жаңа міндеткерліктер жүктейді. Осы міндеттерді іске асыру мақсатында, болашақ мамандарға жан жақты сапалы білім беру, кәсіби шеберлікті қалыптастыру үшін жаңа инновациялық технологияларды меңгеру, оқытудағы тиімді шараларды дамыту негізінде ЖОО-ы мен халықаралық университеттер арасында тығыз байланыс орнаған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Мұсабек А. Заманауи білім берудегі инновациялық технологияларды пайдалану ерекшеліктері//«ТМД мүшелігіндегі елдердің білім беру қызметкерлерінің біліктілікті арттыру жүйесіндегі интеграциясы», Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары 27-28 қазан 2011 жыл
- 2 Демеева Ләззат. Ғаламдық ойлауға бейімдеу. «Қазақстан мектебі» №12 Алматы, 2003- 3 бет.
- 3 Раджерс Э. Инновация туралы түсінік. //Қазақстан мектебі, №4, 2006.
- 4 Бөрібекова Ф., Жанатбекова, Қусаинова А.А.Оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану ерекшеліктері//ҚазҰМУ Хабаршысы, №3, 2012.
- 5 Назарбаев Н. "Қазақстан-2030" Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: Білім, 1997ж, 176 бет
- 6 Бөрібекова Ф., Жанатбекова, Қусаинова А.А.Оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану ерекшеліктері//ҚазҰМУ Хабаршысы, №3, 2012.

7 www.teknology.kz.

8 Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Елорда, 2008.-Б 4-8

9 НӘбдіжәлиев. Тарих сабақтарында компьютерлік технологияны пайдаланып оқыту әдістерін қолдану. Қазақстан тарихы әдістемелік журнал. 2010. № 7 54-56 бет.

10 А. Жұмабаева. Қазақстан тарихын оқытудағы инновациялық технологияларды пайдалана білудің тиімділігі. Қазақ тарихы. -2012. № 7 33-36 бет.

11 Рысбаева А. Ақпараттық технологияның оқушы қызығушылығын арттырудағы орны. Қазақ мектебі.

12 Н.Ә. Назарбаев «Болашақты бірге қалаймыз!» Қазақстан Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Астана қаласы, Ақорда. 28.01.2011ж

13 Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан, 15 желтоқсан, 2012.

Н.А. Мухаметжанова¹

*¹Казахский агротехнический университет им. С.Сейфуллина
кандидат исторических наук, старший преподаватель*

ПРОБЛЕМЫ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Резюме

В данной статье исследуется польза обучения с использованием инновационных технологий. Эта цель состоит в улучшении производительности образовательного процесса. В статье указаны новые методы и техники обучения. Как доказано далее, любой новый метод является личным а так же временным планом. В данной статье указано что основой инновационного процесса является целостность формирования, применения и внедрения новостей.

Далее доказано что Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, утвержденная Указом №118 от 7 декабря 2010 года, предусматривает качественное образование и всестороннее развитие наших детей. В конце концов, по мере развития разума и мировой цивилизации внедряются новые требования к системе образования.

Ключевые слова: цель, технологии, образовательный процесс, образование, качество, инновации

N.A. Mukhametzhanova¹

¹ Kazakh Agronomical University. S.Seifullin, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer

PROBLEMS OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES OF TRAINING IN MODERN HISTORY OF CONTEMPORARY KAZAKHSTAN

Summary

This article explores the benefits of learning using innovative technologies. This goal is to improve the productivity of the educational process. The article describes new methods and techniques of teaching. As shown below, any new method is a personal as well as a temporary plan. This article indicates that the basis of the innovation process is the integrity of the formation, application and implementation of news.

It is further proved that the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, approved by Decree No. 118 of December 7, 2010, provides for the quality education and comprehensive development of our children. In the end, as the mind and world civilization develop, new requirements are introduced to the education system.

Keywords: purpose, technology, educational process, education, quality, innovation

З.Б. Мырзатаева¹, Ж.С. Ерденбекова²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zabyra73@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Астана қ.
E-mail: Jan.e73@mail.ru

МЕКТЕПТЕ ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫ (КҮНДЕЛІКТІЛІК ЖӘНЕ АЙТЫЛҒАН ТАРИХ БАҒЫТЫ ЖӨНІНДЕ)

Аннотация

В статье рассматриваются основные современные образовательные технологии, методы и приемы преподавания отечественной истории.

История является одним из наиболее важных дисциплин в учебном процессе общеобразовательных учреждений с точки зрения нравственно-патриотической, идеологической и культурологической направленности. Поэтому, одной из главных задач современного учителя истории является воспитание патриотизма, любви к своей Родине, гражданской позиции, лидерских качеств. Воспитание этих качеств в первую очередь зависит от самого учителя. Современный учитель должен быть высоко эрудирован, патриот своей Родины. Существует множества современных инновационных технологии как сделать урок интересным, содержательным свои уроки.

Статья содержит объемный материал полученный научно-исследовательским центром «Айтылған тарих».

В итоге автором статьи предлагается внедрение в учебный процесс школы элективные курсы как «Айтылған тарих» и «История повседневности» который способствует к формированию личностных качеств учеников.

Ключевые слова: устная история, ученики, школа, респонденты, воспоминание, устные источники

Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Назарбаев Университеті студенттері алдында оқыған «Қазақстан білім қоғамы жолында» атты дәрісінде «Озық халықаралық тәжірибе негізінде мектеп жасына дейінгі тәрбие мен білім беруде оқытудың қазіргі заманғы әдістемелерін енгізу қажет. Олар инновациялық, ал білім беру технологиясы креативті болуы тиіс» [1], - деп көрсетті. Әсіресе білім беру жүйесінде тарих сабағын оқытуды жаңа сұраныстарға бейімдеу - қоғамда мемлекетшілдік сана мен мемлекеттік бірегейлік, интеллектуал ұлт қалыптастыру сияқты қоғамдық маңызы зор істерге жол ашады. Сондықтан мектеп оқушыларына тарих пәнінен жаңа сапалы білім берудің өзектілігі күн тәртібінен түспек емес.

Инновациялық технологиялар қарқынды дамыған ХХІ ғасырда тарих сабағын тек оқулық құралдарымен оқыту жеткіліксіз, білім тарихи деректер, фильмдер, көркем әдебиеттер арқылы да берілгені жөн. Пәнаралық тоғыста сабақ өту оқушылардың көзқарас аясын барынша кеңейтеді және оларды өзіндік пікірі бар тұлға ретінде қалыптастырады.

Бүгінгі күнде әлемде тарихты зерттеу және оқыту ісінде «күнделікті өмір тарихы» және «айтылған тарих» сияқты жаңа технологиялар кең өріс алуда. Батыстық тарихнамада «антропологиялық төңкеріс» (антропология, тарихи антропология (грек сөзі - (anthropos-адам) - адамның табиғаты туралы ілім, тарихнамада зерттеу объектінің өзегі ретінде адамның күнделікті өмірін, ондағы материалдық және мінез-құлықтық, әдет-ғұрыптық ерекшеліктер мен өзгерістері нысанаға алынады) аталған бұл ғылыми бағыттардың ерекшелігі - тарихи зерттеулердегі басымдылықтың қарапайым қоғам мүшесінің күнделікті өмір тіршілігін баяндауға берілуінде. Қарапайым адамның өткен өмірін танып білуде сол адамның өз ауызымен баяндалатын куәлігінің дерек ретіндегі маңызы ерекше.

Тарихи білім берудің жаңа технологияларының бірі – Айтылған тарих. 80-90-100 жастағы ата-әжелеріміздің балалық және жастық шағы осыдан жарты ғасырдан астам уақытта жүріп өтті. Олар өмір сүрген соғысқа дейінгі (ұжымдастыру, кәмпескелеу, ашаршылық), соғыс (ҰОС) және соғыстан кейінгі (50-60 жж) жылдардан айтқан естеліктері сізді бірде мұңға батырса, бірде жылы сезімдерге бөлейді. Олардың советтік қоғамда өткен биографиялық естеліктері – отбасы, ата-анасы, бауырлары (олардың тағдырлары), өскен ортасы, ауылы, киген киімі, тұтынған тағамы, оқыған кітабы, мектептегі, еңбектегі күнделікті өмір тарихы әйтеуір сізді (мұғалімдерді) және оқушыларды бей-жай қалдырмасы анық. Міне мұндай бағыттағы зерттеу жұмысын ғылымда – «Айтылған тарих» әдісі деп атайды.

Қазақ қоғамының тарихын жаңа сапа және мазмұнда зерттеп білуде айтылған тарих, күнделікті өмір тарихы делінетін жаңа методологиялық таным құралдарының маңызы зор. Өйткені ұлттың өткен жолы осы уақытқа дейін макротарих тұрғысынан зерттеліп және баяндалып келді, сондай-ақ ол кеңестік кезеңде белгілі себептерге байланысты идеологиялық тапсырыстарды орындауға тиісті болды. Ұлт тарихын, оның түрлі кезеңдер мен саяси жүйе жағдайында жүріп өткен жолын түрлі идеологияланған және саясаттанған талдаулар мен тұжырымдардан аршып алудың бірден-бір тиімді жолы тарихнаманың осы жаңа бағыттарына сүйену болса керек. Сонымен бірге бұл тарихи зерттеудің әлеуметтік өмірге тереңдеп ене түсуінің (социализация) кезекті кезеңдегі көрінісі ретінде қабылданғаны жөн. Басқаша айтқанда, қазіргі таңда әлеуметтік тарих жаңа мазмұнға ие болып, ендігі уақытта таптар, ірі әлеуметтік құрылым және институттармен қатар отбасы, әулет, шағын қауым сияқты әлеуметтік микро-құрылымдар тарихы да зерттеу объектісіне айналмақ.

Болашақ үлкен азаматтың негізі мектепте қаланатындығын, яғни, тарих және басқа да пәндерді оқу барысында отан, атамекен, ел мен жер сияқты құндылықтар төңірегінде еркін ой қорытудан басталатындығын ұмытпайық.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ХХІ ғасыр бұл - ақпараттық қоғам ғасыры. Бүгінде білім алушылар орасан зор ақпараттық кеңістіктің субъектісіне айналып отыр. Бұл жөнінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «қазіргі заманғы білім берудің перспективалық міндеті - ол сындарлы ойлай білетін және ақпараттар ағынында бағдар ала білуге қабілетті адамдарды даярлау» [2], - деді. Сондықтан да олар ақпараттық көпірдің тұтқынына айналмай, керісінше сол жаңа мәліметтерді тиімді пайдалана білуді үйреніп, оларға сыни көзқараспен қарап, нәтижесінде ғылыми жоба, реферат, презентация, фильм даярлауды игере білгені жөн.

«Күнделікті өмір тарихы» және «айтылған тарих» сияқты қоғам тарихын танып білудің тың әдіс-құралдары арқылы мектеп жасөспірімдеріне жаңаша мазмұндағы білім беру көзделінеді. Аталған ғылыми әдіс-құралдар тарихи процестің алуан-түрлі жаңа қырларын ашуға көмектеседі.

Әрбір азамат өзінің өмірлік тәжірибесінің ғылым үшін маңыздылығын сезінетін болады, сол арқылы жеке тұлғаның азаматтық санасының қалыптасуына жағымды ықпал жасалынады.

Айтылған тарих – сабақ барысында және сабақтан тыс уақытта отбасы, туып-өскен ауыл және өңір тарихы жөнінде түрлі фактілік материалдар жинауға, өңір және оның адамдары жөнінде аңыз-әңгімелер, биографиялық материалдар қорын жасап оларды жариялауға, сол арқылы назардан тыс қалған дереккөздерін ғылыми айналымға қосуға мүмкіндік береді.

«Айтылған тарихтың» әдіс-құралдарын игеру жас зерттеушіге күнделікті өмір тарихын түсінуге және оны жазуға да жол ашады. Зерттеудің бұл құралы әсіресе өткен советтік кезеңдегі қоғамды сол заманда өмір сүрген, яғни, қазіргі уақытта көзі тірі куәгерлер көзімен зерттеп тануға оңтайлы.

Өткен советтік қоғам тарихын зерттеп білу мектеп оқушыларына бүгін қандай қоғамда өмір сүріп жатқандықтарын тура түсіну үшін қажет. Өйткені А.Байтұрсынұлы айтқандай, өткен күн бүгінгі күннің анасы, яғни бүгінгі заман өткен заманның жалғасы, олардың арасында терең сабақтастық жатыр.

Сол себепті оқушылар өткен және бүгінгі өмірдің өзара сабақтастық байланысын түсініп өскенде ғана өз ортасына баға бере алатын болып өседі және қоғамды дамытуға үлес қоса алатын қабілетті, жасампаз, интеллектуал тұлға деңгейіне көтеріле алады [3]. Жасөспірім оқушылар мектеп қабырғасында кітап пен ұстаздар ұсынатын даяр материалдармен шектеліп қалмай, шынайы өмірлік процестердің ортасында жүргені дұрыс, тарихты куәгерлердің «жанды дауысын» ести отырып танығаны жөн. Аға буынмен бетпе-бет сөйлесу, олардың өткен заман, ондағы оқиғалар мен жеке тұлғаларға байланысты айтқан ойлары мен жасаған тұжырымдары жас адамға өткен тарих жөнінде түсінік және талғам қалыптастыруға көмектесетін болады.

Айтылған тарих аясында адамдардың өмір сүру жағдайлары, еңбектегі, демалыс күндеріндегі өмірі (тұрмысы, тамақ нәрі, емделу әдістері, әлеуметтік бейімделуі, өмір сүру дағдылары т.б.) зерттеуге алынады, сонымен қатар, билік механизмін, оның «кішкентай» адам өміріне ықпалы мен әсерін анықтауға мүмкіндік береді, яғни, айтылған тарих - қоғамда өзіндік орны бар, бірақ, көлеңкеде «атаусыз», «үнсіз» қалып қойған қарапайым халықтың тарихы. Сондай-ақ, белгілі дәрежеде советтік типтегі қоғамның күнделікті тыныс-тіршілігінің тарихы десе де болады.

Жоғарғы сыныпқа көшкен оқушыларға айтылған тарихпен айналысу олардың ізденістік-шығармашылық дағдыларын қалыптастыру үшін де маңызы зор: пәнаралық байланыста жұмыс істей отырып, олар «жанды тарихпен» бетпе-бет кездесетін болады, бұл тұрғыдан оқушылар қоғамтанудың журналистика, психология, әлеуметтану сияқты салаларына жақындай түсіп, бойларын үйрететін болады. Сонымен қатар ұжымдық деңгейде және жеке жұмыс істеу мәдениетін игеруге дағдыланады. Осымен бір мезгілде жасөспірімнің ішкі «Менінің» оянуына оңтайлы жағдай туындайды.

Мектеп оқушылары ғылыми зерттеу ісіне қойылатын талаптарға сүйене отырып, мәселені зерттеуші-ғалым ретінде қарастыру мүмкіндігіне ие болады. Оқушылар бойында отаншылдық, мемлекетшілдік сияқты қасиеттерді қалыптастыру және сондай-ақ, отан тарихы сабағын шынайы өмірмен байланыста оқыту айтылған тарихтың негізгі мақсаты болып табылады.

Айтылған тарих жобасының қажеттілігі жөнінде. Айтылған тарих жобалары жекелеген адамдардың тарихи мұра қорын құру үшін, оны уақыт өткен сайын толықтырып отыру үшін қажет. Осындай жолмен өткенді болашақ ұрпаққа жеткізе аламыз. Ал мұндай жинақталған қор:

- біріншіден, ғалымдарға зерттеу жұмысы үшін пайдалы. Олар мәселе төңірегіндегі негізгі ақпараттық дерек материалдарын Айтылған тарих қорынан ала алатын болады;

- екіншіден, сұхбат материалдары болашақ ұрпаққа тарихи мұра болып қалады.

Тарихшылар үшін өткеннен қалған іздің бәрі құнды, қажет. Мейлі заттай болсын, мейлі ауызша алынған ақпараттар болсын. Ал «жанды тарих» көрсетулері тарихшы үшін таптырмас қымбат қазына. Тарихи оқиғаның куәгерлерінен мәлімет алу және оны қорыту архивтік құжаттармен жұмыс істеуден әлдеқайда тиімді, сонымен бір мезгілде әлдеқайда ауыр десек қателеспейміз. Себебі, «жанды деректер» немесе респонденттер сізді қызықтырған мәселе төңірегінде мүлдем жаңа ақпараттармен таныс етеді, ал бірақ та бұл кейде, сұхбатты жүргізген тарихшының кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты болмақ. Мұрағаттағы деректер сізді қалай адастырса, түрлі ойларға жетелесе, міне айтылған тарих деректері де сондай күрделі теориялық талдауларды қажет етеді. Сондықтан айтылған ақпараттардың шынайылығын анықтау кәсіби тарихшыға жүктелетін міндет. Айтылған тарих дерекқоры ғалымдар жұмыстарының сәтті, әрі сапалы орындалуында өзіндік ықпалы зор.

Айтылған тарих жобасы:

- Мәдени ұйымдар;
- білім беру мекемелері;
- әулеттік топтың өкілдері;
- өкімет орындарының тапсырысымен;
- кәсіби қауымдастықтар;
- тарихи оқиғаның куәгерлері үшін қажеттілік тудыруы мүмкін.

Соған сәйкес, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың жанынан ашылған «Айтылған тарих» ғылыми зерттеу орталығы (жетекшісі ҚР ҰҒА академигі, профессор М.Қ. Қойгелдиев) орындаған «Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты ғылыми-зерттеу Жобасы бойынша өңірдің күнделікті өмір тарихы (очерк, деректі фильм) жазылды [4]. Елішілік экспедициялық зерттеулердің негізінде соғыс жылдарында орын алған тылдағы ашаршылық, қуғын-сүргін сияқты биліктің қатаң репрессиялық шаралары жан-жақты көрсетілді. Советтік жүйеде өмірге келген құжаттар халық өмірін толыққанды ашуда дәрменсіз. «Е-е-е соғыс жылдары еді ғой, елдің бәрі де қиналды...» делінетін заман куәгерлерінің сол көнбіс мінезі бүгінге дейін қалған. Жеке адамдармен жүргізілген сұхбат барысында бір елдің бүтіндей тарихы сөз етіледі. Сол аз уақыт ішінде санада зор сілкіністер туындайды. Зерттеушісін өз заманына бірден баурап алады. Сондай өмір оқиғаларынан қысқаша үзінділер келтіру де орынды болмақ:

«- Мен 4-ші класта оқып жүр едім, мамыр айында, бір милиция кіріп келді де, «Әй! халық жауының баласын неге оқытып жүрсің, ал сен шық кластан», - деп, - мектептен шығарып жіберді. Тәуірбай дейтін мұғалімім үндемеген қалтында, шығымнан қысып ұстап «бара ғой, айналайын», - деп шығарып салды. Совхоздың 70-80 орда қойын бағып, ауыр еңбекте жүрген анама шағымдана алмай, суға кетпек болдым.

Ал, 1944 жылы 18-ге толар-толмас шағымда майданға өзім сұранып аттандым. Тоқсандағы Жамбылдың «Ленинградтық өренім» деген өлеңі кең тарап, қоғамды құшағына алған мезгілі еді. Міне Жамбыл да Ленинградты өлеңімен қорғауда, «қайсың менімен бірге майданға аттанасыңдар?», - деп, 4-5 жігітті үгіттеп көріп едім, олар «бармаймыз», - десті. Мен комсомол ұйымына бардым да, өтінішімді қалдырып кеттім. Әкем «халық жауы», ал мен болсам «халық жауының» ұлы емес екендігімді нақты ісіммен дәлелдегім келді. Мұны естіген анам болса, қамығып, «анау да байдың баласы, ал анау молданың баласы, олар неге бармайды, сен неге баруың керек?» – деп жылап есімді шығарды. Қайтсін енді, мен оның жалғызы едім ғой [5, 325-337 бб], - делінген Мүтәліп Ережепбаевтың (1926 ж.т.) әңгімесінен, елде орын алған советтік биліктің 30-40 жылдарындағы суық саясатының ызғарын сезіне аламыз.

Айтылған тарих әдісі негізімен алынған мына дерекке назар аударайық. Мұнда тылдағы әйел-ана әңгімесі беріледі. Әйел адамдар күнделікті өмір тарихын детальды түрде көрсетуде үлкен шебер иесі. Соғыс жылдарының қайғы мен мұңға толы картинасын тыл ардагерлерінің бірі - Шпомаева Райхан (1915 ж.т.) өз өмірінің тәжірибесі арнасында: «- Бригадир қызметіндегілер соғыстан қайтқан бірлі-жарым ер

азаматтардан және басым бөлігі әйелдерден болатын. Олар жас қыздар мен келіншектерді кәдімгі тұтқындағы адамдай түрлі жұмыстарға жегіп қоятын. Бірде балама қызылша шығып қатты ауырды. Сол кезде есімде бригадир есігімнің алдына келіп, мені жұмысқа алып кетті. Ал жұмысқа, жарығым-ау, бармасқа болмайды ғой. Соғыс жүріп жатыр. Оның үстіне, бармасаң сені соғысқа жібереміз дейді, - Менің бригадирлерімнің бірі соғыстан мүгедек болып оралған және екі бірдей майдангер ұлдары Әлімбек пен Бозымбектен айрылған сормаңдай, шерлі кісі болды. Бригадир ретінде шектен тыс қатал еді».

Райхан ана тағы бір бригадирі жөнінде: «Әсіресе, мына Түпкіақырда бір арғын болған. Сол ат ойнатып келгенде төбе шашым тік тұрушы еді менің. Шығыныңды төле, бер! - деп, жекіп соғыс салығын ақшалай да, заттай да алатын. Қараңғы түнде жұмыстан келген бойда енеміз екеуіміз отыра қалып, сонау түн ауып кеткенше қолғап тоқитынбыз. Уақытымыз тапшы болғандықтан, егістіктің басында да отырып тоқушы едік. Қиналған күндерім көп болды, талай жыладым. Күздің қара суығында киер жылы киімім жоқ дірдектен, батпақтан арбаны жүргізе алмай қор болатынмын» [6, 289-298 бб], - деп баяндаған еді. Міне, осыған ұқсас өмірлер заманның түрлі қырларын көрсетіп бере алады.

Орталықтың орындаған бұл жұмыстарының нәтижесінде жамбылдық 40-жуық ардагерлерден тарихи сұхбат алынып, мұрағатқа тапсырылды.

Дерекқорын пайдалану мүмкіндіктері. Тарихи сұхбат материалдарын білім беру мақсатында, зерттеу ісінде және жарнама мақсатында пайдалануға болады. Ол деректерді:

- Веб-сайттарда;
- жинақ кітаптарда;
- салтанатты жиындар мен мерейтойларда (отбасылық тарих мақсатында);
- бұқаралық құралдарда;
- кітаптар мен деректік фильмдерде пайдалану мүмкіндіктері бар [7].

Айтылған тарих деректерінің артықшылықтары. Кәсіби тарихшылар үшін өткенді тануда түпнұсқа деректер: архив құжаттары, газеттер, күнделіктер, хаттар, суреттер, естеліктер ж.б. материалдар қажет. Ал бірақ айтылған тарих ақпараттарының жазба дереккөздерінен бірнеше артықшылықтары бар. Тарихи сұхбатта ешқандай жазба деректерде кездеспейтін ақпараттарға қол жеткізу мүмкіндігі бар. Ресми құжаттардан қарапайым адамдардың өмірі жөнінде ақпараттар таба алмайсың, онда басым көпшілік жағдайда саясаткерлердің, белсенділердің, қоғам көшбасшыларының есімдері жазылады. Сондықтан түлғатанулық зерттеу істерінде тек қана жазба деректеріне сүйену жеткіліксіз болмақ. Тұлғаның табиғи-мінезін ашуда, күнделікті өмірін, жан дүниесін тануда бұл жансыз деректік қор дәрменсіз. Ал «жанды тарих» сапарына шықсаңыз тарихи заманның кейіпкерлері өткен өмір құрылымын тамаша көрсетіп бере алады. Соған сәйкес орталықтың «Менің ғылымдағы өмірім» атты жобада академик Р.Сыздықова өз өмірінен архив құжаттарынан кездеспейтін мол тарихи әңгімелер айтады. Соның бірінен:

«...Алға поселкасында үнемі нан жетпей қалатын. Кезекте тұрамыз. Кезекке түннен тұрамыз.

Қара суық. Үстімізде жөнді киім жоқ. Отыз-қырық адамбыз. Қараңғы түскенде бір кишкентай бала, шамамен 6-7-лерге келмеген болу керек, жүгіреді, жылайды, кәдімгідей даусын шығарып, бір уақытта тұрып: «Адам деген тоңады екен», – деп дауыстап жылады. Осы сөз құлағымнан әлі күнге дейін кетпейді. Алты жасар бала философиялық жаңалық ашты. Бала жүгіргенде жылынаатынын сезе ме, ұзап кетпей, біздерді айналып жүгіреді, жылайды еңкілдеп ...

Мен егер жазушы болсам, кітаптың атын «Адам деген тоңады екен!» деп қойып, сол соғыстың кезіндегі жоқ-жұқана, бала-шаға, қатын-қалаштардың көрген күнін жазар едім ... [8, 82-111 бб] – делінген әңгімеде оқиға кейіпкерлерінің барлық іс-қимылы, ортасы, қайғысы толық қамтылады. Міне осы сияқты мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Ал бұл тарихи оқиғаны, әңгіме айтушының сол сәттегі тебіренісін, дауысын, өткенін еске алып мұңға батқан жүзін көре тыңдау зерттеушіні, мектеп оқушыларын эмоциясыз қалдыруы мүмкін емес. Ал тарих ғылымының қызметі – жас ұрпақты отанының жүріп өткен жолына құрметпен қарауға үйрету немесе отансүйгіштікті бойына дарыту, тарихи танымдық сананы қалыптастыру, халықты мемлекеттік бірегейлікке ұйыту. Мұндай ақпараттар архивтік ресми құжаттарда көрсетілмейді.

Айтылған тарих дерекқорын құрудың тиімді жолдары. Сонымен қатар айтылған тарих электрондық-сандық ғасырда көп шығынның орнын толтыра алады. XIX-XX ғасырларда зерттеушілер алыс шақырымдардағы байланыс мәселесін хат алмасу арқылы шешті. Ал қазір байланыс орнын телефон, электронды почта және веб-коммуникация ауыстыра алады. Айтылған тарих жұмысы тоқтап қалса, XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр басындағы тарихтың ізінен мәңгілікке көз жазып қалуымыз мүмкін. Сондықтан біздің елімізде өзі де кешігіп басталған істі жүргізу қажет және оны жалғастырушы буын даярлағанымыз дұрыс.

Соған сәйкес Орталықтың тәжірибесінде соғыс жылдарында Қазақстан жеріне саяси депортацияға

ұшыраған поляк азаматтарымен, Ресей Федерациясы азаматтарымен электронды почта арқылы хат алмасуға, олардан естелік материалдарын алуға мүмкіндік туды. Жаңа технологиялық байланыс құралдары арқылы отан тарихнамасын байыта түсетін жанды, мол ақпараттар қоры жинақталды. Төменде «Халық тарих толқынында» атты бағдарламаның аясында орындалған жұмыс нәтижелерінің бірі – поляк азаматтарының естеліктерінен үзінді келтіріледі. Мұнда поляк азаматтарының советтік жүйедегі ауыр тұрмысы баяндалады. Сталиндік қаһарлы репрессияға ұрынған поляк халқы жазалаудың ылғи да ауыр салмағын иығымен көтеріп жүрген алыс шалғайдағы қазақ жерлерінде өмір сүрді. Сондай ауыр тұрмыстың куәгері болған, бүгінде Польша Республикасының азаматы Стэфан Крупиньский, Оңтүстік Қазақстандағы Құрсай колхозындағы өмірінен мынадай естелік жазады:

«... Сары мысық. Білмеймін қайдан келгенін, әйтеуір үйдің жанына бір үлкен сары мысық келді. Ал біздің ас ауқатымыз таусыла бастаған болатын. Біз бір күннен екінші күнге әуірімдеп жүрек жалған келген болатынбыз. Тіпті кірпілерді аулай бастаған едік. Біз бұл мысықты үйге шақырып, кіргіздік. Әкем оны ұстап алған соң өлтіре бастады. Екінші қолында балға мен өткір пышақты ұстады. Ол балғамен ұрғанда мысық өлмек тұрмақ, одан сайын ырышып кетті. Тіпті жантүршігерлік дауыспен әкемнің тамағына жабысып қалды. Мен бұл сұмдықтан қатты қорыққаннан естімеу үшін құлағымды жауып, көрмеу үшін бұрышқа тығылдым. Әкем сасқаннан мысықтың жарылған басынан бірнеше рет ұрды. Бұл картина тым қорқынышты еді. Бұл еттің дәмі менің есімде жоқ» [9].

Соғыс жылдарында адамдар басым көпшілік жағдайда ауыр еңбектерге жегіліп, ашаршылықтан өмірден озып жатты. Ал советтік методология соғыс жылдарының ақиқатын ешқашан ашып жазған емес.

Айтылған тарих ол - халықтың еркін дауысы. Сондықтан аға ұрпақ көрсетулері мен тәжірибелеріне үлкен құрметпен қарап, аудио-видео таспаларға мұқият жазып, олардың бүгінгі көзқарастары жөнінде айтатын ойларын жинау қажет іс болмақ. Сол арқылы біздің болашағымыз бой түзейтін болады. Сонда ғана тарихи сабақтастық орнайды. Мемлекеттік бірегейлік сана нығаяды.

Айтылған тарих көпқырлы мәселелерге үңілуге үйретеді. Мысалы тіл білімі, химия ғылымы мамандарымен жұмыс істеу барысында ғылымның тарихын, тілдік ерекшеліктерін, ғалымдардың ғылымдағы өмірімен таныса отырып, өз қоржынымызға да жаңа ғылыми терминдер қостық, сол сияқты малшылардың, егіншілердің, кеншілердің еңбектегі ғұмырын зерттеу жаңа терминдерді игеруге жетеледі. Міне сол себепті, «Тарих үшін күрес» еңбегінің авторы француз тарихшысы Люсьен Февр «тарихшылар, географ болыңыздар! Құқықтанушы, әлеуметтанушы, психолог... болыңыздар!» деп ұран тастауы тегін емес еді.

Міне осыларды есепке ала отырып, айтылған тарихтың танымдық, тәрбиелік қызметі зор деп білеміз. Сол себепті республикамыздың отаншыл азаматтарын тәрбиелеуде бұл жаңа технологияны игеру аса қажет әрі маңызды болмақ. Сонымен, төменде «айтылған тарихты» мектепте оқытудың артықшылықтары мен ерекшеліктері жөнінде былайша қорытамыз:

- Оқушылар бойында отаншылдық, мемлекетшілдік қасиеттерді қалыптастырады.
- оқушыларды ғылыми шығармашылыққа баулиды;
- ақпараттармен жұмыс істеуді үйренеді;
- ғылыми жоба нәтижелерін белгілі бір ортада қорғауға, еркін сөйлеуге, ғылыми жұмысты рәсімдеуге, презентациялар мен фильмдер жасауға үйретеді; Соған сәйкес оқушының коммуникативтік біліктілігі артады (мұғалім мен оқушы арасындағы алшақтықты жою, көпшілік ортада сөз алу, ойын, пікірін білдіру т.с.с.); Оқушылардың шығармашылық ізденісі түрлі конкурстарға қатынасуымен аяқталады.

Библиографиялық тізім

1 Қазақстан Президентінің Назарбаев Университеті студенттері алдында сөйлеген сөзі. Қазақстан білім қоғамы жолында // «Егемен Қазақстан», 2012 жылғы 6 қыркүйек.

2 Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і студенттерінің алдында сөйлеген сөзі. Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: Болашаққа интеллектуалдық секіріс. //Егемен Қазақстан, 2009 жылғы, 14 қазан.

3 Қойгелдиев М.Қ., Мырзатаева З.Б., Тарих пәнінен білім берудің жаңа технологиясы. Жалпы білім беретін мектептерде өткізілетін элективті курстар үшін дістемелік құрал. Алматы,: Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «Ұлағат» баспасы, 2014. - 32 б.

4 Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.) Ғылыми-көпшілік басылым / Қойгелдиев М.Қ., Жангуттин Б.О., Мырзатаева З.Б. ж.б.– Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет + 8 жапсырма.

5 Мүтәліп Ережелбаевпен (1926 ж.т. Тараз қаласының тұрғыны) сұхбат. Сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. // Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.) Ғылыми-көпшілік басылым / Қойгелдиев М.Қ., Жангуттин Б.О., Мырзатаева З.Б. ж.б.– Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет + 8 жапсырма.

6 Райхан Шомаевамен сұхбат (1915 ж.т. Байзақ ауданының тұрғыны). Сұхбатты жүргізген Мырзатаева З.Б. // Жамбыл облысы Ұлы Отан соғысы жылдарында (1941-1945 жж.) Ғылыми-көпшілік басылым / Қойгелдиев М.Қ., Жангуттин Б.О., Мырзатаева З.Б. ж.б.– Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 584 бет + 8 жапсырма.

7 Мырзатаева З.Б. «Айтылған тарих дерекқорын құру және оны құжаттау»: оқу-әдістемелік құрал. / Мырзатаева З.Б., - Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2016. – 112 б.

8. Академик Р.С. Сыздықовамен сұхбат (1924 ж.т.). Сұхбатты жүргізген ҚР ҰҒА академигі М.Қ. Қойгелдиев // Менің ғылымдағы өмірім.(Ғалымдармен 22 сұхбат) Ғылыми басылым / М.К. Қойгелдиев., Б.О. Жангуттин, Мырзатаева З.Б. ж.б // под редакцией М.К. Қойгелдиева. – Алматы, «Ұлағат» баспасы, 2014. – 472 бет.

9. Польша республикасының азаматы Стэфан Крупинскийдің естелік кітапшасынан. Электронды почтамен хат алысып, байланысты жүргізген М.Қойгелдиев, З.Мырзатаева 16.10.2015 ж // Р.С. материалдардармен алмасуға көмектескен Польша азаматы Тадеуш Исанский (Репрессия құрбандары мен жер аударылған поляк азаматтарын еске алу Қоғамының мүшесі).

Z.Myrzatayeva¹, Zh.Erdenbekova²

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law Kazakh National Pedagogical University after named Abay, Republic of Kazakhstan, Almaty
e-mail: zabyra73@mail.ru

²Senior lecturer of Department of History, Eurasian National University after named L.N. Gumilev Republic of Kazakhstan, Astana
E-mail: Jan.e73@mail.ru

THE ATTRITION OF NATIONAL IDENTITY

Summary

The main modern educational technologies, methods and methods of teaching national history are considered in article.

The history is one of the most important disciplines in educational process of educational institutions from the point of view of moral and patriotic, ideological and culturological orientation. Therefore, one of the main tasks of the modern teacher of history is fostering patriotism, love to the Homeland, a civic stand, leadership skills. Education of these qualities first of all depends on the teacher. The modern teacher has to be highly erudite, the patriot of the Homeland. There are sets modern innovative technologies how to make a lesson interesting, substantial the lessons.

Article contains the volume material received by Aytylgan Tarikh research center.

As a result the author of article offers introduction in educational process of school elective courses as "Aytylgan tarikh" and "The daily occurrence history" which promotes to formation of personal qualities of pupils.

Keywords: oral history, students, respondents, memories, oral sources

УДК 378.016:94(574)
ГРНТИ 03.01.09

С.Б. Мұсабаев¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің
3 курс докторанты, Алматы қаласы, Қазақстан

ӘДІСТЕМЕ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада оқыту әдістемесі мәселесі қарастырылады. Автор өз мақаласында оқытудың принциптерін ашады. Оқытудың негізгі принциптерін аша отырып, автор тарихты оқытудың принциптеріне көңіл аударады. Сонымен қатар автор оқыту методикасына анықтама бере отырып, зерттейді. Бүгінгі таңда оқытудың мақсаттары негізгі үш мәселеге негізделгені белгілі. Олар білімділік, дамытушылық және тәрбиелік мақсаттар болып табылады. Мақалада бүгінгі оқытудағы ерекшеліктерді ескере отырып, сабақ берудегі жана мақсаттармен толықтыруға ұсыныс жасалады. Оқыту барысында оқытушы тарапынан іске асуы тиіс мақсаттар қатарында ұйымдастырушылық, құрылымдық, психологиялық, кеңес берушілік, бақылаушылық сынды маңызды қызметтерді мәселе етіп көтереді.

Мақалада оқыту әдістемесі мәселесінде бірнеше жетекші мамандардың ой-пікірлерін келтіре отырып, оқыту әдістемесіне қатысты өзіндік қорытындылар жасалады. Сондай-ақ автор тарихты оқыту әдістемесінің міндеттерін жіктеп қарастырады.

Кілт сөздер: білім, студент, ғылым, пән, тарих, педагогика, әдістеме, мақсат, жүйе, тұлға

«Білім» – педагогика саласының негізгі ұғымдары қатарына жатады. Жалпы қалыптасқан қағидаға сай, білім – тұлғаның біліктілігі және дағдығысын қалыптастыратын білім беру мен тәрбие үдерістерінен

тұратын арнайы ұйымдастырылған жүйе болып табылады [1]. Ал педагогикалық білім беру жалпы білім беру жүйесімен етене байланысты. Өз кезегінде білім беру ісі көп жағдайда арнайы пән шеңберіндегі оқытудың әдістемесі мәселесіне көңіл бөлуді қажет етеді. Жалпы білім берудегі негізгі мақсат – сала бойынша өзіндік таным қабілетін арттырумен қатар, рухани әрі шығармашылық тұрғыда бірегей тұлға болып қалыптастырып, студенттің өзіндік өзегіне ие бола алуы болып табылады. Бүгінгі күні жоғары оқу орындарында білім беру ісінде студенттердің назарын өзіндік таным мен өзін-өзі дамыту, қоршаған орта мен өмірде өзінің орнын таба алу сынды маңызды мәселелерге ден қойылады. Сонымен қатар білім берудің мақсатын әлеуметтік және тұлғалық аспекті де қарастыруға болады. Әлеуметтік мақсатын білімге деген қоғам талаптарымен түсіндірсек, тұлғалық аспектісі студенттің өзіндік қалыптасу мәселесімен тығыз байланысты. Әрине білім беру ісін қоғам мен тұлға арасындағы байланыс тұрғысынан түсіндірудің өзіндік қайшылықтары бар. Жеке тұлғаның мақсаттары үнемі қоғам талаптарымен сәйкес келе бермейді. Дегенмен жалпылама тұрғысынан келгенде қоғам талаптарын, яғни білімді ұрпақтың қалыптасуына деген тілекті әр студент жете түсінеді. Ал тиімді оқыту мәселесінде сөз жоқ әдістеме және оның пән бойынша білім берудегі орны қандай деген мәселені өзекті ете түседі.

XX ғасырдың 60 жылдары оқу пәнінің әдістемесі белгілі бір пәнді оқытудағы заңдылықтарды зерттейтін педагогикалық ғылым ретінде қарастыру кеңінен тарала бастады [2]. Сондықтан ұзақ жылдар бойына зерттеушілер әдістеме сөзінің мән-мағынасын осы анықтаманың шеңберінде түсініп келген болатын. Кейіннен оқытудың әдістемесі сөзінің бұл анықтамасына қоса оны оқытуға қойылатын нормативтік талаптарды білдіретін әдістемелік элементтерді бойына жинаған жүйе деп түсіндіре бастады. Әдістеменің нысаны білім беру, тәрбие мен оқыту барысында анықталады. Сондықтан әдістеменің негізгі зерттеу нысаны оқу үдерісі болып табылады деп айтуға толық негіз бар. Жоғары оқу орындарында тарих сабақтарын оқыту ісі де тек тарихи оқиғалар туралы мәліметтер берумен ғана шектелмеуі тиіс. Өйткені тарих және тарихи білімнің негізінде студенттері қоғамдағы құбылыстар мен үдерістерді болжай алу сияқты құзіреттіліктерге ие болуы тиіс. Тарихи білімнің тұлғаның зияткерлік және моральдық-этикалық тұрғыдан рухани қалыптасуында да қомақты үлесі бар. Ең бастысы тарих студенттің ой-саналық тұрғыдан дамуына өз әсерін тигізеді. Өйткені оқу үдерісі барысында студенттер ойлаудың түрлі әдіс-тәсілдерімен, атап айтқанда талдау мен синтез, индукция мен дедукция, жалпылау мен нақтылау, аналогия және тағы да басқалары. Тарих сабақтары арқылы студенттер төзімділік пен мақсатқа жете алушылық, таным белсенділігі мен өзіндік әрекет ете алушылық, сыни ойлау және өзінің пікірі мен көзқарасын дәлелді түрде қорғай алу сияқты дағдыларды өз бойында қалыптастыра алады. Демек жоғары оқу орындарында тарихты оқытудың негізгі мақсаттарын саралай келе оның негізгі үш мақсаты бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Оқу үдерісі негізгі үш мақсаттың төңірегінде ұйымдастырылады. Демек әр сабақ үш маңызды қызметті атқарады деген сөз. Ол білімділік, тәрбиелік және дамытушылық мақсат пен қызметтер. Алайда әдістеменің нысаны бұл үш қызметтен ауқымды болып табылатындығы шындық. Сондықтан оқыту әдістемесінің нысанын оқу үдерісімен қатар, өзге де маңызды қызметтермен толықтыруға болады. Өйткені оқыту әдістемесі ұйымдастырушылық, құрылымдық, психологиялық, кеңес берушілік, бақылаушылық сынды маңызды қызметтерді де атқарады.

Әрине кез-келген сабақтың негізгі мақсаты мен атқаратын қызметі алдымен білімділік мақсатпен тығыз байланысты. Өйткені әр сабақ студенттің пән бойынша білім жүйесі қалыптастыра алуына барлық жағдайды жасауы тиіс. Егер де дамытушылық мақсат арқылы студенттің сыни тұрғыдан ойлау сияқты тұлғалық қабілеттерді дамытуды көздесе, тәрбиелік мақсат студенттердің тек ұлтжанды әрі еліміздің патриоты ғана емес, зияткерлік тұрғыдан жан-жақты еліміздің азаматын қалыптастыру көзделеді. Ал біз оқытудың әдістемелік нысанын өзге де маңызды қызметтермен толықтыруды жөн санаймыз. Бұл ретте алдымен әдістеменің нысаны болып табылуы тиіс ұйымдастырушылық қызметке көңіл аудару қажет. Ұйымдастырушылық қызмет пәннің, оның ішінде берілген тақырыптың көлемі мен мазмұнының сапалығы арасындағы теңдігін реттеуге көмектесуі тиіс. Рас жоғары оқу орындарында студентке берілуі тиіс оқу материалдарының ауқымдылығы мен берілген сағат көлемі арасындағы тепе-теңдік көп жағдайда сай бола бермейді. Осы аралықта оқытушы өзіне оқыту әдістемесіне сай студентке «нені» және «қалай» оқытамын деген сұрақты қоятыны сөзсіз. Бұл біз келтіріп отырған әдістеме нысанының маңызды ұйымдастырушылық қызметін өзекті ете түседі. Ал ұйымдастырушылық қызмет өз кезегінде құрылымдық қызметті тудырады. Ол дегеніміз пәннің әр тақырыбын сапалы әрі тиімді түсіндірілуі үшін оқу материалдарын жүйелеу қажет екендігін білдіреді. Әрине кез-келген тақырыптың дұрыс және тиімді түсіндірілуі үшін оқытушының терең білімі мен оқыту әдістемесі мәселесін дұрыс шеше алуы ғана аздық етеді. Ол үшін студенттің білім алуына кедергі келтіретін аудитория ішіндегі жайттарды болдырмаған абзал. Бұл өз кезегінде дұрыс ұйымдастырылған сабақ үшін психологиялық қызметтің қаншалықты

маңызды екендігін білдіреді. Психологиялық қызмет білім алушылардың жұмысы үшін қолайлы жағдай туғызумен байланысты. Олардың қатарына сабақ кестесіндегі өзгерістердің жиі қайталанбауы, пәннің тұрақты аудиторияда өтіп тұруы, оқытушы тарапынан қойылатын талаптардың анықтылығы да студенттің пәнді немесе тақырыпты еркін меңгеруіне септігін тигізетін маңызды факторлардың бірі ретінде атап өтуге болады. Кеңес берушілік қызмет те толық курстың және жекелеген тақырыптардың түсінікті болуына көп жәрдемдеседі. Оқыту әдістемесінің бұл нысаны топтық және жекелеген түрде оқу материалдарын студенттердің тиімді игеруі мақсатында жүргізіледі. Кез-келген тақырып, тіпті толық курс аяқталғаннан соң негізгі түсініктер мен ұғымдарды игергендігі немесе әлі де болса дайындықты күшейтетін тұстарын анықтау мақсатында оқыту әдістемесінің маңызды нысаны бақылаушылық қызмет болып табылары анық. Оқыту әдістемесінің маңызды нысандарына қатысты зерттеуші Г.Н. Губайдуллина өзінің «Методика преподавания педагогики» атты оқу құралында жан-жақты қарастырады [3]. Міне бұл оқытудың маңызды бір құрамдас бөліктері әдістеменің негізгі нысандарына айналуы тиіс деп тұжырымдаймыз. Осылайша әр тақырыпқа қойылып келген негізгі дәстүрлі мақсаттар да біз келтірген оқыту әдістемесінің жаңа нысандарымен толығы тиіс. Бұл нысандар бір-бірімен өте тығыз байланысты.

Оқыту әдістемесі дегеніміз теория мен тәжірибенің қосындысы деп тұжырымдауға болады. Әдістеме біз жоғарыда келтіргеніміздей оқу үдерісін, сабақтың мақсаты, міндеттерін, мазмұны мен өткізілу түрін, әдістері мен оқыту технологиясын маңызды деп қарастыра отырып, оқытудың принциптері мен ережелерін түзеді. Өз кезегінде оқыту қалыптасқан дәстүр бойынша тек білімділік, тәрбиелік және дамытушылық қана емес, біз жоғарыда келтірген мақсаттар мен қызметтерді де өз бойына қалыптастыруы керек. Ал оқыту әдістемесінің міндеттерін біз төмендегідей жіктей алдық:

- Болашақ кәсіби мамандарды дайындауды жетілдіру үшін пәннің ғылыми негізделген мақсаты мен міндеттерін, мазмұнын құрастыру;

- Оқу үдерісін тиімді ұйымдастырудың заңдылықтары мен принциптері мәселелесін шешу;

- Студенттердің пән бойынша білімі, біліктілігі мен дағдысы қалыптастыруға көмектесетін оқытудың түрі мен әдістерін сұрыптап, жүйелеу;

- Тиімді оқу үдерісін ұйымдастыру мақсатында оқыту тәжірибесіне сүйене отырып, жұмыс жоспарын жүйелеу;

- Ғылыми жаңалықтарды батыл әрі тиімді әдістермен оқу үдерісіне енгізу.

Әрине біз келтірген бұл міндеттер ғылымның дамуы мен тарихты оқыту саласындағы алға жылжуға байланысты болашақта әлі де болса ізденісті қажет ететіні сөзсіз.

Жоғары оқу орындарындағы тарих сабақтарын оқыту мәселесінің ұзақ жылдар бойындағы тәжірибесі мен мақсат пен міндеттерге қол жеткізіп, оқытуды тиімді ету жолындағы қолданылатын әдістер жүйесі – тарихты оқыту әдістемесін қалыптастырды. Тарихты оқыту әдістемесі алдымен пәннің мақсаты мен міндеттері, мазмұны мен әдістері туралы ғылым. Зерттеуші А.М. Пышкалоның пікірінше, оқыту әдістемесі деп өзара байланысты элементтер, яғни оқытудың мақсаты, мазмұны, әдіс-тәсілдері, оқу құралы мен оқыту түрлерінің жиынтығынан тұратын әдістемелік жүйе болып табылады [4]. Біздің пікірімізше, оқыту әдістемесі тарихи сананы қалыптастыра отырып, біліктілік пен дағдыны жетілдіретін әдістер жиынтығынан тұрады. Әдістеме – тарихи мәліметтерді оқу үдерісіне сұрыптап енгізіп, тиімді әдіс-тәсілдер арқылы жеке тұлға мен жалпы қоғамның тарихи санасының қалыптасуына жағдай жасайды. Демек оқыту әдістемесі оқу үдерісін жетілдіреді деп нақты айтуға толық негіз бар. Олай болса тарихы оқыту әдістемесінің негізгі міндеттерін төмендегідей қарастыруға болады:

- тарихи мәліметтерді сұрыптап, оқу жүйесі үшін арнайы тарихи пән қалыптастыру;

- арнайы оқу бағдарламасы, оқулықтар мен әдістемелік нұсқаулықтар құрастыру;

- пәннің әдістемелік тәсілдер жүйесін анықтай отырып, тиімді оқыту құралдарын сұрыптау;

- қолданыстағы оқыту әдістерінің нәтижелілігін ескере отырып, оны үнемі жетілдіру болып табылады.

Тарихты оқыту әдістемесі – анағұрлым динамикалық ғылым болып табылады. Оның қарқындылығы білім саласындағы заңдардың өзгеруіне ғана емес, ғылымның соңғы жаңалықтары мен қоғамның тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған ұстанымдардың да өзгерісімен байланысты.

Тарихты оқыту әдістемесі студенттердің таным мүмкіндігіне негізделі отырып, тиімді оқытудың әдіс-тәсілдерін қалыптастырады. Демек тарихты оқытудың әдістемесі бірнеше принциптерге негізделеді деп айтуға болады. Мысалы

- Оқыту әдістемесінің баламалық немесе вариативтілік принципі. Вариативтілік – аймақтық және жергілікті әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер, білім алушылардың қызығушылығы мен қабілетін ескерушілік болып табылады [5]. Студенттердің таным қабілеті мен курс ерекшелігіне қарай әртүрлі тәсілдердің біріне басымдылық беру;

- Тұлғалық-бағдарлық принцип. Тарихты оқыту барысында білім алушылардың әрқайсысының қарым-қабілеті мен тарихи мәліметтерді қабылдау мүмкіндігіне назар аудару, білім үдерісіне қатысушылардың түгелінің білімділік дамуын қамтамасыз етеді;

- Жеке белсенділік арқылы таным қызметін арттыру принципі. Студенттерге білімді өзіндік меңгеруді үйретіп, оқу үдерісінде белсенді болуға шақыру. Бұл принцип студенттердің оқытушы тарапынан берілген тапсырмаларды мәжбүрлі түрде орындаудың орнына, керісінше ізденіс қызметін белсенді етуге бағытталады;

- «оқытушы-студент» диалогтық әріптестік принципі. Тек өзара түсіністік пен сыйластыққа негізделген қарым-қатынас қана оқытуды тиімді әрі түсінікті ете түседі;

- Тарихтың кәсіби әрі дәлелді мағлұматтарын көпсатылық оқытудағы ғылымилық принципі. Тарих сабақтары мектеп бағдарламасындағы негізгі пәндердің қатарында. Демек студенттер жоғары оқу орындарына белгілі дәрежеде тарихи білімге ие болып келеді. Сондықтан жоғары оқу орындарында студенттерге тарихи мағлұматтарды анағұрлым терең және ғылымилығы жоғары деңгейде оқытылуы;

- Тарихты оқыту әдістемесінің зерттеушілік принципі. Оқытушы мен студент арасындағы қарым-қатынас және оқыту үдерісі барысында білім алушы ғылыми жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктерін меңгеруге мүмкіндік алуы.

- Тарихты оқытуда ғылымның соңғы жаңалықтары мен білім мазмұнын түсіндіруде замануи тәсілдерді қолдану принципі.

Демек тарихты оқыту әдістемесі білім алу үдерісін тиімді ете түседі деп айтуға негіз бар. Жалпы оқыту әдістемесі арқылы жоғары оқу орындарының студенттерінде жалпымәдениеттілік және кәсіби құзіреттіліктер қалыптасады.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1 *Большой Энциклопедический словарь.* – Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 127 с.

2 *Педагогическая энциклопедия: в 4 т.* – Москва: Наука, 1965. – Т2. – 807 с.

3 *Губайдуллина Г.Н. Методика преподавания педагогики.* – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С. Аманжолова, 2012. – 44-47 сс.

4 *Пышкало А.М. Методическая система обучения математике: пособие для учителя.* – Москва: Просвещение, 1978. – 5-6 сс.

5 *Полонский В.М. Словарь понятий и терминов по образованию и педагогике.* - Москва: Высшая школа, 2004. – 104 с.

С.Б. Мусабаев¹

¹PhD докторант 3 курса Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая, г.Алматы, Казахстан

ПОНЯТИЕ МЕТОДИКИ И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЕ

Резюме

В статье рассматривается вопрос методики преподавание. В своей статье автор раскрывает принципы обучения. Автор раскрывая основные принципы обучения делает акцент на проблемы принципа преподавании истории. Кроме того автор исследует и дает определение задачам методики обучения. На сегодняшний день основные цели обучения основывается на три проблемы. Они образовательные, развивающие и воспитательные цели. В статье, учитывая особенностей современного обучения, автор предлагает дополнить новыми целями обучение. В числе целей обучения преподаватель во время обучения должен реализовать и организационные, структурные, психологические, консультационные, контрольные цели обучение.

В статье рассмотрены взгляды и мысли ведущих специалистов в области методики обучения, а также автор учитывая мнения специалистов приводит свои заключения. Также автор классифицирует задачи методики преподавания истории.

Ключевые слова: знание, студент, наука, предмет, история, педагогика, методика, цели, система, личность

S.B. Musabeyev¹

¹doctoral student, 3rd year at Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan

THE CONCEPT OF THE METHODS AND SOME PROBLEMS OF METHODS OF TEACHING

Summary

The article discusses the methods of teaching. In his article the author reveals the principles of teaching. Author raskryvaya the basic principles of learning focuses on issues of principle, history teaching. In addition, the author explores and defines the tasks of the teaching methodology. To date, key learning objectives are based on three issues. They are educational, developmental and educative aims. In the article, considering the characteristics of modern education, the author proposes to complement the new goals of education. Among the learning goals the teacher during the learning needs and implement organizational, structural, psychological, consulting, target training.

The article considers the views and thoughts of leading experts in the field of methods of teaching, as well as the author taking into account the opinion of experts leads to your conclusion. The author also klassificeret objectives of history teaching methodology.

Key words: knowledge, student, science, subject, history, pedagogy, methods, purpose, system, person

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ 930 (091)
ГРНТИ 03.01.09

М.Дақенов¹

¹ т.ғ.к., профессор Абай атындағы ҚазҰПУ

Х.М. ӘДІЛГЕРЕЕВТІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ИНСТИТУТТАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Қазақтан шыққан тұңғыш тарихшы ғалым Халел Мухамеджанұлы Әділгереевтің туғанына биыл 110 жыл толды. Оның өмірі мен еңбек жолына арналып жарыққа шыққан мақалалар бар. Бұл мақалада, оларда қаралмай қалған мәселенің бірі ретінде, Х.М. Әділгереевтің Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтында «Революцияға дейінгі кезеңдегі Қазақстан тарихы» секторының меңгерушісі болып істеген қызметі зерттелді. Оны сектор меңгерушілігіне тағайындауға ықпал еткен себептер анықталды, сектор жұмысының бағыттары мен қызметінің ерекшеліктері, зерттеу жұмысын ұйымдастырудағы қиыншылықтар, оларды шешудің жолдары, зерттеу нәтижелері қарастырылды, сондай-ақ ғалымның халқының тарихын жеке зерттеген мәселесі ашылды. Соның ішінде біз аталмыш институттың 1947 жылғы мамыр айында өткен 1-ші сессиясында жасаған ғалымның баяндамасына тоқталдық. Онда ол қазақ этногенез бойынша тұжырымдамаларын баяндады. Осымен байланысты мақалада оның баяндамасына республикаға белгілі ғалымдардың берген бағасы көрсетілді.

Түйін сөздер: сектор меңгерушісі, сектор ұжымы, ғылыми қызмет, зерттеудің негізгі бағыттары, ғылыми сессия, ғылыми баяндама, материал жинау, ғылыми кадрлар

Халел Әділгереев тірі кезінде аңызға айналған азамат еді. Оның кіші жүз ханы Әбілқайырдың ұрпағы екенін екінші бірі біле бермейтін.

Ел басына күн туғанда халықының қорғаны болған бабалары сияқты елім үшін жан пида деп Ұлы Отан соғысына атқарып отырған ректорлық қызметін тастап, кете барды.

Соғыс бітіп, майдандастары елдеріне оралып жатқанда, өзін әлі де әскерге қажетпін деп санаған Х.Әділгереев Қызыл әскер сапында қалып, қызметін жалғастырды. Кім біледі, полк командирі жазықсыз ұсталып, қамауға алынбаса Халекең әскер қатарында түбегелі қалып қоярма еді? Биліктің осы әрекетіне көңілі толмаған Х. Әділгереев әскерден өз еркімен отставкаға кетті. Бұны оның әлгі әділетсіздікке қарсы көрсеткен нарызылығы деп бағалауға болады.

Осылайша 1946 жылдың наурыз айында Халекең өз өтінішімен әскерден босап сүйекті қаласы, ел астанасы Алматыға келіп, Қазақтың тұңғыш жоғары оқу орынына оралды. Оны басқарып отырған филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ахмеди Ысқақов Х.М. Әділгереевті қуана қарсы алып, соғыс жылдары жұмысы біршама тоқырап қалған «КСРО тарихы» кафедрасының меңгерушілігіне 1946 жылдың 15 сәуірінде тағайындады. Бұл кезде 1945 жылы КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының Тіл және әдебиет институты негізінде Тарих, археология және этнография институты отау құрып жұмыс істеп жатқан еді. Көп кешікпей КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалы толық қанды Қазақ ССР Ғылым Академиясы болып қайта құрылды. Оның құрылымы 4 бөлімінен тұрды. Соның бірі қоғамдық ғылымдар бөлімі, оның қатарында Тіл және әдебиет институты, Тарих, археология және этнография институты, өнертану, құқық, экономика, сәулет секторлары кіріп, жұмыс істеді.

Жоғарыда аталған қызметпен қатар, арада бір ай салып, яғни 1946 жылдың 16 мамырында Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтының «Революцияға дейінгі Қазақстан тарихы» секторының меңгерушілігін қоса атқаруға Х.М. Әділгереев шақырылды. Институтта ғылым кандидаттары болса да, тандау неге Х. Әділгереевке түсті? Оның біздің ойымызша, мынандай себептері болған сияқты.

1) Сектор зерттейтін кезеңнің проблемасына Халел Әділгереев қанық еді. Оның кандидаттық диссертациясы да, зерттеп жүрген басқа да тақырыптары осы кезеңнің күрделі мәселелеріне арналғанын.

2) Ұжымды шығармашылық жұмысқа жұмылдыратын жоғары ұйымдастырушылық қабілетінің болуы да ықпал етті.

3) Аталмыш қызметке Х. Әділгереевті ұсынуға байланысты жазылған Анықтама құжатта оны қазақтан

шыққан алғашқы, талантты тарихшылардың бірі ретінде танылған¹ – деп ұлт кадрлары ретінде жоғары бағалануында өз септігін тигізген (1).

4) Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Алматыға, Мәскеуден, Ленинградтан және т.б. қалалардан эвакуациямен келіп қазақ халқының тарихын зерттеуді дамытуда зор үлес қосқан бір топ белгілі ғалымдар өз елдеріне кеткен еді. Олар бастап кеткен зерттеу жұмыстарын одан әрі жалғастыруға қабелетті мамандар қажеттігінен туындаған.

Х.Әділгереевтің сектор меңгерушісі ретіндегі қызметі, біріншіден, «Тіл және әдебиет институтындағы өрескел саяси қателіктер туралы» Қазақстан Коммунистік (б) партиясының Орталық Комитетінің шешіміне және оның «Қазақ ССР Ғылым Академиясының кадрлары туралы» қаулысына сәйкес Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының 1946 жылдың 1 желтоқсанынан 1947 жылдың 1 желтоқсаны аралығында саяси сенімсіз деп айып тағылған екі кіші ғылыми қызметкер, өздерін қызметте көрсете алмағаны үшін 9 адам жұмыстан босатылды, 4 адамның қызметі төмендетілді. Олардың орнына ғылыми кеңесші ретінде профессор М.П. Вяткин, т.ғ.к. Дильмұхамедов, т.ғ.к. Будовниц, т.ғ.к. Черников, т.ғ.к. Идаятов қызметке шақырылып, Черниковты археология секторына, Идаятовты ұйғыр және дүнген секторына жетекшілікке тағайындалып жатқан еді (2). Екіншіден, Тарих, археология және этнография институтының зерттеу жұмысының бағытын айқындаған 1946-1950 жылдарға арналған жаңа бес жылдық жоспарын қабылдауға, оны іске асыруға тұспа-тұс келді. Х.М. Әділгереев бұл жоспарды жасауға тікелей қатысты.

Ол сектор қызметкерлерінің қызметін осы бес жылдық жоспарды орындауға бағыттады, монографиялық зерттеулерге басымдық берді. Соның ішінде: Қазақ халқының этногенезі; революцияға дейінгі Қазақстанның қоғамдық-экономикалық және саяси құрылысы; Қазақстандағы қоғамдық ойлар тарихы; ұлт-азаттық, шаруалар және революциялық қозғалыстар проблемалары ерекше орын алды. Қазақ халқының тарихының құпиясын сақтаған құнды деректерге толы материалдар жинау да сектор жұмысының маңызды буыны болып есептеп, бұл жұмысты негізінен 2 бағытта жүргізуді ұйымдастырды:

- мұрағаттарда сақталған материалдарды жинау;
- ел аузында сақталған материалдарды жинау.

Нәтижесінде сектор ғылыми қызметкерлерді жиналған тарихи материалдарды жүйеге түсіріп, құжаттарды топтастырып, зерттеу жұмыстарына кеңінен қолдану мүмкіндігі артты. Институттың өзге де секторлары және бөлімдерімен бірігіп тарихи құжаттар жинағын дайындауды қолға алып, жарыққа шығаруды жеделдетті. Сондай-ақ Ш.Уәлиханов пен Ы.Алтынсарин еңбектерін жинап, жарыққа шығаруды қолға алды, тарихи қосымша пәндер бойынша материалдар жинақтады, қорытындылады. Сектор мүшелерінің маңызды әр проблема бойынша кандидаттық және докторлық диссертация жазуына қамқорлық жасады.

Х.Әділгереев өзінің докторлық диссертациясына «Тауке хан тұсындағы Қазақстан» (Казakhstan при хане Тауке) деген тақырыпты таңдап алған (3) Москва мұрағаттарынан осы тақырыпқа сәйкес деректер іздеумен айналысты. Құрылымы XIX ғасырға дейінгі Қазақстан тарихы (меңгерушісі тарих ғылымдарының кандидаты Шахматов В.Ф.) және XIX ғасырдағы Қазақстан тарихы (меңгерушісі тарих ғылымдарының кандидаты Сүлейменов Б.С.) екі бөлімнен тұратын аталмыш сектордың ғылыми зерттеу жұмысының 5 жылдық жоспарын орындау барысы туралы 1946 жылғы 12 маусымда жазған Түсіндірме жазбасында зерттеу проблемаларының масштабын, қазақ халқы тарихының үлкен кезеңін қамтитындығын ескерген Х.Әділгереев, оны орындау үшін сектор мамандары мен аспиранттарының күші жеткіліксіз деп есептеген және қосымша қандай күштер жұмылдыру қажет екендігін айқындады. Сондықтан, сектор өз функционалдық міндетін табысты орындау үшін жоғары оқу орындарының ғалымдарын, халық арасындағы тарих білгіштерін тартуды жөн санады және шешімін жүзеге асырды. Соның ішінде Абай атындағы ҚазПИ, С.М. Киров атындағы ҚазМУ, қыздар педагогикалық институтының және т.б. оқу орындарының біраз ғалымдары тартылып, осы жұмыстың орындалуына ат салысты. Ал тарих білгіштерінің арасынан ұлы жүз тайпалары мен рулары туралы материалдар жинауға Алматы ауданының Чапаев атындағы колхоздың орта мектеп мұғалімі Рахым Сәрсенбаев, орта жүз қазақтарының тайпалары мен рулары туралы материалдар жинауға Қарағанды облысының ақыны, жазушысы Қайып Айнабеков, «Арғын» тақырыбы бойынша материал жинауға Қазақ ССР Жоғары Кеңесінің қызметкері Нүрке Жанайлин тартылды (4). Х.Әділгереев басқарған секторда, жалпы Тарих, археология және этнография институтында кадрлар жетіспеушілігі, тұрақтамаушылығы орын алған. 1946 жылы аталмыш институтта 27 қызметкер болса, оның 18-і «Революцияға дейінгі Қазақстан тарихы» секторында еңбек етті, бұл көрсеткіштер сәйкесінше 1947 жылы 48-12; 1948 жылы 47-10; 1949 жылы 37-9; 1950 жылы 32-10 адамнан тұрды (5). Ғылыми зерттеу ұйымының қызметкерлері әртүрлі әлеуметтік топтар мен таптардан, түрлі ұлт өкілдерінен

шыққандар еді, олардың ғылыми атақ дәрежесі де, соған сәйкес мәртебесі де әртүрлі болды. Әйел адамдардың ғылыми зерттеу жұмысына тартыла бастауы, соның ішінде қазақ бұрымдыларының қамтылу тенденциясы байқалды.

Зерттеу жұмысында аспиранттардың үлес салмағы жылдан жылға арта түсті. Ол аспирантура оқытындардың қатарының көбеюімен байланысты еді. Мысалы, 1947 жылдың 1 желтоқсанында тарих, археология және этнография институтында 15 болашақ ғылым кандидаттары оқыды. Бұлар әр жылдары оқуға түскендер болатын. Аспирантураға 1945 ж. олардың 1-уі түссе, 1946 ж. он екісі, 1947 ж. екеуі түскен. Олардың 7-і өндірістен қол үзіп оқыса, 8-і өндірістен қол үзбей оқыды. Ұлттық құрамы жағынан алғанда 8-і қазақ, 4-і орыс, 3-і басқа ұлт өкілдері (6).

Орны келгенде айта кету керек, Х.М. Әділгереев сектор меңгерушісі ретінде аспиранттардың теориялық білім деңгейін арттыруына, зерттеу әдістерін терең меңгеруіне және оларды практикада қолдана білуіне үйретуде тәжірибелі ғалымдарды іріктеуге баса мән берді. Аспиранттардың жұмысын оңтайландыруға күшін салды. Мысалы, 1947 жылы 5 наурызда Тарих, археология және этнография институты директорының «Аспиранттармен жұмыс істеу туралы» бұйрығы шығып, ол секторлардан талқылаудан өтті (7). Сонда Х.М. Әділгереев аспиранттардың күніне 4 сағат институттың тапсырмасын орындауына қарсы шығып, оның олардың білім алуына кедергі жасайтынын алға тартты. Сонымен қатар аспиранттардың ғылыми жетекшілігіне екі ғалымды тағайындау керектігіне түбегейлі наразылық білдірді. Екі ғалымның зерттеу проблемасына көзқарастары бірдей болмайтынын, бір-біріне сеніп ол аспиранттың босаңсуына әкеп соқтыратынын жасырмады. Аспиранттардың сабақ кестесі олардың зерттеу жұмысына кедергі жасамауы тиіс деп есептеді. Бұған дейін сабақ таңертең, күндіз және кешке 2 сағаттан жүргізіліп келді.

Х.М. Әділгереев өзі басқарған сектордың халықтың тарихи санасын қалыптастырудағы және дамытудағы рөлін ескеріп, сектордың бес жылдық жоспарынан тыс атқаратын жұмыстарына да серпін беріп отырды. Осы орайда тек 1947 жылдың өзінде сектор зерттеуші ғалымдары «Хан билігін жойғаннан кейінгі Бөкей ордасы», «Жанхожа Нұрмұқамедов жетекшілігімен болған Сырдария қазақтарының көтерілісі» атты 2 монография, Қаз ССР ҒА хабаршысында, газет-журналдарда 4 мақала жариялады. Ғылыми насихатты өрістетіп, Тарих, археология және этнография институтының ғылыми жетістіктерімен таныстыру мақсатында институт мамандары халық алдында 40 астам лекция оқыды және баяндама жасады. Олардың 10 лекциясын Х.М. Әділгереев Алматы қаласы тұрғындарының алдында оқыған. (8)

Сектордың тақырыптық зерттеу жұмысының орындалысы және баспадан шығару жоспарының атқарылу барысы жөніндегі, жекелеген ғылыми қызметкерлердің зерттеу жұмысының нәтижелері туралы мақалалардың жарық көруі біршама дұрыс жолға қойылды.

Х.М. Әділгереев басқа да сектор және бөлім меңгерушілері, жетекші мамандар қатысытын институт дирекциясының тұрақты мәжілісінде есеп берушілердің есептерін тыңдай отырып, өз секторының тоқсан, жыл сайынғы есебін талқыға салды. Сыни пікірлерден дұрыс қорытынды шығарып, жұмыстың алға қарай жылжылуына жағдай жасады.

Х.М. Әділгереев Институтының ғылыми кеңесінде Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Ахмет Жұбанов, Нығмет Сауранбаев, Смет Кеңесбаев, Қажығали Жұмалиев, Ермұхан Бекмұханов, Сергей Покровский, Серафим Юшков, Е.Исмаилов сынды оның мүшелерімен қоян қолтық жұмыс істеді. Оның отырыстарында ағымдағы және перспективалық ғылыми зерттеу және ұйымдастыру жұмыстарының маңызды мәселелері талқыланды. Мысалы, 1947 жылдың өзінде осы кеңестің 11 отырысы өтіп, оларда: тарих институтының мамыр айында өтілетін ғылыми сессиясына дайындық, ғылыми еңбектердің баспаға әзірлігі, «Қазақ ССР тарихының» 2-ші басылымын қайта қарау, Қазақ ССР ҒА Тарих және археология және этнография хабаршысы үшін материалдар дайындаудың жәй-күйі, тарих ғылымдарының кандидаты Н.Г. Аполлованың «Қазақстанның Россияға қосылуы» атты монографиясын қарау, аспиранттардың диссертация тақырыптарын бекіту, «Қазақ ССР тарихының» IV томын дайындау барысы, экспедиция басшыларының баяндамаларын тыңдау және осы сияқты т.б. мәселелер қарастырылды. (9)

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 1945 жылғы 14 тамыздағы Қазақ ССР тарихының 2-ші басылымын дайындау туралы шешімінде тарихи күрделі мәселелерге көңіл аудару айқындалған еді. Осыған орай Қазақ ССР ҒА тарих, археология және этнография институты ұжымы зерттеу жұмысын жүргізіп, оның нәтижесін мамыр сессиясында талқылауды мақсат етті. Бұл сессия 1947 жылы 15-19 мамырда өтіп Х.М. Әділгереев өзі жасаған «Қазақ халқының құрылу тарихына» атты баяндамасында қазақ этногенезі туралы тың тұжырымдар жасады. Жарыс сөзге шығып талқылағандар оның теориялық және практикалық маңыздылығын атап көрсетті. Қазақ ССР ҒА академигі, қоғамдық ғылымдар бөлімінің төрағасы Н.Т. Сауранбаев Х.М. Әділгереевтің баяндамасы бұған дейінгі авторлардың қазақ халқының пайда болуы туралы теріс көзқарастарын төңкерген, қазақ ұлысының қалыптасуы қазақ сөзі шыққанға

дейін құрылды деуі абсолютті дұрыс қағида деп түйіндеді. Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының директоры Қазақ ССР ҒА академигі С.В. Юшков Х.М. Әділгереевтің қыпшақ сөздігіндегі сөздер мен қазақ сөздерінің ұқсастығын дәлелдеуді негізі етіп қазақ халқының құрылу процесі моңғол шапқыншылығына дейін аяқталды деген ұстанымын аса жаңа және өте батыл тезис деп бағалады. Доцент Дюков “Х.М. Әділгереевтің баяндамасы, менің көзқарасым бойынша, өзгелер арқа сүйейтін тамаша баяндама ... менің ойымша... қазақ ұлысы кең мағынада 14-15 ғасырларда ғана пайда болды және осы тұрғыдан алғанда жолдас Әділгереевтің тұтас конгломератты құрайтын элементтер ретіндегі әскери элементтердің маңызы туралы теориясы жаңа жемісті теория. Бұл дұрыс. Осымен байланысты қазақ ұлысының шығуының негіздері... тіптен де жаңа проблема ретінде қойылған”, - деп қорытты. Г.Ф. Дахшлейгер: жолдас Х.М. Әділгереев баяндамасы қазақ ұлысының құрылуы туралы мәселені шешудегі маңызы, өзектілігі ешбір күмән туғызбайды. Осы аспектіде жолдас Әділгереевтің “Қазақ халқының құрылу тарихына” атты баяндамасы Қазақ ССР тарихының осы түйінді мәселесін шешудегі алға басқан үлкен қадам болып табылады... баяндаманың “қыпшақ және қазақ терминдерінің шығуын анықтайтын ережесі ерекше құнды”. Мен бұл мәселені шешудің бір ғана дұрыс жолы деп есептеймін деп өз көзқарасын жеткізді. Сессия тек ғылыми нәтижелерді айқындап қана қоймай, екінші жағынан Юшковтың Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының директоры Қазақ ССР ҒА академигі, С.В.Юшков 1946 жылғы 8 маусымда берген №38 бұйрығының орындалысы барысына берілген есебі іспетті болды. Қазақ ССР тарихының екінші басылымын шығару жауапкершілігі сектор меңгерушісі Х.М.Әділгереевке жүктелді. Аталмыш кітаптың жеке тарауы ретінде қазақ халқының құрылуы туралы материалды өңдеуді 1946 жыл 1 шілдесіне дейін бітіруді міндеттеді.(10)

Бірінші сессиядан соң 1947 жылдың 21 мамырында Қазақ ССР тарихының 2-ші басылымын дайындау арнайы мәселе ретінде Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының ғылыми кеңесінде қаралды. (11).Х.Әділгереевтің бірінші ғылыми сессиядағы баяндамасы Қазақ ССР тарихының осы басылымына жеке тарау ретінде енгізілетін болып шешілді. Осылайша оның тұжырымдамалары институттың теориясы ретінде қабылданды. Демек, Х.Әділгереев қазақ халқы этногенезісін жаңаша зерттеудің бастамашысы болды. Бұл мәселені зерттеуде оның ізін жалғастырған бірнеше зерттеушілер де шықты.

Х. М. Әділгереев басқарған сектор бекітіп бес жылдық зерттеу жоспарына енген Е. Бекмахановтың “XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан” атты монографиясы 1947 жылы жарық көрді. Бұл Қазақстан тарихшыларының арасында әртүрлі көзқарастар қалыптастырып, пікір таласқа жеткізді. Зерттеушілер оның әртүрлі себептерін атап көрсетеді. (12) Осы пікір сайыста Х.М. Әділгереев т.б. бірнеше ғалым Е.Бекмахановтың монографиясының кемшіліктерін әділ көрсетті. Сонымен қатар автордың Қ.Қасымов бастаған қазақтардың көтерілісінің отаршылдыққа қарсы сипатын толықтай қолдап шықты. (13) Бұл көтеріліс буржуазиялық ұлтшылдық сипатта деп танылған соң Бекмаханов партиядан шығарылып, қызметінен босатылып, 25 жылға сотталды. Х.М. Әділгереевтің сектор меңгерушісі ретінде аталмыш кітаптың жарыққа шығуына жол бергені үшін, пікір талас кезінде оны қолдағаны үшін атқарып отырған қызметтерінен босатылып Шымкентке 1951 жылдың 24 қазанынан 1954 жылдың тамызына дейін жер аударылды. “Тәуке хан тұсындағы Қазақстан” тақырыбындағы докторлық диссертациясынан бас тартуға мәжбүр етті ме деп ойлаймыз. Е.Д. Ділмұхамедовтың , К.Қасымов бастаған қазақтардың көтерілісі буржуазиялық ұлтшылдық қозғалыс деп бағаланған соң, осы тақырыпта жазылған кандидаттық диссертациясы бекітілмеді, оның авторы партия қатарынан шығарылды. Осы пікір таластан кейін тарихшылар Кеңестік кезеңінің мәселелерін зерттеуге ойыса бастады.

Х.М. Әділгереев Қазақ ССР ҒА Ұлы Қазан Социалистік революциясының 30 жылдығына арналған мерей тойлық сессияға белсене қатысып ондағы төрт баяндамашының бірі болды. Баяндамасында «Сталинградты ерлікпен қорғаудағы Қазақстанның әлеуметтік экономикалық рөлін» жан-жақты ашты. Бұл мақала ретінде Қазақ ССР ҒА Хабаршысында жарияланып көптің көзайымына айналды. Соғыс жылдарында институт тарихшылары 17-монография мен кітапша жазып жарыққа шығарса, 4-ші бесжылдық кезінде олар 27-монография мен кітапшаны баспадан шығарды. Жалпы институт ғалымдары осы жылдары 51 жұмысты бітіруді жоспарлаған еді. Бірақ, олар оның 27-ін бітірді, 14 жұмыс келесі бесжылдыққа көшірілді, ал қалған 10-ы жоспардан алынып тасталды. Институттың бес секторының ішінде «Революцияға дейінгі Қазақстан тарихы» секторы ғана жоспарланған 21 еңбекті толықтай аяқтады. (14)

Бұл Х.М. Әділгереевтің және сектор ұжымының зор еңбегінің жемісі.

Халел Мұхамеджанұлының бітім болмысы биік, ой санасы озық ұстаз еді. Кез келген қоғамдық құбылыс пен оқиғаға, жалпы тарихи процеске көзқарасы айқын ғалым, ұстанымына берік тұлға болатын. Қоғамдық-саяси тұлғалардың, қимыл-әрекеттерін бағалағанда олардың халыққа жасаған қызметі басты критерий өлшемі болатын. Орыс демократ-революционерлерінің өмірі мен қызметін, шығармаларын

терең меңгергендіктен оны студенттерге жан-жақты баяндайтын. Ұстаздың лекция оқуға көп оқып, көп ізденетіні, теориялық білім деңгейі мен лекцияның жалпы мазмұны, қисындық жүйесі, материалды жеткізу әдісі және т.б. жетістіктері кімді болсын қызықтыратын, таңқалдыратын. Студент жастар оның лекцияда айтылған әр сөзін қалт жібермей тындап конспект жазатын. Тарихи білім бергенде оқиганы, құбылысты, тұлғаның саяси әлеуметтік көзқарастарын, іс-әрекеттерін баяндаумен қатар, оларға сыни көзқараспен қарауға, сабақ алуға үйрететін, тәрбиелейтін. Оның ашық лекциялары, қазіргі тілмен айтқанда, Шеберлік сыныбы еді. Әріптестері, үлкен-кішісі бар, одан үлгі алатын. 1971 жылғы 11 наурызда өткен «XIX ғ.70 жылдары жұмысшы қозғалысы және Россияда К.Маркс пен Ф.Энгельс шығармаларының таралуы» атты ашық лекциясын талқылағанда доцент Запланова Е.В. – Халел Мұхамеджанұлының лекциясы әр кезде де үлкен қызығушылық туғызады, бүгінгі лекциясына да кафедра мүшелері толық қатысты... құбылыстар қысқа да нұсқа түсіндірілді, бірақ ең мәндісі терең берілді. Оқу әдебиеттерінде берілген кейбір ережелерге дұрыс сын айтты десе, доцент Ешмұратов Ж.Е. – лекцияны құлшыныспен тындадым, онда оқулықтарда жоқ өте көп дидактикалық материалдар берілді деді. Доцент Көшкінбаева Т.Ә. – лекция өте жоғары теориялық деңгейде оқылды... лекцияға қатысқандар көп пайдалыны үйренді және өздеріне сәйкесінше қорытындылар жасады. Лектор студенттерді болашақ мамандықтарына көңіл аудартты. Әрбір сұрақ жақсы ашылды, әр сұрақтың соңында қорытынды жасалынды деп ой түйді. Доцент Козина М.Н. – лекцияның өзі де, ондағы көңіл күй де маған қатты ұнады, бұл лекция тындаушыны ойландырады, толғандырады... студенттер шын мәніндегі ғылыммен кездесті, сусындады деген тұжырым жасады. СССР тарихы кафедрасының меңгерушісі Кузнецов А.И. – сөйлеген жолдастар лектордың және лекцияның жақсы жақтары туралы бір ауыздан атап өтті. Х.М.Әділгереевтің ашық лекциясын одан үйрену үшін әдейі қойды. Бұл мақсат орындалды деп қортыланды. (15)

1973 жылы 13 желтоқсанда кафедрада «XIX ғасырдың 30-50 жж. Россиядағы саяси-қоғамдық күрес» тақырыбын талқылағанда доцент Қонаева Р.И. – студенттерден Халел Мұхаммеджанұлының лекциясы туралы жағымды пікірлерді көп естуші едім, бүгін бірінші рет лекциясына қатыстым. Толық қанағаттандым, лекция оқу әдістемесі үлгі аларлық, барлық жерінде тәрбиелік мәселе қойылған десе, доцент Ешмұратов Ж.Е. – Халел Мұхаммеджанұлының әр лекциясын жеке бастырып шығару керек және оларды әр студенттің үстел кітабы жасау керек деп есептеді. Кафедра меңгерушісі доцент Зағитов Б. – осындай ашық лекцияларды жиі өткізуге, аға буыннан оқып үйренуіміз қажет. (16)

Х.М. Әділгереев өз пәнімен қатар екі арнайы курс дайындап 2,4 курс студенттерге оқыды: «Азаттық қозғалысының тарихи және демократиялық, социалистік ойдың Россияда дамуы», «В.И. Ленин тарихшы ретінде». Сондай-ақ ол факультетте теориялық семинардың жетекшісі болды, методологиялық баяндамалар жасады. Х.М. Әділгереев 1974 жылы 12 сәуірде берген ғылыми жұмысы туралы есебінде «В.И. Ленин тарихшы ретінде» атты тақырыпта монография жазып жүргенін айтқанда әріптестері бірауыздан оны баспадан шығаруға және докторлық диссертация етіп аяқтау үшін 3-4 ай творчестволық демалыс беру керек деген шешім қабылдады. (17)

КСРО тарихы кафедрасының меңгерушісі доцент А.И. Кузнецов қызметінен кететін болып меңгерушілікке өтуге Х.М. Әділгереев пен Б.З. Зағитов конкурса түсетін болды. Бұл мәселе 1972 жылы 22 қарашада КСРО тарих кафедрасының және Қазақ ССР тарихы мен оқыту әдістемесі кафедрасының біріккен отырысында талқыланды, оны факультет деканы Ж.Амантаев жүргізді. Ол ректорат пен партия комитеті Б.З. Зағитовты қолдайтынын айтты. Кафедраның алты ғалымы мен оқытушылары бұны институттың ғылыми кеңесі шешу керек деп есептеді. А.И. Кузнецов Б.З. Зағитовты қолдады. Х.М. Әділгереев өзінің конкурса өтініш беруін кафедра жұмысын жақсартумен және ғылыми атағы бар кадрлар дайындау қажеттігімен түсіндірді. Өзінің 65 жасына қойылған институт басшыларының кінәсін негізсіз деп есептеді. Б.З. Зағитовтың ашық лекциясының көңілінен шықпағанын, оған қатысу үшін деканаттың өзінен қолхат алғанын айта келіп, Б.З. Зағитов әзірге лекция дайындаумен айналасын, кафедра меңгерушілігіне ол әлі дайын емес деген пікір айтты. (18)

Әділгереевтің меңгерушілікке өтпеуінің негізгі себебін көзі көргендер: институт басшылығы жұмысының кемшіліктерін партия жиналыстарында ашық айтқанынан көрді. Өткір сын сол кездегі қай басшыға болсын ұнамайтыны анық еді. Халекең қай қызметте болмасын өзінің халқының азаматы ретінде міндетін адал да толық орындалды.

Әдебиеттер:

1 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ. 2, т. 1^{а-3}, і. 1773, п. 35.

2 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ. 11, т. 1. і. 23. п. 24, 25

3 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ. 11, т. 1, і. 5. п. 42

4 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ. 11, т. 1, і. 9, п. 5

5 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ. 11, т. 1, і. 54, п.20

6 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ.11, т.1. і.23. п.25

7 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ.11, т.1, і.27, п.7,8,9.)

8 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ.11, т.1, і.22, п.22

9 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ.11, т.1, і.23. п.23

10 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты қ.11, т.1, і.4, п.18

11 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты қ.11, т.2, і.3, п.218-234

12 Ирмуханов Б. Триумф и трагедия ученого. К столетию со дня рождения Е.Бекмаханова//Қазақ хандығы (XV-XVIII): «Ұлт тарихының маңызды кезеңі» атты Е.Б.Бекмахановтың 100 жылдығына және Х.А.Бекмұхамедованың 90-жылдығына арналған Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары 11 наурыз 2015ж.- Алматы, 2015, 9 б.:Такенов А.С.Ермухан Бекмаханович Бекмаханов //Е.Б.Бекмаханов. Казахстан в 20-40 годы XIX века – Алма-Ата, 1992,-с.392.

13 Ермухан Бекмаханов. Собр. соч. В 7 томах. т.6 Стенограмма – дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20-40 годы XIX века». – Павлодар, 2005,-С.13,14.

14 РМК Ғылым ордасының ғылыми мұрағаты, қ.11, т.1, і.74, п.1-4

15 ҚР ОММ, қ.1142, т.1, і.795, п.71-73

16 ҚР ОММ, қ.1142, т.1, і.951, п.11-14

17 ҚР ОММ, қ.1142, т.1, і.951, п.41-43

18 ҚР ОММ, қ.1142, т.1, і.887, п.4,5

М.Дакенов¹

к.и.н., профессор КазНПУ им. Абая

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Х.М. АДІЛЬГЕРЕЕВА В АКАДЕМИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ

Резюме

В этом году исполнилось 110 лет со дня рождения первого историка ученого казаха – Халила Мухаметжановича Адильгереева. Его жизни и трудовой деятельности были опубликованы ряд статей. Однако в данной статье раскрывается его деятельность как заведующего сектора Института Истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР «История Казахстана до революционного периода». В статье определены причины способствовавшие назначению его заведующим сектором, рассмотрены основные направления работы сектора, особенности организации исследовательской работы, пути их решения, освещены результаты исследования, а также раскрыты самостоятельность его исследования проблемы истории своего народа. В частности мы обратили внимание на доклад, сделанный на первой научной сессии в Институте Истории, археологии и этнографии, где он изложил свои концепции по этногенезу казахов. В связи с этим в статье показаны оценки его доклада известными учеными республики.

Ключевые слова: заведующий сектором, коллектив сектора, научная деятельность, основные направления исследования, научная сессия, научный доклад, сбор материалов, научные кадры

M.Dakenov¹

¹ professor KazNPU of Abay

ACTIVITY OF Kh.M. ADILGEREEV IN THE ACADEMIC INSTITUTE

Summary

This year turned the 110th anniversary the birth of the first Kazakh Historian Khalil Mukhametzhonovich Adilgerееv. A number of articles were devoted to his life and working career.

This article considers his activities as the Head of the "History of Kazakhstan in the pre-revolutionary period" sector of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. The article defines the reasons that contributed to his appointment as the Head of the sector, examined the main directions of the sector's work, the specifics of the Head's works, identified the difficulties of organizing and researching works, ways of solution.

Particular attention is paid to the report made at the first scientific session of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, where the own concept of the scientist on the ethnogenesis of the Kazakhs was expounded. The article gives scientist's assessments on this report.

Key words: Head of sector, sector collective, scientific activity, scientific session, scientific report, scientific personnel

У.М. Джолдыбаева¹

¹ т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, акад. Т.С. Садықов ат. Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

ҚАРШЫҒА АХМЕДИЯРОВ – ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙШІЛІК ТАРИХЫНДАҒЫ ДАРА ТҮЛҒА

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасының, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы және «Парасат» орденінің иегері, қазақ халқының дәулескер күйшісі, композитор Қаршыға Ахмедияровтың өмірі мен шығармашылығына арналған. Бүгінде Қ.Ахмедияровтың шоқтығы биік күйлері тек Қазақстанда ғана емес, шет мемлекеттерде де жалпы өнер сүйер қауымға кеңінен танымал. Оның күйшілік және орындаушылық өнері жайында зерттеушілер, күйтанушылар, ақындар көптеген еңбектер жазуда. Өзінің ғибратқа толы ғұмырында ұлы күйші қазақ халқының рухани мәдениеті, соның ішінде күй өнерін әлемге әйгілі сахналарда танытып, өз мектебін қалыптастыруда аянбай еңбек етіп, оны болашақ ұрпаққа танытуда зор үлес қосқан ірі музыкант, дара талант иесі.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, күй, күйші, композитор, мәдениет, музыка, талант, сахна, Халық әртісі

Қазақ халқының тарихында әншілік-күйшілік дәстүр аса маңызды орын алып, халықтың дүниетанымын қалыптастыруда зор рөл атқарғаны белгілі. Соның ішіндегі құдіретті өнер – күй. Күй өнері халықтың көзінің қарашығындай сақталып, атадан балаға мирас болып жеткен қымбат қазына. Домбыра күйлері ғасырлар бойы сұрыпталып, халықпен бірге дамып, түрлену нәтижесінде өнердің шыңы ретінде асыл мұрамызға айналды. Деректер мен мәліметтерге сүйенсек, Құдайберген Жұбановтың еңбегінде «күй» сөзі «көк» мағынасын беретіні аталып өтсе, белгілі этнограф-ғалым Ақселеу Сейдімбек: «күй» сөзі көшпенділердің ең киелі сезімі тәңірлік наным-сеніммен астасып жатыр. Демек, «күй» сөзі тәңірлік құбылысты білдіріп, Тәңірдің дыбысы деген сенімдегі мағынамен берілгені аңғарылады», деп Құдайберген Жұбановтың пікіріне қосылады. Күйшілік өнерін жіктеу жүйесін алғашқы болып ғалым А.Сейдімбек «Күй шежіресі» монографиясында ұсынған болатын [1]. Бұл еңбек – күйдің тарихы мен орындалу мәдениетіне бағдар беретін нақты анықтамалық десек артық айтқандық болмас. Еңбекте зерттеуші күйшілік ұялардың түрлерін жіктеп берген. Ал әрбір күйшілік ұяның басында орындау мәнерін жасаған тұлғалар тұр. Сонымен қатар «Күй» сөзі түркі тілдеріндегі деректерде, атап айтқанда Махмұд Қашқаридің әйгілі еңбегі «Дивани лұғат-ат-түрік» атты сөздігіндегі «көк» (қазақта «күй» болып айтылады) деген атау аспаптық музыканы және «ән мен саз» деген мағынаны білдірсе, XVI ғасырдан бастап тек аспаптық музыканы білдіретін мағынаға ие болған XI ғасырдан бастап кездеседі.

Қазақтың күйшілері ғасырдан-ғасырға сол өнер үлгілерін дамытып, өздерінің орындаушылық мектептерін қалыптастырып келеді. Халқымыздың ұлттық музыкалық аспаптарында (домбыра, қобыз, сыбызғы, шертер т.б.) орындалатын әуен-саз «күй» деп аталады [2]. Ғасырлар қойнауындағы күй құдыретінің әуенмен өріліп, қазіргі кезге дейін жетуінің өзі – керемет құбылыс, әрі әр ғасырларда өмір сүрген күйшілердің ерен еңбегінің нәтижесі деп білеміз. Әр күйші өз заманының жаршысы болған. Дәулескер күйшілердің қос ішекті домбыраға арнап жазылған шығармаларына туған жер, адамзат, табиғат, ұлт тағдыры, тарихи кезеңдер арқау болғаны баршаға мәлім. Уақыт өте келе қазақтың музыка мәдениеті халықтық сарыннан нәр алып, әлемдік музыка өнерінен сусындап, талай тарихи сүрлеулерден өтіп шыңдалған күрделі мәдениетке айналды. Домбырада күй орындаудың хас шебері, оған жаңа мәнер мен реңк қосқан, қазақтың күй өнерін әлемге әйгілі сахналарда танытып, өз мектебін қалыптастырған Қаршыға Ахмедияров – ірі музыкант, дара талант иесі.

Қаршыға Ахмедияров 1946 жылы Атырау облысы Махамбет ауданында дүниеге келген. Атасы Ахмедияр ақсақал – термелер мен қиссаларды төгілдіріп айтатын күйші, саятшы болған деседі. Жастайынан, яғни төрт жасынан-ақ ермегі домбыра болған Қаршыға атасының тілеуі мен батасына бөленіп өседі. Еліміздің күйшілік дәстүрі берік сақталған аймақта туып-өсіп, отбасында сан қырынан танылған әкесі Ахмедияр мен үлкен ағасы Қырғидан тәлім-тәрбие алған болашақ күйшіні мектеп мұғалімдері: Х.Ризуанов, К.Мұхтаров, Ш.Шәріпов, Н.Үлкенбаевтар домбыраға баулиды. Консерватория қабырғасында Қазақстанның халық әртісі Қ.Жантілеуовтен, «Жоғары мектеп үздігі», профессор Қ.Мұхитовтан, оркестрде дирижерлеу сабағынан профессор Ш.Қажығалиевтен дәріс алады. 1974 жылдан Алматы мемлекеттік консерваториясын бітіргеннен кейін педагогикалық қызметте болады. Сонымен қатар 1991 жылы Құрманғазы атындағы қазақ академиялық халық аспаптар оркестрінде домбырашы, концертмейстер,

дирижер қызметін атқарады. Шығармашылық ізденіске толы сол жылдары жайында сөз қозғалғанда, күйші: «Мен шеберханада иллюстратор, яғни аспапты ойнап, сын айтатын маман болып жұмыс істедім. Мақтанғаным емес, осы күні тартылып жүрген сайдың тасындай аздаған тамаша аспаптар менен жолдама алып аттанған еді. Қазір ол шеберхананың жұмысы әлсіреді. О баста қазақ аспаптануының (инструментоведение) орталығына айналады деген үмітпен ашылған еді ғой», – деп еске алады [3]. Сол кезеңде атақты күйші-композиторлар Дәулеткерей, Диналардың өнер туындыларын топтастырып, «Атырау» атты күйлер жинағын жарыққа шығарған.

Қ.Ахмедияровтың «Сарыарқа», «Жігер», «Әсем қоңыр», «Шынар», «Табыну» күйлер жинағы да сол жылдары жарыққа шыққан. Қазақтың күй өнерінің бай мұрасын ғылыми тұрғыда зерттеп, халық қазынасын өскелең ұрпаққа жеткізуге арналған еңбектер қалдырды. Соның ішінде күй атасы Құрманғазының А.Жұбанов жазып қалдырған 50-ден астам күйін 20 жаңа күймен толықтыру негізінде «Сарыарқа» жинағы қайта басылып шықты. А.Жұбанов, А.Затаевич, П.Аравиндер жазып алған Дәулеткерей күйлерінің үлгілері өңделіп, жаңа деректермен толықтырылды. Күй анасы Динаның орындауындағы «Әсем қоңыр» күйінің нұсқалары қалпына келтіріліп, жарыққа шықты. Жалынды да жігерлі, өткір ақын Махамбет күйлері «Шашақты найза, шалқар күй» атты жинақпен шықты. Қаршыға Ахмедияровтың өзі шығарған «Нарын», «Қуаныш», «Сағыныш», «Нұрғиса», «Қыз-ғұмыр», «Аққайың», «Желдірме», «Алтын ұя» т.б. күйлері бар. Жиырмадан дан астам туындылары, соның ішінде «Атырау», «Күй-ұран», «Толғау», «Шынар» күйлері осы жинаққа енді. Бұл шығармалар күйші-композитор Қ.Ахмедияровты жан-жақты қырынан танытады.

Қазақтың ұлттық музыка мәдениетін ұстап тұрған бірнеше алтын тірек бар. Соның бірі – Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрі. Оркестрдің негізін Ахмет Жұбанов қалаған. Бүгінгі адамға бәрі өзінен-өзі туа салғандай көрінгенімен, қазақ ауылында туып-өскен орда күйшілерін Алматыға алып келіп, алуан түрлі темпераментті, қайраты мен жігері тасыған кілең дарынды тұлғаларды бір арнаға тоғыстыру оңай шаруа емес еді. Қазір қалыптасып отырған мәдениет бірнеше ұрпақтың қажырлы еңбегі мен ерлігінің нәтижесі десек, артық болмас. Сол еңбектің арқасында ұлттық аспаптар оркестрі мен ұлттық консерватория құрылды. Сөйтіп, ұлттық өнер орталықтандырылды. Сол көне мұраны жиып-терген – консерватория жанынан ашылған фольклор кабинеті болатын. «Ақиқаты – сол: күйшінің артында мұрагері қалмаса, өнері өзімен бірге көрге кіреді. Арқа күйлерін де бабына келтіріп орындайтын Рүстембек ақсақалдың қасиетін алдым. Менің репертуарым қазақтың күй мектептерінің көбін қамтиды», дейді Қаршыға Ахмедияров [4].

Ұлтымыздың музыка мәдениетінің орындаушылық саласында өзіндік мектеп қалыптастырған дара тұлғаның кәсіби шеберлігі өз алдына. Сан ғасырлардан бізге жеткен күй өнерінің мәйегін домбыра арқылы танытқан күйшінің репертуары да кең ауқымды. Қаршыға ағамыз репертуарындағы Дәулеткерей, Құрманғазы, Диналардың, А.Жұбановтың, Маңғыстау күйшілері Абыл, Есір, Өскенбай, Құлшар, Мұраттардың, Есбайдың, Құрманғазы шәкірттері Мәмен, Ергалидың, төре мектебінің сыршыл сазды өкілі Әлікейдің, күйші-композитор Нұрғиса Тілендиевтің және басқа да халыққа танымал күйшілер күйлерінің сарынын өзіндік иірімдерімен нақышын келтіре орындауымен ерекшеленетін. «Бір сәт Батыс Еуропаның, Ресейдің, Американың – ұлы музыкалық мәдениет тудырған елдердің мысалына жүгінсек: Шопен, Лист, Бетховен, Моцарт, Глинка, Чайковский сияқты заңғар тұлғалар туралы ең жақсы пікірді, ең тұшымды сөзді айтқан кім?.. Орындаушылар! Олардың өнерін сахнаға емес, өнердің сынына, зерттеушілікке жұмсаған теоретиктердің өздері, орындаушы болған адамдар еді. Бүгінгі орындаушылық – ғасырлар қойнауынан тамыр тартқан қазақтың дәстүрлі музыкалық мәдениетінің заңды мұрагері, төл перзенті. Бүгінгі орындаушылық – ешқашан үзілмеген, сабақтаса жалғасқан дәстүрлі орындаушылық, өнердің жаңа өрге шыққан, жаңа сипаттармен молыққан көрінісі. Бұл – ешбір шартсыз қабылдануға тиіс ақиқат. Себебі, қазіргі орындаушылық аспаннан түскен жоқ, керісінше, өзінің ата топырағынан өсіп шықты. Тап-таза күйіндегі дәстүр еш жерде, жер бетіндегі ешбір халықта жоқ», деп толғанған күйші-композитор. Сонымен қатар Қ.Ахмедияров – тек батыс өңірі ғана емес, сонымен қатар Арқаның лирикалық күйлерін де шебер меңгерген дәулескер күйшілердің бірі әрі бірегейі.

Қаршыға Ахмедияровтың бойына біткен дарынның бір қыры – өткен ғасырдың 60-жылдарынан басталған композиторлық шығармашылығы. Оның бір айғағы – қазіргі кезде композитордың төл туындыларының әлем сахналарында орындалуы және шығармаларында дәстүрлі күй жанрының өз жалғастығын табуы. Ол күйлерге: «Желдірме», «Қосбасар», «Қоңыр», «Толғау» т.б. жатады. Сондай-ақ, шығармашылығында күйші бабаларымызға, тарихи-саяси оқиғаларға, өнер-қоғам қайраткерлеріне күй арнау үрдісі орын алған. Олар: «Ақжелең», «Байжұма», «Садуақас сазы», «Күй анасы» т.б. Атаулы күйлері – «Нұрғиса», «Ғазиза», «Иманкүл», «Жалғызым», «Табыну». Қазақстанның егемендік алған кезінде

шыққан «Шабыт» (ҚР Тұңғыш Президентінің ант қабылдауы кезінде), «Елбасы» (ҚР БҰҰ-ның құрамына енуі), «Нарын» (полигонының жабылуы) күйлерінде де дәстүр жалғастығы сақталған. Ұлы композитордың күй шығармашылығында жиырмадан астам толғау күйлері бар. Олардың ішінде: «Махамбет», «Түбек», «Абай», «Әсем», «Бақтығали», «Мұрат» т.б. атауға болады. «Қосбасар» атты Сүгір стиліндегі шертпе күйіне тоқталсақ, бұл жанрда ән-шумақтық нысан байқалады және туындыларында жаңашылдық жиі кездеседі.

Бүгінде Қ.Ахмедияровтың шоқтығы биік күйлері музыка мамандары мен жалпы өнер сүйер қауымға кеңінен танымал. Оның күйшілік және орындаушылық өнері жайында зерттеушілер, күйтанушылар, ақындар көп еңбектер жазды. Қ.Ахмедияровтың талантын халқымыздың ақын қызы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Ф.Оңғарсынова өзінің «Домбыра» атты өлеңінде:

Жан-жақтан құрсағанда белес-бөгет,

Еңсеңді көтересің елес жебеп.

Ойлайсың осы жігіт күй құдайы,

Кәдімгі Құрманғазы емес пе! – деп [5] деген өлең жолдарымен дәріптеген.

КСРО халық әртісі, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Ш.Қажғалиев: «Қаршыға консерваторияға түспей тұрғанда-ақ дүлдүл домбырашы болатын. «Кәсіби білім алу, жан-жақты музыка маманы болу – биік мақсат» деген ақыл-кеңесімді қабыл алып, кәсіби өнерге бет бұрған Қаршығаны дәл танығанымды мақтанып емес, халқымның перзенті ретінде абыройлы іс тындырдым деп есептеймін», деп жазған өз естеліктерінде. Ал, ұлы күйшінің ұстазы – еңбек ардагері, профессор Қ.Мұхитов: «Қаршығаны мен заманымыздың Құрманғазысы дер едім, Қаршығаны мақтап емес, Қаршығамен мақтану керек», – [6] деген жылы лебізін қалдырған. Күйшінің мол мұрасы ретінде бірнеше күйтабақ, бейне ұнтаспалар теле-радио қорларында сақталған. «Күй Қаршыға» жинағы қызы Раушанның бастамасымен консерваторияның радиокешенінде жинақталып, Америкада шығарылған. «Дәстүр – мұражайға қойып, үстінен шыбын ұшырмай күзететін зат емес. Тарихтың низамын, заманның лебін мойындамайтын дәстүр өледі. Дәстүр – сол мәдениеттің өзі. Дәстүр бір орында тұрмайды, үнемі даму үстінде болады. Дәстүр жаңалыққа сергек болады, маңайындағы құбылыстардың ішінен өзінің қолайына жаққанын жатсынбай алып, үздіксіз жетілу, өркен жаюдың үстінде болады», деген пікір айтқан болатын күйшінің өзі отандық телевизияға берген сұхбаттарының бірінде. Жалпы күйші-композитордың өнерін бағалаған халқы тарапынан Қаршыға Ахмедияров «Күй қаршығасы», «Саңлақ күйші», «Күй аспанының Қаршығасы», «Ғасырдың күйшісі» деген атқа ие болды.

Талантты күйші АҚШ, Франция, Италия, Үндістан, Венгрия т.б. дүние жүзінің көптеген елдерінде гастрольдік сапарларында қазақтың қара домбырасының құлаққа жағымды қоңыр да әуезді сазын танытуда аянбай еңбек етті [7]. Қазақ музыка өнерін дамытудағы жоғары шығармашылық жетістіктері үшін Қ.Ахмедияровқа 1982 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы, 1992 жылы Қазақстан Республикасының Халық әртісі атағы берілді. Ал 2000 жылы «Парасат» орденімен марапатталды.

Талдықорған қаласындағы Сүйінбай атындағы облыстық филармониясының домбырашысы, күйші Ботакөз Дүнгенбаеваның кезекті есеп беру концерті 2007 жылдың қазан айына тура келді. Сол кезде қазақтың саңлақ күйшісі, талантты да дара орындаушысы, еліміздің маңдайына біткен өнер майталманы Қаршыға Ахмедияровпен жүздесу бақыты бізге де бұйырған еді. Б.Дүнгенбаеваның шығармашылығына арналған концертте Жетісудың күміс көмей әншісі Ұлжан Айнақұлованың шырқаған әндері мен Ботакөздің әуелете орындаған күйлері көпшілікті тәнті етіп қана қоймай, таңдай қақтырған еді. Сол кеште кеш авторы Ботакөз Дүнгенбаева әйгілі күйші Қаршыға Ахмедияровпен Нұрғисаның т.б. күйшілердің күйлерінен күй-тартыс орындап, халық ризашылығына бөленді. Күй тартыстан кейін көпшілік көрерменнің сұрауы бойынша Қаршыға ағамыз «Нұрғиса», «Әлқисса», «Қуаныш», «Имашқа» күйлерін нақышына келтіріп тамылжыта, төгілте орындап, халқының зор қошеметіне бөленгенінің куәсі болғанымыз есімде. Халқы қайта-қайта қол соғып сахнадан жібермей қойғанын көзімізбен көріп, Ұлы даланың Ұлы күйшісіне деген махаббатына тамсана қараған едік. Сол мезетте дәулескер күйші тағы бірнеше күйді төгілтіп орындап, халқының шексіз сүйіспеншілігіне бөленді. Шығармашылық кеш аяқталысымен, Ботакөздің анасы Мастура апамыз ұлы күйші, қызының Құрманғазы атындағы консерваторияда домбыра сыныбында сабақ берген ұстазы Қаршыға ағамызды үйден дәм татуға шақырып, апамыздың дастарханында бас қостық. Халқымызда «Жақсы адам сан қырлы болады» деген түсінік қалыптасқан. Қаршыға ағамыз бойына біткен парасаттылығы мен қарапайымдылығы, білімділігі, ғибратқа толы әңгімесі арқылы бізді бірден баурап алды және біздің оны басқа қырынан тануға мол мүмкіндіктер берді. Бір адамның бойында күйшілік өнердің, орындаушылық шеберліктің, композиторлық дәрежесінің болуымен қатар жоғары адамгершілік қасиеттердің астасуы – ғажап құбылыс! Көзі тірісінде-ақ, дарабоз өнер иесіне халқының «Ғасыр күйшісі» атағын беруінің бір себебі де осында болса керек.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 А. Сейдімбек Күй шежіресі. Астана 2002.
- 2 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. 1-том. 572 бет.
- 3 Күйші-композитор Қ. Ахмедияровтың «Қазақ үні» газетіне берген сұхбаты. -2008 ж. 25-қаңтар.
- 4 А. Сейдімбек Қазақтың күй өнері. Астана. 2002.
- 5 Б.Кожиров Қазақ елінің атақты музыка өнерпаздары. 2010 ж.
- 6 А. Жұбанов. Ән-күй сапары. – Алматы, 1976.
- 7 Ж. Жүзбай Шертпе күйдің төрт мектебі. Астана. 2009.

У.М. Джолдыбаева¹

¹ *кандидат исторических наук, доцент кафедры история Казахстана КазНПУ им. Абая*

KARSHYGA AHMEDYAROV – VELIKIY ISPOLNITEL'Y V ISTORII KAZAKHSKOGO NARODA

Резюме

Статья посвящена жизни и творчеству великого композитора казахского народа Лауреату Государственной Премии, Народного Артиста РК К.Ахмедиярова. Продолжая творчество великих кюйши Таттимбета, Курмангазы, Дины талантливый композитор написал множество приизведений и внес большой вклад в духовной культуре казахского народа. Его произведения звучали во многих сценах мира. Он создал свою школу в мире казахской национальной музыки, что широко пользуется огромной популярностью среди подрастающего поколения. За незаменимый вклад в культуру РК он был награжден Орденом «Парасат».

Ключевые слова: Республика Казахстан, кюй, музыкант, композитор, культура, музыка, талант, сцена, Народный артист

U.M. Joldybaeva¹

¹ *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Kazakhstan KazNPU named after Abay*

KARSHY AHMEDYAROV IS A GREAT PERFORMER IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE

Summary

The article is sanctified to life and work of the Folk artist of Kazakhstan, Laureate of the State bonus, and Orders of "Parasat", He brought in an enormous contribution a composer K.Ahmediarov to the spiritual culture of history of the Kazakh people. Great kompozition deeply studying work of Tattimbet, Kurmangazi, Dina, continued their way. Also wrote the great number of kюев and left large heritage for a future generation. His works sounded in the world stages. Many researchers, poets, musicologists, art critics, write about him. A talented composer created the school in the world of music, his works are studied by future musicians, composers, talented young people.

Keywords: Republic of Kazakhstan, muzic, composer, culture, music, talant, stage, Folk artist

УДК 94(574)
МРНТИ 14.09.95

Ә.Ж. Сапарбаев¹, Г.Батырбекқызы²

¹э.э.д., профессор, ҚР ҰҒА Құрметті академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, «Нәзір Төрекұлов» Халықаралық қайырымдылық қорының президенті, Алматы, Қазақстан

²М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Халықаралық қатынастар және кеден ісі кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан

НӘЗІР ТӨРЕҚҰЛОВ – РЕФОРМАТОР АҒАРТУШЫ

Аңдатпа

Мақалада көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Нәзір Төрекұлов қарастырылады. Бірінші кәсіби қазақ елінің дипломатының реформаторлық және ағартушылық қызметі ашылып көрсетіледі. Н.Төрекұловтың тұлғасы дипломатияның дамуына үлкен үлес қосқан, оның ғылыми идеялары филологияда, тарихта қазіргі таңда өзінің өзектілігін жоғалтпады. Биыл біздің Отандасымыздың туғанына 125 жыл толды, қазіргі таңда республикалық деңгейде осы мерейтойға түрлі іс-шаралар ұйымдастырылуда.

Кілтті сөздер: Нәзір Төрекұлов, реформатор, ағартушы, тұлға, баспагер, Түркістан, Алаш қайраткерлері, әдебиет, алфавит, Мәскеу

Кеңес кезеңінде қазақ халқының рухани, саяси-әлеуметтік тарихында талай жарқын тұлғалар болған, олардың өмірі мен қызмет әрекеті кейінгілердің еліктеуіне үлгі-өнеге ғана емес, әсілінде ұлттық мақтанышымыздың өзегі де болып табылады. Яғни, қай кезде болмасын, белгілі бір қоғамның даму жолын алға жылжытуда айрықша рөл ойнайтын жекелеген тұлғалардың феномені зерттеуші қауымға белгілі. Өз ұлтының тәуелсіздігі, жарқын болашағы үшін тер төккен осындай ірі тұлғалар бүкіл адамзат өркениетіне маңызды үлес қосып келеді.

Қасиетті Түркістан топырағы еліміздің даңқын әлемге танытқан қаншама тұлғаларымызды дүниеге әкелген. Солардың бірі ғана емес бірегейі, мемлекет және қоғам қайраткері, реформатор ағартушы, әдебиетші-ғалым, дипломат, дарынды публицист ретінде артында өшпестей мол мұра қалдырған ұлтымыздың біртуар перзенті Нәзір Төрекұлов десек, артық айтпаған болар едік.

«Туған халқын жанындай жақсы көріп, табиғат молынан берген қабілет-дарынын, ақыл-білімін, күш-жігерін соған адал қызмететудің ізгі мұраттарына арнаған қазақтың сайыпқыран перзенттерінің бірі, бірі емес бірегейі Н.Төрекұлов болып табылады», – деп жазды аса дарынды халық жазушысы Қ.Мұхамеджанов, дипломат, саясаткер Т.Мансұровтың «Елші Н.Төрекұловтың Арабия дастаны» атты кітабына берген алғы сөзінде.

XX ғасырдың бас кезінде қоғамдық, мемлекеттік істерге араласа бастаған қазақ интеллигенттері ұлттар арасындағы теңсіздікті жоюға, оқу, білім, мәдениет, ғылым, техника саласында артта қалған жергілікті халықтарды алға сүйреуге ұмтылды. Өзінің білім дәрежесі, күрескерлік тәжірибесі, мұсылман елдері өркениетін жақсы білетіндігі жағынан Н.Төрекұлов өзге замандастарынан оқ бойы озық тұрды.

Өзінің қысқа өмірін Нәзір Төрекұлұлы толығымен ұлтына, оның болашағына арнады. Сол бір аласапыран заманда Кеңес Үкіметінің басшылық қызметтерін атқарды. Соның ішінде Түркістан Орталық атқару комитетінің төрағасы ретінде халқымыздың жағдайын, әл-ауқатын жақсарту, олардың рухани мәдениетін арттыру, мәдениет, білім ошақтарын көбейту, жастарды тәрбиелеудегі еңбегі ұшан теңіз. Ол тек қана қазақ халқы емес, бүкіл түрік тілдес халықтардың мақтанышына айналды. Өмір жолының қай кезеңінде болсын, халықтармен етене араласып, оларды мәдениетке, әдебиетке баулыды. Өзі шығарып отырған газет, журналдар беттеріндегі жарияланған мақалалары езілген халықтарды жігерлендіріп, бойларына күш-қуат берумен болды. Оның қазақ, өзбек, қырғыз халықтарының әліппесін жасап, сауатын ашып, білімін көтеруге сіңірген еңбектері де ересен.

Ең алдымен Төрекұловтың түрік тілдес ұлттардың өз дінін, тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін сақтауы үшін атқарған жұмыстарын ерекше атап өткен дұрыс.

Н.Төрекұловтың оқу-ағарту саласындағы атқарған жұмыстары, айтқан сөздері, жазған мақалалары бүгінгі күнге дейін күн тәртібінен түспей келеді. Кезінде ол елді сауаттандыруға баса назар аударып, бірінші кезекте жергілікті ұлттық мамандарды даярлауға ерекше мән берген еді. Осы ұлттық мамандар арқылы ұлттық мектептер ашуға, әр ұлттың өз тілінде білім алуына баса назар аударды.

Н.Төрөқұловтың ағарту комиссары ретінде жұмыс істегені баршамызға аян.

1925 жылы өткен І бүкілодақтық мұғалімдер съезінде жасаған Н.Төрөқұловтың «Ұлт мәселесі және мектеп» атты баяндамасының басты қағидалары келесі тұрғыда болды:

1. Ұлттық мәдени-ағарту мекемелерінің қолдағы бар жүйесі орнықтырылып, ол мемлекет бюджетінің есебінен біртіндеп кеңейтілсін.

2. Аса мұқтаж болып отырған аудандарда ұлттық мектептерге арналған ғимараттар салу туралы мәселе кезекке қойылсын.

3. Тұрмыстық салт-дәстүр салдарынан ортақ мектептерде әйелдер бірге оқи алмайтын ұлттық республикалар мен облыстарда (Орта Азия республикалары, Әзірбайжан) әйелдерге білім беруді дамытуға айрықша көңіл бөлінсін.

4. Кеңес өкіметінің жергілікті органдары арқылы, ұлт мұғалімдерінің белсене атсалысуымен ұлттық мектепке көмектесетін әртүрлі қоғамдар ұйымдастыру жолымен бұқара халықтың оқу-білімге қазірдің өзінде байқала бастаған ынтасы барынша пайдаланылсын.

5. Ұлттық республикаларды, облыстарды және аз ұлттарды шаруашылық жағынан өрлетуде айрықша маңызы бар арнайы кәсіптік-техникалық және ауылшаруашылық мектептерін дамытуға ерекше көңіл аударылсын.

6. КСРО-ның барлық ұлт мұғалімдері орыстармен қатар деревняның қоғамдық өміріне белсене араласуға шақырылсын (ликбездер, сауатсыздықты жою қоғамдары, кооперативтер, т.б.).

7. Ұлттық педагогикалық техникумдар мен мұғалімдер институттарының жаңа мұғалім кадрларын дайындаудағы жалпы жұмысымен қатар, қолдағы бар мұғалім кадрларын жыл сайын және жүйелі түрде қоғамдық-саяси тәрбие ғана емес, педагогикалық тәрбие беру тұрғысынан қайта даярлау курстары ұйымдастырылсын.

8. Таңдаулы ұлттық және аз ұлттар мектептері мен мұғалімдерін жүйелі өсіріп отырудың барлық шаралары қолданылсын; жергілікті баспасөзде ұлттарды ағарту ісіне қазіргі кеңестік жұртшылықтың өзекті мәселесі сипаты берілсін.

9. Орталық пен жергілікті жерлерде баспа жұмысын күшейтуге барынша көңіл бөлініп, мемлекеттік баспалармен қатар әркілі ұлттық кооперативтік баспалар мен ұйымдардың бастамасы мен қызметін пайдаланып, ынталандыру арқылы ұлттық мектепті оқулықпен, кітаптармен, көмекші құралдармен, мұғалімдер басшылыққа латын арнайы басылымдармен неғұрлым толық қамтамасыз етудің барлық шаралары қолданылсын.

Н.Төрөқұлов білім беру мәселесінде, ұлттық санаға, тәрбиеге көңіл бөлудің орасан зор қажеттігін айтып өтеді. Яғни, білім мен тәрбие мәселелерінің бірге жүру қажеттігін көксеген болатын. Ғұлама оқымыстымыз әл-Фараби де айтып өткен болатын: тәрбиесіз берілген білім қанатсыз құспен тең деп [1].

Н.Төрөқұлов тіл, өнер-білім жөніндегі өз толғауын келесі тұрғыда айтып өтті:

1. Тіл деген кабинетте жасалмайды. Қазақ секілді езілген ұлттың тілі үкімет кеңсесіне кіріп, күн сайын жұмсауда болса ғана белі, буыны қатаяды. Қазақ тілінің кеңсеге емін-еркін кіріп-шығуы одан арадағы «тілмаштарды» қуып шығарар еді.

2. Елдің елдігі, теңдігі өнер-білімге байлаулы. Сондықтан ел бастайтын сауатты оқығандарды көптеп шығару, дайындау керек.

3. Орталық үкіметтің жарлықтарын әрбір ұлттық топтардың тұрмыс ерекшеліктеріне лайықтауға әсер етеміз. Бұл ұлттық бөлімдерді (қазақ, өзбек, түркімен) ашу кезінде біз осындай мақсатты алға тартқан едік.

4. Алдымен айтып алайық, патша үкіметі Ресейде орыстан басқа ұлт бар деп білмейтін, білгісі де келмейтін еді. Патшаның мақсаты мынау: бұратаналардың біржолата тұқымын құрту, болмаса орыс қылып жіберу.

5. Бізге алдымен жаңа мектеп керек деген пікірді тарату жолында алысуға, әдебиеттің жоқтығы секілді бөгеттермен арпалысуға тура келіп отыр.

6. Көп шетел сөздері, терминдер қазақ тіліне қазақ тұмағын кимей кіріп барады. Басқаның сөзін бұзбай айтамын деп тілінді бұрап жүргенде, өз тіліңнен айырылып қаларсың.

Қарап отырсық, сол кездегі қайраткер Нәзір Төрөқұловтың айтып өткен пікірлерінің бүгінгі күні де өзінің өзектілігін жоймай отырғандығын.

Қуатты интелект, ерен білімдарлық Н.Төрөқұловты туған өлке халықтарын жаңаша жаппай ағартудың басы-қасына алып келді. Шынына барсақ, Ташкентте, кейіннен алғашқы қазақ жоғары оқу орындарының бірі педагогикалық институтқа айналған Қазақ ағарту институтын ұйымдастыруға тікелей қатысып, Қазақстандағы осы заманғы жоғары мектептің негізін қалаған нақ сол. Яғни, бұл қазақ халқының тарихындағы тұңғыш жоғары оқу орны болғанын естен шығармауымыз керек.

Нәзір Төрөқұлов үлкен қаламгер. Жастай жалындап өлең жазған ол аласапыран уақытта Торғайға барып «Қазақ мұңы» газетін шығарды. 1916-17 жылдары толқыған Торғай күрескерлер шоғырланған төңкерісшіл ойдың бесігі болғаны өздеріңізге мәлім. Демек Торғайда демократияшыл ойға рухани тамызық берген, қоғамдық ойдың қозғаушысына айналған тұлға – Нәзір Төрөқұлов! Ташкентте «Темірқазық» журналын ұйымдастырып шығарып тұрды. Қаламы ұшталып, ойы толысқан ол қазақ, өзбек, тәжік тілдерінде халықтың көкейкесті мәселелерін қозғап көптеген мақалалар жазып жариялады. Бұл орайда Нәзір Төрөқұловты отты публицист ретінде танимыз.

Нәзір Төрөқұлов қазақ, өзбек, тәжік тілдерін «ана тілім» деп білген, татар, башқұрт, қырғыз, әзірбайжан тілдерінде оқыған, ағылшын тілін білген, аз уақытта араб тілін игерген — полиглот азамат, игерген білімін іске жаратқан үлкен оқымысты ғалым.

Нәзірдің көп тілді меңгергендігі түрлі ұлт авторларының ой-өрісін, білім қуатын, саяси бағытын баспасөз бетіндегі еңбектеріне қарап бағалауға мүмкіндік берді.

1926 жылдың наурызында Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде түркі тілдес халықтар бірі екіншісімен тілдескенде өзара тез түсінісіп, бауырлас халықтар екендігін сезіне білулері үшін ортақ жазба қарпі қажеттігі алғаш рет көтерілген болатын.

Бұл съездің жұмысына 131 түркітанушы ғалым, мұғалім, жоғары оқу орындарының оқытушылары, мемлекет және қоғам қайраткерлері, т.с.с. қатысқан болатын. Олардың арасында 5 қазақ – Ахмет Байтұрсынов, Нәзір Төрөқұлов, Біләл Сүлеев, Елдес Омаров және Бай-Сейдули Азиз болды.

Осы съезде түркі тілдес халықтардың жазбасын араб әліппесі негізінде жасақтауды жақтап сөйлеген кейбір ұлт өкілдерінің пікірлерін сынап, түркі тілдес халықтардың барлығының бір қаріпті – латын қарпін қабылдауын негіздеп сөйлегендердің бірі Нәзір Төрөқұлов болды. Яғни, оның сөйлеген сөзі: «...Ең алдымен түркітанушылар съезінің бүкіл түркі дүниесі үшін ерекше прогресті революциялық факт болғанын қадай айтқым келеді, мұны мына мағынада түсіну керек: бұл съезде ескі араб жазуын қолдайтын бір де бір үн шықпады, демек ескі араб сауатының күні өткені, арамызда біржола кеткені деп түсіну керек.

Бәсекеге түскені тек екі әліпби, бұл – реформаланған жаңа араб әліпбиі және латын әліпбиі... Ұлттық рухқа, барлық талапқа сай, «тарихи тамырлы» әліпби – Құран жазуы емес, латыншаға негізделген, жаңа жазуды ең заманауи, мәдени және техникалық негізде жасауға мүмкіндік беретін жаңа әліпбиі». Яғни ол, латын әліпбиін қолдады. Қазақ, өзбек, тәжік тілдерінде оқулық жазды. Өмірінің соңында түрік тілдерін салыстыра Морфологиялық зерттеу жүргізді. «Түрік халықтары кіндік баспасы» бас редакторы кезінде 12 тілде кітаптар ұйымдастырып, басып шығарып отырды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Халқына арнаған Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» – деп атап өтті. Қазіргі таңда бұл мәселе қоғам тарапынан қызу қолдауға ие болуда. Осы мәселе бойынша ғалымдар, тілшілер, саясаткерлер, қарапайым халық арасында қызу пікірталастар жүріп жатыр.

Түркістан Орталық комитетінің төрағасы болып жүріп жерді пайдалану жөніндегі шығарған қаулы-қарарлары бүгінгі күнге дейін өз маңызын жойған емес. Әсіресе, жеке қожалықтар құру жөніндегі ойлары бүгінгі нарық заманында іске асуда.

Түркістаннан тысқары кеткен соң Нәзір Мәскеудегі КСРО халықтарының Орталық баспасын басқарды, ғылыми-педагогикалық жұмысқа араласты. КСРО Ғылыми академиясы түркология секторын басқарып, ғылымға біржолата ден қояды [2].

Н.Төрөқұлов 1922-1926 жылдары Мәскеуге шақырылып, КСРО халықтарының Орталық баспасын басқарды, ғылыми-педагогикалық жұмысқа араласқан. Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университетінде (КУТВ) дәріс оқып, біраз уақыт осы оқу орнында проректорлық қызмет атқарған. Осы жылдары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев сияқты ақыл-ой алыптары, "алашордашылдарды" қамқорлығына алып, қолдау көрсеткені үшін ұлтшыл атанды. Осылайша, өкінішке орай, 1937 жылы нақақтан жала жабылып атылған.

Өзінің қысқа өмірін Нәзір Төрөқұлов толығымен ұлтына, оның болашағына арнады. Сол бір аласапыран заманда Кеңес Үкіметінің басшылық қызметтерін атқарды. Соның ішінде Түркістан Орталық атқару комитетінің төрағасы ретінде халқымыздың жағдайын, әл-ауқатын жақсарту, олардың рухани мәдениетін арттыру, мәдениет, білім ошақтарын көбейту, жастарды тәрбиелеудегі еңбегі ұшан теңіз. Ол тек қана қазақ халқы емес, бүкіл түрік тілдес халықтардың мақтанышына айналды. Өмір жолының қай кезеңінде

болсын, халықтармен етене араласып, оларды мәдениетке, әдебиетке баулы. Өзі шығарып отырған газет, журналдар беттеріндегі жарияланған мақалалары езілген халықтарды жігерлендіріп, бойларына күш-қуат берумен болды.

Отызыншы жылдары қатан қудалауға ұшырап, тоталитарлық режимнің құрбаны болған қазақтың ең талантты ұлдарының бірі Нәзір Төрекұловтың ерекше тұлға екендігін уақыт айқындап беріп отыр. Өз мемлекетінің ұлттық мүдделерін қолдауда оның шешкен мәселелерінің ауқымдылығы орасан зор. Жаңа түрік алфавиті жөніндегі комиссияның төрағасы болды және араб графикасын латынға аударуды негіздеді. Н.Төрекұлов өзін тамаша дипломат ретінде ғана емес, сонымен қатар тәжірибелі мемлекет басшысы ретінде көрсете білді. Түркістан Республикасының көшбастаушысы ретінде Н.Төрекұлов Орта Азиядағы көрнекті және белгілі тұлға болды. Түркістан мемлекетін орнатудағы, түрік тектес халықтарды жаңа алфавитке (әліпбиге) көшірудегі, ғылым, білім, мектеп саласын дамытудағы еңбектерін айрықша атап өте аламыз [3].

Нәзір Төрекұлов Ресей отаршылдығының Түркістан халықтарына қаншалықты қасірет алып келетінін жан-жүрегімен сезінген. Бұл туралы ойларын ол Ташкентте, Мәскеуде шығып тұрған басылымдарда жариялаған мақалалары мен баяндамаларында бүкпесіз айтқан. Патшалық Ресей мен большевиктер билеген Ресей Түркістанды шикізат өндіретін ел ретінде санап, оның мәдени өркендеуіне мүдделі болмағанын, қайта халықтың өсіп-өркендеуін тежеп, кедергі келтіріп отырғанын тұңғыш рет ашып, аяусыз әшкерелеген.

Н.Төрекұловтың саясаткер ретінде қалыптасуы ХХ ғасырдың 20-30 жылдарына – аса күрделі, қым-қуат, ғаламшардың алтыдан бір бөлігінде ауқымды әлеуметтік тәжірибе – жаңа қоғам орнату тәжірибесі жүргізіліп жатқан уақытқа тұспа-тұс келді. Осынау қиын, Орталық Азияның халқы үшін болашақ тағдырды айқындайтын кезеңде Н.Төрекұлов Түркістандағы ең жоғарғы мемлекеттік хәм партиялық қызметтерде болды. Оның өз мұратынан ешқашан айнымайтын ұйымдастырушылық және насихатшылық қабілеті алғаш рет тап осында байқалады. Ол заманының зәйіліне бейімделуді әсте ойына алмаған, өзінің мұратына сай ғұмыр кешіп, еңбек еткен, жарқын болашаққа, әділеттің салтанат құруына сенген.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Төрекұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007.*
- 2 Сапарбаев Ә.Ж. Ұлт рухын ұлықтаған қайраткер // «Егемен Қазақстан» газеті, №118 (29099) 22 маусым, бейсенбі 2017.*
- 3 Тұрсұн Х.М., Батырбекқызы Г. Нәзір Төрекұлов: қоғамдық-саяси қызметі - Шымкент: «Азиат» баспасы, 2017.*

А.Ж. Сапарбаев¹ Г.Батырбекқызы²

¹д.э.н., профессор, Почетный академик НАН РК, Заслуженный деятель Казахстана, президент Междонародного благотворительного фонда имени «Назира Турекулова», Алматы, Казахстан

²ЮКГУ им. М.Ауезова, старший преподаватель кафедры «Междонародные отношения и таможенное дело», Шымкент, Казахстан

НАЗИР ТУРЕКУЛОВ – РЕФОРМАТОР ПРОСВЕТИТЕЛЬ

Резюме

Назир Турекулов – реформатор, просветитель. В статье рассматривается видный общественно-политический деятель Назир Турекулов. Раскрываются детали реформаторской, просветительской деятельности первого профессионального дипломата казахского народа. Личность Н.Турекулова является важным звеном в развитии дипломатии, его научные идеи в области филологии, истории на сегодняшний день не потеряли своего бывшего значения. В этом году исполнилось 125 лет со дня рождения нашего соотечественника, и сейчас на республиканском уровне проводятся различные мероприятия в честь этого юбилейного события.

Ключевые слова: Назир Турекулов, реформатор, просветитель, личность, издатель, Туркестан, деятели Алаш, литература, алфавит, Москва

A.Zh. Saparbayev¹ G.Batyrbekkyzy²

¹*d.e.s., professor, Honorary Academician of NAS RK, Honored Worker of Kazakhstan, President of the International Charitable Fund named after Nazir Turekulov, Almaty, Kazakhstan*

²*M.Aueзов SKSU, Senior Lecturer of the Department International Relations and Customs affairs, Shymkent, Kazakhstan*

NAZIR TUREKULOV – REFORMER, EDUCATOR

Summary

In article the eminent public political figure Nazir Turekulov is considered. Details of reformatory, educational activity of the first career diplomat of the Kazakh people are disclosed. N.Turekulov's identity is an important link in diplomacy development, his scientific ideas in the field of philology, stories haven't lost the former value today. This year 125 years since the birth of our compatriot were executed, and now at the republican level various events in honor of this anniversary event are held.

Key words: Nazir Turekulov, reformer, educator, personality, publisher, Turkestan, Alash figures, literature, alphabet, Moscow

ӘӘЖ 930.85

МРНТИ: 70.08:39

Б.Какабаев¹, Г.Темиртон², Ш.Турсынбаева³

¹*зам.директора ЦГМ РК по культурно-образовательной работе (Алматы)*

²*зам.директора ЦГМ РК по научной работе, доктор философии (PhD), (Алматы)*

³*зав.отделом реставрации ЦГМ РК (Алматы)*

АБЫЛХАН КАСТЕЕВ КАК ХУДОЖНИК И ЭТНОГРАФ: К ИЗУЧЕНИЮ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ТВОРЧЕСТВА (на основе фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан)

Аннотация

Жизнь и творчество народного художника Казахстана Абылхана Кастеева тесно связано с развитием изобразительного искусства в Казахстане. В статье А.Кастеев представлен не только как творец-художник, но и как свидетель и соучастник становления нового в социальной и культурной жизни казахского общества в 30-40-ые годы XX в.

Характерной особенностью художественного языка Кастеева является его стремление к фундаментальному отображению событий с подчеркнутой передачей специфических особенностей казахской традиционной культуры, сохранившихся в условиях коренных изменений социального строя. Так, на примере анализа изображенных художником в одной из акварельных работ, выполненных им в ходе научной экспедиции музея в 1947-1948 гг., элементов и объектов с предметами этнографической коллекции из фондов Центрального государственного музея Казахстана показано, что, художник повествует об этнически характерных сценах из жизни казахского аула.

В этой связи, в статье показано, что акварели А.Кастеева являясь особой категорией объектов визуальной антропологии, представляют собой историко-этнографические источники в познании культурно-исторической действительности в жизни казахского народа.

Ключевые слова: история, казахское общество, культура, этнография, художник, акварель, экспедиция, музейная коллекция

Введение

Имя народного художника Казахстана, основоположника казахского изобразительного искусства Абылхана Кастеева занимает особое место в истории культуры и искусства республики. Всю свою жизнь этот художник-самоучка, как он себя называл, посвятил живописи, своему любимому делу, оставив за собой богатое творческое наследие. В его творчестве нашли свое отражение традиции народной культуры, ее прикладное искусство, устно-поэтическое и музыкальное наследие, окружающая природа. Сегодня многочисленные произведения художника представляют не только художественно-эстетический интерес, но и являют собой достаточно надежный источник по традиционной культуре и быту казахов в широком хронологическом диапазоне.

Одним из менее изученных аспектов творчества художника являются его акварельные работы, характеризующиеся широким жанровым разнообразием и тематическим диапазоном. Исследование акварельных работ художника обусловлено актуальностью и необходимостью ввода в научный оборот ранее неизвестных не только широкой публике, но и специалистам серии акварельных работ Абылхана Кастеева (1904-1973), хранящихся в Центральном государственном музее Республики Казахстан (далее – ЦГМ РК).

Основная задача – изучение акварельных работ художника, как особой категории объектов визуальной антропологии в исследовании историко-этнографических источников по традиционной культуре казахского народа.

В исследовании произведений художника были использованы сравнительно-сопоставительный метод, а также контекстуальный подход – изучение процесса создания акварельных произведений автором в контексте конкретных социально-культурных условий.

Отметим, что работы А. Кастеева отличаются тщательностью, документальной точностью и детальной проработкой каждого элемента и объектов изображения. В этом плане произведения художника представляют собой уникальный источник визуальной информации, позволяющей восполнить пробелы в изучении этнографических особенностей традиционного быта казахов.

Центральный музей Казахстана в творческой жизни А.Кастеева: начало пути

Сегодня в собраниях Центрального государственного музея РК хранятся более 120 работ Абылхана Кастеева (акварельных рисунков, картин). Начало сложения музейной коллекции работ художника положено еще в 30-е годы XX века, к тому же есть основания утверждать, что формированию фондовой коллекции авторских работ в музее мог поспособствовать сам Абылхан Кастеев. В период с 1930 по 1932 гг. Абылхан Кастеев обучался в художественной студии известного художника Николая Хлудова и одновременно работал в Центральном музее Казахстана (ЦМК). Это обстоятельство дает возможность предположить, что некоторые работы художника, которые были выполнены в эти годы, могли быть начаты им и в дни работы в стенах музея.

Одними из первых работ А.Кастеева как живописца можно считать работы, написанные им в начале профессионального пути – картина «В юрте», х./м., 50x35 см. (1930 г.), «Портрет Джангир-хана» (1932 г.), «Портрет М.Калауова секретаря райкома в г. Жаркенте, члена КПСС с 1928 г.» (1933 г.), а также акварельная работа – «Котибаров Есет среди султанов» (1932 г.), хранящиеся в фондах ЦГМ РК. Эти и другие картины Абылхана Кастеева позволяют сделать вывод о том, что именно в период работы художника в Центральном музее Казахстана, в котором он работал в качестве художника (1932 г.), были сделаны первые шаги мастера к профессиональному изобразительному искусству.

Действительно, многие факты из жизни Абылхана Кастеева показывают, что Центральный музей сыграл важную роль в жизни мастера: так, первый настоящий успех молодого начинающего художника связана с портретом Абая Кунанбаева, которая была представлена на конкурсе-выставке на создание портрета Абая (1934 г.). Выставка, по словам «хранителя древностей» Юрия Домбровского, «помещалась в Центральном музее Казахстана» (ныне – Центральный государственный музей Республики Казахстан), где, собственно, Абылхан Кастеев «перед зрителями и появился-то едва ли не в первый раз!» [1, С. 556]. Республиканский конкурс-слет закончился успешно для Абылхана Кастеева – он был награжден почетной грамотой и командирован в Москву, где продолжил обучение в Художественной студии Дома народного творчества (1934-1936 гг.). Но и позже жизнь не раз сводила великого художника с Центральным. Так, первая персональная выставка Абылхана Кастеева также прошла в его стенах, да и годы, связанные с профессиональной деятельностью тесно связаны с работой художника в ЦМК. Эти годы совпали и с периодом становления казахстанского изобразительного искусства в 40-ые годы XX века. А в конце 40-х, художник принял участие в работе научно-этнографической экспедиции Центрального музея Казахстана под руководством А.Жиренчина, прошедшей по нескольким областям республики (1947-1948 гг.). Кстати, в работе экспедиции приняли участие также и другие известные казахстанские ученые, деятели культуры, фотографы – Алкей Маргулан, И. Тынышбаев, Сейдахметов и др. В ходе экспедиции, в условиях полевых работ, художником были выполнены рисунки, эскизы, акварельные картины, которые сегодня вызывают не только художественно-эстетический интерес, но и представляют собой огромный пласт изобразительного материала по изучению истории традиционной культуры и быта казахов в широком хронологическом диапазоне.

Акварели А.Кастеева: к изучению культуры, быта и уклада жизни этнических казахов

Основная часть акварельных работ художника, характеризующиеся жанровым и тематическим разнообразием, посвящена этнографической тематике. Работы в большинстве своем были выполнены во время историко-этнографических экспедиций, в которых Абылхан Кастеев участвовал в качестве фотографа и

художника. В настоящее время в фондах ЦГМ РК хранится 35 акварельных работ выполненных именно в полевых условиях во время экспедиции, организованной ЦМК в 1947-1948 гг. Многие рисунки и этюды, выполненные Кастеевым в этой экспедиции, легли в основу сюжетов живописных полотен художника.

Главной композиционной особенностью художественного творчества Абылхана Кастеева является то, что в своих работах он сумел показать не только, происходящие в обществе и стране нововведения, но и соединить, все еще сохранившиеся и поддерживаемые народом эстетические и социальные формы традиционной культуры, что делает его работы ценным не только в художественном отношении, но и в историко-этнографическом плане. Сегодня работы Абылхана Кастеева можно рассматривать как важный этнографический материал, поскольку для художника всегда было важно сохранить достоверность фактов и близость к натуре. А.Кастеев детальной проработкой и документальной точностью передачи каждого элемента предметов делает их объектом изучения культуры и быта казахского народа. Поэтому, можно сказать, что произведения художника являются своеобразным «визуальным текстом» повествующем об этнографии народа, а сам художник проявляется не только как носитель культурной традиции, но и как этнограф, умело работающий в полевых условиях с первичным материалом.

Историко-этнографическое изучение акварелей Абылхана Кастеева.

Проведенный предварительный анализ детально прорисованных А.Кастеевым в своих картинах каждого элемента объектов с этнографическими предметами по истории и культуре казахского народа, хранящимися в экспозициях и фондовых коллекциях ЦГМ РК показал, что главным сюжетообразующим фактором основной части работ художника, выполненных во время экспедиции, выступает все же этническое начало.

Так, к примеру, одной из работ, выполненных А.Кастеевым во время этнографической экспедиции в изучаемом нами историко-этнографическом ракурсе, можно считать его акварельную картину «В юрте Героя Социалистического Труда Алмагамбетова Шабадана» (1948 г.).

КП 6152 А.Кастеев. «В юрте Героя Социалистического Труда Алмагамбетова Шабадана». 1948 г. Б., акв. 40х60 см. Из фондов ЦГМ РК

Размещение действующих лиц на рисунке «В юрте Героя Социалистического Труда Алмагамбетова Шабадана» носит явно выраженный традиционный характер. Так, во главе на почетном месте сидит гость из Алматы, начальник экспедиции музея А.Жиренчин, справа от него – участник экспедиции Сильченко. Женщина в платке, орденоносец – почетный человек аула расположилась слева от Жиренчина. Хозяин же юрты Алмагамбетов с супругой, которая разливает кумыс, расположились по левую сторону от гостей, на так называемом хозяйском месте. Угощение гостей традиционным казахским напитком кумыс, носит церемониальный характер и располагает к неспешной и долгой беседе. А.Кастеев изобразил типичный интерьер юрты, бытовавший в сельской местности в 40-50 гг. XX столетия. Несмотря на ряд нововведений, присущих середине XX века (картины в рамках, портреты, предметы быта и пр.) в интерьере сохраняется традиционный порядок размещения вещей и деление внутреннего пространства на мужскую и женскую половины. С правой стороны от входа, но фактически традиционно на левой половине юрты, т.е. на женской стороне, висит белая занавеска – «шымылдык», вдоль «кереге» юрты, на которой висит

безворсовый ковер ручной работы – «алаша», стоит кровать с постельными принадлежностями (подушки, стеганные одеяло, покрывало), с правого края которой находится сундук с замком. Обычно в сундуке хранятся сладости и угощения, отложенные для гостей. Слева от двери юрты, традиционно считающейся правой стороной юрты, размещены принадлежности и вещи хозяина юрты – «шапан» (верхняя мужская одежда), «тымак» (головной убор), а также «жейде» (рубашка), жилетка. В центре юрты, на уровне «төр» стоит шкаф. Пол застелен орнаментированной кошмой – «текемет», которая служила постилкой для пола. Поверх «текемет» дополнительно постелены традиционные лоскутные одеяла – «құрақ көрпе». Хотя в юрте, в мужской половине, висят традиционные виды национального костюма, хозяин дома одет в нарядный пиджак по особому случаю – встрече с известными людьми, учеными. Ш. Алмагамбетов, изображен слегка наклоненным в сторону собеседника, на нем костюм городского образца фабричного пошива, на который прикреплены государственные награды. Но, при этом, Ш. Алмагамбетов сидит в казахском традиционном головном уборе – «тымак», верх которого покрыт атласом зеленовато-серого цвета, а отвороты подбиты каракулем, возможно это своеобразный прием мастера, таким образом подчеркивающий национальную идентичность персонажа. При кажущемся диссонансе сочетания городского костюма с «тымак», художник намерено ввел этот элемент национального костюма. Дело в том, что в традиционной среде у казахов считалось предосудительным сидеть при гостях с обнаженной головой и эта традиция сохранялась в сельской местности вплоть до конца XX века [2, С. 59].

Это было своеобразным маркером и художник этим приемом как бы намерено разделяет присутствующих на городских гостей (мужчины без головных уборов) и местных сельских (Ш. Алмагамбетов и две женщины в головных уборах).

Сопоставительный анализ, полученный в результате сравнения головного убора Ш. Алмагамбетова с экспонатами головных уборов, хранящихся в фондах ЦГМ РК позволяет утверждать о сохранении все еще традиций в ношении национальной одежды в середине XX в.

КП 13315 Зимний мужской головной убор. XX в.
Из фондов ЦГМ РК

Так, например мужской головной убор «тымак» из фондовых коллекций ЦГМ РК под инвентарным номером КП 13315 (из Талдыкорганской обл.) практически идентичен по всем параметрам с головным убором, изображенным А. Кастеевым в своей картине «В юрте Героя Социалистического Труда Алмагамбетова Шабадана». Традиционный мужской головной убор КП 13315, как и многие другие, хранящиеся в фондах музея головные уборы, в частности «тымак», покрыт атласом или бархатом разных оттенков, отвороты в основном подбиты каракулем.

Приведенный для сравнения данный зимний мужской головной убор (КП 13315, ЦГМ РК), верх которого покрыт атласом сиренево-серого цвета, с подбитыми каракулем отворотами практически повторяет изображенный на картине А. Кастеева головной убор Ш. Алмагамбетова. Тулья «тымак» скроены из четырех клиньев, к ней пришиты лопасти. С двух сторон по краям лопастей пришиты завязки из широких атласных полос также как показано на картине.

С правой стороны на картине изображена женщина, предположительно супруга Ш.Алмагамбетова в традиционной одежде: «кимешек», бешмет и шелковое платье. Поверх «кимешек» надета накидка – «шылауыш». Бешмет коричневого цвета, свободного покроя ниже пояса, с рукавом до локтя.

Слева по центру изображена почитаемая в ауле женщина, которая является героем труда и также

приглашенная для беседы. Она в костюме темного цвета, в красном платке и в красном платье. На груди костюма государственные награды – орден и две медали. На почетном месте сидит А. Жиренчин в строгом черном костюме, в белой рубашке, с галстуком. Участник экспедиции Сильченко – в сером костюме, в белой рубашке и черном галстуке. Художник изобразил сцену беседы гостей с местными жителями, при этом уделил особое внимание облику, аксессуарам, характерным для их видов деятельности. При создании своей картины для А.Кастеева важно было донести до зрителя как можно больше визуальной информации о быте, укладе жизни этнических казахов. Так, художник уделяет внимание деталям: скрупулезно прорисовывает конструкцию юрты, выписывает каждую составляющую ее деталь. Для сравнения приведем фотографии из фондов ЦГМ РК конца XIX века где порядок расположения вещей в интерьере юрты практически идентичен с данным акварельным рисунком А.Кастеева. Убранство сундуков, домашняя утварь, их расположение указывает на сохранившуюся в середине XX века все еще консервативность интерьера юрты, в виду его предельной прагматичности, обеспечивающей нормальное функционирование кочевого быта [3, С. 89].

НВФ 5289/17. Семья в юрте. 1899 г. Семипалатинская губерния. Из фондов ЦГМ РК

Как отмечают многие исследователи частые сезонные перекочевки диктовали свои условия по устройству быта, использованию и размещению предметов быта и орудий труда. Это выразалось в том что конструкция юрты была стандартизирована вплоть до мельчайших деталей и была единой на всей территории Казахстана, при этом отличаясь от подобных видов жилищ других кочевых народов (*монголы, калмыки*) [3, С. 124-125]. Так же исторически сложился унифицированный тип функционального зонирования и размещения предметов в интерьере юрты. Это в первую очередь диктовалось тем, что частые установки и разборки юрты требовали минимальной затраты времени, что в свою очередь привело к тому, что каждый член кочевого общества с малых лет знал не только порядок установки и сборки юрты, но и место расположения каждого предмета вплоть до деталей. Таким образом, вековой опыт кочевничества выработал некий стандарт, единый на всей территории проживания казахов и, являющийся «вещественным» компонентом культуры жизнеобеспечения народа [3, С. 63].

Внутренний вид юрты. Фото из фондов ЦГМ РК

У всех народов семейный очаг занимает особое место. Он является своеобразным центром жизни. В жилище аккумулируются все основные этнические признаки. Основным жилищем казахского аула была юрта – «киіз үй», сохранившая и до настоящего времени свои функциональные и конструктивные особенности [4; 5; 6].

Проведенная научная идентификация изображенных в картинах А. Кастеева этнографических предметов, с музейными предметами из этнографической коллекции указывает не только на оригинальный авторский подход в художественно-эстетической организации и композиционном решении картин, но и на создание им реалистичной картины жизни казахского общества в середине XX в.

Экспедиционные акварельные работы А. Кастеева, хранящиеся в фондовых коллекциях Центрального государственного музея Республики Казахстан сегодня представляют интерес в изучении традиций и истории казахского народа. В связи с этим, в Музее начато научное изучение работ художника, что объясняется, главным образом, необходимостью ввода в научный оборот серии акварельных работ Абылхана Кастеева (1904-1973), ранее неизвестных не только широкой публике, но и специалистам.

Заключение

Абылхан Кастеев был непревзойденным мастером реалистичного изображения родной природы, портретов земляков, а также, связанного с социальным развитием общества, становления нового в жизни, в культуре, в быту. Являясь выходцем из аула и носителем традиционной культуры, Абылхан Кастеев сам был тонким знатоком народного быта, его истории и традиционной ментальности, что ярко проявилось в его творчестве. Достоверность отражения действительности в произведениях художника позволяет утверждать, что они могут и являются источником по этнологии. Возможно, поэтому критики и называли его "честным художником", а также отмечали, что он «никогда не добавлял в рисунок ничего от себя. Его произведения с детальной точностью повторяли окружающий мир. Художник не исключал из картины ничего, пусть даже какая-то деталь портила общий вид» [7].

В этом плане акварельные работы художника (в данном случае: работы, выполненные художником во время экспедиции ЦМК 1947-1948 гг. – *авт.*), где сконцентрированы как социальные, так и культурные аспекты национальных традиций, представляют особый научный интерес в аспекте изучения этнической истории казахского народа, потому как в них ярко и точно «показаны» наиболее характерные сцены из жизни казахского аула середины XX в.

Литература:

- 1 Домбровский Ю. Абылхан Кастеев – первый художник казах // Факультет ненужных вещей. Роман. Очерки и статьи. – Алма-Ата: Жазушы, 1989. – 640 с., илл.
- 2 Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда: XIX – начала XX вв. – Алматы: Наука, 1964. – 178 с.
- 3 Алимбай Н., Муканов М.С., Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Гылым, 1998 – 234 с.
- 4 Муканов М.С. Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981. – 223 с.

5 Джанибеков У. Эхо ... По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Онер, 1991. – 304 с.

6 Қазақтың киіз үйі. Казахская юрта. Kazakh yurt. – Атырау-Лондон, 2005. – 299 с.

7 Абылхан Кастеев – художник, основоположник казахского изобразительного искусства // <http://www.kazakhstanlive.ru/society/person/face.php?ID=194>.

Б.Какабаев¹, Г.Темиртон², Ш.Турсынбаева³

¹*Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей директорының орынбасары (Алматы қ.)*

²*Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейнің ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, (PhD), (Алматы)*

³*Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұражайының қалпына келтіру бөлімінің үшінші бөлімі (Алматы қ.)*

АБЫЛХАН КАСТЕЕВ – СУРЕТШІ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФ: ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ХАКІНДА (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музей қорының негізінде)

Түйін

Қазақстанның халық суретшісі Әбілхан Қастеевтің өмірі мен шығармашылығы еліміздегі бейнелеу өнерінің дамуымен тығыз байланысты. Мақалада Ә.Қастеев тек өз қолтаңбасы бар суретші ғана емес, ХХ ғ. 30-40 жж. қазақ қоғамының әлеуметтік және мәдени өмірінде жаңа қалыптасуларға қатысушы әрі куәгер ретінде көрсетілген.

Ол өзінің оқиғаны тура сипаттауға тырысқан көптеген шығармаларында, түбегейлі өзгерген әлеуметтік құрылымда өз сипатын сақтап қалған, қазақ дәстүрлі мәдениетінің өзіндік этникалық ерекшеліктерін дәлме-дәл жеткізді. Суретшінің 1947-1948 жж. музейдің ғылыми экспедициясы барысында жазған акварельдік жұмысындағы элементтер мен нысандарды ҚР Мемлекеттік орталық музей қорындағы этнографиялық коллекция заттарымен салыстыра отырып, оның жұмысында қазақ ауылының өмірінен алынған этникалық сипаттар басым бейнеленгендігін байқауға болады.

Бұл орайда, мақала авторлары, Қастеевтің акварельдік жұмыстары визуалды антропология нысандарының ерекше категориясы және қазақ халқының өміріндегі мәдени-тарихи болмысты тануда тарихи-этнографиялық дереккөз екендігі жөнінде ой-пікірімен бөліскен.

Кілттік сөздер: тарих, қазақ қоғамы, мәдениет, этнография, суретші, акварель, экспедиция, музей коллекциясы

B.Kakabaev¹, G.Temirton², Sh.Tursynbaeva³

¹*deputy director of the Central State Museum of Culture of the Republic of Kazakhstan for Cultural and Educational Work (Almaty)*

²*deputy director of the Central State Medical Academy of the RK for scientific work, PhD (PhD), (Almaty)*

³*The third section of the restoration department of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty)*

ABYLKHAN KASTEEV AS AN ARTIST AND ETHNOGRAPH: TO THE STUDY OF SOCIO-CULTURAL AND ETHNOGRAPHICAL ASPECTS OF CREATIVITY (on the basis of the funds of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)

Summary

The life and work of the national artist of Kazakhstan Abylkhon Kasteev is closely connected with the development of fine arts in Kazakhstan. In the article A.Kasteev is represented not only as an artist-creator, but also as a witness and an contributor in the emergence of a new social and cultural life of the Kazakh society in the 1930s and 1940s of XXth century.

A characteristic feature of Kasteev's artistic language is his desire to fundamentally reflect events with an emphasis on the transfer of specific features of Kazakh traditional culture, preserved in the conditions of radical changes in the social system. Thus, on the basis of an analysis of the elements and objects with objects of the ethnographic collection from the funds of the Central State Museum of Kazakhstan, it is shown that the artist narrates about ethnically characteristic scenes in one of the watercolor works performed by him in the course of the scientific expedition of the museum in 1947-1948, from the life of the Kazakh village.

In this connection, the article shows that A.Kasteev's watercolors, being a special category of objects of visual anthropology, represent historical and ethnographic sources in the knowledge of cultural and historical reality in the life of the Kazakh people.

Key words: history, the Kazakh society, culture, ethnography, artist, watercolor, expedition, museum collection

ӘӨЖ 930:11

МРНТИ 03.01.09

P.P. Оспанова¹

¹т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті

ЕРКЕҒАЛИ РАХМАДИҰЛЫ РАХМАДИЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ МУЗЫКА ӨНЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Еркеғали Рахмадиев – КСРО Халық артисі, Қазақстанның Еңбек Ері, профессор, Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, ұлағатты ұстаз, көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері жөнінде мағұлматтар жан жақты зерттелген. Танымал сазгер түрлі бағыттағы маңызды туындылардың басым көпшілігінің авторы болып табылады. Ұлттық опера өнерінің дамуына елеулі үлес қосып, жаңа жанр – симфониялық күйдің негізін салушы болды. Осы жанрда әлемге әйгілі болған атақты «Дайрабай», «Құдаша-думан» шығармалары, сонымен қатар «Қамар-сұлу», «Алпамыс», «Абылайхан» опералары қазақ музыка мәдениетінің асқақ биігіне айналды. Көпшілікке таныс «Таң самалы», «Бала ғашық», «Жетісудың қыздары-ай» туындылары, «Қамар-сұлу» операсынан дуэт, «Алпамыс» операсынан Гүлбаршын ариясы, хор композициялары және т.б. шырқалады.

Тірек сөздер: композитор, шығармашылық, музыка, ән, күй, симфония

Қазақ халқының музыка өнеріне өшпестей із қалдырған және ұлттық музыка саласын саяси қиын қыстау кезеңде сақтап, әрі қарай дамытуға үлес қосқан тұлғалардың бірі Еркеғали Рахмадиұлы Рахмадиев. Қазақ өнеріне қомақты үлес қосқан тұлғалар осындай өнердің шыңына жету мақсатында білім нәрімен сусындауда талай белестерден өтіп, білімнің әр салалы сатысын бағындыру арқылы қол жеткізді. Мұндай жетістікке жету үшін Еркеғали ағамыз да бірнеше білім ордаларында білім алған. Елге мәлім деректер бойынша, сіз 1930 жылы 1 тамызда Семей облысының Шұбартау ауданындағы 9-ауылда сол өңірге белгілі ақын, домбырашы Рахмади Жабықпаевтың отбасында дүниеге келген. Анасы Бәтiш тұрмысқа ерте шығыпты, он үш рет құрсақ көтеріпті. Содан үш бала тірі қалған екен. Осы тұста тағы бір ескере кететін нәрсе туған жылы туралы деректер басында 1932 жылы болып жүрді де, кейінірек 1930 жыл болып түзетілді ғой. Осының себебін өз естеліктерінде былай деп береді Еркеғали ағамыз: «Менің кіндік қаным Шұбартауда тамды дегенменен, Шұбартауды 1982 жылы қаңтарда ғана көрдім. 1930 жылы тудық та, 1932 жылы ашаршылық басталып, мен екі жасқа келер-келместен жұрттың бәрі азып тозып, аштықтан өлер болған соң, бастары ауған жаққа босып кетті ғой. Ол кезде төлқұжатымда 1932 жылы туды деп жазылғандықтан, 1982 жылы мені «50 жасқа толады» деп, «жерлесіміз» деп Шұбартау ауданы шақырды. Мен екі жастан енді асқанда ашаршылықтың, аштықтың кесірінен дінгеге деген ауруға ұшыраппын. Тұра алмай, жүре алмай жатып қалыппын. Менен үлкен ағам бар еді, шешем айтып отыратын, сол ағамның маңдайы шот болып іріндеп, көлкілдеп ісіп кетті деп. Менің екі аяқ, екі қолым тартылып қалған. Балқаштың бергі Арқа жақ қабағы жартастар болды. Өз басым бала кезімнен әкемнің таңды таңға ұрып айтатын Ер Төстік, Ер Қосай туралы ертегі-аңыздарын, Бөгенбай мен Қабанбай сынды батырлардың ерлігі жайындағы қызық әңгімелерін, «Қобыланды», «Алпамыс» сияқты жырларын тындап өскенім үшін өзімді бақытты санаймын.ді бақытты санаймын. 32бет.

Он төрт жастан бастап ақ балықшылар бригадасына қосылып жұмыс істедім. Амалсыздың күні ғой. Ауылда қайрат қылатын, жұмыс істейтін азамат қалмады. Біздер, жасөспірім балалар, ересектермен бірге балық аулаймыз, оны майданға жібереді. Біздің бригадаға Байтөлеу деген ағамыз басшылық етті. Жұмыстан осылай түн ортасында, қараңғыда келеміз. Сол жерде домалмап-домалап құлап ұйықтап қаламыз. Қалжыраймыз, баламыз ғой. Содан, түннің етегі түрілмей тұрып ақ, таңсәріден, елең алаңнан: «Тұрындар, жүгермектер, таң атып қалды», - деп ойбайлап оята бастайды. Көйлекті мойнымызға кигізеді де, орыстар «козьи ножки» деп атап кеткен, газетке, қағазға орап жасаған бір-бір шылымды тұтатып, аузымызға тығып кете береді. Сөйтіп біз темекі тартып кеттік қой 1941 жылы. 1941 жылы бастап тартқан темекіні 34 жылдан кейін ғана, 1975 жылы қойдым. 1947 жылы маусым айында біздердің соғыс кезінде істеген еңбегімізді бағалап, балықшы болған бес-алты балаға медаль берді. «Ұлы Отан соғысы кезінде еткен ерең еңбегі үшін» деген. Сондықтан «Жеңістің 60 жылдығына біздің де қосқан үлесіміз бар» деп көкірегімізді керіп айтуға қақымыз бар.

Ол 6-сыныптан бастап «Үлгі» колхозы мектебінің интернатына орналастырылады. Еркеғали оқуда алғыр болып өсті. 1948 жылдың маусым айында концерттік ансамбльмен Нұрғиса Тілендиев, Бекен Жылысбаев және баянда ойнайтын Константин Ошлаковтар ауылға келеді. Олардың ойында Балқаш маңындағы ауылдарға өнер көрсетумен қатар, П.И. Чайковский атындағы училищеге дарынды жасөспірімдерді тандап алу мақсаты да бар еді. Жоғары сыныптардың оқушыларын тыңдап, сынаған комиссия мүшелері олардың ішінен Еркеғалимен қоса есептегенде төртеуін тандап алды. Еркеғали 1948 жылдың күзінде домбыра класы бойынша музыкалық училищенің оқушысы болып қабылданды. Училищені ойдағыдай тәмамдаған Еркеғали 1952 жылдың жазында емтихандарды жақсы тапсырып, консерватория студенті атанды. Ол қабылдау сынында қобызға арналған «Трио» пьесасын және «Жасыл орман» әнін орындады. Еркеғали Л.Хамидидің ұсынысымен профессор Евгений Брусиловскийдің класында өнерін жетілдіруге кірісті. 1957 жылы Еркеғали Рахмадиев өзінің дипломдық жұмысы ретінде Мемлекеттік емтихан комиссиясының алдына «Қамар сұлу» операсының бірінші бөлімін ұсынды. Оның ұстазы Е.Брусиловский келешек Қазақстанның көрнекті композиторы болатындығын танығанды. Осы бағытта білімін дамыта түсу үшін Еркеғали Рахмадиев П.И. Чайковский атындағы Мәскеу консерваториясына бір жылдық тәрбие алуға келді. 1962 жылы Мәскеуде жас композиторлар конкурсында Еркеғали Рахмадиевтің «Балқаштағы кеш» атты хорға арналған поэмасы бірінші дәрежедегі дипломмен бағаланды. «Қамар сұлу» операның 1963 жылдың 15-сәуірінде Абай атындағы ҚМАОБ театрында қойылуы үлкен шығармашылық шабытқа жетеледі. 1970 жылы композитор Еркеғали Рахмадиев оркестрдің қолдауымен трубада орындалатын «Скерцоны» вокалдық-хореографиялық «Қызыл киіз үй» композициясын, М.Әуезовке арналған лирикалық поэма-реквиемін, «Аястан» атты кантатасын және драмалық қойылымдарға арналған «Қабаған ит», «Әке тағдыры», «Сұхбаттасу» музыкаларын жарыққа шығарды. 1972 жылы опера «Алпамыс» тәмамдалды, оған ілесе шығарылған симфониялық күй «Дайрабай» композитор Еркеғали Рахмадиевке үлкен жетістік әкелді.

1980 жылы Еркеғали Рахмадиев Қ.Мұхамеджановтың либреттосы бойынша «Тың туралы» жаңа операны өмірге әкелді. 1980-жылдары Еркеғали Рахмадиевтің трубалық оркестрдің қостауымен және скрипкаға арналған, оркестр демеуімен орындалатын концерттік екі шығармасы тағы да өмірге келді. Қазақстанның әйгілі скрипкашысы, талай халықаралық конкурстардың үздігі, профессор Айман Мұсақожаева, Қазақстанның халық әртісі Ю.Н. Клушкинмен бірге екі шығарманы тамаша орындады. 1990-жылдарда Еркеғали Рахмадиев өзі сүйетін камералық-вокалдық жанрға қайтадан ауысты. Бірінші концертте Шаһимардан Әбілевтің орындауында Абайдың өлеңдеріне жазылған романстар тізбегі тұтастай бірнеше театр сахналарында тыңдаушыларды баурап алды Еркеғали Рахмадиевтің Әбіш Кекілбаевтың либреттасына сүйенген «Абылай хан» атты эпикалық операсы екі бөлімнен тұрады. Операның мазмұны – Қалмақ, Қоқан, Хиуа хандықтарынан Отанды, жерді, елді қорғау. Мұнда Бұхар жырау мен Абылай ханның бейнесі операның негізгі тақырыбы. Композитор қандай музыка жанрында болмасын жазылған шығармаларында жаңалық әдісін, есте қалатын тың қатпарларды аударады. Ол қазақ музыкасының ұлттық ерекшелігі болып табылатын симфониялық күй жанрына негіз салушылардың бірі. Оның көркемдік тәсілі халықтық - әндік материалды қазіргі замандық музыка тілімен үндестірумен ұтады. Рахмадиевтің шығармалары: «Қамар сұлу», «Дала таңы», «Алпамыс» опералары, «Дайрабай», «Құдашадуман» симфониялық күйлері, «Аманкелді», «Толғау» симфониялық поэмалары, «Аястан» кантатасы, «Балқаштағы кеш» хорлық поэмасы Қазақстанда және шетелдерде жақсы танымал. Оның әрбір шығармасы (опералар, концерттер, симфониялық поэмалар, күйлер, кантаталар, әндер және романстар) республиканың мәдени өмірінде айырықша орын алады. Еркеғали Рахмадиевтің мекемелердегі қызметі студенттік кезінде басталды. Қыздар педагогикалық институтында оқытушы болған. Мәскеудегі мамандығын шыңдау курсынан кейін 1958-59 жылдары Алматы консерваториясында фольклор кабинетін басқарды, Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясының жетекшісі, 1961-65 жылдарда Қазақ КСР-нің Мәдениет министрлігінде Көркемөнер бас басқармасының бастығы, ал 1966 жылы Абай атындағы опера және балет театрының директоры болып тағайындалды. 1967 жылы ол Құрманғазы атындағы консерваторияның ректоры, 1968 жылы Қазақстан композиторлар одағының төрағасы және КСРО композиторлар одағының хатшысы. Консерватория қабырғасында театралдық факультет және режиссерлік бөлім ашылды. Консерватория жыл сайын 170-200-дей музыка мамандарын дайындайды. Профессор Еркеғали Рахмадиевтің ұстаздығымен Ө.Несіпханов, Т.Қажығалиев, С.Еркімбаев, О.Жанияров, С.Ромашенко, В.Стригоцкий, М.Тайменкеев және басқа да дарынды композиторлар консерваторияны тәмамдады. 1991-93 жылдар аралығында ҚР Мәдениет министрі қызметін атқарды. Музыка өнерінде, қоғамдық жұмыста және атқарған жемісті еңбектері үшін «Еңбек қызыл ту», «Халықтар достығы» ордендерімен, бірнеше медальдармен, Қазақ КСР-ның және Армения, Өзбекстан, Эстон республикаларының, Татар автономия-

лық республикасының мақтау грамоталарымен марапатталған. 1966 жылы оған Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген мәдениет қайраткері, 1975 жылы Халық әртісі, 1981 жылы КСРО халық әртісі атағы берілді, ал 1980 жылы Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығы тапсырылды. Еркеғали Рахмадиұлы Рахмадиев - КСРО және қазақстандық композитор, педагог, қоғамдық және саяси қайраткер, КСРО мен еліміздің халық әртісі, ҚазССР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, профессор, Құрманғазы атындағы Мемлекеттік консерваторияны сегіз жыл бойы басқарған, 27 жыл бойы Қазақстан композиторлар Одағының төрағасы болған, сондай-ақ КСРО композиторлар Одағының хатшысы және республиканың Мәдениет министрі болды. «Қамар-сұлу» (1963 ж.), «Алпамыс» (1972 ж.), «Абылай хан» (1999 ж.) операларының, көптеген оркестрлік, вокалдық-хор, театр-сахналық камера-аспаптық шығармалар мен романстардың авторы. Музыкалық өнердің дамуына қосқан зор үлесі үшін 2005 жылы Е.Р. Рахмадиев Жыл тұлғасы атанды. Еркеғали Рахмадиев атындағы бірінші халықаралық байқаудың университеттің іргесінде өткізілуі кездейсоқ емес. Абзал ұстаз әрдайым дарынды жастарды қолдап, отандық композиторлар мен музыка қайраткерлерінің талай саңлақтарын тәрбиелеген. Соңғы жылдары университеттің дамуы үшін аянбай еңбек етті. Ал оның қазақ музыкасының бай мұрасын классикалық музыкамен шебер байланыстырған композиторлық еңбегі өзінше бір бөлек. Еркеғали Рахмадиұлы - әнімен де, азаматтығымен де, өмірімен де, кісілік үлкен жолымен танымал ірі адам, біртуар тұлға. Шығармалары - халық жүрегінде өшпес із қалдырған асыл мұра. Олар опера театрларының сахналарында, концерт пен радиода, теледидарда жиі орындалады. Еркеғали ағамыз қобыз өнерін сақтап қалуға және дамытуға үлес қосқан. Еркеғали ағамыз 2013 жылы 9 сәуірде қайтыс болған. Өмірінің соңғы жылдары Астанадағы Музыка академиясында ұстаздық қызмет атқарды. Яғни ағамыз тәуелсіздік алған жылдары да еліміздің музыка өнеріне мол үлесін қосты. 2017 жылы Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, профессор еркеғали Рахмадиев атындағы I халықаралық байқау басталады. Жыл сайынғы үрдіске айналары сөзсіз деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 <https://www.zharar.com/kz/referat/10290-erkegali.html> --

2 *Қазақстан Республикасында кімнің кім екені – 2011. 2 томдық анықтамалық. Алматы, http://www.inform.kz/kz/astanada-erkegali-rahmadiev-atyndagy-i-halykaralyk-baykau-otedi_a2884883 2011.*

Р.Р. Оспанова¹

¹*к.и.н., доцент КазНПУ им. Абая*

ЕРКЕГАЛИ РАХМАДИЕВ И КАЗАХСКОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО

Резюме

В данной статье излагается творческая жизнь великого композитора Еркеғали Рахмадиевича Рахмадиева. В статье указано, что он является одним из основоположников симфонического жанра, что является национальной особенностью казахской музыки. Далее указано, что среди музыкантов, оставивших значительный вклад в музыкальную культуру Казахстана, одно из достойнейших мест занимает творчество известного композитора и общественного деятеля Еркеғали Рахмадиевича Рахмадиева. В статье указано, что с первых шагов творческой деятельности он сразу нашел свою стезю и заявил о себе ярко и индивидуально. В данной статье исследуется огромный вклад казахской музыки, который оставил после себя великий композитор Еркеғали Рахмадиевич Рахмадиев.

Ключевые слова: композитор, творчество, культура, искусство, симфония

R.R. Ospanova¹

¹*Ph.D., Associate Professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai*

YERKEGALI RAKHMADIEV AND KAZAKH MUSICAL ART

Summary

This article describes the creative life of the great composer Erkegali Rakhmadiyevich Rakhmadiyev. The article states that he is one of the founders of the symphonic genre, which is a national peculiarity of Kazakh music. It is further stated that among the musicians who left a significant contribution to the musical culture of Kazakhstan, one of the most worthy places is the work of the well-known composer and public figure Yerkegali Rakhmadiyevich Rakhmadiyev. In the article it is indicated that from the first steps of his creative activity he immediately found his path and declared himself bright and individual. This article explores the huge contribution of Kazakh music, which the great composer Erkegali Rakhmadiyevich Rakhmadiyev left after himself.

Key words: composer, creativity, culture, art, symphony

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 94(574):27-9
ГРНТИ 03.01.13

Ж.А. Бегасилова¹

¹*докторант кафедры Истории Казахстана КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Казахстан*

ИЗЪЯТИЕ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В 1922 ГОДУ

Аннотация

В данной статье исследуется политика изъятия церковных ценностей в период массового голода 1921-1922 годов в Казахстане. Автор обращает внимание на положение православной церкви в Казахстане в исследуемый период и на политику большевиков в отношении религии. Компания изъятия церковных ценностей преследовала цель дискредитировать духовенство в глазах широких народных масс; пополнить государственный бюджет средствами не только для борьбы с голодом, но и для укрепления большевистского государства, а также найти новые поводы для репрессий против духовенства. Данный процесс стал первым шагом в устранении сильного противника коммунистов – Русской православной церкви. Автор делает анализ данного процесса, отразившегося на всей дальнейшей политике Советской власти в отношении церквей и их имущества.

Ключевые слова: Церковь, экспроприация, Советская власть, массовый голод

Массовым голодом, поразившим Россию и ее окраины в начале 1920-х гг., воспользовалась советская власть для «молниеносного» проведения изъятия ценностей из богатейших православных лавр, монастырей и церквей. Под предлогом гуманных и благородных целей - помочь голодающему населению советские органы власти преследовали далеко идущие планы по устранению влиятельного и сильного противника - Русской православной церкви (РПЦ) [1, С. 237].

Проблема изъятия церковных ценностей во время голода 1921-1922 гг. изучена достаточно фундаментально современными историками [2]. Тот же самый процесс, протекавший на территории Казахстана, поставленный А.С. Жанбосиновой, [3, С. 264-275] также требует своего осмысления.

В рассматриваемый период, наряду с народным комиссариатом юстиции, инструментами контроля государства над церковью были Президиум, Секретариат ВЦИК, соответствующие отделы ЦК РКП (б), ГПУ.

На рубеже 1921-1922 гг. продолжают попытки руководителей партии, Советской власти упорядочивать всю эту политику прямых экспроприаций имущества, бывшего ранее собственностью церковных организаций. 27 декабря 1921 г. ВЦИК принимает короткий декрет о судьбе «колоссальных ценностей, находящихся в церквях и монастырях». Декрет требует от местных властей при изъятии, ликвидации и использовании этого имущества различать:

1) "имущество, имеющее историко-художественное значение", которое "подлежит исключительному ведению отдела по делам музеев" Наркомпрос и не может отчуждаться без его разрешения;

2) "имущество материальной ценности", подлежащее передаче в Госхран;

3) "имущество обиходного характера, где оно еще сохранялось [4, С. 138-143].

20 марта 1922 г. на заседании Политбюро ЦК РКП (б) была утверждена инструкция Л.Д. Троцкого об изъятии церковных ценностей. Она была разослана всем губернским комитетам. Согласно этой инструкции в губерниях; необходимо создать секретные руководящие комиссии по изъятию ценностей, в которые должны входить либо секретарь губкома, либо заведующий агитпропотделом, а также комиссар дивизии, бригады или начальник политотдела; наряду с этими секретными подготовительными комиссиями создать официальные комиссии или столы при комитетах помощи голодающим для формальной приемки ценностей, переговоров с группами верующих и пр. Строго соблюдать, чтобы национальный состав этих комиссий не давал повода для шовинистической агитации; провести неделю агитации, для этого подобрать лучших агитаторов, и в частности военных. Агитации придать характер, чуждый всякой борьбы с религией и церковью, а целиком направленный на помощь голодающим; одновременно с этим внести раскол в духовенство, взяв под защиту государственной власти тех священников, которые открыто, выступают в пользу изъятия. «Видных попов» не трогать до конца кампании, но негласно, при этом

официально (под расписку, через губполитотделы) предупредить их, что в случае каких-либо эксцессов они ответят первыми; наряду с агитационной работой должна идти организационная: подготовить соответствующий аппарат для самого учета и изъятия церковных ценностей. Во время изъятия «коммунисты должны быть на всех соседних улицах, не допуская скопления, надежная часть, лучше всего ЧОН, должна быть поблизости»; к учету изъятых ценностей при помголах (комитетах помощи голодающим) допустить в губерниях представителей лояльного духовенства, широко оповестив о том, что население будет иметь полную возможность следить за тем, чтобы ни одна крупница церковного имущества не получила другого назначения, кроме помощи голодающим [5, С.172-173].

Изъятие церковных ценностей началось в середине марта 1922 г. Официальную политику и цели в проведении кампании по изъятию церковных ценностей объясняло постановление ВЦИКа от 23 февраля 1922 г., которое было опубликовано газете «Известия». В нем указывалось: «Ввиду неотложной необходимости спешно мобилизовать все ресурсы страны, могущие служить средством борьбы с голодом в Поволжье и для обсеменения его полей, Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет, в дополнение к декрету об изъятии музейного имущества, постановил: 1. Предложить местным Советам в месячный срок со дня опубликования сего постановления изъять из церковных имуществ, переданных в пользование групп верующих всех религии по описям и договорам, все драгоценные предметы из золота, серебра и камней, изъятие коих не может существенно затронуть интересы самого культа, и передать в органы Наркомфина со специальным назначением в фонд Центральной комиссии помощи голодающим. 2. В целях планомерного проведения этого мероприятия, организации точного учета и передачи органам Наркомфина по особому счету для Центральной комиссии помощи голодающим вышеуказанных ценностей образовать в каждой губернии комиссию в составе ответственных представителей губисполкома, губкомпомотдела и губфинотдела, под председательством одного из членов ВЦИК.

3. Пересмотр договоров и фактическое изъятие по описям драгоценных вещей производить с обязательным присутствием представителей групп верующих, в пользование коих вышеуказанное имущество было передано.

4. Изъятые имущества поступают в особый фонд и на особый учет и обращаются исключительно на нужды помощи голодающим в порядке, указанном в особой инструкции, выработанной Центральной комиссией помощи голодающим по соглашению с Наркомфином и комиссией по учету, изъятию и сосредоточению ценностей.

5. О всех ценностях, поступивших из церковных имуществ, и их расходовании Центральная комиссия помощи голодающим публикует периодически в печати, причем в местной печати публикация должна содержать подробный перечень ценностей, изъятых от местных храмов, молелен, синагог и т. д., с указанием названий этих храмов [6].

30 июля 1922 П.П. ОГПУ по Туркестану на места рассылается шифрованная телеграмма. «Всем Предгуботделам и Облотделам» Содержанием ее стала «Инструкция для руководства комиссиям по изъятию церковных ценностей». В ней определялось: « Не публиковать. Определить с полной точностью понятия о церковных ценностях, не имеющих существенного значения для самого культа, нет возможности ввиду [пропуск], ибо предметы существенные богослужения, как то итминсы и иконы (самая живопись) вообще не подлежат изъятию, ибо [не] представляет из себя ценности, в смысле золота, серебра или камней. Относительно риз, окладов, украшений, паникадил, подсвешников и тому подобное, никаких препятствий для изъятия излишних экземпляров их замены менее ценными с точки зрения самого культа - не имеется. [ста]рое из серебрянной и золотой посуды, чаш, блюдец, дисков, кадил и так далее, когда нет возможности заменить драгоценные предметы менее ценными оставлять потребное для богослужения количество, за исключением золотых, кои изъясняются во всяком случае. Из серебрянных и золотых крестов, а равно и чаш для причащения и пр[очей] необходимой для богослужения посуда, если их находится по несколько экземпляров, то возможно при требовании со стороны групп, оставлять по одному серебрянному экземпляру. Золотые с бриллиантами, общие правила, подлежат изъятию. Третье, исключительными случаями, коих возможно допустить замену равноценным количеством серебра или золота по ходатайству самой группы верующих, имеющих по договору во владении ту или иную вещь, надо разуметь такие случаи, когда речь идет о местном почитаемом предмете, как например иконе особо почитаемой у местных жителей ризы, которой жители желают сохранить в неприкосновенности. В этих случаях комиссия может пойти на встречу желанию группы, но при условии замены равным количеством, имеющимся в данном предмете веса серебра или золота при этом необходимо соблюдать пп. [пункты?] Инструкции. В случае если будут встречаться литые и благородные металлы, иконы и кресты, особо чтимые или так называемые чудотворные, судя по местным условиям, Комиссии могут изъятия отсрочивать. Ходатайство об их замене соответствующим, эквивалентом разрешаются ЦК Помгол. 27

марта 1922 года. Пр.30792/6980. Дешифровать передать местным Предгубисполкомам. Председатель ВЦИК М.Калинин [7 Л.25,].

Во исполнение этих решений, Уездными исполкомами Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов образовывались комиссии по изъятию церковных ценностей, в состав которых входили ответственные партийные работники. Члены комиссии получали мандаты, представляющие им право изымать церковное имущество. Вооружившись этими мандатами, члены комиссий приступали к практической работе по изъятию церковных ценностей. Она проводилась при обязательном участии представителей от группы верующих, администрации церквей, музеев [8, С.272].

5 июня 1922 г. был представлен «Доклад секретной комиссии по изъятию церковных ценностей при Губкоме РКП [б]». В нем речь шла о работе в Челкаре, в котором проживало восемь тысяч жителей. Документ, написанный от руки, синими чернилами на разлинованном бланке бухгалтерского документа. В нем автор подписавшийся «Секретарь райкома» сообщает: «в области изъятия церковных ценностей... было кое, что предпринято [но], закончилось неудачей» Было создано собрание рабочих и вообще верующих в церкви». На собрании «инициативу захватил священник церкви. Было провозглашено, что, несмотря на декрет ВЦИК, ценности могут быть сданы «только с согласия верующих» [9, Л.3]. Приступая к работе, комиссия провела при исполкоме совместное с духовенством совещание. На нем присутствовал местный священник. Последний заявил, что «его забота духовная, а не материальная». Было решено созвать церковный совет в целях выяснения его взгляда, и как сказал священник дабы избежать в дальнейшем того шума который был поднят на первом собрании, и выяснить вопрос в окончательной форме». Таким образом, первый шаг был сделан. Собрание, о котором упоминалось в документе, состоялось 31 мая 1922 г. На собрании присутствующих ознакомили с инструкцией ЦК помгола о порядке изъятия. «В конце концов, пришли к заключению отдать все необходимое и созвать собрание верующих, чтобы решить вопрос о сборе денег для покупки серебра с целью замены на него некоторых вещей [10, Л.31 и об.32].

В ответ на постоянные запросы 4 июля 1922 г. «Председателю Актюбинской райпомгола» была послана телеграмма следующего содержания: «в Актюбинском районе изъято церковных вещей только в одной церкви города Актюбинска, что же касается в районе есть церкви, то от них ничего еще не поступало» [11, Л.30]. Возможно, указанное объясняется отсутствием, или получением на местах противоречивой информации. Так, 14 июля 1922 г. на заседании пленума Актюбинского Райкомголода слушался вопрос о создании комиссии по изъятию церковных ценностей по Актюбинскому району. После дискуссий было принято решение: «В виду того, что поступило распоряжение о прекращении изъятия ценностей о создании комиссии воздержаться. Поручить работу президиуму» [12, Л.3].

В Семипалатинске события развивались также с определенными сложностями. Согласно тексту шифротелеграммы под грифом «Совершенно секретно», полученной 13 апреля 1922 года, Ответсекретарем Семгубкома РКПб от ГПУ по КССР, началось изъятие церковных ценностей из храмов города. 5 мая началось изъятие церковного имущества в Никольском храме, построенном в 1899-1901 гг., оттуда вывезли 69 серебряных предметов общим весом почти в три пуда.[13, С. 23-39] Иеромонах Иустин (Ларионов) [14].

В составе комиссии, производившей опись и изъятие имущества, в Знаменском соборе были представители губисполкома, губфинотдела, губрабкринна, губвоенкома. В результате работы комиссии были раздеты:

- практически все иконы, кроме двух: иконы Знаменско-Абалацкой
- божьей матери и иконы с изображением Христа «Царь Славы».
- в соборе было изъято около 49 предметов весом более трех пудов [15, с.341].

Аналогичная политика изъятия проходила в Воскресенской, Всехсвятской, Александро-Невской и других церквях. Что же касалось проведения компании в мусульманских мечетях, то по данным А.С. Жанбосиновой « Комиссия сообщала, что серебряных и золотых изделий не обнаружено» [16, С.273].

Таким образом, изъятие церковных ценностей – основное направление политики советского государства в отношении культурного наследия церкви – было в первую очередь политической, а не только экономически целесообразной мерой. Реализация компании преследовала цель дискредитация духовенства в глазах широких народных масс; пополнение государственного бюджета и партийной кассы средствами не только для борьбы с голодом, но и для укрепления большевистского государства; создание новых поводов для репрессий против духовенства; усиление внутрицерковного раскола, наметившегося еще в 1917 г. по линии отношения к новой власти и новому государственному режиму [17, с.27].

Список использованной литературы:

- 1 Худобородов А.Л., Яшина М.А. Изъятие церковных ценностей — один из видов борьбы советской власти с Русской православной церковью (на материалах Уральского региона). // Известия Алтайского государственного университета. 2014. - № 4-2 (84). - С. 237.
- 2 Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры. - М., 1994; Баделин В.И. Золото церкви: исторические очерки и современность. - Иваново, 1995; Кривова Н.А. Власть и Церковь в 1922-1925 г. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства. - М., 1997; Казакевич А.Н. Изъятие церковных ценностей в Москве в 1922 г.: сборник документов из фонда реввоенсовета республики.// Отечественные архивы. 2006. - №5. - С. 118-121; Мавлютова З.Ш. К вопросу об изъятии церковных ценностей в Тюменской губернии в 1922 г.// Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2007. - №7. - С. 172-176; Никитин И.В. Изъятие церковных ценностей в Оренбургской губернии в 1922 г.// Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. 2010.- № 1 (34).- С. 26-40; Личак Н.А. К вопросу об изъятии церковных ценностей в Ярославской губернии в 1922 г.// В мире научных открытий. 2010. № 2-1. С. 74-76
- 3 Жанбосинова А.С. Кампания по изъятию религиозных ценностей в 20-е гг. XX в. как метод борьбы с культом // Народы и религии Евразии. 2015.- № 8.- С. 264-275.
- 4 Змерзлый Б. В. Изъятие церковных ценностей. Некоторые аспекты проблемы.// Культура народов Причерноморья.1998.-№ 3.- С. 138-143.
- 5 Мавлютова З. Ш. К вопросу об изъятии церковных ценностей в тюменской губернии в 1922 г. // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2007.- № 7.- С.172-173.
- 6 Постановление ВЦИК об изъятии церковных ценностей. 23 февраля 1922 г.// Известия. 1922. 26 февраля
- 7 Архив Президента РК, ф. 293, оп.1, д.163, л.25.
- 8 А.С. Жанбосинова Кампания по изъятию религиозных ценностей в 20-е гг. XX в. как метод борьбы с культом // Народы и религии Евразии. 2015.- № 8.- С.272.
- 9 Государственный архив Актыбинской области (далее ГААО), ф.3, оп.1, д. 620, л.3.
- 10 ГААО, ф.3., оп.1, д. 620, л.31 и об.32
- 11 ГААО, ф.3., оп.1, д. 620, л.30.
- 12 ГААО, ф.3., оп.1, д. 620, л.3.
- 13 Титаев Е. Погибшие храмы // Простор. 1996.- №11.- С. 23–39.
- 14 Из истории православного Семипалатинска в 20-х – 30-х годах XX века. Обновленческий раскол// <https://pravsobor.kz/Blagoch/history/obnovlentsi.html>
- 15 Кашияк В.Н. Никольский кафедральный собор // Семипалатинск. Три века истории. Новосибирск, с.341.
- 16 А.С. Жанбосинова Кампания по изъятию религиозных ценностей в 20-е гг. XX в. как метод борьбы с культом // Народы и религии Евразии. 2015.- № 8.- С.273.
- 17 Растимешина Т.В. Изъятие церковных ценностей как направление политики советского государства в отношении культурного наследия церкви в 20-е годы XX века // Вестник РМАТ 2016.-№ 2.- с.27.

Ж.А. Бегасилова¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Қазақстан тарих кафедрасының докторанты, Алматы қ, Қазақстан*

1922 ЖЫЛЫ ҚАЗАҚСТАНДА ШІРКЕУДІ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНАН АЙЫРУ

Түйін

Бұл мақалада Қазақстанның 1921-1922 жылдардағы ашаршылық кезіндегі шіркеуді құндылықтарынан айыру саясатын зерттейді. Автор зерттеу кезінде Қазақстандағы православие шіркеуінің жағдайына және большевиктердің дінге қатысты саясатына назар аударады. Шіркеуді мүлкінен айыру компаниясының мақсаты - халықтың алдында дінбасылардың беделін түсіру; мемлекеттік бюджетті тек аштықпен күресуге ғана емес, сонымен қатар большевиктердің мемлекетін нығайту үшін жұмсау, сондай-ақ дінбасыларға қарсы қудалаудың жаңа себептерін табу болды. Бұл процесс Коммунистердің - Орыс Православие Шіркеуінің күшті қарсыластарын жоюдағы алғашқы қадам болды. Автор бұл үдеріске талдау жасайды, ол Кеңес үкіметінің барлық шіркеулерге және олардың мүлкіне қатысты болашақ саясатын көрсетеді.

Кілт сөздер: Шіркеу, экспроприация, Кеңес өкіметі, жаппай ашаршылық

Z.A. Begasilova¹

¹doctoral student of the History of Kazakhstan KazNPU named after Abay

Summary

This article explores the policy of expropriation of church values during the mass famine of 1921-1922 in Kazakhstan. The author pays attention to the position of the Orthodox Church in Kazakhstan during the period under investigation and the policy of the Bolsheviks regarding religion. The company of confiscation of church values sought to discredit the clergy among of the people; replenish the state budget with funds not only to fight with famine, but also to strengthen the Bolshevik state, and also to find new reasons for repression against the clergy. This process was the first step in eliminating a strong opponent of the Communists - the Russian Orthodox Church. The author makes an analysis of this process, which reflected on the entire further policy of the Soviet government with regard to churches and their property.

Keywords: Church, expropriation, Soviet power, mass famine

ӘОЖ 94(574.42)
МРНТИ 03.20/11.15

Е.Д. Пазиров¹

¹Абай атындағы ҚазҰУ-нің PhD докторанты

КЕНТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫ МЕН АРХИТЕКТУРАЛЫҚ КЕЛБЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ (1950-1970 жж.)

Аңдатпа

Бұл мақалада 1950-1970 жж. аралығындағы Кентау қаласының инфрақұрылымы мен архитектуралық келбетінің қалыптасуы қарастырылады. Қаланың архитектуралық келбеті мен инфрақұрылымының тұрғындардың күнделікті өміріне тигізетін әсері зор. Қала құрылысының әсемдігі және қолайлылығы қоғамның әлеуметтік, экономикалық, мәдени ортасын ғана емес, тұрғындардың неғұрлым жайлы тұрмысы мен өмірлік құндылықтарының қалыптасуын қамтамасыз етеді. Сондықтан кеңестік сәулет құрылысының озық үлгілері көрініс тапқан Кентау қаласының архитектурасын және оның қала тұрғындарының күнделікті өміріндегі алатын орнын зерттеу маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: Монокала, күнделікті өмір тарихы, архитектура, инфрақұрылым

XX ғасырдың екінші жартысында Кеңес үкіметі қорғанысқа қажетті ауыр өнеркәсіпті біржақты дамыту негізінде Қазақстанды одақтық экономиканың түпкілікті шикізат базасына айналдыру үшін өнеркәсіптік тұрғыда кешенді игеру үдерісін қолға алды. Пайдалы қазбаларды өндірудің экстенсивті әдісі орасан зор еңбек ресурстарын талап етіп, осының нәтижесінде өндіріс маңында жұмысшылар өмір сүретін қала тектес елді мекендер бой көтере бастады. Қазақстанда кеңестік кезеңде өмірге келген жаңа қалаларға тән басты ерекшелік – олардың басым бөлігінің шикізаттық кен көздерін өндіретін өнеркәсіп орындарының маңында орналасуы еді. Сондықтан Кеңестер Одағында урбандалу үдерісі индустриаландырудың ажырамас жанама бөлігі ретінде қатар жүргізілді.

Кентау қаласы - облыс орталығы Шымкенттен солтүстік - батысқа қарай 210 шақырым жердегі Қаратау жотасының етегінде, қойнауы пайдалы қазбаларға бай өнеркәсіптік аймақта орналасқан. Ол Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Мырғалымсай кен орны маңындағы жұмысшы кентінің орнында соғыстан кейінгі жылдары бой көтерген шағын өндірістік қала [1].

КСРО-да 1946-1950 жылдарға арналған бесжылдық жоспары бойынша халық шаруашылығын қайта қалпына келтірумен қатар елдің әскери қорғаныстық қабілетін арттыратын ауыр өнеркәсіпті дамыту шаралары пәрменді қолға алынды. Сондықтан полиметалл кеніне аса бай Мырғалымсайды игеру кезек күттірмес маңызды міндеттердің біріне айналды. Осыған орай Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Мырғалымсай кеніші Бүкілодақтық екпінді комсомол құрылысы деп жарияланып, Ресейден, Украинадан т.б. аймақтардан ерікті қоныс аударушылар легі келе бастады. Бұл өз кезегінде жұмысшыларды тұрғын үй мен қарапайым тұрмыстық мәселелерге деген сұранысын күрт арттырды.

Сондықтан, Ащысай полиметалл комбинаты басшылығы жұмысшылардың мәдени-тұрмыстық мәселелерін жақсартуды жедел қолға алды. Осы мақсатта 1949 жылы комбинатқа қарасты «Мырғалымсай қорғасынқұрылысы» тресті құрылып, Мырғалымсай кентінің құрылысын жүргізе бастады. Көптеген жылдар бойы ресми деректерде Кентау қаласының құрылысы елдің түкпір-түкпірінен қоғамдық шақыр-

тулар бойынша келген комсомол жастарының көмегімен салынды деген тұжырым үстем болып келді. Алайда соңғы кездері жарық көрген архив деректері мен «айтылған тарих» (Oral history) мәліметтері бұл пікірге елеулі түзетулер енгізіп отыр. Қала құрылысын жүргізуге Ащысай полиметалл комбинатының жұмысшылары және ерікті комсомол жастарымен қатар, осы өлкеге күштеп қоныс аударылған халықтардың еріксіз еңбегі де кеңінен пайдаланылған.

1949 жылдың маусым айының соңында Мырғалымсай кентіне Қара теңізі жағалауынан, сондай-ақ Грузия мен Азербайжаннан жер аударылған грек ұлтының өкілдері әкелінді. «Саяси сенімсіз халық» өкілдері ретінде олар комбинаттың өндірістік жұмыстарына емес, көбінесе құрылыс жұмыстарына тартылды. Бұл жөнінде сол қиын-қыстау кезеңдерді өз басынан өткізген, бұрынғы арнайы қоныстанушы Н.М. Караяниди (1925 ж. т.) былай деп еске алады: «1949 жылы маусым айында бізді айналасы тап-тақыр темір жол тұйығының маңындағы Мырғалымсай кентіне алып келді. Жергілікті басшылық арнайы баспаналар дайындап үлгермегендіктен бізді далаға тігілген шатырларға 5-6 отбасыдан орналастырды. Күнделікті тұрмысқа қажетті заттар жеткіліксіз болды, мәселен, әр отбасыға бір ғана төсек орын берілді. Күннің аптап ыстығы мен ауыз судың сапасыздығы санитарлық жағдайды қиындатты. Көп ұзамай, жергілікті жер жағдайының қолайсыздығы, ауыз су мен азық-түліктің жетіспеуі салдарынан жер аударылғандар арасында жаппай ауру тарай бастады. Алдымен осы жердің ауа-райына жерсінбеген жас балалар мен қарттар ажал құшты. Осындай ауыр тұрмысты басынан кешіріп жатқан біздерге, бірде Ащысай полиметалл комбинатының директоры Я.Д. Пиченюк келді. Ол біздің тұрмыс жағдайымызбен танысқаннан кейін, басымызға түскен қиындық уақытша екендігін, бұл жерде болашақта әдемі қала салынатынын, барлығымыз жұмыспен қамтылып, жағдайымыз жақсаратынын айтты. Осыдан кейін, көп ұзамай гректер түрлі деңгейдегі құрылыс жұмыстарына қызу тартыла бастады. Жер аударылып келген біздерге диверсия жасауы мүмкін деген күдікпен қарап, өндіріс орындарында жұмыс істеуге рұқсат етпеді. Сондықтан гректердің барлығы дерлік құрылыс саласында еңбек етті» [2].

Сталиндік қуғын-сүргінге байланысты жер аударылған халық өкілдері кейін түрлі себептермен осы өңірде тұрақтап қалды. Жер аударылып келген халықтың мұң-мұқтаждықтарын қанағаттандыруды жергілікті басшылық кейінге ысырып, барлық күш-жігерді бірінші кезекке өндірістік міндеттерді шешуге жұмылдырылды. Олар өздерінің жан қиярлық еңбегінің зейнетін көрмегенімен, қаланың алғашқы тұрғындары ретінде Кентау қаласының әлеуметтік-мәдени ортасын қалыптастыруда үлкен рөл атқарды.

Кентаудың құрылысы ол қала мәртебесін алмаған, 1949 жылдан Мырғалымсай жұмысшы кенті болып тұрған кезден басталғанын архив деректерін талдау барысында көз жеткіздік. Алғашқы жылдары Мырғалымсай жұмысшы кентінің құрылысы белгілі бір жоспарсыз, бейберекет жүргізілген. Бірыңғай жоспардың болмауына байланысты, жергілікті мамандардың жобалауы негізінде құрылыс нысандары кенттің бос бөліктерінде бой көтере бастады. Бұл жағдай құрылыс нысандарын абаттандыруға бөлінген қаржылардың желге ұшуына себепші болды. Сондықтан түрлі деңгейдегі жиналыстарда бас жоспардың қажеттілігі үнемі айтылып жатты. Болашақ қаланың бас жоспарын тезірек әзірлеу үшін Ащысай полиметалл комбинатының басшылығы өздерінен жоғары тұрған бағынысты министрліктерге өтініш хаттар жазуды жиілетті. Ақыры КСРО түсті металлургия Министрлігі Ащысай полиметалл комбинатының маңызды нысандары мен шахталарының құрылыс жобасын жасаған «Гипроцветмет» (Москва) жобалау институтына жедел түрде қаланың бас жоспарын дайындауды тапсырды. Бірыңғай бас жоспардың дайын болуын күтпей-ақ, «Мырғалымсай қорғасынқұрылыс» тресті жұмысшылары тұрғын үйлер мен түрлі мәдени-әлеуметтік нысандарды ел игілігі үшін пайдалануға беріп жатты. Мәселен, 1950 жылы көлемі 4,5 га аумақты құрайтын, кейінгі жылдары кеншілердің сүйікті демалыс орнына айналған алғашқы мәдени нысан - «Горняк» саябағы салынды [3].

1952 жылы тамыз айында Ащысай полиметалл комбинатының тапсырысымен КСРО түсті металлургия Министрлігінің құрамындағы «Гипроцветмет» (Москва) жобалау институты болашақтағы жаңа қаланың бас жоспарын дайындап, бекітуге ұсынды [4]. Алайда «Гипроцветмет» институтының сәулетшілері (архитекторлар П.Я. Гришин, Г.И. Андропов, авторлар тобының жетекшісі З.П. Костинская) дайындаған қаланың бас жоспарын бекіту барысында арнайы құрылған сарапшылар тобы бірқатар кемшіліктердің орын алғанын анықтады. Жоба авторлары болашақ қаладағы тұрғындарының болжамдық санын есептеуде тек Мырғалымсай кенішінің ғана еңбек ресурстарына деген сұранысын негізгі болжамды индикатор ретінде қарастырған. Яғни бас жоспарға сәйкес Мырғалымсай кен орнына қанша мөлшерде еңбек ресурстары қажет, қалада сонша халық тұруы тиіс деп жоспарланды. Сонымен қатар, қалаға жер аударылып келгендер мен арнайы қоныстанушылар уақытша тұрғындар қатарына жатқызылып, тұрақты тұрғындар санатына енбей қалған. Бұл өз кезегінде жоба авторларының қаладағы халықтың перспективалы саны мен үдемелі демографиялық әлеуетіне қате болжам жасауға алып келді. Жоспар бойынша

құрылыстың бірінші кезеңінде қала халқының саны 23 мың, ал таяу 20 жылдағы өсімі 35 мың адамды құрайды деп болжанды. Ал бас жоспар дайындалып жатқан 1952 жылдың өзінде Ащысай полиметалл комбинатына қарасты Хантағы мен Мырғалымсай жұмысшы кенттерінде арнайы қоныстанушыларды қоса есептегенде 40 мыңнан аса халық тұрып жатқан еді. Сонымен қатар, бас жоспарда болашақ қалада одақтық қорғаныс өнеркәсібінің маңызды кәсіпорны орналасқандығына қарамастан, әуе шабуылына қарсы қорғаныш шаралары, электр қуатын өндіретін қондырғылар істен шыққанда автоматты режимде қосылатын баламалы екінші қорек көзі мен сумен жабдықтау жүйелері қарастырылмаған. Осы аталған кемшіліктерді қала құрылысын ежей-тегжейлі жоспарлауда (детальная планировка) ескеру қажеттігін ұсына отырып, 1952 жылдың 15 қыркүйегінде Ащысай комбинатының директоры Я.Д. Пиченюктың төрағалығымен өткен жалпы жиналыста қаланың бас жоспары мақұлданды [5].

Бас жоспардың авторлары өнеркәсіптің тиімді ұйымдастырылуы мен тұрақты дамуын болашақ қаланың орнын белгілеуде басты принцип етіп алды. Бас жоспарға сай болашақ Кентау қаласы – сол кездегі Мырғалымсай кентінен батысқа қарай Қаратаудың оңтүстік жотасында орналасқан тауалды жазығында бос жатқан 868 га аумақта орналасуы тиіс болды. Қаланы жоспарлау құрылымының негізгі өзегі – Ленинград қаласының жоспарын еске түсіретін, тік бұрышталған кварталдарды қиып өтетін басты транспорт магистральдарынан құралған радиальды үшсәулелі композициялық кешен. Жобалаушылар бас жоспарды қала маңындағы өнеркәсіп орындарының мүддесіне лайықтап жасауға тырысты. Қаланың орталығынан қарағанда өнеркәсіптің биік мұржалары мен еңселі құрылыстары анық көрініп, ол қала тұрғындарының бойындағы жұмысқа деген ынтасын оятып, коммунистік қоғамның басты құндылығы – жарқын болашақ үшін тынбай еңбек ету сезімін қалыптастыруы тиіс болды. Сондықтан қала орталығы мен өнеркәсіп орындарының арасындағы байланысқа ерекше мән берді. Қаланың орталық бөлігі мен өнеркәсіптік ауданын батыстан шығысқа қарай созылып жатқан қаладағы ең басты магистраль – Ленин атындағы даңғыл жалғастырады. Мәдениет мекемелері мен демалыс орындарын, әкімшілік-басқару нысандарын осы даңғылдың бойына орналастыру арқылы қала орталығының жинақы қоғамдық кеңістігін қалыптастыру мақсаты көзделді. Қаланың орталық бөлігі - басты транспорт магистральдары болып есептелетін Ленин, Коммунистік, Металлургтер, Сталин даңғылдардың қиылысына жайғасып, ары қарай қалалық мәдениет және демалыс саябағын қамтиды. Жоба авторлары тұрғындардың өмір сүру ортасын жұмыс орындарына барынша жақындастыруға тырысты. Жұмысшылардың баспаналары мен жұмысының арасындағы қашықтық көлік құралдарымен барып-келуді есептегенде 20-25 минуттан аспауы тиіс. Сондықтан қаланың басты көшелерінің барлығы қаланың шығысындағы өнеркәсіптік ауданға қарай бағытталды. Алайда, тұрғын жай ауданы мен өндірістік аумақтың арасын барынша жақындастырудың салдары кейінгі жылдары қаланың санитарлық жағдайын нашарлатып, желдің әсерінен кен қалдықтарының қалаға ұшып келуінен экологиялық мәселелердің шиеленісуіне әкеліп соқты.

1952 жылы қабылданған бас жоспарда жоғарыда атап өткеніміздей, елеулі кемшіліктер орын алғанына қарамастан, қаладағы құрылыс жұмыстарын жүргізуде негізгі басшылыққа алынатын арнайы құжат рөлін атқарды. Осы бас жоспардың арқасында Кентау қаласының бастапқы сәулеттік-жоспарлы сұлбасы қалыптасты.

1955 жылы 1 тамызда Қазақ ССР Жоғары Кеңесі президиумының қаулысы бойынша Түркістан ауданына қарасты Мырғалымсай және Хантағы жұмысшы кенттері тікелей облысқа қарайтын қалаға айналдырылып, оған Кентау қаласы деген атау беру жөнінде шешім қабылданды [6]. Ащысай жұмысшы кенті Түркістан ауданынан бөлініп, Кентау қалалық кеңесінің әкімшілік қарауына берілді. Жұмысшы кентінің қала мәртебесіне ие болуы және тұрғындар санының тез артуы қала құрылысы жоспарына бірқатар түзетулер енгізу мәселесін туындатты. 1955 жылы Кентау қаласы мен оған қарасты елді мекендердегі халық саны 50 мыңға жуықтады. Кейбір кеніштердегі кен көздерінің сарқылуына байланысты Ащысай полиметалл комбинатының өндірістік қуаты да азайып, қала тұрғындарының барлығын жұмыспен қамтамасыз етуге мүмкіндігі жетпеді. Сондықтан қалада қосымша жұмыс орындарын ашып, халықты жұмыспен толық қамту үшін жаңа кәсіпорындарды салу қажеттілігі күн тәртібіне қойылды. Осы кәсіпорындарды орналастыруды жоспарлау мен қордаланған әлеуметтік мәселелердің тез арада шешу, қала құрылысының егжей-тегжейлі жоспарын (детальная планировка) жасаумен тығыз байланысты болды.

1957 жылы «Гипроцветмет» жобалау институты (сәулетшілер З.П. Костинская, С.Д. Патугин) алдыңғы бас жоспарда кеткен кемшіліктердің барлығын ескере отырып, Кентау қаласының егжей-тегжейлі жоспарының бірінші кезеңін ұсынды. Бұл жоспардың басты идеясы – жаңа өндірістік кәсіпорындарды ұтымды орналастыру арқылы қаланы әлеуметтік кеңістіктігін оңтайландыру және сәулет-жоспарлау құрылымын жетілдіру арқылы Кентауды «жасыл желекті бақ-қалаға» айналдыру [7].

Жоспар бойынша болашақтағы Кентау қаласында – трансформатор мен экскаватор шығаратын

зауыттар, фосфор зауыты мен тігін фабрикасы ашылуы тиіс болды. Кентау қаласы құрылысының 1970 жылға дейінгі егжей-тегжейлі даму жоспарының бірінші кезеңі бойынша жалпы көлемі 235 мың шаршы метртұрғын үй салынып, тұрғын үй алаңы жан басына шаққанда 5 м² болады деп есептелінді. Бұл жалпы одақ көлеміндегі жан басына шаққандағы орташа нормадан (12 м²) 2 есеге жуық аз еді. Есептік кезеңде тұрғын үй қорының 60% 4 және 3-қабатты, 40% 2 және 1-қабатты, оның ішінде 20% жеке меншік үйлер құрауы тиіс болды. Сәулетшілер құрғақ, шөлді аймақта орналасқан Кентау қаласын жасыл желек көмкерген көрікті «бақ-қалаға» айналдыруды көздеді. Осы мақсатта қаланың селитебты-тұрғын жай бөлігін көгалдандыру санитарлық – гигиеналық нормаларға сәйкес адам басына шаққандағы жасыл желек 45-50 м² құрауы тиіс деп есептелінді.

Кеңестік сәулетшілердің пікірінше, жаңа қаланың жоспарлық құрылысы саяси идеологияға сәйкес қоғамдағы әлеуметтік-тұрмыстық қатынастардың өзгеруіне ықпал етіп, жаңа мәдени дәстүрлердің туындауына себепші болуы тиіс еді. Бас жоспарға сай Кентау қаланың сәулет-жоспарлық құрылысы «формасы бойынша ұлттық, ал мазмұны жағынан коммунистік» болуы тиіс болды. Сондықтан жоба авторлары қалаға кіре беріс көшелердің бойында орналасқан ғимараттардың қасбетін қазақтың ұлттық ою-өрнектерімен безендіруді ойластырды. Ал қаланың орталығын еуропалық үлгіде кең әрі сәулетті етіп жоспарлап, оған барынша идеологиялық сипат беруге тырысты. Осы мақсатта қаланың басты көшесі - Ленин даңғылының бойындағы орталық алаңға еңбек озаттарының аллеясы мен партия көсемдерінің ескерткішін, сондай-ақ саяси –идеологиялық сарындағы іс-шараларды өткізетін Кеңестер үйі мен 800 адамдық Мәдениет сарайын орналастыру арқылы қала тұрғындарының бойына коммунистік қоғамның шынайы құндылықтарын сіңірту көзделді. Болашақта Сталин көшесінің жалғасы болып табылатын Ленин даңғылының кеңдігі 48 метр болып, мұнда кең тротуарлар, велосипед жолдары, көгеріштер отырғызатын жиектер салу жоспарланды. Орталық алаңды қаланың ең көрікті орындарының біріне айналдыру мақсатында осы маңда биіктігі 4 қабаттан төмен емес, талантты француз сәулетшісі Ле Корбюзьенің үлгісіндегі тұрғын үйлер тұрғызылуы тиіс болды.

Кентау қаласының құрылысының егжей-тегжейлі жоспары (детальная планировка) қабылданған кейін «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» тресті күрделі құрылыс жұмыстарын жүргізуге кірісті. Қалада темір-бетон зауыты салынуына байланысты тұрғын үйлер салуда мүмкіндігінше құрастырылмалы ірі панельді конструкцияларды қолдануға басымдық берілді. 1955 жылы 4-қарашада КОКП Орталық комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің «Жобалау мен құрылыста артық безендірулерді жою» жөніндегі арнайы қаулысы қабылданды [8]. Бұл бойынша ғимараттардың архитектуралық келбеті Сталиндік кезеңдегі даракылықтың көрінісі ретінде «артық безендірулерден» арылып, барынша қарапайым және арзан, бірыңғай типтік жобалар бойынша салынуына басымдылық берілді. Қала құрылысын дамыту жұмыстары «ғимараттарды жылдам, әрі арзан және берік етіп саламыз» деген хрущевтік ұранның аясында жүзеге асырылды.

1957-1961 жылдардың аралығында «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» басқармасы тұрғын үйлермен қатар басқа да маңызды әлеуметтік-мәдени нысандарды, атап айтқанда, 12 мектеп, 10 балабақша, 7 аурухана, 4 дәріхана, 2 монша, 8 асхана, 750 шаршы метрлік жүзу бассейні мен жас жұмысшылар қалашығын халық игілігі үшін пайдалануға берді. Осы жылдардың аралығында 28 мәдени ағарту мекемелері – 330 орынға арналған «Дружба» кинотеатры, 500 орындық лектория, «Октябрьдың 40 жылдығы», «Баялдыр» және «Строитель» клубтары, кең экранды «Спутник» кинотеатры, 8 кітапхана іске қосылды. Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің шешімімен 1958 жылы Экскаватор және 1959 жылы Трансформатор зауыттарының іске қосылуы қаланың әлеуметтік-экономикалық дамуына тың серпін берді. Сонымен қатар, қалада өнеркәсіптік және қызмет көрсету бағытындағы 21 кәсіпорын жұмыс істеді. Қаладағы ауыз су құбырларының ұзындығы 33 шақырымды, канализация жүйесі 23,9 шақырымды, ал жылу құбырлары 17,6 шақырымды құрады. 1963 жылы Кентау қаласын Түркістан станциясымен байланыстыратын кең табанды темір жол құрылысы бітіп, пайдалануға берілді [9].

Әсіресе, Кентау қаласының ауа-райы құрғақ шөлейтті аймақта және зиянды өнеркәсіп орындарының маңында орналасуын ескере отырып, комбинат басшылығы бас жоспар бойынша қарастырылғандай қаланы барынша көгалдандырып, жасыл желекті қалаға айналдыруға тырысты. Қалаішілік көшелер бірбағыттағы гүлзарлар ретінде жобаланып, басты көлік жолдарының екі жағы жергілікті жердің табиғатына сай келетін түрлі екпе көшеттермен безендіру жұмыстары жүргізілді. Қаланың қоғамдық орындарын абаттандыру – саябақтар, тынымбақтар, жая жүргіншілерге арналған саяжолдар салу мен кварталішілік тұрғын үй алаңдарын сәндік гүлдермен көмкеру арқылы іске асырылды. Жасыл желектерді суғаруға Мырғалымсай кенішінен тік дренажды сорғыш қондырғылар арқылы алынатын шаруашылық мақсатындағы жер асты сулары ұтымды пайдаланылады. Көгеріштер алғашқы кезде Қызылорда мен Шымкент

қалаларынан тасымалданды. Кейін қала маңынан көшеттер мен сәндік гүлдер өсіретін арнайы тұқымбақ және аумағы 860 га құрайтын жеміс бағы салынды. Көгалдандыру жұмыстарына бүкіл қала тұрғындары жұмылдырылып, басшылық тарапынан қатаң қадағаланды. 1960 жылғы мәлімет бойынша қала аумағында 75 түрлі көшеттерден құралған 2 млн. жуық ағаштар отырғызылып, ирригациялық жүйелердің ұзындығы 240 шақырымға созылып жатты. Осының арқасында аз уақыттың ішінде Кентау қаласы Қазақстандағы Алматыдан кейінгі екінші жасыл желекті «бақ-қалаға» айналды. 1959-1960 жылдары Кентау қаласында іссапармен екі рет болған заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезов кейін өз естелігінде былай деп жазады: «Бақтары патша сарайларының айналасындай әсем, көрікті. Саябақтарына демалуға ыңғайлы орындықтар мен гүлсатарлар (ларек) орнатылған. Өте бағалы нәрсе – қаланың көгі, әр көше ағашы ұқыпты, күтімді отырғызылған. Әр аулада жүзім, өрік, алма жемістері өсе бастағаны көрініп тұр. Көшелерінің жартысынан астамы бір бағытты болып келеді. Жалпы сырттай, іштей тани келе бұл қала әлдебір мәдениетті, өнерлі Еуропаның немесе үлгілі Шығыстың көркем шаһарын танытқандай. Мысалы, Индияда Пенжаб штатында салынған жаңа орталық қала Чандигар осындай қала еді. Сонымен қатар Кентау өз Отанымыздағы Қырым, Кавказдың курорт-санаторий қалаларын аңғартқандай болады. Соншалықты сүйсіндірген Кентауды қазыналы Қаратаудың тәжі дер едім» [10].

1960 жылдардың ортасына дейін «Гипроцветмет» жобалау институты ұсынған бас жоспар қала құрылысын іске асырудағы басты құжат болып келді. Алайда құрылыс жұмыстарының даму қарқыны қала тұрғындарының тұрғын үй мен әлеуметтік – мәдени мекемелер қызметіне деген сұраныстарынан көп арта қалып қойды. Болашақта қалада мақта-мата және тігін фабрикасының, «Глубокий» кенішінің толық қуатында іске қосылатынын ескергенде халық санының күрт артатыны болжанды.

1966 жылы Шымкент облыстық құрылыс және сәулет бөлімінің тапсырысы негізінде «Казгорстрой-проект» (Алматы) жобалау институты қаланың жаңа бас жоспарын әзірлеуді қолға алды. 1967 жылы аталған жобалау институты Кентау қаласы құрылысының 1990-1995 жылдарға дейінгі дамуына арналған перспективалы бас жоспарын дайындап шықты. Бірақ қала құрылысына тікелей жауапты Ащысай полиметалл комбинаты мен қалалық партия кеңесінің арасында келіспеушіліктердің орын алуынан бас жоспарды бекіту жұмыстары ұзақ жылдарға созылды. Сонымен қатар қалада орналасқан кәсіпорындарының көпшілігі тікелей Мәскеудегі түрлі Министрліктерге ведомствалық бағынышты болғандықтан, бас жоспарды дайындаушылар олардың әрбірімен жеке келісім жасауға тура келді. Бас жоспарды оңтайландыру жұмыстарына, кезінде Оңтүстік Қазақстанның өндіргіш күштерін орналастыру сызбасын дайындаған «Ленгипрогор» (Ленинград) мемлекеттік жобалау институтының мамандары мен ірі ғалымдары да тартылды. Ақыры, арада 4 жыл өткен соң ғана, 1971 жылдың наурыз айында «Казгорстройпроект» жобалау институты дайындаған Кентау қаласының бас жоспары ҚР Министрлер Кеңесінің шешімі негізінде мақұлданып, бекітілді. Бас жоспар бойынша Кентау қаласы тұрғындарының саны құрылыстың алғашқы кезеңінде (1975 жыл) 65 мың адамды, есептік мерзімнің келесі кезеңінде (1990 жыл) 100 мың адамды құрайды. Жаңа бас жоспар авторларының (сәулетшілер В.Ш Гершберг, Г.П. Балицкий, В.И. Лапин, С.В. Киселева) жобалауында қала құрылысы батыс бағытқа, бастауын Қаратаудан алатын Бүргем өзені жағалауына қарай дамиды. Бұл бас жоспардың алдыңғылардан ерекшелігі – тұрғын үйлер мен әлеуметтік-мәдени нысандардың құрылысы қаланың орталығынан шеткі мөлтекаудандарға қарай ойысады. Яғни, қала құрылысын дамыту мөлтекаудандық жүйеге көшіріледі. Қаланың аумағы – 868 гектардан 2600 гектарға дейін ұлғайтылады. Сондай-ақ, қаланың бүкіл тұрғын үй қорын 1990 жылға қарай 870 мың м² көбейту арқылы халықты баспанамен қамтамасыз етуді жан басына шаққанда 12 м² жеткізу міндеті қойылды. Хантағы мен Баялдыр елдімекендері қаланың құрамына енгізіліп, онда жеке меншік тұрғын үйлер құрылысы дамытылатын болады. Халыққа мәдени-тұрмыстық қызмет көрсетудің 3 сатылы жүйесі – мөлтекаудан, аудан, жалпықалалық болып қалыптасады. Қаланың ескі бөлігіндегі 40 мың м² құрайтын бір қабатты үйлер бұзылып, оның орнына көпқабатты баспаналар тұрғызу арқылы ескі тұрғын үй қоры жаңартылады. Жеке меншік үй салу жүйесі қатаң бақылауға алынып, ол тек типтік жоспар бойынша белгіленген аймаққа, яғни қаланың оңтүстік ауданында ғана салуға рұқсат беріледі. Сәулет-қала құрылысының есептік мерзімінде (1990 жыл) тұрғын үй қорының 85% 4-5 қабатты үйлер құрауы тиіс болды. Жоспар бойынша қаланың аумағы екі бөлікке - өндірістік және селитебті аймаққа бөлінеді. Кәсіпорындар мен қоймалар орналасқан өндірістік аумақ үш ауданды - солтүстік, шығыс және оңтүстік батыс аудандарды қамтиды.

Тұрғын үйлер мен әлеуметтік-мәдени нысандар жайғасқан селитебті территория ықшамды төрт ауданға – солтүстік-шығыс, оңтүстік, солтүстік-батыс және орталыққа бөлініп, біртұтас қала сұлбасын қалыптастырады. Солтүстік-шығыс аудан болашақ қаланың орны ретінде қарастырылып, мұнда 17 мың халық өмір сүретін болады. Оңтүстік тұрғын үй ауданы негізінен бос аймаққа орналастырылып, мұндағы

халық саны 29 мың адамды құрайды. Солтүстік-батыс ауданда 8,3 мың халыққа арналған жаңа жеке тұрғын үй кешені салынады. Қаланың батыс бөлігі 5 мың тұрғынға арналған жеке мөлтекаудан ретінде жоспарланды [11].

Ащысай полиметалл комбинаты мен тиісті ведомствалық Министрліктердің үлестік қатысуымен Кентау қаласының бас жоспарының 1969-1975 жылдарға арналған бірінші кезеңін жүзеге асыруға 250 млн. сом қаржы жұмсау жоспарланды. Алайда бұл қаржының біраз бөлігі қалада жаңадан салынатын өнеркәсіп орындарының құрылысына жұмсалуды тиіс болды. Соның өзінде Кентау салына бастаған 1949 жылдан бергі уақытты есептегендегі қала құрылысына жалпы 245 млн. сом бөлінгенін ескерсек, бұл үлкен қаржы еді.

1969-1975 жылдардың аралығында «Мырғалымсайқорғасынқұрылыс» тресті жұмысшылары жоспар бойынша 95 000 м² көлемдегі тұрғын үй қорын пайдалануға берді. Осы жылдары қалада 3600 орынға лайықталған 3 мектеп, 840 орынғы арналған 6 балалар бақшасы, 2 кәсіподақ клубы, 100 орынға арналған санаторий-профилактория, көлемі 3,5 га құрайтын мәдениет және демалыс саябағы, қалалық монша құрылысы аяқталды. Өндірістік нысандар бойынша қала аумағында қиыршық тас өңдейтін зауыт, тәулігіне 65 тонна өнім шығаратын нан зауыты, тігін-трикотаж фабрикасы іске қосылды. Сондай-ақ қала тұрғындарының сүйікті демалыс аймағына айналған Бала-бүргем су қоймасы мен Экскаватор зауытына қарасты «Машиностроитель» және «Горняк» стадиондарының құрылысы бітті. 1977 жылы қаланың мәдени өміріндегі зор оқиға - Ленин атындағы орталық алаңында 800 адам еркін сиятын көрермен залы мен спорт үйірмелері, көптеген мәдени қызмет көрсету орындары бар Кеншілер Сарайы ашылды.

Алайда, Кентау қаласының бас жоспарының 1969-1975 жылдарға арналған бірінші кезеңі бойынша жалпы тұрғын үй қорын 392 000 м² жеткізу міндеті қойылған болатын. 1975 мәлімет бойынша Кентау қаласының тұрғын үй қоры 279 000 м² болып, халықтың саны 68,7 мың адамға жетті. Тұрғын үй қорының жан басына шаққанда көлемі 4,1 м² құрады. Бұл жалпы мемлекеттік санитарлық нормадан (12 м²) 3 есеге жуық төмен еді. Мұнан қаланың бірқатар қарапайым тұрғындары қала гүлденген кезеңдерінің өзінде жағдайы жасалмаған, тұрғын жайы барынша тығыздалған коммуналды үйлерде немесе жұмысшылар жатақханасында өмір сүргенін байқауға болады.

Қорытындылай келгенде, кеңестік кезеңдегі Кентау қаласының құрылысында үш рет (1952 және 1957, 1971 жылдар) бас жоспары қабылданды. Қала құрылысын дамыту мақсатында әр жылдары қабылданған осы бас жоспарлар қаланың тиянақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етті. Сонымен қатар, қаланың әлеуметтік жағынан тиімді тіршілік ортасы мен ұтымды сәулет-жоспарлау инфрақұрылымын, өзіндік архитектуралық келбетін қалыптастырды.

Соғыстан кейінгі жылдары Кеңестер Одағында құрылысы жаппай белең алған Кентау сияқты «жоспарлы қалаларды» салудағы басты мақсат - адамдар үшін тіршілік етудің қолайлы ортасын қалыптастыру ғана емес, бірінші кезекте кәсіпорынның қажеттілігін қанағаттандыру еді. Мұндай қалалардың негізгі қызметі – қала түзуші кәсіпорынды еңбек ресурстарымен қамтамасыз ету. Сондықтан «Жоспарлы қала» тұрғындарының күнделікті тұрмыс-тіршілігі - өндірістік міндеттерді шешуге бағытталады. Сәйкесінше қаланың бүкіл әлеуметтік-экономикалық өмірі қала түзуші кәсіпорынға тәуелді болады. Бұл жағдайда қала түзуші кәсіпорын толық өндірістік қуатымен жұмыс істегенде қалада бірге гүлденіп, ал дағдарысқа ұшырап немесе мүлдем тоқтап қалса онымен қоса қаланың дамуы да тежелетінін байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кентау: алтыс жыл-алтыс белес. - Алматы: Өнер, 2015. - 22 б.
- 2 Интервьюер Н.М. Караяниди (1925 ж.т.). Ұлты грек. Сұқбат 2017 жылы Кентау қаласында жазып алынған. Қазақстан Республикасы.
- 3 Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 15-қор, 44-іс, 51-бет.
- 4 Ресей мемлекеттік экономика архивы, 9022-қор, 205-іс, 33-бет.
- 5 Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 85-қор, 43-іс, 16-бет.
- 6 Қазақстан Республикасы Президент архивы, 708-қор, 031-іс, 169-бет.
- 7 Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 85-қор, 43-іс, 124 –бет.
- 8 Ресей мемлекеттік экономика архивы, 8720-қор, 74-іс, 97-бет.
- 9 Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 15-қор, 54-іс, 75-бет.
- 10 Әуезов М. Шығармалар жинағы. - Алматы: Дәуір, 2014. - 185 б.
- 11 Кентау өңірлік мемлекеттік архивы, 85-қор, 792-іс, 63-бет.

Е.Д. Пазиров¹

¹PhD докторант КазНПУ им. Абая

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ И АРХИТЕКТУРНЫЙ ОБЛИК ГОРОДА КЕНТАУ (1950-1970 гг.)

Резюме

В этой статье рассматривается формирование инфраструктуры и архитектурный облик Кентау в 1950-1970 гг. Архитектурный облик и инфраструктура города оказывают большое влияние на повседневную жизнь людей. Красота и удобство города - это не только формирование социальной, экономической, культурной среды общества, но и формирование самой комфортной жизни и жизненные ценности населения. Поэтому важно изучить архитектуру Кентау, отражающий лучшие образцы советского архитектурного строительства и его значение в повседневной жизни города.

Ключевые слова: Моногород, история повседневности, архитектура, инфраструктура

Y.D. Pazilov¹

¹PhD, Kazakh National Pedagogical University named after Abai

FORMATION OF INFRASTRUCTURE AND ARCHITECTURAL APPEARANCE OF THE CITY KENTAU (1950-1970)

Summary

This article is considered the infrastructure and architectural appearance of the city Kentau in the period from 1950 to 1970. The architectural appearance and infrastructure of the city have a great influence on everyday life of people. The beauty and convenience of the city is not only the formation of the social, economic, cultural environment of society, but also the formation of the comfortable life and welfare of the population. Therefore, it is important to study the architecture of Kentau and its place in the daily life of the city, reflecting the best examples of Soviet architectural construction.

Keywords: Monocity, history of everyday life, architecture, infrastructure

ҚҰТТЫҚТАУЛАР

Калкаману Турсуновичу Жумагулову – 70 лет

Исполняется 70 лет кавалеру ордена «Құрмет», доктору исторических наук, профессору, известному ученому-историку Жумагулову Калкаману Турсуновичу. Являясь видным специалистом в области всемирной истории, исследования которого известны и за рубежом, он впервые в казахстанской исторической науке разработал проблемы средневековой истории Германии и Европы, имеющих глобальное значение. Перу автора относятся работы по истории гуннов в Азии и Европе, имеющие прямое отношение к истории тюркских народов и Казахстана.

Жумагулов К.Т. родился 1 января 1948 г. в с. Арасан Капальского района Талдыкорганской (ныне Алматинской) области в семье служащего. По окончании Арасанской 11-летней средней школы он поступил на специальное отделение (с углубленным изучением иностранного языка) исторического факультета КазГУ им. С.М. Кирова.

После успешного окончания 6-летнего спецотделения истфака в 1972 г. он был оставлен, как молодой специалист на научно-преподавательской деятельности ассистентом кафедры всеобщей истории. С 1976 г. – старший преподаватель, с 1984 г. – доцент этой же кафедры, с 1985 г. – заместитель декана, с 1987 г. по 1992 г. – декан исторического факультета, с 1998 г. – профессор, с 2000 г. – академик Академии Социальных наук РК. С ноября 1991 года до сентября 2007 г. заведовал кафедрой истории древнего мира и средних веков, являясь её основателем. С 2001 г. по 2002 г. одновременно работал деканом факультета. С сентября 2007 г. – заведующий кафедрой всемирной истории, с 2011 по 2016 гг. – заведующий кафедрой всемирной истории, историографии и источниковедения КазНУ им. аль-Фараби. За значительные успехи и плодотворную деятельность в должности заведующего кафедрой неразрывно в течении 25 лет, Решением Учёного Совета профессору К.Т. Жумагулову было присвоено звание – «Почетный заведующий кафедрой КазНУ имени аль-Фараби». Академик АСН РК (2000 г.), академик АГН РК (2008 г.), Почётный академик НАН РК (2013 г.), Почётный профессор Гёттингенского университета (Германия, 1999 г.), член Региональной Ассоциации историков Франции (2012 г.).

За годы работы деканом факультета в очень сложное переходное время периода перестройки и распада СССР в 1987-1992 гг. Жумагуловым К.Т. было сделано многое по совершенствованию учебно-воспитательного процесса и координации научно-исследовательской работы факультета. Как член общесоюзных объединений в Москве он принимал активное участие в работе УМО по историческим специальностям при МГУ им. М.В. Ломоносова и Московском Историко-архивном институте (нынешний РГГУ). В 1989 г. по инициативе декана К.Т. Жумагулова впервые в КазГУ был открыт единственный тогда во всем регионе Средней Азии и Казахстана Ученый Совет по защите кандидатских диссертаций по всеобщей истории (Совет был объединенным со специальностью «история СССР»). Здесь проходила защита работ аспирантов и соискателей и из соседних союзных республик. Контингент студентов исторического факультета по дневной и заочной формам обучения составлял в те годы около 1600 чел. Истфак занимал ведущие позиции по многим показателям в университете. Кафедрами факультета заведовали тогда доктора исторических наук, профессора С.К. Жакупбеков, А.В. Соловьев, К.Ж. Жаманбаев, затем Д.И. Дулатова, Ж.У. Ибрашев, доценты А.Р. Жумаканов и А.Т. Толеубаев.

Многое было сделано и в период его второго деканства в начале 2000-х гг. по подготовке кадров по новым междисциплинарным специальностям, отвечающим требованиям времени. Была открыта специализация «историография и источниковедение», увеличен набор магистрантов, аспирантов и стажеров, а также прием в докторантуру. И что было весьма важно, факультет установил научные и коллегиальные контакты с рядом университетов и организаций Германии, Турции, Австрии, Франции, Дании, Швейцарии, Китая, США, Польши, Канады, Японии, Ирана и ряда других стран дальнего и ближнего зарубежья.

Проф. К.Т. Жумагулов является автором ряда монографий, учебных, учебно-методических пособий, научных статей на казахском, русском и немецком языках по всемирной истории, истории Евразии, стран Запада и Востока. В 1983 г. успешно защитил в Москве в АН СССР кандидатскую диссертацию на тему

«Проблемы аграрного строя древних германцев», в 1997 г. - докторскую диссертацию «Основные проблемы развития древнегерманского общества до Великого переселения народов», которая явилась результатом многолетних его исследований в данной области. Продолжает научно-исследовательскую работу, внося существенный вклад в разработку проблем европейской, евразийской, тюркской истории и цивилизации. Автор научных публикаций как в Казахстане, так и за рубежом. В его заслугу следует отнести вовлечение в научный оборот на латинском и греческом, немецком языках нового круга письменных, археологических, лингвистических источников по воссозданию истории Гуннской державы на Западе, сыгравшей свою роль при переходе к новой эпохе – эпохе средних веков. Выводы ученого по этой проблематике имеет принципиальное теоретическое значение, поскольку им выдвинута и новая концепция периодизации истории древнего мира и средних веков в рамках всемирной истории, которая получает одобрение в научных кругах ближнего и дальнего зарубежья.

Жумагулов К.Т. является научным руководителем докторских, кандидатских и магистерских диссертаций. К настоящему времени под его руководством успешно защищен целый ряд диссертационных работ.

Стажировался в Институте Всеобщей истории АН СССР (Москва, 1982 г.), МГУ им. М.В. Ломоносова (1978, 1989 г.), Романо-Германской комиссии Германского Археологического Института ФРГ (Франкфурт-на-Майне, 1995 г.). Выступал с лекциями и докладами в Геттингенском, Билефельдском, Тюбингенском, Ла Сапиенза, Гарвардском и других университетах по проблематике «Запад и Восток в мировой истории» (1995, 1997, 1999, 2003, 2007, 2011, 2014, 2015 гг.). Владеет иностранными языками, является Почетным профессором Гёттингенского университета им. Георга Августа. Научные достижения профессора К.Т. Жумагулова неоднократно отмечены Международными научными грантами.

«Казахский профессор по истории Германии». Под таким названием появились статьи в немецких газетах в ноябре 2003 г. В них сообщалось о пребывании в Билефельдском университете, являющемся одним из ведущих университетов федеральной земли Северный Рейн – Вестфалия, доктора исторических наук, профессора, зав. кафедрой КазНУ им. аль-Фараби Калкамана Жумагулова. В этих публикациях говорилось о том, что он является известным специалистом – профессором в области германской истории в Центральноазиатском регионе.

С 2013 года К.Т. Жумагулов является одновременно директором РНИЦ по изучению Всемирной истории. По Государственной программе «Народ в потоке истории» в 2014-2015 гг. он дважды был командирован в Рим для работы в Ватиканской Апостольской библиотеке и университете Ла-Сапиенза по сбору уникальных источниковых материалов на латинском языке по истории Запада и Востока, Великого Шелкового пути и Казахского ханства. В целом собранные им материалы, изданные книги, научные статьи и разработки имеют важное значение в деле идейно-патриотического воспитания казахстанского общества. Они пополняют источниковый и литературный запас при написании обобщающих трудов по истории Казахстана, Тюркского мира, Центральной Азии а также по периодам всемирной истории. Новые источники и литература сыграют значительную роль в осуществлении научной и учебной деятельности, особенно при подготовке историков нового поколения в рамках бакалавриата, магистратуры и докторантуры в РК.

К.Т. Жумагулов Указом Президента РК Н.А. Назарбаева награжден орденом «Күрмет» (2006 г), нагрудным знаком «За заслуги в развитии науки Республики Казахстан», медалями «Почетный работник образования Республики Казахстан», им. Ы.Алтынсарина, им. А.Байтурсынова, Большой Серебряной медалью аль-Фараби, Юбилейной медалью в честь 80-летия КазНУ. Обладатель республиканского гранта «Лучший преподаватель вуза 2006», Почётный гражданин Алматинской области.

Профессор К.Т. Жумагулов часто выступает с лекциями и докладами перед студенчеством и профессорско-преподавательским составом в КазНПУ им. Абая, неоднократно был председателем ГЭК. В течении ряда лет является членом редколлегии Вестника КазНПУ им. Абая.

Сердечно поздравляя уважаемого Калкамана Турсуновича с 70-летним юбилеем и 46-летием научно-педагогической деятельности, желаем ему дальнейших творческих свершений на благородной и плодотворной ниве высшего образования, доброго здоровья, благополучия и счастья в жизни.

***Редакция журнала Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая Серия «Исторические и социально-политические науки» сердечно поздравляет Жумагулова Калкамана Турсуновича с Юбилеем!
Желает здоровья и дальнейших творческих успехов!***

**СЫН-ПІКІР
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS**

Евразийский интеграционный проект на постсоветском пространстве: 1991-2015 гг. (предпосылки, становление, развитие) / Е.И. Пивовар. – СПб.: Алатейя, 2016. - 720 с.

Недавно вышедшая в свет книга «Евразийский интеграционный проект на постсоветском пространстве: 1991-2015 гг. (предпосылки, становление, развитие)» глубоко и всесторонне рассматривает проблемы зарождения и реализации евразийской интеграционной идеи на постсоветском пространстве, анализирует взаимоотношения между бывшими республиками СССР в целом.

Автором монографии является известный российский историк, член-корреспондент РАН, президент Российского государственного гуманитарного университета Ефим Иосифович Пивовар. Как известно, в РГГУ ведутся многоплановые научные исследования во всех областях гуманитарных и социальных наук и он является одним из самых авторитетных и влиятельных научно-исследовательских институтов как среди государственных, так и среди негосударственных учреждений.

В работе представлены различные аспекты, компоненты, точки зрения на проблемы евразийской интеграции. Приоритетное внимание в 3 главах книги автором уделено содержанию и воплощению на практике интеграционных проектов на постсоветском пространстве. К книге прилагаются приложения.

Монография «Евразийский интеграционный проект на постсоветском пространстве: 1991-2015 гг. (предпосылки, становление, развитие)» представляется весьма актуальной и своевременной. Как видно на примере Европы, региональная интеграция — процесс длительный, который растягивается на несколько поколений и протекает неравномерно.

Сдерживающими факторами интеграции постсоветских государств, на наш взгляд, являются разные уровни экономического развития, характер политических режимов, и внешнеполитические ориентиры. Несмотря на то, что государствам и экономическим институтам пока трудно приходиться не к декларативным, а к конструктивным, имеющим практическую ценность соглашениям, межличностные, неформальные связи между народами бывших союзных республик никогда не прерывались.

В книге показано, что в условиях современного серьезного финансового и социально-экономического кризиса участие в интеграционных процессах становится все более актуальным для постсоветских государств.

В работе представлен всесторонний и глубокий анализ интеграционных процессов, от степени решения которых будет зависеть дальнейшее социально-экономическое развитие СНГ.

Заслугой автора является попытка проанализировать как теоретические основы, так и международную практику, мировые тенденции в области интеграционных процессов. Большое внимание в первой главе монографии «Предпосылки формирования евразийского экономического сообщества», уделено общей характеристике экономических, политических и социокультурных интеграционных процессов, характерным особенностям интеграционных процессов, основным интеграционным проектам на постсоветском пространстве.

Истории евразийского экономического сообщества посвящена глава вторая. В ней исследуются история создания, цели и задачи, структура сообщества, основные этапы развития и внешнеполитическое положение Евразийского экономического сообщества. Автором справедливо показывается, что хотя в 1990-е годы предпринимались попытки альтернативной СНГ интеграции, они не увенчались заметным успехом (с.110).

Особенный интерес представляет глава третья «Евразийский экономический союз», в которой рассмотрены важность создания Евразийского экономического союза а также проблемы и перспективы ЕАЭС. В настоящее время в большинстве государств постсоветского пространства накапливаются серьезные проблемы, и ресурс относительно стабильного развития без проведения продуманных социальных реформ может постепенно исчерпаться. В этой связи закономерно возрастает потребность, в изучении опыта интеграционных процессов.

Как справедливо отмечает автор «...между членами ЕАЭС существуют некоторые противоречия, однако пока трудно сказать, насколько фатальными они могут стать в будущем и какое влияние окажет на них нарастающая нестабильность мировой политической и экономической систем, продолжающиеся трансформации политического мироустройства, угрозы терроризма... (с. 154).

Работа носит упреждающий характер с позиций прикладной значимости, поскольку в настоящее время

многие социальные проблемы государств СНГ вышли за рамки узконациональных границ на региональный и глобальный уровень и требуют совместных и адекватных ответов, а для этого необходимо как дальнейшее углубление уровня регионального и международного сотрудничества, так и поиски оптимальной для новых независимых государств СНГ интеграционной модели.

Можно согласиться с мнением автора книги о том, что «...Евразийский экономический союз как интеграционное образование эффективно противостоит вызовам и угрозам современного мира» (с. 155). Действительно, Евразийский экономический союз может стать одним из перспективных региональных проектов для государств, это обусловлено как географической смежностью территорий, взаимозависимостью транспортно-коммуникационной и водно-энергетической сфер, так и взаимосвязанностью социально-экономических проблем.

Необходимо отметить то, что в настоящее время внутри государств СНГ традиции научно-гуманитарного сотрудничества постепенно ослабевают и конечно, выход в свет данной книги, где на основе широкого круга источников и научной литературы рассматриваются основные этапы развития интеграционных процессов, является серьезным, позитивным шагом и попыткой всестороннего научного осмысления сути евразийского интеграционного проекта.

В целом, рецензируемая работа безусловно является серьезным вкладом в теорию и практику реализации Евразийского интеграционного проекта и может быть полезной ученым, преподавателям, студентам, всем тем, кто интересуется современными социальными процессами, происходящими в мире.

Жумагулов К.Т., доктор исторических наук, профессор Казахского Национального университета имени аль-Фараби, директор Республиканского научного центра по изучению Всемирной истории, Почётный академик НАН РК.